

„[...] książkę Janusza Tandeckiego i Krzysztofa Kopińskiego należałoby na początku ocenić przede wszystkim z punktu widzenia zapotrzebowania na takie syntetyczne opracowanie przede wszystkim, chociaż nie wyłącznie, wśród historyków. Otóż nie ulega żadnej wątpliwości, że mamy do czynienia z książką nie tylko wartościową z racji prezentowanych w niej zagadnień, ale przede wszystkim zapełniającą poważną lukę w polskiej historiografii. O ile dysponujemy licznymi, starszymi i nowszymi, opracowaniami z zakresu różnych nauk pomocniczych historii, a edytorstwo bez wątpienia do nauk pomocniczych należy, to właśnie zagadnienia związane z wydawaniem źródeł historycznych długo nie mogły się doczekać podręcznikowego opracowania w języku polskim.

Dzięki wspomnianym Autorom, bardzo już doświadczonym w edycjach źródeł historycznych, uzyskaliśmy dobrej klasy podręcznik, który będzie pomocny nie tylko doświadczonym wydawcom źródeł, ale przede wszystkim historykom, którzy rozpoczynają swoją przygodę w wydawaniu źródeł historycznych”.

(z recenzji prof. dr. hab. Andrzeja Radziwińskiego, UMK Toruń)

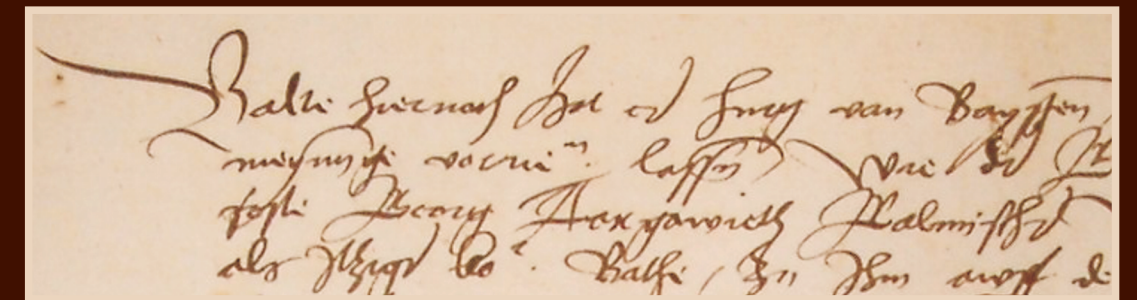
„Swoje dzieło Autorzy traktują jako podręcznik — w pełni może ono spełniać taką funkcję. Jego adresatami i użytkownikami zostaną przyszli adepci sztuki edytorskiej, jak i ci historycy, którzy chcieliby poznać tajniki warsztatu dostarczającego im niezbędnych w ich badaniach wydań tekstów źródłowych. Walorem publikacji jest pionierska, udana próba ogarnięcia w jednym opracowaniu problematyki edytorstwa źródeł pochodzących z wszystkich epok, mimo iż Autorzy są uznanymi specjalistami w zakresie źródeł średniowiecznych i nowożytnych. Z kart ich dzieła przebija doświadczenie, będące efektem ich wieloletniej praktyki edytorskiej, a także umiejętność powiązania tego doświadczenia z refleksją teoretyczną i syntetyczną”.

(z recenzji prof. dr. hab. Wojciecha Mrozowicza, Uniwersytet Wrocławski)

JANUSZ TANDECKI, KRZYSZTOF KOPIŃSKI
EDYTORSTWO ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

JANUSZ TANDECKI, KRZYSZTOF KOPIŃSKI

EDYTORSTWO ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

Cena 70,00 zł (w tym 5% VAT)

ISBN 978-83-7181-839-4

9 788371 181839 4

ISBN serii: 978-83-7181-533-1

9 788371 181533 1

EDYTORSTWO ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

Instytut Historii PAN

NAUKI POMOCNICZE HISTORII
seria nowa

pod redakcją
Andrzeja Rachuby i Sławomira Górzyńskiego

W serii dotychczas ukazały się:

Cezary Kukło,
Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej,
Warszawa 2009

Dariusz Kołodziejczyk,
*Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów
dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego,*
Warszawa 2013

Anna Sieradzka,
Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii,
Warszawa 2013

Jan Tyszkiewicz,
Geografia historyczna. Zarys problematyki,
Warszawa 2014

INSTYTUT HISTORII POLSKIEJ AKADEMII NAUK

JANUSZ TANDECKI, KRZYSZTOF KOPÍŃSKI

**EDYTORSTWO
ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH**

Warszawa 2014

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Digitalizacja i udostępnienie w internecie finansowane w ramach umowy 518/P-DUN/2016 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Recenzenci:

prof. dr hab. *Andrzej Radziwiński*, UMK

dr hab. *Wojciech Mrozowicz*, UWr.

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
(Umowa nr 554/P–DUN/2013) dzięki staraniom Polskiego Towarzystwa Heraldycznego

Redakcja: *Wioleta Grządkowska*

Na okładce: fragment karty recesów gdańskich w języku niemieckim
z Archiwum Państwowego w Gdańsku, 300, 29/10, k. 428.

Skład i łamanie: *Mercurius, Olsztyn*

© Copyright by Janusz Tandecki & Krzysztof Kopiński, 2013

© Copyright by Wydawnictwo DiG, 2013

© Copyright by Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2013

ISBN serii: 978–83–7181–533–1

ISBN 978–83–7181–839–4

Wydawnictwo DiG Sp. j.

PL 01–987 Warszawa, ul. Dankowicka 16c lok. 2

tel./fax: (+48 22) 839 08 38

e-mail: biuro@dig.pl, <http://www.dig.pl>

Druk cyfrowy: TOTEM w Inowrocławiu

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Digitalizacja i udostępnienie w internecie finansowane w ramach umowy 518/P-DUN/2016 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	7
Rozdział 1. Wiadomości wprowadzające	13
1.1. Pojęcie edytorstwa historycznego	13
1.2. Narodziny edytorstwa historycznego i jego rozwój w Polsce.....	15
1.3. Nauki pomocnicze historii wspomagające wydawców źródeł.....	31
Rozdział 2. Rodzaje edycji źródłowych i podstawowe instrukcje wykorzystywane przy ich przygotowywaniu	115
2.1. Rodzaje wydawnictw źródłowych (naukowe, naukowo–dydaktyczne, popularnonaukowe, szkolne) i ich formy (wydawnictwa zwarte, artykuły, nośniki elektroniczne, Internet)	115
2.2. Instrukcje wydawnicze wykorzystywane przy edycjach źródłowych (najważniejsze różnice w ich zaleceniach dotyczących przygotowania tekstu do druku)	120
Rozdział 3. Zbieranie i selekcja materiałów do druku, krytyka źródeł oraz ustalanie tekstu publikacji.....	126
3.1. Metody oraz zakres kwerend archiwalnych i bibliotecznych.....	126
3.2. Krytyka tekstu.....	129
3.3. Kopiowanie i kolacjonowanie przekazów źródłowych	131
3.4. Ustalanie tekstu poprawnego (do publikacji)	133
Rozdział 4. Przygotowywanie do publikacji tekstów źródłowych	136
4.1. Teksty średniowieczne.....	136
4.1.1. Zasady wydawania dokumentów i listów	137
4.1.2. Zasady wydawania ksiąg i akt	151
4.1.3. Zasady wydawania źródeł historiograficznych.....	164
4.1.4. Zasady wydawania inskrypcji i tabliczek woskowych	169
4.1.5. Zasady wydawania źródeł ikonograficznych i kartograficznych	171
4.2. Teksty nowożytne	172
4.2.1. Zasady wydawania dokumentów i listów	173
4.2.2. Zasady wydawania ksiąg i akt	185
4.2.3. Zasady wydawania źródeł historiograficznych.....	197
4.2.4. Zasady wydawania inskrypcji i tabliczek woskowych	199
4.2.5. Zasady wydawania źródeł ikonograficznych i kartograficznych	200
4.3. Teksty najnowsze	203
4.3.1. Zasady wydawania dokumentów i akt najnowszych.....	204
4.3.2. Zasady wydawania źródeł historiograficznych, innych prac i korespondencji	211

4.3.3. Zasady wydawania inskrypcji.....	213
4.3.4. Zasady wydawania źródeł ikonograficznych i kartograficznych.....	214
Rozdział 5. Redakcja publikacji źródłowych i opieka edytora nad tekstem w trakcie procesu wydawniczego.....	215
5.1. Redakcja Wstępu (Przedmowy) do edycji.....	222
5.2. Redakcja nagłówków do różnych przekazów źródłowych.....	223
5.3. Opracowywanie regestów	224
5.4. Opracowywanie objaśnień dotyczących przekazu, bibliografii i aparatu naukowego (przypisów rzeczowych).....	224
5.5. Redakcja skorowidzów rzeczowych, osobowych, geograficznych i innych.....	226
5.6. Recenzje wydawnicze i ustosunkowanie się do nich wydawcy.....	227
5.7. Opracowanie maszynopisu (wydruku) do publikacji.....	229
5.8. Współpraca z redaktorem przy adiustacji i technicznym oraz naukowym opracowaniu tekstu.....	235
5.9. Korekty redakcyjne i autorskie.....	238
5.10. Publikacje w Internecie i na nośnikach elektronicznych.....	248
Zakończenie	266
Zusammenfassung.....	269
Bibliografia	277
Załączniki	
1. <i>Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych</i> , oprac. Komisja Historyczna PAU przy współdziałaniu Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie, „Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności”, Ser. 2, t. 2, 1930, s. 1–40 [bez przykładów stosowania]	311
2. A. Wolff, <i>Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.</i> , „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 155–184	328
3. Z. Budkowa, M. Friedbergowa, B. Kürbisówna, <i>Instrukcja dla wydawnictwa roczników polskich</i> , „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 182–184	355
4. <i>Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku</i> , red. K. Lepszy, Wrocław 1953 [sam tekst instrukcji, bez wykazu wydawnictw i przykładów stosowania instrukcji]	359
5. I. Ichnatowicz, <i>Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX w.</i> , „Studia Źródłoznawcze”, t. 7, 1962, s. 99–124	385
6. <i>Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski</i> , oprac. S. Kalabiński, F. Tych, Warszawa 1958 [maszynopis powielany]	413
7. <i>Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych</i> , oprac. J. Szymański, B. Trelińska, Lublin 2003	448
Przykłady edycji źródłowych	459
Wykaz tabel i tablic	478
Spis ilustracji	479

WSTĘP

W pracy tej skupimy się głównie na umiejętności przygotowania do druku różnego rodzaju źródeł historycznych, przede wszystkim przekazów archiwalnych i rękopisów bibliotecznych oraz muzealnych, czyli na szeroko rozumianym edytorstwie historycznym. Zajmują się nim osoby określane najczęściej w literaturze jako edytorzy lub wydawcy źródeł, co zresztą dzisiaj nie zawsze jest całkowicie jasne. W życiu codziennym z reguły stosuje się terminy edytor i wydawca zamiennie, traktując je jako synonimy. Słowo edytor (od łac. *edere* — wydawać, ogłaszać) dość powszechnie zastępuje się polskim określeniem wydawca. Z tym że ten ostatni wyraz jest dwuznaczny i w potocznej mowie często kojarzy się przede wszystkim z pojęciem instytucji wydawniczej. W niniejszej publikacji terminy te zasadniczo rozumiane będą inaczej, chociaż niekiedy traktowane będą też jako wyrazy bliskoznaczne. Słowem wydawca określać będziemy jednak przede wszystkim osobę lub instytucję, która zapewnia dziełu — przygotowanemu już do druku przez edytora źródła (a także redaktora naukowego i technicznego) — wszelkie warunki (finansowe, organizacyjne, techniczne), aby mogło ono ukazać się w formie książkowej lub edycji zamieszczonej w czasopiśmie. Czyli wydawca, często z edytorem przekazu historycznego, obmyśla postać bibliologiczną danego wydania, zleca grafikowi, fotografikowi czy kreślarzowi przygotowanie materiału ilustracyjnego, ustala sposób wykonania składu drukarskiego. Z kolei pojęcie edytor zarezerwowane zostanie w tej pracy dla badacza zajmującego się szeroko rozumianymi historycznymi tekstami źródłowymi, których twórcy zazwyczaj dawno zmarli (choć niekiedy spuścizny niektórych osób są wydawane jeszcze za ich życia). Mówiąc inaczej, edytor przygotowuje do druku cudze dzieło i wyposaża je w różnorodne składniki pomocnicze, ułatwiające jego odbiór i prawidłowe rozumienie. Z tym że w praktyce obie nazwy — o czym wspomiano — z reguły funkcjonują zamiennie: często wydawcą nazywa się edytora, a edytorem — redaktora wydawniczego lub pracownika redakcyjnego w wydawnictwie. Wynika to m.in. z faktu, że w języku polskim raczej nie przyjęła się forma czasownikowa od słowa *edytor* (edytować?); formę taką ma z kolei wyraz wydawca, co powoduje, że nierzadko posługujemy się w publikacjach źródłowych przed nazwiskiem edytora słowem *wydał*. Praca edytora źródeł historycznych — bardzo uproszczając — polega więc przede wszystkim z jednej strony na możliwie doskonałym przygotowaniu i opracowaniu tekstu przed oddaniem go do druku, z drugiej zaś na stworzeniu jak najlepszych warunków do jego odbioru przez ewentualnego przyszłego czytelnika. Jednak także w tej książce — pomimo powyższych uwag — aby uniknąć częstych powtórzeń, terminy edytor i wydawca niekiedy będą traktowane jako synonimy.

W pierwszym wersie niniejszego wstępu pada słowo umiejętności. Skąd biorą się więc owe umiejętności? Umiejętności w przypadku edytorstwa źródeł historycznych trudno nabyć z kompendiów wiedzy, bo praktycznie cały czas odczuwamy ich wielki brak. Umiejętności możemy czerpać np. z doświadczeń i błędów innych edytorów źródeł historycznych. Dużo umiejętności nabywamy, ucząc się na własnych doświadczeniach i błędach. Najwięcej jednak umiejętności przejmujemy po swoich nauczycielach. Starsza generacja historyków uczy z reguły młodszą generację edytorów, czyli szczególną rolę odgrywa w tym miejscu *ustna tradycja doświadczeń*¹. O tak rozumianych i pozyskiwanych umiejętnościach chcielibyśmy, najlepiej jak możemy, napisać w tym podręczniku.

¹ K. Górski, *Sztuka edytorska. Zarys teorii*, Warszawa 1956, s. 5; Z. Goliński, *Edytorstwo–tekstologia, przekroje*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 33–34.

Należy też pamiętać, że problem publikacji źródeł historycznych do dzisiaj budzi wiele zastrzeżeń wśród badaczy. W przeszłości często pojawiały się uwagi, że nie wszystkie edycje takich przekazów są potrzebne, a także głosy, że należy przede wszystkim wydawać źródła dotyczące spraw najbardziej dyskusyjnych, wokół których narosło wiele mitów i uprzedzeń (np. w odniesieniu do historii najnowszej w Polsce są to stosunki polsko–niemieckie czy polsko–rosyjskie, okres II wojny światowej i po 1945 r.)². Dodatkowo w tym miejscu należy stwierdzić, że obecnie jednym z najważniejszych wyzwań stojących przed badaczami wielu specjalności jest również m.in. prawidłowe zrozumienie zachowanych przekazów historycznych, co dodatkowo powinno wymuszać ich odpowiednią, poprawną edycję. Stworzenie właśnie takich w miarę jednolitych ram dla przygotowywanych w przyszłości publikacji źródłowych, a także zaproponowanie pewnych niezbędnych dzisiaj modernizacji do istniejących wskazówek wydawniczych (od powstania obecnie obowiązujących instrukcji upłynęło często ponad pół wieku) w sytuacji, gdy istnieją całkowicie nowe, nieznane jeszcze przed kilkoma laty możliwości edytorskie, wydaje się obecnie oczywiste i konieczne. Zasady wypracowane dzięki właśnie takiemu podejściu do przekazów historycznych mogą stać się pomocne nie tylko dla historyków, ale także przedstawicieli innych dyscyplin naukowych, np. filologów, filozofów, historyków literatury czy historyków sztuki. Powinny one oddziaływać również na prace nad źródłami w pozostałych dyscyplinach historycznych, m.in. paleografii, epigrafice czy neografii. Takie podejście do edytorstwa niewątpliwie może wpłynąć w przyszłości też na zwiększenie jego prestiżu wśród tej części badaczy, która była dotąd dość sceptycznie nastawiona do jego naukowości.

Podręcznikiem niniejszym chcielibyśmy się również przyczynić do zwiększenia żywotności i aktualności powstających edycji źródłowych. Dla nauk historycznych problem starzenia się produkcji piśmienniczej jest szczególnie istotny. Zbigniew Goliński zauważył, że zjawisko dezaktualizacji dotyczy również *źródeł literackich, tzn. opracowań edytorskich, bowiem starzeniu się podlegają przede wszystkim metody służące im niegdyś, a tym samym anachronicznym staje się sam produkt*³. W jakiej jednak mierze problem ten dotyka edytorstwa źródeł historycznych i czy opracowane w Polsce instrukcje mocno się zestarzały?

Ostatnie — przynajmniej teoretyczne — zwiększenie rangi edytorstwa historycznego w części środowiska naukowego ani nie zmieniło w bardziej widoczny sposób postrzegania tej nauki przez ciągle znaczącą część historyków, ani nie rozwiązało trudności, z jakimi polscy wydawcy źródeł borykają się od dawna (większość z nich była już zresztą wcześniej podnoszona w różnych wystąpieniach). Wśród tych problemów do najważniejszych — jak się wydaje — należy niedocenywanie lub nawet traktowanie edycji źródłowych w sposób niekiedy wręcz lekceważący, czego najlepszym przykładem jest — abstrahując tu od nielicznych wyjątków — ciągle zdarzające się nieprzyjmowanie takich publikacji jako podstawy do osiągania kolejnych stopni lub tytułów naukowych (skutkuje to m.in. obserwowanym w ostatnich czasach brakiem dopływu młodej, dobrze przygotowanej do tej pracy kadry), wieloletni już brak w kraju jakiegś jednej, oficjalnej instytucji naukowej koordynującej zarówno stare, jak i nowo podejmowane przedsięwzięcia edytorskie, ograniczony czasowo, niestabilny i dość rozproszony sposób finansowania przygotowywania takich edycji do druku i ich publikacji (choć ostatnio widać tu pewne pozytywne symptomy zmian), w końcu wzmiankowane już, częściowo przestarzałe i nie do końca precyzyjne wskazówki oraz zasady wydawnicze, nie zawsze odpowiadające wyzwaniom, które stawia edytorom dzisiejsza nauka.

² S. Wroński, *Zagadnienie edytorstwa publikacji źródłowych*, [w:] *Problemy edytorstwa. Materiały seminarium zorganizowanego przez PWN w październiku 1970 r.*, Warszawa 1971, s. 135.

³ Z. Goliński, op. cit., s. 26; idem, *Edytorstwo–tekstologia (pojęcie dyscypliny)*, [w:] *Z problemów edytorstwa i zagadnień wydawniczych*, cz. 1: *Wybór tekstów naukowych dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*, wybór i oprac. J. Jarowiecki, B. Pietrzyk, M. Zięba, Kraków 1981, s. 24.

Rozwiązanie szczególnie pierwszego z wymienionych problemów, czyli wprowadzenie możliwości uzyskiwania awansu naukowego na podstawie wydanych edycji źródłowych, co może w efekcie przyczynić się do znacznego wzrostu liczby przygotowywanych w Polsce tego rodzaju publikacji, związane jest z koniecznością zmiany tradycyjnego patrzenia na edytorstwo, czyli — co zresztą postulowali już Ludwik Łysiak i Antoni Gąsiorowski w latach 80. XX w.⁴ — zaakceptowania dość powszechnego już dzisiaj sądu, iż praca wydawcy jest działalnością twórczą, a nie tylko usługową. Oczywiście przy ewentualnym postępowaniu o awans naukowy edytorów pod uwagę musiałyby być brane nie wszystkie publikacje źródłowe (niektóre z nich rzeczywiście dzisiaj nie zasługują na takie potraktowanie, a wręcz przeciwnie, przyczyniają się do wzmocnienia dotychczasowych, negatywnych opinii o pracy edytorów), ale tylko te na najwyższym poziomie naukowym, przy przygotowaniu których do druku wydawca musiał wykazać się nie tylko doskonałym warsztatem edytorskim, ale także dużą wiedzą filologiczną, historyczną, a często również z zakresu innych nauk. W tym miejscu byłoby truizmem przypomnienie faktu, że dobre przygotowanie niektórych edycji wymaga często od edytora kilku, a niekiedy nawet kilkunastu lat wyteżonej pracy.

Do przyspieszenia wprowadzenia w życie powyższego postulatu oraz jednocześnie zracjonalizowania przynajmniej części już prowadzonych projektów, a także inspirowania i koordynowania podejmowanych w różnych ośrodkach naukowych nowych przedsięwzięć edytorskich, przyczynić się może — postulowane również już wcześniej⁵ — nawet nieoficjalne przejęcie funkcji takiego koordynatora (oczywiście najlepiej za zgodą całego środowiska naukowego, a przynajmniej znacznej jego części) przez jedno z istniejących już w Polsce ciał lub instytucji naukowych. Jest to bardzo ważne w kraju, którego archiwa, biblioteki i muzea w wyniku różnych kataklizmów i wojen poniosły wielkie straty, które w jakiejś części mogłyby być zrekompensowane dobrze opracowanymi edycjami źródłowymi, będącymi przecież często nie tylko formą przybliżenia tych przekazów badaczom, ale również sposobem na ich zabezpieczenie i utrwalenie. W Polsce nie ma jednak raczej szans na powołanie placówki na wzór istniejących np. w *Monachium Monumenta Germaniae Historica*, która od niespełna 200 lat koordynuje w Niemczech prawie wszystkie ważniejsze poczynania edytorskie, źródłoznawcze oraz dotyczące nauk pomocniczych historii z zakresu średniowiecza, stąd potrzeba szukania innych sposobów rozwiązania tego problemu⁶.

Jest to o tyle ważne, że ostatnio coraz częściej zaniepokojenie środowiska naukowego może budzić również fakt, że w dzisiejszej polskiej rzeczywistości społecznej i finansowej bardzo rzadko dochodzi między instytucjami inspirującymi przygotowanie źródeł do druku lub zajmującymi się ich wydawaniem do prób ustalenia jakichś wspólnych, bardziej długofalowych planów pracy w tej dziedzinie. Obecnie obserwuje się zjawisko wręcz przeciwne; śledząc publikacje źródłowe firmowane przez niektóre z instytutów, towarzystw naukowych i innych jednostek badawczych, często odnosi się wrażenie, że znaczną ich część przyjmowano do druku dość przypadkowo, bez jakiegoś długofalowego planu wydawniczego, a opublikowane edycje są efektem raczej osobistych zainteresowań poszczególnych wydawców niż jakiejś celowej w tym zakresie polityki wspomnianych jednostek naukowych i wydawnictw. Wydaje się też, że dzisiaj — podobnie zresztą jak to było w okresach

⁴ L. Łysiak, *Odpowiedź na ankietę „O wydawaniu źródeł historycznych”*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, nr 1, s. 143; A. Gąsiorowski, *Odpowiedź na ankietę „O wydawaniu źródeł historycznych”*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, nr 1, s. 148.

⁵ L. Łysiak, op. cit., s. 143.

⁶ H. Grundmann, *Monumenta Germaniae Historica 1819–1969*, München 1969; J. Wenta, *Kilka uwag o sytuacji nauk pomocniczych w Niemczech. Na marginesie książki Hansa Wernera Goetza „Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven von der Mittelalterforschung”*, Darmstadt 1999, „Studia Źródłoznawcze”, t. 41, 2003, s. 132.

wcześniejszych — treściowy dobór źródeł przygotowywanych do edycji (szczególnie dotyczących dziejów najnowszych) determinują często nie tylko aktualne potrzeby badawcze i stan świadomości historycznej, ale w dużej mierze również zapotrzebowanie polityczne poszczególnych rządów czy określonych partii i środowisk. W tej sytuacji nieodzowne zdaje się zorganizowanie — może na wzór działającej już od kilku lat, spotykającej się regularnie na przemian w Toruniu i niegdyś w Berlinie, a obecnie w Würzburgu, Niemiecko-Polskiej Grupy Dyskusyjnej do spraw Edycji Źródeł — analogicznego forum dyskusyjnego tylko dla polskich przedstawicieli instytucji i towarzystw naukowych, wydawnictw, potencjalnych edytorów oraz uczonych różnych specjalności interesujących się publikacją przekazów historycznych, gdzie można by w kompetentnym gronie w określonych odstępach czasu dyskutować na temat najpilniejszych zadań, planów, potrzeb oraz szeroko rozumianych metod wydawniczych. Ustalenia takie mogłyby być później również w jakiś sposób korelowane z pracami wydawców z innych krajów, przede wszystkim z Niemiec, Czech oraz sąsiadów ze Wschodu i Północy. Byłoby też dobrze, gdyby w trakcie takich rozmów udało się także dokonać pewnych uzgodnień w sprawie stosowania w podejmowanych w przyszłości publikacjach źródłowych wspólnych lub przynajmniej w miarę ujednoczonych zasad edytorskich, które dotąd często bardzo się różnią. Ten ostatni postulat dzisiaj nie jest jednak jeszcze chyba możliwy do zrealizowania. Z uwagi na fakt, że w Polsce powodem wielu różnic występujących w poszczególnych edycjach było nierzadko nieprzestrzeganie obowiązujących już zaleceń lub stosowanie przez wydawców bardzo różnych instrukcji i metod wydawniczych, ostatnim niejako owocem takiej współpracy mogłoby być wypracowanie podstawowego kanonu powszechnie akceptowanych zasad edytorskich, które będą stosowane również przez przedstawicieli innych nauk. Rozwiązanie takie może w przyszłości ułatwić wykorzystywanie tak przygotowanych do druku przekazów do badań interdyscyplinarnych. Idealem byłaby tu jedna instrukcja wydawnicza na tyle ogólna, aby mogła regulować podstawowe zasady publikacji źródeł z wszystkich okresów historycznych, w której jedynie w dodatkowych punktach podawano by rozwiązania szczegółowe, obowiązujące np. w przypadku przekazów z określonych epok lub mających daną formę kancelaryjną, a także wskazująca problemy, których w jednolity sposób nie można znormalizować, a które wydawcy będą musieli rozwiązywać w sposób indywidualny. Winna ona też gwarantować — niezależnie od okresu, z którego pochodzić będzie publikowany dokument, księga lub akt — takie przygotowanie źródła do druku, które zwolni badacza korzystającego z edycji z obowiązku sięgania do oryginału czy dodatkowych studiów na jego temat w archiwach i bibliotekach⁷. Wydaje się, że jest to postulat możliwy w nieco dalszej przyszłości do urzeczywistnienia, gdyż z jednej strony różnice, przynajmniej pomiędzy poszczególnymi polskimi instrukcjami wydawniczymi dla edycji źródeł z różnych okresów, często sprowadzają się dzisiaj wręcz do kilku (niekiedy kilkunastu) tylko zapisów szczegółowych, które bez większych trudności można unormować, z drugiej zaś taka regulacja może znacznie ułatwić przygotowywanie wirtualnych publikacji źródłowych (w formie elektronicznej na nośnikach danych i w Internecie)⁸.

W podręczniku tym będzie mowa zarówno o edycjach źródeł w formie klasycznej (czyli drukowanej), jak i o edycjach cyfrowych. Pierwszy z wymienionych typów edycji zawsze wymagał i wymaga nadal od edytora bardzo wysokich kwalifikacji, które pozwalają mu na prawidłowe odczytanie i zrozumienie opracowywanego do publikacji przekazu, sporządzenie jego odpisu i przygotowanie do druku, a także zaopatrzenie edycji w odpowiedni — wymagany dla danego typu publikacji —

⁷ Zob. też S. Kieniewicz, *Odpowiedź na ankietę dot. wydawania źródeł historycznych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, nr 1, s. 157 n. i I. Ihnatowicz, *Odpowiedź na ankietę dot. wydawania źródeł historycznych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 91, 1984, nr 3, s. 534–535.

⁸ Na problem ten zwróciła ostatnio uwagę również A. Kulecka, *Indywidualizacja czy normalizacja? W poszukiwaniu modelu wydawnictw źródłowych XIX–XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 40, 2002, s. 206.

aparatus naukowy i pomocniczy. Z kolei wydawca źródeł w formie elektronicznej może postawić sobie różne cele: zarówno tylko prostą digitalizację edycji już wydanych drukiem (niekiedy dodatkowo uzupełnionych o wyszukiwarkę), jak i skanowanie (przetworzenie do formy cyfrowej) oryginalnych przekazów archiwalnych lub bibliotecznych dotąd niepublikowanych oraz równoległe publikowanie odczytanych tekstów opatrzonych przypisami i indeksami w Internecie (wraz z dodatkowym aparatem wyszukiwawczym). Ten rodzaj publikacji, a przede wszystkim stosowana tu coraz bardziej zaawansowana technika, daje korzystającemu — o czym szczegółowo więcej będziemy pisać dalej — znacznie większe możliwości badawcze niż tradycyjna edycja drukowana⁹.

Cała książka — nie licząc tego Wstępu — składa się z pięciu rozdziałów, Zakończenia, Bibliografii przytoczonych w pracy edycji i opracowań, niemieckojęzycznego streszczenia oraz obszernych Załączników, w których przybliżono P.T. Czytelnikom najważniejsze polskie instrukcje wydawnicze lub ich projekty. W rozdziale 1 — wprowadzającym — przedstawiono problemy związane z samym pojęciem terminu edytorstwa historycznego, z narodzinami i rozwojem takiego edytorstwa w Europie i Polsce, a także dość szkicowo omówiono podstawowe nauki pomocnicze historii wspomagające wydawców źródeł. Rozdział 2 poświęcono na omówienie różnych rodzajów wydawnictw źródłowych oraz podstawowych instrukcji wykorzystywanych dotąd przy pracach edytorskich, a 3 — na ukazanie procesu typowania materiałów do druku, ich krytyki oraz ustalania ostatecznego tekstu do publikacji. Najistotniejszy w tej pracy — przynajmniej tak się wydaje — jest rozdział 4, w którym (uwzględniając jednak chronologię ich powstania) przedstawiono zarówno teoretyczne zasady przygotowania tekstów źródłowych do publikacji (język, pisownia, interpunkcja, aparat naukowy, postać zewnętrzna tekstu itp.), jak i przybliżono czytelnikom niektóre — zresztą subiektywnie wybrane — lepsze i gorsze przykłady edycji różnych przekazów źródłowych od średniowiecza do czasów najnowszych. Rozdział ostatni (5) przedstawia problemy związane już z ostateczną redakcją publikacji źródłowych oraz zadaniami i rolą edytora w trakcie jej druku. Na końcu książki załączono najważniejsze krajowe instrukcje wydawnicze lub ich projekty będące do dzisiaj w Polsce podstawą przy przygotowywaniu edycji źródeł od średniowiecza po czasy najnowsze.

⁹ Zob. J. Matuszewski, *Archiwum pod biurkiem każdego historyka*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 312 n. Por. też np. edycje źródeł na CD Parafii Ewangelicko–Augsburskiej w Świdnicy: *Instrukcja organizacyjna Kościoła Pokoju z lat 1650–1725*, opracowanie rękopisu i opatrzenie wstępem A. Górski, W. Krawczuk, [w:] *Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy — cztery elektroniczne wydawnictwa*, Świdnica 2011 [CD–ROM]; *Matrykuła Kościoła Pokoju z lat 1652–1784*, opracowanie rękopisu i opatrzenie wstępem A. Górski, W. Krawczuk, [w:] *ibidem*; *Policarpus Viol „Laura Gräfin von Pilos”*, wstęp i opracowanie rękopisu W. Kunicki, [w:] *ibidem*; P. Olszewski, *Dla oglądu, dla świadectwa, dla pamięci, dla znaku. Grafika w starych drukach (do 1800 r.) Biblioteki Kościoła Pokoju w Świdnicy*, [w:] *ibidem*.

WIADOMOŚCI WPROWADZAJĄCE

1.1. POJĘCIE EDYTORSTWA HISTORYCZNEGO

W książce tej — co już podkreślano — skupiono się głównie na umiejętności przygotowania do druku lub udostępnienia w wersji cyfrowej (niezależnie od zastosowanej techniki publikacji) źródeł historycznych, przede wszystkim przekazów przechowywanych w różnego rodzaju archiwach, bibliotekach i muzeach, czyli na szeroko rozumianym edytorstwie historycznym. Zaczniemy jednak od omówienia pojęcia i zakresu tego terminu. Słowo edytorstwo wywodzi się od łacińskiego *edere* — wydawać, ogłaszać i oznacza m.in. postępowanie zmierzające do udostępnienia i rozpowszechnienia w formie publikacji jakiegoś zapisu rękopiśmiennego, maszynopisowego, drukowanego lub opracowanego komputerowo wraz z wszelakimi do niego załącznikami, tj. ilustracjami, tabelami, mapami. Z tym że historyka interesuje przede wszystkim edytorstwo naukowe i to z reguły wyłącznie w zakresie źródeł historycznych. Pod hasłem tym będziemy w tej pracy rozumieć przede wszystkim zespół naukowo uzasadnionych metod ustalania i udostępniania (publikowania) przekazów historycznych, w pierwszym rzędzie źródeł pisanych, kartograficznych i ikonograficznych. W tym miejscu nasuwa się też — stawiane już zresztą nierzadko w przeszłości — pytanie, czym rzeczywiście jest tak rozumiane edytorstwo historyczne, jaki ma ono charakter i jakie miejsce zajmuje wśród innych nauk historycznych¹.

W starszej literaturze przedmiotu najczęściej przyjmowano, że edytorstwo nie może być traktowane jako oddzielna nauka, i dlatego też z reguły nie było ono uznawane za jedną z nauk pomocniczych historii w tradycyjnym tego słowa znaczeniu. Punktem wyjścia edytorstwa historycznego jest bowiem etap gromadzenia materiałów historycznych, czyli heurezy historycznej, a ściślej mówiąc hermeneutyki (zajmuje się ona badaniem i interpretacją źródeł pisanych oraz ustalaniem ich poprawnego tekstu), czyli krytyki źródła, która jest nieodzowna w każdym badaniu historycznym. Stąd też często przyjmowano, że każdy historyk może — a nawet powinien — być wydawcą źródeł. Sądzono dawniej, a niekiedy uważa się tak również dzisiaj — co zresztą już dawno krytykował Marceli Handelsman — że wystarczy jedynie odnaleźć jakiś nieznany (a nawet znany) przekaz historyczny, w miarę dokładnie go przepisać i praktycznie w tej formie opublikować. Zresztą opinia taka — jak świadczą o tym również niektóre współczesne publikacje źródłowe — często jest podzielana także obecnie, ale nie ma to — co dzisiaj jest oczywiste — nic wspólnego z właściwą pracą edytora i działalnością naukową².

Dlatego już na początku tych rozważań należy przyjąć, że niezależnie od dotychczasowych, niekiedy dość jednostronnych opinii o edytorstwie wyłącznie jako zespole pewnych umiejętności prak-

¹ P. Dymmel, *Edytorstwo historyczne — stan i potrzeby*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 1, cz. 2, red. J. Staszewski, Gdańsk–Toruń 1995, s. 260.

² M. Handelsman, *Historjka*, cz. 1: *Zasady metodologii historji*, Zamość 1921, s. 146; P. Dymmel, *Edytorstwo historyczne*, s. 260.

tycznych, w rzeczywistości problem ten wygląda jednak nieco inaczej, a niektórzy badacze uważają publikację źródeł wręcz na swego rodzaju sztukę³. Tym bardziej że obecnie edytorstwo często jest postrzegane także jako odrębna gałąź nauki, stawiająca sobie też własne zadania badawcze, gdzie teksty są traktowane m.in. również jako fakty czy zjawiska historyczne (jako uczestnicy i jednocześnie świadkowie procesu komunikacji społecznej w przeszłości), podlegające określonym studiom. W tym miejscu przytoczyć można znane i często cytowane stwierdzenie św. Bonawentury, który już w XIII w. zauważył, że na postać określonego tekstu wpływ ma zarówno praca jego autora, jak i komentatora, kompilatora czy przepisującego go pisarza. Zadaniem tak pojmowanego edytorstwa jest więc co prawda przygotowanie tekstu źródłowego do analizy historycznej, ale nie wystarcza tu wydrukowanie możliwie wiernie jakiegoś przekazu, lecz powinien on być również poddany wcześniej szeregowi zabiegów, które pozwolą później na jego dokładną analizę (filologiczną, źródłoznawczą czy krytyczno–erudycyjną). Zabiegi te jednak winny być tak przeprowadzone, aby nie ograniczały w żaden sposób możliwości analizy wydrukowanego źródła historycznego, a wręcz przeciwnie — powinny one stwarzać dobre warunki do jej rozszerzenia. Należy też w tym miejscu podkreślić, że wcześniej niestety często zapominano o różnicy pomiędzy źródłem oryginalnym a tekstem publikowanym przez edytora, czyli przekazem, który jednak zawsze jest jedynie kopią, tyle że kopią przygotowaną według określonych zasad, w sposób naukowy. Takie podejście do tego problemu, chcąc nie chcąc, zbliża też bardzo edytorstwo do nauk pomocniczych historii i pozwala włączyć je przynajmniej do ich kręgu⁴.

Należy jednak w tym miejscu podkreślić, że nie na każdym etapie rozwoju edytorstwa historycznego tak określano jego przedmiot i zadania. Dlatego też, aby bez problemów korzystać z dotychczasowego dorobku tej nauki w postaci dawnych, często dość zróżnicowanych pod względem poziomu naukowego edycji źródłowych, konieczne jest przynajmniej bardzo syntetyczne poznanie rozwoju badań nad edytorstwem, głównie stosowanych na przestrzeni wieków zmieniających się metod publikacji tego rodzaju tekstów i ich genealogii.

W Europie edytorstwo historyczne początkowo wyrastało przede wszystkim z doświadczeń filologów, w pierwszym rzędzie klasycznych. Historycy w tej początkowej fazie jego rozwoju nie zajmowali się jeszcze sami badaniami teoretycznymi, korelując jedynie efekty pracy filologów z wynikami krytyki erudycyjnej i adaptując je do własnych warsztatów naukowych. Dopiero kryzys w zakresie edycji źródłowych obserwowany na początku XX w. zmusił także przedstawicieli nauk historycznych do zwrócenia baczniejszej uwagi na zagadnienia teoretyczne związane z wydawaniem źródeł, co w efekcie doprowadziło później również do określenia założeń tzw. metody historycznej edytorstwa (więcej na ten temat dalej).

Analogicznie rozwój ten kształtował się także w Polsce, gdzie pierwsze ślady zainteresowania wydawaniem źródeł spotyka się już u Joachima Lelewela, który jednak raczej wstrzymywał się od udzielania wskazówek, co edytorowi wolno lub nie, radząc tylko, aby przy ocenie przekazu historycznego nie ograniczać się wyłącznie do jego warstwy językowej, ale zwracać również uwagę na samą naturę przekazu źródłowego⁵. Późniejsze dyskusje nad pierwszymi polskimi wydawnictwami źródłowymi, w których brali udział tej miary wydawcy co Ksawery Liske, Franciszek Piekosiński, Wincenty Zakrzewski, Michał Bobrzyński czy wspominany już wcześniej Marcei Handelsman, koncentrowały się przede wszystkim wokół występujących w trakcie prac problemów praktycznych, usiłując konkretyzować najbardziej optymalne rozwiązania przygotowywania źródeł historycznych

³ R. B. C. Huygens, *Ars edendi. A practical introduction to editing medieval Latin texts*, Turnhout 2000, s. 9.

⁴ P. Dymmel, *Edytorstwo historyczne*, s. 266–267.

⁵ J. Lelewel, *Nauki dające poznawać źródła historyczne*, Poznań 1863, s. 60–70; P. Dymmel, *Edytorstwo historyczne*, s. 261.

do druku. Zbyt mało zwracały one jednak uwagi na zagadnienia teoretyczne związane z edytorstwem. Dopiero w 1922 r. Józef Siemieński sformułował pierwsze postulaty z zakresu teorii edycji, które częściowo podjęli i kontynuowali w 1928 r. Marcei Handelsman, w 1954 r. Marian Friedberg, a zwłaszcza w 1957 r. Brygida Kürbis, autorka obszernego artykułu *Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych*⁶. Te opracowania nie pozostały również bez wpływu na redagowane wówczas polskie instrukcje wydawnicze, które coraz bardziej zaczęły odchodzić od metody filologicznej na korzyść tzw. historycznej.

Poza wspomnianym studium B. Kürbis lata 50. XX w. i następne przyniosły również inne polskie próby opracowań teoretycznych na temat edytorstwa o charakterze podręcznikowym. Były to przede wszystkim bardzo interesujące prace filologa polskiego Konrada Górskiego pt.: *Sztuka edytorska. Zarys teorii* (Warszawa 1956) i *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich* (Warszawa 1975), wielce pożyteczne także dla historyków, oraz książka Mariana Friedberga *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych* (Warszawa–Łódź 1963). Ten ostatni podręcznik powstał na podstawie serii wykładów, które autor prowadził w latach 50. XX w. w Archiwum Krakowskim. Chociaż nie stronił on od problemów teoretycznych, został pomyślany przede wszystkim jako zbiór porad praktycznych i technicznych dla początkujących wydawców, ogólnie zaznajamiający ich z wszystkimi podstawowymi etapami pracy edytora. M. Friedberg zdawał się w nim również skłaniać — co zresztą nie obniża wartości tej pracy — raczej ku założeniom metody filologicznej. Z kolei walory metody historycznej były w tym okresie pokazane teoretycznie w licznych artykułach oraz realizowane w praktyce w wydawanych niejako równolegle tomach *Monumenta Poloniae Historica Nova Series*, przede wszystkim przez wspomnianą tu już B. Kürbis i Jadwigę Karwasińską. Swego rodzaju podsumowania tych rozważań dokonał Józef Szymański w swoim podręczniku nauk pomocniczych historii, kończąc go rozdziałem poświęconym edytorstwu źródeł historycznych, w którym poruszył m.in. problem podstawy wydawniczej takich edycji, najważniejszych instrukcji oraz typów wydawnictw źródłowych⁷.

W ostatnim okresie pojawiły się nowe prace dotyczące tekstologii i edytorstwa opracowane przez filologów polskich, które — przynajmniej częściowo — również mogą być wykorzystywane przez historyków. W tym miejscu wymienić można m.in. książkę Romana Lotha *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego* (Warszawa 2006) czy serię wydawniczą *Współczesna polszczyzna. Wybór opracowań*, w ramach której opublikowano w dwóch częściach antologię tekstów pod wspólnym tytułem *Tekstologia*⁸.

1.2. NARODZINY EDYTORSTWA HISTORYCZNEGO I JEGO ROZWÓJ W POLSCE

Jak już wspomniano, wydawanie tekstów źródłowych było niemal do końca XIX w. uzależnione od teoretycznych założeń stosowanych przez filologów, którzy w tym zakresie wypracowali nie tylko własne metody edycji, ale też doprowadzili swój warsztat naukowy prawie do perfekcji. Dlatego też stosowana dość powszechnie jeszcze dzisiaj technika wydawnicza spotykana w większości edycji źródłowych jest w znacznej części efektem doświadczeń pracy głównie filologów, a nie history-

⁶ B. Kürbisówna, *Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 53–87; zob. też m.in. W. Semkowicz, *Franciszek Piekosiński jako wydawca źródeł*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 22, 1908, s. 188–218.

⁷ *Edytorstwo historyczne*, [w:] J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983 (wyd. 4), s. 711–726.

⁸ *Tekstologia*, cz. 1–2, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska–Bartmińska, Lublin 2004 (*Współczesna polszczyzna*, t. 4–5). Zob. też Z. Goliński, *Edytorstwo–tekstologia, przekroje; Z problemów edytorstwa i zagadnień wydawniczych*, cz. 1, i in.

ków. Wynikało to m.in. z faktu, że w początkowym okresie rozwoju edytorstwa źródeł jedna z ważniejszych nauk pomocniczych historii — dyplomatyka — interesowała się jeszcze ciągle przede wszystkim oryginałami i do nich dostosowywała swoje metody badawcze, nie zajmując się prawie zupełnie np. rekonstrukcją tekstu. Niekiedy jednak również filolodzy korzystali z osiągnięć historyków, czego dowodem może być stosowana przez nich filiacja tekstów (*stemma codicum*), będąca przecież przykładem przeniesienia na ich grunt metody genetycznej historii. Należy też pamiętać — o czym już zresztą była mowa — że filologa interesuje głównie tylko tekst, jego forma i użyte w nim słowa. Inaczej musi postępować historyk, którego winna ciekawić również treść każdego przekazu historycznego. Stąd historyk, przygotowując tekst źródłowy do wydania, nie może poprzestać tylko na stwierdzeniu jego wiarygodności (ustaleniu autora, czasu i miejsca jego powstania), do czego prowadzi krytyka erudycyjna. Odkąd zaczęto badać również społeczną genezę źródła historycznego, czyli od czasu, gdy podniesiono je do rzędu faktu historycznego, historyk musi przygotować wydawany tekst w taki sposób, który umożliwi także wyczerpującą analizę jego treści. Do tego zaś nie wystarczają metody stosowane w edytorstwie przez germanistów, filologów klasycznych czy polskich. Tutaj też leży przyczyna wielorakich prób wyjścia z tej skomplikowanej sytuacji, jakie można było obserwować w rozwoju edytorstwa naukowego na przestrzeni wieków⁹.

Pragnąc ostatecznie uporządkować w tym miejscu kwestie terminologiczne, przytoczymy definicję autorstwa Konrada Górskiego, która mówi, że edytorstwo dzieł literackich to *zespół naukowo uzasadnionych metod ustalania i udostępniania poprawnego tekstu utworów literatury jako sztuki posługującej się językiem dla celów wyrazu artystycznego*¹⁰. Słowo udostępnianie wymaga postawienia pytania o ewentualny krąg odbiorców tekstów literackich i o relacje celów naukowych i celów praktycznych wspomnianego edytorstwa. Oprócz filologów odbiorcami tekstów literackich są także zwykli czytelnicy¹¹. W edytorstwie źródeł historycznych krąg odbiorców w znakomitej większości przypadków stanowią profesjonaliści.

Jako pierwsi działalnością edytorską w pełnym tego słowa znaczeniu, czyli krytycznym wydawaniem przede wszystkim łacińskich i greckich tekstów klasycznych, zajęli się humaniści, którzy wykorzystali do tego celu wynalazek druku. Niektóre ich osiągnięcia są do dzisiaj wręcz niedoścignione, czego przykładem mogą być m.in. wydania świeckich i chrześcijańskich tekstów antycznych drukowanych w Bazylei w XVI w.¹² Jednak na ogół w tym pierwszym okresie edytorstwa, przy krytyce i ustalaniu tekstu do druku (szczególnie w XVII–XVIII w.) używane były przede wszystkim kryteria subiektywne, i to zazwyczaj niekomunikowane bezpośrednio odbiorcy wydania. W praktyce stosowano wówczas dwie różne metody wydawnicze: jedni edytorzy w omawianym czasie rękopisy uznane za poprawne publikowali w zasadzie bez jakichkolwiek zmian; inni z kolei — kompilowali wydawany tekst nawet na podstawie kilku egzemplarzy, opierając się przy tym przede wszystkim na własnym przekonaniu i doświadczeniu. Dlatego też czas od humanizmu praktycznie aż po oświecenie, a nawet okres nieco dalszy, określany był często przez filologów jako arystokratyzm, gdyż zarówno selekcję, jak i korektę wydawanego tekstu ówczesni edytorzy różnych przekazów przeprowadzali według własnego uznania. Można więc stwierdzić, że wartość tak przygotowanych wydawnictw źródłowych uzależniona była przede wszystkim od biegłości określonego wydawcy, czego nie sposób było jednak ocenić wyłącznie na podstawie samej publikacji.

⁹ B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 54–55.

¹⁰ K. Górski, *Sztuka edytorska*, s. 11.

¹¹ Z. Goliński, *Edytorstwo–tekstologia, przekroje*, s. 31.

¹² B. Meyer, *Zur Edition historischer Texte*, „Schweizerische Zeitschrift für Geschichte”, Jg. 1, 1951, s. 179–180; B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 56.

W XIX w. nauka — w tym również różne filologie i historia — uległa dalszemu, stałemu rozwojowi, a efektem tego był z jednej strony obserwowany zanik zaufania nawet do największych, ale zamkniętych w sobie erudytych, z drugiej zaś pojawiły się pytania o prawdę obiektywną oraz metody dochodzenia do określonych ustaleń, w tym m.in. dotyczące możliwości rekonstrukcji tekstu źródłowego.

Jako pierwszy teoretyczne zasady klasyfikacji dawnych rękopisów sformułował już w 1796 r. pracujący w Halle bibliista Johann Jakob Griesbach. Jednak dopiero słynny filolog klasyczny i germanista Karl Lachmann (1793–1851) uważany jest najczęściej za inicjatora nowej metody edycji źródeł historycznych. Przełom w tej dziedzinie kojarzony z jego nazwiskiem polegał na tym, że — jak to określił Friedrich Stroh — miejsce dotychczasowej *subiektywnej, twórczej i normatywnej krytyki tekstu* zajęła *obiektywna i odtwórcza historia tekstu* w jego rękopiśmiennych przekazach¹³. K. Lachmann zalecał filologom podczas pracy nad źródłem jej podział na dwa etapy: *recensio*, które polegać miało na ustalaniu tekstu przekazu na podstawie zachowanych egzemplarzy, oraz *emendatio*, czyli poprawianie takiego tekstu w celu maksymalnego przybliżenia go do przekazu autorskiego. Celem tych zabiegów krytycznych miało być dotarcie do oryginału (*detectio originis*). Aby to osiągnąć, konieczne było m.in. zestawienie wszystkich zachowanych kopii przekazu i ustalenie filiacji między nimi poprzez opracowanie *stemma codicum* (drzewa genealogicznego), mającego umożliwić poznanie stosunku tych rękopisów do oryginału i ustalenie archetypu, czyli najstarszej podstawy owych kopii, a więc tej, która pośredniczyła między poszczególnymi kopiami a oryginałem. Taką filiację tekstów rozpoznać można — przynajmniej według K. Lachmanna — jedynie na podstawie wspólnych im odmian, które najczęściej były wynikiem błędu kopisty. Dla jej udowodnienia miało wystarczyć wykazanie kilku miejsc zepsutych; brak wspólnych błędów w rękopisach z założenia wykluczał takie pokrewieństwo (z kolei całkowita poprawność tekstów nie dowodziła niczego). Lachmann był przekonany, iż jest rzeczą niemożliwą, aby dwóch niezależnie od siebie pracujących kopistów popełniło ten sam błąd. Uważał też, że stosując tę zasadę, stosunkowo łatwo można zrekonstruować grupę rękopisów pokrewnych, a następnie powiązać je w większe grupy, cofając się do coraz starszych pokładów tradycji¹⁴.

Według opracowanego przez K. Lachmanna systemu pracowali zarówno dyplomaty (szczególnie wykorzystywali tę metodę profesorowie Teodor Sickel i Juliusz Ficker¹⁵), jak i cały zespół wydawców *Monumenta Germaniae Historica*, skąd rozprzestrzeniła się ona z czasem na wszystkie ważniejsze ośrodki, w których wydawano źródła historyczne. W Polsce metodę tę wprowadził do *Monumenta Poloniae Historica* Wojciech Kętrzyński, zaś na gruncie dyplomatyki stosowali ją m.in. Stanisław Smolka, Stanisław Krzyżanowski, Franciszek Piekosiński i Bolesław Ulanowski.

Metoda zaproponowana przez K. Lachmanna spełniała niemal wszelkie postulaty, jakie stawiała sobie ówczesna pozytywistyczna historiografia, chociaż z czasem również w niej zaczęto dostrzegać pewne niedociągnięcia, czego efektem były m.in. zarzuty, że rozwiązania Lachmanna prowadziły

¹³ F. Stroh, *Handbuch der germanischen Philologie*, Berlin 1952, s. 535; zob. też S. Timpanaro, *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, Hamburg 1971, passim; B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 57.

¹⁴ Więcej na ten temat zob. m.in. H.–G. Roloff, *Karl Lachmann, seine Methode und die Folgen*, [w:] *Geschichte der Editionsverfahren vom Altertum bis zur Gegenwart im Überblick. Ringvorlesung*, hrsg. v. H.–G. Roloff (Berliner „Beiträge zur Editions-wissenschaft“, 5, 2003), s. 9–35 oraz M. Thumser, *Zurück zu Lachmann? Alte und neue Wege bei der Edition der Epistole et dictamina Clementus Pape Quarti*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie, Briefe und Korrespondenzen, editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2006, s. 215–231.

¹⁵ Więcej na temat ich działalności edytorskiej zob. A. Gawlik, *Ziele einer Diploma-Edition*, [w:] *Mittelalterliche Textüberlieferungen und ihre kritische Aufarbeitung*, München 1976, s. 52–56.

przede wszystkim do krytyki oryginału, który jednak często był wręcz zrekonstruowany. Nie dostrzegano natomiast podstawowego braku tej metody, bardzo ważnego przede wszystkim dla historyka, że w wyniku jej stosowania wszelkie operacje naukowe, w tym również i krytyka historyczna, były wykonywane na swego rodzaju oryginale–fikcji, gdyż na źródle odtworzonym, a nie na realnie egzystującym. Główną bowiem jej wadą było — co często się podkreśla — autorytatywne i z reguły także ahisteryczne osądzanie lekcji błędnych, co w konsekwencji prowadziło do *poprawiania* tekstu źródła.

Dlatego już pierwsze lata XX w. przyniosły wiele krytycznych wystąpień przeciwko metodzie Lachmanna, i to znów — co trzeba podkreślić — przede wszystkim ze strony filologów, a nie historyków. Ich z reguły spekulatywny charakter, a także podnoszone częste wówczas wątpliwości co do naukowego charakteru dyscyplin humanistycznych w ogóle, doprowadziły w efekcie nawet do swoistego agnostycyzmu (czyli w tym przypadku negacji możliwości poznania idealnego oryginału) oraz pojawienia się znów wydawnictw opartych tylko na jednym przekazie. Jednak w pierwszym rzędzie spowodowały one charakterystyczny i dość głęboki kryzys w edytorstwie historycznym¹⁶. Nie dotknął on jedynie wydawnictw dyplomatycznych, w których metoda Lachmanna z natury rzeczy nie mogła znaleźć pełnego zastosowania, albo nawet — wobec zachowania się oryginałów — często w ogóle nie była uwzględniana.

W krytyce metody Lachmanna szczególną rolę odegrały wystąpienia w 1913 r. Josepha Bédiera, który zakwestionował m.in. zasadność budowania *stemma codicum* (czyli ustalania najstarszych ogniw filiacji), dochodząc do wniosku, że w zasadzie nie ma żadnego pewnego sposobu ich określania, a w praktyce najczęściej rozstrzyga o nich głównie intuicja jakiegoś badacza. Z sądem tym korelowały też wypowiedzi innych filologów, m.in.: Emmanuela Walberga, Theodora Birta czy J. J. Hartmanna¹⁷. Również egzegeta biblijny Dom Henri Quentin w 1926 r., po krytyce metody Lachmanna (głównie jego systemu filiacyjnego, który uważał za bardzo niepewny), zaproponował nową metodologię, w której podkreślił przede wszystkim znaczenie lekcji zgodnych ze sobą. Głosił on m.in., że dwie lekcje zgodne, w przypadku trzeciej niezgodnej, przekazują tekst lepszy¹⁸. Z kolei inny krytyk powyższych metod, filolog angielski, profesor Uniwersytetu w Oxfordzie, Albert C. Clark podniósł dodatkowo w 1918 r. konieczność uwzględniania przy odtwarzaniu archetypu również cech zewnętrznych rękopisu¹⁹. Z tym że wszystkie te głosy nadal były tylko propozycjami filologów, i to pracujących tak jak Lachmann nad tekstami starożytnymi. Jednak zgłoszone wtedy

¹⁶ Wystarczy przypomnieć, że w Polsce od wydania *Kroniki Galla* w 1899 r. (*Galli Anonymi Chronicon*, recensurunt L. Finkel et S. Kętrzyński, Leopoli 1899 (Fontes Rerum Polonicarum in usum Scholarum, t. 1) do ponownej jej edycji w roku 1952 niemal nie wydawano średniowiecznych tekstów historiograficznych.

¹⁷ J. Bédier, *Jean Renart. Lai de l'Ombre*, Paris 1913; idem, *La tradition manuscrite du „Lai de l'Ombre”, réflexions sur l'art d'éditer les anciens textes*, „Romania”, t. 54, 1928, s. 161–196, 321–356; E. Walberg, *Prinzipien und Methoden für die Herausgabe alter Texte nach verschiedenen Handschriften. Eine Orientierung*, „Zeitschrift für romanische Philologie”, Bd. 51, 1931, s. 665–678; T. Birt, *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*, München 1913, s. 24 n.; J. J. Hartmann, *Ars critica quid sibi habeat propositum et qua utatur ratione*, „Mnemosyne”, t. 48, pars 3, 1920, s. 227–238; na ten temat zob. A. Castellani, *Bédier avait-il raison? La méthode de Lachmann dans les éditions de texte d' Moyen Âge*, Fribourg 1957; J. Grier, *Lachmann, Bédier and the bipartite stemma: towards a responsible application of the common errors method*, „Revue d'histoire des textes”, t. 18, 1988, s. 263–277; M. Okubo, *À propos de la Vie de sainte Cristine de Gautier de Coinci*, „Romania”, t. 121, 2003, s. 248–264; O. E. Haugen, *The spirit of Lachmann, the spirit of Bédier. Old Norse textual editing in the electronic age, Electronic version, 20 January 2003* na stronie <http://www.ub.uib.no/elpub/2003/a/522001/haugen.pdf> [odczyt 10.01.2013 r.]; B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 59.

¹⁸ D. H. Quentin, *Essais de critique textuelle (Ecdotique)*, Paris 1926, s. 9 n.

¹⁹ A. C. Clark, *The descent of manuscripts*, Oxford 1918 (wznowienie 2005).

postulaty można też traktować jako pierwsze ustępstwa metody filologicznej na rzecz kształtującej się już wówczas metody historycznej.

Metoda historyczna edytorstwa ma zatem niezbyt odległe korzenie. W zasadzie też nie można jeszcze dzisiaj powiedzieć, że na jej temat zostało powiedziane już ostatnie słowo. Badania takich uczonych i edytorów jak Hermann Kantorowicz, Pierre Collomp, Paul Maas, Giorgio Pasquali, Bruno Meyer i innych to — ze względu na przenikanie w nich już pewnych aspektów historycznych do wcześniejszej filologicznej krytyki tekstu — znaczące wydarzenia w dziejach edytorstwa, ale jeszcze nie ostateczne skonkretyzowanie tej metody. Np. H. Kantorowicz w swoim podręczniku krytyki tekstu wziął pod uwagę przede wszystkim potrzeby historyków prawa, co też wyjaśnia, dlaczego oparł się w swych rozważaniach głównie na średniowiecznej spuściźnie prawnej. Najważniejszym efektem tych badań było łączenie już analizy filologicznej z krytyką pochodzenia (erudycyjną), uwzględnianie w nich faktu istnienia często kilku tekstów autorskich oraz możliwości — w zależności od aktualnych potrzeb — ich przeredagowywania, a także odróżnianie lekcji autentycznych od poprawnych²⁰.

Z kolei P. Collomp, oprócz dość przystępnego i zwięzłego przedstawienia wcześniej stosowanych metod i propozycji wydawniczych, szczególnie podkreślał w swej książce m.in. sprawę analizy różnych przekształceń i błędów, zwracając w niej uwagę również na paleografię i materialną ewolucję wariantów tekstowych, głównie tekstów kontaminowanych (powstawały one wówczas, gdy np. z powodów praktycznych próbowano odtworzyć oryginał na podstawie istniejących kopii; termin ten utworzono od łacińskich terminów *contaminatio* — splamienie; *contamino* — splamieć, zanieczyścić)²¹.

Do zaproponowanych przez niego prób restytucji tych ostatnich sceptycznie odnieśli się zarówno P. Maas, jak i G. Pasquali. Pierwszy z nich dość wyraźnie określił granice możliwości badawczych przy budowie stemmatów, radząc, aby je układać tylko wtedy, gdy tradycja dopuszcza pewną restytucję. Opracował on również reguły tzw. *examinatio* (etapu pracy po *recensio*) oraz doszedł do wniosku, że zaproponowana przez Lachmanna emendacja (termin ten utworzono od łacińskich terminów *emendatio* — poprawa, skorygowanie, ulepszenie; *emendo* — skorygować, usunąć błędy) nie ma sensu, gdyż jeżeli recenzja ustala współzależności pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami przekazu, to *examinatio* pokazuje już odtworzoną wersję oryginału. W przypadku wystąpienia anomalii można próbować rekonstrukcji drogą domysłu (*divinatio*). Maas zaproponował też własną receptę na ocenę wariantów, wprowadzając m.in. takie pojęcia jak archetyp i hiperarchetyp, warianty, podwarianty i domniemane warianty (*Präsumtivvarianten*), a także — odpowiednio do nich — wymyślił teorię błędów, z podziałem na błędy łączące i dzielące. Jedyne miejsca zawierające takie błędy mogły być — przynajmniej zdaniem tego uczonego — podstawą konstrukcji stemmatu. Z kolei G. Pasquali, autor dzieła *Storia della tradizione e critica del testo* (Firenze 1934) oraz obszernej recenzji pracy Maasa, oprócz skorygowania niektórych — jego zdaniem — zbyt rygorystycznych zasad wnioskowania o tekstach, zaproponował też uwzględnienie w trakcie ich krytyki obserwacji dotyczących intelektualnej i społecznej podstawy przekształceń tekstów, czy historycznego rozpo-

²⁰ H. Kantorowicz, *Einführung in die Textkritik. Systematische Darstellung der textkritischen Grundsätze für Philologen und Juristen*, Leipzig 1921; zob. też idem, *Einführung in die Textkritik (1921)*, [w:] H. Kantorowicz, *Rechtshistorische Schriften* (Freiburger Rechts- und Staatswissenschaftliche Abhandlungen, Bd. 30), Karlsruhe 1970, s. 33 n. oraz B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 62. Więcej na temat poglądów na zasady edytorstwa w tym okresie zob. np. W. Bauer, *Einführung in das Studium der Geschichte*, Tübingen 1928 (zweite, verbesserte Auflage), s. 213–225.

²¹ P. Collomp, *La critique des textes*, Paris 1931 (Publications de la Faculté des lettres de l'Université de Strasbourg, Initiation et Méthodes, nr 6); więcej na temat poglądów tego autora zob. również B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 62–63.

wszechniania się tej czy innej ich wersji. Efektem tego było spostrzeżenie, że często nawet brzydki i nieporządnie zapisany kodeks papierowy może przekazywać jednak najlepszą tradycję²².

Również B. Meyer, oceniając współczesną mu sytuację edytorstwa (głównie z perspektywy historyka), doszedł do wniosku, że cechowało je widoczne rozprzężenie, będące m.in. efektem braku bliższej współpracy między filologami, prawnikami i historykami. Badacz ten był zdania, iż różne metody edycji stosowane przez filologów i historyków nie są konieczne, gdyż zarówno jedni, jak i drudzy, wydając tekst, publikują przecież źródło historyczne. Patrząc na problem w ten sposób, filologia może być traktowana nawet jako nauka pomocnicza historii, niedoceniana dotąd przez historyków. Uważał także, że filolodzy jednak nieco za bardzo ograniczają swój warsztat, nie uwzględniając np. różnego charakteru poszczególnych tekstów, ich kontekstu i przekazu historycznego oraz tradycji rękopiśmiennej. Stąd m.in. był zdania, że historycy przy rozpoznawaniu źródeł w zbyt dużym stopniu kierują się intuicją, a filolodzy — formalizmem i mikroanalizą. Zaradzić tym rozbieżnościom winno — zdaniem B. Meyera — połączenie krytyki erudycyjnej dokonywanej przez historyków z krytyką tekstu stosowaną przez filologów²³.

Niejako równoległym torem toczyły się spory dotyczące edycji źródeł zapisanych w językach narodowych. Jeżeli idzie np. o edycje bardzo często występujących również w archiwach polskich średniowiecznych tekstów niemieckich, to w tym miejscu nawiązać należy do dyskusji, która rozpoczęła się już w II połowie XIX w., po opublikowaniu przez Johanna Friedricha BöhmERA, znanego przede wszystkim jako edytora *Regesta Imperii*, małej pracy, w której podkreślił on, że przy edycji tekstu w tym języku najważniejsze są dwa czynniki: maksymalnie wierne jego odwzorowanie oraz umożliwienie w miarę wygodnego korzystania z opublikowanego przekazu. Temu ostatniemu miała służyć m.in. rezygnacja z dokładnego przestrzegania „zdziczeń” językowych oraz ortograficznych występujących w nich w XV i XVI w. i wprowadzenie do edycji pewnych uproszczeń (*und* zamiast *vnnndt*, *unser* zamiast *vnnsserr* itp.)²⁴. Zgoła odmienne zdanie na ten temat miał językoznawca Rudolf von Raumer, który podkreślając wartość zapoczątkowanej wówczas edycji *Deutsche Reichstagsakten* również dla badań językowych, postulował w 1858 r. jednak zachowanie w tego rodzaju publikacjach oryginalnej pisowni źródeł²⁵. W 1867 r. ukazał się pierwszy tom tej edycji, którego wydawcą był Julius Weinsäcker. Edytor ten w opracowanym Wstępie przedstawił m.in. zastosowane wskazówki wydawnicze, w dużej części oparte na rozwiązaniach zaproponowanych przez obydwu wymienionych wcześniej uczonych. Była to więc propozycja pośrednia. Twierdził on, że niemieckie teksty od XIV w. posiadały wiele niepotrzebnych liter, które utrudniają ich rozumienie, dlatego zaproponował pewne uproszczenia dotyczące w pierwszym rzędzie pisowni spółgłosek i likwidacji ich zdwojeń, pisowni umlautów, dużych liter czy łączenia lub dzielenia wyrazów. Litery *ü* i *i* winny być w druku oddawane spółgłoskowo, a *v* i *j* tylko samogłoskowo. Podwójne *u* winno być z reguły zamieniane na *W* (*Wolfardus* zamiast

²² P. Maas, *Textkritik*, 3. Verbesserte und Vermehrte Auflage, Leipzig 1957, s. 5 n. (pierwsze wydanie w 1927 r.); G. Pasquali, [rec.] *P. Mass, Textkritik, Leipzig 1927*, „Gnomon”, t. 5, 1929, s. 417–435, 498–521. Por. też *Norme per le pubblicazioni dell’Istituto Storico Italiano*, „Bullettino dell’Istituto Storico Italiano”, nr 28, 1906, s. VII–XXIV oraz R. Buchner, *Textkritische Untersuchungen zur Lex Libvaria*, Stuttgart 1952 (Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde (Monumenta Germaniae Historica) Band 5).

²³ B. Meyer, *Zur Edition*, s. 177–202. Por. też S. Kuttner, *Notes on the Presentation of Text and Apparatus in Editing Works of the Decretists and Decretalists*, „Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion”, vol. 15, 1959, s. 452–464.

²⁴ J. F. BöhmER, *Ansichten über die Wiedergabe handschriftlichen Geschichtsquellen im Druck*, „Zeitschrift für die Archive Deutschlands”, 2, 1853 (datowany 1851), s. 131–137.

²⁵ R. v. Raumer, *Sprachgeschichtliche Wünsche in Bezug auf die Herausgabe der deutschen Reichstagsakten*, „Die deutschen Mundarten. Vierteljahrsschrift”, Jg. 5, 1858, s. 239–242.

Uuolfardus). Przy podwójnym *ii, ij* lub *y* postępuje się — w zależności od kontekstu — rozmaicie. Na początku, w środku i na końcu wyrazów likwiduje się np. pewne zdwojenia (*zu* zamiast *czu*, *auf* zamiast *auff*, *haben* zamiast *habenn* itp.)²⁶. Zasady te, mimo że wzbudziły pewną krytykę (np. Friedricha Keutgena) oraz dyskusję, były stosowane praktycznie aż do połowy XX w., kiedy to pewną ich modyfikację zaproponował Walter Kaemmerer, a następnie Hermann Heimpel i inni. Oprócz omówionej metody, akceptującej określone normalizacje i ujednoczenia, niejako równolegle praktykowana była w Niemczech „dyplomatyczna” metoda edycji, bazująca przede wszystkim na propozycjach germanisty i wydawcy *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300* (1932 r.) Friedricha Wilhelma, dotycząca głównie publikacji dokumentów, a głosząca, że tekst źródła należy drukować możliwie wiernie, w takiej postaci, w jakiej został zapisany w oryginale²⁷.

Ten stan rzeczy doprowadził do kolejnej dyskusji nad ujednoczeniem metod edycji, której pierwszym śladem było wystąpienie Johannes Schultze o zasadach wydawania niemieckich tekstów nowożytnych na zjeździe historyków niemieckich w Halle w 1930 r.²⁸ Zaproponowane przez niego wówczas rozwiązania swój ostateczny kształt uzyskały jednak dopiero w 1962 r., kiedy to — co prawda w nieco zmienionej formie — ponownie je opublikowano²⁹. Instrukcja wydawnicza Schultzego dotyczyła źródeł od XV w. Zalecała m.in., aby w edycji zachowywać cechy wymowy lub gwary, ale pozwalała też — gdy nie ma to wpływu na właściwości językowe, a ułatwia zrozumienie tekstu — na bardziej elastyczne traktowanie oryginału i stosowanie pewnych uproszczeń dotyczących m.in. spółgłosek. J. Schultze dopuszczał np. likwidację podwójnego *n* na końcu wyrazu i zdwojeń spółgłosek na jego początku, zastąpienie występujących na początku wyrazów *cz* lub *tz* pojedynczym *z*, normalizację pisowni łącznej i rozdzielnej oraz interpunkcji według dzisiejszych zasad, a także ustalił reguły pisowni dużych liter. Niejako uzupełnieniem tej instrukcji stały się wskazówki dotyczące regestowania dokumentów, wydane w 1965 r.³⁰

Propozycje te — zaakceptowane w większości przez historyków — wzbudziły jednak wątpliwości językoznawców (np. Oskara Reichmanna), którzy byli zdania, że zaproponowane normalizacje uniemożliwiają badania filologiczne. Efektem tej krytyki są m.in. powstałe w 1981 r., a opracowane już przez filologów, zalecenia dotyczące edycji przekazów niemieckich, łacińskich,

²⁶ *Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel*, Abt. 1: 1376–1387, hrsg. v. J. Weizsäcker, München 1867, s. LXX n.

²⁷ Więcej na ten temat zob. M. Thumser, *Verfahrenweisen bei der Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (13.–16. Jahrhundert)*, [w:] *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14–16 Jahrhundert)*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, D. Heckmann, Toruń 2001, s. 20 n. Por. też R. Härtel, *Zur Edition spätmittelalterlichen deutscher Texte aus fremdsprachiger Umgebung*, [w:] *Methoden und Probleme der Edition mittelalterlicher deutscher Texte*, hrsg. v. R. Bergmann, K. Gärtner, unter Mitwirkung v. V. Mertens, U. Müller i in. („Beihefte zu Editio”, Bd. 4), Tübingen 1983, s. 156–171.

²⁸ J. Schultze, *Grundsätze für äußere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, „Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine”, Jg. 78, 1930, nr 1–3, s. 37–45; por. też F. Hefele, *Editionsfragen. Kurzreferat auf der Tagung der südwestdeutschen Archivare in Aulendorf (20.10.1946)*, „Archivalische Zeitschrift”, Bd. 46, 1950, s. 93–103; K. E. Demandt, *Zum Problem spätmittelalterlichen Quelleneditionen*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte”, Jg. 90, 1953, s. 17–29.

²⁹ J. Schultze, *Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutsche Geschichte*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte”, Bd. 98, 1962, s. 1–11 (ostatnie wydanie w: *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. W. Heinemeyer, Marburg–Köln 1978, s. 25–36).

³⁰ *Richtlinien für die Regestierung von Urkunden*, hrsg. v. Arbeitskreis für Editionsgrundsätze, „Blätter für Deutsche Landesgeschichte”, Jg. 101, 1965, s. 1–7. Por. też K. E. Demandt, *Moderne Regestentechnik*, „Der Archivar”, Jg. 10, 1957, s. 33–44.

włoskich, francuskich i hiszpańskich³¹. Jeżeli idzie o edycję interesujących nas w tym momencie najbardziej tekstów niemieckojęzycznych, to punktem wyjścia pozostały tu propozycje J. Schultze, jednak skorygowane zgodnie z postulatami filologów. Np. generalnie zachowano trwałość spółgłosek, dopuszczając jednak likwidację podwójnego *n*, litery *i/j*, *u/v* i *w* miały być oddawane zgodnie z ich znaczeniem fonetycznym, a *y* mogło być traktowane również jako ligatura dla *ii* lub *ij*. Postulowano także, aby w edycjach zachować samogłoski łącznie z nadpisanymi literami i innymi znakami. Ustalono też nieco bardziej rygorystycznie zasady pisowni dużych liter, pisania łącznego i rozdzielnego oraz interpunkcji. Powyższe propozycje wzbudziły z kolei duże wątpliwości historyków³².

W tej sytuacji pewnego rodzaju próbą znalezienia kompromisu w tym sporze między filologami i historykami o edycje pojawiających się już od XIII w. tekstów niemieckich są propozycje wypracowane przez mediewistę Matthiasa Thumsera, a opublikowane w 2008 r. w formie 10 tez dotyczących wydawania niemieckich przekazów historycznych z okresu od XIV do XVI w. Postulował on w nich m.in. zachowanie w druku wszystkich spółgłosek i samogłosek, łącznie z podwójnymi, nadpisanymi literami i znaków diakrytycznych oraz cyfr zgodnie z oryginałem. Pisownia wielkich liter winna być ograniczona do początku zdania i nazw własnych, chociaż pisanie łączne i rozdzielne oraz interpunkcja powinny wzorować się na dzisiejszych zasadach. Skrótów generalnie miały być rozwiązywane, a poprawki pisarza uwzględnione i udokumentowane przypisami. M. Thumser podkreślił też rolę wykorzystywania nawiasów kwadratowych i ostrych oraz odpowiedniego stosowania aparatu krytycznego (przypisów tekstowych i rzeczowych)³³.

Także na ziemiach polskich genezy edytorstwa naukowego można szukać już XIX w., chociaż początkowo — nie licząc pewnych wyjątków³⁴ — przy publikowaniu źródeł historycznych raczej dość wiernie naśladowano metody stosowane jeszcze w poprzednim stuleciu. Dopiero po ukazaniu się opracowań dotyczących polskiej historiografii pióra Joachima Lelewela³⁵, Wacława A. Maciejewskiego³⁶ i Augusta Bielowskiego³⁷, ten ostatni — wzorując się na *Monumenta Germaniae Historica* — wydał pierwsze dwa tomy serii wydawniczej *Monumenta Poloniae Historica*, na które złożyły się zarówno

³¹ *Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte der „Arbeitsgemeinschaft außeruniversitärer historischer Forschungseinrichtungen“*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, Jg. 72, 1981, s. 299–315. Por. F. Simmler, *Prinzipien der Edition von Texten der Frühen Neuzeit aus sprachwissenschaftlicher Sicht*, [w:] *Probleme der Edition von Texten der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. L. Mundt, U. Seelbach, Tübingen 1992 („Beihefte zu Editio”, Bd. 3), s. 36–127; L. Mundt (in Verbindung mit der Kommission Frühe Neuzeit der Arbeitsgemeinschaft für Germanistische Edition), *Empfehlungen zur Edition neulateinischer Texte*, [w:] *Probleme der Edition von Texten der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. L. Mundt, U. Seelbach, Tübingen 1992 („Beihefte zu Editio”, Bd. 3), s. 186–190.

³² M. Thumser, *Verfahrenweisen*, s. 32–33. Por. też np. W. Besch, *Zur Edition von deutschen Texten des 16. Jahrhunderts*, „Alemannisches Jahrbuch”, 1973/75, s. 392–411; A. Gawlik, *Ziele*, s. 52–59; R. Schieffer, H. M. Schaller, *Briefe und Briefsammlungen als Editionsufgabe*, [w:] *Beiträge der Monumenta Germaniae Historica zum 31. Deutschen Historikertag in Mannheim, Mittelalterliche Textüberlieferungen und ihre kritische Aufarbeitung*, München 1976, s. 60–69.

³³ M. Thumser, *Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, digitale Edition — Projekte*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2008, s. 13–19. Por. też S. Kuttner, *Notes on the Presentation*, s. 452–464 oraz D. Heckmann, *Leitfaden zur Edition deutschsprachiger Quellen (13.–16. Jahrhundert)*, „Preussenland”, 3 (2012), s. 7–13.

³⁴ Jednym z nich było wydanie *Kroniki Galla* przez J. W. Bandtkego z 1824 r., B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 68, gdzie też inna pochlebna literatura na temat tej edycji. Zob. też M. Plezia, *Z zamierzeń edytorskich Tadeusza Czackiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 8, 1963, s. 152–154.

³⁵ J. Lelewel, *Polska wieków średnich, czyli w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1–4, Poznań 1846–1851.

³⁶ W. A. Maciejewski, *Roczniki i kroniki polskie i litewskie najdawniejsze*, Warszawa 1850.

³⁷ A. Bielowski, *Wstęp krytyczny do dziejów Polski*, Lwów 1850.

przedruki z innych edycji źródłowych, jak i teksty źródeł polskich przygotowane już na podstawie większej liczby rękopisów³⁸. Wcześniej, w 1840 r., Edward Raczyński, zapoczątkował edycję kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski, w 1845 r. opublikował 172 dokumenty polsko–litewskie do 1434 r., a w 1847 r. Leon Rzyszczewski i Antoni Muczkowski zaczęli wydawać kodeks dyplomatyczny Polski³⁹. Generalnie można stwierdzić, że w przypadku przekazów, w których ingerencja późniejszych pokoleń była nieco większa, pierwszy z wymienionych edytorów, czyli Bielowski, stosował raczej przedruki, w pozostałych przypadkach starał się zachowane teksty oczyszczać z naleciałości i przywracać im formę oryginału. W tym drugim wariantcie, w wypadku np. kronik, wydawca ten, mimo iż w przedmowie przytaczał wszystkie znane mu zachowane rękopisy jakiegoś przekazu, publikowany tekst opierał z reguły tylko na jednym, dwu lub trzech rękopisach uznanych przez niego za najlepsze. W swej pracy też — kierując się przy rekonstrukcji tekstu głównie koncepcją historyczną — nie zawsze szczęśliwie prostował zauważone błędy, a niekiedy wręcz nagiął tekst do swojej wizji dziejów⁴⁰. Wynikało to m.in. także z tego, że w czasie zaborów, kiedy nie było niepodległego państwa polskiego, edycja źródeł była traktowana również jako swego rodzaju obowiązek wobec podzielonego przez zaborców społeczeństwa, pomagający w utrzymywaniu i kształtowaniu jego narodowej tożsamości.

Kolejne tomy *Monumenta Poloniae Historica*, przygotowane do druku głównie przez lwowskie grono edytorów, wydawała już Akademia Umiejętności, a na ich kształt największy wpływ wywarł wtedy Wojciech Kętrzyński, który stosowane wówczas metody oceny dokumentów starał się przenieść — z różnymi zresztą efektami — również na grunt kronik. Dla tego badacza krytyka tekstu była przede wszystkim krytyką oryginału, stąd kroniki uzupełniane lub przeredagowywane traktowane były przez niego prawie analogicznie jak falsyfikaty w dokumentach. Dlatego też dopatrywano się w jego edycjach m.in. połączenia erudycji Sickla i typowej krytyki proponowanej przez Lachmanna, co jednak powodowało, że dla historyka były to wydania nie do końca przydatne⁴¹.

W tym okresie dość aktywnie zabrano się również za wydawanie kolejnych kodeksów obejmujących dokumenty i listy dotyczące określonych terytoriów historycznych lub instytucji, jak również akt grodzkich i ziemskich, czy — później — metryki mazowieckiej⁴².

³⁸ *Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski*, t. 1–2, wyd. A. Bielowski, Warszawa 1960–1961 (przedruk fotoofsetowy wydania Lwów 1864–1872).

³⁹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski zawierający bulle papieżów, nadania ksiąząt, przywileje miast, klasztorów i wsi, wraz z innemi podobnej treści dyplomatami, tyczącemi się historyi tej prowincyi od roku 1136 do roku 1597 zebrany z materiałów przez Kazimierza Raczyńskiego przysposobionych*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840; *Kodex dyplomatyczny Litwy wydany z rękopismów w Archiwum Tajnem w Królewcu zachowanych*, wyd. E. Raczyński, Wrocław 1845; *Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data, illustrandis domesticis rebus gestis inservitura adhuc nusquam typis exarata, ab antiquissimis inde temporibus usque ad annum 1506 editus*, studio et opera L. Rzyszczewski et A. Muczkowski; notis adornatus usque ad nr. CVII ab A. S. Helcel, t. 1, Varsaviae 1847.

⁴⁰ B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 69.

⁴¹ Ibidem, s. 70, por. też T. Sickel, *Programm und Instructionen der Diplomata–Abtheilung*, „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde”, Bd. 1, 1876, s. 427–482.

⁴² Por. np. *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i ksiąząt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jak i osób prywatnych*, wyd. i aut. przedm. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863; *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława*, cz. 1: *Obejmująca rzeczy od roku 1166 do roku 1366*; cz. 2: *Obejmująca rzeczy od roku 1367 do roku 1423*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874–1883 (*Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 1, 8); *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1: *1178–1386*, wyd. i przypisami objaśnił Franciszek Piekosiński, Cracoviae 1876; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski: obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400*, t. 1: *Zawiera numera 1–616*, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877; *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, t. 1, Lwów 1868; *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. 1: *Księga oznaczona No 333 z lat 1417–1429*, Warszawa 1918.

Na dalsze dyskusje wśród polskich historyków i wydawców, szczególnie na temat edycji tekstów historiograficznych, duży wpływ wywarli Georg Waitz i tzw. getyńska szkoła krytyki źródłowej, oddziałująca również na wydania kolejnych tomów *Monumenta Germaniae Historica*. Propagatorem tych nowych idei w Polsce był m.in. Stanisław Smolka⁴³, a także Tadeusz Wojciechowski, który przy edycji tekstów historycznych nie unikał jednak również rozwiązań intuicjonistycznych⁴⁴. Obserwowany wówczas postęp zauważa się głównie w lepszym odczytywaniu źródeł i tworzeniu dokładniejszych stemmatów filiacyjnych.

Generalnie jednak w omawianym czasie zarówno w praktyce wydawniczej, jak i toczonych dyskusjach historyków nie było raczej bezpośrednich nawiązań do rozwiązań stosowanych wtedy w wydawnictwach filologicznych, chociaż preferowano już wówczas — jak się wydaje — ciągle zresztą aktualną — zasadę jak najmniejszych ingerencji w tekst publikowanego przekazu przy maksymalnym przestrzeganiu jego źródłowej wierności. Zapewne wynikało to z faktu, że zastosowanie metody filologicznej w warsztacie historyka wymagało specjalnych zabiegów. Jednym z efektów tego stanu było m.in. to, że po wydaniu ostatniego, szóstego tomu *Monumenta Poloniae Historica* w 1893 r. oraz wznowieniu kroniki Galla w 1899 r., obserwuje się później w Polsce — mimo postulowanych w 1935 r. przez S. Kętrzyńskiego reedycji — długoletni zastój w wydawaniu źródeł historiograficznych oraz skupienie się wydawców przede wszystkim na edycjach dokumentów⁴⁵. Jednak i tę ostatnią działalność przerwała wkrótce II wojna światowa.

Dopiero w 1951 r. Marian Plezia, łączący z powodzeniem dwie profesje: zawód filologa klasycznego i historyka, przedstawił zrekonstruowaną przez siebie (zawartą w pochodzącej z XVI w. *Cronica Petri*) XII-wieczną *Carmen Mauri*⁴⁶. Również opublikowany rok później kolejny tom *Monumenta Poloniae Historica Nova Series* (oznaczony jako II), z reedycją przygotowanej przez K. Maleczyńskiego kroniki Galla, został recenzowany bardzo pozytywnie, szczególnie pod względem językowym⁴⁷.

Podsumowując krótko dorobek i osiągnięcia polskich edytorów źródeł historiograficznych z tego okresu, stwierdzić trzeba za B. Kürbisówną, że wytworzona wówczas sytuacja miała swoje dobre i złe strony. Czas ten cechował się m.in. przewagą krytyki erudycyjnej nad filologiczną, co wynikało przede wszystkim ze stanu ówczesnej metody wydawniczej. Efektem tego było to, iż z powodu zaniedbania analizy formy, źródła te były nie do końca dobrze poznane, a przekazy historiograficzne interpreto-

⁴³ Ibidem; K. Tymieniecki, *Charakter naukowej działalności Stanisława Smolki (1854–1924)*, „Życie i Myśl”, R. 1, 1950, s. 488–491.

⁴⁴ B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 70.

⁴⁵ S. Kętrzyński, *Głos w sprawie reedycji polskich źródeł historycznych wieków średnich*, „Przegląd Historyczny”, t. 32, 1935, s. 358–368.

⁴⁶ *Monumenta Poloniae Historica Nova Series = Pomniki Dziejowe Polski Seria 2*, t. 3: *Cronica Petri comitis Poloniae wraz z tzw. Carmen Mauri*, wyd., wstępem i koment. opatrzył M. Plezia, Kraków 1951 oraz jej recenzje pióra B. Kürbisówny i R. Gansinca, B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 72.

⁴⁷ *Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 2: *Anonima tzw. Galla Kronika czyli Dzieje książąt i władców polskich*, wyd., wstępem i koment. opatrzył K. Maleczyński, Kraków 1952 oraz recenzja Z. Budkovej i M. Plezi w „Przeglądzie Historycznym”, t. 44, 1953, z. 3, s. 405–425. Należy podkreślić, że doświadczenia i praktyka polonistów, zajmujących się przeważnie zabytkami o charakterze religijnym (Biblią, kazaniem, psalterzem, pieśniami, czyli przekazami nie zawsze traktowanymi niegdyś jako typowe źródła historyczne), kształtowały się w tym czasie inaczej. Ich dyskusje, poczynając już od zjazdu w 1886 r., koncentrowały się przede wszystkim na sprawie wydawania autorów z okresu Odrodzenia oraz problemach pisowni, transliteracji czy transkrypcji (jedni byli za przystosowaniem jej do zasad współczesnych, inni za jak najwierniejszym oddaniem w druku formy gramatycznej i graficznej przekazu). Źródła tego rodzaju z reguły zachowały się w jednym rękopisie lub w formie drukowanej, co pozwalało filologom pomijać problem restytucji tekstu pierwotnego, B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 73; zob. też *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Materiały dyskusyjne*, [w:] *Z badań nad literaturą staropolską. Program i postulaty*, Wrocław 1952, s. 54–98.

wano przede wszystkim intuicyjnie, co z kolei odbijało się w jakiś sposób na jakości opracowywanych na ich podstawie monografii. Innym następstwem takiego podejścia było to, że — szczególnie dla XIII w. — często jedynie dokumenty były uważane za wiarygodną podstawę określonych badań (np. społeczno–gospodarczych, w trakcie których pomijano najczęściej całkowicie źródła opowiadające). Z reguły nie wykorzystywano też wówczas w badaniach historycznych jeszcze np. traktatów naukowych czy dawnych podręczników, a także zabytków literackich, które niejako z zasady nie były poddawane takiej samej analizie badawczej jak źródła historyczne⁴⁸.

Bezpośrednio po wojnie prym w edycji źródeł historycznych wiódł nadal — głównie dzięki aktywności na tej niwie PAU — ośrodek krakowski. Tu ukazały się m.in. w 1948 r. czwarty tom *Archiwum Jana Zamoyskiego*, w 1949 r. *Joachima Lelewela listy emigracyjne*, a w 1950 r. siódmy tom *Monumenta Poloniae Vaticana*, czwarty — *Studiów i Materiałów do Dziejów Ustawodawstwa Synodalnego w Polsce* (1951 r.) czy ósmy tom z serii *Archiwum do dziejów Oświaty i Szkolnictwa*. W 1953 r. wydano w Krakowie również drugi tom *Akt sejmikowych województwa krakowskiego i Rachunki budowy zamku krakowskiego*. Jednak od momentu likwidacji PAU działalność edytorska w tym ośrodku wyraźnie osłabła. Oprócz Krakowa po wojnie wydawaniem źródeł historycznych zajęto się wówczas również m.in. w Poznaniu i Toruniu (gdzie ważną rolę odegrały działające w tych ośrodkach towarzystwa naukowe) oraz Gdańsku i we Wrocławiu. Jednym z powodów chętniejszego zajęcia się przez historyków edycjami w tym okresie był fakt, że nie wszyscy uczeni godzili się wówczas z akcentami ideologicznymi i politycznymi, które musiały zawierać prawie wszystkie kwalifikowane wtedy do druku prace konstrukcyjne⁴⁹.

Później, w okresie wzmożenia nacisku władz PRL-u na naukę, czyli w czasach już bardzo centralistycznego jej zarządzania i finansowania, funkcje koordynujące i inspirujące nowe edycje źródeł próbowały przejąć Komisje i Instytuty powstałej w 1951 r. Polskiej Akademii Nauk, wśród których największe zasługi na tym polu miał Instytut Historii. Przy nim działała zarówno mająca spore osiągnięcia Pracownia Edytorska źródeł objaśniających początki państwa polskiego⁵⁰, jak i Zakład Wydawnictw Źródłowych (przekształcony w 1956 r. w Komisję Wydawnictw Źródłowych), czy powstała później Pracownia Edytorska Źródeł Nowożytnych, których swego rodzaju kontynuatorem jest istniejąca obecnie Pracownia Nauk Pomocniczych Historii i Edytorstwa⁵¹. To m.in. właśnie wspomniana Komisja już w latach 50. XX w. postawiła sobie za zadanie — głównie poprzez prace nad udoskonalaniem metod edytorskich i realizację własnych serii wydawniczych — koordynację całej ówczesnej polskiej działalności wydawniczej w zakresie publikacji źródłowych. Polegać to miało zarówno na ocenie nowych projektów Instytutu Historii PAN, jak i tych nadsyłanych tu do konsultacji przez różnych autorów bądź wydawnictwa⁵². Efektem jej działalności było początkowo — oprócz

⁴⁸ B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 75.

⁴⁹ A. Tomczak, „*Takie były początki...*”. *O pierwszych inicjatywach edytorskich w Polsce po 1945 roku*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Pełtakowski, Kraków 2011, s. 12 n.

⁵⁰ J. Karwasińska, *Pracownia Edytorska źródeł objaśniających początki państwa polskiego*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 1, 1957, s. 321–324. O działalności wydawniczej innych komitetów i instytutów PAN zob. m.in. B. Lesiński, *Wydawnictwa źródłowe z historii prawa*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 2, 1958, s. 242; J. Reychman, *Konferencja w sprawie źródeł orientalnych do historii Europy wschodniej i środkowej*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 3, 1958, s. 332; A. Gieysztor, *Z prac Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 6, 1961, s. 211–212.

⁵¹ Zob. A. Sucheni–Grabowska, *W sprawie publikacji akt sejmikowych stanów pruskich*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 9, 1964, s. 231–232. W rozważaniach tych pominięto komisję do wydawania źródeł metodą faksymilową (anastacyczną), powstałą z inicjatywy Instytutu Historii i Archiwum Głównego Akt Dawnych, której propozycje nie zostały jednak zrealizowane, J. Leskiewiczowa, *Odpowiedź na ankietę „O wydawaniu źródeł historycznych”*, „*Kwartalnik Historyczny*”, R. 90, 1983, nr 1, s. 159.

⁵² Zob. m.in. A. Sucheni–Grabowska, *Z prac Komisji Wydawnictw Źródłowych IH PAN*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 4, 1959, s. 225–226; B. Lesiński, *Wydawnictwa*, s. 242.

kontynuowania i popierania starych serii — zainicjowanie wielu nowych przedsięwzięć wydawniczych, obejmujących okres od średniowiecza po czasy najnowsze, z których niektóre, np. lustracje królewszczyzn z XVI–XVIII w., są kontynuowane do dzisiaj⁵³.

W okresie późniejszym, co było częściowo związane już ze zmianami pokoleniowymi oraz — po 1989 r. — z zachodzącymi w Polsce przemianami politycznymi, rola Instytutu Historii PAN w zakresie edycji źródeł historycznych została dość mocno ograniczona, zaś coraz większe znaczenie, przynajmniej jeżeli idzie o publikację przekazów do szeroko rozumianych dziejów Polski, zaczęły mieć również inne instytucje naukowe, takie jak towarzystwa naukowe i regionalne, różne archiwa, szkoły wyższe czy wskrzeszona w 1989 r. Polska Akademia Umiejętności, a nawet naukowe organizacje działające za granicą, interesujące się ziemią polskimi wchodzącymi niegdyś w skład innych państw. To zdecentralizowanie, wynikające częściowo również ze zmiany zasad finansowania nauki, która pozwala starać się o granty badawcze i wydawnicze także indywidualnym uczonym oraz mniejszym instytucjom naukowym, należy ocenić pozytywnie, co nie znaczy jednak, że nie niesie ono za sobą określonych niebezpieczeństw. Jednym z nich jest np. obserwowane w ostatnim czasie znaczne zmniejszenie aktywności edytorskiej — nie licząc wydawnictw firmowanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych i archiwa warszawskie — mających wcześniej znakomite osiągnięcia na tym polu, pracowników archiwów państwowych, będące m.in. następstwem głębszych przemian zachodzących w całej państwowej służbie archiwalnej, które spowodowały, iż archiwiści nie mają obecnie żadnych dodatkowych bodźców do tego rodzaju działalności naukowej i wydawniczej.

W tym kontekście ogólnie można zgodzić się z sądami Edwarda Potkowskiego czy Antoniego Gąsiorowskiego, którzy byli zdania, że w porównaniu nawet do sytuacji sprzed I wojny światowej stan edytorstwa polskiego w ostatnim okresie — mimo sygnalizowanych tu niewątpliwych osiągnięć — nie rysuje się jednak korzystnie. Przyczyniło się do tego m.in. przerwanie prac nad niektórymi seriami wydawniczymi, częsty brak środków finansowych i odpowiednio przygotowanych kadr, obserwowane niekiedy na tej niwie woluntaryzm i prezentyzm, a także widoczny dzisiaj brak instytucji, będącej w stanie inicjować i koordynować podejmowane przedsięwzięcia edytorskie (jak już podkreślano, obecnie nie pełni już tej roli — mimo okresowych aspiracji do niej — ani wspomniany Instytut Historii PAN, ani jeszcze PAU)⁵⁴. Pewnym remedium na te niedomagania miało być — przynajmniej według uczestników XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich z 1984 r. — m.in. powołanie stałej ogólnopolskiej komisji mającej planować, koordynować, a także realizować edycje źródeł historycznych oraz powołanie na jednym z uniwersytetów studium podyplomowego edytorstwa historycznego, co jednak też nie do końca się sprawdziło w praktyce⁵⁵.

Kształtująca się w zarysowanych warunkach stopniowo również w Polsce metoda historyczna edycji źródeł, bardzo różna od panującej we wcześniejszym okresie metodyki Lachmanna, zdobywała jednak z czasem mimo wszystko coraz więcej zwolenników, głównie — co jest zrozumiałe — wśród historyków. Wynikała ona bowiem z samej natury metody historycznej, co też dobrze ją charakteryzuje. Należy tu za J. Szymańskim podkreślić, że metoda ta nie chce zupełnego zerwania z metodą filologiczną, ale wręcz przeciwnie — próbuje w pełni wykorzystywać jej doświadczenia. Metoda historyczna jednak generalnie odrzuca pojęcie idealnego oryginału, a w następstwie tego również (lub przynajmniej odnosi się do tego bardzo niechętnie) tworzenie archetypu. Zakłada na-

⁵³ L. Żytkowicz, *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Geneza i realizacja wydawnictwa*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18, 1973, s. 191–197.

⁵⁴ J. Szymański, *Źródłoznawstwo i edytorstwo źródeł historycznych*, [w:] *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Poznań 6–9 września 1984 roku*, cz. 2: *Sprawozdania z sympozjów*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 199, 201.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 203.

tomiast, że tak jak każdy tekst źródłowy jest w zasadzie niepowtarzalny, tak równie niepowtarzalny jest żywot takiego przekazu w postaci narastającego szeregu kopii. Z tego powodu nie można formalizować kryteriów odtwarzania poprzedniego tekstu. Przyjęcie tych założeń prowadzi do wniosku, że wraz z pojęciem idealnego oryginału znika także pojęcie równie idealnego w gruncie rzeczy błędu. Wydawca bowiem nie może zakładać, że autor nie mógł popełnić błędu, czy że kopista był na tyle nieudolny, że nie mógł uniknąć błędu. W efekcie takiego podejścia metoda historyczna różni lekcję autentyczną od lekcji poprawnej⁵⁶.

Wykształcona podczas różnych — częściowo już sygnalizowanych — dyskusji uczonych metoda historyczna, obok krytyki filologicznej, stosuje również — jako w pełni równoprawną — krytykę erudycyjną. Dlatego zarówno sam tekst źródłowy, jak i jego kolejne przekazy traktuje również jako fakt historyczny, gdyż zakłada, że kopista nie był jedynie biernym przepisywaczem, ale mógł się też czuć współautorem tekstu, co powodowało, że niekiedy bardzo świadomie zmieniał jego formę, a nawet treść. W takiej sytuacji wydawca musi się także liczyć z tym, że określony wariant tekstowy mógł powstać jakby na zamówienie społeczne. Dla metody tej nieobojętna więc jest sama treść źródła, i to już na etapie ustalania jego autentyczności. Tekst cieszący się dużym poważaniem raczej był kopiowany dokładnie, chociaż też nie zawsze. Tekst mniej ważny, np. służący celom praktycznym, podlegał często daleko idącym kodyfikacjom i selekcji. Zatem cechą charakterystyczną metody historycznej jest jej duża elastyczność, znacznie rozszerzająca możliwość poznania historycznego, co wcale jednak nie oznacza, że nie posługuje się ona jasno ustalonymi regułami badawczymi.

Wydaje się, że rozważania te należy zakończyć jakąś próbą rozstrzygnięcia, czym w ogóle jest obecnie edytorstwo historyczne: czy jest ono — jak uważano dość powszechnie jeszcze niedawno — tylko sumą określonych umiejętności praktycznych, które jest w stanie opanować prawie każdy historyk lub filolog, czy też — jak piszą o nim ostatnio coraz częściej niektórzy badacze — jest to już odrębna gałąź nauki, mająca swój własny, różniący się od innych nauk historycznych przedmiot badań? Pierwszy z przytoczonych sądów wykształcił się stosunkowo wcześniej, jeszcze w podzielonej rozbiorem Polsce (w połowie XIX w.), czyli w okresie, w którym doszło — w związku z powszechnym wówczas rozwojem nauk filologicznych i historycznych — do dużej aktywności również polskich historyków (a niekiedy nawet amatorów) mającej na celu publikację źródeł, ale której nie towarzyszyła jeszcze jakaś szersza refleksja teoretyczna czy metodologiczna. Przyjmuje się jednak, że od tego czasu mamy już do czynienia przynajmniej z zaczątkami polskiego edytorstwa krytycznego i związanym z nim rozwojem piśmiennictwa naukowego na ten temat⁵⁷. To początkowe, zasadniczo praktyczne podejście do edycji źródeł zostało ugruntowane dodatkowo w okresie międzywojennym, kiedy to z jednej strony Marceli Handelsman we wspomianej już pracy *Historyka. Zasady metodologii historii* przedstawił model pracy edytora, składający się przede wszystkim z określonych czynności praktycznych, wynikających głównie z doświadczenia nabytego w trakcie przygotowywania do druku publikacji źródłowych⁵⁸, z drugiej zaś opublikowana została pierwsza polska instrukcja wydawnicza, również koncentrująca się w znacznej mierze na takich czynnościach jak np. przygotowanie tekstu do druku czy opracowanie redakcyjne wydawnictw, a pomijająca prawie zupełnie rozważania teoretyczne⁵⁹. Te i podobne sądy utrwaliły na wiele lat pogląd, że na edytorstwo historyczne składają się przede wszystkim określone umiejętności praktyczne. Pewnym

⁵⁶ J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 714.

⁵⁷ P. Dymmel, *Edytorstwo historyczne*, s. 260 n.

⁵⁸ M. Handelsman, *Historyka*, s. 146–156.

⁵⁹ *Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych*, oprac. Komisja Historyczna PAU przy współudziale Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie, „Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności”, Ser. 2, t. 2, 1930, s. 1–40 [zob. Załącznik 1].

wyjątkiem w tym dość zgodnym wtedy chórze uczonych był jedynie głos Józefa Siemieńskiego, który oceniając dość surowo ówczesny poziom polskich wydawnictw źródłowych, postulował już w 1922 r., aby uznać metodologię wydawania źródeł, obejmującą jednak swoimi zainteresowaniami również pewne kwestie filologiczne i historyczne, za odrębną dyscyplinę naukową, którą winno się włączyć do nauk pomocniczych historii⁶⁰.

Omawiane — przede wszystkim praktyczne — podejście do edycji źródeł historycznych utrzymało się w Polsce również przez kilkanaście lat po II wojnie, kiedy to literatura przedmiotu dotycząca tych zagadnień zajmowała się głównie sprawami podstawowymi i metodycznymi aspektami pracy wydawcy (wyjątkiem były przytaczane już tu prace B. Kürbis), co zresztą znalazło swoje odbicie m.in. w opublikowanym w 1963 r. przez Mariana Friedberga pierwszym polskim podręczniku edytorstwa historycznego pt. *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych*⁶¹.

Dopiero opublikowanie przez Józefa Szymańskiego podręcznika *Nauki pomocnicze historii*, w którym autor zamieścił w części zamykającej tę książkę rozdział pod tytułem *Edytorstwo historyczne* — zastrzegając jednak, że nie może ono być traktowane jako odrębna nauka — spowodowało pewną zmianę dotychczasowego, dość jednostronnego sposobu patrzenia na wydawanie źródeł historycznych⁶². J. Szymański pod pojęciem edytorstwo rozumiał przede wszystkim *zespół naukowo uzasadnionych metod ustalania i udostępniania źródeł historycznych*⁶³.

Nieco później, bo już w połowie lat 90. XX w. Piotr Dymmel, uczeń J. Szymańskiego, przedstawił jeszcze dalej idącą propozycję nowego spojrzenia na edytorstwo źródeł historycznych, podkreślając w swoich pracach bardzo wyraźnie jego dwuczłonowość, na którą składa się z jednej strony praktyka wydawnicza, z drugiej zaś badania naukowe prowadzone według wypracowanej już metodologii. W porównaniu do wcześniej formułowanych definicji, badacz ten rozszerzył też znacznie przedmiot edytorstwa, na który składać się miały nie tylko wszystkie prace historyczne, filologiczne czy metodyczne, pomagające przygotować przekazy źródłowe do publikacji, ale także opracowania o charakterze historiograficznym dotyczące podejmowanych przedsięwzięć edytorskich, co w sumie miało pozwolić — i z czym się już dzisiaj zgadza chyba zdecydowana większość zainteresowanych wydawców i historyków — na traktowanie edytorstwa źródeł historycznych jako samodzielnej dyscypliny w ramach nauk historycznych. W tym kontekście prace i działania edytora nie powinny więc ograniczyć się tylko do etapu heureka, czyli odnalezienia i zebrania publikowanych przekazów, ale muszą również obejmować ich krytykę, a nawet interpretację⁶⁴.

Problem ten jest o tyle ważny również dlatego, że od kilkunastu już lat wydawcy i historycy otrzymali wzmiankowane już, zupełnie nowe możliwości techniczne edycji źródeł, a mianowicie mogą je przygotowywać do publikacji nie tylko w formie tradycyjnej, pisanej, ale również w wersji elektronicznej. W tym ostatnim przypadku oryginalne źródło lub jego drukowaną edycję można tylko zdigitalizować i jedynie pokazać jego formę graficzną (skan, fotografia cyfrowa) na nośniku danych lub w Internecie bez dodatkowego odczytu czy opatrywania go przypisami, albo też — przestrzegając wszelkich reguł odnoszących się do edycji określonych przekazów źródłowych — ogłosić jego pełny tekst. Niekiedy treść niektórych średniowiecznych i nowożytnych źródeł udostępnia się zainteresowanym tylko w formie polskojęzycznych regestów (wyjątkiem od tej reguły są zazwyczaj

⁶⁰ J. Siemieński, *Metodologia wydawnictw*, „Przegląd Historyczny”, t. 23, 1922, z. 2, s. 110; M. Friedberg, *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych. Metoda i technika pracy edytorskiej*, Warszawa–Łódź 1963, s. 6.

⁶¹ M. Friedberg, *passim*.

⁶² J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 711.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ P. Dymmel, *Edytorstwo historyczne*, s. 266–271; *idem*, *Bibliografia edytorstwa źródeł historycznych w Polsce. Historia — krytyka tekstu — metodyka i technika wydawnicza*, Lublin 2001, s. 15. Por. również A. Kulecka, *Indywidualizacja czy normalizacja?*, s. 202.

tylko wpisy w języku polskim), załączając jednak do nich elektroniczną podobiznę całego oryginału na płycie CD⁶⁵. Wydaje się, podobnie jak to ma miejsce już od dawna w innych krajach⁶⁶, że również w Polsce rola i liczba tego rodzaju wydawnictw będą z każdym rokiem wzrastały, gdyż np. edycje cyfrowe pozwalają z jednej strony w zasadzie bez ograniczeń opatrywać publikowany tekst różnymi dodatkowymi aktualizowanymi adnotacjami, co w przypadku druku tradycyjnego jest jednak mocno ograniczone, z drugiej zaś bez kłopotu można zamieścić w nich, obok odczytu wydawcy, również fotografię źródła, co powoduje, że taka publikacja staje się w pełni przydatna także dla przedstawicieli różnych innych nauk, np. filologów — dystansujących się dotąd od wydawnictw źródłowych przygotowanych według metody historycznej⁶⁷. W Polsce pierwsze próby takiej nowej edycji źródeł podjęli pracownicy Biblioteki Kórnickiej PAN, która w 1995 r. wydała na CD tzw. Teki Dworzaczka (wznowienie miało miejsce w 1997 r.)⁶⁸. Później przygotowywaniem elektronicznych wydawnictw źródłowych zajęto się również w innych ośrodkach naukowych, czego efektem jest wiele ciekawych edycji opublikowanych na CD lub bezpośrednio w Internecie⁶⁹.

Jak dotąd publikacje tego rodzaju najczęściej przygotowuje się na trzy sposoby. Jednym z nich jest proste skanowanie tradycyjnych przekazów drukowanych (np. kodeksów) i sprowadzanie ich w ten sposób do postaci elektronicznej zapisywanej na CD⁷⁰; innym — jest skanowanie, odczytanie i edytorskie opracowanie tekstów archiwalnych lub bibliotecznych w komputerze, a później wydawanie tychże wyłącznie w wersji cyfrowej na CD lub ogłaszanie w Internecie⁷¹, czy w końcu publi-

⁶⁵ Por. *Szamotołska księga ławnicza z lat 1567–1579. Staatsbibliothek zu Berlin–Preußischer Kulturbesitz Ms. borus. fol. 1002*, wyd. A. Gašiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Szamotoły 2010.

⁶⁶ Zob. S. Jenks, *Edition und EDV, unter besonder Berücksichtigung der hansischen und preußischen Überlieferung*, [w:] *Edition deutschsprachiger Quellen*, s. 75–88; idem, *Dekonstruktion und Rekonstruktion der Quellenedition*, „Mitteilungen aus dem Bundesarchiv”, Jg. 11, 2003, s. 5–13; idem, *Die mittelalterlichen Nowgoroder Schraen als digitale Edition*, [w:] *Das Gedächtnis der Hansestadt Lübeck. Festschrift für Antjekathrin Graßmann zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. R. Hammel–Kiesow, M. Hundt, Lübeck 2005, s. 393–403; S. Jenks, D. Kapfenberger, C. Link, *Technischer Fortschritt vs. editorischer Rückschritt. Eine falsche Alternative*, „Hansische Geschichtsblätter”, Jg. 122, 2004, s. 147–162.

⁶⁷ K. Narojczyk, *Nowe perspektywy elektronicznych wydań materiałów źródłowych. Uwagi na marginesie cyfrowej edycji „Herbarza polskiego” Adama Bonieckiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 41, 2003, s. 109. Por. też A. Skolimowska, M. Turska, *Corpus of Ioannes Dantiscus’ Texts & Correspondence. Digital edition of Renaissance sources*, [w:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandeci, unter Mitarb. v. K. Kopiński, Toruń 2011, s. 229–250; A. Janeczek, *Registers of new burghers of Lviv (Lemberg) 1388–1783. Concept of the digital edition*, [w:] ibidem, s. 333–346; M. Słoń, *Digitale Edition der Ausheberregister aus der Wojewodschaft Kalisch des 16. Jahrhunderts*, [w:] ibidem, s. 393–405.

⁶⁸ *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno–genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX w.*, kier. nauk. J. Wisłocki, koordynacja projektu A. Bieniaszewski, tł. ang. M. Świca, R. T. Prinke, Kórnik–Poznań 1997 [CD ROM, wersja 1.2.0 dla Windows].

⁶⁹ Większość tego rodzaju wydawnictw rejestruje *Bibliografia dokumentów elektronicznych*, wyd. Biblioteka Narodowa, Warszawa 2001, na stronie <http://www.bn.org.pl/katalogi-i-bibl...liografia-dokumentow-elektronicznych> [odczyt 10.01.2013 r.]. Na ten temat zob. także R. T. Prinke, *Elektroniczna edycja źródeł do dziejów Polski*, „Roczniki Historyczne”, R. 71, 2005, s. 235–238; W. Nowosad, *Polnische Quelleneditionen auf CD–ROM*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007*, s. 185–192 oraz K. Kopiński, *Geschichtsquellen auf polnischen Internetseiten*, [w:] ibidem, s. 193–204.

⁷⁰ W ten sposób niestety teksty te można jedynie oglądać, bez możliwości prowadzenia ich elektronicznego przeszukiwania. Rynek tego typu został w Polsce opanowany przez wydawnictwa komercyjne i osoby prywatne.

⁷¹ W takich wydawnictwach można w pełni wykorzystać wszystkie charakterystyczne dla zapisu cyfrowego możliwości przeszukująco–selekcyjne, co znacznie ułatwia pracę badaczom, por. *Sumariusz Ksiąg Metryki Koronnej*, cz. 6, *Księgi z czasów panowania Henryka Walezego 1573–1574. Księgi 111–112–113. Wersja 1.0.0 CD–ROM*, rejestry i indeks rzeczowy oprac. M. Woźniakowa, indeks nazw własnych oprac. H. Wajs, skanowanie J. Zieliński,

kowanie ich w sposób mieszany, kiedy to obok tradycyjnej książki z tekstem przekazu źródłowego udostępnia się dodatkowo w całości lub części jej wersję elektroniczną. W Polsce prekursorem tego ostatniego sposobu publikacji źródeł byli wydawcy 11. tomu *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*, którzy już w 1999 r. umożliwili zainteresowanym badaczom otrzymanie indeksów do tomów 6–11 tej edycji w wersji elektronicznej⁷².

Wydaje się, że w świetle zarysowanej sytuacji należałoby się już dzisiaj zastanowić nad możliwością założenia przynajmniej przy niektórych Oddziałach Instytutu Historii PAN, a być może również przy silniejszych towarzystwach naukowych i archiwach, odrębnych — powoływanych jednak tylko na okres realizacji konkretnych projektów wydawniczych — przynajmniej dwuosobowych komórek edytorskich, finansowanych z grantów naukowych, które realizowałyby jasno zdefiniowany plan przygotowywania do druku w sposób tradycyjny lub w wersji cyfrowej najważniejszych zachowanych przekazów źródłowych⁷³. Opracowaniem i koordynacją całego przedsięwzięcia mógłby się zająć np. Komitet Nauk Historycznych PAN, skupiający przedstawicieli najważniejszych ośrodków akademickich reprezentujących wszystkie okresy historyczne.

Podniesione dotąd zagadnienia oczywiście nie wyczerpują całej listy problemów, jakie napotykają obecnie polscy wydawcy źródeł. W tym miejscu wymienić jeszcze można np. ograniczony zazwyczaj do 3–5 lat, najczęściej niepełny zakres finansowania przygotowań takich przekazów do druku, co ma wpływ na kształt podejmowanych przedsięwzięć edytorskich, brak młodych, dobrze przygotowanych warsztatowo do samodzielnej pracy edytorskiej ludzi, będący następstwem niedostatków kształcenia uniwersyteckiego w tym zakresie, w końcu nie zawsze życzliwa edytorom przekazów źródłowych polityka niektórych polskich wydawnictw naukowych, zainteresowanych często przede wszystkim szybkim zyskiem, którego publikacje tego rodzaju w krótkim czasie nie są w stanie zagwarantować, itp. Na szczęście niektóre z tych problemów zostały w ostatnim czasie już nie tylko zdefiniowane, ale nawet podjęto pierwsze działania, mające przyczynić się do ich rozwiązania. W tym miejscu należy wspomnieć np. o ustanowionym w 2010 r. Narodowym Programie Rozwoju Humanistyki, w którym przewidziano także finansowanie długoterminowych przedsięwzięć edytorskich. Służyć temu celowi winno również m.in. wprowadzenie edytorstwa jako przedmiotu nauczanego obligatoryjnie nie tylko na archiwistyce, ale — fakultatywnie — na niektórych uniwersytetach również na historii, a także coraz liczniejsze konferencje na ten temat (wśród których wspominany już cykl spotkań Polsko–Niemieckiej Grupy Dyskusyjnej do spraw Edycji Źródeł czy zapoczątkowane w 2009 r. Krakowskie Spotkania Źródłoznawcze odgrywały i odgrywają nadal bardzo ważną rolę), na których podnosi się zarówno ogólne problemy metodyczne związane z przygotowywaniem źródeł do druku, jak również omawia się ważniejsze zagadnienia szczegółowe dotyczące określonych rodzajów przekazów historycznych, czy przedstawia konkretne przedsięwzięcia edytorskie podejmowane w Polsce, Niemczech oraz niektórych innych krajach europejskich⁷⁴. Podstawowym

integracja danych i oprogramowanie D. Glinka, K. Narojczyk, koordynacja projektu H. Wajs, Warszawa 2001 czy *Dokumenty miasta Poznania [1253] 1254–1790*, Poznań 2003 (CD 1–2).

⁷² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Indeksy do tomów VI–XI*, oprac. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999 [wersja elektroniczna z 1999 r. udostępniona wszystkim zainteresowanym przez wydawców].

⁷³ Podobne postulaty, niestety bez szans na ich realizację, były zgłaszane już wcześniej, por. A. Gąsiorowski, *Odpowiedź*, s. 149; J. Tandecki, *Źródła do dziejów miast pomorskich do końca XVIII wieku*, [w:] *Stan badań i potrzeby edycji źródłowych dla historii Pomorza i innych krajów południowej strefy bałtyckiej. Materiały konferencji ogólnopolskiej z 25–26 listopada 1994 r. w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 1995, s. 66–67.

⁷⁴ Por. *Edition deutschsprachiger Quellen; Quellenvielfalt und editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. Antje Thumser, Toruń 2003 (Publikationen des Deutsch–Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition, Bd. 2); *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie, Briefe und Korrespondenzen, editorische Methoden; Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, digi-*

wnioskiem z tego rodzaju konfrontacji może być prosta konkluzja, że każdy edytor winien podchodzić do przygotowywanego do druku tekstu z bardzo dużą dozą pokory, starając się maksymalnie ograniczać w nim swoje ingerencje i oddawać go możliwie wiernie, gdyż dzisiaj nie wiadomo jeszcze, jakie pytania będą w przyszłości stawiać korzystający z danej publikacji źródłowej różni badacze (nie tylko historycy).

1.3. NAUKI POMOCNICZE HISTORII WSPOMAGAJĄCE WYDAWCÓW ŹRÓDEŁ

Od momentu pojawienia się pierwszych wydawnictw źródłowych, a następnie wykształcenia się edytorstwa źródeł historycznych jako odrębnej dyscypliny, bardzo ważną rolę w tej działalności odgrywała znajomość nauk pomocniczych historii. Jako pierwszy termin ten (czyli określenie nauki pomocnicze historii) wprowadził do obiegu naukowego wspomniany już wcześniej Theodor Sickel (1826–1908). W polskiej historiografii stosowano w przeszłości różne definicje tych nauk, od zupełnie prostych po bardziej rozbudowane. W zasadzie od początku punktem wyjścia wszystkich tych określeń była zasada *discenere vera et falsa*, której doszukiwać się już można zarówno w najstarszej polskiej charakterystyce dyplomatyki, sformułowanej już w 1814 r. przez Walentego Skorochoła Majewskiego, jak i w definicji podanej po raz pierwszy w 1933 r., a doprecyzowanej w 1951 r. przez Władysława Semkowicza. Ten ostatni badacz wyróżnił nauki pomocnicze w ścisłym tego słowa znaczeniu (pozostające w bezpośrednim związku z metodą badania historycznego, czyli niezbędne przy odczytaniu, zrozumieniu, określeniu czasu i miejsca zdarzeń oraz krytycznej ocenie źródła historycznego) oraz posiłkujące (potrzebne do rozumienia źródła, z których metod i wyników badań historyk i edytor korzysta). W tym miejscu można tylko powtórzyć za Józefem Szymańskim, że wspomniane dyscypliny są zawsze w jakiś sposób związane z etapem heurystyki historycznej, a ich zadaniem jest zbieranie, opracowywanie i systematyzowanie na etapie krytyki źródłowej przekazów historycznych, czyli — mówiąc inaczej — ustalanie ich wartości informacyjnych, formalnego charakteru i wiarygodności⁷⁵. Nie trzeba w tym miejscu uzasadniać, że wydawcy źródeł historycznych bezwzględnie muszą się wykazać dobrą znajomością przynajmniej niektórych z nauk pomocniczych historii i stale wykorzystywać ich metody w trakcie przygotowania poszczególnych edycji do druku.

Najczęściej do kanonu nauk pomocniczych historii zalicza się paleografię (interesującą się dawnym pismem), dyplomatykę (zajmuje się dokumentami), sfragistykę (bada pieczęcie), chronologię (interesuje się mierzeniem czasu), numizmatykę (będącą nauką o monecie), heraldykę (zajmującą się herbami) i genealogię (bada związki pokrewieństwa między jednostkami), chociaż ostatnio coraz częściej do tej grupy włącza się też geografii historyczną, archiwistykę i prasoznawstwo (analizuje sposoby masowej i szybkiej informacji), a niektórzy badacze — w zależności od specjalności — widzieliby tu również papirologię (zajmuje się przede wszystkim badaniem źródeł egipskich i grecko-rzymskich, którymi interesują się starożytnicy), różne filologie (szczególnie ważna dla polskich mediewistów jest łacina i język niemiecki), neografię, demografię (interesują się nimi głównie nowożytnicy oraz historycy dziejów najnowszych), statystykę, kryptografię i inne. Większość z wymie-

tale Edition — *Projekte; Editions wissenschaftliches Kolloquium 2009. Zahlen und Erinnerung von der Vielfalt der Rechnungsbücher und vergleichbarer Quellengattungen*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, Toruń 2010; *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editions vorhaben und aktuelle EDV-Projekte; Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011 (Studia edytorskie, t. 1).

⁷⁵ J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 7–9.

nionych dyscyplin naukowych posiada już własne — mniej lub bardziej doskonałe — podręczniki, dlatego w tym miejscu przypomnimy jedynie bardzo szkieletowo najważniejsze terminy, zadania, metody i cele tylko niektórych z nich, a mianowicie tych nauk pomocniczych historii, które są najczęściej wykorzystywane w pracy przez wydawców źródeł.

Z reguły już na wstępnym etapie przygotowania edycji do druku potencjalny edytor musi korzystać — w zależności od okresu, którym się zajmuje — z osiągnięć paleografii lub neografii. Przedmiotem badań obu tych nauk jest dawne pismo. W każdej z nich wyróżnić można dwa człony: część praktyczną — pomagającą w uzyskaniu biegłości w czytaniu określonego pisma, potrzebnej wydawcy przede wszystkim przy odczytach źródeł pisanych, oraz dział teoretyczny — zajmujący się szeroko rozumianą historią pisma i chronologią jego rozwoju, zasadami i systemami skrótów itp. Przyjmuje się, że twórcą paleografii był żyjący w II połowie XVII w. benedyktyn francuski Jean Mabillon. Od połowy XVIII w. nauka ta była już jednym z przedmiotów studiów uniwersyteckich (najpierw w Getyndze, gdzie Johann Christoph Gatterer stworzył pierwsze seminarium paleograficzne, a w opracowywanych podręcznikach dyplomatyki uwzględniał też paleografię). Jednak dopiero od XIX w. paleografią zaczęto się zajmować jako odrębną dyscypliną naukową, oderwaną już od dyplomatyki, a od XX w. zainteresowano się w jej ramach również problemem materiałów piśmienniczych i trzymania narzędzi pisarskich, traktując to jako jeden z ważnych elementów powstawania nowych gatunków pisma i kryteriów jego podziału⁷⁶.

Pozostawiając w tym miejscu na marginesie zainteresowań rozważania o tzw. twardych materiałach pisarskich (kamień, kruszec, wypalana glina, spiż, drzewo czy kość słoniowa, którymi zajmuje się epigrafika), skupmy się na materiałach miękkich, na których pisano za pomocą trzcinki, rylca, ołowianego rysika (ołówka) czy ptasiego pióra. Jednym z takich materiałów był znany już od III tysiąclecia p.n.e. papirus, którego ojczyzną jest Egipt. Arkusze wytwarzane z włókien rośliny określanej jako pa-pirus często łączone były w zwoje. Tego materiału pisarskiego używano aż do II połowy XI w., przede wszystkim w kancelariach władców longobardzkich, hiszpańskich i merowińskich oraz — najdłużej — w kancelarii papieskiej.

Bardzo popularnym materiałem pisarskim w starożytności (Mezopotamia, Grecja, Rzym) i średniowieczu były również tabliczki woskowe. Wiadomo, że posługiwano się nimi najpóźniej od XIV w. p.n.e. Potem, wraz z częścią tradycji antycznej, tabliczki zostały przejęte przez średniowiecze, w czym zresztą ważną rolę odegrał Kościół (V w.). Służyły one jako notatniki, posługiwano się nimi m.in. w pracach literackich, do zapisywania dokumentów, protokołów z posiedzeń rady czy sądów, rachunków, testamentów, a także w szkołach, podczas nauki pisania i czytania. Tabliczki takie wykonywano z reguły z drewna (buk, dąb, grusza, jabłoń, wiśnia), rzadziej z kości słoniowej, w ten sposób, że w deseczkach lub płytkach robiono z obu stron zagłębienia (wyjątkiem były okładki, drążone tylko jednostronnie), wypełniane woskiem, na którym po wyrównaniu gorącym, żelaznym prętem, kościanym lub metalowym rylcem zapisywano tekst. Często pojedyncze tabliczki łączono za pomocą rzemieni lub drutu w większe całości (poliptyki). Zaletą tego materiału pisarskiego była możliwość wielokrotnego użycia. Do wyparcia tabliczek z szerszego użycia przyczyniło się dopiero rozpowszechnienie papieru, chociaż w niektórych regionach korzystano z nich jeszcze w XIX w.⁷⁷

⁷⁶ W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, oprac. naukowe B. Wyrozumska, Kraków 1999, s. 14–15, J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 318–319. Zob. też D. Heckmann, *Paläographie — eine archivistische Dienstleistung mit Zukunft*, [w:] *Regionen Europas — Europa der Regionen, Festschrift für Kurt-Ulrich Jäschke zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. P. Thorau, S. Pentz, R. Fuchs, Köln–Weimar–Wien 2003, s. 287–296.

⁷⁷ Więcej na ich temat zob. T. Jasiński, *Tabliczki woskowe w kancelariach miast Pomorza Nadwiślańskiego*, Poznań 1991, passim.

Od II w. p.n.e. zajmowano się również wyrobem ze skór zwierzęcych pergaminu. Jego nazwa utworzona została od miasta Pergamon w Azji Mniejszej, gdzie zapewne udoskonalono jego produkcję. Z czasem materiał ten zaczął z powodzeniem konkurować z papirusem, aby w końcu prawie zupełnie wypchnąć go z użycia. Wytwarzano go ze skór owiec, kozłat oraz cieląt, a niekiedy nawet nienarodzonych jagniąt. W średniowieczu znano dwa podstawowe rodzaje pergaminu: południowy (włoski, podobny był też pergamin hiszpański i południowofrancuski), bardziej miękki i bielony tylko z jednej strony, oraz północny (niemiecki, środkowoeuropejski) — bielony już obustronnie i nieco grubszy (produkowano go głównie ze skór cielęcych). Niekiedy wytwarzano również pergaminy kolorowe (purpurowe, żółte, niebieskie i czarne), wykorzystywane przede wszystkim do produkcji rękopisów liturgicznych i Pisma Świętego. Pierwotnie wyrobem tego materiału pisarskiego zajmowały się klasztory i dopiero od XII w. na zachodzie Europy jego produkcję podjęli rzemieślnicy miejscy (na ziemiach polskich nieco później). Wytwarzanie pergaminu było bardzo drogie, stąd już od V w. podejmowano różne zabiegi, które miały pozwolić na jego powtórne użycie (najczęściej w różny sposób usuwano z nich stare teksty i zapisywano nowe — pergaminy po takich zabiegach noszą miano palimpsestów).

Bardzo popularnym materiałem pisarskim był również papier, wynaleziony w 105 r. w Chinach i udoskonalony zapewne w VIII w. przez Arabów. W IX w. istniały już papiernie w Bagdadzie i Damaszku, w X w. w Egipcie, zaś w XII w. w Maroku i Hiszpanii, skąd pojawił się on na Sycylii, a następnie we Włoszech (XIII w.), Francji, Niemczech i w Polsce (XIV w.). Najstarsza polska papiernia powstała jednak dopiero w końcu XV w. w Prądniku pod Krakowem (w 1473 r. działała również papiernia w Gdańsku, a w 1477 r. we Wrocławiu). Dla oznaczenia miejsca i czasu wytworzenia jakiegoś papieru bardzo ważne są występujące na nim filigrany (znaki wodne), powstałe w wyniku przytwierdzenia do dna sita służącego do czerpania masy papierowej formy z drutu, której odcisk tworzył na produkowanym papierze jaśniejszy zarys. Znaki te w poszczególnych papierniach okresowo ulegały zmianie, co pozwala — przy pomocy różnych wydawnictw zawierających datowane filigrany — ustalać przynajmniej przybliżony czas powstania określonych kart papieru.

Pomocna przy datowaniu niektórych przekazów może być też znajomość historii stosowanego na danym obszarze pisma. Ogólnie podzielić je można na majuskułę (tu litery zapisywano między dwiema liniami) oraz minuskułę, która miała różną wysokość, a poszczególne litery zapisywano w czterech równoległych liniach. Zgodnie z przyjmowaną obecnie klasyfikacją, w średniowiecznej historii pisma łacińskiego wyróżnia się najczęściej następujące jego formy: kapitałę, która była pismem epigraficznym i jednocześnie pierwszym typem pisma zastosowanym do pisania na materiale miękkim (dzieliła się na kapitałę kwadratową i kapitałę chłopską); kursywę (wyróżnia się w niej kursywę starszą — majuskułną, używaną w I–V w., i młodszą — minuskułną, stosowaną w V–VII w.); spotykaną głównie w kodeksach uncjałą (do VIII w.) i półuncjałą (powstała w V w.); pisma szczepekowe (przedkarolińskie) i minuskułę karolińską (od schyłku VIII w.; od XI w. rozpowszechniła się również w Polsce). Pod koniec XII w. w północnej Francji zaczęto również stosować pismo gotyckie (majuskułę, minuskułę i kursywę; nazwą tą obdarzono je dopiero w XVIII w.), do którego zaczęto też zaliczać stojącą pomiędzy pismami kaligraficznymi a kursywą, głównie kodeksową bastardę. Z kolei pismo kodeksowe w tym okresie dzieli się na dwa główne rodzaje: używaną w XIII–XVII w. monumentalną teksturę (frakturę, pismo tekstowe) oraz powstałą w tym samym czasie rotundę (pismo kaligraficzne). W okresie humanizmu doszło do stworzenia nowego typu pisma zwanego humanistycznym, wyrosłego z naśladowania pism z rękopisów karolińskich. Od XV w. pojawia się też italika — kursywa humanistyczna będąca przede wszystkim pismem kancelaryjnym. W XV–XVI w. rozwijało się również pismo książkowe — antykwa humanistyczna (zanikło ono w efekcie zwyczajstwa pisma drukowanego).

Powstałe już w czasach nowożytnych pismo neogotyckie było swego rodzaju kontynuacją dawnego pisma gotyckiego (najdłużej, bo do 1941 r. oficjalnie posługiwano się nim w Niemczech, chociaż osoby, które opanowały je wówczas, używają go niekiedy do dzisiaj). We Francji w tym czasie obok italiki używano głównie bastardy kursywnej oraz kurrenty gotyckiej, z których z czasem wykształciło się tzw. pismo francuskie. Z kolei w Anglii, gdzie rozwój pisma wyglądał zupełnie inaczej, administracja aż do końca XVIII w. posługiwała się głównie zmodyfikowaną kursywą gotycką.

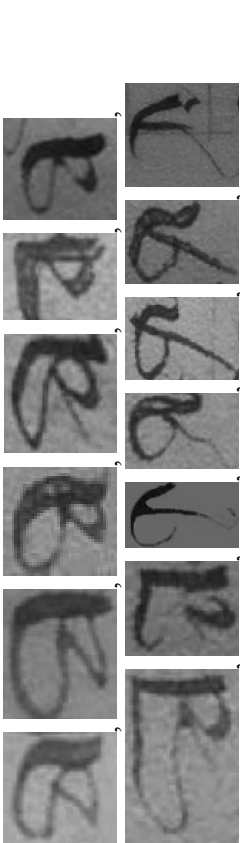
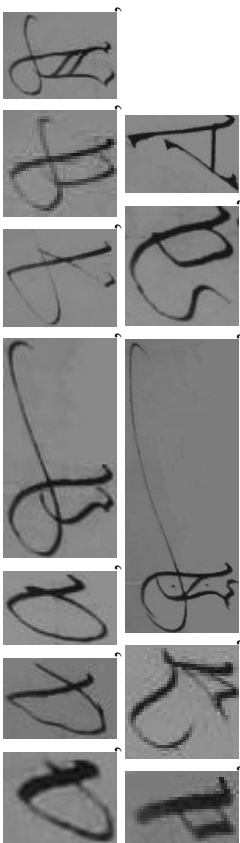
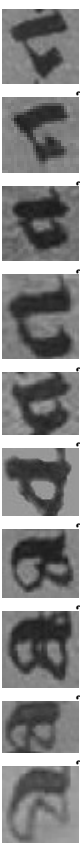

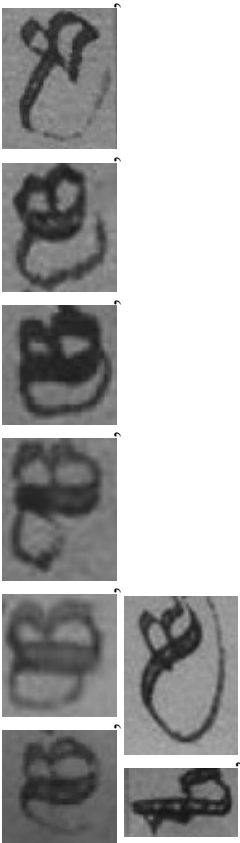
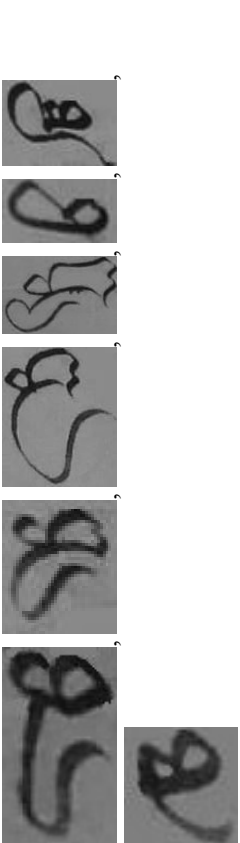
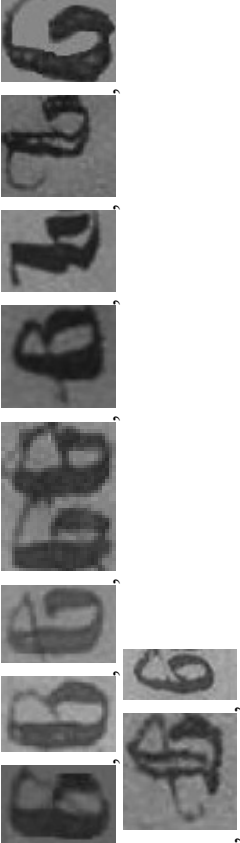

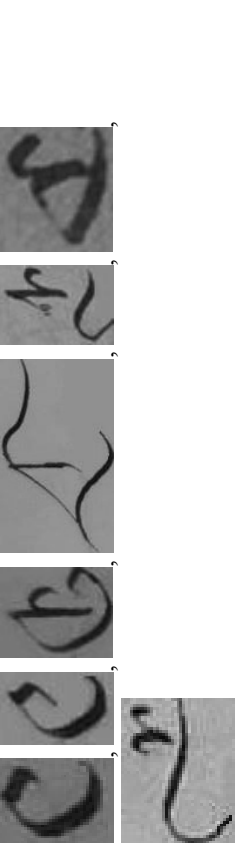
Na ziemiach polskich używano również pism niełacińskich, wśród których przynajmniej wspomnieć należy pismo runiczne, głągolicę i cyrylicę (ustaw, półustaw i skoropis) oraz wprowadzoną w 1708 r. w wyniku reform Piotra I grażdankę. Pisma te — podobnie jak łacińskie — nie miały osobnych znaków cyfrowych (funkcje te spełniały w nich odpowiednie litery).

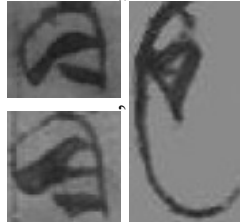
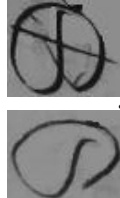
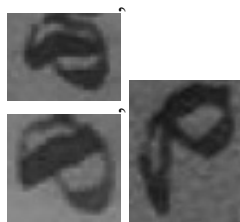

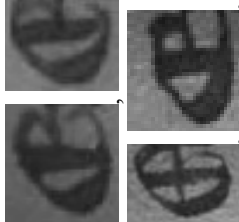

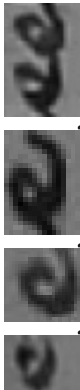

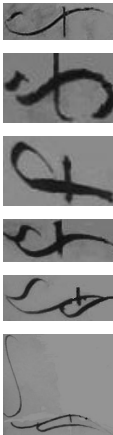
Na zakończenie tych bardzo szkicowych rozważań dotyczących niektórych problemów badawczych paleografii należy powiedzieć przynajmniej kilka słów o najważniejszych skrótach stosowanych w różnych tekstach od starożytności po czasy współczesne, z którymi może zetknąć się w swojej pracy potencjalny wydawca źródeł. Badaniem i rozwiązywaniem skrótów zajmuje się brachygrafia — nauka pomocnicza historii, jeden z działów paleografii. Skróty wspomniane wprowadzono z dwóch powodów: z jednej strony starano się przy ich pomocy przyspieszyć sam proces pisania, z drugiej zaś chodziło o zaoszczędzenie nietaniego przecież dawniej materiału pisarskiego. Podstawą stosowanego w średniowieczu oraz częściowo również później systemu abrewiacyjnego były przede wszystkim:

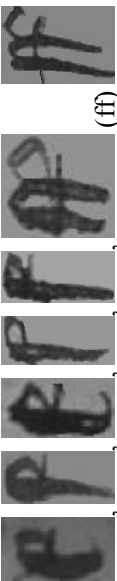
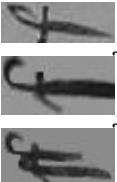
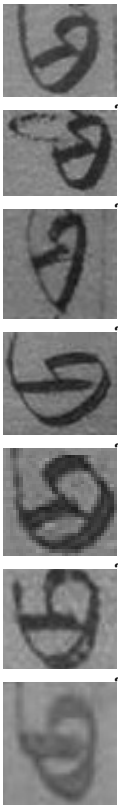

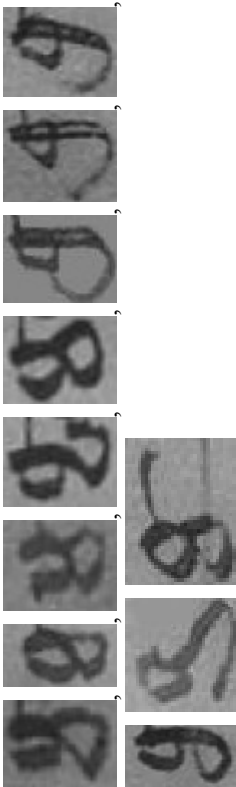
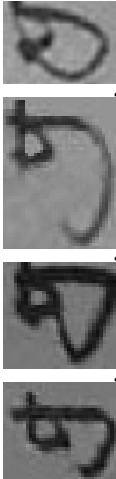
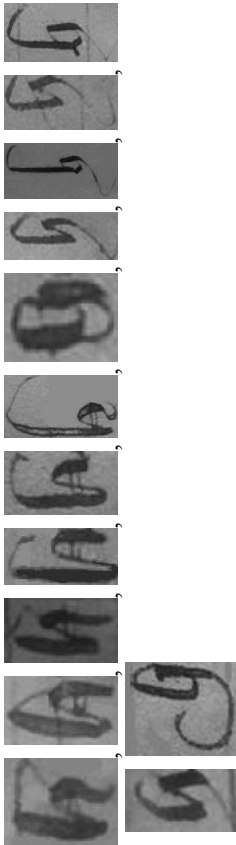
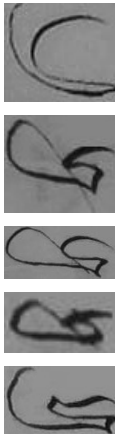
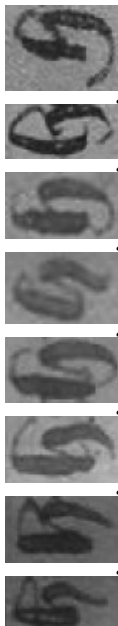

- znane już w starożytności noty tyrońskie stworzone przez Marka Tulliusza Tirona, wyzwolenca Cycerona (składały się przeważnie z dwóch znaków: głównego — *signum principale* oraz posiłkowego — *signum auxiliare*), stosowano je do XI w.;
- tzw. *notae iuris* (noty prawnicze; skrócenia te powstawały z sygli i obcięć wyrazowych), stosowane od II do VII w.;
- *nomina sacra* (określenia imion osób boskich zapisywane za pomocą symboli graficznych lub skrótów);
- skrócenia przez obcięcie (*abbreviatio per suspensionem*), które polegały na zapisaniu tylko tzw. sygli z kropką po niej lub kreską nad nią, albo pozostawieniu w wyrazie dwóch lub więcej liter bez końca wyrazu, lub też zastąpieniu nadpisanym nad wyrazem znakiem ogólnym opuszczonej na jego końcu zgłoski albo zgłosek fonetycznych;
- skrócenia przez kontrakcję, czyli ściągnięcie (*abbreviatio per contractionem*), polegały na zastąpieniu określonym znakiem (najczęściej kreską, ale też przez nadpisanie litery czy znaku umownego) zgłosek występujących wewnątrz wyrazu;
- zastępowanie sylab specjalnymi znakami (*abbreviatio per signum abbreviationis*);
- skrócenia przez nadpisanie litery (*abbreviatio per litteram suprascriptam*), które polegały na nadpisaniu litery opuszczanej nad literą sąsiednią;
- skrócenia przez znaki umowne (*abbreviatio per signa coventionalia*), które zastępowały miary, nazwy monet, określone terminy prawnicze, medyczne lub edytorskie.

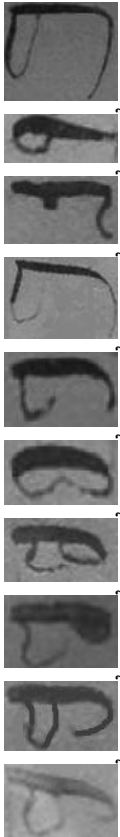
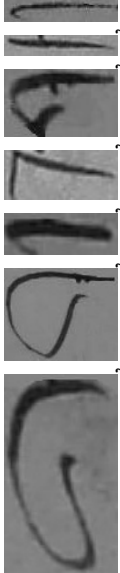
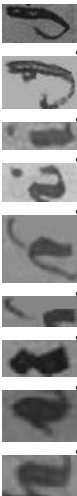

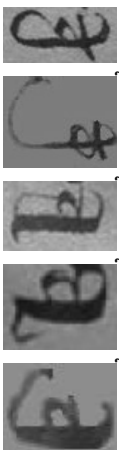
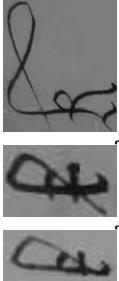
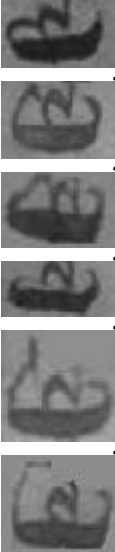

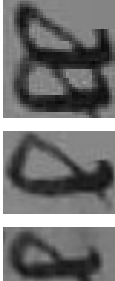
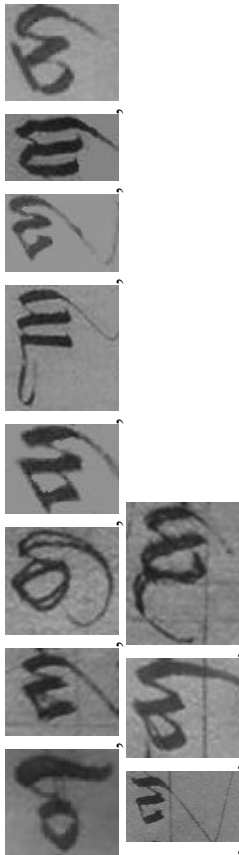
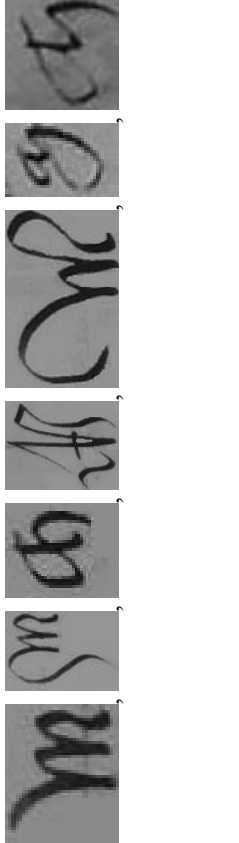

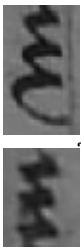
W zależności od zastosowanego sposobu skrócenia możemy mieć do czynienia z abrewiacją czytłą (naturalną), mieszaną lub nieregularną.

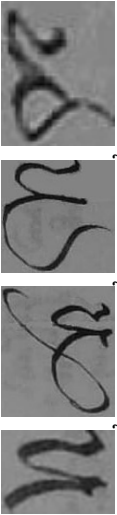
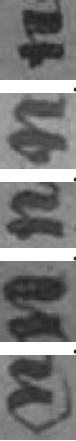

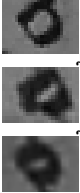

Tabela 1. Litery majuskułne i minuskułne XIV–XV wiek

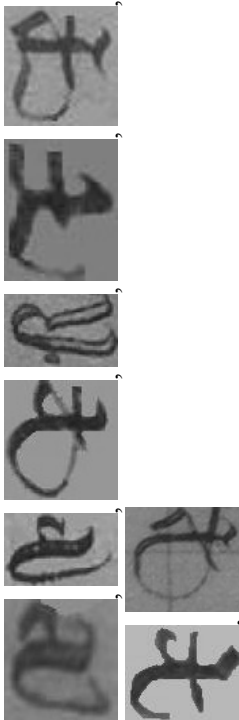
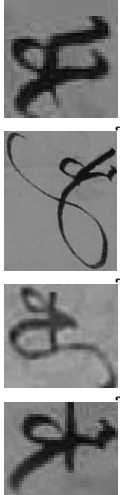

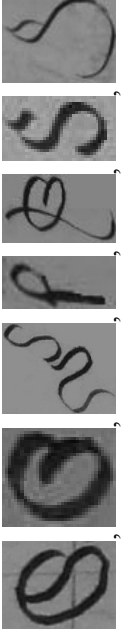
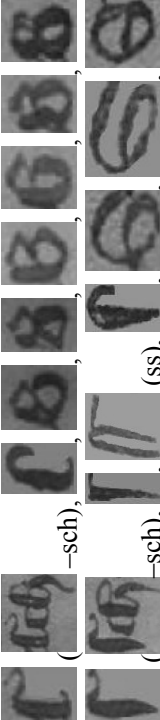

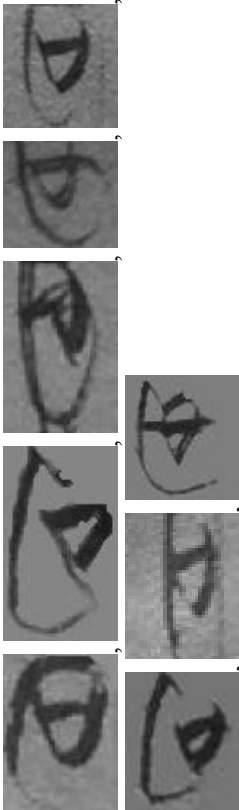
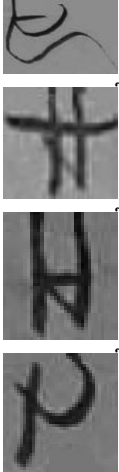
Litera	XIV	XV
A		
a		
B		
b		
C		

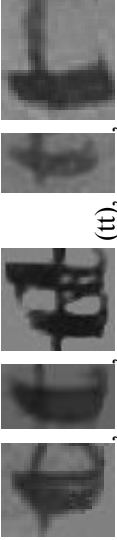
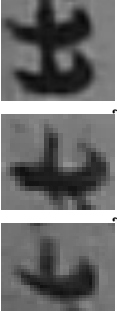

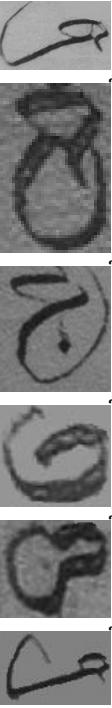
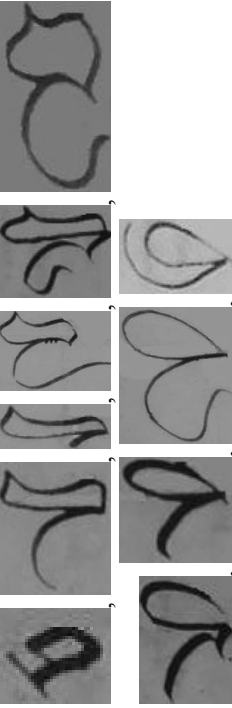

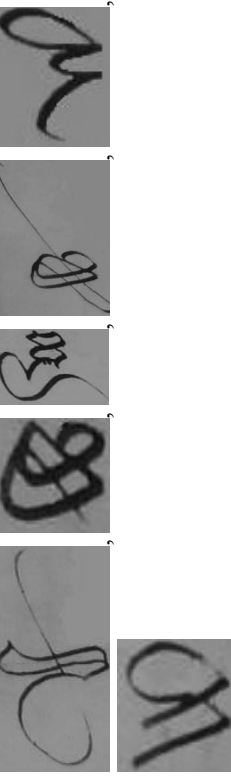

Litera	XIV	XV
c		
D		
d		
E		
e		
F		

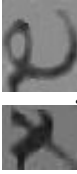

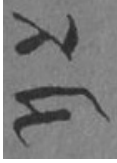
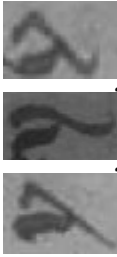

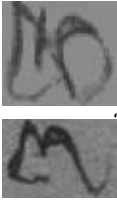
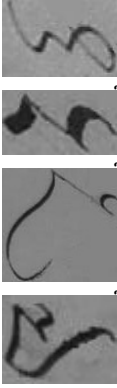
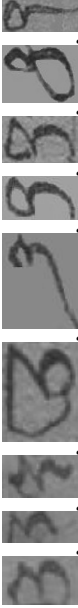

Litera	XIV	XV
f		
G		
g		
H		
h		

Litera	XIV	XV
I, J		
i, j		
K		
k		
L		
l		
M		
m		

Litera	XIV	XV
N		
n		
O		
o		
P		
p		
Q		
q		

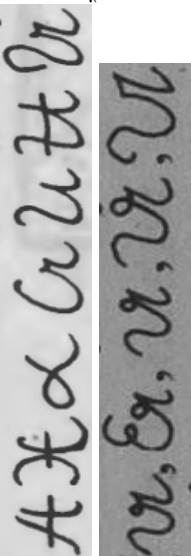
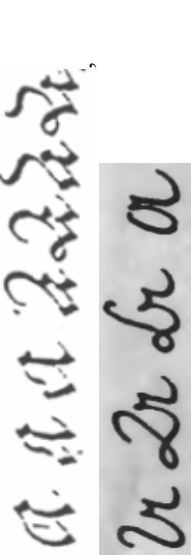
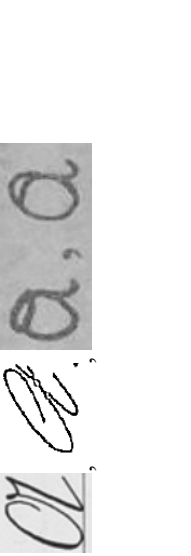

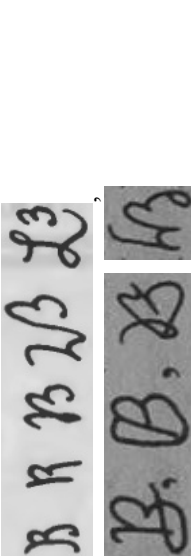

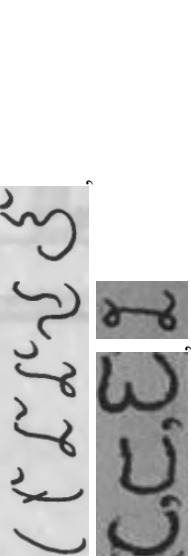

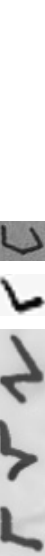

Litera	XIV	XV
R		
r		
S		
s		
T		

Litera	XIV	XV
t		
u		
U, V		
v		
w		
w		

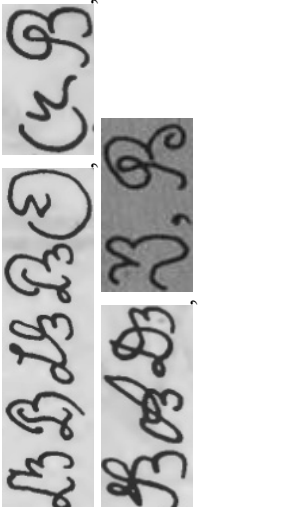
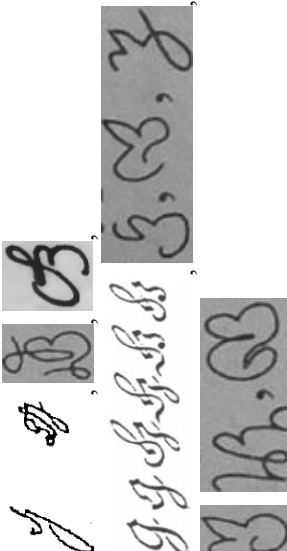

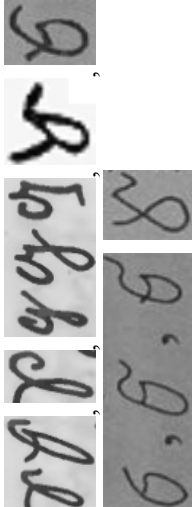
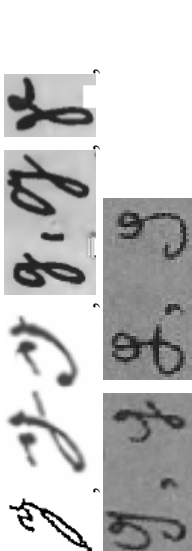

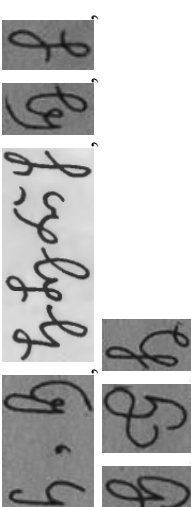

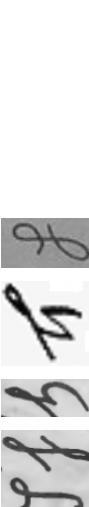
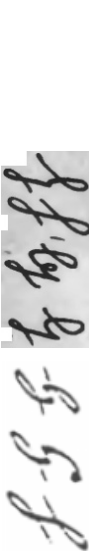

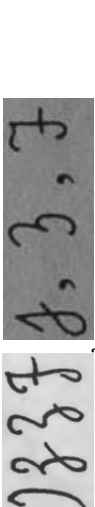

Litera	XIV	XV
X		
x		
Y		
y		
Z		
z		

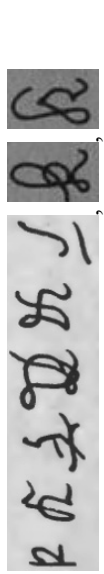

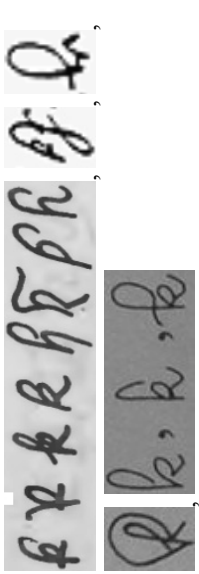
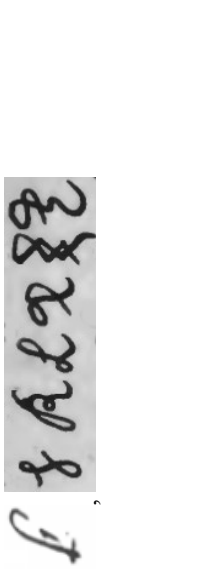
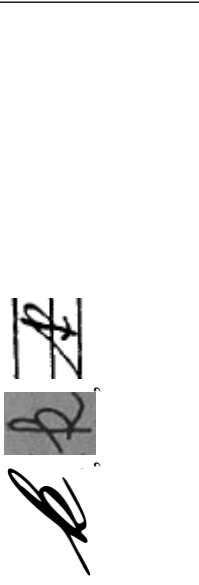

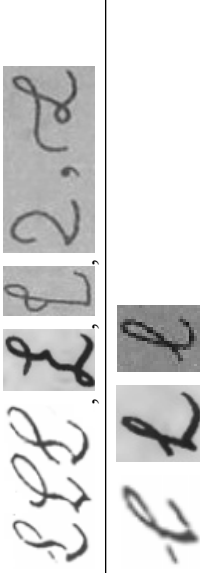
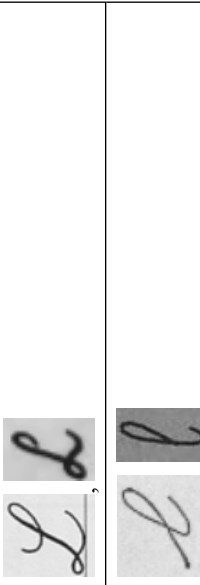

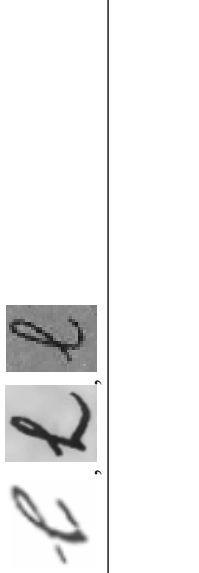
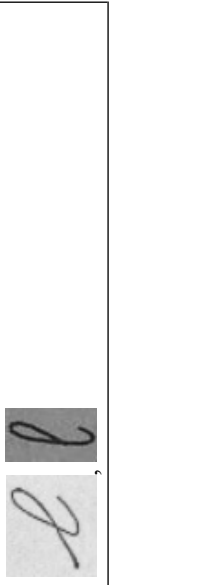
Dla XV w. na podstawie rękopisów: Archiwum Państwowe w Toruniu, Księgi i akta, Kat. II, sygn. IX-1; IX-4; IV-5; III-77; III-79; Y dla XIII-XV w. z P. A. Grun, *Leseschlüssel zu unserer alten Schrift*, Limburg/Lahn 2002, Tafel III.

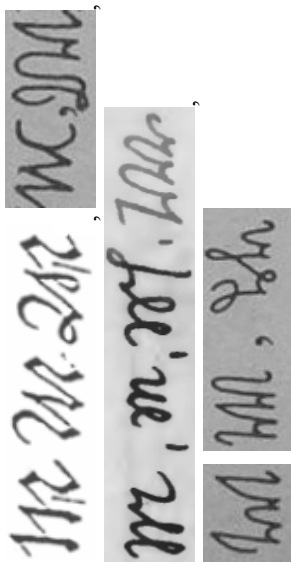
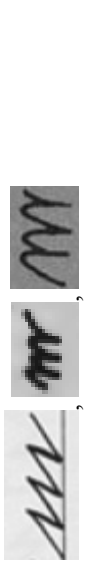

Tabela 2. Litery majuskułne i minuskułne od XVI do XX wieku

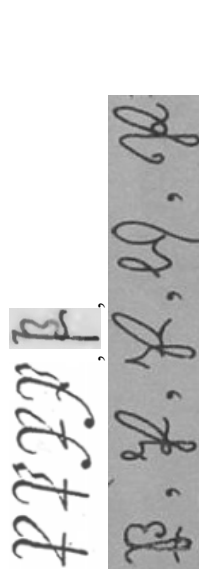
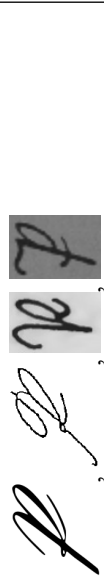

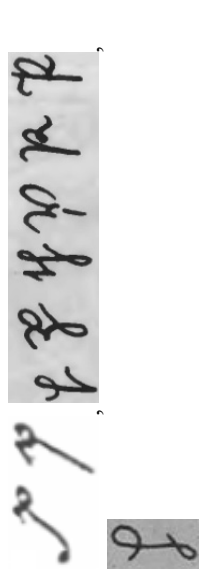

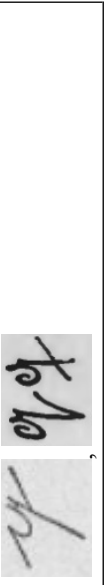
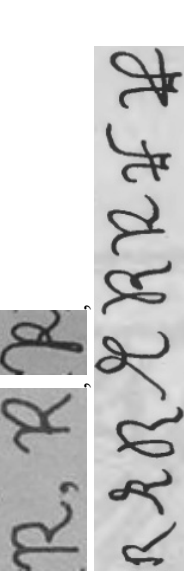
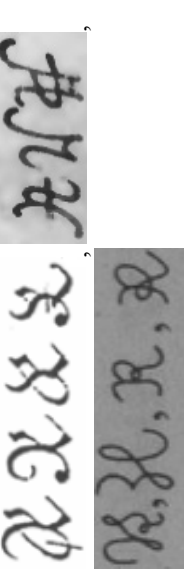

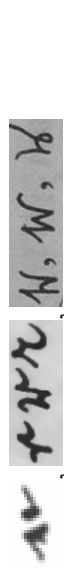

Litera	XVI-I poł. XVII	II poł. XVII–XVIII	XIX–pocz. XX (kurrenta)
A			
a			
B			
b			
C			
c			

Litera	XVI-I poł. XVII	II poł. XVII–XVIII	XIX–pocz. XX (kurrenta)
D			
d			
E			
e			
F			
f			

Litera	XVI-I pol. XVII	II pol. XVII-XVIII	XIX-pocz. XX (kurrenta)
G			
g			
H			
h			
I			
i			

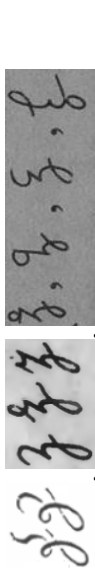

Litera	XVI-I pol. XVII	II pol. XVII–XVIII	XIX–pocz. XX (kurrenta)
J	zob. I		
j	zob. i		
K			
k			
L			
l			

Litera	XVI-I pol. XVII	II pol. XVII-XVIII	XIX-pocz. XX (kurrenta)
M			
m			
N			
n			
O			
o			

Litera	XVI-I pol. XVII	II pol. XVII–XVIII	XIX–pocz. XX (kurrenta)
P			
p			
Q			
q			
R			
r			

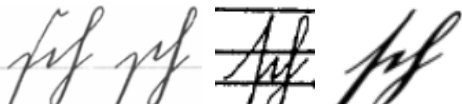
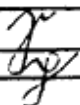
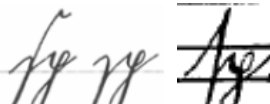
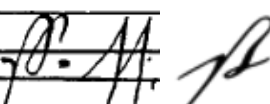

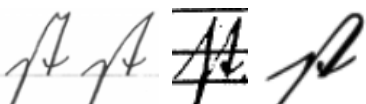
Litera	XVI-I pol. XVII	II pol. XVII-XVIII	XIX-pocz. XX (kurrenta)
S			
s			
T			
t			
U	 <p>(powiększenie minuskuły v)</p>		
u			

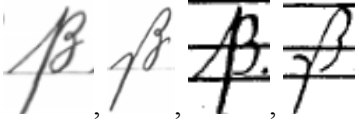

Litera	XVI-I pol. XVII	II pol. XVII-XVIII	XIX-pocz. XX (kurrenta)
V			
v			
W			
w			
X			
x			
Y			

Litera	XVI-I pol. XVII	II pol. XVII–XVIII	XIX–pocz. XX (kurrenta)
y			
Z			
z			

Na podstawie: stron internetowych (Fraktur- und Kurrentschrift http://yo-lobo.eu/fraktura_a_kurent/ [odezycyt 27.07.2013 r.]; hasło *Kurrentschrift*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kurrentschrift> [odezycyt 27.07.2013 r.] i publikacji F. Verdenhalven, *Die deutsche Schrift. Ein Übungsbuch*, Neustadt an der Aisch 1989; H. Süß, *Deutsche Schreibschrift lesen und schreiben lernen*, Augsburg 1995; H. Sturm, *Unsere Schrift. Einführung in die Entwicklung ihrer Stilformen*, Neustadt a.d. Aisch 1961; H. Gutzwiller, *Die Entwicklung der Schrift in der Neuzeit*, „Archiv für Diplomatik”, 38 (1992); J. Seidl, *Schriftbeispiele des 17. bis 20. Jahrhunderts zur Erlernung der Kurrentschrift. Übungstexte aus Perchtoldsdorfer Archivalien*, Perchtoldsdorf 1996; P. A. Grun, *Leseschlüssel zu unserer alten Schrift*, Görnitz 1935; K. Górski, *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, Warszawa 1960, cz. 1; K. Bobowski, *Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku*, Wrocław–Warszawa 1992.

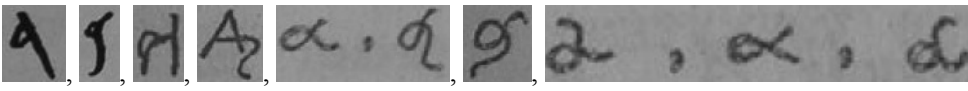
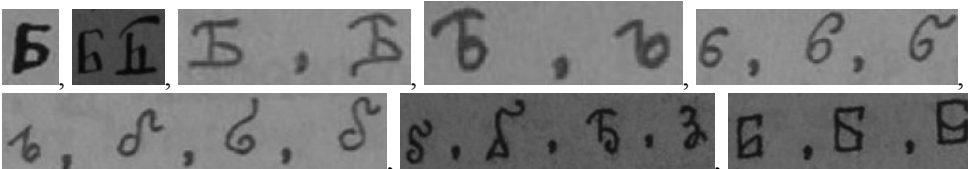
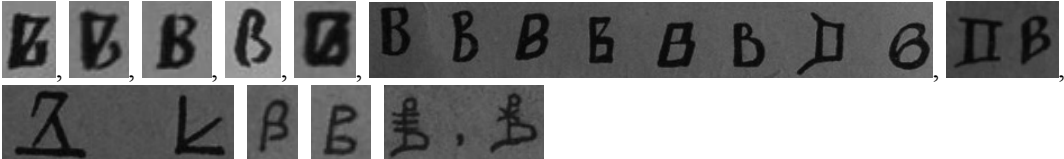

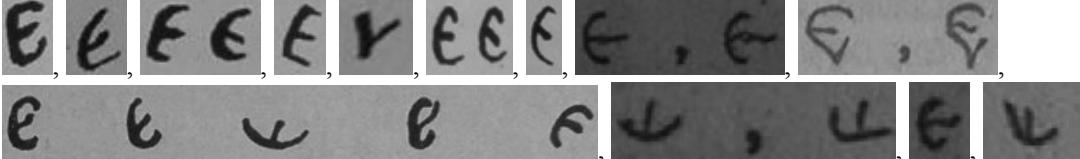
Tabela 3. Ligatury w kurrencie XIX–pocz. XX wieku

Rozwiązanie	Ligatura
Ch	
ch	
ck	
ff	
fft	
Pf	
Sch	
sch	
Sp	
sp	
ss	
St	
st	

Rozwiązanie	Ligatura
ß	
th	
tt	
tz	

Na podstawie: F. Verdenhalven, *Die deutsche Schrift. Ein Übungsbuch*, Neustadt an der Aisch 1989; H. Süss, *Deutsche Schreibrschrift lesen und schreiben lernen*, Augsburg 1995; *Kurrentschrift*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kurrentschrift> [odczyt 27.07.2013 r.]

Tabela 4. Litery cyrylicy w XIV–XV wieku (półustaw i skoropis)

Litera	XIV–XV w.
а	
б	
в	
г	
д	
е	

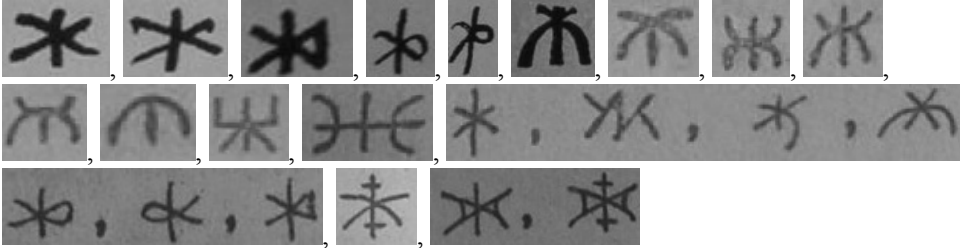

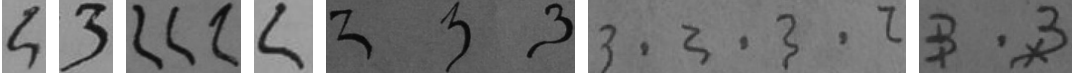
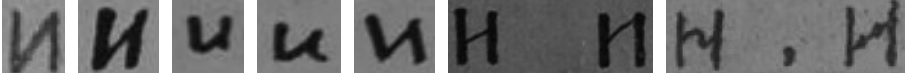
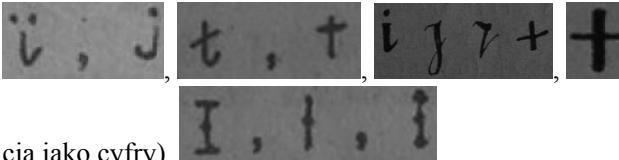
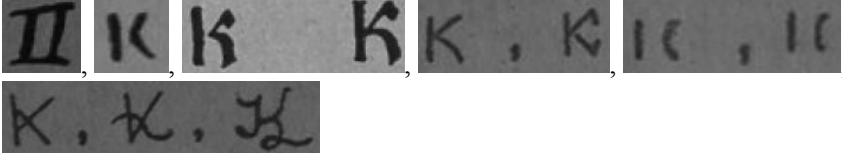
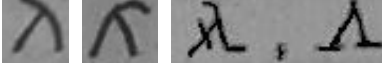

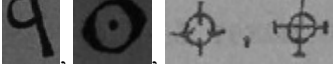
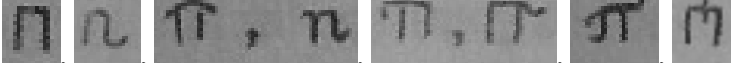

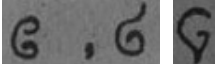

Litera	XIV–XV w.
ж	
s	
з	
и	
і	 <p>(przekreślane głównie w przypadku użycia jako cyfry),</p>
к	
л	
м	
н	
о	
п	
р	
с	

Tabela 5. Nazwy liter cyrylicy, ich wartości cyfrowe oraz transliteracja

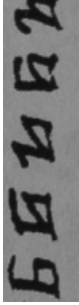
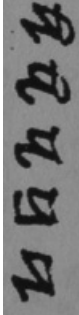
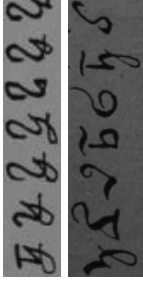
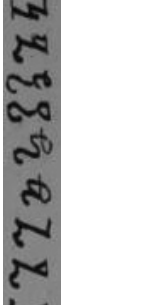
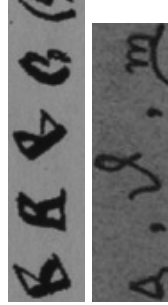

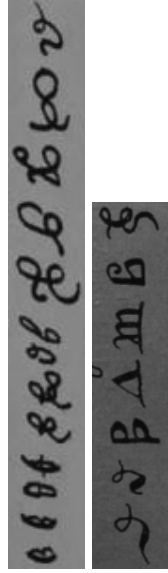

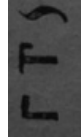

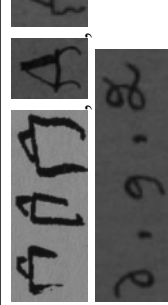
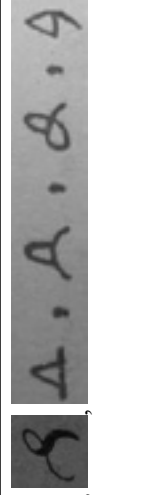
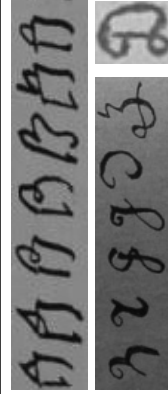
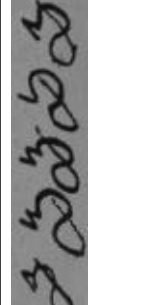
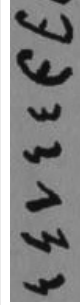
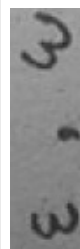
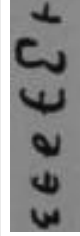

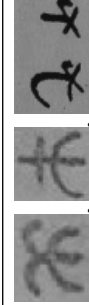
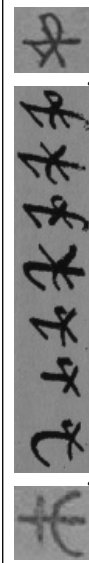
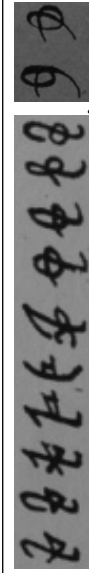

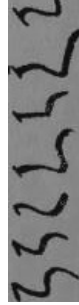
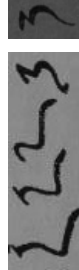
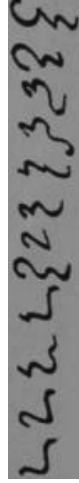

Litera	Nazwa j. rosyjski	Nazwa grecka	Nazwa j. polski według B. Horodyski	Wartość cyfrowa	Standard transliteracji PN-ISO 9-2000 oraz ISO/R 9:1968	Transliteracja według B. Horodyskiego	Transliteracja według „Instrukcji PAU”
А а	аз	α (alfa)	az	1	A a	a	–
Б б	буки	β (beta)	buki	–	B b	b	–
В в	веди	β (beta)	wiedi	2	V v	v	–
Г г	глаголь	γ (gamma)	głagoł	3	G g	g, h (dla piśmiennictwa litewsko- i polsko-ruskiego)	h
Д д	добро	δ (delta)	dobro	4	D d	d	–
Е е	есть	ε (epsilon)	jest'	5	E e	e	e
Ж ж	живете	–	żiwietie	–	Ž ž	ž	–
З з	зело	ς (stigma)	zielo	6	Ž, ž	dz (X–XI w.), z (zabytki późniejsze)	z
З з	земля	ζ (dzeta)	ziemiłja	7	Z z	z	z
И и	иже	η (eta)	iże	8	I i	i	i
Й й					J j		i
І і	ижей	ι (iota)	i	10	İ i	i	i
К к	како	κ (kappa)	kako	20	K k	k	–
Л л	люди	λ (lambda)	ljudi	30	L l	l	l
М м	мыслете	μ (my)	mysletie	40	M m	m	–
Н н	наш	ν (ny)	nasz	50	N n	n	–
О о	он	ο (omikron)	on	70	O o	o	o
П п	покой	π (pi)	pokoj	80	P p	p	–
Р р	ршы	ρ (rho)	rcy	100	R r	r	–
С с	слово	σ (sigma)	słowo	200	S s	s	–
Т т	твердо	τ (tau)	twierdo	300	T t	tt	t

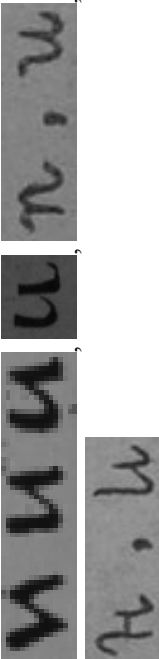
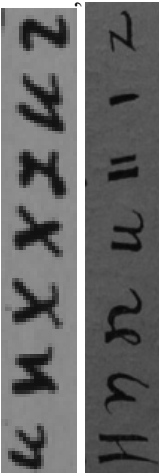

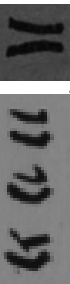
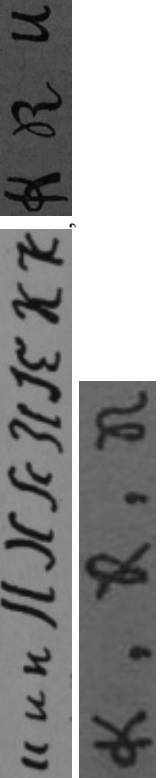

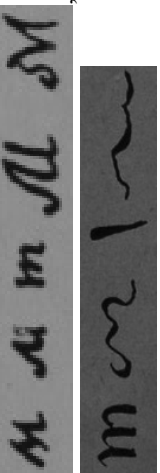

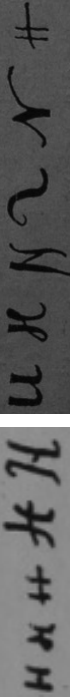

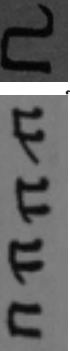
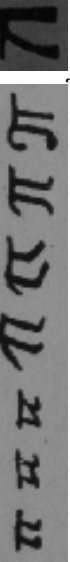

Litera	Nazwa j. rosyjski	Nazwa grecka	Nazwa j. polski według B. Horodyski	Wartość cyfrowa	Standard transliteracji PN-ISO 9-2000 oraz ISO/R 9:1968	Transliteracja według B. Horodyskiego	Transliteracja według „Instrukcji PAU”
У у, , 	ук	υ (ypsilon, ipsylon)	uk	400	U u	u, ou, ou	u
Ф ф	ферг	φ (phi)	fert	500	F f	f	–
Х х	хер	χ (chi)	chier	600	H h	ch	ch
ω, 	омега	ω (omega)	o, ot	800	o (ISO/R 9:1968)	o, ot	o
Ц ц	цы	–	cy	900	C c	c	–
Ч ч	червь	–	czew’	90	Č č	č	cz
Ш ш	ша	–	sza	–	Š š	š	sz
Щ щ	ща	–	szcza	–	Š š	št (X–XI w.), šč (zabytki późniejsze)	szcz
Ъ ъ	ер	–	jer	–	”	apostrof po poprzedzającej spółgłosce	ь
Ы ы	еры	–	jery	–	Y y	y	y
Ь ь	ерь	–	jer’	–	,	akcent nad poprzedzającą spółgłoską	ь
ѣ	ять	–	jat’	–	Ě ě	ě	ě
Э э	е оборотное	–	e odwórczone	–	È è	e	–
Ю ю	ю	–	–	–	Ů ů	ju	ju
Я я, α	я	–	–	–	Á á	ja	ja
Ѧ, ѧ	Ѧ	–	–	–	e, je (ISO/R 9:1968)	je, ie	je

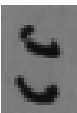

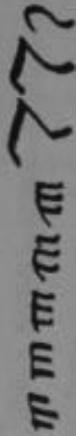
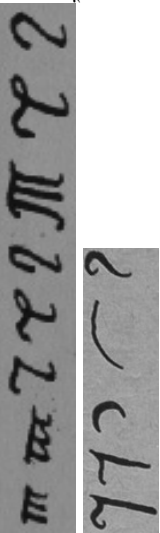
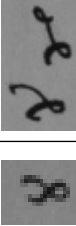
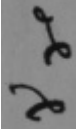
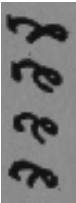

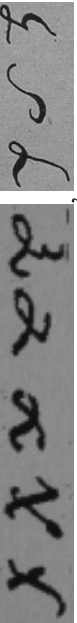

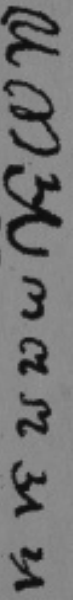

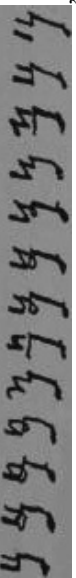
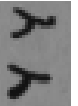

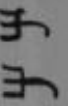

Litera	Nazwa j. rosyjski	Nazwa grecka	Nazwa j. polski według B. Horodyski	Wartość cyfrowa	Standard transliteracji PN-ISO 9-2000 oraz ISO/R 9:1968	Transliteracja według B. Horodyskiego	Transliteracja według „Instrukcji PAU”
А	юс малый	–	jus mały	900	ę, ja (ISO/R 9:1968)	ę (X–XI w.), ia (zabytki późniejsze)	ja
Ѧ	юс большой	–	jus wielki	–	Ǻ ǻ	ą (X–XI w.), u (zabytki późniejsze)	–
Ѧ	йотированные юсы	–	–	–	ję, ja (ISO/R 9:1968)	ję (X–XI w.), ja (zabytki późniejsze)	–
Ѧ	–	–	–	–	jǫ, ju (ISO/R 9:1968)	jǫ (X–XI w.), iu (zabytki późniejsze)	–
Ѧ	кси	ξ (ksi)	ksi	60	ks (ISO/R 9:1968)	ks	–
Ѧ	пси	ψ (psi)	psi	700	ps (ISO/R 9:1968)	ps	–
Ө, ө	фита	θ (theta)	fita	9	Ħ ħ	ph	–
У	ижца	υ (upsilon)	izyca	–	Ý ý	ý	–

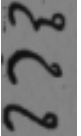
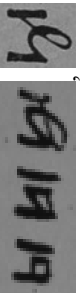
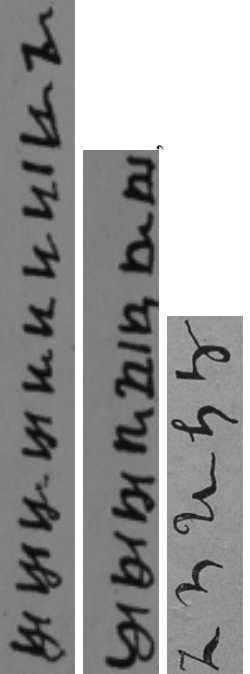
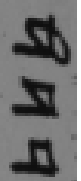

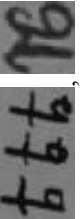

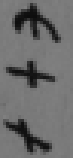

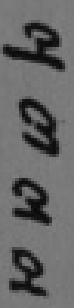

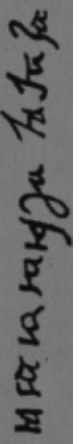

Na podstawie: B. Horodyski, *Podręcznik paleografii ruskiej*, Kraków 1951; T. Rott-Żebrowski, *Historia pisma ruskiego*, Lublin 1987 (wyd. 2 rozsz.); K. Pietkiewicz, *Cyrylica, skrypt do nauki odczytywania pisma staroruskiego i rosyjskiego dla studentów archiwistyki*, Poznań 1996; M. Wójtowicz, *Początki pisma słowiańskiego*, Poznań 2000; PN-ISO 9-2000 Transliteracja znaków cyrylicy na znaki łacińskie; ISO/R 9:1968 (transliteracja dla 9 języków słowiańskich: staro-cerkiewno-słowiańskiego, cerkiewnosłowiańskiego, bułgarskiego, rosyjskiego, białoruskiego, rusińskiego, ukraińskiego, serbskiego i macedońskiego); *Instrukcja wydawnicza dla średnio-wiecznych źródeł historycznych*, oprac. Komisja Historyczna PAU przy współudziale Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie, „Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności”, Ser. 2, t. 2, 1930, s. 1–40 [zob. Załącznik 1].

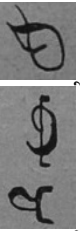
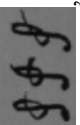
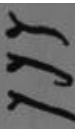
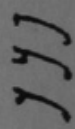
Tabela 6. Litery cyrylicy XVI–XVIII (skoropis)

Litera	XVI wiek		XVII–XVIII wiek	
				
а				
б				
в				
г				
д				
е				
ж				
з				

Litera	XVI wiek	XVII–XVIII wiek
и		
і	 <p>(przekreślane w przypadku użycia jako cyfry)</p>	
к		
л		
м		
н		
о		
п		
р		

Litera	XVI wiek	XVII-XVIII wiek
c		
t		
		
φ		
x		
w		
ц		
ч		
ш		
щ		

Litera	XVI wiek	XVII-XVIII wiek
Ь		
Ы		
Ь		
Ѣ		
Ѥ		<p>„Ѥ” (е оборотное) litera wprowadzona w języku rosyjskim w XVIII w. dla oddania „e” po spółgłosce twardej i w obcych wyrazach</p>
Ю		
Я		
Ѧ		
А		

Litera	XVI wiek	XVII–XVIII wiek
Ѡ		
ѡ		

Na podstawie: B. Horodyski, *Podręcznik paleografii ruskiej*, Kraków 1951; T. Rott-Żebrowski, *Historia pisma ruskiego*, Lublin 1987 (wyd. 2 rozsz.); A. I. Hruša, *Kancyliarija Vialikaha kniasstva Litouskaha 40–h hadou XV — peršaj palovy XVI st.*, Mińsk 2006.

Tabela 7. Ligatury cyrylicy XV–XVIII wiek (półustaw i skoropis)

Rozwiązanie	Ligatura	Rozwiązanie	Ligatura
ав		рб	
ак		рп	
ар		рт	
ау		тв	
др		ти	
ив		тк	
ик		тн	
им		тр	
ит		оу	
ию		вт (от)	
лу		цк	
мк		цп	
мн		як	
му		шв	
ни		ши	

Na podstawie: B. Horodyski, *Podręcznik paleografii ruskiej*, Kraków 1951; T. Rott-Żebrowski, *Historia pisma ruskiego*, Lublin 1987 (wyd. 2 rozsz.); A. I. Hruša, *Kancylaryja Vialikaha kniastva Litouskaha 40–h hadou XV — peršaj palovy XVI st.*, Minsk 2006.

Tabela 8. Znaki sygnalizujące kontrakcję, suspensję, a także zastępujące konkretne litery, sylaby lub zgłoski

Znak specjalny	Znaczenie
—, ~	Zastępowały m, n, oznaczają również kontrakcję.
g. s	Występując na początku wyrazu, zastępowały con, com, cum, cun.
g. s	Występując na końcu wyrazu zastępowały is, s, us, os.
~ ~ ..	Zastępowały r, re, ra, ar, er oraz samogłoski, gdy r występowało w wyrazie.
u ~ u ~	Zastępowały końcówkę ur, tur, er.
z, z, z	Zastępowały końcówkę rum, ram.
f, &	Zastępowały et, e.

Na podstawie: A. Capelli, *Dizionario di abbreviature latine et italiane*, Milano 1912; M. Biniś-Szkopek, M. Delimata, Ł. Skrzypczak, *Podstawy paleografii łacińskiej. Skrypt dla studentów archiwistyki*, Poznań 2007.

Tabela 9. Rozwiązania wybranych skrótów łacińskich

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
al	XV	alius
al ^a	XV	alia
al ^a	XIV	aliam
al ^{as}	XV	alias
al ^o	XV	aliud
al ^{ar} al ^{ar}	XV	aliarum
al	XIV	animal
al ⁿ	XV	ante

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
ā ^o	XV	anno
a ^q	XV	aliquo
ā ^g	XV	aliquis
a ^r	XIV	aut
a ^{tu}	XV	argumentum
ab	XV	abbas
abff, abfi	XV–XVI	absque
ac ^m	XIV	actum
accnālī	XVI	accidentaliter
actf	XIV	actum
ācuig	XV	alicuius
ād, ad'	XV	aliquid
a'd	XV	aliquid
ā ^l	XV	aliud
ād	XV	aliquod
ad ^r	XIV	adhuc
admīstrāe	XIV	administracione
adq̄	XV	adque

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
aduōti	XV	advocati
aduōfo	XVI	adverso
āē	XV	animae
affis	XV	affinis
affm	XV	affectum
āi	XV	animi
āi ⁹	XV	animus
āi ^m	XV	animum
āiāz ^s	XIV	animarum
āicf	XV	amicis
aliq̄	XV	aliquae
aliq ^r	XIV	aliqua ^r liter
als, al', at	XV	alias
anntis	XV	annualis
apd	XV–XVI	apud
aptd	XIV–XVI	apostoli
app ^{mbz}	XV	appellationibus
dqua ^r	XV	aliqua ^r liter

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
arbz	XIV	arbitr
atz	XV	atque
audz	XV	auditur
bapt.	XV	baptisime
batr	XV	beati
bea ^{me}	XV	beatissime
bnoz	XIV	bonorum
bois	XV	bonis
bro. bt	XV	beatus
bta, btr	XV	beata, beati
c̃	XVI	circa
c̃	XIV	contra
c̃z	XIV	cuiusque
c̃ ^d	XV	cuiusmodi
ca ^o	XV	casus
caz	XV	causam
caz	XIV	capiendo
camare	XV	camerarius
can ^{ce}	XIV	canonicis

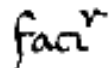

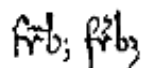
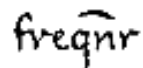

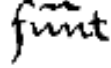

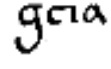
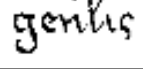
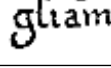

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
cañic ⁹	XV	canonicus
cañdñ	XV	causandum
cañon.ñeg	XVI	canonicus regularis
cap ^{te}	XV	captivitatem
capett	XV	capellanus
capito	XIV	capitulum
capl ²	XV	capitulariter
cap ^{te}	XV	captivitatem
car ^{me}	XV	carissime
cādi	XV	circumcidi
c9cūz	XV	cuiuscumque
cūspec	XV	circumspectio
celebr ^{no}	XV	celebrando
cens	XV	census
cñctis	XV	confectis
cñctm	XV	confectum
cñ	XV	civibus
ci ^{tes}	XV	civitates
cñcūz	XV	cuiuscumque

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
cīl' cīlis	XVI	civilis
cīlz cōlōz	XV	cuiuslibet
cītra	XVI	clementia
cōmōd	XV	cuiusmodi
cōcor ^{ter}	XV	concorditer
cōd ^o	XV	conditio
cog ^{us}	XV	cognitus
cōiate	XV	communitate
cōibz	XIV	communibus
cōifit	XVII	commisit
collācoe	XV	collacione
gfelloz	XV	confessorum
cōn, gōra	XVI	contra
cōnez	XV	communem
conf ^z	XV	confirmatur
cōnfit	XV	concessit
cōnsu.	XV	consensu
cōp ⁹	XV	corpus
cōpe	XV	corpore
cōnt ^{ebz}	XVI	constitutionibus

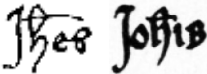

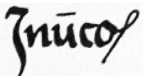
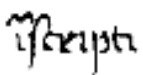
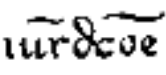
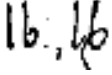

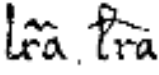

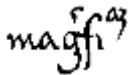

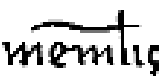

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
conſatue	XV	conversatione
cr̄ie	XVI	crimine
gcil	XIV	concilium
ḡcōdit̄	XIV	concorditer
gcta	XV	cuncta
ḡd̄. ḡd̄f	XIV	condam
gdam	XIV	cuiusdam
gdi onp	XV	conditionis
gficc̄m	XV	conficerem
gficit̄	XV	conficitur
gmem	XV	commemoratione
gmo ^o	XV	commodo
gmo ^o coe	XV	commemoratione
gn̄es	XV	communes
gpeve	XIV	comparere
gpn̄d	XV	compendium
gsec̄t ²	XV	consecratur
gseq̄ne	XV	consequens
gsignat	XIV	consignationem

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
ꝑꝑꝑꝑ	XV	conspectu
ꝑꝑꝑ ^{do}	XV	consuetudo
ꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	XV	conservet
ꝑꝑꝑꝑ ^o	XV	consumptio
ꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	XV	contribure
ꝑꝑꝑꝑ	XV	continent
ꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	XV	continet
ꝑꝑꝑꝑ	XV	contenta
ꝑꝑꝑꝑꝑ	XIV	convenitur
ꝑ	XIV–XV	denarios
ꝑꝑ	XV	debet
ꝑꝑꝑ	XV	debent
ꝑꝑꝑꝑ	XV	damnum
ꝑꝑꝑꝑ	XV	datum
ꝑꝑꝑꝑꝑ	XV	damnus
ꝑꝑꝑ ꝑꝑꝑ	XIV	debet
ꝑꝑꝑꝑ	XIV	debent
ꝑꝑꝑꝑ	XIV	dictis
ꝑꝑꝑꝑ	XV	dictus

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XV	debit
	XV	debit
	XV	debit
	XV	debitum
	XV	deinde
	XV	debent
	XV	dicendum
	XV	dictur
	XV–XVI	domini
	XV	duplicem
	XIV–XV	debet
	XIV–XV	debent
	XV	eiusmodi
	XV	eciam, etiam
	XIV	eiusdem
	XV	efectum
	XV–XVIII	et
	XV–XVI	et cetera

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XIV–XV	fertonem
	XIII	facit
	XV	facit
	XV	faciliter
	XV	factae
	XV	firmare
	XIV	fratribus
	XV	frequenter
	XIV	feria
	XV	fraternitatis
	XV	fuit
	XV	fuerant
	XV	fuerunt
	XIV	generale
	XIV	gracia
	XV	generalis
	XV	gloriam
	XIV	generaliter

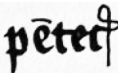

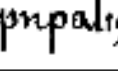
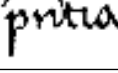
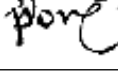

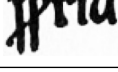

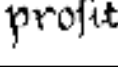
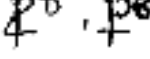
Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
gn̄ar, gn̄atr	XV	generaliter
gn̄oso	XV	generoso
h3	XV	habet
h9 ^d	XIV	huiusmodi
hax	XIII	harum
hēg	XV	habemus
hedi ^{te}	XV	hereditatis
h9	XIV	huius
hiti	XV	humili
ho ^{ls}	XV	honorabilis
hōe	XV	homine
hul ⁹	XIV	huiusmodi
7 ⁹	XV	minus
i ^{azp}	XV	illarum
īcogīa	XIV–XV	incognita
īpōrauit	XIV–XV	incorporavit
J ^{te} J ^{te} J ^{te}	XIV–XV	Item
Jertm	XV	Jerusalem

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XIV	Johannes, Johannes
	XV–XVI	infra
	XV–XVI	inter
	XIV	inquam
	XV–XVI	invencionis
	XV	infrascripti
	XIV	iurisdictione
	XV	libra
	XV–XVI	letare
	XV	linea
	XV	littera
	XV	minus
	XV	minam
	XV	magnificentiam
	XV	maiori
	XV	memorialis
	XIV–XV	mensis
	XV	magnificus

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XIV	minus
	XV	minima
	XV	minima, misericordia, miseria
	XIV	minus
	XV	modo
	XV	martyres, martyris
	XIV–XVI	non
	XV	nomibus
	XV	namque
	XV	necessaria
	XIV	nondum
	XIII	nichil
	XV	nichilominus
	XIV	nullus
	XIII	nulla
	XIV	nomine
	XIII	nomina
	XV	notandum
	XIV–XVI	nomine

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XIV–XV	notatur
	XIV–XV	neque
	XIV	namque
	XIV–XVI	nostra
	XV	nostrī
	XVI	nulliter
	XV	nunquam
	XIV	omnem, oportet
	XIII	omnia
	XVI	omnibus
	XV	obedientiae
	XVI	occasione
	XV	omnem
	XVI	officialis
	XV	omnibus
	XIV	olim
	XIV	opus
	XV	ordinis
	XII–XVIII	per

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	VIII–XVI	prae
	XIV–XVI	pro
	XIV–XV	post
	XIV–XV	pra
	XIV–XV	pri
	XV	personam
	XIV–XVI	primo
	XV	primus
	XV–XVI	praesentatum
	XIV–XVI	prior
	XV	praemissis
	XIV	prout
	XV	particularis
	XV	probatur
	XV	procurare
	XV	praeceptum
	XIV	puncta, peccata
	XVII	praedicta

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XV	praedictum
	XIV	poena
	XIV–XV	pentecostes
	XV	perfecta
	XIV	plebanus
	XIV	promissa
	XIV	praesentia
	XV	principali
	XV	personaliter, principaliter
	XV	principalis
	XV	praesentia
	XVI	prioribus
	XV	proprius
	XIV–XVI	propria
	XVIII	perpetua
	XV	postquam
	XVI	promisit
	XV	pars

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XIII	posset
	XV	personaliter
	XV	post, prout, possit
	XV–XVI	praesentibus
	XV–XVI	possessione
	XV	potestatis
	XIV	potestate
	XIV	parva
	XV	privata
	XVI	proventus
	XIV–XV	purificationis
	XV–XVI	proximum
	XIV–XVII	que, quia
	XIV–XV	quae
	XIII–XIV	qui
	XIV–XV	quid
	XV–XVI	quod

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XV–XVI	quam
	XV	quibus
	XV	quem
	XV	quicumque
	XV	quatuor
	XV	quas
	XV–XVI	quidem
	XIII	quondam
	XV	quantum
	XV–XVI	quoque
	XVI	quatenus
	XIV	rem
	XIV	regis
	XIV–XV	relicta
	XV	resignatione
	XIV	rerum
	XIV–XVI	sed, set

Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XV	scriptum
	XV	sacramentis
	XV–XVI	sub
	XIV	sabbato
	XIV	scilicet
	XIV–XV	sanctorum
	XV	sanctus
	XIV	scriptum
	XIV	sancti
	XIV–XVI	secum
	XIV	sententia
	XV	semper
	XV–XVI	sequitur
	XIV–XVI	speciale
	XV	specialiter
	XV	solent
	XV	statuorum
	XV	Summa

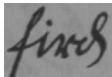
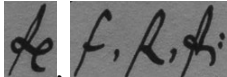
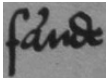
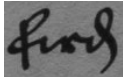
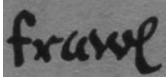
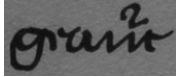
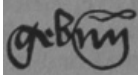
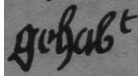
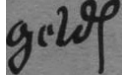
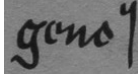
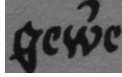
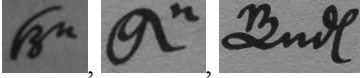
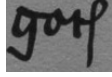

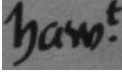
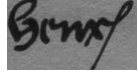
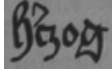
Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
<i>sucoꝛ</i>	XIX	successor
<i>sup</i>	XIV	super
<i>tenet</i>	XV	tenet
<i>tracta</i>	XIV	tractatu
<i>tenetur</i>	XIV	tenetur
<i>termino</i>	XV–XVIII	termino
<i>testamenti</i>	XV	testamenti
<i>testamenta</i>	XV	testamenta
<i>testibus</i>	XV	testibus
<i>unus, versus</i>	XIV	unus, versus
<i>vehementer</i>	XIII	vehementer
<i>vigilia</i>	XV	vigilia
<i>vinum</i>	XV	vinum
<i>vel</i>	XIV–XVI	vel
<i>universalis</i>	XV	universalis
<i>verbo</i>	XIV	verbo
<i>usque</i>	XIV	usque
<i>us supra</i>	XIV	us supra
<i>videlicet</i>	XV	videlicet

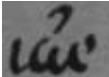
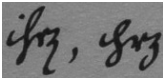
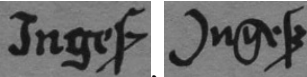

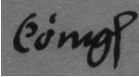
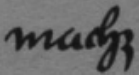
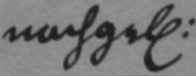
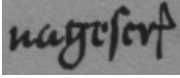
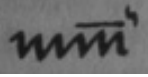

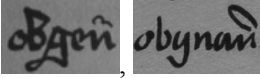

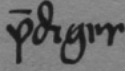
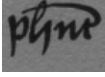
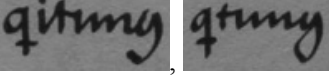
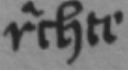
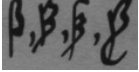
Skrót	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
X, X̄, X ⁹ , X ⁶ , X̄, X̄pc	XIV–XV	Christus
ypo ^{ca}	XV	ypotheca

Na podstawie: A. Capelli, *Dizionario di abbreviature latine et italiane*, Milano 1912; P. A. Grun, *Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen*, Limburg/Lahn 1966.

Tabela 10. Rozwiązania wybranych skrótów niemieckich od XIV do XVIII wieku

Skrót	Rozwiązanie
	adir, ader
	altes
	andern
	antwort, antwort
	begeren
	borgen
	cruce
	das, daß
	den
	der
	Durchlaucht
	egenannt
	erbarn

Skrót	Rozwiązanie
	firdung
	floren
	farende
	firdung
	frawen
	geantwort
	gebenn
	gehabt
	geldes, geldis
	genommen
	gewere
	Gnaden
	Gotes, Gotis
	grave
	halten
	hawet
	Henrich
	herzog

Skrót	Rozwiązanie
	herrn
	iare
	ihres
	ingesigel
	irer
	königes
	machtet
	nachgelassene
	nagescrewen
	nimmer
	oben
	obgenanten, obgenante
	probst
	prediger
	phunt
	quitung
	rechte
	scheffel, schilling, schock

Skrót	Rozwiązanie
	scot
	schreiben
	sogenannte
	sprach
	spricht
	sunder
	sunte
	vater
	versprochen
	umbe
	und
	unsern
	vorscrewen, vorschreiben
	werden
	wirt

Na podstawie: P. A. Grun, *Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen*, Limburg/Lahn 1966; Archiwum Państwowe w Toruniu, Księgi i akta, Kat. II, sygn. IX-1.

Tablica 11. Przykładowe łacińskie skróty logiczne dokonane przez suspensję (sygły proste i złożone)

a. :	Anno (w roku)
a.c. :	anno currente (w roku bieżącym)
a.Ch.n. :	ante Christum natum (przed narodzeniem Chrystusa)
a.D. :	anno Domini (roku pańskiego)
a.m. :	ante meridiem (przed południem)
a.m.D.g. :	ad maiorem Dei gloriam (ku większej chwale Bożej)
b. :	beatus (Błogosławiony)
B.V.M. :	Beata Virgo Maria (Błogosławiona Dziewica Maria)
ca. :	Circa (około)
C. :	caput (rozdział)
cos. :	consule (za konsulatu ...)
coss. :	consulibus (za konsulatu konsulów ...)
c.t. :	cum tempore (z dopuszczalnym czasem spóźnienia się)
d. :	denarius (denar); die (dnia)
del. :	deletum (zniszczone, zepsute); delineavit (narysował)
D.O.M. :	Deo Optimo Maximo (Bogu największemu i najwyższemu)
dr :	doctor (doktor)
D.v. :	Deo Volente (z wolą boską)
e.c. :	exempli causa (na przykład)
e.g. :	exempli gratia (na przykład)
ep. :	episcopus (biskup)
e.s.p. :	et sic porro (i tak dalej)
etc. :	et cetera (i tak dalej)
et seq. :	et sequentes (i następni)
exc. :	excussit (wygrawerował, odlał)
f. :	fecit (wykonał); fiat (niech się stanie); filius (syn)
h.s.t. :	hic sepultus est (został tu pochowany)
h.t. :	hoc tempore (w tym czasie)
ib. :	ibidem (tamże)
id. :	idem (ten sam)
i.a. :	inter alia (między innymi)
i.e. :	id est (to jest, to znaczy)
IHS :	Iesus Hominem Salvator — Jezus Zbawiciel Człowieka
I.N.C. :	In Nomine Christi (w imię Chrystusa)
I.N.D. :	In Nomine Dei (w imię Boga)
I.N.R.I. :	Iesus Nasareus Rex Iudaeorum (Jezus Nazareński, król żydowski)
i.q. :	idem quod (to samo, co)
it. :	item (także)
i.u.d. :	iuris utriusque doctor (doktor obojga praw, tj. cywilnego i kanonicznego)
l. :	liber (księga); libra (funt)
lac. :	lacuna (luka, brak)
l.b.s. :	lector benevolens salutem (pozdrowienia dla życzliwego czytelnika)
l.c. :	liber citatus (księga cytowana)
l.c. :	loco citato (w miejscu cytowanym)
lim. :	limes (granica)
l.l.d. :	legum doctor (doktor praw)
l.l.m. :	legum magister (magister praw)
loq. :	loquitur (mówi)
l.s. :	lector salutem (pozdrowienia dla czytelnika); locus sigili (miejsce na pieczęć)
m. :	mensis, mense (w miesiącu...)
m.a. :	magister artium (stopień akademicki)

marg. :	margo (margines)
m.d. :	medicinae doctor (doktor medycyny)
mem. :	memento (pamiętaj)
mm :	manu (ręcznie)
mpp, m.pr. :	manu propria (własną ręką)
N.B. :	Nota Bene! (zwróć uwagę, zapamiętaj)
ne. con. :	nemine contradicente (wobec braku sprzeciwu)
nem. dis. :	nemine dissentiente (wobec braku sprzeciwu)
n.l. :	non liquet (nie jest jasne)
n.n., N.N. :	nomen nescio (nieznanego imienia); non notus (nieznany)
O.A.M.D.G. :	Omnia ad Maiorem Dei Gloriam (wszystko dla większej chwały Bożej)
ob. :	obit (zmarł)
ob.s.p. :	obit sine prole (zmarł bezpotomnie)
off. :	offusum (niejasne, rozlane)
om. :	omittit (pomija)
p. pp. :	pagina, paginae (strona, strony)
p.a. :	per annum (rocznie)
p.Ch.n. :	post Christum natum (po narodzeniu Chrystusa)
pinx. :	pinxit (namalował)
p.m. :	post meridiem (po południu)
p.m. :	post mortem (po śmierci); pro memoria (dla pamięci)
pr.a. :	pro anno (rocznie)
praef. :	praefatio (przedmowa)
prox. :	proximo (najbliżej)
P.S. :	Post Scriptum (dopisek, dopisane)
pxt. :	pinxit (namalował)
Q.E.D. :	Quod Erat Demonstrandum (co było do udowodnienia)
q.l. :	quantum libet (do woli)
q.p. :	quantum placet (ile się podoba)
q.s. :	quantum satis (ile trzeba); quantum sufficit (ile wystarczy)
q.v. :	quantum vis (ile chcesz)
ras. :	rasura (wyskrobanie, wygładzenie)
R.I.P. :	Requiescat In Pace (niech odpoczywa w pokoju)
s. :	saeculum (wiek)
S. :	Sanctus (święty)
s.a. :	sine anno (bez podania roku)
S.C. :	Senatus Consultum (uchwała senatu, rady)
scil. :	scilicet (to znaczy, domyślne)
sc., sculp. :	sculpsit (rzeźbił, rytował)
s.d. :	salutem dicit (pozdrowia); sine datum (bez daty)
s.e.e.o. :	salvo errore et omissione (z możliwością błędu i przeoczenia)
s.o. :	sine obliquo (bez zobowiązań)
s.p.d. :	salutem plurimam dicit (wielce pozdrawia)
sq. :	sequens (następny)
sqq. :	sequentes (następne)
s.t. :	sine tempore (ściśle punktualnie)
s.t.p. :	sanctae theologiae professor (profesor świętej teologii)
s.v. :	sub voce (pod nazwą)
sup. :	supra (wyżej)
u.i. :	ut infra (jak niżej)
u.s. :	ut supra (jak wyżej)
v. :	versus (wiersz); verte (odwróć [kartę]); vide (zobacz)

v.s. : veteris stili (według starego stylu)
 v.s.pl. : verte si placet (odwróć proszę)

Na podstawie: P. A. Grun, *Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen*, Limburg/Lahn 1966; *Brachygrafia*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Brachygrafia> [odczyt 27.07.2013 r.]; http://www.sciaga.pl/tekst/40655-41-skroty_lacinskie [odczyt 27.07.2013 r.]; <http://www.skrotylacinskie.rafallepik.pl/> [odczyt 27.07.2013 r.]; <http://jezuici.krakow.pl/Bibl/enc/enc13.htm> [odczyt 27.07.2013 r.].

Tablica 12. Przykładowe niemieckie skróty logiczne

a. : aber, achtbar, alt, am, an der, auf, akzeptiert
 a.a.O. : am angegebenen Ort
 A.B., a.B. : Auf Befehl
 a. Beschl. : auf Beschluß
 Abth. : Abtheilung
 abw. : abwesend
 Acc. : Accise
 Alt. : Alten
 allg. : allgemein
 Allod. : Allodium
 angest. : angestellt
 Bd. : Band, Bund
 Bde : Bände
 begl. : beglaubigt
 beil. : beiläufig, beilegen
 Bek. : Bekanntmachung, Bekenntnis
 Bem. : Bemerkung
 Ber. : Beruf
 bes. : besondere, besonders
 Betr. : Betreff
 betr. : betreffend, betreffs, betrifft
 Beyst. : Beystand (Beistand)
 bez. : bezahlt, bezüglich
 Bez. : Bezirk
 bezw. : beziehungsweise
 Bf. : Brief
 Bl. : Blatt
 Bl. 2^R : Blatt 2 Rückseite
 Bll. : Blätter
 Bmstr. : Baumeister, Bürgermeister
 b.R. : beider Rechte
 B.R.D. : Beider Rechte Doctor (Doktor)
 Brm. : Bürgermeister
 Bschft. : Bauernschaft
 Beschl. : Beschluß
 Bstr. : Baumeister
 b.u.A. : bitte um Abschrift
 Bz. : Bezirk
 bzf. : beizufügen
 bzw. : beziehungsweise
 Cap., Capit. : Capitel
 Chr. G. : Christi Geburt

Chron. :	Chronik
Churf. D. :	Churfürstliche Durchlaucht
Comm. :	Commission
Cons. :	Consistorium
Contr. :	Contribution
Ct., Ctr. :	Centner
D. :	Dame, Doctor (Doktor), Durchlaucht, Dutzend
d. Ä. :	der Ältere
D. b. R., Dr. b. R. :	Doctor (Doktor) beider Rechte
Dc. :	Ducat, Ducaten (Dukaten)
DD :	Durchlauchten
d. d. h. :	durch die Hand
Df. :	Dorf
Dkschr. :	Denkschrift
d. l. J. :	des laufenden Jahres
d. M. :	desselben Monats
Dr. d. R. :	Doctor (Doktor) der Rechte
d. v. J. :	des vorigen Jahres
dzt. :	derzeit
e. :	ein, euer, ewer
E. :	Euer, Ewer
ebd. :	ebenda
E. C. g., :	Euer Churfürstliche Gnaden
E. Ch. f. g., :	Euer Churfürstliche Gnaden
E. Ch. g. :	Euer Churfürstliche Gnaden
E. E. :	Eines Ehrbaren, eines Ehrvesten, Euer Edlen, Eure Eminenz
e. e. R. :	ein ersamer Rat
E. Ernv. :	Eines (Euer) Ernvesten
E. f. D. :	Euer fürstliche Durchlaucht
E. F. E. W. :	Ewer Fürstlichen Ehrsamem Weisheit
E. f. g. :	Euer fürstliche gnaden
E. g. :	Euer gnaden
E. g. u. g. :	Ewer gunsten und gnaden
E. H. G. Raths :	Eines Hohen Gnädigen Raths
E. L. :	Euer Liebden
E. M. :	Ewer Majestät
erl. :	erledigt
ern. :	ernannt
Er. Wy. :	Ersam Wysheit
etzl. :	etzliche
E. V. :	Euer Vesten
E. W. :	Euere Weisheit
Extr. :	Extract
F. :	firdung, floren, fürstlich
f. d. J. :	für das Jahr
f. Dl. :	fürstliche Durchlaucht
ff. :	folgende
Fl. :	Floren
Frh., Frhr :	Freiherr
g. :	geboren, gegen, gnaden
G. dHER :	Gott der Herr
geb. :	geboren, geborene

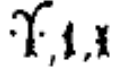
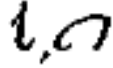

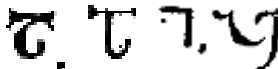

gen. :	genannt
gest. :	gestorben
get. :	getauft
Gf. :	Graf
Ghelf :	Gotthelf
G. L. :	Gott Lob
Gld. :	Gulden
gld. ung. :	gulden ungarisch
gl. N. :	gleichen Namens
Gn. :	Gnaden
Gr. :	groschen
g. w. o., gwo :	geschehen wie oben
h. :	Herr, Hochwohlgeboren
hb :	habe
h e e a x g v g :	hat einen Eid aufs Kreuz getan und gezeugt
Hel. :	heller
H. :	Hof
Hhr. :	herren
Hnn :	herren
Hr. :	Herr
h. R. R. :	heilige Römische Reich
Hs. :	Haus
Hths. :	Hinterhaus
Hzg. :	Herzog
Hzgt. :	Herzogtum
J. :	Jahr
Jgf., Jgfr. :	Jungfer, Jungfrau
i. J. Ch. :	im Jahre Christi
I. K. M. :	Ihre Kaiserliche Majestät
I. N. d. a. D. G. :	Im Namen der allerheiligsten Dreifaltigkeit Gottes
I. N. d. h. D. :	Im Namen der heiligen Dreifaltigkeit
I. N. G., I. N. Gs. :	Im Namen Gottes
I. N. J. :	Im Namen Jesu
I. S. G. G. S. :	Ihren Seelen Gott gnädig sei
i. w. :	im wesentlichen
K. :	Kaiser, kaiserlich, Kirche, König, königlich
k. J. :	künftigen Jahres
kr. :	kreuzer
Kzl. :	Kanzlei
Landr. :	Landrichter
Landw. :	Landwirt
lat. :	lateinisch
Ldr., LdR. :	Landrat
lf. J., l. J. :	laufenden Jahres
l. M. :	laufenden Monats
L. u. St. Ger. :	Land- und Stadt Gericht
luth. :	lutherisch
Mag. :	Magistrat
Magn. :	Magnificens
Maj. :	Majestät, Major
m. B. u. R. :	mit Bitte um Rückgabe
M. g. F. u. H. :	Mein gnädiger Fürst und Herr

m. g. h. :	mein gnädigen herrn
n. Chr. G. :	nach Christi Geburt
n. J. :	nächsten Jahres
n. M. :	nächsten Monats
obg. :	obgenannt (obengenannt)
priv. :	privat, privilegiert
pr. u. exp. :	präsentiert und expediert
pr. u. remt. :	präsentiert und remittiert
R. :	Rat, Recht, Regiment, Reich, Reitende, Reverend, Ritter
Reg. :	Regierung, Register, Registratur
Regt. :	Regiment
Rgt. :	Regiment, Rittergut
Ro: kay: Mt. :	Romische kayserliche Mayestat
rthlr, rtlll :	reichsthaler
S. :	Sanct, Schilling, Secretär, Seite, Siehe, Sohn, Süd, Süden, Summa
S. X, S. † :	Sankt Crucis
s. b. :	siehe bei
sch. :	scheffel
Schck :	Schock
s. d. :	siehe dort, siehe dasselbe
S. E. :	Seine Eminenz, Seine Erlaucht
Sekr. :	Sekretär
S. K. H. :	Seine Königliche Hoheit
S. L., s. L. :	Sein Lieb, Seine Liebden
s. o. :	siehe oben
Sr. G. :	Seiner Gnaden
Sr H. :	Seiner Hochwohlgeboren
Sr M. :	Seiner Majestät
St. :	Staat, Stab, Stadt, Steuer, Stock
St. :	Sanct, Sancti
st. :	starb
Str. :	Straße
s. u. :	siehe unten
s. Z. :	seiner Zeit
T. :	Taler, Testament, Tochter, Tonne
t. :	tochter, tonne
tal. :	taler
Tha; thal :	Thaler
Thl. :	Thaler, Theil
Tl., Tle :	Teil, Teile
T. P. :	Taufpathen
u. a. :	und andere, unter anderem
u. ä. :	und ähnliche
Uagh :	Unser allergnädigster herr, Unsern allergnädigsten herrn
U. A. w. g. :	Um Antwort wird gebeten
u. e. a. :	unter einander
u. ff. :	und folgende
ugf. :	ungefähr
U. g. G. z. :	Unsern gnädigen Gruß zuvor
v. A. :	von Anfang
v. A. w. :	von Amts wegen
v. Chr. :	vor Christus

v g D :	vor gehegtem Dinge
V: G: G: :	von Gottes Gnaden
vgl. :	vergleiche
U. G. W. :	Umb Gottes Willen
v. J. :	vorigen Jahres
u. l. g. :	undt lieber getreuer
u. l. g. :	unser lieber getreuer
v. M. :	vorigen Monats, vergangenen Monats
vorg. :	vorgemelter, vorgeannter
Vorst. :	Vorstand, Vorsteher
Vorw. :	Vorwerk
V. R. W., v. R. w. :	Von Rechts wegen
V. S. U. H. G. :	Vater Sohn und Heiliger Geist
w. o. :	wie oben
z. H. :	zu Händen
z. Th. :	zum Theil

Na podstawie: P. A. Grun, *Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen*, Limburg/Lahn 1966; K. Bobowski, *Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku*, Wrocław–Warszawa 1992; <http://www.mu-ehle-com.de/HP-Tools/html/abkuerzungen.html> [odczyt 27.07.2013 r.].

Tabela 13. Cyfry arabskie na podstawie Capellego

Cyfra arabska	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
	XII	1
	XIII	1
	XIV	1
	XVI	1
	XVII	1
	XVIII	1
	XVIII (Polska)	17
	XII	2
	XIII	2
	XIII–XIV	2

Cyfra arabska	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
۵, ۳, ۲۰۷, ۳, ۷۰۲	XIV	2
۴, ۳, ۲	XV	2
۷, ۷, ۷, ۷, ۷, ۷, ۷	XVI	2
۱, ۲, ۳	XVII–XVIII	2
۲, ۳, ۴, ۵	XII	3
۳, ۴, ۵, ۶	XIII–XV	3
۱۲	XIII	3
۳	XIV	3
۵۳, ۵۳	XV–XVI	3
۱۳	XVIII	3
۱۳, ۱۳	XII	4
۴, ۵, ۶, ۷, ۸, ۹, ۱۰, ۱۱, ۱۲	XIII	4
۱۳, ۱۴, ۱۵, ۱۶, ۱۷, ۱۸, ۱۹, ۲۰	XIV	4
۲, ۳, ۴, ۵, ۶, ۷, ۸, ۹	XV	4
۹, ۹	XVIII	4
۱۰, ۹, ۲, ۹, ۹, ۹, ۹, ۹, ۹	XII	5
۹, ۹	XIII	5
۴, ۳, ۹, ۷, ۹, ۹	XIV	5

Cyfra arabska	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
۹.۲.۴.۶ ۷.۹.۵.۹.۹ ۲.۶.۷	XV	5
۳.۴.۵.۶.۷	XVI	5
۵ ۶ ۶.۶	XII	6
۶.۷	XIII	6
۶.۶ ۷.۸	XIV	6
۶.۶	XVIII	6
V. ۸. ۸. ۸. ۸	XII	7
۸. ۸. ۸. ۸	XIV	7
۸. ۸	XV	7
۸. ۸. ۸	XVI	7
۸. ۸	XVII	7
۸. ۸	XVIII	7
۸. ۸	XIV	76
B. 8	XII	8
۸	XIII	8
۸. ۸. ۸. ۸	XIV–XV	8
۸. ۸. ۸. ۸. ۸. ۸	XVII–XVIII	8

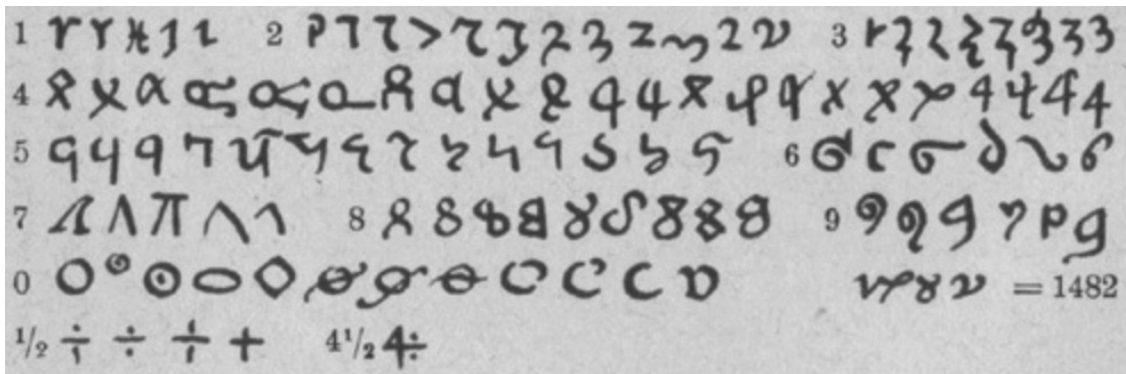
Cyfra arabska	Okres stosowania — wiek	Rozwiązanie
٦, ٩, ٢, ٧	XII	9
٢, ٧	XIII	9
٩, ٩, ٩, ٩, ٧	XV	9
٩	XVII	9
١٥, ١٥, ١٥	XIII–XIV	10
٥٥	XIV	100
٥٠, ٥٠, ٥٠	XIV	0
0, 0	XVII	0

Na podstawie: A. Capelli, *Dizionario di abbreviature latine et italiane*, Milano 1912.

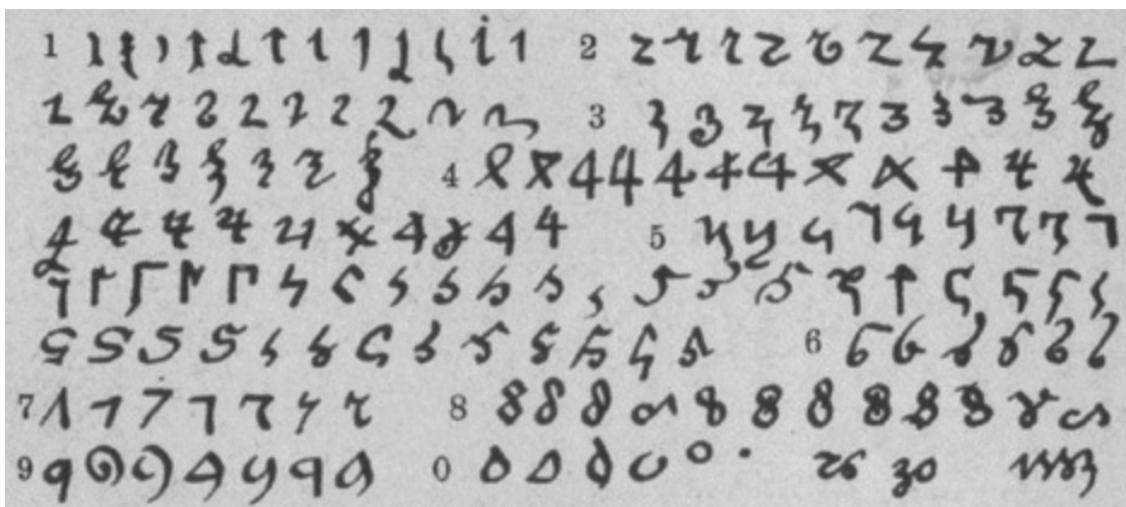
Tabela 14. Cyfry rzymskie i arabskie, przykłady znaków wstawieniowych oraz przecinek i apostrof na podstawie Gruna

Cyfry rzymskie	

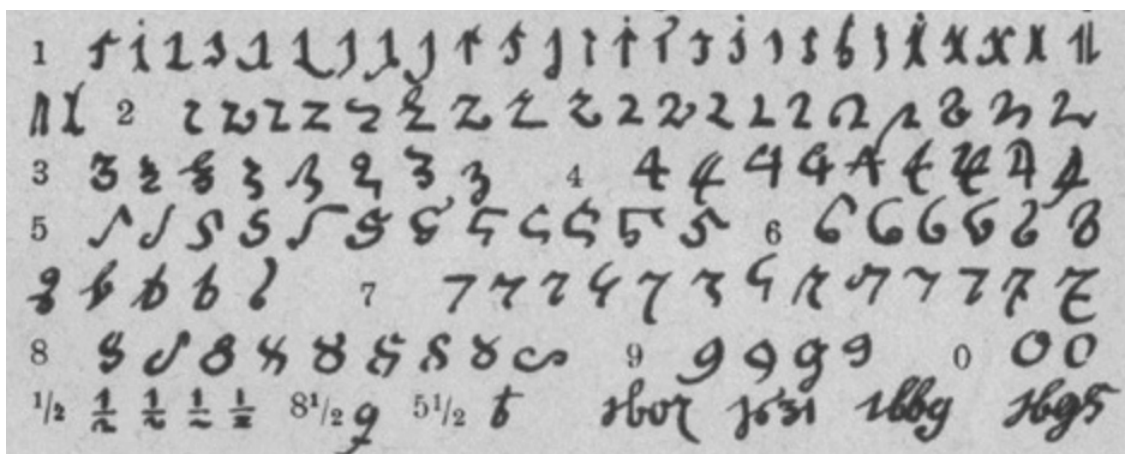
Cyfry arabskie stosowane od XIV do XV w.

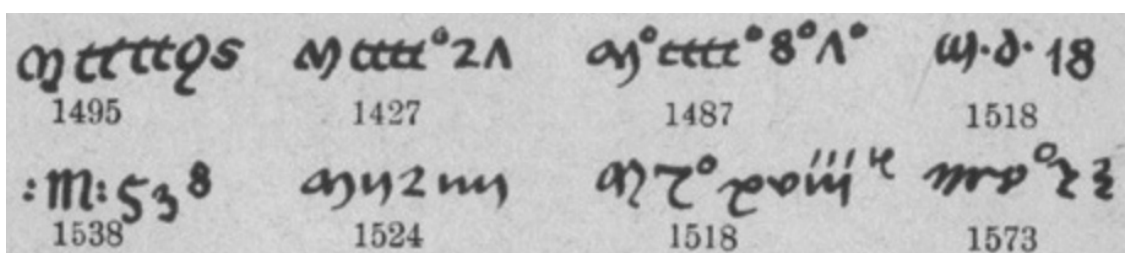
Cyfry arabskie stosowane w XVI w.

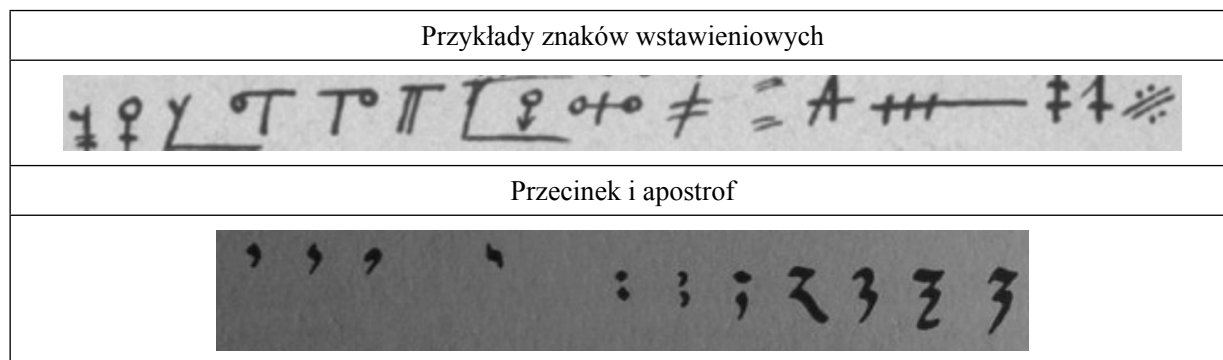

Cyfry arabskie stosowane od XVII do XVIII w.

Przykłady cyfr w datach rocznych

Na podstawie: P. A. Grun, *Leseschlüssel zu unserer alten Schrift*. Görlitz 1935; P. A. Grun, *Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen*, Limburg/Lahn 1966.

Początkowo cyfry w tekstach łacińskich, niemieckich czy polskich zapisywano wyłącznie przy użyciu znaków rzymskich, później często stosowano je równoległe z wygodniejszymi w użyciu cyframi arabskimi. Te ostatnie dotarły do Europy już w XII w., ale rozpowszechniły się na jej obszarze dopiero w XIII–XIV w. (w Polsce od połowy XIV stulecia). Ostateczny ich kształt tworzył się dopiero w XVI w.⁷⁸

Bardzo przydatna przy przygotowywaniu przez edytora źródeł do druku jest również znajomość dyplomatyki. Nazwy tej (utworzonej od greckiego słowa *diploma*) użył jako pierwszy w XVII w. wspomniany już Jean Mabillon w dziele *De re diplomatica libri VI*. Przedmiot tej nauki i jej zakres zmieniał się na przestrzeni dziejów, co było m.in. efektem rozwoju form kancelaryjnych, zmian w terminologii, a także w metodzie badań historycznych. Dyplomatyka — bardzo uproszczając — bada, w jaki sposób w kancelariach powstawały dokumenty, księgi i akta, zajmując się m.in. przemianami form dokumentacji pisanej, a także organizacją, rozwojem i pracą różnych kancelarii, rozpatrywanych jednak przede wszystkim jako urzędy. Nauka ta interesuje się więc licznymi problemami (w tym takimi zagadnieniami jak np. autentyczność czy fałszerstwo dokumentów, rozróżnianie oryginałów i kopii itp.), których rozstrzygnięcie jest nieodzowne dla każdego wydawcy źródeł historycznych. Można się tu zgodzić z sądem, że jej głównym zadaniem jako nauki samodzielnej jest badanie dawnej rzeczywistości poprzez analizę i krytykę dokumentacji. Z uwagi na okresy, którymi się ona interesuje (mimo że zmiany występujących w przeszłości form kancelaryjnych nie pokrywają się najczęściej z granicami epok historycznych), niektórzy badacze rozróżniają dyplomatykę starożytną, dyplomatykę wieków średnich, dyplomatykę nowożytną i dyplomatykę współczesną. Każda z nich interesuje się określonymi formami dokumentacji, które wymagają różnych metod i odrębnego warsztatu badawczego. W tym miejscu można też wskazać na więzy, które łączą dyplomatykę z równie istotną dla wydawcy źródeł — a pominiętą w tych skrótowych rozważaniach — archiwistyką (obie te nauki interesuje dokumentacja aktowa i korzystają one często z tych samych metod badawczych), z tym że ta ostatnia zajmuje się przede wszystkim zasadami i metodami gromadzenia różnej dokumentacji oraz techniką jej przechowywania, opracowania, udostępniania i konserwacji.

W zależności od formy kancelaryjnej oraz zdolności prawnej — bardzo uogólniając — wyróżnić można m.in. następujące rodzaje źródeł:

⁷⁸ Więcej na temat paleografii i neografii zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 318–405; K. Górski, *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, Warszawa 1978; W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951; A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973; B. Horodyski, *Podręcznik paleografii ruskiej*, Kraków 1951; T. Rott-Żebrowski, *Historia pisma ruskiego*, Lublin 1987 (wyd. 2 rozsz.); K. Pietkiewicz, *Cyrylica, skrypt do nauki odczytywania pisma staroruskiego i rosyjskiego dla studentów archiwistyki*, Poznań 1996.

- dokumenty (od łac. *documentum* — świadectwo, inne stosowane terminy na ich określenie to m.in. *carta*, *charta*, *littera* czy *Urkunde*), czyli akty, których treść reguluje stosunki „wieczyste” między ludźmi lub instytucjami, czego przykładem mogą być np. nadania, darowizny, zamiany, akta kupna–sprzedaży itp.;
- mandaty i listy, czyli akty niemające samodzielnego waloru prawnego. Nazwa mandat pochodzi od występującego w nim często łacińskiego słowa *mandamus* — nakazujemy, polecamy. Były to polecenia kierowane przez władcę do urzędników lub podwładnych, zlecające im wykonanie określonej czynności prawnej. Z kolei listy z reguły jedynie przekazują jakąś informację (np. o zaszłej w przeszłości czynności prawnej), ale nie zaświadczenia żadnych takich czynności (jednak w pewnych sytuacjach — czego przykładem może być korespondencja polityczna lub majątkowa — mogą one być przyczyną powstania i wykonywania określonych uprawnień);
- inne akty luźne, do których zaliczyć można obszerną grupę przekazów, które ze względu na swą postać zewnętrzną nie mieszczą się w kategorii dokumentów i mandatów, ale z uwagi na swą treść o charakterze prawnym lub urzędowym bywają do nich zaliczane;
- rejestry kancelaryjne, czyli księgi wpisów, do których wpisywano m.in. teksty wystawianych dokumentów;
- wypisy z ksiąg;
- pomoce kancelaryjne.

Przechodząc do bardzo skrótowego przedstawienia tylko podstawowych, niezbędnych edytorowi wiadomości o dokumencie, już w tym miejscu należy podkreślić, że problem recepcji dyplomów na ziemiach polskich nie został dotąd w badaniach dyplomatycznych ostatecznie rozstrzygnięty. Również samo pojęcie dokumentu ciągle budzi w nauce dyskusje, a główną tego przyczyną jest fakt, że funkcjonował on na przestrzeni dziejów w bardzo różnych stosunkach społecznych, gospodarczych czy geograficznych. Ostatnio najczęściej uważa się — za J. Szymańskim — za dokument każde samodzielne prawnie i kancelaryjnie pisemne oświadczenie, które służyło powstaniu, udowodnieniu oraz wykonywaniu określonych uprawnień, mające określone prawem i kulturą cechy wewnętrzne i zewnętrzne, zmieniające się zresztą w zależności od czasu i miejsca jego powstania. Dokumenty, biorąc pod uwagę różne kryteria podziału, często dzieli się na pewne grupy i rodzaje. Np. wychodząc z założeń prawnych, różnicuje się je na publiczne i prywatne. Dokument publiczny cechuje się tym, że jego prawdziwości treści nie można naganić (zarzucić nieautentyczności), bez jednoczesnego podważenia autentyczności strony formalnej (czyli wystawienia niezgodnie z przepisami). Takich cech nie ma dokument wystawiony przez osoby prywatne (prawne lub fizyczne), którego treść sąd np. może zarówno przyjąć, jak i zakwestionować, jednak bez podważania jego formalnej autentyczności. Biorąc pod uwagę kryterium prawne, dokument można też dzielić na poświadczeniowy (*notitia*, *Beweisurkunde*, potwierdzający określony stan prawny) i dyspozytowy (dyspozytowy, prawotwórczy, ustanawiający). Ten ostatni sam przez się stwarza stan prawny między stronami i bez niego regulowanie stosunków prawnych między ludźmi lub instytucjami jest niemożliwe. Niekiedy, biorąc pod uwagę np. miejsce powstania, dokumenty dzieli się na kancelaryjne i niekancelaryjne, a z uwagi na stadia powstania — na koncepty (forma poprzedzająca wygotowanie czystopisu), minuty (brudnopis), czystopisy czy kopie. Ze względu na formę stylistyczną można z kolei wyróżnić dokumenty obiektywne (redagowane bezosobowo) i subiektywne (wystawca mówi w nich o sobie w pierwszej lub trzeciej osobie), czy w końcu — z uwagi na wystawców — dzielimy je np. na papieskie, cesarskie, królewskie itp.

Bardzo zróżnicowane mogą być również formy przekazu dokumentów. Jeżeli jest ona taka, jaką otrzymał on za wiedzą i wolą wystawcy w momencie wygotowania i wręczenia stronie, będzie to oryginał. Od niego należy odróżnić kopię naśladowczą, która często pod względem formy i treści do złudzenia przypomina oryginał, jednak nie ma zamiaru go zastępować i tym samym nie jest fal-

syfikatem. Ten ostatni, czyli falsyfikat, to dokument, który chce uchodzić za coś innego niż to, czym jest w rzeczywistości. Może on być podrobiony w całości lub części. Kiedy falsyfikat chce wprowadzić w błąd, mamy do czynienia z fałszerstwem, jeżeli takiego zamiaru nie ma (i inicjuje on lub potwierdza legalnie istniejący stan prawny) — mówimy o rzekomym oryginale. Gdy w oryginale dokonano interpolacji (wtrętów) lub innych zmian, mamy do czynienia z oryginałem podfałszowanym. Jeżeli idzie o kopie, wymienić tu jeszcze należy kopie sporządzane przez wystawców dla celów urzędowych (tzw. kopie wystawcy, mogły one być luźne lub zapisane w rejestrach kancelaryjnych) i kopie odbiorcy (również luźne lub w kopiarzach).

Innym rodzajem przekazów są transumpty i vidimusy, czyli dokumenty, które powstawały często w trosce o oszczędzanie oryginału. Transumptem nazywamy zatwierdzenie treści jakiegoś dokumentu przez uprawnioną do tego władzę (świecką lub kościelną), przy czym tekst jego jest wiernie powtórzony. Inaczej mówiąc, transumpt to dokument powtarzający *in extenso* tekst innego, przedstawionego wystawcy przez stronę zainteresowaną dyplomu w celu uzyskania jego uwierzytelnionej kopii. Mamy więc w tym przypadku do czynienia z dokumentem inserowanym i inserującym (stąd *insert* — dokument, który jest nie tylko potwierdzeniem zgodności kopii z oryginałem, ale również treści oryginału przez jej powtórzenie przez sukcesora wystawcy). Insertami były najczęściej przywileje królewskie dla miast czy cechów, które to z reguły przy koronacji zabiegały o potwierdzenie przez nowego króla dawnych praw nadanych im przez jego poprzednika.

Z kolei vidimusem (widymatem) nazywa się potwierdzenie sporządzone przez jakąś władzę (np. króla, notariuszy publicznych czy inne urzędowe osoby), w którym treść widymowanego dokumentu nie jest jednak powtórzona, a w dyplomie widymującym stwierdzono tylko, że taki dokument widymowany był wystawcy przedłożony do wglądu (*vidimus has litteras*).

W każdym dokumencie i liście wyróżnić można jego cechy zewnętrzne (pismo, materiał piśmarny, format, graficzne opracowanie tekstu, sposób uwierzytelnienia, stan zachowania, sposób złożenia, napisy na odwrocie i marginesach itp.) i wewnętrzne. Do tych ostatnich zaliczamy formuły, według których przekaz został zbudowany. Nie wszystkie z nich muszą zawsze występować w każdym dyplomie, ani też ich kolejność musi być ściśle określona. Sytuacja ta ulegała zmianie wraz z upływem czasu. Zależało to też od terytorium lub kancelarii, w której dany dokument powstał. Dla jego ważności wymagane było w zasadzie występowanie tylko niektórych formuł, takich jak intytulacja, dyspozycja, koroboracja, podpisy i datacja. Wszystkie formuły zapisane w dyplomie składają się na jego formularz, który dzieli się na trzy zasadnicze części: protokół wstępny, będący odpowiednikiem wstępu, treść właściwą, czyli kontekst (*corpus*), oraz protokół końcowy (eschatokół).

Na protokół wstępny składają się:

1. Inwokacja, która była najczęściej wezwaniem imienia Boga, aby swą opieką zapewnił powodzenie czynnościom wymienionym w kontekście dokumentu. Mogła ona być słowna (np. *in nomine Domini amen, Domini Dei*) albo graficzna (symboliczna) w postaci krzyża, chrizmonu (np. *C, IHS*) lub greckich liter alfa i omega — symbolu Boga oraz początku i końca wszystkiego. W Polsce od XIV w. inwokacja staje się coraz rzadsza.
2. Intytulacja, czyli wymienienie imienia i tytułu wystawcy danego dokumentu, często z dołączoną doń formułą dewocyjną, wyrażającą opinię o pochodzeniu jego władzy (*Dei gratia, miseratione divina* itp.). Dla ilustracji można podać, że np. w przypadku Kazimierza Jagiellończyka miała ona często następującą formę: *Kazimirus Dei gratia rex Poloniae necnon terrarum Cracouie, Sandomirie, Cuyawie, Magnus dux Lythwanie, Russie, Prussieque ac Culmensis, Elbingensis et Pomeranie dominus et heres etc.*
3. Inskrypcja albo adres, jest to wymienienie osoby lub osób, do których dokument był skierowany. Persona taka mogła być wyszczególniona imiennie lub też pismo było skierowane bardziej

ogólnie do wszystkich, bliżej nieokreślonych osób (*omnibus Christi fidelibus, omnibus nostris subiectis* itp.). Często z tym zwrotem była połączona formuła salutacyjna, będąca pozdrowieniem odbiorcy (np. *salutem in omnium salvatore*) i perpetuacyjna, wyrażająca życzenie, aby postanowienia dokumentu zachowały wieczną trwałość (*ad perpetuam rei memoriam* itp.).

Z kolei do treści właściwej dokumentu (kontekst, corpus) zalicza się następujące formuły:

4. Arenga. Niektórzy badacze uważają, że raczej powinna być ona przypisana do protokołu wstępnego. Jest to niekiedy literacko bardzo ciekawie sformułowane zdanie, często w formie sentencji filozoficznej, teologicznej czy prawniczej, spisane nierzadko prozą rytmiczną lub rymowaną, mające za zadanie uzasadnienie wystawienia danego dokumentu. Arengi niekiedy posługiwały się różnymi cytatami, szczególnie z Pisma Świętego lub dzieł znanych autorów, co powoduje, że są one dzisiaj ciekawym materiałem do różnych badań porównawczych.
5. Promulgacja (publikacja, notyfikacja) to formuła podająca do wiadomości adresatowi wolę wystawcy. Stanowi ona z reguły przejście z arengi (łączy się z nią często za pomocą odpowiedniego spójnika przyczynowego, np. *ideo, idcirco, quapropter*) do narracji (zazwyczaj przy pomocy jakiegoś przysłówka jak np. *qualiter, quod* itp.). Przykładem tej formuły mogą być takie zwroty jak *Notum facimus omnibus Christi fidelibus, presentibus et futuris* czy *Noverint universi*.
6. Narracja przedstawia konkretne czynności i okoliczności, które poprzedziły moment wystawienia określonego dokumentu. Często informuje o prośbie odbiorcy (*petitio*), pośrednictwie innych osób, a także opisuje czynności prawne działane przez wystawcę oraz zawiera opis publicznego oświadczenia jego woli. Znaleźć w niej można niekiedy wiele danych o charakterze historycznym, opowiadającym.
7. Dyspozycja, czyli treść właściwa dokumentu, wyraża wolę wystawcy stworzenia nowego stanu prawnego. W przypadku nadań nieruchomości łączy się ona często z formułą pertynencyjną, zawierającą wyliczenie przynależności stanowiących przedmiot nadania. Niekiedy z dyspozycją wiążą się też klauzule nakazujące lub zabraniające wykonywania pewnych czynności.
8. Sankcja jest formułą penalną, która określała kary dla tych, którzy nie będą w przyszłości przestrzegać postanowień dokumentu. Mogły być one świeckie (często fiskalne) albo duchowne (np. klątwy czy zagrożenie pozbawieniem życia wiecznego). Niekiedy dodatkowo z taką karą łączona była też informacja pozytywna, mówiąca np. — w razie dostosowania się do postanowień dyplomu — o zapewnieniu łaski bożej lub względów panującego w życiu doczesnym.
9. Korroboracja to końcowa formuła kontekstu. Jest ona zapowiedzią sposobu uwierzytelnienia dokumentu, np. powołania się na samo pismo, pieczęć, podpisy wystawcy lub świadków, albo też na listę świadków.

Na protokół końcowy (*eschatokół*) składają się następujące formuły:

10. Testacja (*subscriptio*), czyli podpisy lub lista osób biorących udział w akcji prawnej opisanej w dokumencie albo będących przy jego wręczaniu odbiorcy. Formuła ta często zaczynała się zwrotem *presentibus hiis* albo *hiis testibus*. Podpisy na dokumencie mogą być albo własnoręczne lub też wciągnięte doń przez osoby trzecie, np. pisarzy, albo też mieć postać specjalnego znaku rozpoznawczego, np. roty, kommy (znak trzech kropek i przecinka) czy monogramu. Niekiedy w miejscu tym występują też podpisy urzędników z kancelarii wygotowujących dany dokument, potwierdzające dodatkowo zgodność aktu z wolą wystawcy, obowiązującym prawem oraz regulami przestrzeganymi w danej kancelarii, a także świadków (te ostatnie mogą być własnoręczne lub wykonane za nich przez osoby upoważnione). Zdarza się, że ich nazwiska są jedynie wymienione przez pisarza i tworzą one wówczas zwykłą listę świadków, mogących w razie potrzeby również potwierdzić autentyczność przekazu.

11. Datacja (*datatio*) jest jedną z najważniejszych dla wydawcy źródeł formuł eschatokołu, w której oznaczone są z reguły miejsce i czas wystawienia dokumentu (często poprzez formułę *actum* i *datum*). Oznaczenie dat bywało w przeszłości niekiedy bardzo skomplikowane, a szczegółowymi sposobami sprowadzenia ich do dzisiejszej rachuby czasu zajmuje się chronologia, o której piszemy nieco dalej.
12. Aprekacja (*apprecatio*) jest z reguły ostatnią, bardzo krótką formułą dokumentów, zawierającą życzenie, aby dana czynność prawna trwała wiecznie. Stosowano do tego m.in. takie słowa jak *amen* (niekiedy powtarzane), *feliciter amen*, *fiat* itp.

Powyższe formuły, w pełni charakterystyczne przede wszystkim dla średniowiecza, przetrwały w nieco okrojonej lub zmienionej formie również przez następne okresy historyczne, a niektóre z nich są ciągle stosowane nawet obecnie⁷⁹.

Ściśle z dokumentami i dyplomatyką łączy się kolejna nauka pomocnicza historii — sfragistyka (niekiedy określana też jako sigillografia), zajmująca się pieczęciami. Jest ona jednym z ważnych narzędzi krytyki historycznej, interesuje się przede wszystkim badaniem pieczęci (będących składową częścią dokumentów, służącą do ich legalizacji) jako źródła historycznego. Należy zaznaczyć, że obok pisma pieczęć stanowi najważniejsze znamię dokumentu, stając się istotnym kryterium oceny jego autentyczności.

Pieczęcie były znakiem rozpoznawczo–własnościowym wytłoczonym za pomocą twardego tłoka w metalu, wosku lub innej miękkiej (a następnie twardniejącej) masie, zawierającym wizerunek lub inny znak osoby fizycznej lub prawnej, a często również dodatkowy napis o właścicielu pieczęci. Miały one dość zróżnicowane rozmiary oraz — w zależności od użytkownika i panujących w danym okresie kanonów estetycznych — kształty. Taki znak przymocowany w określony sposób do dokumentu służył jego legitymizacji i uwierzytelnieniu, a niekiedy równocześnie do jego zamknięcia (chroniąc w ten sposób przed otwarciem przez niepowołane osoby). Pieczęć mogła być jedno– lub dwustronna (awers i rewers; gdy obie strony mają taką samą średnicę, np. bulla papieska, zwiemy ją monetową). Często na jej odwrocie dodatkowo odciskano też pieczęć sygnetową wystawcy, czyli tzw. *contrasigillum*. Pieczęcie przywieszano do dokumentu za pomocą pergaminowego lub papierowego paska, niekiedy niciowego lub sznurkowego wiązadła (metalowe, woskowe; *sigillum appensum*), albo też odciskano bezpośrednio na dokumencie (woskowe, opłatkowe, lakowe; *sigillum impressum*). W razie większej liczby pieczęci (na niektórych dokumentach przywieszano ich nawet ponad 100) mocowano je jak wiązki cebul lub też z boku i u dołu dokumentu w kilku rzędach. Dla ochrony przed zniszczeniem od XII w. zaczęto je umieszczać w wełnianych (później płóciennych) woreczkach, a od XVI w. w drewnianych lub metalowych puszkach.

Początki użytkowania pieczęci są niemal tak dawne jak pismo. Ich kolebką były tereny między Eufratem a Tygrysem, gdzie już w III tysiącleciu przed Chrystusem znano dokument zaopatrzony w pieczęć. Później, przez Egipt, trafiły one do Grecji i Rzymu. W IV w. przed Chrystusem zwyczaj używania sygnetów do pieczętowania listów i dokumentów zapisywanych głównie na tabliczkach woskowych rozpowszechnił się we Włoszech. Najstarsze pieczętowane i podpisane dokumenty średniowieczne (królów francuskich z rodu Merowingów) zachowały się z VII w. Za Karolingów, którzy z reguły nie umieli pisać, pieczęć stała się już głównym środkiem uwierzytelniającym dokument. Z Bizancjum, gdzie używano pieczęci metalowych, czyli bulli (ołowianych, złotych), zwyczaj stosowania takich pieczęci przejęli również papieże. Od X w. coraz częściej pieczęci używali już biskupi i ksią-

⁷⁹ Więcej na temat dyplomatyki zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 460–525; S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, t. 1, Warszawa 1934; K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, cz. 1, Wrocław 1951; K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971.

żęta świeccy, a od XII w. krąg osób stosujących je do uwierzytelnienia dokumentów stale się rozszerzał, obejmując m.in. rycerstwo, niższe duchowieństwo i miasta. W Polsce jako najstarsze przetrwały odciski pieczęci Ryksy (1054 r., jej autentyczność budzi jednak pewne wątpliwości) i Władysława Hermana, a od XIII w. pieczęć stanowi tu już także ważny element potwierdzający autentyczność dokumentu. W ciągu XIV i XV w. zwyczaj używania pieczęci przez instytucje i osoby prawne stał się już dość powszechny (posiadali je niekiedy nawet chłopci i Żydzi), chociaż od XV w. coraz popularniejszy jest znowu własnoręczny podpis, który zaczął stanowić — jako środek uwierzytelnienia — konkurencję dla pieczęci. W czasach nowożytnych, wraz z rozwojem kultury i rozpowszechnieniem się pisma, co skutkowało dalszym wzrostem znaczenia podpisu jako środka uwierzytelniającego, pieczęć coraz częściej była używana m.in. do zamykania korespondencji lub jako stempel nagłówkowy. Z czasem zmodyfikowana — jeżeli chodzi o wygląd i treść — pieczęć rozszerzyła swoje znaczenie, pełniąc przede wszystkim funkcję środka dowodowego wiarygodności (niekiedy także bez podpisu).

Najważniejszym elementem pieczęci jest tłok pieczętny (typariusz, *Typar*, *Matrize*, *Siegelstempel*), będący trwałą formą do wyciskania właściwej pieczęci, a także ważnym przedmiotem badania sfragistycznego. Dawniej ich wyrobem często zajmowali się złotnicy, a wzory były niekiedy opracowywane przez bardzo znanych artystów (np. Dürera). Materiał, z którego robiono tłok, zależał od potrzebnej siły nacisku na masę, na której pieczęć miała być wyciśnięta. Dlatego do pieczęci metalowych (ale nie tylko) stosowano niegdyś tłoki z metalu twardego, do innych również z kamienia, kości słoniowej, srebra, a nawet ołowiu lub twardego drewna. Rączki pojawiły się w tłokach dopiero w XV w. (wcześniej miały one postać sygnetów lub płytek, do których w XIII w. dodatkowo mocowano kabłąki lub listewki).

Materiał pieczęci (czyli odcisk tłoku wykonany w określonej masie plastycznej) na przestrzeni wieków ulegał zmianie. Najczęściej był to metal (ołów, złoto), воск, ciasto (pieczęcie opłatkowe), w końcu również lak (zwano go woskiem hiszpańskim, zaczął zyskiwać na popularności dopiero od połowy XVI w.). W średniowieczu i w czasach nowożytnych najpopularniejszym materiałem pieczętnym był воск, który cechował się m.in. tym, że można go było stosunkowo łatwo zmiękczyć, a po odciśnięciu pieczęci szybko twardniał oraz (w dobrych warunkach przechowywania) zachowywał stosunkowo długo trwałość. Początkowo do pieczęci używano wosku czystego, z czasem dla zwiększenia jego trwałości dodawano do niego również tłuszcz, smołę, niekiedy olej lniany lub terpentynę. Od XII w. воск zaczęto także barwić (na czerwono, zielono, rzadziej na czarno lub żółto). Później przyjęło się, że kolor czerwony pieczęci jest zarezerwowany dla monarchy i jedynie w przypadku otrzymania od władcy specjalnego przywileju można było go używać w innych kancelariach. Np. Toruń przywilej taki otrzymał dopiero od króla Aleksandra w roku 1506 (AP Toruń, Katalog I, nr 2709), chociaż już od XVI w. od zwyczaju tego coraz częściej odstępowano.

W rzeźbie pieczęci wyróżnia się dwie części składowe: główny jej przedmiot w postaci znaku obrazowego (graficznego) oraz napis w otoku, czyli legendę. Biorąc pod uwagę pierwszy z wymienionych elementów, pieczęcie dzielimy na pieczęcie pismowe (zawierające np. imię i godności właściciela, inicjały, dewizy itp.), obrazowe (ich treścią nie jest ani portret czy herb właściciela, lecz inne postacie, wyobrażenia lub przedmioty), portretowe (postaciowe) i herbowe. Napis otokowy w języku łacińskim, niemieckim lub w językach narodowych zaczynał się z reguły u góry pieczęci krzyżykiem i biegł wokół niej, niekiedy w 2–3 kołach. Podawano w nim najczęściej imię i tytuł właściciela pieczęci (winien on dokładnie odpowiadać jego stanowisku publicznoprawnemu; jeżeli była sprzeczność między tytułaturą na pieczęci i w dokumencie, badacz może mieć uzasadnione wątpliwości co do jego autentyczności), niekiedy jakiś aforyzm. Pismo w legendzie było z reguły podobne do pisma epigraficznego rytego w danym okresie w inskrypcjach na materiale twardym. Z kolei na pieczęciach bizantyjskich i niektórych litewsko-ruskich niekiedy zamiast napisu otokowego umieszczano teksty dotyczące właściciela w liniach pionowych lub poziomych.

Kończąc te bardzo skrótowe rozważania na temat pieczęci, można jeszcze dodać, że stosując jako kryterium ich podziału osobę właściciela, pieczęcie można też ogólnie podzielić m.in. na papieskie (bulle, sygnety rybaka), pieczęcie dostojników kościelnych (biskupów, opatów) i niższego duchowieństwa, pieczęcie monarsze (majestatyczne, piesze, konne, herbowe), pieczęcie książąt i panów świeckich, pieczęcie niewiast, pieczęcie miast, cechów i bractw itp.⁸⁰

Kolejną nauką pomocniczą historii bardzo przydatną edytorowi w trakcie przygotowywania przekazów historycznych do druku jest ta o mierzeniu czasu, czyli chronologia, umożliwiająca dokładne umiejscowienie w czasie określonych wydarzeń historycznych. Dzieli się ona na dwa działy: chronologię matematyczną (astronomiczną, zajmującą się badaniem ruchów ciał niebieskich), a także interesującą w pierwszym rzędzie historyków i wydawców źródeł chronologię techniczną (historyczną), która bada podziały czasu oparte na ruchach ciał niebieskich na przestrzeni dziejów oraz sprowadza dawne rachuby czasu do obecnej. Dobre poznanie tych ostatnich zasad pozwala edytorom podczas przygotowywania tekstów do druku m.in. bez kłopotu rozwiązywać oryginalne daty i sprowadzać je do dzisiejszej rachuby czasu.

Najstarszą, najpopularniejszą formą kalendarza był rok naturalny, związany z rocznym cyklem pracy na roli (od siewów/żniw do następnych, czy jak np. w Egipcie od jednego wylewu Nilu do kolejnego). Pierwowzorem późniejszych kalendarzy słonecznych był starożytny kalendarz egipski, liczący 365 dni podzielonych na 12 miesięcy (po 30 dni) oraz 5 dni dodatkowych na końcu roku. W przeciwieństwie do niego Babilończycy oparli swoją chronologię na miesiącu synodycznym (okresie między dwiema jednakowymi fazami księżyca, np. od nowiu do nowiu). Rok dzielił się zgodnie z tym kalendarzem na 12 miesięcy synodycznych, a dzień na 12 godzin (1 godzina babilońska była równa 2 naszym godzinom). Stosowany dzisiaj podział doby na 24 godziny powstał w Egipcie, jednak w oparciu o doświadczenia babilońskie. Także korzenie takich jednostek czasu jak godzina, minuta czy tydzień zapewne są pochodzenia babilońskiego.

Współcześnie używany w większości krajów kalendarz jest pochodzenia rzymskiego. Ewaluował on od liczącego 10 nierównych miesięcy tzw. roku naturalnego, poprzez rok księżycowy (liczył 355 dni dzielących się na 12 miesięcy, z których 4 miały 31 dni, 7 — 29 i 1 — 28). Ten ostatni (czyli rok księżycowy) — krótszy od słonecznego — zmusił z czasem do wprowadzenia dodatkowego miesiąca przestępnego liczącego 22 lub 23 dni, co w efekcie doprowadziło do powstania cyklu czteroletniego, w którym były 2 lata po 355 dni i 2 przestępne (jeden rok liczący 377 dni, a drugi 378 dni). To rozwiązanie jednak się nie sprawdziło, doprowadzając w 46 r. p.n.e. do kolejnej reformy kalendarza wprowadzonej przez Juliusza Cezara. Jego podstawą stał się rok słoneczny. Kalendarz juliański zapoczątkował cykl czteroletni, gdzie były 3 lata zwyczajne po 365 dni i 1 rok przestępny liczący 366 dni (dzień przestępny przypadał na 24 lutego). Początek roku w tym kalendarzu był 1 stycznia. Od tego okresu zaczęto też stosować obecne długości poszczególnych miesięcy (30– i 31–dniowe). Rok kalendarzowy był tu jednak o ponad 11 minut dłuższy od astronomicznego roku słonecznego, co powodowało, że podczas jego stosowania w ciągu 128 lat narastał 1 dodatkowy dzień, w efekcie czego z czasem doszło również do konieczności reformy i tego kalendarza. Dokonano jej za papieża Grzegorza XIII w 1582 r.

Reforma gregoriańska z jednej strony jednorazowo rozwiązała — przez opuszczenie w październiku 10 dni (w ten sposób, że po 4 nastąpił bezpośrednio 15 dzień miesiąca) — problem narosłych dotąd dni, z drugiej zaś wprowadziła zmiany (polegające na opuszczeniu określonych lat przestępnych), które dały odtąd zbliżoną do astronomicznej, przeciętną długość roku kalendarzowego (365 dni 5 godzin 49 minut i 2 sekundy). Rok ten jest tylko 26 sekund dłuższy od astronomicznego,

⁸⁰ Więcej na temat sfragistyki zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 633–662; M. Gumowski, M. Haisig, S. Miłkucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960; M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.

co dopiero po 34 wiekach od reformy doprowadzi do różnicy 1 dnia. Rachuba czasu według tego kalendarza otrzymała nazwę nowego stylu (*stilus novus*), aby odróżnić ją od kalendarza juliańskiego, określanego mianem starego stylu (*stilus antiquus*).

Równie skomplikowana była w przeszłości sprawa początku nowego roku stosowanego w Europie i Polsce. Dzień 1 stycznia (*stilus a circumcissione*) jako taki początek praktykowany był od reformy Juliusza Cezara, jednak później Kościół zaczął widzieć w nim jeden z głównych relikwów pogaństwa, co spowodowało, że w okresie średniowiecza używano go niezbyt często (propagowano wówczas w zamian wyznaczone w oktawę Bożego Narodzenia święto Obrzezania Pańskiego — *Circumcisio Domini*). W Europie niekiedy początek roku liczono też od 1 marca. Robiono tak już w starożytnym Rzymie, później — do czasów Pepina Małego — datę tę stosowano też w państwie Franków (co wiązało się z odbywającymi się 1 marca wiecami wojskowymi, tzw. polami marcowymi). Marcowy początek roku praktykowany był również na Rusi (tu mamy do czynienia z tzw. stylem marcowym i ultramarcowym) oraz — aż do 1797 r. — w Wenecji. W niektórych częściach Włoch początek roku liczono jednak dopiero od dnia 25 marca (był to tzw. styl Zwiastowania). Np. Florencja i Piza stosowały tego rodzaju kalendarz aż do 1749 r. W sąsiadującej z Italią Francji popularniejszy był tzw. styl wielkanocny, w którym początek roku — razem z Wielkanocą — był przesuwany od 22 marca do 25 kwietnia. Na terenie Bizancjum i południowych Włoch styl ten występował niekiedy do końca XVII w. Na obszarze Rusi początek roku liczono od 1 września (był to tzw. styl bizantyjski). Jednak od średniowiecza najbardziej rozpowszechnioną w Europie datą początku roku był 25 grudnia (styl ten określano jako *a nativitate*, a posługiwano się nim m.in. w kurii rzymskiej, Niemczech, krajach skandynawskich, Włoszech, Anglii i Czechach). W Polsce w średniowiecznych określeniach czasu mamy do czynienia przede wszystkim z dwiema datami traktowanymi jako początek roku: 1 stycznia (styl *a circumcissione*) oraz 25 grudnia (*a nativitate*), z tym że ta pierwsza pojawia się w XIV w., osiągając widoczną przewagę w datacjach dopiero w XVI w.

Także geneza siedmiodniowego tygodnia w kalendarzu nie została dotąd do końca wyjaśniona. Początkowo chrześcijanie wykorzystywali żydowski podział tygodnia na dni z szabatem (szabasem) jako dniem świętym; później przenieśli to święto na dzień następny (*dies solis*) — niedzielę, co zostało prawnie usankcjonowane w 321 r. rozporządzeniem Konstancyjna Wielkiego. Kościół, który widział pewne odbicie tradycji pogańskich również w stosowanych wcześniej nazwach dni tygodnia zaczerpniętych z bóstw rzymskich, wprowadził dla oznaczenia większości tych dni — z wyjątkiem niedzieli i soboty — prostą numerację porządkową, a mianowicie: [*dies*] *dominica* — niedziela, *feria secunda* — poniedziałek, *feria tertia* — wtorek, *feria quarta* — środa, *feria quinta* — czwartek, *feria sexta* — piątek i *sabbatum* — sobota.

Zarówno w średniowieczu, jak i w okresie późniejszym stosowano różne sposoby oznaczania dnia. Jednym z nich było określanie poszczególnych dni przy pomocy kalendarza rzymskiego, w którym każdy miesiąc miał trzy stałe dni: kalendy — pierwszy dzień miesiąca (np. *kalendis* lub *kalendas Maii, Juni, Juli* itd.), nony — piąty lub siódmy dzień miesiąca (w marcu, maju, lipcu i październiku przypadają one na siódmy, a w pozostałych miesiącach na piąty dzień) i idy — trzynasty lub piętnasty dzień miesiąca (w tych miesiącach, gdzie nony przypadają na siódmego). Inne dni miesiąca obliczano wstecz od wymienionych dni (przy czym te dni też się liczy). Ostatni dzień miesiąca określano zwykle jako *pridie* (*secundo* lub *primo*) *kalendas*, a przedostatni jako III kalenda, trzeci od końca IV *kalendas* itp. Podobnie postępowano przy nonach i idach. W tym miejscu można jeszcze przypomnieć, że aby datę wyrażoną przy pomocy kalendarza rzymskiego zamienić na obecną rachubę czasu, przy kalendarzach dodajemy do liczby poprzedniego miesiąca 2, a następnie od tej sumy odejmujemy liczbę kalend; z kolei przy nonach do 5 lub 7 dnia danego miesiąca (a przy idach do 13 lub 15 dnia) dodajemy 1 dzień, a później od tej sumy odejmujemy liczbę non lub idów. Do połowy XIII w. datacja ta była najpopularniejszym sposobem oznaczania dnia również w polskich źródłach pisanych.

Jednak najczęściej stosowanym sposobem określania dni w średniowieczu było ich oznaczanie według świąt i świętych. System ten np. w Polsce przeważał od XIV do końca XVI w. Polegał on na tym, że w datacji albo bezpośrednio wymieniano dane święto, lub też określano jakiś dzień tygodnia z zaznaczeniem jego stosunku do konkretnego święta (np. środa po św. Stanisławie). Dzień poprzedzający określone święto zwano *vigilia*, *profestum* lub *nox*, dzień przed wigilią określano jako *vigilia*, *vigilae*, *praevigilia* albo *anteprofestum*, a dzień po święcie nazywano najczęściej *die crastino*, *postridie*, *postero die*, *feria proxima* albo *feria immediata*. Dzień ósmy po jakimś święcie (wliczając w to jednak również samo święto) określano mianem oktawy, która — jak z tego wynika — przypadała zawsze tydzień po danym święcie (w tym sensie używano często określeń *octavo die post*, *in octava* z dodaniem określonego święta). Termin oktawa miał także inne znaczenie, którym to oznaczano cały okres ośmiodniowy od jakiegoś święta do jego oktawy włącznie (w takim przypadku często używano określenia *infra octavam*).

Przy rozwiązaniu tego rodzaju datacji należy również uwzględnić fakt, że w kalendarzu chrześcijańskim są dwa rodzaje świąt: ruchome i nieruchome. Te pierwsze są uzależnione od daty Wielkanocy i przypadają w poszczególnych latach w różne dni; drugie — wypadają zawsze w tym samym dniu. Edytor musi też ciągle pamiętać, że w przeszłości to samo święto mogło być obchodzone — w zależności od diecezji — w różnych terminach, a niektóre z nich były świętowane kilka razy do roku (często obok święta głównego — *natale*, czczono np. przeniesienie — *translatio*, lub znalezienie relikwii — *inventio* i inne). W kalendarzu spotkać też można kilku świętych o tych samych imionach, co dodatkowo utrudnia właściwe rozwiązanie daty.

Na zakończenie tych rozważań należy podkreślić, że dzisiejszy sposób datacji (jak się przyjmuje — pochodzenia semickiego), czyli proste określanie poszczególnych dni miesiąca, mimo że w Polsce niekiedy występował już wcześniej (nawet w XIII w.), ostatecznie zaczął w niej dominować dopiero od przełomu wieku XVI i XVII⁸¹.

Niekiedy przy uściśleniu niektórych dat pomocna dla wydawcy źródeł może być znajomość numizmatyki, czyli nauki o monecie i przedmiotach monetopodobnych pełniących funkcje środka pieniężnego. Ważną jej częścią są m.in. studia dotyczące obiegu monet w ramach obrotu pieniężnego (zasięgu, czasu użytkowania itp.). Początki numizmatyki łączą się z rozwojem kolekcjonerstwa (jedną z pierwszych osób, które zainteresowały się monetami starożytnymi, był Franciszek Petrarca, żyjący w latach 1304–1374). Naukowe podstawy tej nauki stworzył jezuita i profesor uniwersytetu w Wiedniu Józef Hilary Eckhel (zm. 1798), a w Polsce Tadeusz Czacki, Joachim Lelewel i Kazimierz Stronczyński. W tym miejscu należy jednak podkreślić, że jeszcze w średniowieczu tylko część jednostek pieniężnych miała postać monet, a pozostała była tylko jednostkami wagowo-pięniężnymi o określonej masie kruszcu, lub jednostkami obrachunkowymi (reprezentującymi pewną liczbę określonych jednostek monetarnych). Dopiero z czasem, po wyprodukowaniu tzw. grubej monety będącej wielokrotnością monet mniejszych, w ramach tych jednostek pieniężnych powstały również kilkustopniowe systemy monetarne. Najważniejszy z nich, obejmujący prawie całą Europę łacińską, powstał w państwie Karola Wielkiego, kiedy to wprowadzono czterostopniowy monometaliczny system pieniężny, w którym 1 funt (libra) = 20 solidów = 240 denarów = 480 oboli (w którym jednak tylko dwie ostatnie jednostki miały postać monet, pozostałe były tylko jednostkami wagowymi lub obrachunkowymi).

Termin *moneta* oznacza wyprodukowaną jako pieniądz, opatrzoną znakiem określonej władzy (emitenta) sztukę metalu o właściwej, wcześniej ustalonej wadze, próbie i kształcie. W Europie

⁸¹ Więcej na temat chronologii zob. m.in. J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 112–159; *Chronologia polska. Praca zespołowa*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957; H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 1–2, Hannover 1891–1892 oraz w skróconej formie idem, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutsche Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1922.

(do końca XIII w.) i w Polsce do połowy XIV w. uważano, że moneta jest własnością panującego, który miał pełne prawo określania jej wartości oraz mógł ją traktować jako źródło swego dochodu. Tworzywem monet jest metal, głównie złoto, srebro oraz miedź lub ich stopy, chociaż niekiedy stosowano też do ich wyrobu żelazo, nikiel, cynę, platynę, aluminium itp. W zależności od tego, z ilu szlachetnych metali wykonywano równocześnie monety o tej samej lub różnej wartości nominalnej (złota i srebra, czyli ile tych kruszców stanowiło o wartości pieniądza), mówimy o monecie monometalicznej (np. polskie srebrne lub złote monety średniowieczne) lub bimetalicznej (większość polskich monet nowożytnych).

Podstawę monometalicznej waluty Europy stanowiła przede wszystkim moneta srebrna. Zawartość srebra decydowała o jej wartości substancjonalnej (wewnętrznej) i była przedmiotem kontroli oraz gwarancji wyrażanej przez stempel odbity na monecie. Dla oznaczania prób bitych monet oraz innych przedmiotów ze srebra lub złota stosowano w wiekach średnich skalę łutową albo karatową (dla złota). Pomiaru prób monet dokonywano w średniowieczu zarówno podczas ich produkcji w mennicach, jak i w tzw. topniach (probierniach, examinatoriach).

Drugim obok próby ważnym czynnikiem wpływającym na wartość wewnętrzną monety był jej ciężar, z tym że w średniowieczu trudno było o dokładne utrzymanie wagi poszczególnych egzemplarzy, dlatego starano się wówczas przede wszystkim o wytworzenie z 1 pławy (sztaby metalu mającej określoną wagę) odpowiedniej ich liczby. W tym okresie w zasadzie wszystkie srebrne monety europejskie ulegały, jeżeli chodzi o przeciętny ciężar, stopniowej regresji i tylko w przypadkach tzw. renowacji waga niektórych z nich na krótko wykazywała jakieś tendencje zwykłe. Nieco inaczej te sprawy przedstawiały się w Polsce od XVI w., odkąd monarcha nie był już osobiście zainteresowany obniżaniem wagi monet, gdyż regale mennicze należało do skarbu państwa.

Stopa mennicza jest to liczba wyrażająca ilość monet danego rodzaju wybijanych z podstawowej jednostki wagowo–pieniężnej kruszcu (liczbę tę otrzymujemy po podzieleniu wagi danej jednostki przez iloczyn przeciętnej wagi i próby określonej monety). Jej wysokość była ustalana przez pana menniczego (monarchę, stany, władzę państwową). Określona przez niego liczba monet bitych z jednostki wagowej „czystego” kruszcu stanowiła stopę ustawową danych monet. W Polsce początkowo taka stopa ustawowa została przejęta ze wspomnianego już systemu karolińskiego (dzielącego funt na 240 denarów) i też wyrażała się liczbą 240. Za Władysława Łokietka 1 grzywna = 4 wiardunki = 24 skojce = 48 groszy = 576 denarów. Za Kazimierza Wielkiego od 1334 r. sytuacja się zmieniła: 1 grzywna = 4 wiardunki = 24 skojce = 48 groszy = 768 denarów. Reforma w 1367 r. wprowadziła kwartniki (półgrosze). 1 grzywna w tym czasie liczyła 24 skojce = 48 groszy = 96 kwartników = 192 ćwierćgrosze. Pod koniec XIV w. wyznaczono kurs 18 denarów za 1 grosz. Wprowadzono wówczas tzw. reformę „trójkową”: 1 grzywna = 24 skojce = 48 groszy = 96 półgroszy (półgroszków) = 288 ternarów (trzeciaków, dawniejszych kwartników) = 864 denary. Nieco inaczej sytuacja wyglądała w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach, gdzie wielki mistrz Winrych von Kniprode ok. 1365 r. przeprowadził reformę monetarną. Tutaj 1 grzywna pruska (chełmińska) = 4 wiardunki = 24 skojce = 45 półskojcy = 60 szelągów = 720 denarów (fenigów, brakteatów — monet wybijanych jednostronnie). W XVIII i I połowie XIX w. w większości państw (wyjątkiem była tu aż do 1971 r. np. Anglia) system grzywny został zastąpiony systemem dziesiętnym.

Wymiary dawnych monet były funkcją ich wagi i częściowo próby. W średniowiecznej Polsce (przy grubości od ok. 2 mm — grosze, do 1 mm — brakteaty) ich średnica wahała się od 28 mm (grosze) do ok. 6 mm (denary). Większe monety pojawiły się dopiero w okresie nowożytnym, osiągając średnicę nawet ponad 50 mm (talary). Ich kształt był w zasadzie okrągły, co nie znaczy, że zawsze był to krąg idealny (szczególnie gdy moneta wycinana była z blachy nie przebijakiem, ale np. nożycami).

Stempel monety — służący do jej uwierzytelnienia jako środka pieniężnego — jest to odcisk tłoka menniczego na monecie, który stanowi jej zasadniczą cechę rozpoznawczą, będącą również

ważną częścią badań numizmatycznych. Kształt stempla jest najczęściej okrągły, a jego powierzchnia dzieli się na dwie części: wewnętrzną (czyli pole) oraz zewnętrzną (otok). Gdy brak w nim otoka, całą powierzchnię stempla określa się jako pole (stempel bezotokowy). Aby zabezpieczyć monetę przed obcinaniem, niekiedy jej krawędź (rant) pokrywano legendą (napisem obrzeżnym) lub — ale już w czasach nowożytnych — korbami (ząbkami). Według odbitego stempla rozróżnia się też dwie płaszczyzny zewnętrzne monety: stronę główną (awers) oraz stronę odwrotną (odwrocie, rewers), chociaż podział ten nie zawsze jest do końca jednoznaczny. Awers to ta strona monety, której stempel zawiera treść zasadniczą, mówiącą o podstawach prawnych jej wybitcia, czyli imię, portret lub godło pana menniczego itp., zaś rewers to część, gdzie są inne treści, np. jej nominał.

Pełna analiza i rejestracja wszystkich monet używanych w Europie i w Polsce nie zostały dotąd dokonane, dlatego przygotowując do druku przekazy zawierające o nich informacje, edytorzy powinni się muszać przede wszystkim różnymi opracowaniami szczegółowymi, dotyczącymi pieniądza z poszczególnych krajów⁸².

Podobne, ważne znaczenie jak numizmatyka przy przygotowywaniu do edycji określonych przekazów źródłowych może mieć dla wydawców niektórych rodzajów źródeł (szczególnie dyplomów i listów) znajomość heraldyki, czyli nauki badającej początki, rozwój, znaczenie społeczno-prawne i zasady plastycznego kształtowania się herbów (jej nazwa pochodzi od słowa herold, którym to terminem określano urzędnika dworskiego, wywołującego rycerzy biorących udział w turniejach, którzy m.in. prowadzili księgi turniejowe — rolle herbowe z barwnymi rysunkami herbów). Heraldyka dzieli się na dwa działy: heraldykę praktyczną (która również dzisiaj zajmuje się tworzeniem różnego rodzaju herbów według reguł sztuki heraldycznej) oraz heraldykę historyczną (badającą genezę i rozwój herbu oraz jego rolę). Ma ona — wspólnie z naukami pokrewnymi, czyli sfragistyką i genealogią — bardzo ważne znaczenie dla badań historycznych. Herb był jednoznacznie identyfikowany z osobą właściciela, odcisnięty na pieczęci często zastępował jego podpis, a umieszczony na przedmiotach podawał informacje o jego twórcy, właścicielu lub fundatorze. Źródła heraldyczne dzielą się na obrazowe (wizerunki herbów występujących na obiektach architektonicznych, wyrobach rzemieślniczych, pieczęciach, monetach itp.) i opisowe (zapiski sądowe dotyczące np. naganionego szlachectwa, dyplomy nobilitacji i indygenatu, kroniki itp.), chociaż niekiedy mogą one występować łącznie.

Za ojca heraldyki polskiej uchodzi Jan Długosz, twórca powstałego w latach 1464–1480 pierwszego polskiego herbarza *Insignorum clenodiorum Regis et Regni Poloniae descriptio*, w którym opisał herb państwowy i jednocześnie królewski, herb Litwy, 17 herbów ziemskich, 4 kapitulne i 71 rycerskich. Długosz w swoim dziele podawał opis herbów, informował o pochodzeniu rodu i szczegółach historycznych dotyczących konkretnego znaku herbowego, a także podejmował próbę charakterystyki członków poszczególnych rodów. W wiekach następnych powstały kolejne herbarze (ich autorami byli m.in. Marek Ambroży z Nysy, Bartosz Paprocki, Kasper Niesiecki, Adam Fredro Boniecki), które miały już wyraźnie charakter heraldyczno-genealogiczny (w ich pracach rysunki i opisy herbów łączono z informacjami genealogicznymi). W 1856 r. opublikowano ważną pracę J. Lelewela *Herby w Polsce*, chociaż za właściwego twórcę polskiej heraldyki naukowej uchodzi dopiero wybitny edytor, profesor UJ Franciszek Piekosiński, autor m.in. *Heraldyki polskiej wieków średnich* (Kraków 1899)⁸³.

⁸² Więcej na temat numizmatyki zob. m.in. J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 572–632; R. Kiersnowski, *Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich*, Warszawa 1964; M. Gumowski, *Zarys numizmatyki polskiej*, Łódź 1952; M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz 1960; T. Kałkowski, *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1981.

⁸³ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 4: *Dostojności i urzędy. Herby w Polsce. Pojedynki w Polsce. Grobowe królów polskich pomniki. Pszczoły i bartnictwo w Polsce*, Poznań 1856; F. Piekosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899.

Współczesna heraldyka wywodzi herby przede wszystkim z wojskowych znaków bojowo–rozpoznawczych (z proporców dowódców) oraz znaków własnościowych. W przypadku tych pierwszych wraz z upływem czasu znak z chorągwi suwerena został przeniesiony na elementy zbroi, tarcze i stroje, a następnie na podległe mu terytorium (stając się godłem osobistym możnowładcy) oraz jego pieczęć. Niejako równolegle obserwuje się, że wielu feudałów posiadało odrębne, własne znaki rozpoznawcze, używane głównie do pieczętowania dokumentów. Również tego rodzaju znaki przenoszone były z czasem na proporce i tarcze, a następnie przekształcano je w godła, mające znaczenie symboliczne. Zarówno znaki wojskowe, jak i własnościowe od momentu pojawienia się na proporcach odgrywały tę samą rolę znaków bojowo–rozpoznawczych. Przejście takiego znaku na pieczęć utrwaliło jego związek z konkretną osobą. Jednak dopiero od kiedy ich właściciele zaczęli posługiwać się już stale takimi znakami, podporządkowanymi określonym regułom heraldycznym, można mówić o ich herbach. Przechodziły one wraz z pieczęciami z ojca na syna i od XII w. w Europie Zachodniej ustaliły się one jako herby rodowe, skąd rozprzestrzeniły się na pozostałe części kontynentu. Prawo to nie zostało zastrzeżone tylko dla rycerzy, dlatego już od II połowy XII w. na Zachodzie, a następnie też i w Europie Środkowej, herby spotyka się u kobiet, potem miast, duchownych i mieszczan, a w połowie XIII w. nawet u chłopów. Stan taki przetrwał do XV w. W Polsce z chwilą powstania społeczeństwa stanowego herb stał się oznaką stanu szlacheckiego, do którego należało się z tytułu urodzenia. Prawo do niego można było także uzyskać poprzez adopcję herbową (np. przyjęcie przez polskich możnowładców i szlachtę do swoich herbów litewskich i ruskich rodów bojarskich w Horodle), nobilitację (nadanie przez monarchę uprawnień szlacheckich i herbu; od 1669 r. znana jest też instytucja skartabellatu — niepełnego szlachectwa) lub — w przypadku cudzoziemców — indygenat. Oficjalnie stan szlachecki zniosła w Polsce dopiero konstytucja marcowa 1921 r.

Na ziemiach polskich szlachectwo i herb dziedziczyli wyłącznie potomkowie z legalnego związku. Już od czasów Władysława Łokietka, gdy ktoś zarzucił jakiemuś rycerzowi pochodzenie nieszlacheckie, korzystano z instytucji nagany (oskarżony–naganiony winien dokonać przed sądem oczyszczenia przy pomocy spokrewnionych świadków, którzy musieli zeznać pod przysięgą, iż jest on szlachcicem i pochodzi z ich rodu).

W Europie wykształciły się dwa rodzaje godła herbowych: figury heraldyczne (zaszczytne i zwykłe, stworzone dla potrzeb militarnych — pasy, krzyże, skosy itp.) oraz mobilia (np. różne motywy zwierzęce i roślinne, wyobrażenia słońca, gwiazd czy księżyca). Motywami heraldycznymi były również broń, części wyposażenia rycerskiego, narzędzia pracy, przedmioty codziennego użytku itp. Najważniejszymi elementami herbu była tarcza z godłem oraz hełm z klejnotem zdobione barwami heraldycznymi. Powierzchnię tarczy nazywamy polem (niekiedy dzielono ją na kilka mniejszych pól). Klasyczna heraldyka zna następujące barwy, z których każda miała swoje znaczenie symboliczne: metale (złoto i srebro; w Polsce często dla określenia złota używano koloru żółtego, a dla srebra — białego) oraz kolory (czerwień, błękit, czerń, zieleń i purpura). Do barw zalicza się też futra, czyli gronostaje i popielice. Z czasem wprowadzono do heraldyki również barwę cielistą czy naturalną. Przyjmuje się, że właścicielem najstarszego herbu z 1127 r. (sześć lwów w błękitnym polu) był Gotfryd Plantagenet. W Polsce — o czym wspomiano — herby przejęto wraz z obyczajem rycerskim z zachodniej Europy. Pierwsze znaki tego rodzaju znane są tu z XIII w. (gryf na pieczęciach książąt pomorskich i półksiężyc z krzyżem na pieczęciach książąt śląskich). Herby na ziemiach polskich przyjmowane były jednak nie — jak na Zachodzie — przez poszczególne rodziny, ale przez całe rody heraldyczne (herbowe, liczące niekiedy i kilkaset rodzin pieczętujących się tym samym herbem) i gniazdowe (genealogiczne, z reguły niezbyt zamożne i bez wpływów politycznych, liczące od kilkunastu do kilkudziesięciu rodzin). Inną cechą odróżniającą heraldykę polską od zachodniej jest duży udział wśród herbów polskich znaków własnościowych — mobiliów (podkowy, strzały,

miecze, krzyże), i niewielki figur heraldycznych (na co wpływ miało m.in. stosunkowo małe znaczenie w Polsce barw heraldycznych), a także nieznane praktycznie w zachodniej Europie zawołanie (proklama). Polski herb szlachecki składał się z reguły z godła na tarczy nakrytej hełmem z koroną i klejnotem. Dodatkowymi jego elementami mogły być labry, trzymacze (podpory tarczowe), dewizy, ordery oraz oznaki godności i urzędów. Do płaszcza okalającego herb miały prawo tylko rodziny książęce oraz uprawnione (nieliczne) hrabiowskie⁸⁴.

Kończąc ten krótki przegląd nauk pomocniczych historii najczęściej wykorzystywanych przez wydawców źródeł historycznych, nie sposób tu przynajmniej nie wspomnieć o genealogii, która — najogólniej mówiąc — przyczynia się do polepszenia krytyki historycznej poprzez ustalanie według kryteriów prawnych i obyczajowych związków pokrewieństwa i powinowactwa między określonymi jednostkami. Nauka ta miała niekiedy również samodzielne zadania idące w kierunku przyrodniczym (ale ten nas nie interesuje) oraz społecznym (przez stwierdzanie związków pokrewieństwa dążyła m.in. do społecznego określenia nie tylko jednostek, ale i całych grup). Obecnie podstawowe znaczenie w badaniach genealogicznych ma ustalanie filiacji i chronologii najważniejszych wydarzeń dotyczących badanej osoby, jej przynależności stanowej (klasowej), stanu majątkowego, wykształcenia, zawodu, wyznania itp. W badaniach tych posługujemy się przy krytyce źródeł analogicznymi metodami jak inne nauki historyczne. Należy tu podkreślić, że we wszystkich studiach genealogicznych ich punktem wyjścia jest zawsze jednostka, a najbardziej użyteczną dla innych badaczy formą opracowania ustaleń genealogicznych są do dzisiaj tablice descendentów (drzewa genealogiczne), rodowody i tablice ascendentów (wywody przodków).

Podstawowe pojęcia w tej nauce to znane już z okresu wspólnoty pierwotnej określenia ród (*gens*) i rodzina (*familia*). Pierwszym z tych terminów opisujemy osoby złączone wspólną krwią, pochodzące od tego samego przodka. Z kolei rodzina monogamiczna jest grupą osób związanych z sobą ściślej niż członkowie rodu, składającą się z męża, żony i dzieci. Podczas rozkładu wspólnoty rodowej ukształtowała się wielka rodzina (*patronimia*), powstała w efekcie rozradzania się rodzin monogamicznych. Wielką rodzinę cechowały więzy wynikające zarówno ze związku krwi, wspólnoty gospodarczej i terytorialnej (opole), a później również ze wspólnego herbu i zawołania. Polskie rody rycerskie z okresu średniowiecza tworzyły właśnie takie powstałe z małych rodzin związki, pozwalające im bronić się m.in. przed silniejszymi feudałami. Jak już wspomniano, rody te dzieliły się na genealogiczne (gniazdowe), w których przeważali rzeczywiście spokrewnieni ze sobą przedstawiciele drobnej lub średniej szlachty, oraz heraldyczne — powstałe na bazie jakiejś rodziny możnowładczej, przyciągającej do siebie słabsze elementy rycerskie, rzadziej nawet mieszczan i chłopów. Czynnikiem decydującym o powstaniu tego ostatniego rodu było godło herbowe. W XV w., gdy szlachta w Polsce uformowała się już w zamknięty stan oparty na organizacji ziemskiej, rody dość szybko zaczęły tracić na znaczeniu, o czym świadczy m.in. zaobserwowany wtedy zwyczaj przyjmowania przez poszczególne rodziny — jako cech odróżniających je od innych członków (gałęzi) rodu — nazwisk odmiejskowych lub przezwiskowych.

Jak już podkreślano, najważniejszym zadaniem genealogii jest m.in. ustalanie filiacji (czyli stosunku istniejącego między dwiema osobami) oraz koicji (związku dwojga osób odmiennej płci zawartego w celu wydania na świat potomstwa). Stosunki genealogiczne będące konsekwencją małżeństwa (koicji) dzielimy na pokrewieństwo (*consanguinitas*, jest to związek wynikający z pochodzenia od wspólnego przodka) i powinowactwo (*affinitas*, powstałe jako konsekwencja mał-

⁸⁴ Więcej informacji ogólnych na temat heraldyki zob. m.in. J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 663–710; idem, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993; M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Heraldik*, Graz 1969; S. Górczyński, J. Kochanowski, *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1992; P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997; A. Kulikowski, *Heraldyka szlachecka*, Warszawa 1990.

żeństwa i będące stosunkiem jednego z małżonków do krewnych drugiego). W pierwszym przypadku rozróżnia się krewnych w linii prostej (*linea directa*, należą do niej osoby, które są związane pochodzeniem jedna od drugiej, np. dziad — syn — wnuk) oraz w linii bocznej (*linea collateralis*, te osoby mają wspólnego przodka, ale nie są połączone stosunkami filiacyjnymi, np. stryj — bratanek, ciotka — siostrzeniec). W genealogii występuje też pojęcie linii starszej (potomstwo starszego brata) i linii młodszej (czyli młodszego). Określenie primogenitura oznacza zawsze przechodzenie jakiegokolwiek dziedzictwa na najstarszego syna lub na najstarszego potomka w linii prostej, zaś np. sekundogenitura — to dobra, których dziedziczenie przewidziane jest dla drugiego syna z rzędu.

Stopień pokrewieństwa to odległość genealogiczna między spokrewnionymi osobami. Ojciec i syn to krewni w I stopniu, dziadek i wnuk w II, pradziad i prawnuk w III, a prapradziadek i praprawnuk w IV (czyli tyle jest stopni, ile generacji, odejmując jedną). Nieco inaczej liczy się przy pokrewieństwie w linii bocznej (tu stopień pokrewieństwa jest taki, ile wynosi suma osób w dwóch liniach prostych aż do wspólnego przodka, nie licząc tegoż przodka). Według tego sposobu rachuby, np. bracia spokrewnieni są ze sobą w stopniu II, stryj i bratanek w III, a bracia stryjeczni w IV. Jeszcze inaczej liczył te stopnie Kościół katolicki, zgodnie z którym osoby należące do tego samego pokolenia (czyli krewni z linii bocznej równej) są ze sobą spokrewnione w takim stopniu, w jakim każda z nich ze wspólnym przodkiem. Tak więc bracia rodzeni są spokrewnieni w stopniu I, stryjeczni — w II, stryjeczno–stryjeczni w III itp. Gdy chodzi o osoby z linii bocznej nierównej (czyli z innej generacji), uwzględnia się stopień pokrewieństwa należący do generacji młodszej (przy czym pomocniczo można wymienić również stopień reprezentanta generacji starszej). Licząc zgodnie z tą regułą, stryj i bratanek są krewnymi zarówno w stopniu II i I. Według tych samych zasad ustala się w prawie kanonicznym także stopnie powinowactwa.

Przeszkodami małżeńskimi — według prawodawstw zarówno kościelnych, jak i świeckich — były wszelkie pokrewieństwa w linii prostej, a więc między wstępnymi i zstępnymi (kodeks prawa kanonicznego z 1917 r. ograniczył jednak ten zakaz do III stopnia, co znaczy, że wnuk i wnuczka po rodzonych braciach potrzebują jeszcze dyspensy na małżeństwo, lecz ich dzieci już nie). Z tym że obok pokrewieństwa właściwego prawo kościelne jako przeszkodę małżeńską widzi też tzw. pokrewieństwo duchowe (między osobą udzielającą chrztu i chrzczonym, czy pomiędzy rodzicami chrzestnymi i chrzczonym) oraz pokrewieństwo prawne, będące efektem przysposobienia (*adoptio*) — uniemożliwiające zaślubienie osoby adoptowanej i jej zstępnych przez adoptującego. Początkowo także powinowactwo według władz kościelnych było przeszkodą przy zawieraniu małżeństw, ale od 1917 r. — na wzór ustawodawstw świeckich — również Kościół przestał uznawać je za obowiązujące⁸⁵.

Przedstawione powyżej w bardzo ogólnym zarysie wybrane nauki pomocnicze historii i związane z nimi terminy często wykorzystywane są w praktyce przez osoby przygotowujące określone źródła historyczne do druku.

⁸⁵ Więcej na temat genealogii zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, s. 73–111; *Genealogia*, oprac. W. Dworzaczek, Warszawa 1959.

RODZAJE EDYCJI ŹRÓDŁOWYCH I PODSTAWOWE INSTRUKCJE WYKORZYSTYWANE PRZY ICH PRZYGOTOWYWANIU

2.1. RODZAJE WYDAWNICTW ŹRÓDŁOWYCH (NAUKOWE, NAUKOWO–DYDAKTYCZNE, POPULARNONAUKOWE, SZKOLNE) I ICH FORMY (WYDAWNICTWA ZWARTE, ARTYKUŁY, NOŚNIKI ELEKTRONICZNE, INTERNET)

Przystępując do opracowywania określonej publikacji źródłowej do druku, już na etapie prac przygotowawczych jej edytor lub — w wypadku gdy przygotowuje ją większy zespół — grupa wydawców muszą rozstrzygnąć problem charakteru przyszłej edycji: czy będzie to publikacja typowo naukowa, czyli z założenia dość hermetyczna, wykorzystywana tylko przez mniejsze lub większe grono specjalistów, czy też ma być ona skierowana do znacznie szerszego kręgu czytelników (czyli z reguły osób mniej kompetentnych) i przez to mieć charakter bardziej popularny. To, do kogo kierowana będzie edycja, ma duży wpływ zarówno na ostateczne przygotowanie do druku przekazów historycznych, jak i redakcję aparatu naukowego (wstępu, przypisów tekstowych i rzeczowych, indeksów itp.). Należy podkreślić, że w dotychczasowej praktyce wydawniczej z podziałami na różne typy publikacji źródłowych spotkamy się przynajmniej od XIX w. (przede wszystkim w europejskim edytorstwie przekazów literackich i historycznych). W Polsce oficjalnie z najbardziej rozbudowaną propozycją ich rozróżnienia jako pierwsi wystąpili dopiero w latach 50. XX w. filolodzy polscy (co nie znaczy, że wcześniej nie wydawano tu np. odrębnych edycji popularnonaukowych¹). Pewnym podsumowaniem toczonych przez nich w tym czasie dyskusji o różnych wydawnictwach źródłowych był projekt instrukcji przygotowany przez Instytut Badań Literackich PAN, a opublikowany w 1952 r.² Opracowane w nim zasady przewidywały trzy rodzaje wydań:

1. fotomechaniczne (z tym że część historyków wówczas uważała — z uwagi na wysokie koszty — że wydawanie fototypiczne tekstów drukowanych jest raczej luksusem mającym większą wartość bibliofilską niż naukową);
2. transliterację rękopisu;
3. transkrypcję tekstu wraz z jego modernizacją. Projekt ten rozróżniał również trzy typy wydań pod względem ich „naukowości”, a mianowicie: naukowe, popularnonaukowe i szkolne. Nie-

¹ Por. serię Dokumenty Historyczne, wydawaną w okresie międzywojennym przez Ignis, Bibliotekę Tekstów Historycznych Instytutu Zachodniego oraz inne podobne publikacje.

² *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Materiały dyskusyjne*, s. 54–98.

co później inny zespół polonistów, składający się przede wszystkim z językoznawców, opracował — przeznaczone głównie dla osób przygotowujących edycje z zakresu historii języka i literatury — *Zasady wydawania tekstów staropolskich*³.

Autorzy tych ostatnich wskazówek — opierając się zresztą również na wcześniejszych pracach innych filologów (S. Vrtla–Wierczyńskiego, K. Górskiego) — przy edycji tekstów staropolskich wyróżnili także trzy różne typy publikacji źródłowych, a mianowicie: ściśle naukowe, przeznaczone do celów badawczych z zakresu filologii, jak również — popularnonaukowe oraz — szkolne i popularne, które różniąc się od siebie przede wszystkim charakterem i głębią informacyjną aparatu naukowego, miały być kierowane do określonych, innych typów odbiorców, i z tego względu powinny być w odmienny sposób przygotowywane do publikacji⁴. Należy w tym miejscu podkreślić, że wcześniej w instrukcjach i wydawnictwach źródłowych opracowywanych przez historyków z reguły wymieniano ogólnie tylko dwa rodzaje takich edycji, czyli naukowe i popularnonaukowe (niekiedy te ostatnie łączono również ze szkolnymi). Np. Adam Wolff, autor już przytaczanego *Projektu instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, zupełnie pominął w swych rozważaniach wydawnictwa do użytku szkolnego, wyróżniając wśród edycji źródłowych tylko dwa ich typy: naukowe i popularnonaukowe. Wśród tych pierwszych wymienił dwa ich rodzaje: wydania zwykłe, zawierające przedruki źródeł w zmodernizowanej transkrypcji według wskazówek instrukcji wydawniczych, oraz wydania specjalne — składające się z podobizny źródła oraz oryginalnej transliteracji (jednak z możliwością zamiany jej również na transkrypcję zmodernizowaną według wskazówek obowiązującej instrukcji wydawniczej). Z kolei wśród wydawnictw popularnonaukowych — według tegoż autora przeznaczonych z kolei głównie do nauczania na poziomie uniwersyteckim — wyróżnić można typ publikacji zawierającej przedruki źródła dokonane zmodernizowaną transkrypcją z mocno zredukowanym (w stosunku do wersji naukowej) aparatem dotyczącym samego tekstu (przypisów, symboli), ale zwiększoną liczbą przypisów rzeczowych, a także drugi typ — odnoszący się głównie do tekstów źródłowych w językach obcych — który oprócz wszystkich ostatnio wymienionych cech winien zawierać równoległe załączone tłumaczenie źródła na język polski⁵. Inni autorzy zarówno wcześniejszych, jak i nieco później opracowanych i wydanych instrukcji wydawniczych lub ich projektów — niezależnie od okresów historycznych, których dotyczyły — albo tylko krótko wzmiankowali sprawę edycji popularnonaukowych, lub też zupełnie je w nich pomijali, albo też ograniczali się jedynie do lakonicznego podkreślenia, że ich zalecenia dotyczą tylko publikacji źródeł do celów naukowych, a sprawę zasad wydawania przekazów o charakterze dydaktycznym i popularyzatorskim należy rozwiązywać w sposób zaproponowany w projekcie instrukcji dla źródeł średniowiecznych opracowanym przez A. Wolffa⁶.

³ K. Górski, W. Kuraszkiewicz, F. Peplowski, S. Sasaki, W. Taszycki, S. Urbańczyk, S. Wierczyński, J. Woronczak, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, [red. M. R. Mayenowa przy współudziale Z. Florczak], przykłady oprac. J. Woronczak, Wrocław 1955.

⁴ Por. np. opracowane zgodnie z tą instrukcją (według zasad dla wydawnictw popularnonaukowych) takie edycje jak: *Stanisław Murzynowski, Historyja żalosa a straszliwa o Franciszku Spierze oraz Ortografia polska*, oprac. J. Małek, F. Peplowski, Olsztyn 1986 (wyd. 2 uzupeł.), czy *Jan Seklucjan, Wybór pism*, oprac. S. Rospond, Olsztyn 1979; *Marcin Kromer, Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach Polaków, księgi XXIX i XXX*, oprac. J. Starnawski, Olsztyn 1982.

⁵ A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 156 [zob. Załącznik 2].

⁶ Por. np. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953 [zob. Załącznik 4]; I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 7, 1962, s. 100–102 [zob. Załącznik 5]; B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 78.

Nieco szersze podziały na różne typy historycznych wydawnictw źródłowych do edytorstwa polskiego próbował wprowadzić dopiero Marian Friedberg, uwzględniając dodatkowo w swoim podręczniku obok tradycyjnego podziału na publikacje naukowe (zaliczył do nich również wydawnictwa *in usum scholarum*, wykorzystywane m.in. w trakcie seminariów oraz ćwiczeń uniwersyteckich) i popularnonaukowe, także zróżnicowanie celów, jakie miały przyświecać ich wydaniu. Mocno podkreślił przy tym, że wszystkie wymienione typy publikacji — szczególnie jeżeli dotyczyły one dziejów najnowszych — mogły dodatkowo być wykorzystywane do różnych przedsięwzięć pozanaukowych, np. politycznych czy propagandowych⁷.

Przedmiotem edycji naukowej czy popularnonaukowej może być zarówno jakiś jeden, określony zespół, kilka lub jedna jednostka archiwalna albo biblioteczna (rękopis), czy też tylko jeden dokument lub akt z zasobu jakiegoś archiwum albo biblioteki. Niekiedy podstawą edycji mogą być również materiały rozproszone po wielu różnych zespołach z jednego lub więcej archiwów czy bibliotek krajowych i zagranicznych, ogłaszane drukiem w formie publikacji, obejmującej przekazy źródłowe dotyczące jakiegoś tematu lub problemu (np. dokumenty królewskie, zakonne, cechowe itp.).

Najczęściej — pomijając wydawnictwa kodeksowe — w praktyce edytorskiej spotykamy się z publikacją tekstów zwartych, obejmujących edycję jednej lub kilku pokrewnych ksiąg wpisów (np. ziemskich, grodzkich, miejskich, wiejskich, kościelnych itp.), rachunkowych lub o charakterze gospodarczym, lustracji, diariuszy sejmowych, recesów sejmikowych, źródeł narracyjnych i innych⁸. Z reguły podają one pełny tekst przekazu źródłowego (niekiedy tylko z pominięciem po-

⁷ M. Friedberg, *Wydawanie*, s. 24.

⁸ Zob. np. *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau von 1299–1358, nebst zwei Rationarien von 1386 und 1387 dem Liber Imperatoris vom Jahre 1377 und den ältesten Breslauer Statuten*, hrsg. v. G. Grünhagen, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 3, Breslau 1860; *Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, hrsg. v. F. Prowe, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, H. 39, 1931, s. 155–174; *Księga ławnicza [Przemysła] 1445–1452*, wyd. J. Smolka, Z. Tymińska, Przemysł 1936 (*Monumenta Premislae Historica*, t. 2); *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330*, wyd. T. Trzebiński, „Zapiski TNT”, t. 10, 1936, nr 5–6, s. 186–196; *Księga Theudenkusa*, wyd. L. Koczy, Toruń 1937; *Das älteste Kolberger Stadtbuch 1277–1373*, bearb. v. E. Sandow, „Baltische Studien”, Neue Folge, Bd. 42, 1940, s. 90–137; *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz–Biskupowa, Toruń 1964; *Księga żoldu Związku Pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466*, wyd. A. Czacharowski, Toruń 1969; *Protokolarz miasta Woźnik*, oprac. L. Musioł, S. Rospond, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972; *Tabliczki woskowe miasta Torunia, ok. 1350 — I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980; *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414*, wyd. M. Pelech, cz. 1: (1404–1410), Warszawa–Poznań–Toruń 1987; cz. 2: (1411–1414), Warszawa–Poznań–Toruń 1989; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia 1428–1456*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1: (1428–1443), Toruń 1992; cz. 2: (1444–1456), Toruń 1993; *Lauda miasta Wojnicza, 1575–1801*, wyd. J. Szymański, Wojnicz 1994; *Księgi miejskie wojnickie*, t. 1: *Advocatialia 1575–1627*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1995; t. 2: *Advocatialia 1611–1628*, oprac. i wyd. B. Trelńska, Wojnicz 1997; t. 3: *Advocatialia 1630–1660*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1995; t. 4: *Advocatialia 1731–1777*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1996; t. 5: *Viceadvocatialia 1777–1806, Advovatialia 1773–1795, Księga ingrossacyjna tabuli miasta Wojnicza 1788–1812*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1996; t. 6: *Consularia Woyniciensia 1603–1629*, wyd. J. Szymański, B. Trelńska, Wojnicz 1997; *Rachunki miasta Wojnicza*, t. 1: *Rachunki 1561–1649*, wyd. J. Łosowski, J. Szymański, Wojnicz 1997; t. 2: *Rachunki 1660–1784*, wyd. H. Seroka, J. Szymański, Wojnicz 1997; t. 3: *Rachunki 1660–1812*, wyd. A. Jaworska, J. Szymański, Wojnicz 1997; *Księga ławnicza miasta Płocka 1489–1517*, oprac. D. Poppe, Warszawa 1995; *Księgi sądowe Wąwolnicy z lat 1476–1500*, oprac. G. Jawor, A. Sochecka, red. R. Szczygieł, Lublin 1998; *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis*, bearb. v. C. A. Luckerath, F. Benninghoven, Köln–Weimar–Wien 1999; *Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, wyd. B. Wyrozumka, Kraków 2001; *Księgi małoletnich z lat 1376–1429*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2002 (*Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia*, cz. 2); *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski (*Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia*, cz. 1), Toruń 2002; *Księga kamlarii miasta Torunia*

wtarzających się formuł), chociaż spotyka się też takie edycje, które oddają zawartość źródeł tylko częściowo (np. recesy wydawane bez załączników do nich) albo jedynie w formie regestów⁹, lub też przytaczają tylko niektóre — według wydawców — najważniejsze zapiski w całości, a pozostałe w formie mieszanej lub wyłącznie regestów. W tym miejscu można też wspomnieć o jeszcze jednym, zapoczątkowanym w XIX w. — jednak po jednoznacznej krytyce recenzentów dość szybko zarzuconym — typie publikacji, który próbowano wprowadzić do praktyki w polskim edytorstwie źródłowym, a mianowicie publikacjach obejmujących większą liczbę ksiąg z jednego zespołu (zасobu archiwum), z których wydano drukiem jednak nie wszystkie, a tylko wybrane przez wydawcę, uznane przez niego za najważniejsze, zapiski¹⁰.

Innym typem edycji źródłowych są wydawnictwa problemowe, których podstawą powstania jest zwykle jakieś określone zagadnienie (temat), według którego zbiera się źródła do publikacji z wielu różnych archiwów i bibliotek, często także z zagranicy, chociaż zdarza się, że niektóre takie tomy obejmują materiały wyłącznie z jednego zespołu lub konkretnego archiwum. Najstarszymi i najbardziej charakterystycznymi przykładami pierwszych wymienionych edycji są różnego rodzaju kodeksy obejmujące dokumenty i listy dotyczące określonej dzielnicy historycznej lub regionu (Małopolski, Wielkopolski, Mazowsza, Prus itp.), jakiejś diecezji (Chełmińskiej, Sambijskiej, Warmińskiej), poszczególnych miast (Krakowa, Płocka), różnych instytucji i organizacji świeckich lub duchownych, a nawet ważniejszych wydarzeń politycznych czy militarnych lub zagadnień społecznych i gospodarczych. Ten ostatni typ wydawnictw problemowych reprezentują np. *Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego 1576–1700*, obejmujące ponad 100 inwentarzy z ksiąg relacji grodu krakowskiego, opublikowane inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego z lat

1453–1495, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007, (*Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia*, cz. 3); *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007; *Inwentarz miasta Radzyna i klucza radzyńskiego z roku 1742*, wyd. J. Łosowski, Lublin–Radzyń Podlaski 2007; *Wrocławskie księgi szosu z lat 1370–1404 = Libri exactionis civitatis Wratislaviensis de annis 1370–1404. Editio = Die Schoßbücher der Stadt Breslau von 1370 bis 1404. Edition*, wyd. M. Goliński, Wrocław 2008; *Księga sądowa miasta Kamionki w ziemi lubelskiej, 1481–1559*, oprac. A. Sochacka, G. Jawor, Lublin 2009.

⁹ Niekiedy pojawiają się wątpliwości, czy wydawnictwa tego typu mają jeszcze charakter publikacji źródłowej, czy są już opracowaniami autorskimi. Mimo że zajmują one miejsce pośrednie pomiędzy tradycyjnymi edycjami źródłowymi a pomocami archiwalnymi, to jednak z uwagi na fakt, że niektóre instrukcje wydawnicze traktują regestowanie jako jeden ze sposobów oddawania tekstów źródła, w tych rozważaniach zaliczymy je do swego rodzaju edycji. Ich typowym przykładem mogą być zapoczątkowane jeszcze przez T. Wierzbowskiego i kontynuowane do dzisiaj *Matricularum Regni Poloniae summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, P. 1: *Casimiri IV regis complectens (1447–1492)*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1905; P. 2: *Iohannis Alberti regis tempora complectens (1492–1501)*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1907; P. 3: *Alexandri regis tempora complectens (1501–1506)*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1908; P. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*. Vol. 1: *Acta cancellariorum, 1507–1548*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1910; vol. 2: *Acta vicecancellariorum, 1507–1535*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1912; vol. 3: *Acta vicecancellariorum, 1533–1548*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1915; vol. 4: *Indices rerum, personarum et locorum, 1507–1548*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1917; P. 5: *Sigismundi Augusti regis tempora complectens, 1548–1572*. Vol. 1: *Acta cancellariorum, 1548–1572*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1919; vol. 2: *Acta vicecancellariorum, 1548–1572*, contexterunt J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, moderante J. Sawicki, Varsoviae 1961; P. 6: *Henrici Valesii regis tempora complectens*, contextuit M. Woźniakowa, Varsoviae 1999, por. *Księga Metryki Koronnej podkanclerzego Andrzeja Oporowskiego z lat 1479–1483, ze spuścizny Antoniego Prochaski*, wyd. G. Rutkowska, Warszawa 2005. Przykładem takiej edycji jest też opublikowany ostatnio *Najstarszy kopiarz ksiąg oleśnickich i kozielsko-bytomskich*, wyd. R. Żerelik, Wrocław 2012.

¹⁰ Typowym przykładowym wydawnictwem tego typu mogą być *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 2: *Z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich Ziemi Krakowskiej*, wyciągnął i wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1870.

1505–1775 czy *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie w. XVIII*, zawierające inwentarze i rewizje dóbr zawarte w księgach relacji grodzkich. Podane wyżej przykłady dotyczą głównie edycji obejmujących sporą liczbę źródeł, odnoszących się do ważniejszych problemów z bliższej lub dalszej przeszłości. Do tej grupy zaliczają się jednak także liczne publikacje źródłowe o charakterze typowo przyczynkarskim, przybliżające zainteresowanym tylko niewielką liczbę przekazów historycznych do określonego zagadnienia (zatytułowane często jako *Materiały do...*, *Wybór źródeł...*), oparte z reguły na dość wąskiej kwerendzie, ograniczonej często do pojedynczej księgi albo poszytu, niekiedy jednego zespołu lub archiwum. Tego rodzaju edycje, zazwyczaj również dość skromne pod względem objętości, mogą być załączane jako dodatki na końcu niektórych monografii lub syntez, albo też publikowane samodzielnie w pracach zbiorowych czy na łamach różnych czasopism naukowych (często w wydzielonych w nich działach tematycznych zatytułowanych jako *Źródła i materiały*)¹¹.

Nie zawsze i nie wszystkie wydawnictwa źródłowe mają tak jednoznaczny charakter, aby bez żadnych wątpliwości zakwalifikować je zgodnie z przedstawionym podziałem do wydawnictw zwartych lub problemowych. Niekiedy, przynajmniej w niektórych z edycji źródłowych, granica między nimi jest bardzo niewyraźna, szczególnie gdy poszczególne tomy obejmują różne rodzaje przekazów: protokoły, dokumenty, mandaty, listy i różnego rodzaju akta. Przykładem tego rodzaju publikacji mogą być wydawnictwa akt stanowych, np. akt stanów pruskich.

Kilka lat po zakończeniu druku średniowiecznych recesów stanów pruskich oraz załączonej do niej korespondencji, w środowisku toruńskich wydawców źródeł wykluła się idea rozpoczęcia prac przygotowawczych, mających na celu swego rodzaju kontynuację wcześniej omówionych przedsięwzięć, czyli edycję następnej chronologicznie grupy akt stanowych, mianowicie protokołów Sejmików Generalnych (*Generallandtag, Landtag*) Prus Królewskich, które od 1526 r. zastąpiły dawne zjazdy stanów. Jakkolwiek działalność pruskich Sejmików Generalnych trwała do 1772 r., zaplanowano, że seria ta winna objąć protokoły tylko do 1569 r., czyli unii parlamentarnej Prus Królewskich i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zapoczątkowana w 2001 r. edycja protokołów Sejmiku Generalnego Prus Królewskich w założeniu ma objąć wszystkie recesy z jego obrad z lat 1526–1569, chociaż dotąd udało się ogłosić drukiem tylko trzy ich tomy (więcej o zasadach ich edycji zob. dalej)¹².

¹¹ Por. np. J. Przeracki, *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Nowego Miasta Torunia z lat 1444–1457*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996, s. 309–330; I. Janosz–Biskupowa, *Materiały dotyczące udziału Torunia w wyprawie krzyżackiej na ziemię dobrzyńską w r. 1409*, „Zapiski Historyczne”, t. 25, 1960, z. 2, s. 83–101; niekiedy takie publikacje ukazywały się w chyba nie do końca przemyślany sposób, np. *Cztery dokumenty wystawione przez arcybiskupa Jakuba w latach 1285–1298*, oprac. i wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 49, 1984, s. 361–367; *Szesnaście nie drukowanych dokumentów wystawionych przez arcybiskupa Janisława w latach 1319–1341*, oprac. i wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 51, 1985, s. 347–372; *Czterdzieści cztery nie drukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1343–1372*, oprac. i wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 52, 1986, s. 175–256 oraz krytyczne uwagi na temat tych edycji J. S. Matuszewski, *O przywilejach sołtysich XIII i XIV w. (Uwagi na marginesie edycji dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich przez ks. Stanisława Librowskiego)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 94, 1987, nr 4, s. 155–169; ponadto *Jeszcze szesnaście nie drukowanych dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich z XIV wieku*, wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 55, 1987, s. 101–128.

¹² Do dzisiaj opublikowano trzy tomy z tej serii wydawniczej, a mianowicie: *Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. 1: (1526–połowa 1528), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2001; t. 2: (lipiec 1528 — październik 1530), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2005; t. 3: (listopad 1530 — październik 1535),

Na zakończenie tych rozważań należy wspomnieć o wzmiankowanych już wcześniej, znanych praktycznie dopiero od kilkunastu lat zupełnie nowych możliwościach technicznych edycji źródeł, a mianowicie ich publikacji w wersji elektronicznej. W takim przypadku oryginalne źródło lub jego drukowaną edycję można np. też zeskanować i obok dać opracowany tekst, albo tylko zdigitalizować i jedynie pokazać jego formę graficzną (skan, fotografia cyfrowa) na nośniku danych lub w Internecie bez dodatkowego odczytu czy opatrywania go przypisami, lub też — przestrzegając wszelkich reguł odnoszących się do edycji określonych przekazów źródłowych — ogłosić jego pełny tekst.

2.2. INSTRUKCJE WYDAWNICZE WYKORZYSTYWANE PRZY EDYCJACH ŹRÓDŁOWYCH (NAJWAŻNIEJSZE RÓŻNICE W ICH ZALECENIACH DOTYCZĄCYCH PRZYGOTOWANIA TEKSTU DO DRUKU)

W europejskim edytorstwie źródeł historycznych instrukcje wydawnicze były znane już od XIX w. Znaczna część z nich była opracowywana, a nawet uchwalana kolegialnie, z reguły pod opieką różnych akademii lub instytucji naukowych. Ówczesne zalecenia, mimo że nie do końca odpowiadały apelom części badaczy (m.in. Giry'ego, Krumbachera i innych) dążących już wtedy do wypracowania wspólnych, jednolitych dla wydawców ze wszystkich krajów zasad edytorskich, w praktyce jednak doprowadziły do ustalenia pewnych ogólnych reguł wydawniczych, przestrzeganych później dość powszechnie przez prawie wszystkich wydawców źródeł. Niektóre z tych opublikowanych i stosowanych wcześniej w innych krajach zaleceń wydawniczych zostały wykorzystane w okresie międzywojennym przy opracowywaniu pod auspicjami Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie pierwszej polskiej instrukcji wydawniczej dla źródeł średniowiecznych, w której uwzględniono m.in. ważniejsze ustalenia z następujących opracowań:

- *Redaktionsplan für das Urkundenbuch der Stadt und Landschaft Zürich, entworfen von P. Schweizer und genehmigt durch die Commission, Zürich 1885;*
- *Bestimmungen über die Herausgabe der Geschichtsquellen der Provinz Sachsen, Halle 1891;*
- *Instruction pour la publication des textes historiques. Academie Royale de Belgique, „Bulletin de la Commission Royale d'Historie”, t. 86, II Bulletin, Bruxelles 1922¹³.*

Przed przystąpieniem do charakterystyki używanych w przeszłości i obecnie w Polsce instrukcji wydawniczych należy podkreślić z jednej strony widoczną od dawna wielką potrzebę ich stosowania, z drugiej zaś wskazać jednak na fakt, że każde źródło ma swoją specyfikę, która również musi być w jakiś sposób chroniona i zachowana przez edytorów. Stąd też wydawca źródeł winien, co wielokrotnie powtarzał m.in. S. Kieniewicz, mieć prawo — kiedy jego zdaniem wymaga tego specyfika przekazu — wręcz pomijać niektóre postanowienia obowiązujących w danym czasie instrukcji wydawniczych, wprowadzając w zamian własne, indywidualne rozwiązania, które jednak każdorazowo muszą być bardzo dokładnie wyjaśnione we Wstępie edytorskim. Często przyjmuje się też, że edytorzy źródeł nie powinni też zbytnio przesadzać z przypisami zawierającymi wiadomości encyklopedyczne, koncentrując się przede wszystkim na problemach potrzebnych do zrozumienia źródła i zawartych w nim informacji¹⁴.

wyd. M. Biskup, K. Kopiński, P. Oliński, J. Tandecki, Toruń 2010. Obecnie trwają prace nad przygotowaniem do druku kolejnego tomu z tej serii.

¹³ Być może twórcy instrukcji polskiej znali też opublikowany dwa lata wcześniej *Report on Editing Historical Documents*, „Bulletin of the Institute of Historical Research”, vol. 1, 1923, s. 6–25.

¹⁴ J. Szymański, *Źródłoznawstwo*, s. 197.

Dla polskich wydawców źródeł historycznych ważnym wydarzeniem było ukazanie się w 1925 r. wzmiankowanej już Instrukcji wydawniczej źródeł średniowiecznych, opublikowanej przez Polską Akademię Umiejętności w Krakowie. Należy zaznaczyć, że wcześniej — nie licząc ogłoszonego drukiem w 1877 r. opracowania Wincentego Zakrzewskiego, *Jak należy wydawać zbiory listów i aktów historycznych z wieku XVI lub późniejszych*¹⁵, oraz informacji zamieszczanych przez wydawców w przedmowach do niektórych edycji, w których mniej lub bardziej szczegółowo wyjaśniano najważniejsze zasady ich opracowania¹⁶ — nie przygotowano żadnych podobnych zaleceń ogólnych dla potencjalnych edytorów. Wspomniana wyżej instrukcja była zarówno efektem wieloletnich prac źródłoznawczych jej głównego współautora, Władysława Semkowicza, jak i dotychczasowej działalności edytorskiej w tym zakresie PAU i jej planów, o których wspominały wcześniejsze artykuły S. Kutrzeby czy tegoż W. Semkowicza¹⁷. Autorzy instrukcji nie zajmowali się w niej raczej sprawami teorii (pomijając w jej zaleceniach m.in. takie problemy jak gromadzenie materiałów do druku, badanie ich autentyczności czy analiza i sposób ustalania tekstu przekazu), ale skupili się przede wszystkim na samej technice edytorskiej. Widać w niej również — zapewne z uwagi na osobiste zainteresowania jej twórców — wyjątkową uwagę, jaką przywiązywali do edycji dokumentów i listów. Niemniej, co trzeba podkreślić, autorzy wypracowanych w omawianej instrukcji zasad wykazali też duży szacunek dla innych rodzajów spuścizn rękopiśmiennych oraz niechęć do odtwarzania przez wydawców brakujących fragmentów tekstów czy ich emendacji (wprowadzania do tekstu poprawek)¹⁸. Pragnęli oni pogodzić w opracowanych zaleceniach zarówno sprawę względnie łatwego korzystania z publikowanego tekstu źródłowego, jak i zachowania jego naukowości, co polegało m.in. na niezacieraniu oryginalnego charakteru przekazu. Instrukcja ta szybko stała się podstawowym narzędziem przygotowywania tekstów do druku dla prawie wszystkich mediewistów w Polsce (jej pełen tekst zob. Załącznik 1).

Kolejnym chronologicznie ważnym wydarzeniem dla polskich edytorów źródeł było powstanie w 1952 r. również wzmiankowanego już wcześniej, a będącego swego rodzaju podsumowaniem dyskusji wydawniczych polonistów projektu instrukcji, przygotowanego przez Instytut Badań Literackich PAN¹⁹. Zaproponowane w niej zasady opracowane zostały przede wszystkim dla tekstów znanych z jednego rękopisu, gdyż w takiej formie z reguły zachowała się staropolska spuścizna literacka. Zgodnie z nimi tekst najbardziej zbliżony do oryginału miała oddawać jego transliteracja wraz z interpolacjami i błędami, a nawet skrótami paleograficznymi i przekreśleniami pisarza. Te ostatnie zalecenia wzbudziły szczególnie u historyków pewne wątpliwości; skróty są dla nich z reguły jed-

¹⁵ W. Zakrzewski, *Jak należałoby wydawać zbiory listów i aktów historycznych z wieku 16go lub późniejszych. Referat odczytany na posiedzeniu komisji historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie d. 24 marca 1877 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania Akademii Umiejętności Wydział Historyczno-Filozoficzny”, Seria I, t. 7, 1877, Dodatek s. I–XXX.

¹⁶ Np. tak zrobił O. Balzer we wstępie do *Corpus iuris Polonici. Sectionis I, Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata regnum Poloniae spectantia comprehendentis*, vol. 3: *Annos 1506–1522 continentis*, typis mandavit adnotationibus instruxit O. Balzer, Cracoviae 1906, z kolei jak modernizować staropolszczyznę, pisał J. Łoś w przedmowie do *Marcina Kromera, Rozmowy dworzanina z mnichem (1551–1554)*, Kraków 1915, czy w *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. 3, Warszawa 1913. J. Siemieński opracował pewne propozycje dla edytorów, ostatecznie zredagowane dopiero w jego pracy *Symbolika wydawnicza, projekt ujednostajnienia*, „Roczniki Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 1, 1927, z. 1A, ss. 48.

¹⁷ S. Kutrzeba, *Postulaty wydawnicze z zakresu historii prawa polskiego*, „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”, t. 1, 1918, s. 253–274; W. Semkowicz, *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski*, „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”, t. 2, 1919, s. 174–179.

¹⁸ *Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych*, passim [zob. Załącznik 1]; por. też B. Kürbiśówna, *Osiągnięcia*, s. 72.

¹⁹ *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Materiały dyskusyjne*, s. 54–98.

noznaczne, a przekreśleń — co podkreślali — też pisarz nie dokonywał najczęściej bez powodu, dlatego byli zdania, że należy je wyjaśniać tylko w przypisach. Wszystkie powyższe cechy rękopisu miały być zachowane także w transkrypcji, która winna przede wszystkim wiernie oddawać właściwości językowe przekazu, jego formę i odcienie fonetyczne oraz fleksyjne. Historykom również nie do końca odpowiadała ta tak daleko idąca skrupulatność przy transliteracji tekstów, szczególnie z XVI i następných wieków, których pisownia nie nastęrcza już w tym czasie z reguły większych problemów historyczno-językowych. W osobnych postanowieniach omawiana instrukcja nakazywała opracowanie przy każdej edycji źródłowej indeksów wyrazowych obejmujących pełen tekst wydawanego utworu, co miało ułatwiać nie tylko ocenę formy graficznej i językowej dzieła, ale też korzystanie z treści przekazu. Dużą zaletą tego projektu były też — co podkreślali filolodzy — proponowane reguły formułowania i zaszeregowania przypisów, a także logiczne rozstrzygnięcia dotyczące np. głosowni, form fleksyjnych itp.²⁰

Znacznie wcześniej, bo jeszcze w 1946 r., również historycy polscy — wywodzący się głównie ze środowisk krakowskich i warszawskich — zaczęli dyskutować o potrzebie opracowania odrębnych zasad dotyczących wydawania źródeł historycznych z czasów nowożytnych. Pierwszym efektem tych rozmów stała się m.in. przygotowana przez Komisję Historyczną Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział II, ogłoszona w 1949 r., a opracowana ostatecznie przez J. Glinkę *Instrukcja wydawnicza dla nowożytnych źródeł dziejowych*²¹. W tymże roku także w Krakowie na forum Komisji Historycznej PAU przedstawiono przygotowany przez W. Konopczyńskiego i E. Kuntzego projekt podobnej instrukcji edytorskiej dla źródeł z tegoż okresu (nawiązujący jednak dość ściśle do uchwalonej przed wojną instrukcji średniowiecznej), który został przedyskutowany i zatwierdzony przez specjalnie wyłonioną podkomisję, składającą się również z przedstawicieli innych ośrodków historycznych. Niestety, w związku z ówczesną polityką władz państwowych, która doprowadziła w efekcie do rozwiązania w 1952 r. PAU, zaakceptowane wówczas zasady wydawnicze, zredagowane ostatecznie przez K. Lepszego jako *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, ukazały się drukiem dopiero w 1953 r.²² Instrukcja ta — jak podkreślono w Przedmowie do niej — starała się godzić dwie cechy: systematyczność z przejrzystością. Rozpoczęła się uwagami wstępnymi, po których omówiono problemy łączące się z podstawą wydania (tekst i odmianki tekstowe, przygotowanie przekazu do druku, jego postać zewnętrzną i stronę graficzną, aparat krytyczny), a następnie zagadnienia związane z redakcją wydawnictwa (nagłówki, objaśnienia dotyczące źródła i literatury itp.). Na końcu tegoż wydawnictwa załączono aneksy, w których omówiono sprawy odtworzenia polskich tekstów źródłowych w druku oraz podano konkretne przykłady ilustrujące, jak należy stosować zasady tej instrukcji (tekst instrukcji zob. Załącznik 4).

Oprócz powyższej instrukcji ogólnej niekiedy opracowywano na jej podstawie również instrukcje szczegółowe, przeznaczone tylko dla określonych rodzajów przekazów nowożytnych. Przykładem tego może tu być np. opracowana w połowie lat 50. XX w. specjalna instrukcja dla edycji lustracji dóbr królewskich od XVI do XVIII w.²³

²⁰ Por. też B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 74–75. Zob. też *Zasady wydawania staropolskich źródeł historycznych XVI–XVIII wieku: strona językowa tekstu źródłowego*, oprac. H. Turska, Warszawa 1966, msp. powielony.

²¹ J. Glinka, *Instrukcja wydawnicza dla nowożytnych źródeł dziejowych, projekt przyjęty przez Komisję Historyczną Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz przez warszawskie grono członków Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności*, „Roczniki Komisji Historycznej — Towarzystwo Naukowe Warszawskie”, Wydział II, t. 2, 1949, z. 1.

²² *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku* [zob. Załącznik 4].

²³ *Instrukcja wydawnicza dla publikacji lustracji dóbr królewskich od XVI do XVIII w.*, Warszawa, brak roku wyd., msp. powielony.

W 1949 r. rozpoczęły się również pierwsze prace nad projektem nowej instrukcji wydawniczej dla źródeł średniowiecznych, w których wzięli udział obok historyków m.in. przedstawiciele środowisk archiwalnych. Pierwotne założenia tych nowych zaleceń przedyskutowano w Archiwum Głównym Akt Dawnych, potem — w 1950 r. — przesłano je do Komisji Historycznej PAU, która jednak nie zdążyła już się nimi zająć. Po ukazaniu się wspomianej wyżej *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, którą oceniono jako bardzo jasną i przejrzystą, postanowiono dodatkowo niejako dostosować do niej również układ przygotowanych wskazówek dotyczących edycji przekazów średniowiecznych, tak aby obie instrukcje były opracowane w miarę podobnie. Ostateczny projekt dotyczący tekstów średniowiecznych ogłoszony został przez Adama Wolffa na łamach „Studiów Źródłoznawczych” w 1957 r.²⁴ Odróżniał on się od nowożytnej instrukcji z 1953 r. m.in. propozycją sygnalizowanego już wcześniej, formalnego podziału na różne typy źródłowych wydawnictw historycznych, a także tym, jakie informacje należało zamieszczać w przypisach tekstowych i rzeczowych. A. Wolff przychylił się również do zdania J. Siemieńskiego²⁵, że ze względu na jasność przekazu i wygodę potencjalnego czytelnika edycji źródełowych, który z reguły nie interesował się za bardzo metodą wydawniczą czy dokładnym brzmieniem wszystkich oryginalnych ustępów, w przypisach tekstowych nie powinno się raczej zamieszczać informacji merytorycznych, które nie uzasadniają poszczególnych lekcji lub rekonstrukcji tekstu. Wiadomości takie należy przenosić do przypisów rzeczowych, które czyta każdy czytelnik interesujący się treścią źródła. Autor w zaproponowanym projekcie nie zdecydował się jednak na ostateczne wprowadzenie takich wskazówek do instrukcji, poddając je tu tylko pod ewentualną dyskusję. Nowością — w porównaniu do wcześniej publikowanych instrukcji wydawniczych — było też załączenie na końcu omawianego projektu dwóch tablic: jednej przeznaczonej dla wydawców, a drugiej skierowanej bezpośrednio do czytelników, w których A. Wolff sugerował — zresztą za J. Siemieńskim — stosowanie zamiast niektórych rozbudowanych przypisów tekstowych określonych znaków graficznych, co miało m.in. ułatwić i przyspieszyć przygotowanie średniowiecznych przekazów źródłowych do druku oraz ich późniejszą recepcję.

Jako dodatek do omawianego *Projektu* A. Wolffa załączono opracowaną przez Z. Budkową, M. Friedbergową oraz B. Kürbisównę krótką *Instrukcję dla wydawnictwa roczników polskich* (tekst tych instrukcji zob. Załącznik 2 i 3)²⁶.

Równoległe do tych dwóch instrukcji, czyli mniej więcej w tym samym czasie (w 1957 r.), B. Kürbis przedstawiła również opracowane przez siebie założenia, mające być podstawą dla przyszłej instrukcji wydawniczej dla źródeł historiograficznych. Według ich autorki powinny one uwzględniać m.in.:

- ramowość instrukcji, która dopuści stosowanie odrębnych metod wydawniczych w odniesieniu do różnych przekazów (jednak na zasadzie wspólnych podstaw teoretycznych);
- wydawanie nie tylko tekstu, ale właśnie źródła historycznego, czyli edycja winna ukazywać, jak ma się zachowana forma i treść historyczna do prawideł, którymi kierują się dzisiaj badacze (treści logicznej, formy gramatycznej itp.);
- uwzględnienie w źródle zarówno przekazu (czyli świadomej pracy autora), jak i reliktu — czyli tego, co weszło doń w formie i treści niezależnie od autora, jako efekt procesu dziejowego;
- odtworzenie w miarę możliwości — obok możliwie pełnej tradycji rękopiśmiennej — archetypu, z podkreśleniem jednak, że w przypadkach gdy zachowane egzemplarze są zbyt odległe od archetypu lub oryginału, taka konstrukcja może być zbyt ryzykowna. Podstawę dla tekstu winien stanowić w takiej sytuacji jeden rękopis, zawierający przekaz o najstarszej tradycji. Wszyst-

²⁴ A. Wolff, *Projekt*, s. 155–181 [zob. Załącznik 2].

²⁵ J. Siemieński, *Symbolika wydawnicza*, s. 30–31.

²⁶ Z. Budkowa, M. Friedbergowa, B. Kürbisówna, *Instrukcja dla wydawnictwa roczników polskich*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 182–184 [zob. Załącznik 3].

kie pozostałe rękopisy dostarczają wówczas tylko lekcji kontrolnych. Ustalanie tekstu–syntezy na podstawie wszystkich rękopisów nie jest w takich sytuacjach polecane;

- przedmowa do wydania przekazów historiograficznych winna zawierać m.in.: omówienie stanu badań, opis rękopisów i ich dzieje, krytykę tekstu, jego historię i stemmat, krytykę erudycyjną (autor, czas, miejsce powstania przekazu), wyjaśnienie genezy historycznej źródła i jego funkcji społecznej, przedstawienia jego recepcji i dziejów oddziaływania na potomność, a także bibliografię dotyczącą źródła;
- z kolei wprowadzenie wydawcy do takiego przekazu historycznego winno obejmować komentarz filologiczny do źródła (czyli leksykalny — warianty i gramatyczny) oraz komentarz rzeczowy (dotyczący faktów i procesu dziejowego, zmian, które wprowadzili w przekazie potomni, oraz stopnia jego wykorzystania w badaniach naukowych). Jednak aby odciążyć tekst źródłowy od zbyt wielu przypisów dotyczących strony filologicznej, część tego rodzaju problemów można ogólnie omówić we Wstępie (ortografię, interpunkcję, cechy retoryczne i językowe itp.). Tu wydawca winien mieć pełną swobodę decyzji. Powyższe elementy (jedynie z pewną redukcją komentarza) winny także uwzględniać edycje popularnonaukowe²⁷.

Rok później (1958 r.) opublikowano też — niestety tylko w formie powielanej — *Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski*, opracowane przez S. Kalabińskiego i F. Tycha (zob. Załącznik 6), które nie pretendowały jednak do miana ostatecznych zaleceń, chociaż przed ich ostateczną redakcją propozycja ta — jak wiadomo z późniejszej literatury przedmiotu — była również przedyskutowana m.in. w Instytucie Historii PAN²⁸. Jej autorzy byli zdania, że instrukcja taka nie może być traktowana jako nienaruszalny kanon, a powinno się ją traktować jako punkt wyjścia, zbiór zasad, które edytor może rozwijać już sam, dostosowując do pojawiających się nowych problemów. Dotyczyła ona głównie przekazów źródłowych pochodzenia kancelaryjnego, źródeł narracyjnych, druków ulotnych i prasy, pomijając akta o innym charakterze (np. gospodarcze, statystyki, tabele, wykresy itp.). Teksty źródłowe zgodnie z jej zaleceniami mogły już być nieco bardziej modernizowane, niż proponowały to wskazówki dla źródeł nowożytnych, np. winno się je przygotowywać do druku już z zastosowaniem obowiązującej współcześnie pisowni i interpunkcji, przy możliwości wprowadzania pewnych uproszczeń i opuszczeń. Część propozycji z tej instrukcji została wykorzystana później przez Ireneusza Ihnatowicza.

Kolejny czasowo projekt instrukcji dla polskich edytorów źródeł historycznych, tym razem dotyczący przekazów z XIX i początku XX w., autorstwa wspomnianego I. Ihnatowicza, ukazał się drukiem w 1962 r.²⁹ Ostateczną redakcję tych wskazówek poprzedziły publikacje sygnalizujące potrzebę przygotowania wspomnianych regulacji³⁰. Projekt ten dotyczył prawie wszystkich rodzajów źródeł pisanych z omawianego okresu (również buchalteryjnych, statystycznych i masowych), jednak nie obejmował np. źródeł fonograficznych. Granica chronologiczna przedłożonych wskazówek edytorskich ząbowała się z instrukcją nowożytną pod redakcją K. Lepszego. Zgodnie z sugestiami I. Ihnatowicza, w zależności od tego, z jakiego okresu przekazy miały przeważać w ewentualnej, przyszłej edycji źródłowej, wydawca mógł posługiwać się bądź jedną, bądź drugą instrukcją. Omawiany projekt miał również układ wewnętrzny mocno zbliżony do instrukcji dla źródeł nowożytnych (tekst tego projektu instrukcji zob. Załącznik 5).

²⁷ B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 78.

²⁸ *Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski*, oprac. S. Kalabiński, F. Tych, Warszawa 1958 (maszynopis powielany) [zob. Załącznik 6].

²⁹ I. Ihnatowicz, *Projekt*, s. 99–124 [zob. Załącznik 5].

³⁰ Zob. Z. Kolankowski, *O przyszłej instrukcji wydawania źródeł historycznych XX w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 4, 1959, s. 135–147; I. Ihnatowicz, *W sprawie zasad publikacji źródeł historycznych z XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 52, 1961, z. 1, s. 164–172.

Ostatnia chronologicznie polska instrukcja wydawnicza, opracowana tym razem dla wydawców źródeł epigraficznych, została ogłoszona drukiem przez Józefa Szymańskiego i Barbarę Trelińską w 2003 r.³¹

Praktycznie żadna z wymienionych tu instrukcji nie miała i nie ma statusu wyłącznie obowiązującej przy przygotowywaniu do druku źródeł historycznych z okresu lub zakresu, którego dotyczy, co wynikało m.in. z faktu, że dla niektórych epok albo posiadamy ich więcej (średniowiecze), lub też istnieją ich różne redakcje, opracowane zarówno przez historyków, jak i filologów (czasy nowożytne). Instrukcje te nie obejmują również wszystkich form przekazów historycznych (np. ciągle brak postulowanej już przed ponad półwieczem ogólnej instrukcji dotyczącej edycji źródeł do dziejów gospodarczych z czasów nowożytnych, przekazów kartograficznych, ikonograficznych, fonograficznych itp.). Jak już sygnalizowano to wcześniej, większość ze wzmiankowanych wskazówek ma przede wszystkim charakter praktyczny, stąd ograniczają się one głównie do normowania spraw związanych z techniką wydawniczą. Z tego też powodu z reguły dzielą się one — nie licząc przedmów, uwag wstępnych czy zakończenia oraz aneksów — na 2 podstawowe części (rozdziały): pierwszą — zajmującą się przede wszystkim przygotowaniem tekstu źródłowego do druku, oraz drugą — skupiającą się z reguły głównie na jego redakcji. Autorzy większości z przytoczonych zasad edytorskich mniej lub bardziej wyraźnie też podkreślali, że ich zalecenia wcale nie muszą być literalnie stosowane w każdej publikacji źródłowej, dopuszczając w pewnych przypadkach lub kwestiach odstępstwa od postanowień poszczególnych instrukcji, jednak zawsze z zaleceniem, aby w każdej takiej sytuacji wprowadzone własne rozwiązania edytorskie dokładnie uzasadnić i omówić we wstępach do edycji, a później w całym wydawnictwie konsekwentnie ich przestrzegać.

Mimo tych zastrzeżeń ostatnio pojawiają się dość często głosy podważające konkretne rozstrzygnięcia niektórych instrukcji wydawniczych, a niekiedy nawet wręcz kwestionujące potrzebę ich opracowywania lub stosowania. Najbardziej radykalne stanowisko w tej sprawie zaprezentował niedawno — w odniesieniu do przekazów z XVIII w. — Jerzy Dygdała³².

³¹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, oprac. J. Szymański, B. Trelińska, Lublin 2003 [zob. Załącznik 7].

³² J. Dygdała, *Z doświadczeń edytora osiemnastowiecznych lustracji i inwentarzy — czy instrukcja wydawnicza jest w ogóle potrzebna?*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 143–158.

ZBIERANIE I SELEKCJA MATERIAŁÓW DO DRUKU, KRYTYKA ŹRÓDEŁ ORAZ USTALANIE TEKSTU PUBLIKACJI

3.1. METODY ORAZ ZAKRES KWEREND ARCHIWALNYCH I BIBLIOTECZNYCH

Pierwszym etapem pracy edytora po ustaleniu tematu i charakteru przygotowywanego wydawnictwa źródłowego jest zebranie materiału do publikacji oraz jego ewentualna selekcja. Czynności te będą wyglądać nieco inaczej w przypadku przygotowywania do druku tylko jednej, określonej książki z zasobu konkretnego archiwum lub biblioteki niż np. przy edycji kodeksu lub wydawnictwa problemowego, w którym postanowiono udostępnić badaczom przekazy z wielu instytucji przechowujących źródła na dany temat, niekiedy nawet z terenu kilku krajów. Wpływ na głębokość i zasięg terytorialny przeprowadzanej kwerendy ma też okres, jaki obejmować ma dane wydawnictwo źródłowe, a nawet różne wydarzenia z przeszłości, które znalazły swoje odzwierciedlenie w obecnym rozmieszczeniu (często wręcz rozproszeniu) określonych archiwaliów. Na to ostatnie zjawisko oddziaływały początkowo m.in. różne wojny, toczące się od średniowiecza na ziemiach polskich, potem rozbiory i okres niewoli, a w końcu straty i zniszczenia będące następstwem dwóch wojen światowych, które objęły również ziemie polskie, a także dokonane w ich następstwie zmiany granic między państwami. Przygotowując wydawnictwo o charakterze dyplomatycznym, zbierające różne dokumenty, akta i korespondencję konkretnego wystawcy lub dotyczące określonego zagadnienia albo obszaru, należy liczyć się z faktem, że tego rodzaju archiwalia często mogą być rozproszone w zbiorach wielu archiwów państwowych i kościelnych, różnych bibliotek, muzeów, a nawet osób prywatnych. Przykładem mogą tu być np. dokumenty i listy wystawiane w różnych kancelariach monarszych, kierowane zarówno do innych władców, wielmożów czy kupców z obcych krajów, jak i do własnych stanów, indywidualnych poddanych, różnych instytucji kościelnych, miast, gildii, cechów i bractw religijnych itp., lub wytwory kancelarii znaczących ośrodków miejskich, które można spotkać w zbiorach wielu instytucji i osób fizycznych w kraju i za granicą (np. w kancelariach królewskich, różnych instytucji państwowych, kościelnych, archiwach miast, korporacji zawodowych i religijnych, rodzin i osób prywatnych oraz innych).

Generalnie — uwaga ta jednak tylko w niewielkim stopniu odnosi się do wydawnictw pojedynczych ksiąg i akt — kwerenda do zaplanowanej edycji źródłowej powinna obejmować wszystkie przekazy historyczne jej dotyczące, a edytor zasadniczo ma obowiązek dotarcia do wszystkich zachowanych oryginałów i ich kopii, a także poznania oraz wykorzystania tych źródeł (nawet jeżeli były one już publikowane w jakichś wcześniejszych edycjach źródłowych). Dopiero po wykonaniu takiej całościowej kwerendy i ostatecznym ustaleniu profilu planowanego wydawnictwa (merytorycznego, chronologicznego i terytorialnego) możliwe jest dokonanie pewnego wyboru (selekcji) tych prze-

kazów. Nie należy w tym miejscu zapominać, że jego ramy muszą być ściśle określone i winny wykluczać jakąkolwiek dowolność. Selekcja taka wymaga dużej odpowiedzialności. Problem ten występuje jednak w praktyce przede wszystkim w sytuacjach, gdy przygotowujemy się do publikacji materiałów z okresu od czasów nowożytnych po najnowsze (w przypadku źródeł średniowiecznych z takimi dylematami mamy do czynienia znacznie rzadziej). Dzieje od XVI w. wyróżniają się dużą dynamiką zmian politycznych, gospodarczych i kulturalnych oraz związanych z nimi faktów czy zjawisk, a także szybkim rozwojem różnych form kancelaryjnych i sposobów komunikacji społecznej. Dlatego przyszły wydawca musi być w stanie dokonać kompetentnej oceny zachowanych archiwaliów, a także wykazać się dobrą znajomością okresu, w którym powstało źródło, co niezmiennie wiąże się z szeroką erudycją oraz uczciwością naukową. Tym bardziej że w ostatnich latach coraz rzadziej — przynajmniej jeżeli idzie o historię najnowszą — ukazują się pełne edycje źródeł powstałych w jakiejś określonej kancelarii, a przeważają wśród nich raczej materiały zawierające fragmenty bardzo różnych zbiorów czy zespołów akt. Jednym z głównych kryteriów takiej selekcji musi więc być z jednej strony charakter zaplanowanego wydawnictwa i cel, jaki ma ono spełniać w przyszłości, z drugiej zaś jego temat i wartość poznawcza publikowanych źródeł (dużą wagę ma tu również reprezentatywność wybranych przekazów). Z selekcją wiąże się też ustalenie podstawy źródłowej edycji (oryginał, kopia), co nie zawsze — szczególnie w odniesieniu do przekazów najnowszych — jest proste¹.

W tym miejscu można jedynie przypomnieć, że badacz przygotowujący edycję źródłową może zetknąć się z różnymi formami kancelaryjnymi takich przekazów. Już w XII w., a szerzej w wieku XIII zaczęto w Polsce wystawiać dokumenty — pisma redagowane i uwierzytelniane według określonych reguł, stwarzające lub poświadczające pewien stan prawny. Tego rodzaju formy, chociaż w nieco zmienionym kształcie, przetrwały zresztą do dzisiaj: są nimi obecnie m.in. świadectwa szkolne czy dyplomy ukończenia studiów.

Inne, luźne postacie dokumentacji pisanej, czyli akta, pojawiły się na ziemiach polskich w większej liczbie dopiero od schyłku średniowiecza, głównie jednak w czasach nowożytnych. Są to rozmaitego rodzaju pojedyncze protokoły, zeznania, inwentarze, pisma ogólne, rachunki i tym podobne akty. Od dokumentów różni je to, że chociaż nieraz stwarzają stan prawny lub też poświadczają jego istnienie, stanowiąc np. środek dowodowy w sądzie, mają one jednak nieco inną postać zewnętrzną niż dokumenty, a także nie posiadają samodzielnego waloru prawnego. Akt jest bowiem formą utrwalenia czynności urzędowej, ale nie zawsze prawnej. Niekiedy tylko towarzyszy on dokumentowi, czasem może być też śladem przygotowań do jego wystawienia. Z biegiem czasu termin *akta* nabrał szerszego znaczenia i zaczęto nim oznaczać wszelką dokumentację, głównie pisaną, będącą wytworem działalności różnych agend życia społecznego i ich kancelarii.

Od przełomu XIII/XIV w. znamy w Polsce nowe rodzaje dokumentacji w formie ksiąg wpisów, które z czasem stały się już w średniowieczu dominującą formą kancelaryjną. Mianem tym oznaczano księgi, do których wpisywano (a więc w których rejestrowano) teksty wystawianych dokumentów, relacje o dokonanych czynnościach prawnych, a później również informacje o czynnościach osób trzecich zdziałanych przed jakimś urzędem. Powstawały wtedy w ówczesnych kancelariach różne rejestry dokumentów, księgi protokołów czy sądowe oraz — jako dość szczególna odmiana księgi wpisów — księgi rachunkowe. Ten typ dokumentacji był najbardziej reprezentatywnym dla kancelarii z okresu od XIV do XVIII w.

Dopiero w XVIII w., głównie w jego II połowie, polskie kancelarie obsługujące centralne urzędy działające kolegiąlnie (zwane wówczas najczęściej komisjami) wprowadziły do praktyki biurowej

¹ R. Murawski, *Niektóre aspekty publikacji źródeł historycznych*, [w:] *Problemy edytorstwa. Materiały seminarium zorganizowanego przez PWN w październiku 1970 r.*, Warszawa 1971, s. 140 n.

nowe formy kancelaryjne. Osobno zaczęto wówczas prowadzić protokoły posiedzeń ciał kolegialnych, odrębnie rejestrowano pisma wysyłane (ekspedycje) i osobno gromadzono wszelkie załączniki spraw wnoszonych pod obrady, a także zbierano w odrębnej serii pisma napływające do kancelarii (memoriały). W ten sposób powstawały w tych kancelariach trzy główne serie: protokołów, ekspedycji i memoriałów, w których mogły np. występować akta dotyczące tej samej sprawy.

W końcu, w XIX w., zaczął panować powszechnie także na ziemiach polskich jeszcze inny system kancelaryjny, zgodnie z którym akta zaczęto gromadzić nie według czynności urzędu, ale wokół jednej sprawy. Panującą formą kancelaryjną stały się od tego momentu akta sprawy, łączące razem wszystkie pisma, które w związku z określoną sprawą wpływały do kancelarii lub z niej wychodziły, a także wszelkie związane z nimi załączniki. Takie akta spraw miały początkowo postać fascykułów (wiązek akt luźnych) i poszytów, a później również różnych skoroszytów czy luźnych teczek.

Ten ostatni system panuje w urzędach i instytucjach w zasadzie po dzień dzisiejszy, chociaż i tutaj najnowsza technika biurowa wprowadza określone zmiany. Początkowo polegało to na miniaturyzacji akt tradycyjnych (mikrofilmy, mikrofiszki), a od momentu wprowadzenia do powszechnego użytku komputerów część lub całość dokumentacji jest prowadzona tylko w formie elektronicznej. Obok niej w registraturach i archiwach od dłuższego czasu gromadzi się też inne, odmienne od tradycyjnej pisanej, formy dokumentacji, np. obrazowej, dźwiękowej czy audiowizualnej, które ostatnio również już coraz częściej próbuje się udostępnić zainteresowanym, najczęściej w formie cyfrowej.

Jak już wspomniano w tym rozdziale, jedną z pierwszych trudności, na które natyka się przyszły edytor źródeł historycznych, jest ich selekcja. Jeżeli idzie o źródła średniowieczne, to sprawa jest dość prosta, gdyż dla tego okresu — jak to stwierdził niegdyś Antoni Gąsiorowski² — wydawać warto wszystkie zachowane przekazy, a problem polega raczej na ustaleniu kryterium kolejności przygotowania ich do druku i publikacji, ewentualnie rozstrzygnięciu dylematu, co musi być od razu wydane w całości, a jakie przekazy można — z uwagi na brak możliwości dobrego, merytorycznego opracowania takich edycji lub problemy finansowe — przybliżyć badaczom jedynie w formie regestów albo, jak proponował to ostatnio Marek Słoń w odniesieniu do wrocławskich ksiąg ławniczych, w postaci komputerowej bazy danych, w której byłyby zawarte najważniejsze informacje dotyczące poszczególnych zapisek³. To ostatnie rozwiązanie nie zostało jeszcze dotąd w pełni sprawdzone w praktyce. Jednak jeżeli idzie o materiały od XVI w. — z uwagi na podkreślany już gwałtowny wzrost liczby wytwarzanych i zachowanych przekazów źródłowych — zagadnienie selekcji źródeł zasługujących na wydanie staje się coraz pilniejsze. Problem ten narasta później z każdym wiekiem, a w stuleciu XIX, XX i obecnym staje się wręcz węzłowy. Praktycznie już od XVI w. różnica między liczbą zachowanych przekazów źródłowych a możliwościami finansowymi i technicznymi udostępnienia ich w całości badaczom staje się coraz większa, szczególnie w porównaniu do analogicznych proporcji edycji i zachowanych źródeł średniowiecznych. Z tego powodu szczególnie edytorzy akt najnowszych muszą już na coraz większą skalę dokonywać selekcji materiałów do publikacji, która nie powinna jednak zmieniać obrazu sprawy przedstawianej w edycji źródłowej. To są główne powody — co należy tu jeszcze raz podkreślić — że wydawcy nie są i jeszcze przez długi okres nie będą w stanie przygotować do druku wszystkich zachowanych od czasów nowożytnych przekazów źródłowych. Wyjściem z tej sytuacji może być jedynie ich digitalizacja i prosta publikacja bez żadnego aparatu naukowego w formie skanów w Internecie, co — jak się wydaje — jeszcze przynajmniej przez jakiś czas, głównie ze względów finansowych, będzie również nierealne, albo też przygotowywanie do druku w całości tylko najważniejszych źródeł, a pozostałe w wyborach lub w formie, która

² A. Gąsiorowski, *Odpowiedź*, s. 145.

³ M. Słoń, *Zur Edition der Grundbücher einer mittelalterlichen Grosstadt. Die Breslauer Schöffnenbücher*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004*, s. 315–318.

pozwała na przekazanie badaczowi najważniejszych treści w nich zawartych przy równoczesnym znacznym zmniejszeniu objętości publikacji. Każde z tych rozwiązań ma swoje wady i zalety.

Najcenniejsze dla badaczy są oczywiście publikacje źródeł w całości, szczególnie gdy obejmują one wszystkie zachowane przekazy i zwalniają zainteresowanych od dalszej kwerendy w archiwach czy bibliotekach. Jednak, z uwagi na sygnalizowaną mnogość zachowanych archiwaliów, tego rodzaju edycje — nie licząc tu okresu starożytności i średniowiecza — ukazują się coraz rzadziej, a wypierają je różnego rodzaju wybory tematyczne lub publikacje w formie regestów albo ekscerptów, a niekiedy nawet próby tylko statystycznego oddania treści poszczególnych źródeł, np. w postaci tabel (te ostatnie zestawienia tracą już ostatecznie cechy przekazu źródłowego). Wymienione regesty dodatkowo mają też tę wadę, że np. przy redakcji streszczeń pozwalają wydawcy na bardzo daleko idącą interpretację, a nawet nadinterpretację przekazów, a wyciągi źródłowe z kolei przekazują czytelnikowi tylko wybraną przez edytora (też w sposób subiektywny) część informacji zawartych w tekście przekazu. Dlatego szczególnie przy wyborach źródeł winno się jednak bezwzględnie dodatkowo podawać możliwie obszerne informacje uzupełniające, np. o sygnaturach i treści innych, nieuwzględnionych w danej publikacji zachowanych archiwaliów dotyczących danego tematu. Należy też mieć cały czas świadomość, że każdy wybór źródeł dokonany przez wydawcę ma zawsze charakter mniej lub bardziej subiektywny, a w niektórych przypadkach jest on nawet wręcz tendencyjny. Dlatego też tego rodzaju wydawnictwo nie może być z reguły podstawą do jakichkolwiek bardziej ogólnych wniosków. Uwaga ta dotyczy również tak częstych ostatnio różnego rodzaju tłumaczeń na język polski — wobec nie zawsze czytelnych kryteriów selekcji — *wyborów źródeł*, które pełnią przede wszystkim funkcje dydaktyczne lub popularyzacyjne (a niekiedy nawet polityczne) w stosunku do określonych wydarzeń lub zagadnień z przeszłości. Ilustracją takich edycji mogą być m.in. liczne w okresie PRL-u wydawnictwa dotyczące ruchów rewolucyjnych, dziejów klasy robotniczej czy warunków egzystencji ludności i rozwoju gospodarczego państwa⁴.

3.2. KRYTYKA TEKSTU

Tok przygotowania materiałów źródłowych do edycji podzielić można na kilka stadiów, z których do najważniejszych zalicza się sygnalizowany już etap heurezy, czyli odnalezienia i zebrania wszystkiego, co ma stanowić podstawę przyszłej edycji, potem ma miejsce etap krytyki erudycyjnej zewnętrznej i wewnętrznej, a w końcu następuje etap interpretacji.

Już dawno temu zauważono, że każda, nawet najbardziej pionierska praca naukowa ma z reguły swoje korzenie w badaniach wcześniejszych i często w znacznej mierze opiera się na ich ustaleniach. Dlatego też przygotowanie do każdej edycji źródłowej rozpoczynamy od sprawdzenia, czy dany przekaz lub przekazy były już w przeszłości wykorzystywane lub publikowane przez innych badaczy, czy też nie, oraz — jeżeli materiał został już wcześniej udostępniony w części lub w całości drukiem — czy rzeczywiście istnieje potrzeba jego ponownej edycji. Nie ma przecież powodu, aby po raz wtóry ogłaszać drukiem teksty, które zostały wcześniej poprawnie wydane i nie ma większych trudności z dotarciem do nich w bibliotekach naukowych. Takie sprawdzenie rozpoczynamy z zasady od zapoznania się z literaturą przedmiotu dotyczącą tła historycznego i przedmiotu planowanej edycji (należy umiejscowić m.in., w jakim momencie dziejowym planowane do druku przekazy powstały i jak oddziaływały na otoczenie, poznać ich funkcje, umieścić je w konkretnym czasie i przestrzeni oraz ustalić, kto uczestniczył w procesie ich powstania), a także z wszystkimi dostępnymi (nie tylko drukowanymi) inwentarzami i katalogami archiwalnymi, bibliotecznymi czy muzealnymi, w których źródła te zostały zinwentaryzowane, a gdzie potencjalnie mogą znajdować się także in-

⁴ Por. I. Ichnatowicz, *W sprawie zasad publikacji*, s. 167–169; S. Kieniewicz, *Odpowiedź na ankietę*, s. 157.

formacje o ich ewentualnych wcześniejszych losach oraz publikacjach w całości lub fragmentach. W momencie kiedy zostanie podjęta już ostateczna decyzja o przystąpieniu do pracy nad konkretną publikacją źródłową, to — co należy w tym miejscu znowu wyraźnie podkreślić — przyszły jej edytor jest zobowiązany do pełnego wykorzystania dotychczasowej literatury dotyczącej zagadnienia, które chce podjąć, nawet tej, która na pierwszy rzut oka może się wydawać mniej ważna lub niekiedy wręcz nawet nieprzydatna, gdyż praktyka pokazuje, że również w takich pracach można znaleźć jakieś wiadomości na poszukiwany temat lub wyciągi np. z przekazów źródłowych, które do dzisiaj z różnych powodów nie przetrwały. Zasady i reguły szczegółowe prowadzenia takich prac zależą oczywiście od rodzaju planowanej edycji i nie ma tu żadnych stałych schematów czy wzorów postępowania. Dokładne i w miarę pełne przeprowadzenie tego rodzaju badań pozwoli potem — już w trakcie prowadzenia dalszych prac edytorskich — na uniknięcie niepotrzebnego powracania do omawianych tu czynności heurystycznych.

W przeszłości informacje uzyskane z różnych wykorzystywanych opracowań, a także gromadzone źródła z reguły były zbierane w formie tradycyjnej kartoteki spisywanej ręcznie lub maszynowo (ostatnio też komputerowo), składającej się z dwóch części: kart opracowań historycznych i kart z tekstami (*in extenso* lub w ekscerptach) przygotowywanych do publikacji źródeł. Na każdej takiej karcie oprócz zawartego na niej tekstu winien być dokładny opis bibliograficzny tych materiałów, sporządzony w zależności od charakteru przekazu — zgodnie z normami obowiązującymi dla zbiorów bibliotecznych, archiwalnych czy muzealnych. Układ takiej kartoteki zależał z reguły od celów, którym ona miała służyć. W praktyce najczęściej prowadzono je alfabetycznie, chronologicznie, rzeczowo lub też stosowano układ mieszany.

Ta tradycyjna forma kartoteki naukowej dzisiaj, w dobie postępującej informatyzacji, z reguły jest już zastępowana różnego rodzaju bazami komputerowymi, które dają dużo większe możliwości przeszukiwania wprowadzonych doń informacji i tekstów oraz wykorzystywania ich w trakcie bieżącej pracy badawczej i edytorskiej.

Kolejnym etapem pracy edytora będzie krytyka, czyli w przypadku edycji jest to przede wszystkim weryfikacja zebranego materiału źródłowego. Dzielimy ją na zewnętrzną (czyli krytykę stanu zachowania przekazu) oraz wewnętrzną (krytykę jego pochodzenia i autentyczności). Pierwsza z nich obejmuje głównie stronę fizyczną źródeł, druga — ma dać m.in. odpowiedź na pytania dotyczące ich wiarygodności, czasu powstania, miejsca oraz autorstwa, co pozwala stwierdzić, czy określony przekaz jest rzeczywiście autentyczny (inaczej mówiąc, czy jest tym, za co się podaje, i jest uważany za to, czym jest w rzeczywistości). Cechy zewnętrzne (a należą do nich np. pismo, materiał pisarski, inkaust, format karty, graficzne opracowanie tekstu, sposób uwierzytelnienia — opieczętownienie, stan zachowania, sposób złożenia, napisy dorsalne i na marginesach itp.) w pełni może przekazać w zasadzie tylko przekaz oryginalny, a częściowo również fotografia (skan). Przy ich badaniu wykorzystuje się m.in. osiągnięcia niektórych wspomnianych już nauk pomocniczych historii (chronologii, dyplomatyki, heraldyki, sfragistyki i innych). Cechy wewnętrzne (m.in. rodzaj przekazu, określone formuły, według których jest on zbudowany) obejmują z kolei przede wszystkim treść źródła, jego styl czy język, czyli elementy, które przekazują mniej lub bardziej dokładnie również w miarę wierne kopie. Zmieniały się on z czasem, niekiedy wpływ na nie miało też terytorium lub kancelaria, w której dany przekaz powstał. Analiza wymienionych cech pozwala m.in. stwierdzić, czy mamy w danym przypadku do czynienia z przekazem autentycznym (czyli z taką formą, jaką nadał mu wystawca), czy dokumentem podrobionym (falsyfikatem, którego cechy nie są zgodne z wolą i wiedzą wystawcy), kiedy dane źródło powstało, kto je stworzył i do kogo było adresowane, co autor wiedział na opisywany w nim temat i czy relacjonowane wydarzenia przedstawiał obiektywnie, w końcu — jaki był cel jego napisania. Można tu również zaznaczyć, że nawet w wypadku zakwestionowania autentyczności jakiegoś badanego w ten sposób przekazu historycznego, nie znaczy

to wcale, że zawsze musimy rezygnować z jego publikacji. Wiadomo przecież, że niejednokrotnie także źródło ewidentnie sfalszowane może dostarczać wielu bardzo cennych informacji, wykorzystywanych później w różnych badaniach naukowych.

W tym miejscu należy znowu dodatkowo wspomnieć — co może być ważne szczególnie dla wydawców książek — że np. z uwagi na stadia powstawania i prowadzenia tego rodzaju rękopisów, wyróżnić możemy m.in.:

- noty brulionowe, pisane z reguły przez pisarzy w trakcie dokonywanych czynności prawnych na luźnych karteczkach, wąskich paskach papieru lub pergaminu, rzadziej na tabliczkach woskowych, które dopiero potem były wpisywane do księgi;
- protokoły, czyli pisane najczęściej również na luźnych składkach skrótowe wpisy bez żadnych formuł, często potem zszywane;
- indukty (od łac. *induco* — *duxi, dictum* — wprowadzam) — czystopisy przepisane starannie do księgi wraz z obowiązującymi formułami.

Wszystkie formuły występujące w źródłach historycznych (od średniowiecza do czasów współczesnych) składają się na jego formularz. Już od wieków średnich dla ważności dokumentu wymagane było występowanie tylko niektórych formuł, takich jak intytulacja, dyspozycja, koroboracja, podpisy i datacja. Z tym że edytor źródeł historycznych — szczególnie ten, który zajmuje się publikacją różnego rodzaju kodeksów czy innych zbiorów dokumentów i listów, w niektórych dyplomach może się zetknąć również z bardzo obszernymi formularzami. Jak już dokładniej omówiono to w rozdziale I, dzieliły się one na trzy zasadnicze części: protokół wstępny będący odpowiednikiem wstępu, treść właściwą, czyli kontekst (*corpus*), oraz protokół końcowy, czyli eschatokół. Każda z tych części składa się też z określonych formuł.

3.3. KOPIOWANIE I KOLACJONOWANIE PRZEKAZÓW ŹRÓDŁOWYCH

Problem kopiowania i kolacjonowania źródeł archiwalnych i bibliotecznych wybranych do publikacji pojawił się praktycznie od momentu wydania pierwszych edycji naukowych. Początkowo zagadnienia te każdy wydawca rozwiązywał indywidualnie, zgodnie ze swoim doświadczeniem i przekonaniem na temat metody przygotowania publikacji źródłowych (niekiedy wzorując się również na praktyce innych wydawców), chociaż z czasem pewne sugestie i regulacje dotyczące tych czynności zaczęto zamieszczać w formie porad lub nawet osobnych podrozdziałów również w niektórych opracowaniach ogólnych czy instrukcjach wydawniczych. Zalecenia te zmieniały się — co jest naturalne — wraz z upływem czasu i postępem w metodach edycji oraz reprodukcji i zapisu materiałów źródłowych. Np. Marcei Handelsman w swojej pracy *Historyka. Zasady metodologii historii* w rozdziale o publikowaniu (ogłaszaniu drukiem) źródeł historycznych⁵, poświęcił również kilka słów kopiowaniu źródeł, generalnie radząc, aby czynność tę wykonywać ręcznie, a następnie dokonać skolacjonowania odpisanego tekstu z podstawą źródłową. Ta ostatnia praca winna wyglądać w ten sposób, że kopista głośno odczytywał dokonany odpis, a druga osoba (najlepiej sam wydawca) sprawdzał jego zgodność z brzmieniem oryginału. Badacz ten doceniał też już wówczas nowe możliwości, które dawała edytorowi coraz bardziej zaawansowana technologicznie fotografia, która umożliwiała robienie dokładnych zdjęć archiwaliów, które mogły służyć również do kolacjonowania tekstów do publikacji.

Wydawcy opublikowanej w 1925 r. *Instrukcji wydawniczej dla średniowiecznych źródeł historycznych* zamieścili w załączniku do niej już odrębny podrozdział zatytułowany: *Wskazówki dla*

⁵ M. Handelsman, *Historyka*, s. 146–156.

*kopistów*⁶. Spotkać w nim można wiele zaleceń, niekiedy bardzo szczegółowych, które regulowały nawet takie kwestie jak wielkość arkuszy papieru, na którym kopiowano źródło, sposób rozmieszczenia na nim tekstu, przejrzystość pisma, odstępy między liniami, dokładność odpisów, rozwiązywanie skrótów, ortografia i interpunkcja, znaki graficzne, dorsalne i marginalne, zapis cyfr oraz dat, luki w tekście, przypisy tekstowe itp.

Problemowi kopiowania i kolacjonowania poświęcił jeden z podrozdziałów w swoim podręczniku *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych* również Marian Friedberg, który wykorzystał m.in. wyżej wspomniane publikacje⁷.

W przedstawionych tu rozważaniach zostaną — przy uwzględnieniu obserwowanego ostatnio dużego postępu w technice reprografii i komputeryzacji — ujęte zarówno wszystkie wymienione publikacje i zawarte w nich postulaty, jak i doświadczenia własne, nabyte w trakcie wieloletnich prac edytorskich.

W chwili obecnej coraz rzadziej wydawca źródeł czy ich kopista przepisuje przygotowywany do edycji tekst na karty papierowe, a raczej używa do tego celu przede wszystkim różnych zaawansowanych technologii informatycznych. Kopiowanie źródła od razu do komputera pozwala uniknąć — jak to było wcześniej — konieczności kilkakrotnego ręcznego lub maszynowego przepisywania tego samego tekstu, co nieuchronnie było związane z możliwością popełnienia w jego trakcie jakichś kolejnych błędów. Nowa technika — niezależnie, czy odpis sporządza sam wydawca, czy zleca on to innej osobie (kopiście) — zmieniła też nieco dotychczasowy, tradycyjny tryb i sposób pracy nad przekazami źródłowymi. W przypadku wykonywania kopii przez inną niż edytor osobę, ten pierwszy musi wcześniej osobiście dokładnie zapoznać się z oryginałem kopiowanego tekstu, aby ustalić ściśle zasady, według których ma pracować kopista. Do tego zadania należy wybierać wyłącznie osobę dobrze znającą język danego źródła i jego paleografię (neografię), a także umiejącą poprawnie posługiwać się komputerem i wybranym programem—edytorem tekstu, pozwalającym na wstawianie do odpisu przypisów tekstowych i rzeczowych. Ostatnio, z uwagi na szybki rozwój skanowania oraz fotografii cyfrowej, która pozwala robić bardzo dokładne i czytelne zdjęcia oryginałów, samo kopiowanie odbywa się coraz częściej na podstawie reprodukcji przekazów źródłowych i jedynie w razie wątpliwości przy odczytach edytor lub kopista sięgają do oryginałów.

Każdą przepisywaną kopię całości lub fragmentu dokumentu, aktu, księgi czy innej formy kancelaryjnej musi poprzedzać informacja o miejscu jego przechowywania, dokładnej sygnaturze (z nazwą zespołu lub zbioru), ewentualnych stronach, na których znajdują się zapisy, a także w miarę dokładny opis zewnętrzny i wewnętrzny źródła (konsultowany przez edytora z kopistą), dokonany jednak wyłącznie na podstawie oryginału kopiowanego przekazu.

W tym miejscu nie trzeba przypominać, że kopiujący źródło musi wykonywać swą pracę bardzo uważnie, tak aby nie opuścić jakiegoś wyrazu, wiersza czy zdania (albo też zapisać go dwukrotnie). Odpis przekazu winien jak najdokładniej oddawać jego treść, bez żadnych zmian, opuszczeń, poprawek czy dopisków, do których nie upoważnił go wydawca. Luki w kopiowanym tekście kopista powinien pozostawić bez żadnych uzupełnień, starając się jedynie, aby wolne miejsce odpowiadało liczbie brakujących liter lub wierszy (zaś w przypisie ewentualnie dokładniej przedstawiamy powód powstania danej luki). Poprawki lub zmiany tekstu dokonane przez pisarza winny być wprowadzone do kopii, a pierwotne brzmienie poprawionego fragmentu oddane w przypisie, gdzie kopista winien też zaznaczyć, w jaki sposób dokonano tej korekty (wyskrobanie, nadpisanie, dopisanie, przekreślenie lub skasowanie). Jeżeli takie modernizacje pochodzą z okresu wyraźnie późniejszego, w przygotowanej kopii zachowuje się pierwotne brzmienie źródła, a dokonane poprawki przenosimy raczej

⁶ *Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych* [zob. Załącznik 1].

⁷ M. Friedberg, *Wydawanie*, s. 49–53.

do przypisów. W ten sam sposób, czyli przypisami tekstowymi, zaznaczamy również każdą zmianę inkaustu lub ręki pisarza. Skrócenia niebudzące wątpliwości kopista może rozwiązywać (o ile edytor nie zechce tego czynić osobiście lub przyjęte przez niego ogólne zasady wydawnicze nie regulują tego problemu inaczej), pozostałe winny być oddane w formie występującej w podstawie źródłowej. Kopista powinien zachować ortografię występującą w oryginale, chyba że wydawca wyraźnie upoważni go do modernizowania jej zgodnie z ustaleniami określonej instrukcji edytorskiej, przyjętej za podstawę przygotowania do druku danego przekazu.

Początek każdej kopiowanej strony lub karty musi być przez kopistę oznaczony w zwyczajowy sposób odpowiednią cyfrą, a jej koniec znakiem graficznym (przy dokumentach należy dodatkowo zaznaczyć również końce pierwszych trzech wersów). Wszelkie akapity (*a linea*) winny być przez niego zachowane, a niezapisane strony lub karty wyraźnie oznaczone. Zapiski dorsalne i marginalne, w zależności od decyzji wydawcy, kopista może przepisać i zostawić tak jak w oryginalnym tekście lub też od razu przenieść do przypisów tekstowych. Wszystkie znaki graficzne i inne (filigrany, inicjały, iluminacje, roty, monogramy, znaki notarialne, podpisy itp.) winny być możliwie wiernie oddane we właściwych miejscach tekstu źródłowego lub opisane w przypisach albo we Wstępie, a cyfry — zgodnie z ustaleniami kopisty z edytorem lub regulacjami właściwych instrukcji wydawniczych — przepisane w formie, w jakiej występują w rękopisie lub od razu zamienione na arabskie.

Każdy dokonany w ten sposób odpis tekstu źródłowego musi być dokładnie skolacjonowany, czyli porównany z podstawą jego sporządzenia. Czynność taką powinny zwyczajowo przeprowadzać dwie osoby (najczęściej wydawca z kopistą lub dwóch wydawców): jedna czyta tekst dokonanego odpisu, druga — kontroluje go ze źródłem. Pracę tę należy raczej wykonywać na maszynopisie (wydruku) kopii. Nie poleca się kolacjonowania dokonywanego bezpośrednio z ekranu komputera. Każda zauważona w trakcie tej pracy omyłka kopisty lub inny błąd bądź problem muszą być w trakcie tej czynności od razu rozwiązane i poprawione na maszynopisie (wydruku) roboczym, a następnie zapisane w komputerze. Szczególną uwagę przy tych czynnościach należy zwracać na nazwiska, nazwy topograficzne oraz wyrazy, których pisownia w przeszłości bardzo różniła się od dzisiejszej.

Termin kolacjonowanie w niniejszym podręczniku został konsekwentnie użyty w opisanym wyżej znaczeniu. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że termin kolacjonowanie w tekstologii i edytorstwie tekstów literackich oznacza porównywanie wszystkich zachowanych podstaw tekstowych danego dzieła, najczęściej rękopiśmiennych, ale w grę mogą również wchodzić wydania dzieła, które ukazały się za życia autora, czy opracowania dokonane przez różnych innych wydawców. Efektem końcowym tak rozumianego kolacjonowania jest *stemma codicum*⁸.

3.4. USTALANIE TEKSTU POPRAWNEGO (DO PUBLIKACJI)

Po skolacjonowaniu odpisu z podstawą źródłową edytor może przystąpić do ostatecznego ustalenia poprawnego tekstu do druku, czyli najczęściej nadania mu takiego kształtu i brzmienia, w jakim powstał on w kancelarii wystawcy. W przypadku zaobserwowania jakiegokolwiek skażenia przygotowywanego do druku źródła wydawca musi starać się przynajmniej odtworzyć taką jego postać, jaką nadał mu pierwotnie autor (kancelaria), co nie zawsze jest łatwe i zależy przede wszystkim od stanu zachowania przekazu (czy dysponujemy jego oryginałem, czy np. tylko kopiami). O początkach i rozwoju krytyki wydawniczej w tym zakresie w Europie i w Polsce oraz różnicach i podobieństwach w podejściu do tego zagadnienia filologów i historyków pisano już wcześniej, z tego

⁸ J. Dunin, *Wstęp do edytorstwa*, Łódź 2003, s. 79; zob. też *Kolacjonowanie*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kolacjonowanie> [odczyt 01.01.2013 r.].

względu w tym miejscu zajmiemy się przede wszystkim problemami praktycznymi, na które natyka się potencjalny edytor przy rekonstrukcji i ustalaniu tekstu źródłowego do druku.

Mówiąc o możliwych skażeniach tekstu, należy pamiętać, że błędy i omyłki w przekazie źródłowym mogą mieć różną przyczynę. Niekiedy powodował je sam autor (lub pisarz w kancelarii), pełniąc tzw. *lapsus calami*, co sprawia, że mogą one w tej formie występować nawet w oryginałach (autografach). W tekstach znanych tylko z odpisów najczęściej sprawcą takich błędów był kopista, a ich powodem mogła być niedostateczna znajomość paleografii, neografii czy języka przepisywanego źródła, roztargnienie lub wręcz nieuwaga (pomyłki w ortografii czy mniejsze lub większe opuszczenia). Niekiedy osoba odpisująca — z różnych przyczyn — celowo dodawała od siebie do kopowanego tekstu jakieś dopiski, np. we wstępie, lub wtręty w środku przepisywanego przekazu.

Przygotowywany do edycji tekst źródłowy może przetrwać tylko w jednym egzemplarzu lub w większej liczbie przekazów. Jeżeli mamy do czynienia z pierwszą z tych ewentualności, edytor po jego analizie i ustaleniu charakteru (oryginał czy kopia) winien najpierw ustalić, czy nie zawiera on jakichś błędów (ortograficznych, gramatycznych, stylistycznych, logicznych itp.) lub opuszczeń, a następnie — w zależności od przyjętych zasad wydawniczych — albo je zaznaczyć przypisami lub znakami graficznymi, albo też wręcz je poprawić. Obowiązujące obecnie w Polsce instrukcje wydawnicze najczęściej zalecają korektę tylko błędów zwykłych (wspomnianych *lapsus calami*) i ortograficznych, pozostałe — w myśl ich zaleceń — powinny być jedynie potwierdzane w tekście znakiem [s] lub — jeżeli cały passus lub zdanie jest błędne [ss]. Zgodzić się w tym miejscu jednak należy z padającymi postulatami, które sugerują, aby wydawcy w takich sytuacjach dodatkowo starali się podawać w przypisach tekstowych przypuszczalne poprawne brzmienie zaznaczonego sigłą (pojedynczą literą) wyrazu lub zdania. Więcej wątpliwości budzi propozycja, żeby w powyższych sytuacjach, gdy błąd jest oczywisty i jego poprawa nie budzi żadnych wątpliwości, edytor od razu wprowadzał poprawkę do przygotowywanego do druku tekstu, zamieszczając informację o błędnym wyrazie lub fragmencie jedynie w przypisie. Wynika to między innymi z obawy, aby przygotowując tekst do wydania, nie popełniać niekiedy występujących w dotychczasowych edycjach błędów, czyli poprawiania — z powodu braku doświadczenia lub niedostatecznego przygotowania filologicznego — tekstu zredagowanego dobrze, lecz np. w formach językowych rzadziej spotykanych. Nie trzeba w tym miejscu podkreślać, że takich zwrotów nie należy ani dodatkowo oznaczać znakiem lub przypisem, ani — co jest oczywiste — poprawiać, chociaż słownictwu takiemu można jednak poświęcić kilka zdań, np. we Wstępie do edycji lub w przypisach rzeczowych. W tej części publikacji, czyli Wstępie, można też wspomnieć o ewentualnych błędach gramatycznych czy stylistycznych popełnianych stale przez niektórych pisarzy na kartach jakiegoś źródła, których jednak również z reguły nie korygujemy.

Niekiedy wydawca ma do czynienia z sytuacją, że określony przekaz źródłowy zachował się nie w jednym, a w większej liczbie egzemplarzy (oryginałów i kopii). W takich sytuacjach — zgodnie z zasadami, o których już wspomniano — najpierw musi on ustalić hierarchię ważności tych źródeł (i ich wzajemny stosunek), a następnie wybrać tekst jego zdaniem najistotniejszy, który będzie podstawą edycji. Pozostałe zachowane przekazy można uwzględnić w przypisach tekstowych, a te mniej ważne jedynie wymienić (zarejestrować) we Wstępie do edycji lub — w odpowiednich miejscach — w przypisach. W opisywanym przypadku edytor może spotkać się m.in. z następującymi ewentualnościami:

— oryginał przetrwał w dwóch lub więcej egzemplarzach (np. układy pokojowe, inne traktaty regulujące stosunki między państwami, wspólne akty władców lub państw itp.); w takim przypadku wydawca winien wybrać jako podstawę publikacji jeden z zachowanych egzemplarzy, zaś ewentualne różnice występujące w tekstach pozostałych przekazów sygnalizować w przypisach tekstowych;

- zachował się zarówno oryginał źródła, jak i jego koncept i minuta; tu także podstawą druku będzie zawsze ten pierwszy przekaz, a ewentualne zauważone różnice z konceptem (minutą) sygnalizuje się w przypisach;
- kiedy przetrwał zarówno oryginał, jak i kopia (samodzielna lub jako wpis w kopiarzu), podstawą wydania jest z zasady oryginał; kopie w zasadzie tylko rejestrujemy lub też — w wyjątkowych przypadkach (gdy mamy do czynienia z przekazami o dużym znaczeniu politycznym lub wpisem do Metryki Koronnej czy innej księgi urzędowej, np. radzieckiej czy sądowej) — występujące w nich różnice uwzględniamy w przypisach tekstowych;
- w przypadku publikacji tekstu znanego z ksiąg urzędowych i innych odpisów podstawą edycji winien być zawsze tekst z indukty (księgi głównej), zaś zauważone w innych przekazach różnice można sygnalizować w przypisach.

Rzadziej wydawca może spotkać się z sytuacją, że obok zachowanego rękopiśmiennego oryginału istnieje jego urzędowy przekaz drukowany (np. źródła o znaczeniu publiczno–prawnym). W takich przypadkach podstawą edycji winien być również oryginał, a wszelkie różnice zauważone w publikacji urzędowej sygnalizujemy w przypisach (w wyjątkowych sytuacjach, przy wielu odstępstwach, oba takie teksty można ogłosić obok siebie w dwóch kolumnach). Jeżeli przedruk urzędowy zawiera ewidentne wady i błędy, sprawę tę omawiamy tylko w przypisach, rezygnując jednak z przytaczania w nich występujących w druku odmianek tekstowych.

Niekiedy — gdy nie zachował się rękopiśmienny oryginał — podstawą określonej edycji może być współczesny mu druk (urzędowy lub inny). Przy przygotowywaniu takiego tekstu do publikacji, również poddajemy go krytyce, starając się m.in. sprawdzić, czy nie zawiera on zmian i korekt będących efektem np. cenzury lub pracy redakcji, a w razie ich stwierdzenia — podobnie jak to miało miejsce przy przekazach rękopiśmiennych — w miarę możliwości staramy się odtwarzać brzmienie pierwotnego przekazu, informując o jego późniejszych skażeniach w przypisach tekstowych. Przy drukach niekiedy również natykamy się na kilka nawet redakcji (wersji) tego samego przekazu (np. autora, redakcji i cenzury). Jeżeli różnice między nimi są zasadnicze i bardzo ważne, teksty te można wydrukować w całości (lub we fragmentach) obok siebie w odrębnych kolumnach; w sytuacjach gdy odmiany te są niewielkie — sygnalizujemy je jedynie w przypisach tekstowych.

Sprawa przyszłej edycji znacznie bardziej się komplikuje, gdy przekaz zachował się do naszych czasów wyłącznie w postaci mniej lub bardziej licznych kopii, z czym często spotkać się możemy przede wszystkim przy pracach przygotowawczych do edycji przekazów narracyjnych. Niekiedy dodatkowo niektóre takie kopie wykonane zostały nie w języku oryginału, ale w tłumaczeniu (w przypadku kronik czy zbioru praw np. z łaciny na język niemiecki lub polski). Metodę postępowania w takich sytuacjach — o czym wspomniano już wcześniej — wypracowali jeszcze w XIX w. Lachmann i jego kontynuatorzy, a początkowym zadaniem edytora będzie przede wszystkim przeprowadzenie kwerendy w celu zebrania wszystkich tego rodzaju przekazów, a następnie zbadanie ich wzajemnego stosunku do siebie, czyli ich filiacji i zależności (opracowanie *stemma codicum*), co pozwoli ustalić, który z zachowanych przekazów jest najważniejszy. W tym miejscu należy podkreślić, że nie zawsze będą to kopie najstarsze lub zachowane w największej liczbie egzemplarzy, gdyż przy ustalaniu ich ważności często decydujący jest nie ich wiek i liczba, ale stosunek do oryginału (pośrednie lub bezpośrednie pochodzenie od niego, wierność pierwotnym zapisom, dokładność odpisu itp.). Na podstawie tego rodzaju badań wydawca wybrać może najlepszy egzemplarz jako podstawę druku lub też dążyć do odtworzenia tekstu tzw. archetypu, czyli zrekonstruowanego oryginału, chociaż ostatnio czynność ta wzbudza wśród coraz liczniejszej grupy historyków coraz większe wątpliwości⁹.

⁹ Więcej na ten temat zob. Z. Budkowa, M. Friedbergowa, B. Kürbisówna, *Instrukcja*, s. 182–184 [zob. Załącznik 3]; zob. też B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 55 n.; M. Friedberg, *Wydawanie*, s. 76.

PRZYGOTOWYWANIE DO PUBLIKACJI TEKSTÓW ŹRÓDŁOWYCH

4.1. TEKSTY ŚREDNIOWIECZNE

Od końca lat 50. XX w. historycy–edytorzy w Polsce przy wydawaniu przekazów średniowiecznych stosują dwie podstawowe — wspomniane już wcześniej — instrukcje wydawnicze, a mianowicie opracowaną jeszcze w okresie międzywojennym i teoretycznie ciągle obowiązującą *Instrukcję wydawniczą dla średniowiecznych źródeł historycznych* oraz opublikowany w 1957 r. przez Adama Wolffa *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*. Rzadziej — przy przygotowywaniu do druku tekstów polskich — niektórzy z historyków wzorują się również na projekcie podobnych wskazówek edytorskich sformułowanych na podstawie dyskusji toczonych w Instytucie Badań Literackich PAN, a opracowanych ostatecznie przez Konrada Górskiego, Władysława Kuraszkiwicza, Franciszka Peplowskiego, Stefana Saskiego, Witolda Taszycykiego, Stanisława Urbańczyka, Stefana Wierczyńskiego i Jerzego Woronczaka jako *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt* (Wrocław 1955). Stwierdzony stan rzeczy nie jest zły, powoduje jednak, że w Polsce nie ma obecnie całkowicie ujednoczonych i obowiązujących wszystkich zasad wydawania przekazów z tego okresu, co pozostawia edytorom pewną możliwość wyboru oraz spory margines swobody na wprowadzanie do przygotowywanych publikacji także własnych rozwiązań i propozycji metodycznych. Przykładem tego mogą być np. edycje wielkopolskich rot sądowych z XIV–XV w., gdzie wydawcy postawili sobie za zadanie w pierwszym rzędzie jak najwierniejsze oddanie w druku brzmienia polskich tekstów rot przysięg. Stąd poszczególne zapisy drukowane są tu dwukrotnie: najpierw w transliteracji, a następnie w transkrypcji¹. Niezależnie jednak od przyjmowanych przez poszczególnych edytorów metod, pewne ogólne i wspólne zasady dla wszystkich edycji źródeł historycznych muszą być w praktyce wydawniczej jednak przestrzegane, co zostanie uwypuklone w dalszej części tych rozważań, poświęconych już publikacji konkretnych rodzajów przekazów historycznych, takich jak dokumenty i listy, księgi i akta, źródła historiograficzne, inskrypcje czy zabytki kartograficzne i ikonograficzne.

¹ Por. *Wielkopolskie rotę sądowe XIV–XV wieku*, zebrali i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiwicz, t. 1: *Roty poznańskie*, Poznań–Warszawa–Wrocław 1959; t. 2: *Roty pyzdrskie*, Poznań–Warszawa–Wrocław 1959; t. 3: *Roty kościańskie*, Warszawa 1967; t. 4: *Roty kaliskie*, Warszawa 1974; t. 5: *A. Roty gnieźnieńskie. B. Roty konińskie*, Warszawa 1981, zob. też omówienie tej edycji pióra A. Gąsiorowskiego, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 8, 1963, s. 232.

4.1.1. ZASADY WYDAWANIA DOKUMENTÓW I LISTÓW

Podstawową regułą, której powinien przestrzegać każdy historyk–edytor przygotowujący jakiś przekaz średniowieczny do druku, jest nakaz możliwie najwierniejszego jego odtworzenia, a wszelkie — z zasady ograniczone — odstępstwa od tego imperatywu wynikać mogą jedynie z potrzeby ułatwienia przyszłemu czytelnikowi percepcji i zrozumienia danego tekstu. Generalnie źródła z omawianego okresu staramy się wydawać w całości, a tylko te, które są powtarzalne lub rzeczywiście mniej ważne, można publikować w ekscerptach lub przybliżyć czytelnikowi ich treść w innej formie, np. regestów. Podstawą edycji jakiegoś dokumentu lub listu winien być — co jest oczywiste — w miarę możliwości oryginał, a gdy takowy się nie zachował, jego minuta, koncept lub kopia. W razie przetrwania większej liczby oryginałów (co często się zdarza np. w przypadku licznych aktów pokojowych zawieranych między stronami czy różnych innych umów) za podstawę wydania przyjmujemy tylko jeden z zachowanych egzemplarzy (wybór ten należy uzasadnić), a ewentualne różnice występujące w pozostałych przekazach sygnalizujemy jedynie w przypisach tekstowych. W ten sposób można też podawać informacje o ich najważniejszych kopiach oraz ewentualnych odmiankach. Tylko w wyjątkowych sytuacjach, gdy wydawca ma do czynienia z dużymi odstępstwami w redakcji niektórych kopii konkretnych źródeł, ich teksty można drukować obok siebie w dwóch (lub więcej) kolumnach. Każdą zauważoną lukę w podstawie danego wydania sygnalizuje się — o czym więcej będzie dalej — przypisem tekstowym lub umownym znakiem graficznym. W wydawnictwach kodeksowych dopuszcza się opuszczanie niektórych powtarzalnych ustępów dokumentów (np. dokumenty transumowane czy spisy świadków), o czym należy jednak zawsze również poinformować czytelnika we Wstępie oraz we właściwym miejscu przypisem tekstowym. W analogiczny sposób jak oryginały i kopie edytor winien traktować również — przynajmniej gdy odegrały one w przeszłości jakąś rolę prawną, polityczną, kulturalną albo społeczną — wszelkiego rodzaju dokumenty i listy podrobione.

Gdy podstawą edycji jest kopia, która dla zaoszczędzenia miejsca pomijała niektóre części formularza lub fragmenty tekstu, odsyłając np. przy pomocy formuły *ut supra* do innego dokumentu, w drukowanym wydawnictwie podajemy albo pełną, rozwiniętą przez edytora wersję tekstu, albo — gdy przekaz, do którego się odwoływano, jest tamże również publikowany — można pozostawić go z występującymi skrótami i stosownym odsyłaczem (każde z tych rozwiązań musi być również jednak wyjaśnione odpowiednim przypisem tekstowym).

Większą liczbę dokumentów i listów wydajemy z zasady w porządku chronologicznym i tylko w przypadku rzeczywistej, ważnej potrzeby przekazy te można dodatkowo dzielić na określone grupy rzeczowe, w ramach których zachowujemy jednak także właściwą chronologię. Jeżeli idzie o daty, to zapisujemy je zgodnie z oryginalnym brzmieniem źródła, a obok w nawiasie kwadratowym kursywą rozwiązujemy je według obecnie obowiązującej rachuby czasu (dzień, cyfrą rzymską miesiąc i — znowu arabską — rok).

Wydawca powinien starać się też, aby zewnętrzna postać ogłaszanego drukiem przekazu źródłowego była w publikacji możliwie wiernie oddana (chodzi tu np. o odstępstwa występujące w tekście, intytulacje, różne formuły, podpisy, usytuowanie rot, monogramów, znaków notarialnych itp.), chociaż w transumptach (część następująca po inserowanym dokumencie) czy widymatach (formuły wstępne i końcowe) niektóre człony mogą zaczynać się *a linea*. Edytor ma także prawo w tekstach o charakterze prawnym (ale nie tylko) zaczynać od nowej linii poszczególne artykuły, które może też opatrywać numeracją ciągłą (zapisywaną kursywą w nawiasach kwadratowych). Glosy i inne dopiski pisarza nienależące bezpośrednio do przekazu źródłowego umieszczamy albo w przypisach tekstowych, albo na marginesach kolumn z wydawanym tekstem, w pobliżu miejsca, w którym wystąpiły w księdze, dokumencie lub liście. Fragmenty wykreślone z przekazu historycznego przez

pisarza, lub jego uzupełnienia i dopiski, jeżeli przynależą bezpośrednio do tekstu, pozostawiamy w jego edycji, sygnalizując je tylko przypisami tekstowymi albo odpowiednimi znakami graficznymi. Podobnie postępuje się z ustępami skasowanymi. Interpolacje w publikowanych przekazach średniowiecznych drukujemy *petitem* i wyjaśniamy w przypisach tekstowych. W edycjach dokumentów zaznaczamy też z zasady przypisami tekstowymi każdą zmianę ręki lub inkaustu (w innych publikacjach źródłowych zmiany te można tylko dokładnie omówić we Wstępie do wydawnictwa, stosując przypisy tylko w przypadkach wyraźnie wymagających odrębnego objaśnienia). Zdania, które pisarz pozostawił niedokończone, lub brak zakończenia całego tekstu sygnalizuje się przypisem tekstowym albo znakami graficznymi. W podobny sposób (niekiedy też dodatkowo przy pomocy odpowiednich znaków graficznych) zaznacza się miejsca zniszczone, nieczytelne lub umyślne i nieumyślne opuszczenia wyrazów.

Błędy gramatyczne w pojedynczych wyrazach tekstu źródłowego — jeżeli nie zniekształcają jego sensu — pozostawiamy, potwierdzając je przy pierwszym wystąpieniu w przekazie skróconym się w nawiasach kwadratowych, czyli [s]. Błędy logiczne lub wadliwą konstrukcją zdania sygnalizujemy z kolei podwójnym się w analogicznych nawiasach [ss].

Tekst, który w publikacji źródłowej został napisany przez edytora (nie dotyczy to Wstępu czy indeksów) — dla odróżnienia od oryginalnej treści przekazu publikowanego antykwą (również w przypisach tekstowych) — winien być drukowany kursywą.

Przy przygotowywaniu dokumentów i listów do druku wydawca musi przestrzegać pewnych ogólnych zasad i norm postępowania, które zresztą dotyczą wszystkich języków, w których zostały spisane określone przekazy źródłowe. Ogólnie przyjmuje się, że wszelkie skrócenia występujące w wydawanych tekstach — z wyjątkiem tzw. konwencjonalnych (np. *etc.* — *et cetera*) lub nagminnie powtarzających się — należy rozwiązywać. Dlatego w sytuacjach, gdy mamy do czynienia z często występującymi w publikowanych przekazach skrótami terminów dotyczącymi czasu, różnego rodzaju miar, wag czy pieniędzy, skrótami konwencjonalnymi (np. *ss.* — *subscripti*, *mp.* — *manu propria*) lub określającymi jakieś dostojęstwa albo tytuły (*Ill-is* — *Illustris*, *Ser-tas* — *Serenitas*, *M-tas* — *Maiestas* i inne), to po ujednoczeniu pisowni możemy je pozostawić, a nawet — także w przypadku gdy nie były stosowane przez pisarza źródła — edytor może je sam wprowadzić do wydawnictwa, pamiętając jednak, aby przy pierwszym wystąpieniu w tekście podać je w pełnym brzmieniu lub formę taką umieścić w Wykazie skrótów zamieszczonym przed tekstem źródłowym. Uwagi te dotyczą również innych często występujących w źródłach skrótów, m.in. przymiotników (np. *b.* — *beatus*, *ss.* — *sancti*) i czasowników (*s-t* — *solvit*, *m-t* — *mansit* itd.), wyrazów służących do określania przynależności stanowej (*dnus* — *dominus*, *gener.* — *generosus*, *nob.* — *nobilis*) i innych. Należy przy tym pamiętać, aby zawsze na końcu stosowanych sigli i skrótów powstałych przez obcięcie stawiać kropki.

Imiona, nazwiska czy nazwy topograficzne oznaczone w źródłach tylko literami początkowymi rozwiązuje się, uzupełniając je antykwą w nawiasach kwadratowych albo — w razie jakichkolwiek wątpliwości dotyczących identyfikacji — skrót pozostawiamy, a przypuszczalne jego rozwinięcie sugerujemy w przypisie tekstowym.

Pozostałe skróty rozwiązuje się zgodnie z obowiązującymi regułami, z tym że w sytuacjach, gdy możliwe są różne ich odczyty, stosujemy się w miarę możliwości do zasad ortograficznych praktykowanych w danej kancelarii lub ogólnych zwyczajów pisarskich z okresu, w którym powstało źródło. Kiedy rozwiązanie skrótu nie jest jednak jednoznaczne i może budzić jakiegokolwiek wątpliwości, w tekście podajemy wersję zdaniem edytora najbardziej prawdopodobną, a w przypisie tekstowym ewentualne inne możliwości jego odczytu. Niepewność taką można dodatkowo podkreślić poprzez użycie na końcu rozwiązanego wyrazu znaku zapytania w nawiasie kwadratowym [?] lub też przez podawanie wątpliwych rozwiązań antykwą w nawiasach kwadratowych.

Jeżeli idzie o pisownię wyrazów, to przy tekstach łacińskich zawsze powinniśmy starać się zachować jej specyfikę (pozostawiamy więc w nich np. zarówno *nihil*, jak i *nichil*). Dyftongi (czyli połączenia dwóch samogłosek, z których jedna jest niesylabiczna), np. *ae* czy *oe* lub litery *c* i *t* również oddajemy zgodnie z pisownią przekazu. Z zasady nie uwzględnia się jednak w źródłach przygotowywanych do druku zdwojeń spółgłosek na początku wyrazu (również w imionach własnych). Generalnie literę *j* oddajemy przez *i* (np. *jbi*, *ibj* zamieniamy na *ibi*), podobnie *y* można oddać przez dwa *ii*, ale w wyrazach, gdzie zastępuje ono pojedyncze *i*, powinniśmy je jednak pozostawić (*tytulus*, *pyus* itp.). Litery *w*, *v* i *u* zamieniamy zgodnie z ich wartością fonetyczną, a pozostawiamy tylko w wyrazach, w których zastępują one zgłoskę *vu* (np. *ewm* czy *wulgariter*). Powyższe reguły nie dotyczą występujących niekiedy w średniowiecznych tekstach łacińskich pojedynczych słów polskich, których brzmienie oddajemy zawsze dokładnie z zapisem, zachowując też ich oryginalną pisownię łączną lub rozdzielną. Również przy wydawaniu tekstów w innych językach (np. czeskim, niemieckim czy staroruskim), staramy się raczej stosować zasady edytorskie wykorzystywane aktualnie przez historyków z właściwego kraju, czyli Czech, Niemiec czy Rosji (ewentualnie w odniesieniu do tego ostatniego języka wypracowane i obowiązujące na Białorusi, Litwie lub Ukrainie)².

Duże litery pisze się generalnie zgodnie z obecnie stosowanymi regułami, czyli stawiamy je po kropce na początku zdania (po dwukropku tylko gdy następuje po nim cytat), zaczynamy nimi imiona i nazwiska, nazwy narodów i państw (*Regnum Poloniae*) oraz określenia topograficzne (m.in. nazwy miejscowości, rzek, gór, wzniesień, ulic), a także przymiotniki łacińskie utworzone od nazw własnych (np. *episcopus Cracoviensis*). Wielkimi literami piszemy też tytuły (*Regia M-tas*), określone wyrazy związane z religią (*Deus*, *Dominus* w znaczeniu Boga) oraz niektóre sakramenty (*Eucharistia*, *Corpus Domini*; pozostałe piszemy małymi literami), nazwy niedziel i świąt kościelnych (*Ascensio Domini*) oraz zakonów (np. *Fratres Minores*). Również łączna i rozdzielna pisownia wyrazów łacińskich wzorowana winna być na zasadach obowiązujących współcześnie, a wyjątkami od tej reguły mogą być jedynie powszechnie przyjęte zrosty, takie jak np. *extunc*, *necnon* czy *christifideles*.

Modernizuje się również — zgodnie z obecnymi regułami — interpunkcję, ale tylko w ten sposób, aby nie zmienić sensu pierwotnego przekazu i myśli pisarza. Tytułów i godności występujących od razu po imieniu nie oddzielamy — co często można zaobserwować w niektórych edycjach — przecinkiem (np. *Wladislaus rex Polonie*). Cytaty przytaczane w wydawanym przekazie zamieszczamy w cudzysłowie.

Dodatkowe uwagi wydawcy dotyczące tekstu źródłowego umieszczamy we wspomnianych już przypisach tekstowych, które oznaczamy małymi literami alfabetu łacińskiego (^a, ^b, ^c itd.), a po ich wyczerpaniu stosujemy kolejno sekwencję ^{aa}, ^{ab}, ^{ac}, następnie ^{ba}, ^{bb}, ^{bc} itp. Tego typu pojedyncze odsyłacze dotyczą tylko jednego wyrazu; gdy chcemy oznaczyć przypisem jakąś ich mniejszą lub większą grupę, to ujmujemy je odpowiednio literami opatrzonymi kreskami, np. ^a-tekst źródłowy, którego dotyczy odsyłacz^a, ^b-tekst źródłowy, którego dotyczy odsyłacz^b, ^c-tekst źródłowy, którego dotyczy odsyłacz^c itd. Przypisy takie mogą odnosić się albo tylko do jednej stronicy, albo też — gdy to jest możliwe — całego przekazu źródłowego. Ich redakcja winna być możliwie zwięzła, stąd często używa się w nich różnych skrótów, wyjaśnionych z reguły w Wykazie skrótów zamieszczonym przed edycją lub w pierwszym przypisie przy wyrazie, gdzie dany skrót został zastosowany. Językiem przypisów jest z zasady język ogólnej redakcji wydawnictwa, czyli w Polsce najczęściej polski, chociaż zdarzają się również w publikacjach źródłowych wydawanych w kraju Wstępy i przypisy dwujęzyczne lub tylko w języku łacińskim, niemieckim czy angielskim³.

² Por. też np. H. Lulewicz, *Problemy edytorskiego opracowania tekstów ruskich z XVI–XVII wieku*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 71–80.

³ Por. np. *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, ed. J. Muczkowski, Cracoviae 1849; A. Skolimowska, *List jako źródło historyczne i materiał*

Podstawowym rodzajem wydawnictw źródłowych informujących o przechowywanych w polskich archiwach, bibliotekach i muzeach dokumentach oraz korespondencji z okresu średniowiecza, a także ukazujących ich treść, są różnego rodzaju kodeksy z pełnymi edycjami, ekscerptami i regestami tego rodzaju archiwaliów⁴, same ich regesty albo różnego rodzaju repertoria, sumariusze i katalogi dokumentów lub korespondencji⁵. Należy pamiętać, że regesty wydaje się z reguły wtedy, gdy nie ma realnej możliwości lub potrzeby opublikowania jakichś dokumentów w całości. Ich opracowanie zawsze stawia edytora przed dylematem dokonania jakiegoś wyboru informacji z przekazów i ich pewnej interpretacji, stąd mimo że nie są one w pełnym znaczeniu tego słowa edycją źródeł, przy ich wydawaniu powinny jednak obowiązywać pewne zasady edytorskie⁶.

Wszystkie wymienione publikacje źródłowe drukowane są w formie samodzielnych książek albo — o czym wspomiano, w przypadku mniejszych zbiorów — na łamach czasopism lub różnych prac indywidualnych albo zbiorowych. Dobrym przykładem wydawnictwa dyplomatycznego może być przytaczany już, a opublikowany w 1847 r. przez Leona Rzyszczyńskiego i Antoniego

do korpusu tekstów autorskich. *Edycja korespondencji Jana Dantyszka*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 99. W tym miejscu warto zwrócić uwagę, żeby przypisy nie zdominowały — co obserwuje się w niektórych publikacjach od XVII w. — tekstu właściwego. Niestety często do dzisiaj wydawcy są zdania, że właśnie liczba przypisów decyduje o naukowości lub nienaukowości danej edycji źródłowej, stąd wyjaśnianie nimi spraw wręcz oczywistych. Więcej na temat tej manieri zob. J. Taźbir, *Edytorskie potknięcia*, Gdańsk 1997, s. 5 n.

⁴ Z najstarszych zob. np. *Władysława IV. Krola Polskiego W. Xiążęcia Lit. etc. Listy i inne pisma urzędowe, które do znakomitych w kraju mężów, z kancelaryi król. wychodziły; w których tak sprawy państwa publiczne jako i prywatne królewskie, są traktowane. Materyał dziejowy*, z rękopismów zeb. A. Grabowski, Kraków 1845, czy *Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, archeograficznym itp. z różnych rękopisnych lub rzadkich wydań dziejopisów, tudzież dyplomatów i dalszych zabytków przeszłości odkrytych, w archiwach tajnych królewskich, tudzież w archiwach ryskich i innych krajowych*, zeb. T. Narbutt, Wilno 1846.

⁵ Por. np. *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*, t. 1–2, zeb. i w treści opisał I. Daniłowicz z pozgonnych rękopismów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego, wyd. J. Sidorowicz, Wilno 1860–1862; Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII*, Kraków 1937, czy wydawane od 1982 r. przez Irenę Sułkowską-Kuraś, Stanisława Kurasia i współpracowników *Bullarium Poloniae 1000–1471*, t. 1–3: *1000–1417*, ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Romae 1982–1988; t. 4: *1417–1431*, ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, H. Wajs; t. 5: *1431–1449*, ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, A. Kowalczyk, A. Wajs i H. Wajs; t. 6: *1447–1464*, ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, P. Szczaniecki, M. Kowalczyk; t. 7: *1464–1471*, ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, J. Smołucha, P. Stanko, Romae–Lublina 1992–2006. Tom pierwszy tej ostatniej edycji zaczyna się francusko- i polskojęzycznym wprowadzeniem o bullach jako źródłach do dziejów Polski, gdzie szkicowo przedstawiono również zastosowaną w edycji metodę wydawniczą. Każdy zapis bulli poprzedza m.in. numer porządkowy, data, skrócony adres, regest (nazwy osobowe i miejscowe transliterowano), a całość kończy *Index nominum locorum et personarum*. Podobny układ (co nie znaczy, że identyczny) mają kolejne woluminy z tej serii. Por. też *Pergaminy Archiwum Kapituły Katedralnej Sandomierskiej. Katalog*, oprac. F. Kiryk, Sandomierz 2002, obejmujący — oprócz Wstępu i Wykazu skrótów — tytułowe dokumenty pergaminowe, dokumenty i listy papierowe, dokumenty transumowane oraz indeks osób i miejscowości (głównie średniowieczne). Każda nota składa się w nim z daty (w wersji oryginalnej i rozwiązanej), miejsca wydania oraz krótkiego regestu, pod którym zamieszczono również informacje o języku przekazu, materiale pisarskim, wymiarach, stanie zachowania, pieczęciach i sygnaturze.

⁶ Zadaniem wydawnictwa regestów jest przede wszystkim dostarczenie informacji o treści określonych dokumentów, miejscu ich przechowywania oraz ich ewentualnej publikacji. Por. recenzje A. Gąsiorowski, *Regesty śląskie 1343–1348*, t. 1, oprac. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta, B. Turoń, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, „Studia Źródłoznawcze”, t. 22, 1977, s. 262–264.

Muczkowskiego *Kodeks dyplomatyczny Polski*⁷ czy wydany w 1863 r. przez Jana T. Lubomirskiego *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, obejmujący 294 dokumenty (w tym 12 w *Dodatku*) do 1506 r.⁸ Nieco inny charakter miały np. dyplomatariusze dotyczące jednego władcy⁹, klasztorów (m.in. mogińskiego i tynieckiego)¹⁰, czy kodeks dyplomatyczny Uniwersytetu Krakowskiego, którego pierwszy tom wydano w 1870 r.¹¹ W 1874 r. ukazał się drukiem pierwszy tom kodeksu dyplomatycznego Katedry Krakowskiej¹², w 1879 r. pierwsza część kodeksu dyplomatycznego mia-

⁷ Np. tom 1 tej edycji ta rozpoczyna się *Przedmową*, w której przedstawiono m.in. zastosowane zasady wydawnicze (opublikowano tylko przekazy, których autentyczność nie budzi wątpliwości, każdy dyplom poprzedza nagłówek złożony z numeru kolejnego zapisanego cyframi rzymskimi, miejsca i daty sprowadzonej do obecnej rachuby, a tekst źródłowy opatrzone przypisami cyfrowymi, gdzie wyjaśniano m.in., skąd przekaz pochodzi, opisywano przywieszane przy nim pieczęcie, warianty lub podawano inne — zdaniem edytora — konieczne wyjaśnienia. Na końcu wydawnictwa załączono dwa indeksy: osobowy i geograficzny, *Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data, illustrandis domesticis rebus gestis inservitura adhuc nusquam typis exarata, ab antiquissimis inde temporibus usque ad annum 1506 editus* = *Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieżkie, jako też wszelkie nadania prywatne mogące posłużyć do wyjaśnienia dziejów wewnętrznych krajowych, dotąd nigdzie nie drukowane, od najdawniejszych czasów aż do roku 1506*, studio et opera L. Rzyszczewski et A. Muczkowski; notis adornatus usque ad nr. CVII ab A. S. Helcel, t. 1, Varsaviae 1847; t. 2, cz. 1, wyd. L. Rzyszczewski i A. Muczkowski, Warszawa 1848; t. 2, cz. 2, wyd. L. Rzyszczewski i A. Muczkowski, Warszawa 1852; t. 2, cz. 3, wyd. L. Rzyszczewski i A. Muczkowski, Warszawa 1853, t. 3: *Za staraniem i pracą niegdyś Leona Rzyszczewskiego i Antoniego Muczkowskiego*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858; t. 4: *Rzeczy Szląskie*, oprac. M. Boniecki, wyd. M. Bobowski, Warszawa 1887.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*. Edycja rozpoczyna się *Przedmową* (w której jednak nie ma żadnych informacji dotyczących zastosowanej metody wydawniczej), po której następują teksty źródłowe. Każdy z nich poprzedza nagłówek z numerem porządkowym (oznaczonym cyframi rzymskimi), informacją o roku wydania oraz krótkim regestem. Nieliczne teksty opatrzone oznaczonymi cyframi arabskimi przypisami (umieszczonymi u dołu strony). Na końcu niektórych przekazów zamieszczono uwagi o stanie zachowania i pieczęciach. Potem w wydawnictwie umieszczono jeszcze *Spis rzeczy* (zawiera te same elementy co nagłówki) oraz *Sprostowania* (czyli erratę).

⁹ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430*, zeb. i wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986. Jest to zbiór przywilejów dla osób prywatnych i instytucji, który pomyślany został jako uzupełnienie *Codex epistolaris Vitoldi*, wydanego przez A. Prochaskę (*Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, Cracoviae 1882). Przekazy podzielono tu działami (przywileje dla ziem, rodzin, kościoła itp.), a każdy z nich poprzedza nagłówek z miejscem i datą wydania, regestem oraz informacjami o formie kancelaryjnej (oryginał, kopia) oraz ewentualnej publikacji źródła.

¹⁰ *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie*, [przedm. E. Janota, oprac. F. Piekosiński], Kraków 1865; *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, cz. 1: *Objmująca rzeczy od roku 1105 do roku 1399*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1875. Edycje te mają podobną budowę. We Wstępie (u W. Kętrzyńskiego w *Przedmowie*), oprócz rozważań ogólnych i szczegółowych dotyczących np. fałszerstw dokumentów, zamieszczano spis dyplomów wraz z ich numerem, miejscem i datą wydania, regestem i ewentualnymi informacjami o podrobieniu czy druku, potem następują teksty źródłowe poprzedzone nagłówkami z analogicznymi informacjami, przypisy oznaczone cyframi oraz niekiedy — w kodeksie tynieckim — dodatkowe uwagi (w środku tekstu lub na jego końcu). Całość kończą różnie nazwane indeksy osobowe i geograficzne oraz określonych wyrażen (np. ważniejszych u Janoty, polskich i niemieckich u Kętrzyńskiego). Por. też *Zbiór dokumentów zakonu oo. Paulinów w Polsce*, oprac. ks. J. Fijałek, z. 1: *1328–1464*, Kraków 1938, który jednak przygotowano, opierając się na instrukcji wydawniczej PAU z 1925 r.

¹¹ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis continet privilegia et documenta quae res gestas Academiae eiusque beneficia illustrant*, Pars I–V: *1355–1605*, Cracoviae 1870–1900. Zob. też *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4: *1178–1450*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905, gdzie np. w tomie 4 wydawca ogłosił 556 dokumentów, z których 427 opublikował w całości, a 129 w regestach.

¹² *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej ś. Wacława*. Por. też *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1: *(1387–1507)*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, red. J. Wyrozumski, Kraków 1994 [przedruk oryg. z 1938],

sta Krakowa¹³, a w 1887 r. Bolesław Ulanowski opublikował *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.* (229 dyplomów, ukazały się w czwartym tomie *Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności*)¹⁴. W 1890 r. wydano — opracowany, zdaniem edytora, według metody używanej w najlepszych kodeksach dyplomatycznych — zbiór 75 dokumentów z biblioteki hrabiów Przezdzieckich w Warszawie¹⁵. W 1913 r. opublikowano *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy*¹⁶, a w 1919 r. Jan K. Korwin-Kochanowski wydał 1 tom Zbioru ogólnego przywilejów i wspominków mazowieckich — *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*¹⁷. Wszystkie te edycje zawierały liczne, typowe dla tego okresu błędy, i spotkały się z krytyką recenzentów. Nie należy się więc dziwić, że już współcześnie doszło np. do edycji Nowego

gdzie poszczególne przekazy oznaczone są tradycyjnie numerami kolejnymi, a teksty źródłowe poprzedza nagłówek z miejscem i datą wydania, regest oraz informacje o formie kancelaryjnej (oryginał, kopia), miejscu ewentualnej wcześniejszej publikacji źródła i inne uwagi edytorów.

¹³ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879–1882. Należy zaznaczyć, że tom drugi tego kodeksu zawiera m.in. wilkierze i przywileje oraz dokumenty, które nie kwalifikowały się do tomu pierwszego, a są w jakiś sposób związane z Krakowem. Na końcu tego woluminu umieszczono teksty dotyczące różnych transakcji, m.in. czynszów miejskich, oraz księgę dochodów Krakowa z 1542 r. Całość kończą wspólne dla obu tomów wykazy osób i miejscowości, indeks przedmiotów oraz reprodukcje znaków notarialnych.

¹⁴ W tymże roku opublikowano też pierwszy tom dokumentów z archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków, obejmujących teksty ruskie, polskie i łacińskie, zob. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: 1366–1506, wyd. Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak, Lwów 1887; t. 2: 1284–1506, wyd. Z. L. Radziwiński, B. Gorczak, Lwów 1888; [i kontynuacja] *Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie*, t. 3: 1432–1534, wyd. B. Gorczak, Lwów 1890. Każdy z tych tomów ma podobny układ: zaczyna się *Przedmową* (w t. 1 omówiono w niej zasady wydawnicze), potem jest *Spis rzeczy* z informacjami o numerze kolejnym, dacie wydania, regestem i stroną publikacji, następnie idą opatrzone przypisami literowymi teksty źródłowe, pod którymi zamieszczono informacje o stanie zachowania przekazu, pieczęciach, miejscu przechowywania i sygnaturze oraz ewentualnej publikacji, zaś całość kończą indeksy i errata.

¹⁵ Edycję rozpoczyna krótkie wprowadzenie, po którym zamieszczono *Index chronologicus documentorum*, składający się z numeru kolejnego (cyfry rzymskie), daty i miejsca wystawienia oraz krótkiego regestu. Potem następuje część źródłowa, w której każdy przekaz poprzedza łaciński nagłówek powtarzający wszystkie wymienione wyżej elementy opisu. Pod przekazem zamieszczono informacje o pieczęciach i jego ewentualnym wcześniejszym druku, a poniżej oznaczone cyframi przypisy, przede wszystkim wyjaśniające miejscowości. Całość publikacji kończy jeden indeks osobowy i geograficzny, *Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece Hr. Przezdzieckich w Warszawie*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1890. W bardzo podobny sposób przygotowano do druku opublikowane w tym samym roku *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890.

¹⁶ *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913. Tom ten objął 110 przekazów. Składa się z *Przedmowy*, *Wstępu*, *Tekstów źródłowych* (odrębna numeracja poszczególnych dokumentów, każdy przekaz poprzedza krótki polski regest oraz współczesna wersja miejsca i daty wydania, niektóre na końcu mają reprodukcje autografów wystawców) oraz dwóch indeksów: *Spisu imion własnych* i *Spisu przedmiotów*. W dokumentach średniowiecznych zachowano pisownię oryginału, w nowszych — od XVI w. modernizowano zarówno pisownię, jak i interpunkcję. Objasnienia — oznaczone cyframi arabskimi — umieszczono pod tekstem dokumentów.

¹⁷ W rozważaniach tych — z oczywistych względów — przytoczono tylko przykładowe edycje kodeksów. Zrezygnowano też z bardziej szczegółowego omawiania publikacji zawierających np. jedynie skrótowe regesty dokumentów i ich podobizny, czego przykładem może być np. obejmująca przekazy z lat 1269–1515 publikacja pt. *Diplomata Regum Poloniae et privilegia cardinalium polonorum a saeculo XIII usque ad saeculum XVI in chartis pergamineis scripta et in Archivo Capituli Sandomiriensis conservata*, wyd. J. Wiśniewski, [Warszawa] 1928. Otwierają ją krótka przedmowa (*Praefatio*), a zamyka łaciński tekst o założeniu Sandomierza oraz reprodukcja najdawniejszego widoku tego miasta.

kodeksu dyplomatycznego Mazowsza¹⁸. Publikację tę zaczęto od tomu 2, gdyż volumen I odpowiadałby chronologicznie wydawnictwu J. Kochanowskiego.

Podstawą przygotowania do druku tego ostatniego kodeksu były zalecenia Instrukcji wydawniczej PAU (wydawcy uważali, że projekt instrukcji Wolffa nadaje się raczej do publikowania ksiąg wpisów, a nie dokumentów) oraz ich doświadczenia własne zdobyte przy opracowywaniu *Zbioru dokumentów małopolskich* i zbioru dokumentów katedry i diecezji krakowskiej. Głównym odstępstwem od Instrukcji było umieszczenie w tym wydawnictwie pewnych dokumentów w formie regestów lub ekscerptów. Oba wydane dotąd tomy kodeksu mają dość podobną konstrukcję. Np. część II Nowego kodeksu rozpoczyna Wstęp, po którym następuje Wykaz dokumentów (umieszczono w nim informacje o miejscu wydania, dacie i krótki regest każdego przekazu) i Wykaz ważniejszych skrótów. Dopiero potem przedstawiono same źródła, czyli dokumenty z lat 1248–1355, a całość kończy Indeks geograficzno-osobowy i Indeks rzeczowy.

Innym przykładem zapoczątkowanej już w XIX w. i kontynuowanej jeszcze do 1999 r. klasycznej edycji dyplomatycznej jest *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*¹⁹. Pierwszy jego tom — obejmujący dokumenty do 1400 r. (cezurę tę uzasadniono rosnącą od XV w. liczbą dokumentów oraz pojawieniem się wówczas ksiąg, które mogły zastąpić historykowi dokumenty²⁰) — ukazał się staraniem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a nakładem Biblioteki w Kórniku. Jego wydawcą był Ignacy Zakrzewski, który w 1878 r. wydał następny, a w 1879 r. trzeci z kolei tom tego dyplomatarusza. W 1881 r. tenże edytor opublikował również suplement do całości tegoż wydawnictwa wraz z indeksem, podobiznami pieczęci i mapą historycznej Wielkopolski (z obszernymi uwagami). W sumie zamieszczono w nim 2073 dokumenty do 1399 r. Kolejny tom tego kodeksu — po śmierci I. Zakrzewskiego — w znacznej części oparty również na dokonanych przez niego odpisach i regestach, przygotował do druku Franciszek Piekosiński (opublikowano go ostatecznie w 1908 r. już po zgonie tego uczonego, zawierał 738 przekazów z lat 1400–1444). Kwerenda do tego tomu była dość ograniczona i — głównie z uwagi na brak czasu — pominięto w niej m.in. dokumenty trudno czytelne czy uszkodzone. Zasady edytorskie wydawanych w latach 1877–1881 i 1908 r. tomów kodeksu wielkopolskiego wzorowane były na analogicznych wydawnictwach źródłowych z tego czasu, publikowanych głównie w ramach serii *Monumenta Germaniae Historica*. Później, dopiero w 1975 r., Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk wydało — już jako *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* — nowa seria, t. 1 — przygotowany przez Z. Perzanowskiego zbiór dokumentów opactwa benedyktynów w Lubiniu²¹. W tym czasie powrócono w Poznaniu również do dawnej idei I. Zakrzewskiego, decydując się na kontynuację wydawania dokumentów wielkopolskich. W efekcie podjętych wówczas prac w 1982 r. Antoni Gąsiorowski i Henryk Kowalewicz (zmarł w 1981 r.) opublikowali tom 6 *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*, zawierający 400 dokumentów z lat 1174–1400. Edycja ta kontynuowana była przez A. Gąsiorowskiego i grupę jego współpracowników

¹⁸ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2: Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego, H. Wajsa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989; cz. 3: *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, indeks osób i miejscowości oprac. J. Piętka, Warszawa 2000.

¹⁹ Jego swego rodzaju prekursorem był wydany przez E. Raczyńskiego *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski*.

²⁰ I. Zakrzewski uważał, że dla XV w. badacze winni skoncentrować się głównie na edycji ksiąg sądowych, zaś dokumenty z tego okresu można publikować raczej w formie regestów, uzupełnionych ewentualnie jakimiś ekscerptami i listą świadków.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, Seria Nowa, z. 1: Dokumenty opactwa Benedyktynów w Lubiniu z XIII–XV wieku*, wyd. i oprac. Z. Perzanowski, Warszawa–Poznań 1975. Teksty dokumentów przygotowano tu do druku według instrukcji PAU z uwzględnieniem niektórych zmian proponowanych przez A. Wolffa. Każdy przekaz poprzedza nagłówek złożony z numeru, miejsca i daty wydania, regestu, informacji o oryginale i kopiach, miejscach publikacji i uwag.

do 1999 r., kiedy to ukazał się ostatni tom tego dyplomatariusza — oznaczony jako 11, zawierający suplementy z lat 1225–1444 do wszystkich części tegoż wydawnictwa oraz erratę i indeksy do tomów 6–11²². Należy podkreślić, że ta edycja była początkowo planowana do 1450 r., ale zakończono ją jednak nieco wcześniej, bo na roku 1444 (kilkaset odpisów dokumentów z lat 1445–1450) złożonych zostało w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk). Jedną z przyczyn takiej decyzji był gwałtowny przyrost w tym czasie liczby dokumentów i listów, który — zdaniem Antoniego Gąsiorowskiego — zmuszał wydawców źródeł, aby dla ich publikacji po 1444 r. znaleźć nową formułę edytorską (regesty z ekscerptami?)²³.

Należy zaznaczyć, że pierwotne zasady wydawania tekstów w omawianym kodeksie zmieniono nieco dopiero od tomu 6, a następnie kontynuowano je praktycznie bez zasadniczych zmian aż do tomu ostatniego. Np. tom 6 rozpoczynał się krótką Przedmową i Wstępem, dalej — syntetycznym wprowadzeniem w języku łacińskim, po którym następował Wykaz skrótów oraz Wykaz dokumentów zamieszczonych w publikacji. Potem następowała edycja dokumentów i listów. Każdą z nich poprzedzał nagłówek składający się z kolejnego numeru, miejsca wystawienia i daty oraz krótkiego regestu (dla skrócenia ich objętości wydawcy zrezygnowali np. z podawania imion i wszystkich godności osób wystawiających dokumenty z tytułu pełnionego urzędu, ograniczając się przykładowo do: Starosta generalny Wielkopolski zaświadcza...). Nagłówki kończyły wyczerpujące informacje o możliwie wszystkich przekazach danego źródła: oryginałe, kopiach, odpisach (np. kopie powstające dla celów historiograficznych wykonane np. przez Zakrzewskiego czy Piekosińskiego), regestach i ekscerptach, dotychczasowych wydaniach oraz inne uwagi. Przy oryginałach podawano w miarę możliwości ich opis (materiał, wymiary, stan zachowania, pieczęcie, zapiski dorsalne itp.). Podstawą edycji przekazów zamieszczonych w tym kodeksie były — jak zaznaczono we *Wstępie* „w zasadzie” — wskazówki zawarte w *Projekcie instrukcji wydawniczej... A. Wolffa*, od których poczyniono jednak niewielkie odstępstwa. Postanowiono np. w omawianym dyplomatariuszu rozwiązywać wszystkie bez wyjątku skróty czy dosłownie transliterować teksty dokumentów zapisanych w języku niemieckim²⁴.

Z kolei opracowany przez Karola Maleczyńskiego kodeks dyplomatyczny Śląska został przygotowany do druku głównie w oparciu o instrukcję wydawniczą PAU z 1925 r., od której postanowień dokonano tylko niewielkich, drugorzędnych odstępstw. Tom 1 tej edycji rozpoczyna się Wstępem i Spisem dokumentów (nr, miejsce i data, regest, strona w kodeksie), zaś każdy tekst źródłowy poprzedzają zawsze nagłówki z tymi samymi informacjami oraz krótkimi objaśnieniami o oryginale, kopiach, reprodukcjach, druku przekazu i jego regestach oraz inne uwagi edytora. Na końcu wolumi-

²² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6: *Zawiera dokumenty nr 401–773 z lat 1401–1415*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski i H. Kowalewicz, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1982; t. 7: *Zawiera dokumenty nr 401–773 z lat 1401–1415*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, R. Walczak, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1985; t. 8: *Zawiera dokumenty nr 774–1074 z lat 1416–1425*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1989; t. 9: *Zawiera dokumenty nr 1075–1380 z lat 1426–1434*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1990; t. 10: *Zawiera dokumenty nr 1381–1699 z lat 1435–1444*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Poznań 1993; t. 11: *Zawiera suplementy (dokumenty nr 1700–2023 z lat 1225–1444 oraz erratę i indeksy do tomów VI–XI)*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek i I. Skierska, Poznań 1999.

²³ A. Gąsiorowski, *Wstęp*, [w:] *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 11, s. VI; zob. też J. Matuszewski, *Quo vadis Wydawco źródeł? Uwagi w związku z zakończeniem na 1444 r. edycji dyplomatorów wielkopolskich*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 39, 2001, s. 145 n.

²⁴ Zob. *Wstęp w Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, s. XV n.

nu zamieszczono Dodatki i sprostowania, a po nich Indeks osób, miejscowości i rzeczowy. Podobną konstrukcję mają też następne tomy z tej serii²⁵.

Podobny, chociaż — co uzasadniono we Wstępie do publikacji — bardziej selektywny charakter miała mieć również zapoczątkowana w 1962 r., wzmiankowana już edycja źródłowa pt. *Zbiór dokumentów małopolskich*, będąca pierwszym — jak zakładano — uzupełnieniem wydanych przez F. Piekosińskiego czterech tomów *Kodeksu dyplomatycznego Małopolski* (1876–1905), a która miała objąć również materiały do 1450 r.²⁶ Z kolei przykładem innego, znacznie obszerniejszego pod względem chronologicznym, wydawnictwa dyplomatycznego, dotyczącego jednak tylko jednego ośrodka miejskiego, może być doprowadzony aż do 1586 r. dwutomowy *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka* (tom 1 obejmuje 264 pozycje z lat 1065–1495)²⁷. Publikacja ta w znacznej części również została przygotowana do druku zgodnie z zaleceniami *Projektu instrukcji* A. Wolffa. Przy edycji tekstów niemieckich jej wydawczyni, S. M. Szacherska (nie precyzując tego bliżej) wspomniała, że wzorowała się na opublikowanych wcześniej przez W. Maisela *Ortylach sądów wyższych miast wielkopolskich*²⁸, *Aktach Stanów Prus Królewskich* oraz *Preussisches Urkundenbuch*, t. 3–5²⁹. Efektem tego było m.in. zachowanie w tych przekazach nadpisanej samogłoski *e*, która spełniała w średniowieczu ważną funkcję fonetyczną. Teksty większości źródeł opublikowano w całości (w formie regestów połączonych z ekscerptami wydano materiały tylko częściowo dotyczące Płocka lub okolicznych wsi). Jedynie w nielicznych przypadkach podawano w edycji pełną klauzulę uwierzytelniającą instrumentów notarialnych. Podobnie jak to było w przypadku *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolskiego* i innych dyplomatariuszy, omawiany *Zbiór dokumentów i listów* również zaczyna się Przedmową (podzieloną na części: Zakres wydawnictwa, Podstawa wydania oraz Uwagi edytorskie), po której następuje Wykaz skrótów i Wykaz dokumentów. Zasadniczą część publikacji tworzy edycja dokumentów

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 1: *Obejmujący lata 971–1204*, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1956; t. 2: *Obejmujący lata 1205–1220*, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, Wrocław 1959; t. 3: *Obejmujący lata 1221–1227*, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1964.

²⁶ Por. *Wstęp w Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1: *Dokumenty z lat 1257–1420*, wyd. S. Kuraś, Wrocław–Warszawa 1962, s. V. Od czwartego tomu współwydawczynią tej serii została również Irena Sułkowska–Kuraś. Ostatni, ósmy tom tego zbioru opublikowano w 1975 r., zob. *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1; cz. 2: *Dokumenty z lat 1421–1441*, wyd. S. Kuraś, Wrocław–Warszawa 1963; cz. 3: *Dokumenty z lat 1442–1450*, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1969; cz. 4: *Dokumenty z lat 1211–1400*, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska–Kuraś, Wrocław 1969; cz. 5: *Dokumenty z lat 1401–1440*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1970; cz. 6: *Dokumenty króla Władysława Jagielly z lat 1386–1417*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1974; cz. 7: *Dokumenty króla Władysława Jagielly z lat 1418–1434*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1975; cz. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1975. Swego rodzaju uzupełnieniem tej edycji jest — przygotowana głównie według zasad Instrukcji PAU — publikacja *Dokumenty sądu ziemskiego krakowskiego 1302–1453*, oprac. Z. Perzanowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971. Niekiedy jednak edycje dokumentów mające dotyczyć określonego obszaru przybierają dość dziwną formę. Przykładem może tu być pozbawiona jakiegoś wspólnego wstępu czy indeksów publikacja pt. *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1974, składająca się z czterech różnych części, obejmujących bardzo zróżnicowane dokumenty i akta z lat 1345–1813.

²⁷ *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S. M. Szacherska, t. 1: *1065–1495*, Warszawa 1975, t. 2: *1495–1586*, Warszawa 1987.

²⁸ *Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI wieku*, oprac. i wyd. W. Maisel, Wrocław 1959.

²⁹ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 3: (1335–1345), hrsg. v. M. Hein, H. Koeppen, Aalen–Marburg 1958–1961; Bd. 4: (1346–1351), hrsg. v. H. Koeppen, Marburg 1960–1964; Bd. 5: (1352–1361), hrsg. v. K. Conrad, unter Mitarb. v. H. Koeppen, Marburg 1969–1975.

i listów, zaś całość kończy Indeks osób i miejscowości, obejmujący zarówno źródła, przypisy, jak i Przedmowę³⁰.

Niekiedy w formie odrębnego wydawnictwa, ale nie kodeksu wydaje się również wybrane, z reguły nieliczne, grupy dokumentów dotyczących określonej tematyki. Często w ten sposób publikuje się np. przywileje odnoszące się do poszczególnych ośrodków miejskich. Edycje takie — mimo że pełnią z reguły przede wszystkim funkcje popularyzacyjne (związane są nierzadko z jakimiś jubileuszami miast) — mogą mieć albo charakter czysto naukowy lub też bardziej popularny, co oczywiście nie znaczy, że w tym drugim przypadku zupełnie pozbawione są wartości naukowej. Przykładem pierwszego z wyszczególnionych typów publikacji może być wręcz bibliofilskie wydanie przywileju chełmińskiego przygotowane do druku przez Karolę Ciesielską³¹ oraz — nieco skromniejsza pod względem edytorskim — publikacja tego samego przywileju dokonana przez Krystynę Zielińską–Melkowską³². Książkę K. Ciesielskiej rozpoczyna krótki Wstęp, w którym m.in. omówiono losy i wartość treściową wydawanych w niej dokumentów, a następnie — wzorując się m.in. na publikacji z *Preussisches Urkundenbuch*³³, edycji G. Kische³⁴ oraz oryginały z zasobu Archiwum Państwowego w Toruniu — wydrukowano opatrzone przypisami tekstowymi i rzeczowymi łacińskie teksty pierwotnego przywileju dla Chełmna i Torunia z 28 XII 1233 r. oraz odnowioną jego wersję z 1 X 1251 r. (ten ostatni dyplom dodatkowo zilustrowano fotografiami dokumentu i puszek, w której przywilej był niegdyś przechowywany). Całość kończą polskie tłumaczenia tych przekazów historycznych oraz krótkie angielsko- i niemieckojęzyczne podsumowanie.

Publikacja K. Zielińskiej–Melkowskiej jest nieco bardziej obszerna i krytyczna pod względem naukowym. Otwiera ją kilka słów od redaktora naukowego, po których Autorka szkicowo przedstawiła tło historyczne wydania obu przywilejów, ich analizę dyplomatyczną (m.in. wykazała różnice istniejące w poszczególnych kopiach), archiwalną i edytorską. Następnie wydrukowano w dwóch kolumnach kolejno oba teksty źródłowe wraz z ich przekładami (każdy przywilej poprzedza regist oraz legenda, w której opisano m.in. ich formy kancelaryjne, miejsce przechowywania oraz stan zachowania oryginałów i najważniejszych kopii, wcześniejsze wydania, a także zamieszczono uwagi dotyczące autentyczności, jak również podstawę i sposób wydania oraz zasady ustalenia tekstu edycji). Całość kończy Spis ilustracji i Wykaz skrótów, Wykaz źródeł i literatury, *Zusammenfassung*, Spis treści oraz kilkanaście fotografii ilustrujących wygląd wydawanych archiwaliów i ich różnych kopii lub druków ich najstarszych edycji.

³⁰ Zob. *Wstęp w Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. 1, s. XIX n. Por. też inne wydawnictwa tego typu, np. *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku*, wyd. W. Maisel, Poznań 1994, składające się ze Wstępu pióra A. Gąsiorowskiego, Wykazu skrótów, Wykazu dokumentów, przekazów źródłowych oraz dwóch indeksów (osobowego i geograficznego).

³¹ *Przywilej chełmiński 1233, 1251*, wyd. K. Ciesielska, Toruń 1983. Por. też opublikowany w wersji oryginalnej i w tłumaczeniu na język polski *Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia z roku 1450*, wyd. D. Karzewski, Inowrocław 2000.

³² K. Zielińska–Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, red. Z. Zdrójkowski, przeł. W. Wróblewski, Toruń 1986 (wcześniej autorka polskie tłumaczenia tych przywilejów pióra W. Wróblewskiego załączyła w formie aneksu do wydanej przez nią książki pt. *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.)*, Toruń 1984, s. 89–112).

³³ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1: *Die Bildung des Ordensstaats*, H. 1, hrsg. v. R. Philippi, P. C. Woelky, Königsberg 1882, nr 105.

³⁴ G. Kisch, *Die Kulmer Handfeste. Rechtshistorische und textkritische Untersuchungen nebst Texten. Zugleich ein Beitrag zur Verbreitungsgeschichte des Magdeburger Rechte*, Stuttgart 1931 (Deutschrechtliche Forschungen, H. 1).

Nieco inny charakter ma wydany w okresie międzywojennym *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*³⁵. Jest to publikacja przekazów zawartych w tzw. kodeksie Ambrożego Grabowskiego. Zaczyna się Wstępem, w którym omówiono m.in. losy kodeksu, a następnie przedstawiono: Opis rękopisu, Część I zbioru: Przywileje wraz z tabelarycznym Wykazem dokumentów zawartych w zbiorze A. Grabowskiego (216 sztuk) oraz Wykazem nagłówków niemieckich, dodanych przez pierwszego pisarza na czele dokumentów zamieszczonych na stronach 1–75 zbioru. Potem następują teksty zatytułowane Część II zbioru: Wilkierze, Część III zbioru: Przysięgi oraz Ogólna charakterystyka kodeksu — Czas spisania, a także Stosunek do zbioru Behema. Wstęp kończą Różnice między tekstem przywilejów w Kod. dypl. m. Krakowa (wydał Piekosiński) a kodeksem A. Grabowskiego (pisownia oryginalna).

Samą edycję źródłową rozpoczyna Część I Przywileje nieznane zawarte w kodeksie Ambrożego Grabowskiego. Wydrukowano je w porządku chronologicznym. Każdy tekst źródłowy poprzedza nagłówek składający się z numeru kolejnego, miejsca i daty, regestu opracowanego przez wydawcę oraz strony zapisania źródła w zbiorze. Niekiedy tekst przekazu historycznego dodatkowo poprzedzają regesty niemieckie lub łacińskie opracowane przez pisarza kodeksu (oddano je drukiem rozstrzelonym). Potem następuje Część II Wilkierze, które uszeregowano jednak nie chronologicznie, ale w porządku wpisania do księgi. W tej części nagłówek często dodatkowo uzupełniany jest o uwagi dotyczące ważniejszych edycji niektórych z tych źródeł. Kolejno opublikowano Część III *Formulae iurisiurandi*, a całość kończy Wykaz osób i miejscowości, Wykaz ważniejszych przedmiotów oraz wyrazów polskich, a także Omyłki druku i Dopełnienia.

Bardzo ciekawą pod względem edytorskim (książka w twardej okładce i teczka z ilustracjami we wspólnej, pięknie zdobionej kartonowej obwolucie) jest również — mająca jednak przede wszystkim charakter popularnonaukowy — edycja Bożeny Wyrozumskiej pt. *Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*³⁶. Wydawnictwo to, opatrzone dodatkowo tytułem angielskim, składa się z polskiego i angielskojęzycznego Wstępu podbudowanego aparatem naukowym, tekstów siedmiu przywilejów w języku ich wydania (czyli po łacinie i niemiecku) dla Krakowa, Kazimierza, Nowego Miasta, Kleparza i Podgórze z lat 1257–1785, a także w tłumaczeniach na język polski i angielski oraz Spisu treści. Niestety edycje tych dokumentów nie zostały opatrzone żadnymi przypisami tekstowymi i rzeczowymi. Pierwszą z tych usterek eliminują przynajmniej częściowo załączone do publikacji w oddzielnej teczce dobrej jakości, barwne fotografie wszystkich wydanych w niej przywilejów³⁷.

Znacznie rzadziej — nie licząc kodeksów dyplomatycznych, dotyczących jednak przede wszystkim okresu średniowiecza — spotykamy się z pełnymi, odrębnymi edycjami tekstów listów poszcze-

³⁵ *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936.

³⁶ *Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*, oprac. B. Wyrozumska, Kraków 2007.

³⁷ Podobny, popularnonaukowy charakter ma wydawnictwo *Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł*, oprac. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Warszawa 1973, obejmujące tłumaczenia łacińsko-, francusko- i rosyjskojęzycznych przekazów od XI w. do 1945 r., czy *Lublin w dokumencie 1317–1967*, oprac. F. Cieślak, H. Gawarecki, M. Stankowa, Lublin 1976. Por. też B. Gorczak, *Katalog pergaminów znajdujących się w Archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie*, Sławuta 1912; F. Pohorecki, *Catalogus diplomatum Bibliothecae Instituti Ossoliniani nec non Bibliothecae Pawlikowianae inde ab anno 1227 usque ad annum 1506*, Leopoli 1937; A. Fastnacht, *Catalogus diplomatum Bibliothecae Instituti Ossoliniani. Supplementum 1, inde ab anno 1279 ad annum 1506*, Wratislaviae 1951; W. Szelińska, J. Tomaszewicz, *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, cz. 1: *Dokumenty z lat 1148–1506*, Kraków 1975; J. Tomaszewicz, *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, cz. 2: *Dokumenty z lat 1506–1828*, Kraków 1991; *Katalog dokumentów miasta Lublina, jego jurydyk, cechów, kościołów i klasztorów, 1317–1792*, oprac. M. Trojanowska, Lublin 1996.

gólnych wystawców czy całych zbiorów korespondencji³⁸, chociaż tradycja ich wydawania sięga czasów renesansu³⁹. Przykładem tego typu publikacji mogą być kodeksy listów z XV stulecia, których wydanie zapoczątkowano w 1876 r. Metoda ich edycji wzorowała się na zasadach stosowanych wówczas przy publikacji dokumentów, czyli ich wydawcy starali się m.in. odtworzyć wygląd oryginału, łącznie z jego pisownią (wprowadzając jednak własną interpunkcję), napisy marginalne i dorsalne umieszczać w przypisach, podawać w edycji miejsce wcześniejszego druku poszczególnych przekazów w całości lub regestach⁴⁰. Takie publikacje korespondencji w pełnej formie, ze względu na jej wzrastającą z czasem liczbę, przygotowywane są dzisiaj do druku stosunkowo rzadko i dotyczą z reguły listów tylko najwybitniejszych reprezentantów swoich czasów⁴¹. W ostatnim okresie najczęściej — z uwagi na masowość występowania korespondencji od połowy XV w. (co zmusza badaczy do szukania innych niż w przypadku dokumentów metod ich opracowania), a także bardzo wysokie koszty przygotowania i druku tomów z pełnymi edycjami listów — całość lub przynajmniej części korespondencji z zasobu określonych bibliotek czy archiwów próbuje się udostępnić korzystającym przy pomocy drukowanych katalogów, które mniej lub dokładniej informują o zachowanych zbiorach. Należy jednak zaznaczyć, że nie zawsze wszystkie dotychczasowe wydawnictwa tego typu w pełni zadowalająco informowały badaczy o treści zachowanych przekazów.

Wydaje się, że przynajmniej tego rodzaju publikacje ogólne lub tematyczne obejmujące dokumenty i listy z okresu średniowiecza powinny możliwie jak najszerszej informować użytkowników o treści przedstawianych przekazów. Dlatego bazując na doświadczeniach zdobytych podczas przygotowania do druku katalogów dokumentów i listów krzyżackich oraz królewskich z zasobu Archiwum Państwowego w Toruniu⁴², a także dyskusjach prowadzonych z innymi historykami i archiwistami polskimi i niemieckimi, pokuszono się nawet o opracowanie projektu wytycznych w sprawie przygotowywania do druku tego rodzaju katalogów dokumentów i listów⁴³.

³⁸ Por. m.in. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, [t. 1:] 1384–1492, wyd. A. Sokołowski, J. Szujski, Kraków 1876; t. 2–3: 1382–1501, wyd. A. Lewicki, Kraków 1891–1894; *Codex epistolaris Vitoldi*; R. Stelmach, *Listy i dokumenty Jagiellonów w WAP we Wrocławiu (1413–1503)*, Teki Archiwalne, t. 18, 1981, s. 11–42 i inne.

³⁹ Szerzej na ten temat zob. A. Szorc, *Z problematyki edytorskiej korespondencji Hozjusza*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 33, 1988, s. 148 n.

⁴⁰ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. Niekiedy listy tworzyły tylko jeden z działów określonej edycji źródłowej, por. *Zródła do dziejów polskich*, t. 1, wyd. A. Grabowski i A. Przedziecki, Wilno 1843; t. 2, wyd. M. Malinowski i A. Przedziecki, Wilno 1844. Również tutaj w ramach działu zostały one uszeregowane chronologicznie, a każdy z nich poprzedza nagłówek z datą i tytułem (regestem), zaś na końcu tomu 2 zamieszczono indeksy do całości.

⁴¹ Ostatnio dobrym przykładem takiej edycji jest *Korespondencja żupnika krakowskiego Mikołaja Serafina z lat 1437–1459*, wyd. W. Bukowski, T. Płociennik, A. Skolimowska, Kraków 2006, do której dołączono teczkę z fotografiami wszystkich opublikowanych listów. Korespondencję tę wydano w języku oryginału (łacina, czeski, włoski) oraz równoległym przekładzie na język polski. Podstawą edycji były dwie instrukcje wydawnicze: PAU z 1925 r. oraz projekt A. Wolffa, które jednak potraktowano raczej jako punkt wyjścia do zastosowanych rozwiązań własnych. Tekst łaciński oddano w transkrypcji z rozwiązanymi skrótami, z tym że wydawcy zastosowali pisownię łączną, wielkich liter i interpunkcję według zasad współczesnych. Poprawiono też ewidentne pomyłki pisarza oraz wprowadzono cztery rodzaje nawiasów sygnalizujących określone odstępstwa tekstu od normy.

⁴² A. Radziwiński, J. Tandecki, *Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu (1345–1789)*, Warszawa 1999; iidem, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 1: (1251–1454), Warszawa 1994; iidem, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich oraz dotyczących wojny trzynastoletniej z Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 2: (1454–1510), Warszawa 1998. Por. też np. W. Szelińska, J. Tomaszewicz, *Katalog dokumentów*; J. Tomaszewicz, *Katalog dokumentów*.

⁴³ A. Radziwiński, J. Tandecki, *Projekt wytycznych w sprawie przygotowania do druku katalogu dokumentów i listów*, „Archeion”, t. 93, 1994, s. 39–47.

Zdaje się, że wydawnictwo takie może być opracowane dla dokumentów i listów (tych ostatnich przede wszystkim do końca XV w.) z zasobu danego archiwum lub biblioteki czy kilku takich instytucji. Wybór koncepcji jego przygotowania zależeć powinien przede wszystkim od liczby tego typu archiwaliów oraz od historycznie ukształtowanego sposobu ich przechowywania. W przypadku dużej liczby dokumentów lub listów w jakimś zasobie (zespołe archiwalnym, zbiorze bibliotecznym lub muzealnym) istnieje możliwość tworzenia repertoriów danego zespołu lub grupy zespołów. W razie potrzeby można również opracować katalogi tematyczne, dotyczące określonych problemów, np. dokumenty i listy królewskie, miejskie, cechowe itp. Tylko w wyjątkowych przypadkach, a mianowicie gdy są one historycznie związane z prezentowanymi w katalogu przekazami, dopuszcza się uwzględnianie w takiej publikacji materiałów niebędących *ex definitione* dokumentami lub listami (np. rachunków, inwentarzy, pokwitowań itp.). Wreszcie można zdecydować się na przygotowanie formy najbardziej szczegółowej odnoszącej się do treści poszczególnych dokumentów, czyli sumariusza.

Podstawą tworzenia omawianych tu katalogów winny być archiwalne, biblioteczne lub muzealne karty inwentarzowe, z tym że w przypadku repertoriów, sumariuszy i przekazów zawierających liczne wątki tematyczne, ich rejestry w miarę możliwości należy tworzyć przez wyszczególnienie sprawy najważniejszej oraz użycie sformułowań pozwalających na charakterystykę całej treści źródła. W wypadku korespondencji zawierającej na odwrocie tylko adres można zrezygnować z jego pełnego zapisu, zaznaczając w katalogu jedynie informacje o jego istnieniu. Wszystkie pozostałe noty dorsalne winny być w nim uwzględnione.

Układ dokumentów i listów w repertorium czy katalogu winien być chronologiczny, chociaż w uzasadnionych przypadkach może on być również rzeczowo–chronologiczny. Gdy przekazy pozabawione są pełnej datacji, można przyjąć następujące rozwiązania:

- jeżeli w dokumencie lub liście występują jakieś elementy chronologiczne (imię, nazwisko, lub wynikające z treści przekazu, np. tytułatura), które pozwalają na w miarę dokładne określenie czasu ich powstania, to przekaz wstawiamy we właściwym miejscu w układ chronologiczny. Archiwalia bez daty dziennej lub niedatowane są zawsze umieszczane na końcu roku, na który zostały wydatowane;
- jeżeli w źródłach brak jest tego rodzaju elementów chronologicznych lub są one nieprecyzyjne, staramy się określić przynajmniej w przybliżeniu (np. na podstawie duktu pisma, materiału piersarskiego, filigranów) czas ich wystawienia (np. przed 1450 r.) i również wstawić w odpowiednie miejsce w układzie chronologicznym;
- gdy mamy do czynienia z przekazami transumowanymi lub instrumentami notarialnymi, należy je umieszczać w katalogu pod datą wystawienia. Transumpty (także w formie rejestru) powinny być zamieszczane we właściwym ciągu chronologicznym.

Każdy publikowany katalog dokumentów i listów powinien składać się z trzech zasadniczych części: wstępu, zestawu not katalogowych oraz indeksów.

Wstęp do takiego katalogu winien zawierać m.in. informacje o ramach chronologicznych i rzeczowych wydawnictwa i jego podstawie źródłowej, zastosowanej metodzie opracowania publikacji, dziejach kształtowania się ogłaszanego drukiem zbioru dokumentu i listów w zasobie archiwum lub biblioteki (a także w innych instytucjach, jeżeli istnieje taka potrzeba) oraz omówienie dotychczas istniejących pomocy ewidencyjno–informacyjnych do publikowanych w katalogu źródeł.

Każda nota katalogowa — oprócz kolejnego numeru — powinna obejmować następujące informacje:

1. datę roczną, rozwiązana datę dzienną, nazwę miejscowości we współczesnym brzmieniu oraz oryginalny zapis daty dziennej i nazwy miejscowości, gdzie wystawiono dokument lub napisano list (w przypadku datacji rozdzielnej podawać należy wszystkie elementy *actum* i *datum*);

2. regest, czyli zwięzłe streszczenie dokumentu lub listu, pod którym należy umieścić kolejno następujące informacje dotyczące źródła:
 - a. określenie, czy przekaz jest oryginałem, kopią (uwierzytelnioną albo niewierzytelnioną) lub konceptem, podanie rodzaju materiału pisarskiego (np. pergamin, papier, tabliczka woskowa), języka, w którym został spisany, oraz wymiarów;
 - b. krótką charakterystykę jego stanu zachowania, podanie liczby pieczęci, ich rodzaju oraz materiału, w którym zostały odcisnięte, a także wymienienie osób lub instytucji, które pieczętowały dokument lub list wraz z danymi o istniejących publikacjach na temat tych pieczęci. W punkcie tym winny też znaleźć się wszelkie informacje o ewentualnych inicjałach, iluminacjach itp.;
 - c. zapiski dorsalne i marginalne: regesty, daty, stare sygnatury itp.;
 - d. najnowsze lub najpełniejsze wydawnictwo źródłowe — oczywiście jeżeli takowe istnieją — w którym opublikowano dany przekaz;
 - e. aktualną sygnaturę archiwalną lub biblioteczną;
 - f. inne uwagi: np. dotyczące sprawy wadliwej datacji, niejasności tekstu, odesłania do innych dokumentów lub listów, wskazanie ewentualnych dyskusji w literaturze na temat przekazu, listy świadków, dokumentów niepublikowanych itp.

Przy redakcji powyższych not katalogowych, ze względu na oszczędność miejsca, proponuje się stosowanie ogólnie przyjętych skrótów rzeczowych, dokumentacyjnych i innych.

3. indeksy i skorowidze powinny obejmować wszystkie osoby, miejscowości i nazwy geograficzne (topograficzne), a także pieczęcie i znaki notarialne. Wskazane jest, aby każdy taki katalog posiadał również w miarę dokładny indeks rzeczowy.

Oczywiście nie zawsze powyższe zalecenia są w pełni uwzględniane przez wydawców. Jednym z przykładów takiej postawy mogą być opracowane przez zespół pod redakcją Antoniego Barciaka i Karla Müllera *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*⁴⁴. Edycja ta — wzorowana przede wszystkim na wydanym wcześniej *Katalogu dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska*⁴⁵ — obejmuje archiwalia zachowane do dzisiaj zarówno w Polsce, jak i Czechach, a przygotowana została przez polskich i czeskich archiwistów i historyków. Składa się z trójjęzycznego, polskiego, czeskiego i niemieckiego Wstępu, Wykazu skrótów, polskich lub czeskich — w zależności od miejsca przechowywania — regestów dokumentów oraz Indeksu nazw osobowych i Bibliografii. Poszczególne noty składają się z następujących elementów: numeru kolejnego, daty sprowadzonej do dzisiejszej rachuby czasu oraz — w nawiasie okrągłym — oryginalnej, podobnie zapisanego (w wersji współczesnej i źródłowej) miejsca wydania oraz mniej lub bardziej wyczerpującego regestu wraz z pełną listą świadków. Pod nim umieszczono kolejno informacje o tym, czy przekaz jest oryginałem, kopią (uwierzytelnioną albo niewierzytelnioną) lub konceptem, podano język, w jakim go zapisano, rodzaj materiału pisarskiego oraz wymiary, sposób uwierzytelnienia (liczba pieczęci, ich rodzaj oraz materiał, w którym zostały odcisnięte), aktualną sygnaturę archiwalną lub biblioteczną, wydawnictwa źródłowe, gdzie przekaz był już ogłoszony drukiem — oczywiście jeżeli takowe istnieją — lub w których opublikowano jego regesty. Noty te, w zależności od tego, gdzie źródła są obecnie przechowywane, opublikowano w języku polskim

⁴⁴ *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*, oprac. zespół pod red. A. Barciaka i K. Müllera, t. 1: (*Do 1400 roku*), Wrocław–Opava 2004.

⁴⁵ Por. *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska*, t. 1–2: (*1300–1327*), oprac. R. Stelmach, Wrocław 1991; t. 3: (*1328–1350*), oprac. R. Żerelik, Wrocław 1991; t. 4–5: (*1351–1379*), oprac. R. Stelmach, Wrocław 1991; t. 6: (*1380–1391*), oprac. M. Chmielewska, Wrocław 1995; t. 7: (*1392–1400*), oprac. R. Stelmach, Wrocław 1993; t. 8: *Indeksy do t. 1–7 (do 1400 r.)*, oprac. R. Stelmach, R. Żerelik, Wrocław 1998; t. 9: *Archiwa książęce i drobne akcesje*, cz. 1: (*1401–1500*), oprac. R. Żerelik, Wrocław 1998.

lub czeskim (przekazy z terenu Śląska Opawskiego). W 2011 r. ukazała się druga — wzorowana na pierwszej — część tej publikacji zawierająca 629 regestów dokumentów przechowywanych w 12 archiwach i muzeach na Górnym Śląsku w Polsce i Czechach⁴⁶. Regesty w tym tomie zawierają również datę i miejsce wystawienia dokumentu, jego wystawcę i odbiorcę, streszczenie dyspozycji dokumentu oraz listę świadków. Opis podaje też język, w którym dokument został spisany, jego wymiary, informacje o pieczęciach, miejscu przechowywania wraz z sygnaturą oraz dotychczasowe edycje. Wydawnictwo to jest również dwujęzyczne: polsko–czeskie.

4.1.2. ZASADY WYDAWANIA KSIĄG I AKT

Przy wydawaniu ksiąg i akt generalnie stosujemy — uwzględniając jednak specyfikę tych przekazów — analogiczne zasady ogólne jak przy publikacji dokumentów i listów. Tu również podstawą prac edytorskich są obecnie nadal albo opracowana jeszcze w okresie międzywojennym *Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych*, albo opublikowany przez Adama Wolffa *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*.

Jeżeli idzie o wygląd tekstu, to także w przypadku ksiąg i akt wydawca powinien starać się, aby zewnętrzna postać ogłaszanego drukiem przekazu źródłowego była możliwie zbliżona do oryginału, chociaż tu oczywiście edytor ma prawo niektóre zwarte zapiski (szczególnie w tekstach prawnych czy rachunkowych) zaczynać od nowej linii i opatrywać je numeracją ciągłą (zapisywaną kursywą w nawiasach kwadratowych). Glosy i inne dopiski pisarza nienależące bezpośrednio do pierwotnego przekazu umieszczamy albo w przypisach tekstowych, lub też w oznaczonym miejscu na marginesach kolumn z tekstem źródłowym. Fragmenty wykreślone ze źródła lub jego uzupełnienia, jeżeli przynależą bezpośrednio do tekstu, pozostawiamy w jego edycji, a sygnalizujemy je — w zależności od przyjętej za podstawę wydania instrukcji edytorskiej — albo przypisami tekstowymi, albo odpowiednimi znakami graficznymi. Analogicznie postępuje się z ustępami skasowanymi. W publikacjach takich zaznaczamy też z zasady przypisami tekstowymi każdą zmianę ręki lub inkaustu (zamiennie zmiany pisma można również dokładnie omówić we Wstępie do wydawnictwa, stosując przypisy tekstowe tylko w przypadkach wyraźnie wymagających odrębnego objaśnienia). Zdania, które pisarz pozostawił niedokończone, lub brak zakończenia jakiegoś tekstu sygnalizuje się również przypisem tekstowym lub — —. W podobny sposób (albo przy pomocy specjalnych znaków graficznych) zaznacza się także miejsca zniszczone, nieczytelne lub umyślne i nieumyślne opuszczenia wyrazów.

Analogicznie jak to było w przypadku dokumentów i listów, również błędy gramatyczne w księgach i aktach w pojedynczych wyrazach tekstu źródłowego pozostawiamy bez korekt, potwierdzając je jedynie przy pierwszym wystąpieniu w przekazie symbolem *[s]*. Błędy logiczne lub wadliwą konstrukcję zdania podobnie potwierdzamy podwójnym *sic*, czyli symbolem *[ss]*. Tekst, który w takiej publikacji źródłowej został dopisany bezpośrednio przez edytora (nie dotyczy to Wstępu czy indeksów) — dla odróżnienia od treści przekazu historycznego publikowanego antykwą (również w przypisach tekstowych) — winien być drukowany kursywą. Oczywiście w przeszłości (a niekiedy również obecnie) nie wszystkie z tych zasad — jak ilustrują to m.in. niektóre poniższe przykłady — były w praktyce edytorskiej do końca respektowane.

Bardzo wcześnie, bo już od XIX w., dość szerokie poparcie zyskała na ziemiach polskich idea — głoszona m.in. przez I. Zakrzewskiego — o konieczności wydawania ksiąg, głównie sądowych. We Lwowie akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z tzw. Archiwum Bernardyńskiego z tego miasta, obejmujące również przekazy średniowieczne, zaczęto wydawać od 1868 r. Publi-

⁴⁶ *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*, t. 2: (1401–1450), Opawa–Opole–Katowice 2011.

kacje z tej serii zaczynały się zazwyczaj Przedmowami, po których następował często Spis rzeczy (podawano w nim numer porządkowy danego przekazu, datę roczną i polski regest) oraz przekazy źródłowe opatrzone przypisami cyfrowymi lub — rzadziej — sygnalizowane gwiazdką. Całość edycji kończył z reguły indeks, a w niektórych tomach również dodatkowe spisy (np. wyrazów niełacińskich i pieczęci)⁴⁷.

W Wielkopolsce publikację tego rodzaju ksiąg rozpoczął w 1887 r. Józef Lekszycki (księga ziemiska poznańska z lat 1386–1400)⁴⁸. Wcześniej — w 1885 r. — wybór średniowiecznych zapisek kaliskich ogłosił drukiem B. Ulanowski⁴⁹. Następny tom z tej serii ksiąg wielkopolskich — przygotowany do druku głównie w oparciu o zalecenia instrukcji wydawniczej PAU z 1925 r. — wydali dopiero w 1960 r. K. Kaczmarczyk i K. Rzycki⁵⁰. W 1991 r. *Księgę ziemską kaliską* z lat 1400–1409 opublikował też — biorąc jednak za podstawę swej edycji głównie projekt instrukcji wydawniczej A. Wolffa — Tomasz Jurek. Wydawnictwo to rozpoczyna Wstęp, po którym następują Konkordancje, tekst księgi, Indeks obejmujący nazwy miejscowe, osobowe, etniczne i heraldyczne oraz *Zusammenfassung*⁵¹.

Z kolei edycje najdawniejszych ksiąg sądowych mazowieckich zapoczątkowano już w 1920 r., czyli przed ogłoszeniem instrukcji edytorskiej PAU⁵². W tomie pierwszym z tej serii zamieszczono obszerny Wstęp, w którym m.in. przedstawiono plany edytorskie z nią związane, organizację sądownictwa w powiecie płońskim, opis publikowanego źródła oraz metodę wydawniczą. Księga została wydana w całości, jednak po zrestytuowaniu jej pierwotnego układu. Daty roczków zaznaczono drukiem tłustym, słowa polskie w tekście źródłowym wyróżniono kursywą, a zapiski skasowane — odrębnym drukiem. Skreślenia i wstawiane do tekstu wyrazy nadpisane wyjaśniano w przypisach (oznaczonych cyframi arabskimi), zaś litery nieczytelne czy zapiski niedokończone sygnalizowano odpowiednią liczbą kropek. Przy pomocy symboli (*s*), (*S*) i (?) zaznaczano błędy i niepewne lekcje. Zarówno rozwiązywane daty, jak i fragmenty od wydawcy zapisywano kursywą. Pisownię łańską źródła ujednolicono, jednak z zachowaniem form średniowiecznych (np. *e* zamiast *ae*, *v* zamiast *u* przed samogłoskami itp.), a wyrazów polskich pozostawiono bez zmian. Po tekście źródłowym

⁴⁷ Często były to publikacje nie tylko zapisek sądowych, ale też różnych dyplomatariuszy, dotyczących np. kapituły przemyskiej obrządku łańskiejskiego, czy miasta Nowego Sącza, por. np. *Akta grodzkie i ziemskie*, t. 1, Lwów 1868; t. 8, Lwów 1880 (dokumenty dotyczące kapituły przemyskiej), t. 9, Lwów 1883 (dyplomatariusz Nowego Sącza), t. 10, Lwów 1884 (spis oblat z akt grodzkich i ziemskich lwowskich), t. 11–16, Lwów 1886–1894 (najdawniejsze, średniowieczne zapiski sądów przemyskich, przeworskich, lwowskich i sanockich) i in. Por. też *Księga ziemiska krakowska*, 2, 1394–1397, wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, Warszawa 2012.

⁴⁸ *Die ältesten großpolnischen Grodbücher*, Bd. 1: *Posen 1386–1399*, hrsg. v. J. v. Lekszycki, Leipzig 1887.

⁴⁹ *Wybór zapisek sądowych kaliskich z lat 1409–1416*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1885.

⁵⁰ *Księga ziemiska poznańska 1400–1407*, wyd. K. Kaczmarczyk, K. Rzycki, Poznań 1960. Zob. też *Wstęp*, [w:] *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, s. VI.

⁵¹ *Księga ziemiska kaliska 1400–1409*, wyd. T. Jurek, Poznań 1991. Por. też *Landbuch Księstw Świdnickiego i Jaworskiego*, wyd. T. Jurek, t. 1: 1366–1376, Poznań 2004; t. 2: 1385–1395, Poznań 2000; t. 3: 1396–1407, Poznań 2007, który był jednak księgą kancelarii książęcej, gdzie głównie wpisywano wystawione w niej dokumenty dotyczące przede wszystkim transakcji majątkowych (sprzedaży, zamiany, darowizn, czynszów itp.) zatwierdzanych przez władzę książęcą. Te ostatnie teksty źródłowe przygotowane zostały do druku generalnie według zaleceń przytaczanej już niemieckiej instrukcji wydawniczej W. Heinemeyera, przy uwzględnieniu niektórych propozycji z projektu instrukcji A. Wolffa. Wydawca wprowadził też inne rozwiązania, np. słowa lub litery opuszczone przez nieuwagę pisarza ujmował w nawiasy okrągłe (tak samo oznaczał rozwiązania niejednoznacznych skrótów).

⁵² *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, t. 1: *Księga ziemiska płońska 1400–1417*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1920; t. 2, cz. 1: *Księga ziemiska zakroczymska pierwsza 1432–1427*, wyd. A. Rybarski, Warszawa 1920; t. 3: *Księga ziemiska zakroczymska druga 1434–1437*, wyd. K. Tymieniecki, Warszawa 1920. Por. też *Iura Masoviae Terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, t. 1–3: (1228–1540), oprac. J. Sawicki, Warszawa 1972–1974.

w księdze płońskiej zamieszczono dodatkowo *Index locorum, nominum, personarum et officiorum*, *Index rerum* oraz *Index verborum Polonicorum* (do ksiąg zakroczymskich nie załączono ani wstępu, ani indeksów).

Równie cennymi — a także często publikowanymi — źródłami, jak księgi ziemskie i grodzkie, są różnego rodzaju księgi miejskie⁵³, szczególnie radzieckie i ławnicze, wydawane drukiem od dość dawna. Edycje te z reguły mają dość zbliżoną konstrukcję. Najstarsze z nich zaczynają się mniej lub bardziej obszerną przedmową (wstępem) zawierającą z reguły informacje dotyczące ogłaszanego rękopisu lub rękopisów, a niekiedy także zastosowanej metody wydawniczej, pełnego tekstu źródłowego oraz różnych dodatków i indeksów, np. wykazów skrótów, literatury, skorowidzów osobowych, geograficznych i rzeczowych, spisu treści itp.⁵⁴ W tym miejscu wspomnieć można m.in. *Akta radzieckie poznańskie*, których wydawanie rozpoczęto w 1925 r.⁵⁵ W edycji tej m.in. oznaczano karty rękopisu (cyfrą w nawiasie kwadratowym), poszczególnym zapiskom nadawano numery (ciągłe dla trzech tomów), rozwiązywano daty (w nawiasach okrągłych, podobnie dopisywano uzupełnienia tekstów), a także — w nawiasach kwadratowych — umieszczano zapiski późniejsze. Teksty niemieckie i polskie wydawca transkrybował, a łacińskie nieco modyfikował (głównie jeżeli idzie o pisownię *u* i *v*, zapis imion własnych, stosowanie umlautów zamiast liter nadpisanych czy znaku *sic*). Na końcu tomu 3 załączono zbiorcze skorowidze do wszystkich woluminów, a mianowicie Indeks osób i miejscowości oraz Indeks rzeczowy, w których podane cyfry były numerami zapisek.

Innym przykładem publikacji miejskich ksiąg sądowych może być przemyska księga ławnicza z lat 1402–1445 i 1445–1452. Rękopisy te przygotowano do druku już w czasie obowiązywania instrukcji wydawniczej PAU, chociaż ingerencje edytorów w tekst są tu dość skromne. Ograniczają się one przede wszystkim do rozwiązywania — w nawiasach okrągłych — dat, oznaczenia zapisek numerami porządkowymi czy opatrywania niekiedy przekazu skromnymi przypisami (zresztą bez podziału na tekstowe i rzeczowe)⁵⁶.

Jeszcze innym sposobem edycji tego rodzaju archiwaliów — czego dobrą egzemplifikacją może być z kolei księga ławnicza Starego Miasta Torunia z lat 1363–1428 — było w tym czasie wykorzystanie w jakiś bardziej znaczący sposób instrukcji PAU (jednak bez zaznaczania tego w tekście), ale równocześnie opatrywanie takich publikacji tylko bardzo skrótowymi, liczącymi maksymalnie 3–5

⁵³ Por. np. *Poznańska księga prawa magdeburckiego i miśnieńskiego*, oprac. i wyd. W. Maisel, adiustację filologiczną sprawował A. Bzdega, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

⁵⁴ Por. *Księgi ławnicze krakowskie, 1365–1376 i 1390–1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904; *Księgi radzieckie kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1932; *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506*, wyd. K. Kaczmarczyk, Kraków 1913; *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga no 525 z lat 1427–1453*, wyd. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916; *Księga ławnicza miejska 1441–1448*, wyd. A. Czołowski, F. Jaworski, Lwów 1921 (Pomniki Dziejowe Lwowa z Archiwum Miasta, t. 4). Np. *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy* otwiera Przedmowa w języku polskim, w której m.in. zaznaczono, że księga została wydana w całości, bez skrótów i opuszczeń, a także, iż utrzymano w edycji oryginalną pisownię rękopisu. Daty rozwiązywano w nawiasach oraz zastosowano — dla podkreślenia błędów lub zaznaczenia miejsc niezrozumiałych bądź nieczytelnych — określone znaki graficzne. Przypisy zostały oznaczone cyframi i — z uwagi na czas zaborów — zredagowano je w języku rosyjskim. Całą edycję kończą dwa indeksy: rzeczowy objął też czynności prawne; drugi informuje o osobach i miejscowościach. Por. też *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina z XV wieku*, oprac. i wyd. G. Jawor, M. Kołacz–Chmiel, A. Sochacka; wstęp P. Dymmel i wydawcy, Lublin 2012, gdzie każdą zapiskę poprzedza regest w języku polskim.

⁵⁵ *Akta radzieckie poznańskie*, t. 1: *1434–1470*, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1925; t. 2: *1471–1501*, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1931; t. 3: *1502–1506*, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1948.

⁵⁶ *Księga ławnicza [Przemysła] 1402–1445*, wyd. J. Smolka, Z. Tymińska, Przemysł 1936 (Monumenta Premislae Historica, t. 1); *Księga ławnicza [Przemysła] 1445–1452*.

stron, przedmowami (wstępami), w których jedynie szkicowo przedstawiano zastosowaną metodę edycji⁵⁷.

Projekt instrukcji wydawniczej A. Wolffa zapewne po raz pierwszy — jeszcze przed jej oficjalnym ogłoszeniem — na szerszą skalę stał się podstawą edycji ksiąg miejskich przy przygotowaniu do druku księgi ławniczej Nowego Miasta Warszawy z lat 1416–1485, gdzie autor instrukcji wystąpił również w roli wydawcy tegoż źródła. W publikacji tej nawiązywał również do instrukcji PAU, a także zastosował m.in. system symboli wydawniczych zaproponowany wcześniej przez J. Siemińskiego, co pozwoliło mu na względnie wierne oddanie tekstu przekazu i jego wyglądu bez ciągłego stawiania przypisów tekstowych⁵⁸. Zasady te zostały wykorzystane — niekiedy z określonymi modernizacjami⁵⁹ — również później przy publikacji innych ksiąg miejskich. Np. w księdze ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1456–1479 zastosowano metodę wydawniczą, przy której tekst źródła wydany został w całości, bez żadnych skrótów. Zachowano też generalnie pierwotny układ wpisów, uwzględniając jedynie — sygnalizowane zawsze przypisami tekstowymi — znaki pisarskie, wskazujące na konieczność przesunięcia niektórych słów, zwrotów czy zapisek. Każda zapiska w księdze została oznaczona numerem. Numerację tę stosowano konsekwentnie także przy oznaczaniu przypisów tekstowych, rzeczowych oraz skorowidzów. W publikacji wykorzystano również niektóre symbole graficzne przewidziane w przygotowanym przez A. Wolffa projekcie instrukcji wydawniczej dla źródeł średniowiecznych⁶⁰, a mianowicie:

- [] — wszelkie uzupełnienia pochodzące od wydawców
- /--/ — skreślenie
- /= =/ — skasowanie zapiski
- <> — dopisek
- — zapiska lub zdanie niedokończone
- // — koniec strony
- [?] — wątpliwość
- [s] — potwierdzenie błędu w podstawie wydania

Inne nieprawidłowości, braki lub niejasności objaśniono w przypisach tekstowych.

W przygotowaniu tekstu do druku, oprócz wykorzystania cytowanej już pracy A. Wolffa i wskazówek opracowanych przez W. Heinemeyera dla źródeł niemieckojęzycznych⁶¹, oparto się też na zasadach wypracowanych przez Karola Górskiego i M. Biskupa, a stosowanych przy edycji *Akt Stanów Prus Królewskich*⁶². Skorzystano również z doświadczenia zdobytego przy przygotowywaniu do druku księgi ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1428–1456.

Język niemiecki publikowanej księgi charakteryzuje się pewnymi odrębnościami regionalnymi oraz nieporadnościami stylistycznymi i gramatycznymi. Pisownię źródła pozostawiono jednak w zasadzie bez zmian, nie korygując błędów ortograficznych i gramatycznych, a jeśli je poprawiano, to sygnalizowano to w przypisie tekstowym. Przy tekstach szczególnie rażących lub kiedy mogłoby

⁵⁷ *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936.

⁵⁸ *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. 1: 1416–1485, wyd. A. Wolff, A. Borkiewicz–Celińska, Wrocław 1960.

⁵⁹ Por. *Księga ławnicza miasta Płocka*, gdzie wydawczynie dodatkowo wprowadziła do księgi opracowane przez siebie i wydrukowane kursywą polskojęzyczne regesty poprzedzające każdą zapiskę, oraz *Księga ławnicza kazimierska 1407–1427*, wyd. B. Wyrozumka, Kraków 1996, gdzie tekst źródła również przygotowano częściowo według instrukcji wydawniczej PAU i projektu Wolffa.

⁶⁰ A. Wolff, *Projekt*, s. 177–180 [zob. Załącznik 2].

⁶¹ W. Heinemeyer, *Richtlinien für die Edition mittelalterlichen Amtsbücher*, [w:] *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. W. Heinemeyer, Marburg–Köln 1978, s. 18–23.

⁶² Zob. *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. 1–2, wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1955–1957.

to sugerować błąd drukarski, umieszczano znak *[s]*. Przy redakcji przekazu źródłowego wprowadzono jedynie następujące ujednoczenia i uproszczenia:

- nie uwzględniono zdwojeń spółgłosek na początku wyrazów, a także niepotrzebnie powtórzonej litery *n* na końcu i w środku wyrazu;
- nie uwzględniono spółgłosek potrójnych;
- *u* i *v* pisano zgodnie z ich wartością fonetyczną, a pisownię *v* i *w*, gdy zrozumienie tekstu tego wymagało, zamieniano na *u*;
- przy imionach, nazwiskach oraz nazwach topograficznych i geograficznych (łącznie z nazwami ulic i placów) stosowano litery duże i zasadę transliteracji;
- nazwy zawodów występujące obok imienia, jeśli były bez rodzajników, konsekwentnie traktowano jako nazwiska;
- wyrazy skracane przez pisarzy rozwiązywano bez zaznaczania tego w druku.

Daty pozostawiono w oryginalnej formie, zamieszczając obok w nawiasie kwadratowym rozwiązanie według dzisiejszej rachuby czasu. Przy ich rozwiązywaniu korzystano z: *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957; H. Grotfend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1982.

Cyfry rzymskie, występujące w księdze, zachowano tylko w dacie, w pozostałych przypadkach zastępując je arabskimi.

Dla uzyskania lepszej czytelności tekstu źródłowego, nie zawsze klarownego i pisanego prosto, zastosowano interpunkcję zgodną z zasadami obowiązującymi obecnie. Z tego powodu zmodernizowano też i ujednoczono m.in. łączne i rozdzielne pisanie niektórych wyrazów. Ingerencje takie stosowano jednak bardzo ostrożnie, tylko w przypadkach najbardziej koniecznych. Przypisy tekstowe redagowano wówczas, gdy objaśnienia za pomocą symboli graficznych okazywały się niewystarczające. Przypisami rzeczowymi wyjaśniono mniej znane terminy, niektóre osoby oraz nazwy geograficzne i topograficzne.

Wydawnictwo uzupełniają dwa indeksy: osobowy i nazw geograficznych oraz rzeczowy, które odsyłają — o czym już wspomiano — bezpośrednio do numerów odpowiednich zapisek.

Z kolei T. Jurek w wydanych *Najdawniejszych zapiskach z księgi miejskiej Pleszewa (1428–1444)*, oprócz publikacji oryginalnych łacińskich zapisek źródłowych opatrzonych na końcu niezbyt konsekwentnie albo uwagami, albo przypisami tekstowymi (zawsze na stronach parzystych edycji), po przeciwnej stronie — nieparzystej — umieścił dodatkowo obszernie streszczenia poszczególnych not w języku polskim, które niekiedy są wręcz ich pełnym tłumaczeniem⁶³. Należy w tym miejscu jednak podkreślić, że znaczna część edytorów tego typu źródeł przy przygotowywaniu ich tekstów do druku nadal wzoruje się przede wszystkim na Instrukcji wydawniczej PAU z 1925 r., głównie na zasadzie mówiącej o tym, że drukowany przekaz winien jak najwierniej odtwarzać źródło. Stąd bierze się m.in. obserwowana w niektórych nawet nowszych publikacjach źródłowych wstrzeźliwość przy poprawianiu np. pomyłek ortograficznych i gramatycznych pisarzy⁶⁴.

W przeszłości różnie wydawano też księgi rachunkowe z omawianego okresu⁶⁵. Dla przykładu można tu podać, że w 1896 r. (jako tom 15 serii *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas*

⁶³ Por. *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia 1387–1450*, wyd. K. Ciesielska, Toruń 1973; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia 1428–1456*; J. Przeracki, *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Nowego Miasta Torunia*, s. 309–330; *Acta scabinalia Casimiriensia 1407–1427*, wyd. B. Wyrozumka, Kraków 1996; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*; *Najdawniejsze zapiski z księgi miejskiej Pleszewa (1428–1444)*, wyd. T. Jurek, Poznań 2011; *Księga ławnicza miasta Nowego nad Wisłą (1416–1527)*, wyd. K. Mikulski, W. Nowosad, Toruń 2012 i in.

⁶⁴ Por. np. *Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422*, s. X.

⁶⁵ Por. np. *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, Kraków 1878 (*Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 4). Publikacja ta rozpoczyna się —

Poloniae Illustrantia) Franciszek Piekosiński opublikował rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388–1420. Edycja ta składa się m.in. z Przedmowy, 13 rejestrów podrzęctw i innych jednostek, Indeksu osób i miejscowości, Indeksu rzeczy oraz Wykazu omyłek. Tekst źródłowy przygotowano tu do druku bez żadnych skrótów czy opuszczeń, zachowując język oryginału⁶⁶. Swego rodzaju uzupełnieniem tej publikacji jest kolejny tom rachunków królewskich z lat 1393–1395 i roku 1412, przygotowany do druku — już według zasad Instrukcji PAU — przez Huberta Wajsa⁶⁷. W 1960 r. zostały wydane opracowane na podstawie tejże instrukcji również rachunki królewskie z lat 1471–1478⁶⁸.

Znacznie wcześniej, bo w 1897 r., ukazały się dwa tomy tzw. Tek Adolfa Pawińskiego, w których opublikowano zgromadzone przez niego bardzo różne materiały historyczne. Serię tę otwierają księgi skarbowe króla Aleksandra Jagiellończyka i Kazimierza Jagiellończyka (w kolejnych tomach zamieszczono m.in. *Materiały do historii języka polskiego z końca XIV i początku XV w. na podstawie ksiąg sądowych łęczyckich, orłowskich i brzezińskich* zebrane przez Lucjana Malinowskiego, czy diariusze sejmowe z lat 1581–1726). Niestety, z uwagi na fakt, że teksty te wydawano już po śmierci A. Pawińskiego, ich wydawcy (A. Jabłonowski) w zasadzie ograniczyli się do prostego odwzorowania ich brzmienia, opatrując je jedynie umieszczonymi w nawiasach okrągłych rozwiązaniami dat. Brak w tych edycjach jakichkolwiek wskazówek dotyczących zastosowanej metody wydawniczej, a tym bardziej przypisów tekstowych i rzeczowych. Tylko wyjątkowo spotyka się w nich np. przypisy z pewnymi informacjami dotyczącego samego tekstu (np. w tomie 2 — trzy, z których jeden oznaczony jest cyfrą arabską, a dwa pozostałe gwiazdkami)⁶⁹. W tym miejscu wspomnieć jeszcze można wydane już w 1951 r. przez R. Grodeckiego *Rachunki wielkorządowe krakowskie z r. 1471*, opublikowane nieco później przez J. Karwasińską *Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie* czy edycję *Księgi skarbowej Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490*⁷⁰.

oprócz grzecznościowych dedykacji — obszernym wstępem pióra Józefa Szujskiego, po którym następuje Część pierwsza z edycją *Liber actorum, resignationum nec non ordinationum civitatis Cracoviae (1300–1375)*, opatrzona indeksami i Słowniczkiem do zapisów niemieckich, a następnie wydrukowano Część drugą — z księgami proskrypcji oraz rachunkami miejskimi, również zakończoną indeksem osobowym i rzeczowym. Edycje każdej z wydanych ksiąg poprzedza krótki ich opis. Niektóre zapisy źródłowe opatrzone są nielicznymi przypisami (oznaczonymi cyframi arabskimi).

⁶⁶ *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1896 (Monumenta Mediae Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 15).

⁶⁷ *Rachunki królewskie z lat 1393–1395 i 1412. Rachunki podrzęctwa krakowskiego, rachunki stacji nowosądeckiej*, oprac. H. Wajs, Warszawa 1993.

⁶⁸ *Rachunki królewskie z lat 1471–1472 i 1476–1478*, oprac. S. Gawęda, Z. Perzanowski, A. Strzelacka, Wrocław–Kraków 1960.

⁶⁹ *Teki A. Pawińskiego*, t. 1: *Liber quitantiarum Alexandri regis ab a. 1502 ad 1506*; t. 2: *Liber quitantiarum regis Casimiri ab a. 1484 ad 1488*; t. 3–4: *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. 1–2, Warszawa 1897; t. 5: *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. 1, Warszawa 1898; t. 6: *Dyaryusze sejmowe*, cz. 1: 1581, 1681, 1726, Warszawa 1900; t. 7: *Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418–1424*, Warszawa 1905.

⁷⁰ *Rachunki wielkorządowe krakowskie z r. 1471*, przygot. do dr. i poprzedził wstępem R. Grodecki, Kraków 1951 (nadbitka z „Archiwum Komisji Historycznej”, Seria 2, t. 4, nr 7, s. 365–434); *Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403–1408*, przygot. do druku i poprzedziła wstępem J. Karwasińska, Warszawa 1956; *Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490*, wyd. J. Senkowski, Warszawa 1959 („Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej cyt. KHKM) 7 (1959), nr 3, zeszyt dodatkowy). Ta ostatnia edycja nie objęła jednak rachunków występujących w księdze na s. 94–98 (we Wstępie zamieszczono tylko ich rejestry). Cała publikacja — oprócz wspomnianego Wstępu — składa się z francuskiego streszczenia, tekstu przekazu zilustrowanego dwiema fotografiami oraz Skorowidza osób, miejscowości i rzeczy.

Jedną z ważniejszych edycji rachunków miejskich w okresie międzywojennym, którą ocenić należy jednoznacznie pozytywnie, wyraźnie już zresztą nawiązującą do instrukcji PAU, była przygotowana do druku przez Leona Koczego *Księga Theudenkusa*⁷¹, w której wydawca nie stronił również od własnych, niekiedy dość kontrowersyjnych rozwiązań⁷². Niewątpliwym walorem tej edycji (traktowanej zresztą przez edytora jako pierwszy tom w planowanej całej serii źródeł do dziejów wojny trzynastoletniej) były opracowane przez niego wyczerpujące i wyraźnie zróżnicowane przypisy tekstowe i rzeczowe (pierwsze zaznaczone literami, drugie — cyframi), załączone do publikacji tablice dochodów i wydatków, a także dwie autorskie mapy, indeks osobowy i rzeczowy oraz — ułożone już przez Henryka Andersa — cenne glosarium terminów z tego źródła na końcu książki. Całość kończyło niemieckojęzyczne streszczenie, w którym krótko omówiono metodę przygotowania edycji do druku i jej zawartość treściową, oraz errata.

Do idei edycji kolejnych średniowiecznych źródeł rachunkowych wrócono np. w Toruniu dopiero w latach 50. XX w., kiedy to Karola Ciesielska i Irena Janosz-Biskupowa przygotowały do druku *Księgę długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*. W momencie przystąpienia do pracy nad tą publikacją — co podkreślono we Wstępie — nie ukazał się jeszcze wielokrotnie tu przytaczany *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, opracowany przez Adama Wolffa⁷³, stąd jako wzór wydawniczy edytorom posłużył tom pierwszy *Aktów Stanów Prus Królewskich*, wydany przez Karola Górskiego i Mariana Biskupa⁷⁴, oraz wnioski wyciągnięte ze wspomnianej wyżej, przedwojennej edycji Leona Koczego. Tekst tego źródła został wydany w całości. W wydawnictwie generalnie zachowano (z małymi poprawkami) układ oryginału. Poszczególne zapisy zostały ponumerowane i opatrzone regestami. Duże litery — nie licząc początku zdań — stawiano jedynie przy imionach własnych. Zasadniczo starano się zachować oryginalną pisownię tekstów niemieckich i łacińskich, dokonując ich modernizacji tylko w kilku, dokładnie opisanych przypadkach. Skróty z zasady rozwiązywano, nie zaznaczając jednak tego — jak to czynił wcześniej L. Koczy — odrębną czcionką (skrótowania zachowano jedynie przy nazwach monet i takich przymiotnikach jak *sanctus*, *beatus* itp.). Daty w tekście pozostawiono w formie oryginalnej, podając jednak obok w nawiasie kwadratowym ich rozwiązanie według współczesnej rachuby czasu. Bardziej konsekwentnie, niż czynił to L. Koczy, zamieniono też cyfry rzymskie na arabskie (te pierwsze pozostawiono tylko przy datach).

Wypracowane przez K. Ciesielską i I. Janosz-Biskupową zasady edytorskie okazały się bardzo zbliżone do zaleceń zaproponowanych przez Adama Wolffa w jego *Projekcie instrukcji wydawniczej*. Być może dlatego zostały one wykorzystane kilka lat później również przez Antoniego Czacharowskiego, który w 1969 r. opublikował *Księgę żołądu Związku Pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466*. Należy jednak dodać, że wydawca ten dodatkowo posiłkował się przy przygotowaniu do druku swojej edycji — chociaż w bardzo ograniczonym zakresie — również propozycjami A. Wolffa. Pewnym novum przyjętym przez A. Czacharowskiego, z którym nie można się jednak do końca zgodzić, było potraktowanie licznych, początkowo luźnych, karteczek wklejonych przez archiwistów w XIX w. podczas prac introligatorskich do źródła, które w zależności od poglądu wy-

⁷¹ *Księga Theudenkusa*.

⁷² Np. zaznaczanie skrótów kursywą, co miało oddzielać tekst od rozwiązania i ułatwiać krytykę wydawnictwa, zob. *Księga Theudenkusa*, s. XXXIV, czy pozostawianie dat w formie oryginalnej bez rozwiązania w nawiasie kwadratowym, ibidem, s. 1 n.

⁷³ „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 155–181 [zob. Załącznik nr 2].

⁷⁴ Toruń 1955–1957.

dawcy na ich treść, albo włączano do tekstu właściwego Księgi, przenoszono do przypisów bądź też do Dodatków na końcu edycji⁷⁵.

Bardzo podobną metodę wydawniczą, wzorowaną jednak głównie na wskazówkach Johanna Schulze i rozwiązaniach zastosowanych przez Friedricha Benninghovea, zastosował też Markian Pelech przy edycji *Nowej księgi rachunkowej Starego Miasta Elbląga*⁷⁶.

Dużą grupę wśród archiwaliów miejskich o charakterze rachunkowo-finansowym tworzą księgi związane z poborem różnych podatków państwowych lub miejskich, wśród których na czoło wysuwają się księgi szosu — był to podatek nadzwyczajny płacony zarówno od majątku, jak i stołu (rodziny), uchwalany np. przez Hanzę, radę miejską lub — w wypadku tzw. szosu państwowego — władze krajowe (por. Chełmno, Gdańsk, na Śląsku Wrocław i inne). Obciążenie to pobierano od obywateli z reguły zgodnie z ich miejscem zamieszkania, w kolejności ulic lub też grupami zawodowymi. Np. najstarsza zachowana księga dotycząca poboru tego podatku w Starym Mieście Torunia i na obszarze przedmieść, zatytułowana w XIX w. w Archiwum Toruńskim jako *Schossbuch von der Altstadt und deren Vorstädten*, pochodzi z 1394 r.⁷⁷ Z tym przekazem ściśle łączy się inny toruński wolumen, zatytułowany *Resten-Verzeichnis am Umlageschoss der Altstadt*⁷⁸. Nie zawsze pobór tego obciążenia odnotowywano w miastach wyłącznie w odrębnych księgach szosu. Niekiedy — co można zaobserwować np. w przypadku szosu pobieranego w Toruniu w 1454 i 1462 r. — fragmenty wykazów płatników tego podatku z terenu miasta czy przedmieść wpisywano zapewne tylko do ogólnej księgi kamlarii⁷⁹.

Doświadczenia nabyte podczas przygotowywania do druku różnych archiwaliów rachunkowych, a także uwagi dotyczące edycji wymienionych wcześniej źródeł zostały podsumowane i uwzględnione m.in. przez edytorów skupionych wokół Wydawnictwa Towarzystwa Naukowego w Toruniu (seria *Fontes*) oraz Wydawnictwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (szczególnie w serii zatytułowanej *Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia*⁸⁰). Wydawane w nich poszczególne przekazy źródłowe przygotowane były do druku w całości, bez żadnych zmian i opuszczeń. Ich tekst publikowano w układzie oryginalnym, bez jakichkolwiek skrótów, uwzględniając jednak znaki pisarzy, wskazujące na konieczność przesunięć pojedynczych słów lub zapisów (choć niektórzy wydawcy proponowali inne metody edycji tego rodzaju przekazów). Dla porównania można w tym miejscu przypomnieć, że np. M. Goliński, edytor wrocławskich ksiąg szosu z lat 1370–1404, zde-

⁷⁵ *Księga żołdu Związku Pruskiego*, s. XII. W rozważaniach tych — z uwagi na inny rodzaj materiału pisarskiego, wymagający specyficznej metody edycji, oraz ze względu na wiele słów krytycznych, z jakimi spotkała się ta publikacja źródłowa — postanowiono zrezygnować ze szczegółowego przedstawienia metody wydawniczej toruńskich tabliczek woskowych (*Tabliczki woskowe*), więcej na ten temat zob. T. Jasiński, J. Tandecki, *Literowy i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich poliptykach woskowych*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 28, 1983, s. 105–161; iidem, *Tabliczki woskowe miasta Torunia. W odpowiedzi na artykuł Karola Górskiego i Witolda Szczuczki „Paralelizm rachunkowości a filiacje rękopisów”*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 30, 1987, s. 258–271.

⁷⁶ J. Schultze, *Richtlinien für die äussere Textgestaltung*, s. 1–11; F. Benninghoven, *Das Stadtbuch von Schwetz 1374–1454*, „*Zeitschrift für Ostforschung*”, Jg. 21, 1972, s. 42–69.

⁷⁷ AP Toruń, Katalog II III 69; źródło to zostało wydane (*Księgi szosu i wykazy obciążeń*, s. 1–86). Por. też np. *Wrocławskie księgi szosu*.

⁷⁸ Katalog II III 70; źródło to zostało wydane (*Księgi szosu i wykazy obciążeń*, s. 87–120). W Głównym Mieście Gdańsku najstarsza księga szosu przetrwała od 1416 r., AP Gdańsk, 300, 12/395. Por. też P. Oliński, *Die Danziger Stadtbücher im 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, [w:] *Verwaltung und Schriftlichkeit in den Hansestädten*, hrsg. v. J. Sarnowsky, Trier 2006 (Hansische Studien, Bd. 16), s. 115 n.

⁷⁹ Zob. Wykaz szosu płaconego przez mieszczan toruńskich na podstawie ustawy Stanów Pruskich z 13 VII 1454 r., Wykaz szosu ze Starego Miasta i Rybaków z 1462 r., Wykaz szosu z Nowego Miasta z 1462 r., [w:] *Księga kamlarii miasta Torunia*, s. 5–11, 186–224.

⁸⁰ Zob. *Księgi szosu i wykazy obciążeń, Księgi małoletnich, Księga kamlarii miasta Torunia*.

cydował się na umieszczenie danych o wysokości poszczególnych świadczeń w postaci zapisów tabelarycznych, co pozwoliło uniknąć mu pewnych powtórzeń⁸¹. Ta ostatnia metoda, szczególnie w odniesieniu do przekazów średniowiecznych, może budzić jednak wątpliwości. W edycjach to-ruńskich z kolei niekiedy w jedną całość łączono rozliczenia, które pisarz z braku miejsca dopisywał na stronach sąsiednich. Daty pozostawiono w nich w oryginalnej formie, zamieszczając obok w nawiasie kwadratowym ich rozwiązanie według dzisiejszej rachuby czasu.

Wydaje się, że obecnie przy wydawaniu przekazów miejskich przyjęto już jako prawie powszechną zasadę, że teksty takich źródeł wydaje się w całości, bez żadnych skrótów. Zachowuje się też generalnie pierwotny układ wpisów do nich, uwzględniając jedynie — sygnalizowane zawsze przypisami tekstowymi — znaki pisarskie, wskazujące na konieczność przesunięcia niektórych słów, zwrotów czy zapisek. Każda odrębna zapiska w księdze jest z reguły oznaczona kolejnym numerem nadanym przez edytora. Numerację tę stosować należy konsekwentnie także przy oznaczaniu wpisów tekstowych, rzeczowych oraz skorowidzów. W publikacjach takich wykorzystywać można również niektóre symbole graficzne przewidziane w przygotowanym przez A. Wolffa projekcie instrukcji wydawniczej dla źródeł średniowiecznych⁸². Przy edycji tekstów niemieckich dodatkowo można wykorzystać wskazówki opracowane przez W. Heinmeyera⁸³ oraz zasady przyjęte przez Karola Górskiego i M. Biskupa, a stosowane przy edycji *Akt Stanów Prus Królewskich* (więcej o nich dalej)⁸⁴.

Język ksiąg i akt miejskich z tego okresu charakteryzuje się wyraźnymi odrębnościami regionalnymi oraz często pewnymi nieporadnościami stylistycznymi i gramatycznymi. Dlatego przy tekstach szczególnie rażących lub kiedy ich brzmienie może sugerować błąd drukarski, należy umieszczać znak [s]. Przy redakcji niemieckojęzycznych przekazów źródłowych zaleca się wprowadzenie następujących ujednoliceń i uproszczeń, a mianowicie:

- nie uwzględniać zdwojeń spółgłosek na początku wyrazów (a także niepotrzebnie powtórzonej litery *n* na końcu i w środku wyrazu);
- nie zachowywać spółgłosek potrójnych;
- *u* i *v* pisać zgodnie z ich wartością fonetyczną, a pisownię *v* i *w*, gdy zrozumienie tekstu tego wymagało, zamieniać na *u*;
- przy imionach, nazwiskach oraz nazwach topograficznych i geograficznych stosować duże litery i zasadę transliteracji;
- niemieckie nazwy zawodów występujące obok imienia, jeśli są pisane bez rodzajników, konsekwentnie traktować jako nazwiska;
- wyrazy skracane przez pisarzy rozwiązywać bez zaznaczania tego w druku.

Daty pozostawia się w tego rodzaju edycjach w oryginalnej formie, zamieszczając jednak zawsze obok w nawiasie kwadratowym rozwiązanie według dzisiejszej rachuby czasu⁸⁵. Cyfry rzymskie, występujące w księgach, zachowuje się tylko w datacji, w pozostałych przypadkach zastępując je arabskimi.

Dla uzyskania lepszej przejrzystości tekstu źródłowego, stosuje się interpunkcję zgodną z zasadami obowiązującymi obecnie. Przypisy tekstowe redaguje się z reguły tylko wówczas, gdy obja-

⁸¹ Por. *Wrocławskie księgi szosu*, s. 14.

⁸² A. Wolff, *Projekt*, s. 177–180 [zob. Załącznik 2].

⁸³ W. Heinmeyer, *Richtlinien für die Edition*, s. 18–23.

⁸⁴ Zob. *Akta Stanów*.

⁸⁵ Przy ich ustalaniu korzystać można z opracowań: *Chronologia polska*, passim lub H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 1–2, Hannover 1891–1892. Ta ostatnia praca dostępna jest także w Internecie na stronie www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/grotefend.htm. Zob. też H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1982.

śnienia za pomocą symboli graficznych okazywały się niewystarczające. Przypisami rzeczowymi wyjaśnia się mniej znane terminy, niektóre osoby oraz nazwy geograficzne i topograficzne.

Wydawnictwo takie powinny uzupełniać przynajmniej dwa indeksy: osobowy i nazw geograficznych oraz rzeczowy, które winny odsyłać do numerów odpowiednich zapisek lub stron publikacji⁸⁶.

Podobne zasady stosowano niekiedy również przy edycjach innych źródeł wytworzonych na terenie miast, ale już poza kancelarią miejską, np. ksiąg cechowych prowadzonych przez pisarzy poszczególnych korporacji zawodowych lub religijnych. Przykładem takiej edycji może być założona jeszcze w średniowieczu i kontynuowana na progu czasów nowożytnych *Księga cechowa złotników krakowskich 1462–1566*⁸⁷. Tekst tego źródła przygotowano do druku, zachowując wiernie oryginalny układ rękopisu, mimo że nie zawsze wpisów doń dokonywano w kolejności chronologicznej. Szybką orientację w jego treści ułatwiają załączone na końcu książki różne chronologiczne i rzeczowe zestawienia i indeksy (całą publikację rozpoczyna Wstęp, w którym omówiono m.in. zastosowaną metodę wydawniczą, następnie wydrukowano Wykaz skrótów i symboli, potem następuje tekst źródłowy, po którym kolejno zamieszczono 10 fotografii niektórych stron księgi, Wykaz chronologiczny zapisek, Wykaz języków w zapiskach, Wykaz rzeczowy spraw w zapiskach, Indeks miejscowości, Indeks osób oraz Spis tablic i ilustracji — te trzy ostatnie dotyczą również poprzedzającego edycję opracowania monograficznego). Przygotowując i opracowując to źródło do druku, wykorzystano zasady zawarte w instrukcjach opracowanych przez W. Heinemeyera i A. Wolffa oraz stosowane w wydawanych pod auspicjami Towarzystwa Naukowego w Toruniu edycjach (seria *Fontes*) dla okresu, do którego odnosi się krakowska księga cechowa. Modernizowano np. interpunkcję i pisownię łączną i rozdzielną. Brzmienie tekstów niemieckich oddawano w zasadzie zgodnie ze źródłem, wprowadzając jedynie pewne uproszczenia ułatwiające ich zrozumienie. Z dużej litery pisano tylko imiona własne, nazwy geograficzne, świąt itp. Wprowadzono też niewielkie modernizacje przy pisowni cyfr i liczb⁸⁸.

Nieco inną metodę edycji zastosował Antoni Gąsiorowski i jego współpracownicy przy edycji *Księgi promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*. Źródło to zostało opublikowane po raz pierwszy w 1849 r. przez Józefa Muczkowskiego⁸⁹, jednak wydawnictwo to nigdy nie było przedmiotem krytyki edytorskiej, co powodowało, że nie wiedziano, na ile jest ono wydane poprawnie. Wydawcy nowej edycji *Księgi promocji* za podstawę wydania przyjęli głównie zalecenia instrukcji wydawniczej PAU z 1925 r., jednak z pewnymi — zasygnalizowanymi przez nich we Wstępie — odstępstwami (chodziło m.in. o stosowanie w określonych sytuacjach własnych znaków graficznych i oznaczeń). Do źródła wprowadzono też numery kolejne wszystkich graduatów (numeryacja ta w każdym roku zaczyna się od początku), a przypisy umieszczono po każdym roku zapisów do Księgi. Po tekście źródłowym zamieszczono pięć wykazów: graduatów według miejsc pochodzenia, graduatów według imion, informacji zawartych w glosach, graduatów obcych uniwersytetów i dziekanów Wydziału Sztuk (1400) 1402–1500, a także fotografie wybranych stron źródła⁹⁰.

⁸⁶ Por. też *Das Elbinger Kriegsbuch (1383–1409). Rechnungen für städtische Aufgebote*, bearb. v. D. Heckmann, unter Mitarb. v. K. Kwiatkowski, Köln–Weimar–Wien 2013, gdzie metoda wydania odbiega nieco od powyższego modelu.

⁸⁷ *Księga cechowa złotników krakowskich 1462–1566*, tekst oprac. B. Dybaś, J. Tandecki, Warszawa 2000 (*Złotnicy krakowscy XIV–XVI wieku i ich Księga cechowa*, t. 2, red. J. Pietrusiński).

⁸⁸ Więcej na ten temat zob. *ibidem*, s. 9–11.

⁸⁹ *Statuta nec non liber promotionum*.

⁹⁰ *Księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*, wyd. A. Gąsiorowski przy współpracy T. Jurka, I. Skierskiej, W. Swobody, Kraków 2000. Por. również z załączonym na CD tekstem źródła publikację *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508. Biblioteka Jagiellońska rkp. 258*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurka, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, t. 1: *Tekst*; t. 2: *Indeksy*, Kraków 2004.

Przykładem dobrej, współczesnej edycji księgi kościelnej może być wydany w 2000 r. przez B. Kürbis wraz z zespołem *Kodeks Matyldy*. Publikacja ta — nie licząc dwóch krótkich przedmów pióra Jerzego Wyrozumskiego i B. Kürbis — dzieli się na dwie zasadnicze części: obszerne Opracowanie, w którym dokładnie przedstawiono i przeanalizowano zarówno sam rękopis, jak i jego zawartość treściową, oraz krytyczną Edycję tekstów, poprzedzoną uwagami o zastosowanej metodzie wydawniczej. Całą książkę kończą dwa indeksy: osób oraz nazw geograficznych. Jeżeli idzie o metodę edytorską, w transkrypcji zachowano pisownię przekazu z jego charakterystycznymi cechami, rozwiązując jednak wszystkie skróty. Zrezygnowano tylko z archaicznego łączenia przyimków z przynależnymi wyrazami (jak *ab omnibus, in libro*) oraz wprowadzono kursywę przy cytatach z Pisma Świętego. Stosowano trzy rodzaje przypisów: tekstowe (krytyczno–erudycyjne) oznaczone literą, z gwiazdką — obejmujące wpisy na marginesach, oraz rzeczowe (objaśniające treść i dostrzeżone źródła) — oznaczone cyframi⁹¹.

Równie dawną tradycję jak edycje różnych ksiąg ma wydawanie akt. W tym miejscu można wspomnieć m.in. publikację *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, których pierwsze trzy tomy zostały udostępniane drukiem przez Tytusa Działyńskiego już w latach 1855–1856 (wydanie drugie opublikowano w 1890 r., a trzecie — krytyczną reedycję — w 1970). Wydawca ten chciał stworzyć tzw. *Bibliotheca Patria* ze źródłami dotyczącymi historii Polski, która miała umożliwić przygotowanie prac edytorskich i monograficznych o historii kraju⁹². Uważał on — co podkreślono w przedmowie do tomu 1 — że najważniejsza w pracy edytora źródeł jest ich maksymalna wierność z podstawą wydania, stąd m.in. trzymał się ściśle pisowni oryginałów oraz zrezygnował z *wszelkich rozpraw i przypisków*. Takie podejście do problemu spowodowało, że wszystkie te tomy — co podkreślała już Helena Chłopocka — są raczej dowodem umiejętności paleograficznych wydawcy–amatora i jego patriotycznej postawy, a niewiele mają wspólnego z postawą uczonego–historyka, stosującego określoną metodykę przy edycji tego rodzaju przekazów historycznych⁹³.

W 1913 r. ukazały się dwa tomy *Acta Camerae Apostolicae* z lat 1207–1374 przygotowane do druku przez J. Ptaśnika. Językiem każdego z nich (również wstępów i nagłówków) była łacina. Poszczególne tomy otwierało *Praefatio*, po którym następował *Index chronologicus*, *Corrigenda* (w tomie 2 erratę zamieszczono na końcu publikacji), a następnie przekazy źródłowe (każdy z nich poprzedzał nagłówek z numerem porządkowym zapisanym cyfrą arabską, regestem oraz również w wersji łacińskiej miejscem i datą wydania źródła. Pod tekstem przekazu (lub regestu, jeżeli tylko taki publikowano) zamieszczano uwagi dotyczące wcześniejszych jego edycji, a także oznaczone

⁹¹ *Kodeks Matyldy. Księga obrzędów z kartami dedykacyjnymi = Codex Mathildis. Liber officiorum cum foliis dedicationis*, oprac. i edycja B. Kürbis z zespołem B. Bolz, B. Nadolski, D. Zydorek, Kraków 2000 (Monumenta Sacra Polonorum, t. 1).

⁹² *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1: *Causa Junivladislaviae et Brestiae–Cuiaviae anno 1320–1321 acta*, ed. H. Chłopocka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. VII.

⁹³ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, [wyd. T. Działyński], t. 1, pars 1: *Continet librum et regestrum Joannis Dlugosi, Senioris Canonici Cracoviensis de anno 1479 ad fidem codicis membran. bibl. Dzialynianae auctoritate notariali olim comprobati*, Posnaniae 1855; t. 1, pars 2: *Continet privilegia et alia producta pro parte fratrum de Prussia de anno 1421*, Posnaniae 1855; t. 2: *Ad fidem codicis membran. bibl. Dzialynianae auctoritate notariali olim comprobati*, Posnaniae 1855; t. 3: *Liber rev. patris dom. Sbignei olim cardinalis et epis. Cracoviensis, munimenta varia, articulos et questiones Regis Poloniae contra Magistr. Prussie in se continens*, Posnaniae 1856; por. też H. Chłopocka, *Dotychczasowe edycje Lites ac res gestae w świetle krytyki*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 10, 1965, s. 109–115. Podobnie patriotyczne pobudki podniesienia na duchu rodaków poprzez przypomnienie im w okresie zaborów dziejów Polski w okresie jej rozkwitu przyświecały Adamowi Tytusowi Działyńskiemu już w 1852 r., kiedy opublikowano pierwszy tom edycji *Acta Tomiciana*, zob. wstęp do *Acta Tomiciana*, t. 14: 1532, wyd. A. Pocięcha, Posnaniae 1952.

cyframi przypisy. W środku tomów umieszczono również nieliczne faksymile fragmentów ogłoszanych drukiem źródeł, a na ich końcu indeks rzeczowo–osobowy odsyłający do stron publikacji⁹⁴. Rok później ten sam edytor wydał również — stosując taką samą metodę wydawniczą — kolejny tom źródeł rzymskich, a mianowicie *Annalecta Vaticana* z lat 1202–1366⁹⁵.

Nieco wcześniej historycy polscy zaczęli również publikację innych przekazów kościelnych z obszaru ziem polskich, o czym świadczą m.in. edycje akt różnych kapituł czy statutów synodalnych⁹⁶.

Przykładem publikacji źródeł aktowych mogą być też np. akta dotyczące unii Polski i Litwy⁹⁷ czy — szeroko rozumianych — spraw prawnych, sądowych, różne wypisy z ksiąg, ortyle, wilkierze itp.⁹⁸

Wydaje się, że w tym miejscu należy mocno podkreślić, że przy edycji wszystkich akt z omawianego okresu winny obowiązywać podobne zasady jak przy ogłoszaniu drukiem ksiąg. Najlepszą ilustracją tej tezy mogą być akta stanów z terenu Prus Krzyżackich i Królewskich. Tutaj można tylko przypomnieć, że powstanie i działalność instytucji stanowych na terenie Prus Krzyżackich wygłą-

⁹⁴ *Acta Camerae Apostolicae*, vol. 1–2: 1207–1374, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913. Zob. też *Acta Camerae Apostolicae*, vol. 3: *Liber receptorum et expansarum Petri Stephani 1373–1375*, ed. S. Szczur, Cracoviae 1994, który przyjął identyczne zasady wydawania jak J. Ptaśnik, oraz *Acta Camerae Apostolicae*, vol. 4: *Annatae Regno Poloniae saeculi XV (1421–1503)*, ed. M. D. Kowalski, Cracoviae 2002. Tę ostatnią edycję otwiera Wstęp, gdzie — z uwagi na odstępstwa od obowiązującej Instrukcji wydawniczej — dość dokładnie opisano zastosowaną metodę (m.in. rozwiązywanie wszystkich skrótów, ujednolicanie pisowni końcówek wyrazów, poszczególnych liter, rozdzielne pisanie nazw, pozostawianie skreśleń w nawiasach {}, itp.). Po Wstępie i trzech Wykazach (wykorzystanych rękopisów, cytowanych wydawnictw i literatury oraz skrótów) następuje edycja źródłowa, gdzie każdą zapiskę rozpoczyna numer porządkowy, rozwiązanie daty i informacja o miejscu przechowywania. Pod tekstem zamieszczono przypisy oznaczone tylko cyframi (mające charakter rzeczowych i tekstowych), a na końcu tomu indeks osobowy i geograficzny.

⁹⁵ *Analecta Vaticana 1202–1366*, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1914. W rozważaniach tych pominięto przekazy dotyczące synodów i soborów powszechnych, por. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006; *Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010; *Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011; *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, oprac. A. Baron, H. Pietras, t. 1–4, Kraków 2001–2007.

⁹⁶ Por. np. *Statuta synodalia episcoporum cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus manu scriptis typis mandata, additis statutis Vielunii et Calissii i. a. 1420 conditis (et ex rarissimis editionibus — etiam authenticis — nunc iterum editis)*, ed. U. Heyzmann, Cracoviae 1875; *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438–1523; 1438–1525)*, ed. B. Ulanowski, Kraków 1891; *Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej*, z materiałów przysposobionych przez S. Chodyńskiego wydał i bibliografią ustawodawstwa kapitulnego w Polsce poprzedził J. Fijałek, Kraków 1915/1916; *Statuty synodalne wieluńsko–kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego uzupełnili i wyd. J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1915–1920–1951 (ta publikacja dzieli się na dwie części: pierwszą — opisową, ale również z dodatkami źródłowymi i skorowidzami, oraz drugą — z tekstami źródłowymi, po których następują trzy indeksy), czy wydane w formie fotografii i transkrypcji oraz opatrzone indeksem *Statuty kapituły norbertańskiej z r. 1340 w tłumaczeniu polskim z r. 1541*, wyd. M. Karaś, Z. Perzanowski, Kraków 1970.

⁹⁷ *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

⁹⁸ Por. np. *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 1: *poprzedzone wywodem historyczno–krytycznym tak zwanego Prawodawstwa Wiślickiego Kazimierza Wielkiego w texcie ze starych rękopism krytycznie dobranym*, wyd. A. Z. Helcel, Warszawa 1856; t. 2: *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej; Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków, (syntagmata)*, oprac. L. Łysiak, S. Roman, Wrocław–Kraków 1958; wydany zarówno w transliteracji, jak i fotokopiach *Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*, oprac. i wyd. S. Roman, A. Vetulani, Wrocław–Kraków 1959; *Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich; Wilkierze poznańskie*, oprac. i wyd. W. Maisel, cz. 1: *Administracja i sądownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; cz. 2: *Handel, rzemiosło i rolnictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; cz. 3: *Organizacja cechowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; *Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2: *Statuty Wielkopolskie*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Warszawa–Poznań 1982; *Najstarszy zwód prawa polskiego*, wyd. J. Matuszewski, Łódź 1995.

dały podobnie, jak to miało miejsce w Europie Zachodniej czy w Koronie. Pierwszy zjazd miast pruskich odbył się już około 1294 r., chociaż tradycja wspólnych zebrań miast i rycerstwa z tego obszaru jest nieco późniejsza.

Recesy zjazdów z okresu krzyżackiego (do 1466 r.), uzupełnione różnego rodzaju załącznikami dotyczącymi podejmowanych na tych spotkaniach spraw, zostały wydane w pięciu tomach — metodą edytorską wzorowaną w znacznej części na *Hanserecesse*⁹⁹ — już w II połowie XIX w. przez Maxa Toeppena. Należy podkreślić, że w edycji tej wydawca ograniczył się w pierwszym rzędzie do przedstawienia źródeł dotyczących spraw wewnętrznych państwa krzyżackiego oraz rozwoju jego instytucji politycznych, opuszczając przekazy, które uznawał za mniej ważne. Dlatego — patrząc na tę publikację z pozycji dzisiejszego badacza — brak w niej wielu źródeł dotyczących np. spraw polskich, zagadnień społecznych czy gospodarczych. W pierwszym tomie tego wydawnictwa są zauważalne również jeszcze inne niedociągnięcia (np. rozrywanie układu chronologicznego na korzyść rzeczowego), wyeliminowane jednak w kolejnych wolumenach z tej serii¹⁰⁰.

Swego rodzaju kontynuacją powyższej edycji miały być akta stanów Prus Królewskich przygotowywane do druku przez Franza Thunerta. Niestety, wydawcy temu udało się przed śmiercią opublikować jedynie jeden tom z tej serii, zawierający materiały z lat 1466–1479. Generalnie ocenia się też, że ta publikacja została przygotowana do druku znacznie gorzej niż tomy ogłoszone wcześniej przez M. Toeppena. F. Thunert opuścił w niej wiele bardzo ważnych przekazów źródłowych, część tekstów recesów została przez niego skrócona, sporo zastrzeżeń wzbudziła również zastosowana w tej edycji metoda wydawnicza¹⁰¹.

Dopiero w latach 50. XX w. toruńscy badacze dziejów Prus, Karol Górski i Marian Biskup, nawiązali do tej dawnej, XIX-wiecznej idei publikacji stanowych źródeł pruskich, rozpoczynając prace nad edycją Akt Stanów Prus Królewskich. Jako datę początkową nowej serii wydawniczej obrano rok 1479 (czyli ostatni rok tomu wydanego przez F. Thunerta), zaś końcową — przynajmniej dla zaplanowanych wówczas pierwszych 3–4 tomów — rok 1506, chociaż zdawano sobie już wtedy sprawę, że tę ostatnią datę należałoby przesunąć na rok 1526, kiedy to Zygmunt Stary ogłosił Statut, w którym przekształcił — na wzór Korony — dotychczasowe zjazdy Rady Pruskiej i szlachty w Sejmik Generalny¹⁰². W publikacji tej wydawcy zdecydowali się na układ chronologiczny przekazów, jednak w ich obrębie, podobnie jak to czynili M. Toeppen i F. Thunert, wprowadzono podział na mniejsze całości związane już z konkretnymi zjazdami. Należy zaznaczyć, że w omawianej edycji uwzględniano wszystkie zjazdy stanów, nawet te, z których nie zachowały się recesy (zaznaczano to wówczas w nagłówku). Przy opracowywaniu tekstu do druku początkowo stosowano — z pewnymi odstępstwami, które zostały szczegółowo omówione — Instrukcję wydawniczą PAU, a przy przekazach niemieckich — również ze sporymi modyfikacjami — instrukcję wydawniczą z *Monumenta Germaniae Historica*¹⁰³. Później te pierwotne założenia edytorskie zostały zmienione. Omawiane przedsięwzięcie było kontynuowane również po zrealizowaniu początkowego, postawionego sobie

⁹⁹ Por. *Hanserecesse. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, Bd. 1–6, hrsg. v. K. Koppmann, Leipzig 1870–1886.

¹⁰⁰ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. 1–5, Leipzig 1879–1886. Por. też I. Janosz–Biskupowa, *Archiwum ziem pruskich. Studium archiwoznawcze*, Warszawa–Poznań 1974, s. 16 n.; R. Skowrońska–Kamińska, *Posłowie wielkich miast pruskich w latach 1411–1454. Przyczynek do funkcjonowania mieszczańskich elit politycznych w średniowieczu*, Malbork 2007, s. 32 n.

¹⁰¹ *Acten der Ständetage Preussens Königlichen Anteils (Westpreussen)*, Bd. 1, hrsg. v. F. Thunert, Danzig 1896; por. też recenzję tej edycji pióra M. Perlbacha w „Kwartalniku Historycznym”, R. 3, 1889, s. 537–539, R. 11, 1897, s. 605–608.

¹⁰² *Akta Stanów*, t. 1, s. VIII.

¹⁰³ *Ibidem*, s. XX n.

celu, co w efekcie spowodowało, że po wycofaniu się z niego Karola Górskiego (po opublikowaniu pierwszych czterech tomów Akt) oraz włączeniu się do prac Ireny Janosz–Biskupowej — po ponad 40 latach pracy zostało doprowadzone w tomie 8 do roku 1526 (należy podkreślić, że niektóre z wcześniejszych tomów dzieliły się na więcej części, stąd cała seria liczy w sumie 12 wolumenów)¹⁰⁴.

4.1.3. ZASADY WYDAWANIA ŹRÓDEŁ HISTORIOGRAFICZNYCH

Edycja źródeł historiograficznych wymaga specjalnej pieczy i umiejętności. Przy wydawaniu tego typu przekazów osoba przygotowująca jakiś tekst do druku zawsze musi przeprowadzić jego dokładną krytykę, i to nie tylko oryginału, ale również jego — przynajmniej najważniejszych — kopii. Wydawnictwo historiograficzne winno w efekcie prezentować nie tylko sam przekaz, ale też pokazywać jego funkcje pełnione w określonym czasie, przestrzeni czy środowisku społecznym, a także w miarę możliwości informować, co jest w nim efektem świadomej pracy autora przekazu, a co weszło doń później (w formie lub treści), jako efekt wydarzeń dziejowych. Mówiąc inaczej — co podkreślała mocno już B. Kürbis — edytor powinien starać się udostępnić do badań nie tyle sam tekst, co źródło historyczne, czyli m.in. wskazywać, jak jego treść i forma historyczna mają się do treści logicznej czy formy gramatycznej¹⁰⁵.

Takie podejście do tego zagadnienia wymaga od wydawców tego rodzaju przekazów różnicowania metodyki wydawniczej w zależności od ich rodzaju, a także tłumaczy, dlaczego dotąd nie powstała jedna instrukcja wydawnicza, obowiązująca wszystkich edytorów tego rodzaju źródeł.

Dobrym przykładem właśnie takiego stosunku do edycji przekazów historiograficznych może być opracowana przez Zofię Budkową, Marię Friedbergową oraz Brygidę Kürbisównę *Instrukcja dla wydawnictw roczników polskich*¹⁰⁶. Autorki zajęły się w niej m.in. zasadami ustalania tekstu na podstawie kilku kopii, rozróżniając rękopis podstawowy oraz inne. W tym pierwszym proponowały, aby w zasadzie nie zmieniać szyku wyrazów (poza oczywistymi pomyłkami pisarza), odtwarzać dokładnie formę datowania źródła i imiona własne oraz wyrazy niełacińskie itp. Omówiono w tej instrukcji również główne zasady pisowni i interpunkcji, a także redakcję przypisów (autorki poza tradycyjnymi przypisami tekstowymi i rzeczowymi zaproponowały również stosowanie — znanych z wcześniejszych edycji źródłowych — przypisów gwiazdkowych dotyczących m.in. późniejszych dopisków czy not marginalnych). Całość kończy się zaleceniami dotyczącymi postaci zewnętrznej wydawnictwa.

Edycje polskich pomników dziejopisarstwa średniowiecznego mają bardzo długą tradycję, czego przykładem może być np. publikacja Gotfryda Lengnicha, który już w 1749 r. ogłosił kopie kroniki Kadłubka i Galla, czy druk tej ostatniej kroniki w 1824 r. przez J. W. Bandtkiego. W 1842 r. opublikowano w Poznaniu kronikę Wiganda z Marburga (ingerencja wydawcy ograniczyła się w tej publikacji źródłowej głównie do poprawienia widocznych błędów ortograficznych)¹⁰⁷. Jeszcze w XIX w. z inspiracji Augusta Bielowskiego zaczęto też wydawać *Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski*¹⁰⁸. MPH miały uprzystępnąć badaczom dziejów ojczystych wszelkiego rodzaju

¹⁰⁴ Ibidem, t. 8: (1520–1526), wyd. M. Biskup, I. Janosz–Biskupowa, Warszawa–Toruń 1993. Zob. też M. Biskup, *Über die Edition der Akten der Ständetage Königlich Preußens 1479–1526*, „Preussenland”, Jg. 33, 1995, Nr. 1, s. 1–7.

¹⁰⁵ B. Kürbisówna, *Osiągnięcia*, s. 77.

¹⁰⁶ Z. Budkowa, M. Friedbergowa, B. Kürbisówna, *Instrukcja*, s. 182–184 [zob. Załącznik 3].

¹⁰⁷ *Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego, na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki i niemieckiej na język łaciński przetłumaczona*, na pol. język przeł. E. Raczyński, wyd. J. Voigt, Poznań 1842.

¹⁰⁸ *Monumenta Poloniae Historica*, t. 1–6, Warszawa 1960–1961 (przedruk fotoofsetowy wydania Lwów–Kraków 1864–1893).

kroniki, roczniki, żywoty, kalendarze, nekrologi i inne zapisy godne pamięci powstałe na ziemiach polskich lub ich dotyczące do schyłku XV w. Tom pierwszy z 1864 r. objął zabytki najstarsze, w tym także pierwszy polski przekład *Powieści minionych lat* dokonany przez Augusta Bielowskiego i Jana Wagilewicza, oraz niektóre dokumenty i listy; kolejne — podobne materiały z okresu późniejszego. Dwa pierwsze tomy ukazały się staraniem A. Bielowskiego we Lwowie, pozostałe pod patronatem Akademii Umiejętności w Krakowie. W tym miejscu należy podkreślić, że wolumeny wydane w tej serii wykorzystają w miarę możliwości najlepsze ówczesne doświadczenia edytorskie, w tym związane z edycją *Monumenta Germaniae Historica — Scriptores* na czele. Mają też jednak ich wszelkie wady, co z czasem wykazała zarówno kompetentna krytyka, jak i postęp badań. Z tym że najmniej uwag krytycznych budzą do dzisiaj teksty przygotowane do druku pod kierunkiem Wojciecha Kętrzyńskiego¹⁰⁹.

Od 1946 r. zaczęto druk nowych krytycznych opracowań *Monumenta Poloniae Historica Nova Series = Pomniki Dziejowe Polski Seria 2*. W tym miejscu wspomnieć trzeba m.in. publikowaną w tej serii relację Ibrahima ibn Jakuba, dzieło *Cronica Petri comitis Poloniae* wraz z tzw. *Carmen Mauri*, żywoty św. Wojciecha, żywot pięciu braci pustelników, najdawniejsze roczniki krakowskie wraz z kalendarzem czy katalog biskupów krakowskich¹¹⁰. Na osobną uwagę zasługuje edycja *Kroniki wielkopolskiej* dokonana przez B. Kürbis, która ukazała się prawie w stulecie wydania tego pomnika historiografii przez W. A. Maciejowskiego i A. Bielowskiego (MPH II, Lwów 1872). Podstawą opracowania tego wydawnictwa — podobnie jak przygotowanego przez tę samą edytkę wcześniejszego wydania *Roczników wielkopolskich* (MPH, ser. 2, t. 6, Warszawa 1962) — była wspomniana już instrukcja wydawnicza opracowana dla roczników polskich¹¹¹. W przeciwieństwie do pierwotnej publikacji źródła, nowe wydanie — nie licząc zamieszczenia czterech ilustracji — objęło również glosy, a także zostało rozszerzone do 1273 r. Znacząco zmieniono w nim też dawniejszą interpunkcję i pisownię wyrazów dużymi literami. Edycję źródła (wraz z cennymi przypisami) poprzedza wstęp z komentarzem rzeczowym, m.in. z rozważaniami na temat stanu zachowania, konstrukcji, formy

¹⁰⁹ *Wstęp do reedycji*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 1, Warszawa 1960.

¹¹⁰ *Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 1: *Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, wyd., wstępem, koment. i przekł. opatrzył T. Kowalski przy współudz. J. Kostrzewskiego i in., Kraków 1946; t. 2: *Anonima tzw. Galla Kronika*; t. 3: *Cronica Petri*; t. 4, cz. 1: *Św. Wojciecha biskupa i męczennika, żywot pierwszy*, wyd., wstępem i koment. opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1962; cz. 2: *Św. Wojciecha biskupa i męczennika, żywot drugi, napisany przez Brunona z Kwerfurtu*, wyd., wstępem i koment. opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1969; cz. 3: *Żywot pięciu braci pustelników [albo] Żywot i męczeństwo Benedykta, Jana i ich towarzyszy. List Brunona do króla Henryka, napisany przez Brunona z Kwerfurtu*, przygot. do dr. i koment. opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1973; t. 5: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978; t. 8: *Kronika wielkopolska*, wyd. i koment. opatrzyła B. Kürbis, Warszawa 1970; t. 10, cz. 2: *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. i koment. opatrzył J. Szymański, Warszawa 1974; t. 11: *Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika Polska*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, Kraków 1994; t. 12: *Rocznik świętokrzyski*, wyd. A. Rutkowska-Płachcińska, Kraków 1996; t. 13: *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, wyd., wstępem i przypisami opatrzyli J. Wenta i S. Wyszomirski, Kraków 2007; t. 14: *Jan z Dąbrowki, Komentarz do Kroniki polskiej Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył M. Zwiercan przy współpracy A. Z. Kozłowskiej i M. Rzepieli, Kraków 2008; t. 15: *Kronika Dzierzwy*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył K. Pawłowski, Kraków 2013. Niektóre z tomów tej serii spotkały się z krytycznym przyjęciem zob. np. W. Drelicharz, *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego (Monumenta Poloniae Historica, nova series, t. 12, wyd. A. Rutkowska-Płachcińska, Kraków 1996 [druk: 1997])*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 106, 1999, cz. 2, s. 57–72.

¹¹¹ *Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 8: *Kronika wielkopolska*, wyd. i koment. opatrzyła B. Kürbis, Warszawa 1970; Z. Budkowa, M. Friedbergowa, B. Kürbisówna, *Instrukcja*, s. 182–184 [zob. Załącznik 3]. Por. też *Kronika Wielkopolska*, przekł. K. Abgarowicz, wstęp i komentarz B. Kürbis, Kraków 2010 [na podstawie wydania z 1965 r., Warszawa].

językowej i autorstwa kroniki, a kończą trzy indeksy opracowane przez J. Strzelczyka, B. Lapisę i R. Walczaka.

Ważnym wydarzeniem w naszej historiografii była też ostatnia edycja *Roczników* Jana Długosza z krytycznym wydaniem tekstu wraz z przypisami i komentarzem. Po raz pierwszy dzieło to opublikowano (pod tytułem *Historia Polonica*) w 1615 r., a kolejne jego wydania miały miejsce w wieku XVIII i następnych. Od lat 60. XX w. rozpoczęto paralelną edycję tej kroniki w wersji oryginalnej (łacińskiej) oraz w tłumaczeniu na język polski. Np. pierwszy tom z tej serii objął dwie księgi¹¹². Wydanie to przygotowano do druku — zgodnie z informacjami zamieszczonymi przez wydawców — stosując następujące zasady edytorskie:

- podstawą publikacji miał być autograf przepisany przez pisarza pod kierunkiem J. Długosza;
- odtwarzając tekst, zachowywano właściwości pisowni z XV w. i stylu kronikarza;
- nazwy miejscowości i imiona transliterowano (z wyjątkiem tych, w których kopista wyraźnie się pomylił);
- nagłówki, o ile nie pochodzą od Długosza, przedrukowano z wydawnictwa I. Ż. Pauli i A. Przedzieckiego¹¹³;
- odstęp w tekście zachowywano zgodnie z autografem (gdy odstępowano od tego, zaznaczano ten fakt przypisem).

Każdy z tomów tej edycji zamykają dwa indeksy: osób i miejscowości. Księga dwunasta kroniki obejmująca lata 1462–1480 z tłumaczonym tekstem ukazała się w Warszawie w 2006 r., zaś w wersji oryginalnej trzy lata wcześniej (*Liber duodecimus 1445–1461*, Cracoviae 2003)¹¹⁴.

W tym miejscu wspomnieć można również niektóre inne mniej lub bardziej naukowe albo popularne publikacje tego typu dzieł (z reguły w tłumaczeniach, niekiedy obok nich dawano też wersję oryginalną), nie zawsze zresztą powstałych na ziemiach polskich, jak np. wydane w 1950 r. dzieło Einharda¹¹⁵, kronikę Thietmara¹¹⁶, Jana Długosza *Banderia Prutenorum*¹¹⁷, wydrukowaną w ramach

¹¹² *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, [red. i wstępem opatrzył J. Dąbrowski, tekst łac. ustaliła i przedm. zaopatrzyła W. Semkowicz–Zarembina, koment. do tekstu pol. oprac. K. Pieradzka i B. Modelska–Strzelecka, na jęz. pol. przeł. S. Gawęda et al., przekł. pol. przejrz. M. Plezia], ks. 1–2, Warszawa 1962; *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, [ed. curavit et introd. scripsit I. Dąbrowski, textum recensuit V. Semkowicz–Zaremba, comment. confecit C. Pieradzka, B. Modelska–Strzelecka], Lib. 1–2, Varsaviae 1964.

¹¹³ *Joannis Dlugossii seu longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, t. 1–5, wyd. I. Ż. Pauli, A. Przedziecki, Cracoviae 1873–1878.

¹¹⁴ Por. też dość krytyczne uwagi dotyczące tej edycji Piotra Dymmela, *O metodzie i podstawie wydania Annales Jana Długosza. Na marginesie edycji Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber decimus et undecimus, 1406–1412*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Varsaviae 1997, ss. 351; „Studia Źródłoznawcze”, t. 37, 2000, s. 139–151; idem, *Zwischen Original und Kopie. Kritische Überlegungen zur Neuedition der „Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae” des Jan Długosz*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004*, s. 99–127.

¹¹⁵ *Einhard, Życie Karola Wielkiego*, przeł. J. Parandowski, oprac. A. Gieysztor, Wrocław 1950.

¹¹⁶ *Kronika Thietmara*, z tekstu łac. przeł., wstępem poprzedził i komentarzem opatrzył M. Z. Jedlicki, obok tłum. tekst oryginału, Poznań 1953. Zob. też II krakowskie wydanie tego dzieła z 2002 r., z posłowiem K. Ożoga (jednak bez tekstu łacińskiego), gdzie we Wstępie usunięto m.in. nieaktualną informację o zaginięciu oryginału (*Kronika Thietmara*, przeł., wstęp i przypisy M. Z. Jedlicki, posł. K. Ożóg, Kraków 2002, wyd. 2).

¹¹⁷ *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958. Zob. też bardzo popularną edycję A. Klein, N. Sekunda, K. A. Czernielewski, *Banderia Apud Grunwald = Chorągwie polskie pod Grunwaldem*, [cz.] 1, Łódź 2000.

Biblioteki Narodowej kronikę Galla Anonima¹¹⁸, dzieło mistrza Wincentego Kadłubka¹¹⁹, kroniki staroruskie¹²⁰, kronikę Jana z Czarnkowa¹²¹, staroruskie *Słowo o pulku Igorowym*¹²² czy prace Grzegorza z Tours, kronikę polsko-węgierską itp.¹²³

Niekiedy publikacje tego rodzaju przekazów źródłowych, ciekawych nie tylko ze względu na zamieszczone w nich informacje, ale również z powodu wysokiej klasy zdobieć (inicjałów, iluminacji itp.), mają charakter wręcz bibliofilski. Przykładem tego może być m.in. druk *Legendy o świętej Jadwidze*¹²⁴. Wydane dzieło zostało oprawione w piękną płócienną okładkę z dwujęzycznym (polskim i niemieckim) tytułem oraz naklejonym nań fragmentem jednej z ilustracji źródła. Kilka egzemplarzy tej edycji zostało oprawionych w białą skórę. Publikacja ta składa się z części faksymilowej, którą tworzą dobrej jakości kolorowe fotografie wszystkich kart rękopisu, oraz części „tekstowej”, rozpoczynającej się napisanymi przez Trude Ehlert po niemiecku (a także tłumaczonymi na język polski) *Uwagami na temat transkrypcji rękopisu*. Przedstawiono w nich m.in. miejsce przechowywania i sygnaturę przekazu, zasady jego transkrypcji i zapisu, a także opis samego rękopisu, metodę jego przekładu na język nowowysokoniemiecki z wczesnonowowysokoniemieckiego i na język polski. Kolejną — najważniejszą — część tej publikacji stanowi już tekst samego źródła (oryginał ma 120 kart, w edycji zawarto je na stronach 13–446) oraz jego tłumaczenie na język polski (s. 447–570). Całość kończy opracowanie (również w wersji niemieckiej i polskiej) pióra W. Mrozowicza na temat żywota i kultu św. Jadwigi (jej pochodzenie, biografia, początki kultu), rozprzestrzeniania się tekstów „jadwiżańskich” i literatury na ten temat, powstania oraz losów wydanego kodeksu, a także jego dokładny opis kodykologiczny wraz z omówieniem jego znaczenia. Edycję zamyka indeks nazw własnych z wykazem skrótów oraz dwujęzyczny spis treści. Zgodnie ze założeniami przyjętymi przez T. Ehlert tekst źródłowy przygotowano w sposób „filologiczny”. Cały przekaz wydano praktycznie bez większych ingerencji edytorów (jedyną było wprowadzenie łączników między dwiema częściami niektórych słów), z zachowaniem oryginalnego podziału na wiersze oraz źródłowej interpunkcji. Emendacje dotyczyły w zasadzie tylko oczywistych pomyłek, które sygnalizowano w przypisach. Skrótły zostały rozwiązane, a miejsca niewyraźne i trudno czytelne zapisano w publikacji kursywą (tam, gdzie nie można było tekstu zupełnie odczytać, wprowadzano w edycji znaki zapytania). Słowa skasowane oddawano w nawiasach okrągłych. Niektóre fragmenty rękopisu zapisane w oryginale czerwonym inkaustem wydrukowano w edycji czcionką pogrubioną. Trudno czytelne w tym przekazie próbowano również rekonstruować, korzystając z innych znanych rękopisów i edycji tegoż źródła oraz prac naukowych na jego temat¹²⁵.

Żadnego wyraźnego odwołania do konkretnych wzorców czy obowiązujących wskazówek wydawniczych nie znaleziono również w niektórych innych ostatnich polskich edycjach dzieł historiograficznych. Przykładem może tu być np. kronika Piotra z Dusburga — przekaz, który jest uważany

¹¹⁸ Anonim tzw. *Gall, Kronika Polska*, przeł. R. Grodecki, wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

¹¹⁹ *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, przeł. K. Abgarowicz, B. Kürbis, wstęp i komentarze B. Kürbis, Warszawa 1974.

¹²⁰ *Kroniki staroruskie*, wyd. F. Sielicki, przeł. E. Goranin, F. Sielicki i H. Suszko, Warszawa 1987.

¹²¹ *Kronika Jana z Czarnkowa*, przeł. J. Żerbiłło, oprac. tekstu i przypisów M. D. Kowalski, Kraków 1996 (wydanie II poprawione na podstawie warszawskiej edycji z 1905 r.).

¹²² *Słowo o pulku Igorowym*, przeł. i oprac. J. D. Wagilewicz, do dr. przygot. O. Kupczyński, Przemyśl 1999.

¹²³ *Grzegorz z Tours, Historie. Historia Franków*, przekł. K. Liman, T. Richter, oprac. D. A. Sikorski, Kraków 2002; *Żywot św. Stefana króla Węgier czyli kronika węgiersko-polska*, przeł., wstępem i koment. opatrzył R. Grzesik, Warszawa 2003.

¹²⁴ *Legenda o św. Jadwidze = Legende der hl. Hedwig*, oprac. edytorskie i tłum. niem. T. Ehlert, współpraca naukowa i posł. W. Mrozowicz, tłum. pol. J. Łukosz, Wrocław 2000.

¹²⁵ Ibidem, s. 5 n.

za najważniejszy tekst dziejopisarSKI powstały w państwie krzyżackim w Prusach. Jako pierwsze ukazało się w 2004 r. polskie tłumaczenie dzieła Dusburga z języka łacińskiego¹²⁶, a trzy lata później edycja naukowa oryginalnej wersji tej kroniki¹²⁷. W przypadku obu publikacji wydawcy zrezygnowali z rekonstrukcji archetypu tego przekazu, decydując się na przyjęcie jako podstawy wydania jednej z jego kopii (tzw. rękopisu A), a w edycji oryginału sygnalizując dodatkowo odmianki tekstowe występujące w pozostałych przeanalizowanych rękopisach, oznaczonych jako B, C, E i F, w przypisach tekstowych. W wypadku wypustek i oczywistych błędów w rękopisie A, tekst źródła uzupełniano właściwymi fragmentami kopii B, zaznaczając to jednak zawsze nawiasem kwadratowym. Wydawnictwa objęły także marginalia i kontynuacje. W obu edycjach zachowano właściwy dla wariantów A i B układ zapisu w dwóch kolumnach (tekst właściwy i incydencje). Z uwagi na fakt, że wszystkie zachowane rękopisy tej kroniki mają charakter nowożytny z wyraźnymi śladami interwencji późniejszych pisarzy, wydawcy tekstu oryginalnego zdecydowali się na zastosowanie przy jego edycji zasad właściwych dla publikacji źródeł nowożytnych (bez ich bliższego sprecyzowania). Tłumaczenie przejęło większość cech edycji łacińskiej tego dzieła¹²⁸. Obie omawiane edycje poprzedzają obszerny Wstęp. W przypadku wersji tłumaczonej wydawcy omówili we Wstępie kolejno: badania nad dziejopisarstwem krzyżackim w Prusach, rękopisy i edycje wydawanej kroniki, sylwetkę jej autora oraz jego dzieła, konstrukcję tekstu oraz uwagi do komentarza i przekładu. Z kolei Wstęp do edycji naukowej jest dwujęzyczny (polski i łaciński) i składa się z następujących części: Autor i jego dzieło, Rękopisy i wydania, Konstrukcja kroniki i Szkielet chronologiczny kroniki. Po wstępach w obydwu edycjach następują wykazy skrótów, bibliografie (z podziałem na źródła rękopiśmienne, drukowane i literaturę), właściwy tekst przekazu źródłowego lub jego tłumaczenia, a na końcu indeksy (w tłumaczeniu oddzielnie osobowy i geograficzny; w edycji — połączone).

Z kolei edytor kroniki klasztoru kanoników regularnych w Kłodzku — Wojciech Mrozowicz — przygotował swoją publikację, z niewielkimi odstępstwami, głównie na projekcie instrukcji A. Wolfa. Z uwagi na fakt, że zachował się oryginał tego przekazu, wydawca tylko wyjątkowo przy ustalaniu tekstu musiał sięgać do późniejszych kopii tego dzieła. Jego głównym zadaniem było więc odtworzenie tekstu przekazu, jego podział na części i zredagowanie dla nich nagłówków w języku oryginału, a także opracowanie aparatu naukowego (przypisów tekstowych, rzeczowych, indeksów itp.), co udało mu się z powodzeniem zrealizować. Omawianą publikację otwiera Przedmowa, w której edytor omówił m.in. śląską XIII-wieczną klasztorną tradycję rękopiśmienną, problem autorów wydanego źródła, kompozycję kroniki, jej podstawę źródłową i problematykę oraz zasady wydania. Problemy te (bardziej skrótowo) przedstawiono również w załączonym tuż za Przedmową niemieckojęzycznym jej streszczeniu, zatytułowanym *Die Chronik des Klosters der regulierten Chorherren zu Glatz*, po którym umieszczono cztery czarno-białe ilustracje (zdjęcia wybranych stron przekazu). Później następuje opatrzone przypisami, oryginalny, łaciński tekst samej kroniki, a po nim Wykaz skrótów, zestawienie wykorzystanej literatury zatytułowane jako Źródła i bibliografia oraz Indeks nazw osobowych i geograficznych¹²⁹.

¹²⁶ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, wstęp i koment. hist. J. Wenta, Toruń 2004.

¹²⁷ *Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 13: Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, wyd., wstępem i przypisami opatrzyli J. Wenta i S. Wyszomirski, Kraków 2007, s. 331.

¹²⁸ Można przypuszczać, że wydawcy wzorowali się tutaj na innych tego rodzaju publikacjach, np. zasadach przekładu i wydania zastosowanych przez Romana Grodeckiego przy edycji (jak przewidywano na użytek studentów) Księgi henrykowskiej, por. *Liber foundationis claustris sancte Marie Virginis in Heinrichow czyli Księga henrykowska*, z tekstu łac. przeł. R. Grodecki, Wrocław 1991, wyd. 2, s. XLV n.

¹²⁹ *Cronica monasterii canonicorum regularium (s. Augustini) in Glaciz*, ed. W. Mrozowicz, Wratislaviae 2003. Więcej opublikowanych średniowiecznych pomorskich lub śląskich źródeł proveniencji kościelnej czy miejskiej zob. m.in. *Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd. 1–17, hrsg. v. G. A. Stenzel, F. Wachter, H. Markgraf i in., Breslau

Odrębną grupę tego rodzaju edycji mogą stanowić publikacje zawierające m.in. fragmenty również przekazów historiograficznych i innych dotyczących określonej tematyki, nie zawsze zresztą przygotowane do druku tylko przez historyków. Przykładem tego mogą być np. źródła hebrajskie do dziejów Słowian opublikowane w 1956 r. Książkę rozpoczyna Słowo wstępne, potem są części zatytułowane: Transkrypcja hebrajska wyrazów obcych ze szczególnym uwzględnieniem słowiańskich i Średniowieczna paleografia hebrajska, po której następują komentarze, teksty oryginalne i tłumaczenia 20 wybranych przekazów źródłowych, a także dział Uzupełnienia. Całość kończy Wykaz skrótów cytowanych prac oraz aż sześć różnych indeksów (imion i nazwisk, topograficzno-etniczny, glos obcojęzycznych, wyrazów i zwrotów słowiańskich, germańskich i romańskich)¹³⁰.

4.1.4. ZASADY WYDAWANIA INSKRYPCJI I TABLICZEK WOSKOWYCH

Zabytkami pisma utrwalonymi na materiale twardym, takim jak kamień, metal czy drewno, czyli inskrypcjami, zajmuje się przede wszystkim epigrafika. Ostatnio J. Szymański i B. Trelińska zdefiniowali jako źródło epigraficzne i materiał epigraficzny napisy (inskrpcje) wykonane w materiale twardym lub miękkim, ale bez użycia pióra i druku, co pozwala zaliczyć doń również zapisy na tabliczkach woskowych¹³¹. Z dotychczasowej praktyki wydawniczej jednak wiadomo, że generalnie dobrze zachowane tabliczki woskowe wydaje się raczej tak jak średniowieczne rękopisy, zaś na wzór inskrypcji powinno przygotowywać się do druku tylko tabliczki mocno zniszczone, z wieloma nadpisaniami czy znaczącymi ubytkami wosku¹³². Przy źródłach epigraficznych mamy z reguły do czynienia — nie licząc tabliczek woskowych i łatwych do wychwycenia błędów kamieniarzy, cieśli, rytowników czy odlewników — z oryginalnymi tekstami ustalonymi przez ich autorów. Często przekazy tego typu przetrwały do dzisiaj w miejscach ich pierwotnego wytworzenia lub usytuowania i posiadają elementy pozwalające na dość dokładne określenie daty ich powstania albo wykonania.

Na Zachodzie Europy inskrypcjami zainteresowano się już w okresie Odrodzenia. W Polsce zajęto się nimi nieco później, szukając w nich przede wszystkim objaśnień do konkretnych zabytków. Nieliczne ówczesne studia z tego zakresu były głównie efektami osobistych, indywidualnych zainteresowań poszczególnych badaczy¹³³. Dopiero w 1951 r. Władysław Semkowicz poruszył problem inskrypcji w szerszym kontekście, co zostało potem uwzględnione i rozszerzone w pracach Aleksandra Gieysztor i B. Kürbis, oraz — nieco później — w rozprawach Józefa Szymańskiego i Barbary Trelińskiej. Efektem zainteresowań tych ostatnich osób stało się m.in. opracowanie programu i zapoczątkowanie wydawania serii wydawniczej *Corpus inscriptionum Poloniae*¹³⁴. Opra-

1835–1902 czy *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1–5, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861–1874; Bd. 6, hrsg. v. W. Hubatsch, bearb. v. U. Arnold, mit einer Einl. v. E. Maschke, Frankfurt am Main 1968.

¹³⁰ *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy*, [t.] 1: *Wyjatkki z pism religijnych i prawnych XI–XIII w.*, oprac. F. Kupfer, T. Lewicki, Warszawa–Wrocław 1956.

¹³¹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, s. 3 [zob. też Załącznik 7].

¹³² Niestety, nie postąpili tak np. wydawcy toruńskich tabliczek woskowych, co było m.in. powodem pewnych błędów wytykanych im w późniejszych recenzjach, por. T. Jasiński, J. Tandecki, *Literowy*, s. 105–161; iidem, *Tabliczki*, s. 258–271.

¹³³ Por. S. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum Beatae Aeternitati*, Kraków 1655; zob. też B. Bolz, *Zabytkowe inskrypcje Polski. Uwagi metodyczne*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 23, 1978, s. 97 n.

¹³⁴ Zob. W. Semkowicz, *Paleografia*, op. cit., s. 536 n.; B. Kürbisówna, *Inskrypcje. Polska*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, red. W. Kowalenki, G. Labudy i T. Lehra–Splawińskiego, t. 2: *F–K*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 271 n.; A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma*, s. 162 n.; J. Szymański, *Potrzeby i możliwości polskiej epigrafiki*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. 2: *materiały na II konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice–Wisła 26–29 V 1973, red. J. Szymański, Katowice 1973, s. 63 n.

cowaly one także wspomnianą już *Instrukcję wydawniczą dla źródeł epigraficznych*, stosowaną podczas przygotowywania do druku poszczególnych tomów z wymienionej serii (jej pełen tekst zob. Załącznik 7).

Każdy badacz, który decyduje się na przygotowanie jakiejś edycji inskrypcji z okresu średniowiecza, musi mieć świadomość, że są one zarówno zabytkami dziejów pisma, jak i ważnymi źródłami historycznymi. Dlatego publikacja taka winna możliwie dokładnie odzwierciedlać zarówno konkretne napisy, jak i podawać podstawowe informacje niezbędne do ich zrozumienia. Każda inskrypcja lub ich grupa (np. napisy na freskach itp.) stanowi jednostkę edytorską, którą należy traktować jako samodzielne źródło wymagające niekiedy odrębnego wręcz opracowania. Jej tekst winien być w miarę dokładnie odtworzony. Należy też ściśle określić miejsce, gdzie ona się znajduje (lub jest obecnie przechowywana), ustalić daty jej powstania, wymiary itp. W edycji zabytków epigraficznych winny się znaleźć nie tylko opisy i teksty z poszczególnych przekazów, ale również — w miarę potrzeby i możliwości — fotografie samych napisów. Podobnie jak to było w przypadku innych źródeł historycznych z tego okresu, również w odniesieniu do inskrypcji aparat naukowy winien składać się z analogicznych, formułowanych w języku wydawnictwa, czyli z reguły polskim, przypisów tekstowych, oznaczanych odsyłaczami z minuskułowego alfabetu łacińskiego (umieszczamy w nich uwagi dotyczące postaci zewnętrznej i brzmienia tekstu inskrypcji), oraz — zapisywanych cyframi arabskimi — przypisów rzeczowych (winny zawierać one informacje niezbędne do krytyki danego przekazu i jego analizy).

Najczęściej stosowana w kraju, przytaczana już wyżej instrukcja dotycząca wydawania źródeł epigraficznych, została opracowana przede wszystkim dla największej polskiej serii wydawniczej z tego rodzaju przekazami, a mianowicie *Corpus inscriptionum Poloniae*. Jej autorzy dopuszczają możliwość, że w niektórych sytuacjach wydawcy tego rodzaju przekazów mogą odstąpić od jej założeń i konsekwentnie stosować zasady własne, które jednak muszą być wówczas dokładnie uzasadnione i opisane¹³⁵.

Podstawą każdej takiej edycji winny być — w miarę możliwości — oryginalne inskrypcje. W przypadkach ich zaginięcia lub zniszczenia taką zastępczą podstawą mogą być również ich podobizny (rysunki, fotografie itp.) lub przekazy pisane (wówczas jednak stosujemy zasady wydawnicze przewidziane dla tego rodzaju źródeł, oczywiście z uwzględnieniem okresu historycznego, w którym powstały). Jeżeli w wyniku konserwacji jakichś inskrypcji doszło do naruszenia lub zmiany ich treści albo pisma — traktujemy to wówczas jako fałszerstwo¹³⁶.

Każdy wydawca powinien starać się możliwie wiernie pokazać w druku zewnętrzny wygląd oryginału, stąd nowe wiersze stosujemy tylko wtedy, jeżeli występują one w podstawie źródłowej lub gdy inskrypcja składa się z kilku części. W przypadku dzieł poetyckich nadajemy im kształt odpowiadający danej formie literackiej. Koniec każdego wiersza inskrypcji zaznacza się kreską pionową, a jeżeli ma on charakter poetycki — wężykiem (lub wężykiem i pionową kreską, gdy mamy do czynienia równocześnie z końcem i wiersza, i inskrypcji).

Teksty inskrypcji wydajemy w całości wraz z alegatami (nawet kiedy wywodzą się one — co podkreśla instrukcja — z pospolitego użytku), które są ich integralną częścią. Tylko w wyjątkowych, uzasadnionych przypadkach można zrezygnować z pełnej edycji napisu, zamieszczając o nim jedynie informację (traktuje się ją jako oddzielną jednostkę edytorską). Wszelkie skróty użyte w in-

¹³⁵ Por. też J. Zdrenka, *Uwagi epigrafika na temat ostatnich edycji inskrypcji w Polsce*, „Studia Epigraficzne”, t. 2, 2006, s. 7–14.

¹³⁶ Zgodnie z omawianą instrukcją wcześniejsze ich wydania drukowane traktuje się jako kopie, których odmiany uwzględniamy w przypisach tekstowych, zob. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, s. 9 [zob. Załącznik 7].

skrypcji rozwiązuje się (gdy oznaczono je znakiem abrewiacyjnym, rozwiązujemy je w nawiasach okrągłych, gdy brak takich znaków — uzupełnienia oddajemy w nawiasach kwadratowych). W takich samych nawiasach wypełniamy braki w tekście wynikające ze zniszczenia przekazu (a jeżeli uzupełnienie takie jest niemożliwe — kropkami podajemy prawdopodobną liczbę brakujących liter), a także poprawiamy występujące w nim błędy ortograficzne¹³⁷.

Daty w edycji zapisujemy zgodnie z oryginałem, a ich rozwiązanie sprowadzone do dzisiejszej rachuby winno być umieszczane obok wiersza, w którym występują, na marginesie. Również cyfry podajemy zgodnie z podstawą źródłową, z tym że jeśli przy jakiejś liczbie umieszczona jest końcówka deklinacyjna (np. 3tio), zapis taki traktujemy jak skrót.

Tekst oddajemy zgodnie z oryginałem minuskułą lub majuskułą, zachowując ściśle właściwości zapisu. Stosujemy łączną lub rozłączną pisownię wyrazów według obecnych zasad ortografii (jeżeli zapis w oryginale się od niej różnił, informujemy o tym jednak w przypisie tekstowym). Nie modernizuje się w żaden sposób ortografii, dokładnie odtwarzając oryginalną pisownię. Znaki oddzielenia poszczególnych wyrazów oddaje się w postaci kropki (z wyjątkiem występujących w tym znaczeniu krzyżyków, które umieszczamy zgodnie z oryginałem). Gemmapunkty (ozdoby z reliefem w kamieniu) oddajemy przy pomocy dwukropka¹³⁸.

Powyższe zasady były podstawą (co nie znaczy, że wydawcy niektórych z tomów nie czynili od nich odstępstw, narażając się niekiedy na krytyczne recenzje) edycji kilkunastu już tomów inskrypcji z terenów ziem polskich opublikowanych w przytaczanej już serii *Corpus inscriptionum Poloniae*¹³⁹.

4.1.5. ZASADY WYDAWANIA ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH I KARTOGRAFICZNYCH

Źródła ikonograficzne i kartograficzne obejmują przede wszystkim różnego rodzaju przekazy obrazowe. Ten typ źródeł w sposób najbardziej plastyczny przekazuje dawne kształty i wygląd poszczególnych ziem, miast czy różnych obiektów. Wykonywane w średniowieczu ręcznie, z reguły tylko w pojedynczych egzemplarzach, przekazy takie z jednej strony były często dziełami sztuki, z drugiej

¹³⁷ *Lapsus calami*, które nie utrudniają rozumienia tekstu, odnotowuje się tylko w przypisach tekstowych.

¹³⁸ Inne szczegółowe propozycje rozwiązań, które mogą wystąpić przy inskrypcji lub tabliczek, zob. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, passim [zob. Załącznik 7].

¹³⁹ *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 1: *Województwo kieleckie*, red. J. Szymański, z. 1: *Miasto Kielce i powiat kielecki*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1975; z. 2: *Jędrzejów i region jędrzejowski*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1978; z. 3: *Busko-Zdrój i region*, wyd. U. Zgorzelska, Kielce 1980; z. 4: *Miechów i Pińczów wraz z regionem*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1983; z. 5: *Włoszczowa, Końskie i Ostrowiec Świętokrzyski z regionem*, wyd. M. Janik, Kielce 1986; t. 2: *Województwo sieradzkie*, wyd. A. Szymczakowa, J. Szymczak, Warszawa–Łódź 1981; t. 3: *Województwo Miejskie Łódzkie*, red. R. Rosin, wyd. A. Szymczakowa, J. Szymczak, Warszawa–Łódź 1982; t. 4: *Województwo wrocławskie*, z. 1: *Kujawy Brzeskie*, wyd. A. Mietz, J. Pakulski, Wrocław–Toruń 1985; z. 2, 2a: *Ziemia dobrzyńska*, wyd. A. Mietz, J. Pakulski, Wrocław–Toruń 1987; t. 5: *Województwo skierniewickie*, red. R. Rosin, z. 2: *Miasto Łowicz*, wyd. J. Szymczak, Warszawa–Łódź 1987; t. 6: *Województwo piotrkowskie*, wyd. J. Szymczak, Łódź–Piotrków Trybunalski 1993; t. 7: *Województwo radomskie*, red. Z. Guldon, z. 1: *Radom i Hża wraz z regionem*, wyd. W. Kowalski, Warszawa 1992; t. 8: *Województwo krakowskie*, red. Z. Perzanowski, z. 1: *Katedra Krakowska na Wawelu*, wyd. A. Perzanowska, red. R. M. Zawadzki, Kraków 2002; z. 2: *Bazylika Mariacka w Krakowie*, wyd. Z. Piech, Kraków 1987; t. 9 [w publikacji jest t. 8]: *Województwo olsztyńskie*, z. 1: *Lubawa i okolice*, wyd. J. Wenta, J. Wroniszewski, tłum. wstępu przejrzała C. Wulf, tekst łac. przejrzał S. Wyszomirski, Kraków 1995; t. 10: *Inskrypcje województwa lubuskiego*, red. J. Zdrenka, z. 1: *Inskrypcje powiatu międzyrzeckiego do 1815 r.*, zeb. i oprac. M. Tureczek, Toruń 2006; z. 2: *Powiat wschowski*, zeb. i oprac. A. Górski, P. Karp, Toruń 2006; z. 3: *Powiat świebodziński*, zeb. i oprac. M. Tureczek, Toruń 2009; z. 4: *Powiat nowosolski: lapidaria w Bytomiu odrzańskim i Kożuchowie*, zeb. i oprac. A. Górski, Toruń 2009.

zaś dawały wyobrażenie o konkretnych terenach czy ośrodkach miejskich z reguły lepsze niż nawet bardzo dokładny ich opis. W tym miejscu zrezygnowano jednak — z uwagi na fakt, że tego rodzaju publikacje ograniczały się dotąd przede wszystkim do mniej lub bardziej wiernego odwzorowania ich wyglądu (najczęściej wraz z w miarę dokładnym opisem) — z omawiania stosowanych dotąd różnych zasad przy przygotowywaniu wydawnictw z podobiznami monet czy herbów¹⁴⁰. Należy też tu podkreślić, że sprawa konieczności wydawania źródeł ikonograficznych i kartograficznych była w przeszłości wielokrotnie poruszana przez historyków, ale do dzisiaj nie powstała żadna instrukcja, jednoznacznie regulująca zasady edycji tego typu przekazów¹⁴¹. To jest powodem, że poszczególni wydawcy tego rodzaju archiwaliów czy muzealiów najczęściej sami rozstrzygają, w jaki sposób udostępnić czytelnikom jakąś miniaturę, plan, mapę czy rysunek. Z reguły średniowieczne dzieła tego rodzaju (lub inne przekazy pisane obejmujące również ikonografię lub mapy) publikowane były w formie faksymile lub też kolorowych albo czarnobiałych reprodukcji zamieszczanych w oddzielnych publikacjach źródłowych, atlasach lub innych wydawnictwach, bądź — co już sygnalizowano — jako załączniki (ilustracje) do innych samodzielnych prac o charakterze naukowym (artykuły, monografie, katalogi wystaw itp.). Przykładem wydania ikonografii może być np. spisany w 1505 r. z inicjatywy notariusza miejskiego Baltazara Behema kodeks zawierający m.in. statuty i przywileje miasta Krakowa i jego cechów upiękuszony 27 barwnymi miniaturami nieznanego malarza, ukazującymi głównie dzień powszedni rzemieślników i kupców Krakowa¹⁴². Tego rodzaju średniowieczne iluminacje czy kartografika z terenu ziem polskich zachowały się jednak w niewielkiej liczbie i przede wszystkim z tego powodu publikowane były dotąd najczęściej w wydawnictwach (atlasach, albumach czy katalogach) obejmujących również źródła powstałe w następnych okresach historycznych¹⁴³, chociaż w ostatnim czasie coraz częściej zabytki ikonograficzne i kartograficzne są również digitalizowane i w takiej formie udostępniane badaczom z mniej lub bardziej dokładnymi opisami również na stronach internetowych większości polskich archiwów i bibliotek.

4.2. TEKSTY NOWOŻYTNE

Od lat 50. XX w. edytorzy polscy zajmujący się publikacją źródeł nowożytnych skazani są w zasadzie na dwie podstawowe instrukcje wydawnicze, a mianowicie — wspomniane już wcześniej, opracowane przez filologów i skierowane głównie do polonistów wskazówki wydawnicze dotyczące źródeł staropolskich¹⁴⁴ (które są jednak wykorzystywane przez historyków stosunkowo rzadko, z reguły przy edycji tekstów polskojęzycznych mających walory literackie) oraz opublikowaną w 1953 r. pod redakcją Kazimierza Lepszego *Instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych*

¹⁴⁰ Por. np. *Corpus nummorum Poloniae*, z. 1: *Monety X i XI w.*, oprac. M. Gumowski, Kraków 1939, opatrzone 41 tablicami i 1495 zdjęciami różnej jakości, czy przytaczane już wcześniej edycje chorągwi spod Grunwaldu, por. *Jana Dhugosza Banderia Prutenorum* i A. Klein, N. Sekunda, K. A. Czernielewski, op. cit.

¹⁴¹ Por. m.in. Red[akcja „Studiów Źródłoznawczych”], *Obecne perspektywy wydawania polskich źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18, 1973, s. 278–280, czy pracę P. Stróżyk, *Źródła ikonograficzne w badaniu źródłoznawczym na przykładzie drzwi gnieźnieńskich. Heureka i krytyka zewnętrzna*, Poznań 2011.

¹⁴² Por. *Codex picturatus Baltazaris Behem, facsimile*, Varsaviae–Cracoviae 1989, oraz Z. Ameisenowa, *Kodeks Baltazara Behema*, Warszawa 1961; *Miniatury z Kodeksu Baltazara Behema*, w fotografii Janusza Podleckiego, tekst M. Fabiański, Kraków 2000.

¹⁴³ Por. np. R. Grabałowski, *Imago mundi: informator do wystawy kartografii polskiej i obcej od XV do XX w.*, Wrocław 1972; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Pułtusk: obraz kartograficzny miasta od końca XV do początku XX wieku*, Pułtusk 2010.

¹⁴⁴ K. Górski, W. Kuraszkiewicz, F. Peplowski, S. Sasaki, W. Taszycki, S. Urbańczyk, S. Wierczyński, J. Woronczak, *Zasady wydawania*.

od XVI do połowy XIX wieku, dotyczącą zarówno źródeł napisanych po łacinie, jak i po polsku¹⁴⁵. Dla przekazów niemieckich, francuskich, rosyjskich i zredagowanych w innych językach pochodzących z omawianego okresu, a występujących w archiwach i bibliotekach polskich, zaleca się stosowanie zasad polecanych przez odpowiednie narodowe instrukcje wydawnicze¹⁴⁶. Generalnie — w porównaniu z zaleceniami dotyczącymi edycji źródeł średniowiecznych — instrukcje nowożytny są nieco bardziej liberalne, jeżeli idzie o zasady modernizacji przygotowywanych do druku tekstów, a także pozwalają na trochę większą niż przy źródłach wcześniejszych, ingerencję edytorów w ich kształt. Wiele postanowień dotyczących edycji źródeł z tego okresu jest analogiczne jak w przypadku przekazów średniowiecznych. Nie zakończyły się też dotąd sukcesem podejmowane w przeszłości próby ustalenia wspólnej instrukcji wydawniczej dla historyków i prawników dla określonych tematycznie publikacji, np. ksiąg sądowych i miejskich¹⁴⁷.

Scharakteryzowany stan rzeczy powoduje, że w Polsce również przy przygotowywaniu do druku przekazów nowożytnych historyk–wydawca nie ma obecnie zbyt wielkiego wyboru i musi albo zdecydować się na stosowanie jednej z wymienionych tu instrukcji wydawniczych lub wykorzystując margines swobody, które one mu pozostawiają, może też podjąć decyzję o wprowadzaniu do planowanych publikacji własnych rozwiązań i propozycji metodycznych. Jednak, podobnie jak to było w wypadku źródeł średniowiecznych, również w przypadku przekazów nowożytnych pewne ogólne i wspólne zasady dla wszystkich rodzajów edycji z tego okresu muszą być w praktyce respektowane i przestrzegane, niezależnie od rodzajów opracowywanych przekazów historycznych. Wydawnictwa ze źródłami nowożytnymi mogą również obejmować edycję przekazów zwartych, zbiorów i wyborów źródeł (w tych ostatnich przypadkach zawsze będą nasuwać się pytania o kryteria, które decydowały o doborze publikowanych tekstów). Celem wymienionych edycji — niezależnie od formy konkretnej publikacji — winno być nie tylko ogłoszenie drukiem jakiegoś dokumentu, aktu czy innego zabytku pisanego, ale również poinformowanie o zawartości całego zasobu, z którego zaczerpnięto publikowane źródła¹⁴⁸.

Na zakończenie należy też przynajmniej wspomnieć, że ostatnio w środowisku edytorów od czasu do czasu pojawiają się też głosy bardzo radykalne, wręcz kwestionujące potrzebę istnienia odrębnych instrukcji wydawniczych dla źródeł nowożytnych, które sugerują wręcz, że z jednej strony z powodzeniem mógłby je zastąpić swego rodzaju krótki dekalog edytora, który w kilku (lub kilkunastu) punktach określałby najważniejsze normy postępowania przy edycji różnych przekazów historycznych, z drugiej zaś pozostawiałby ich wydawcom większy margines swobody¹⁴⁹.

4.2.1. ZASADY WYDAWANIA DOKUMENTÓW I LISTÓW

Analogicznie jak to było w okresie wcześniejszym, również gdy mamy do czynienia z najważniejszymi przekazami z czasów nowożytnych, staramy się je wydawać w całości. Jednak w wypadku niektórych źródeł z tego okresu, które nie zawsze są bardzo ważne, a często za to powtarzalne lub występują masowo, znacznie częściej publikujemy je w ekscerptach lub przybliżamy ich treść w in-

¹⁴⁵ W ostatnim czasie na Białorusi przygotowana została również instrukcja do wydawania polskojęzycznych dokumentów od XVI do połowy XIX w. *Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі польскамоўных дакументаў па гісторыі Беларусі XVI–першай паловы XIX ст.*, skład A. I. Шаланда, Мінск 2012.

¹⁴⁶ Por. np. J. Schultze, *Richtlinien für die äußere Textgestaltung*, s. 1–11.

¹⁴⁷ A. Vetulani, *W sprawie zasad wydawniczych materiału zapiskowego*, „Czasopismo Prawno–Historyczne”, t. 11, 1959, z. 1, s. 157–165 oraz krytyczne uwagi na temat tej publikacji w „Studiach Źródłoznawczych”, t. 6, 1961, s. 202–203.

¹⁴⁸ A. Sucheni–Grabowska, *W sprawie wydawania źródeł nowożytnych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 7, 1962, s. 125 n.

¹⁴⁹ Por. m.in. artykuł J. Dygdały, *Z doświadczeń edytora*, s. 143–158.

nej formie, np. regestów czy sumariuszy¹⁵⁰. Podstawą edycji dokumentu lub listu również z tego okresu winien być — co jest oczywiste — w miarę możliwości oryginał, a gdy takowy się nie zachował, jego kopia współczesna lub (w ostateczności) późniejsza. W razie przetrwania większej liczby oryginałów określonych przekazów z tego okresu za podstawę wydania przyjmujemy tylko jeden z zachowanych egzemplarzy (wybór ten trzeba uzasadnić), a ewentualne różnice występujące w pozostałych archiwaliach sygnalizujemy w przypisach tekstowych. Tylko w wyjątkowych sytuacjach, gdy wydawca ma do czynienia z dużymi odstępstwami w redakcji konceptu, minuty lub kopii, ich teksty można drukować obok siebie w kolumnach. Jeżeli źródło zachowało się w oryginalnym języku (nawet w kopii), jego przekłady z reguły pomijamy, chyba że edycja ma charakter popularnonaukowy. Teksty szyfrowane w miarę możliwości odszyfrowujemy i to one winny być podstawą edycji. Przekazy podrobione (falsyfikaty), podobnie jak to było w przypadku archiwaliów średniowiecznych, drukuje się tylko wtedy, jeżeli odegrały jakąś znaczącą rolę polityczną, społeczno-gospodarczą itp.

Każdą zauważoną lukę w podstawie danego wydania sygnalizuje się — o czym więcej będzie jeszcze mowa — przypisem tekstowym. Należy podkreślić, że nowożytna instrukcja historyczna nie przewiduje stosowania w edycjach — w przeciwieństwie do wskazówek Wolffa — umownych znaków graficznych. W wydawnictwach dyplomatycznych ze źródłami z tego czasu dopuszcza się na nieco większą skalę niż w przypadku przekazów średniowiecznych opuszczanie niektórych powtarzalnych ustępów dokumentów, o czym należy jednak zawsze poinformować przypisem tekstowym.

Gdy podstawą jakiejś edycji z tego okresu jest kopia, która dla zaoszczędzenia miejsca pomijała fragmenty tekstu, w drukowanym wydawnictwie podajemy albo pełną, rozwiniętą przez edytora wersję tekstu, albo — gdy przekaz, do którego się odwoływano, jest też publikowany w tejże edycji — można pozostawić go bez zmian, z występującymi skrótami (każde z tych rozwiązań winno być zawsze wyjaśnione odpowiednim przypisem tekstowym).

Źródła nowożytne wydajemy zasadniczo w porządku chronologicznym i tylko w przypadku ważnej potrzeby, przekazy takie można dodatkowo dzielić na grupy rzeczowe, w ramach których zachowujemy jednak chronologię. Jeżeli idzie o daty, to zapisujemy je w wydawnictwie zgodnie z oryginalnym brzmieniem źródła, a obok w nawiasie kwadratowym kursywą podajemy rozwiązanie (dzień, cyfrą rzymską miesiąc i — znowu arabską — rok) według dzisiejszej rachuby czasu.

Również w wypadku przekazów nowożytnych wydawca powinien w miarę możliwości starać się, aby zewnętrzna postać ogłaszanego drukiem przekazu źródłowego została w publikacji możliwie wiernie oddana. Edytor ma jednak prawo wprowadzać doń odstęp, np. zaczynać od nowej linii poszczególne fragmenty tekstu czy artykuły o charakterze normującym oraz opatrywać je numeracją ciągłą. Głosy i inne dopiski nienależące bezpośrednio do przekazu umieszcza się w przypisach tekstowych lub też w oznaczonym miejscu na marginesach kolumn z tekstem źródłowym. Fragmenty wykreślone lub uzupełnienia i dopiski, jeżeli przynależą bezpośrednio do tekstu, pozostawiamy w jego edycji, sygnalizując je tylko przypisami tekstowymi. Podobnie postępuje się z ustępami ska-

¹⁵⁰ Por. np. *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria nowa*, t. 1: *Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635 ze zbiorów sztokholmskiego Riksarkivet sygnatura Skokloster E[nskilda] 8636*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 1999; t. 2: *Księga wpisów kanclerza Jana Zamoyskiego MK 133 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, lata 1587–1595*, red. W. Krawczuk, oprac. A. Kot, W. Krawczuk, M. Kulecki, A. Sokół, G. Spyryka, Kraków 2001; t. 4: *Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588–grudzień 1590 MK 135 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, Warszawa 2010, w których zamieszczono regesty dokumentów poprzedzone numerem porządkowym, miejscem i datą wystawienia oraz informacją o sygnaturze (stronie), a po regeście — o języku przekazu. Całe wydawnictwo zamykają indeksy osób, nazw geograficznych i rzeczowy. Publikacje te różnią się od serii wydawanej wcześniej przez T. Wierzbowskiego, m.in. tym, że tu streszczenia zostały opracowane w języku polskim, a nie po łacinie.

sowanymi. W edycjach dokumentów zaznaczamy też z zasady przypisami tekstowymi każdą zmianę ręki lub inkaustu (w innych publikacjach źródłowych zmiany takie można dokładnie omówić we Wstępie do wydawnictwa, stosując przypisy tylko w przypadkach wyraźnie wymagających odrębnego objaśnienia). Zdania, które pisarz pozostawił niedokończone, lub brak zakończenia całego tekstu sygnalizuje się przypisem tekstowym. W podobny sposób zaznacza się też miejsca zniszczone, nieczytelne lub umyślne i nieumyślne opuszczenia wyrazów.

Błędy gramatyczne w pojedynczych wyrazach tekstu źródłowego — jeżeli nie zniekształcają jego sensu — pozostawiamy, potwierdzając je przy pierwszym wystąpieniu w przekazie skróconym sic w nawiasach kwadratowych [s]. Błędy logiczne lub wadliwą konstrukcję zdania sygnalizujemy z kolei podwójnym sic w analogicznych nawiasach [ss].

Tekst, który w publikacji źródłowej został dodany przez edytora (nie dotyczy to Wstępu czy indeksów) — dla odróżnienia od oryginalnej treści przekazu historycznego ogłaszanego antykwą (również w przypisach tekstowych) — winien być drukowany kursywą.

Przy przygotowywaniu nowożytnych dokumentów i listów do druku edytor musi przestrzegać zasad i norm postępowania, dotyczących wszystkich języków, w których zostały spisane przekazy źródłowe. Z tego powodu przy edycjach przekazów czeskich posilkujemy się instrukcją wydawniczą dla źródeł napisanych w tym języku, przy przekazach niemieckich zaleceniami edytorskimi z Niemiec, rosyjskich z Rosji, szwedzkich ze Szwecji itp.¹⁵¹ Generalnie tekst drukowany winien ukazywać każdy wyraz źródła w jego dawnym brzmieniu za pomocą dzisiejszych znaków pisarskich, ale — w przeciwieństwie do średniowiecza — nie musimy tu literalnie odtwarzać przekazu. Przy źródłach łacińskich stosuje się pisownię wprowadzoną w czasach humanizmu; w tekstach w innych językach przy modernizacji opieramy się z reguły na najnowszych wydawnictwach historycznych w danym języku. Cyfry rzymskie występujące w przekazach zachowuje się tylko w datacji i numeracji władców, w pozostałych przypadkach zastępujemy je arabskimi.

Instrukcja pod redakcją K. Lepszego dotycząca historycznych źródeł nowożytnych zaleca również, aby wszelkie nieistotne części przekazu (arengi, tytuły osób bez wagi politycznej lub prawnej, ustępy dostępne w tym lub innym wydawnictwie, początkowe i końcowe formuły grzecznościowe i podpisy w listach, jeżeli nie charakteryzują wzajemnego stosunku korespondentów) opuszczać. Z drugiej strony opuszczenia występujące w tekście zaznacza się pięcioma kropkami, skrócenia w tytułaturze — znakiem *etc.* drukowanym kursywą, a opuszczenia wydawcy dwiema kreskami — —.

Z zasady wszelkie skrócenia występujące w wydawanych tekstach nowożytnych — z wyjątkiem tzw. konwencjonalnych (np. wzmiankowanego *etc.* — *et cetera* itp.) lub często powtarzających się — należy rozwiązywać. W sytuacjach, gdy mamy do czynienia z nierzadko występującymi w publikowanych przekazach skrótami terminów technicznych dotyczącymi np. czasu, różnego rodzaju miar, wag lub rodzajów pieniędzy, czy ze wzmiankowanymi skrótami konwencjonalnymi albo określającymi jakieś dostojeństwa lub tytuły, po ujednoczeniu pisowni możemy je pozostawić. Wydawca może też sam wprowadzić pewne skróty do edycji, pamiętając jednak zawsze, aby przy pierwszym wystąpieniu w tekście podać je w pełnej formie, lub formę taką umieścić w Wykazie skrótów zamieszczonym zazwyczaj przed tekstem źródłowym. Uwagi te dotyczą również innych często występujących w źródłach skrótów i znaków abrewiacyjnych.

Imiona, nazwiska czy nazwy topograficzne oznaczone w źródłach literami początkowymi rozwiązujemy antykwą w nawiasie kwadratowym, albo — w razie jakichkolwiek wątpliwości — przypuszczalne ich brzmienie sugeruje się w przypisie tekstowym.

¹⁵¹ Np. J. Schultze, *Richtlinien für die äußere Textgestaltung*, passim. Inne instrukcje narodowe oraz edycje źródeł w tych językach zob. Bibliografia załączona do tej pracy.

Pozostałe skróty rozwija się zgodnie z obowiązującymi zasadami, stosując się jednak w miarę możliwości do ortografii praktykowanej w okresie, kiedy powstało źródło. Kiedy rozwiązanie skrótu nie jest jednoznaczne i może budzić jakieś wątpliwości, w tekście należy podać wersję zdaniem edytora najbardziej prawdopodobną, a w przypisie tekstowym ewentualne inne możliwości odczytu.

Jeżeli idzie o pisownię wyrazów, to przy tekstach łacińskich i polskich przy modernizacji staramy się zachować ich właściwości. Nie uwzględniamy w nich np. zdwojeń spółgłosek na początku wyrazu (także w imionach własnych). Również przy wydawaniu tekstów zapisanych w innych językach (np. przekazach czeskich, niemieckich czy staroruskich) staramy się je modernizować, stosując jednak zasady edytorskie wykorzystywane przez historyków z właściwego kraju, czyli odpowiednio z Czech, Niemiec, Rosji, Białorusi, Litwy czy Ukrainy.

Duże litery pisze się generalnie zgodnie z obecnie stosowanymi regułami, czyli stawiamy je np. zawsze po kropce na początku zdania. Zaczynamy nimi również wszelkie imiona i nazwiska, nazwy narodów i państw oraz określenia geograficzne, przymiotniki łacińskie utworzone od imion własnych, tytuły i określone wyrazy związane z religią. Także łączna i rozdzielna pisownia poszczególnych wyrazów wzorowana winna być na zasadach obowiązujących współcześnie.

Modernizuje się również — zgodnie z obecnymi regułami — interpunkcję, ale tylko w ten sposób, aby nie zmienić sensu przekazu i myśli pisarza. Tytułów i godności występujących od razu po imieniu nie oddziela się przecinkiem. Cytaty przytaczane w wydawanym przekazie źródłowym zamieszczamy w cudzysłowie.

Dodatkowe uwagi wydawcy dotyczące tekstu źródłowego umieszcza się — analogicznie jak to było z przekazami z okresu średniowiecza — we wspomnianych często przypisach tekstowych, które oznaczamy małymi literami alfabetu łacińskiego (^{a, b, c} itd.), a po ich wyczerpaniu stosujemy kolejno ^{aa, ab, ac}, następnie ^{ba, bb, bc} itp. Pojedyncze odsyłacze dotyczą tylko jednego słowa; gdy chcemy oznaczyć przypisem jakąś grupę wyrazów, ujmuje się je literami z kreskami, np. ^{a-a, b-b, c-c} itd. Przypisy takie mogą odnosić się albo do jednej strony, albo do całego publikowanego tekstu źródłowego. Ich redakcja winna być możliwie zwięzła. Językiem przypisów jest język polski, chociaż zdarzają się również w publikacjach przypisy dwujęzyczne lub tylko w języku obcym¹⁵².

Instrukcja wydawnicza zredagowana przez K. Lepszego reguluje również w oddzielnym załączniku zasady odtworzenia w druku polskich tekstów źródłowych. Wskazówki te różnią się zarówno od reguł zalecanych przy edycji polskich tekstów średniowiecznych, jak i regulacji opracowanych przez polonistów. Zalecają one m.in., aby dla ułatwienia zrozumienia tego rodzaju przekazów modernizować ich pisownię (np. *phara* — fara, *kthory* — który, *xiqdz* — ksiądz itp.), zachowując jednak w miarę możliwości ich właściwości językowe. Analogicznie powinno się postępować z polskimi wyrazami zapożyczonymi z języka łacińskiego (*executia* — egzekucja, *propositiey* — propozycji itp.). W tekstach polskich samogłoski pochylone oddajemy przez zwykłe *a* lub *e*, a *ó* stosuje się podobnie jak dzisiaj. Litery *c*, *s* lub *t* transkrybujemy zgodnie z brzmieniem fonetycznym, jakie miały w zapisie. Podobnie — odpowiednio do ich wartości fonetycznej — transkrybujemy *u*, *v* i *w*.

¹⁵² Zob. np. *Corpus epistularum Iohannis Dantisci*, ed. by J. Axer with collab. of A. Skolimowska, Pt. 1: *Iohannis Dantisci epistulae latinae*, vol. 1: *Iohannes Dantiscus' latin letters, 1537*, transcr. from manuscript, commentary and annotations by A. Skolimowska, Warsaw–Cracow 2004; Pt. 2: *Amicorum sermones mutui*, vol. 1: *Iohannes Dantiscus' correspondence with Sigmund von Herberstein*, transcr. from manuscript, commentary and annotations by M. A. Janicki and T. Ososiński, Warsaw–Cracow 2008; Pt. 4: *Inventory of Iohannes Dantiscus' correspondence*, vol. 1: *Inventory of Iohannes Dantiscus' German-language correspondence, a. 1500–1548*, compiled by T. Ososiński, Warsaw–Cracow 2007, vol. 2: *Inventory of Ioannes Dantiscus' Latin letters, a. 1515–1548*, comp. by A. Skolimowska with collab. of K. Jasińska–Zdun, Warsaw–Cracow 2011; Pt. 5: *Respublica Litteraria in action*, vol. 1: *Letters, speeches, poems, inscriptions*, ed. A. Skolimowska, Warsaw–Cracow 2007, vol. 2: *Religion and politics*, ed. A. Skolimowska with collab. of K. Jasińska–Zdun, Warsaw–Cracow 2012.

Przyimek *z*, pisany często w źródłach łącznie z następującym po nim wyrazem lub oddzielnie, oddajemy jako *z* (np. *spanem*, *s panem* — *z panem*). Również przedrostki *z-*, *bez-*, *roz-* drukujemy niezależnie od ich oryginalnej pisowni zgodnie z obecnymi zasadami (*zkd* — skąd, *bespieczeństwo* — bezpieczeństwo itp.). Także *i*, *j*, *y* oddajemy zgodnie z dzisiaj obowiązującymi regułami (np. *na umisle* — na umyśle, *ziemskjmi* — ziemskimi itp.). Analogicznie traktujemy połączenia *nji* i *gi*, np. *jimieniem* oddajemy w druku przez imieniem, a *mogim* — moim. Jeżeli pisarz pomijał w tekście znaki diakrytyczne (*q*, *ę*, *ć*, *ń*, *ś*, *ź*, *ż*), używając w zamian tylko *a*, *e*, *c* itd. — w druku wstawiały właściwe znaki. W analogiczny sposób modernizujemy również nosówki, spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne, imiona i nazwiska, a także użycie dużych i małych liter oraz pisownię łączną i rozdzielną grup wyrazów¹⁵³.

Podobnie jak to było w przypadku dokumentów i listów średniowiecznych, podstawowym rodzajem publikacji informujących o przechowywanych w archiwach, bibliotekach i muzeach przekazach tego rodzaju z okresu nowożytnego, a także ukazujących ich treść, są różnego rodzaju wydawnictwa dyplomatyczne z pełnymi edycjami, ekscerptami i regestami tego typu archiwaliów, same ich regesty, albo różne repertoria i katalogi dokumentów lub korespondencji. Liczba publikacji z pełnymi edycjami dyplomów i korespondencji z tego okresu — co jest zrozumiałe — jest znacznie mniejsza niż analogicznych wydawnictw obejmujących takie przekazy tylko ze średniowiecza.

Wymienione nowożytnie publikacje źródłowe drukowane są albo w formie samodzielnych książek, albo na łamach różnych prac indywidualnych czy zbiorowych, lub też czasopism. Polskie edycje pełnych przekazów źródłowych z tego okresu przygotowywane były do druku na przestrzeni ostatnich dwóch wieków, z reguły chociaż częściowo zgodnie ze wskazówkami postulowanych lub — później — obowiązujących tu instrukcji wydawniczych. Wśród nich chronologicznie należałoby przynajmniej wymienić opracowane przez Wincentego Zakrzewskiego sugestie dotyczące edycji korespondencji i akt¹⁵⁴ oraz omawianą wyżej instrukcję wydawniczą dotyczącą przekazów źródłowych od połowy XVI w.¹⁵⁵ Nieco odmienne reguły wydawania listów prywatnych, przede wszystkim autorów dzieł literackich, zostały zaaprobowane przez filologów — w pierwszym rzędzie Konrada Górskiego w pracy poświęconej sztuce edytorskiej, wydanej w 1956 r.¹⁵⁶

Jeżeli chodzi o redakcję wydawnictw źródłowych z pełnymi edycjami dokumentów i korespondencji, to — co m.in. wynika z powyższego, bardzo pobieżnego omówienia ich treści — prawie wszystkie wskazówki i instrukcje edytorskie zalecają dość podobne rozwiązania. Oczywiście występują w nich nadal sygnalizowane już wcześniej różnice, szczególnie gdy idzie o podejście do nich historyków i filologów. Wynika to ze wspomnianych już różnych potrzeb filologów — przede wszystkim badaczy tekstów oraz historyków — traktujących przekaz głównie jako źródło historyczne¹⁵⁷.

¹⁵³ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, s. 30–33 [zob. Załącznik 4].

¹⁵⁴ W. Zakrzewski, *Jak należałoby wydawać zbiory listów i aktów historycznych*.

¹⁵⁵ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, passim [zob. Załącznik 4]; por. też *Instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych nowożytnych*, maszynopis powielany 1949, opracowany przez Komisję Historyczną PAU i rozesłany do dyskusji w 1949 r., oraz K. Górski, W. Kuraszkiewicz, F. Peplowski, S. Sasaki, W. Taszycki, S. Urbańczyk, S. Wierczyński, J. Woronczak, *Zasady wydawania*.

¹⁵⁶ K. Górski, *Sztuka edytorska*, s. 110–116.

¹⁵⁷ Por. m.in. *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641–1653*, red. i wstęp R. Pollak, tekst przygot. M. Pełczyński, koment. oprac. M. Pełczyński i A. Sajkowski, Wrocław 1957; *Listy Jana Andrzeja Morstina*, zebr. i oprac. S. Ochmann–Staniszewska, Wrocław 2002; *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac., wstęp i komentarze I. Kaniewska, Kraków 1999 (por. też krytyczny artykuł recenzyjny tego wydawnictwa M. Janicki, R. Jaworski, *Nad nową edycją listów króla Zygmunta Augusta, Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów, opracowanie, wstęp i komentarze Irena Kaniewska, Kraków 1999*, „Przegląd Historyczny”, t. 90, 1999, z. 3, s. 347–364); *Listy polskie XVI wieku*, t. 1: *Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego*

W tym miejscu dla porównania można przypomnieć, że np. projekt A. Wolffa dotyczący źródeł średniowiecznych wymagał dokładnego opisu każdego przekazu oraz wymienienia — obok oryginału — wszystkich jego kopii. Instrukcja nowożytna żąda takiego opisu tylko w wyjątkowych przypadkach, a zaleca przytaczanie kopii tylko w sytuacjach, jeżeli mają one jakieś znaczenie¹⁵⁸. Z kolei znany historyk literatury i edytor Konrad Górski uważał np., że — wbrew zaleceniom instrukcji historycznych — tekst wydawanego przekazu winien być oddany możliwie wiernie, bez żadnych poprawek. Według tego badacza wydawca dzieła nie ma prawa prostować nawet ewidentnych pomyłek popełnionych przez autora listu czy błędów w pisowni lub interpunkcji, a zauważone uchybienia należy jedynie sygnalizować w przypisach¹⁵⁹. Znacznie mniej ortodoksyjnie — co już podkreślano — podchodzą to tego problemu instrukcje historyczne, w tym nowożytna, dopuszczając jednak w określonych sytuacjach możliwość pewnych modernizacji tekstu czy opuszczania nawet całych ustępów przekazu¹⁶⁰.

Oczywiście nie wszystkie powyższe zalecenia były znane i przestrzegane już w XIX czy na progu XX w., chociaż z realizacją niektórych z nich można się jednak spotkać w pewnych wydawnictwach źródłowych już w tym okresie. W tym miejscu przytoczyć można np. edycję pt.: *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa*, których wydawanie zapoczątkował F. Piekosiński w 1885 r. Jest to swego rodzaju kontynuacja kodeksu dyplomatycznego Krakowa doprowadzonego do 1506 r. Publikację tę otwiera Wstęp (brak w nim jednak charakterystyki zastosowanych zasad wydawniczych), następny w kolejności jest Wykaz chronologiczny aktów (w wersji łacińskiej, informujący o dacie i miejscu wystawienia poszczególnych przekazów, z krótkim regestem i stroną), a potem następują teksty źródłowe — każdy poprzedzony nagłówkiem złożonym z numeru kolejnego, daty, miejsca wydania i regestu. Indeksy (osobowe, rzeczowe, a także Słowniczek wyrazów technicznych, obcych lub wyszłych z użycia) do tego i następnych tomów z tej serii zamieszczono dopiero w zeszycie 3 tomu 2, wydanego wspólnie z S. Krzyżanowskim¹⁶¹.

Innym z przykładów dawnej edycji dokumentów obejmujących obok średniowiecza również czasy nowożytne lub tylko ten ostatni okres mogą być m.in. tomy z serii zatytułowanej jako *Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Tom 2 tego wydawnictwa składa się m.in. z Przedmowy, Spisu rzeczy (podawano w nim numer kolejny przekazu, daty, regest i strony, na której został on opublikowany) oraz tekstów źródłowych wraz z przypisami (umieszczonych w dziale zatytułowanym Dokumenta). Całość zamyka Spis osób, miejscowości i urzędów, Spis rzeczowy tudzież słowniczek wyrazów polskich i prawnych oraz — na końcu — errata¹⁶².

i Adama Turasiewicza, red. K. Rymut, Kraków 1998, t. 2: *Listy z lat 1548–1550 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Kraków 2001; t. 3: *Listy z lat 1550–1551 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Kraków 2004; A. Majcher-Węgrzynek, *Katalog dokumentów pergaminowych Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, Tarnów [1990]; *Katalog dokumentów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, cz. 1: *Dokumenty z lat 1507–1700*, oprac. A. Fastnacht, Wrocław 1953; *Katalog korespondencji Działyńskich, Zamoyskich i rodzin spokrewnionych ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej XVII–XX w.*, oprac. A. Mężyński, przy współudziale S. Potockiego, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.

¹⁵⁸ Por. też M. Friedberg, *Wydawanie*, s. 91.

¹⁵⁹ K. Górski, *Sztuka edytorska*, s. 111.

¹⁶⁰ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, s. 7, 12 [zob. Załącznik 4].

¹⁶¹ *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1: (1507–1586), z. 1–2: (1507–1586), zeb. i wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885; t. 2, z. 1–2: (1587–1696), zeb. i wyd. F. Piekosiński, Kraków 1890–1892; t. 2, z. 3: (1587–1696), zeb. i wyd. F. Piekosiński, S. Krzyżanowski, Kraków 1909. Por. też np. *Corpus iuris Polonici*, vol. 3–4: *Annos 1506–1534 continentis*, typis mandavit adnotationibus instruxit O. Balzer, Cracoviae 1906–1910.

¹⁶² *Archiwum książąt Lubartowiczów*, t. 2; zob. też *Archiwum książąt Sanguszków*, t. 4–7: 1535–1577, Lwów 1890–1910.

Podobne zasady — jednak już z modernizacjami dopuszczalnymi przez kolejne polskie instrukcje wydawnicze — najczęściej stosowano przy edycjach pomników reformacji¹⁶³ czy statutów i akt cechowych z omawianego okresu¹⁶⁴. Np. w publikacji *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.* poszczególne przywileje cechowe i rozporządzenia przygotowano do druku w całości, bez żadnych zmian i opuszczeń. Przy ich publikacji oparto się na instrukcji wydawniczej zredagowanej przez K. Lepszego, uwzględniając jednak — z uwagi na język niektórych przekazów — zasady opracowane przez wydawców niemieckich¹⁶⁵ oraz inne doświadczenia edytorów polskich. Generalnie pozostawiano tu oryginalną pisownię, a wszelkie uproszczenia stosowano bardzo ostrożnie. Zasady pełnej transliteracji używano jedynie w stosunku do imion, nazwisk oraz nazw topograficznych, w pozostałych przypadkach wprowadzano uproszczenia i ujednolicenia polegające m.in. na nieuwzględnianiu zdwojeń spółgłosek na początku i końcu wyrazów (a także niepotrzebnych zdwojeń w ich środku), jak również zamianie — gdy wymagało tego rozumienie tekstu — *v* i *w* na *u*. W edycji tej ujednolicono też zasady używania cyfr oraz rozwiązywano lub w wyraźnie opisanych sytuacjach konsekwentnie stosowano określone skróty¹⁶⁶.

W tym miejscu można przypomnieć, że już w roku 1859 zaczęto publikację serii *Volumina Legum*, obejmującej głównie dokumenty i akta. Była to reedycja wydawnictwa pod tym samym tytułem ogłoszonego przez pijarów w latach 1732–1782, zawierającego — najogólniej mówiąc — teksty różnych praw, statutów, traktatów i konstytucji obowiązujących w Polsce od 1347 r. Nowa publikacja oparta została na wcześniejszych zbiorach praw opracowanych m.in. przez Macieja Marcjana Ładowskiego zawierających materiały z lat 1550–1683, Andrzeja Józefa Załuskiego (do 1726 r.) i Arnolfa Żeglickiego (zebrał prawa do 1736 r.). Przedruk ograniczył się do powtórzenia edycji pijarskiej, bez wprowadzenia większych zmian (poprawiono w nim tylko oczywiste błędy drukarskie, zaznaczono też dawną paginację na marginesie stron reedycji)¹⁶⁷.

Mniej więcej w tym samym czasie, bo w 1876 r., ukazał się w Warszawie pierwszy tom z serii zatytułowanej „Źródła Dziejowe”, w którym opublikowano listy i mowy z lat 1657–1686 Krzysztofa Grzymułtowskiego, wojewody poznańskiego. Wydawca tej edycji Aleksander Jabłonowski poprzedził ją obszernym życiorysem autora korespondencji, ukazanym na szerokim tle historycznym. Niestety, w publikacji tej zabrakło jakichkolwiek informacji o zastosowanej metodzie wydawniczej, chociaż sporadycznie w tekście źródłowym występują przypisy oznaczone cyframi arabskimi, które — z uwagi na zawartość treściową — można zaliczyć także do tekstowych. Cała edycja składa się ze spisu treści, erraty, wspomnianego życiorysu (strony z nimi oznaczono cyframi rzymskimi) oraz 84 tekstów źródłowych (zamieszczonych na stronach numerowanych cyframi arabskimi)¹⁶⁸.

¹⁶³ *Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego*, Seria 1: *Zabytki z wieku XVI-go*, Wilno 1925.

¹⁶⁴ Por. np. *Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434–1770*, wyd. T. Esmann, Z. Guldon, Bydgoszcz 1963; *Cracovia artificum 1551–1560*, z. 1: *1551–1552*, wyd. S. Pańków, Z. Wojas, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; *Akty cechów wileńskich 1495–1759*, zeb. i przygot. do dr. H. Łowmiański, M. Łowmiańska, S. Kościółkowski, przedmowa i skorowidzem opatrzył J. Jurkiewicz, Poznań 2006.

¹⁶⁵ J. Schultze, *Richtlinien für die äussere Textgestaltung*, s. 1–11; W. Heinemeyer, *Richtlinien für die Edition*, passim.

¹⁶⁶ *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, przy współpracy M. Farbiszewski, Warszawa–Toruń 1990, s. XII–XIII.

¹⁶⁷ *Volumina Legum, przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782*, wydawnego, t. 1–8, Petersburg 1859–1860; t. 9, Kraków 1889; ostatni tom tego wydawnictwa stanowi *Volumina Legum*, t. 10: *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 roku*, wyd. Z. Kaczmarczyk, przy współudziale J. Matuszewskiego, M. Sczanieckiego i J. Wąsickiego, Poznań 1952.

¹⁶⁸ *Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego listy i mowy*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1876 („Źródła Dziejowe”, t. 1).

Podobną metodę stosowano przy edycji kolejnych tomów z tej serii obejmujących listy, akta i inne źródła¹⁶⁹.

W latach 1879–1884 K. Waliszewski wydał trzy tomy przekazów z archiwów francuskich do dziejów Jana III Sobieskiego (edycję otwierał Wstęp, potem następowały teksty źródłowe z komentarzem wydawcy, zaś każdy tom zamykał Spis aktów zawartych w danym tomie)¹⁷⁰. Z publikacją tą korespondowały wydawnictwa źródłowe przygotowane do druku przez F. Kluczyckiego¹⁷¹.

W 1881 r. opublikowano też *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego*, a w 1907 r. źródła do poselstwa Jana Gnińskiego do Turcji w latach 1677–1678. Pierwszą z edycji otwiera krótka *Przedmowa* (bez charakterystyki zastosowanej przez edytora metody wydawniczej), potem następują *Index actorum* i errata (*Ad corrigendum*) oraz — w układzie chronologicznym — teksty źródłowe. Każdy z nich oznaczony jest numerem arabskim, ma też — jeżeli takowa była — datację i miejsce wydania oraz skrócony regest lub adres. Po nim następuje sam przekaz źródłowy wraz z przypisami cyfrowymi, a tom zamyka *Index rerum et personarum*¹⁷². Podobną konstrukcję ma również edycja źródeł dotyczących wspomnianego poselstwa, którą otwiera łacińskie *Praefatio*, po którym opublikowano *Series chronologia actorum* (jego poszczególne zapisy składają się z datacji i krótkiego regestu w języku łacińskim), polską *Przedmowę*, następnie wykaz przekazów ogłoszonych w tomie drukiem, spisy zamieszczonych rycin i faksymilów, erratę i dopiero potem tekst źródłowy wraz z przypisami oznaczonymi gwiazdką, złożony z relacji poselskiej i diariusza oraz działu Akta i listy. Każdy taki przekaz również poprzedzony jest nagłówkiem składającym się z arabskiego numeru kolejnego, regestu (nazwiska nadawcy i odbiorcy listy) i daty (zaznaczonej na marginesie). Po tekście źródłowym zamieszczono przypisy, zaś cały tom zamyka wykaz osób, miejscowości i urzędów oraz Spis rzeczy¹⁷³.

¹⁶⁹ Por. np. *Stefan Batory pod Gdańskiem w 1576–77 r. Listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877 („Źródła Dziejowe”, t. 3); *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. i rozprawką o Synodzie Piotrkowskim z r. 1577 poprzedził A. Pawiński, Warszawa 1877 („Źródła Dziejowe”, t. 4). Pewną zmianę obserwuje się od tomu 6 „Źródła”, dotyczącego rewizji zamków ziemi wołyńskiej, który wydawca poprzedził *Przedmową*, w której poświęcił kilka słów zastosowanym zasadom transkrypcji z języka ruskiego. Później następuje obszernie opracowanie edytora na temat ziemi wołyńskiej, tekst źródła, a całość kończy *Wskaźnik miejscowości (osad) ziemi wołyńskiej w Rewizji zamków 1545 r. podanych*, czyli indeks geograficzny, zob. *Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku*, wyd. i szkicem historycznym poprzedził A. Jabłonowski, Warszawa 1877 („Źródła Dziejowe”, t. 6). Później w serii tej pojawiły się również tomy, w których edycja źródeł ograniczała się niekiedy tylko do niewielkich aneksów, por. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881 („Źródła Dziejowe”, t. 8).

¹⁷⁰ *Archiwum Spraw Zagranicznych Francuskie do dziejów Jana Trzeciego*, oprac. K. Waliszewski, t. 1–3: *Lata od 1674 do 1683*, Kraków 1879–1884.

¹⁷¹ Zob. *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zeb. i wyd. F. Kluczycki, t. 1, cz. 1: *Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671*, cz. 2: *Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674*, Kraków 1880–1881; *Akta do dziejów króla Jana III-go, sprawy roku 1683-o, a osobliwie wyprawy wiedeńskiej wyjaśniające*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1883.

¹⁷² *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.*, wyd. J. Janicki, Warszawa 1881 (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 5–6). Zob. też *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887.

¹⁷³ *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678*, wyd. F. Pułaski, Warszawa 1907 (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 20–22). W tej serii ukazały się też inne przekazy, np. *Rokosz Zebrzydowskiego, materyały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacya i rokosz w dawnym prawie polskim*, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1893 (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 9–12).

Przykładem z kolei wydanej ostatnio edycji obejmującej źródła do określonego zagadnienia mogą być akta do dziejów Polski na morzu¹⁷⁴, źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej¹⁷⁵ czy przygotowana do druku publikacja A. Szorca *Rywalizacja katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621. Źródła do dziejów reformacji w Prusach Królewskich*¹⁷⁶. Pierwsza z wymienionych edycji zaczyna się Przedmową, po której następują *Uwagi do zasad wydawniczych dla niemieckich tekstów dokumentów historycznych* pióra Bernarda Janika, a następnie *Spis cytowanych dzieł*. Część źródłowa (złożona z ekscerptów i całych przekazów) ułożona została chronologicznie. Pisownia każdego źródła polskiego i niemieckiego była modernizowana. Poszczególne przekazy mają numery porządkowe, teksty źródłowe z przypisami poprzedzają regesty lub informacje o nadawcy i odbiorcy listu oraz miejscu i dacie wystawienia, a niżej umieszczono dane o tym, gdzie źródło jest przechowywane wraz z sygnaturą lub skąd je przedrukowano. Każdy z tomów kończy spis ujętych w nim dokumentów oraz skorowidze osób i miejscowości.

Z kolei wspomniana wyżej książka A. Szorca składa się ze Wstępu, w którym omówiono ogólną sytuację Elbląga w XVI i na początku XVII w., scharakteryzowano problematykę opublikowanych tekstów źródłowych i przedstawiono zastosowane zasady edytorskie. Następnie podano Spis dokumentów (termin ten nie jest precyzyjny, gdyż w publikacji zamieszczono też inne formy kancelaryjne, np. korespondencję, akta itp.), a potem pełne lub częściowe edycje konkretnych przekazów źródłowych. Całość kończy wykaz skrótów oraz indeksy osób i miejscowości. Każdy wydany przekaz historyczny poprzedzony jest numerem kolejnym, informacją o jego wystawcy i odbiorcy, miejscu i dacie jego wystawienia, regestem oraz danymi o jego formie (oryginał, kopia itp.), miejscu przechowywania i sygnaturze, a także ewentualnych edycjach. Później następują transkrybowane teksty źródeł, które wydano w języku oryginału (łacina, niemiecki lub polski). Wydawca podkreślił, że przygotowano je do druku generalnie zgodnie z przepisami właściwych dla danego języka instrukcji wydawniczych. Datacje zostały w tekstach tych przekazów transliterowane. Większość archiwaliów opublikowano *in extenso*, a tylko nieliczne z nich przybliżono czytelnikowi jedynie w ekscerptach lub regestach. Wszystkie skróty, nawet te bardzo popularne, zostały rozwiązane. Wyrazy opuszczone przez autora źródła (pisarza), a niezbędne do zrozumienia jego sensu, edytor dodawał w nawiasach kwadratowych. W przypisach tekstowych wyjaśniano wszelkie sprawy wątpliwe związane z samym tekstem przekazu; objaśnienia dotyczące osób w całości przeniesiono do indeksu¹⁷⁷.

Jeżeli idzie tylko o edycję samej korespondencji, to również skopiowany i objaśniony przypisami list winien zostać — zgodnie z omówionymi wcześniej zaleceniami — opatrzony przez wydawcę w nagłówek, informacje dotyczące publikowanego przekazu (miejsce przechowywania, sygnatura, oryginał, kopia, stan zachowania, język itp.), najważniejszej literatury na jego temat i przypisy rzeczowe. Cały tom takiej korespondencji winien posiadać przedmowę, wstęp i skorowidze. W konkretnych już woluminach nagłówek przed każdym takim przekazem winien składać się z bieżącego numeru, daty i miejsca wystawienia listu oraz nazwisk wystawcy i odbiorcy oraz — w razie potrzeby — również krótkiego regestu. Niekiedy do publikacji oryginalnych listów w innych językach —

¹⁷⁴ *Akta do dziejów Polski na morzu*, t. 7, cz. 1–2: 1632–1648, wyd. W. Czapliński, Gdańsk 1951–1959. Zob. też *Akta i Diariusz Królewskiej Komisji Okrętowej Zygmunta III z lat 1627–1628*, wyd. W. Fenrych, Gdańsk–Gdynia 2001.

¹⁷⁵ *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej (1386–1815)*, wyd. J. Lechicka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

¹⁷⁶ *Rywalizacja katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621. Źródła do dziejów reformacji w Prusach Królewskich*, zeb. i oprac. A. Szorc, Olsztyn 2002 (Fontes Historiae Ecclesiasticae nr 1).

¹⁷⁷ Por. też *Testamenty Jana, Tomasza i Jana „Sobiepana” Zamoyskich*, oprac. W. Kaczorowski, Opole 2007; *Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski*, t. 1: *Polityka Rosyi i Prus wobec Polski od początków Sejmu Czteroletniego do ogłoszenia Konstytucji Trzeciego Maja 1788–1791*, wyd. B. Dembiński, Lwów 1902, gdzie jednak przeważa korespondencja.

dla ułatwienia zrozumienia ich treści — dodatkowo dołącza się ich pełne tłumaczenia na język polski lub streszczenia¹⁷⁸.

Układ materiału w wydawanych zbiorach korespondencji może być albo alfabetyczny, według nazwisk adresatów lub nadawców i dopiero wśród listów dotyczących poszczególnych osób chronologiczny (w takiej sytuacji na końcu tomu dodatkowo często dołącza się wykaz całości w układzie chronologicznym), albo też ściśle chronologiczny bez względu na osobę adresata lub nadawcy. W każdej z tych sytuacji numeracja listów winna być ciągła i obejmować całość publikowanej korespondencji. Niekiedy można na końcu tomu dołączyć też np. konkordancję dawnych i aktualnych sygnatur, wykaz listów według miejsc przechowywania i tym podobne zestawienia.

Oczywiście powyższe założenia mają charakter idealny, a dotychczasowe publikacje z reguły jedynie częściowo uwzględniały stawiane tu postulaty. W efekcie rzadko miały one lub mają jakąś bardziej zbliżoną formę, gdyż poszczególni wydawcy podczas przygotowywania źródeł do druku kierowali się najczęściej osobistym spojrzeniem na ten problem. Np. pisownia wydrukowanych jeszcze w 1842 r. listów Zygmunta Augusta została zmodernizowana (oryginalną zachowano tylko w kilku egzemplarzach), nadano im układ chronologiczny, a każdy z nich opatrzone nagłówkiem z datą i miejscem wystawienia i — na końcu — adresem. Edycja ta pozbawiona jest jednak jakichkolwiek indeksów¹⁷⁹. Wydane nieco później, bo w 1852 r., listy Annibala z Kapui, nuncjusza w Polsce, rozpoczyna Wstęp, po którym zamieszczono chronologicznie przekazy źródłowe (każdy z nich poprzedzony jest nagłówkiem z nazwiskiem adresata, datą i krótkim rejestem). Osoby i miejscowości w tej edycji zostały wyjaśnione w przypisach oznaczonych cyframi. Na jej końcu dołączono faksymile podobizn podpisów, Spis rzeczy i Dodatki (każdy poprzedza numer kolejny, informacja o adresacie, dacie, rejestem i stronie), a także Sprostowania¹⁸⁰. Z kolei opublikowaną w 1878 r. edycję korespondencji Andrzeja Zebrzydowskiego, biskupa wrocławskiego i krakowskiego z lat 1546–1553, otwiera *Lecturis salutem* pióra J. Szujskiego, potem następują: polski wstęp wydawcy tomu W. Wisłockiego, napisany po łacinie spis treści, a następnie same przekazy źródłowe. Każdy list poprzedzony jest nagłówkiem z łacińską wersją nazwiska i godności nadawcy (adresata), miejscowości i datą. Przypisy do źródeł redagowano już po polsku. Całość kończy *Index personarum, locorum et rerum memorabilium*¹⁸¹. Opublikowane nieco później, bo w 1885 r., przez Augusta Sokołowskiego listy Mikołaja Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoyskiego i Lwa Sapiehy oprócz Wstępu zawierały też Rys

¹⁷⁸ Zob. *Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591–1612 = Anna Vasas brev till familjen Gyllenstierna 1591–1612*, wyd. J. Dumanowski, P. Garbacz, W. Krawczuk, O. Svensson, Kraków–Stalowa Wola 2002.

¹⁷⁹ *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody wileńskiego, marszałka i kanclerza W. X. L., Xięcia na Ołyce i Nieświeżu; Brzeskiego, Szawelskiego, Kowieńskiego i Boryssowskiego etc. Starosty. Tudzież niektóre jego listy do Mikołaja Radziwiłła wojewody Trockiego, Beaty Xiężnej Ostrogskiej, Mikołaja Krzystofa Radziwiłła wojewody wileńskiego, marszałka nadwornego W. X. L., X. Alberta, Palatyna Renu etc., z autentyków spisane*, wyd. S. A. Lachowicz, Wilno 1842.

¹⁸⁰ *Listy Annibala z Kapui arcybiskupa neapolitańskiego, nuncjusza w Polsce o bezkrólewiu po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III, do wyjścia arcyksięcia Maksymiliana z niewoli, z dodatkiem objaśnień historycznych, i kilku dokumentów, tyczących się tejże epoki dziejów polskich oraz z 10 podobiznami podpisów osób znakomitych, z rękopisu Biblioteki Brancacciana w Neapolu*, wybrał, przeł. z jęz. wł. na pol. i wyd. A. Przędziecki, Warszawa 1852.

¹⁸¹ *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego, biskupa wrocławskiego i krakowskiego korespondencja z lat 1546–1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551 jako też innych dokumentów współczesnych*, wyd. W. Wisłocki, Kraków 1878. Por. też *Listy księcia Jerzego Zbarskiego kasztelana krakowskiego z lat 1621–1631*, wyd. A. Sokołowski, „Archiwum Komisji Historycznej AU w Krakowie”, t. 2, 1880, s. 1–171, gdzie wydawca nie trzymał się kurczowo dawniejszej pisowni, ale zachował archaizację i zwroty mające cechy XVII w. Ograniczył się też tylko do koniecznych — jego zdaniem — przypisów.

życia księcia M. Radziwiłła, następnie teksty korespondencji, zaś cały tom kończył Spis nazwisk i miejscowości¹⁸².

Z kolei wydany w 1915 r. tom korespondencji nuncjusza apostolskiego w Polsce z lat 1578–1581 zaczyna *Praefatio*, w którym opisano wydawane przekazy oraz życie i działalność I. A. Caligariusa w Polsce, a także podano zastosowane skróty. Później następuje *Index chronologicus* wydanych źródeł, a po nim teksty przekazów wraz z przypisami. Każdy z nich poprzedza nagłówek, w którym podawano adresata, miejsce i datę wystawienia listu lub aktu oraz zazwyczaj informację, czego on dotyczy. Pod takim regestem zamieszczano też dane o miejscu przechowywania źródła lub jego publikacji. Całość kończy źródłowy *Appendix* oraz *Index rerum et personarum*¹⁸³.

Innym przykładem dość zróżnicowanego, już współczesnego, podejścia do edycji listów może być porównanie opublikowanej przez Danutę Quirini–Popławską w 1986 r. korespondencji Sebastiana i Valeria Montelupich¹⁸⁴ oraz ogłoszonych drukiem w 2002 r. przez Stefanię Ochmann–Staniszewską listów Jana Andrzeja Morstina, obejmujących całość dostępnej w Polsce korespondencji (258 listów) tego autora¹⁸⁵.

Publikację D. Quirini–Popławskiej poprzedza Wstęp, w którym edytorka krótko omówiła m.in. sylwetki autorów drukowanych w tomie listów, podstawę źródłową wydawnictwa (164 listy ze zbiorów Archivio di Stato we Florencji; zrezygnowała w niej z druku 34 innych listów, zadowolając się ich regestami, gdyż — według wydawczynie — *nie wnoszą [one] nowych i niezbędnych elementów*¹⁸⁶) i język korespondencji oraz typy zawartych w niej przekazów. Po bardzo syntetycznym przedstawieniu wartości badawczej opublikowanej korespondencji edytorka przedstawiła zastosowane zasady wydawnicze oparte przede wszystkim (choć nie bez odstępstw) na wzmiankowanej już pracy Konrada Górskiego oraz instrukcji wydawniczej opracowanej pod redakcją K. Lepszego¹⁸⁷. Część tę kończy Wykaz wykorzystanych źródeł i opracowań oraz Wykaz chronologiczny listów.

Sama edycja ma układ chronologiczny. Każdy list poprzedza numer kolejny, nagłówek informujący o nadawcy i odbiorcy przekazu, informacja o miejscu i dacie jego wystawienia oraz wyczerpujący regest. Dopiero potem — po skrótowej informacji o miejscu przechowywania listu, sygnaturze jednostki i stronie, na której go zapisano, oraz formie przekazu (oryginał, autograf) — następował pełen tekst poszczególnych źródeł wraz z przypisami tekstowymi i rzeczowymi. Całą publikację kończy indeks osób i miejscowości oraz spis ilustracji.

Z kolei pełną edycję listów przygotowanych do druku przez S. Ochmann–Staniszewską poprzedza Spis treści, Wykaz skrótów, Wstęp omawiający koleje życia autora korespondencji oraz krótka Nota edytorska, zawierająca podstawowe informacje o adresatach publikowanych listów, datacji tych przekazów, języku oraz układzie tomu (alfabetyczny według adresatów, a w poszczególnych grupach — chronologiczny). Listy do określonych osób poprzedzone są podtytułami z ich imieniem

¹⁸² *Archiwum domu Radziwiłłów (Listy Ks. M. K. Radziwiłła Sierotki — Jana Zamoyskiego — Lwa Sapiehy)*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1885.

¹⁸³ *I. A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistole et acta 1578–1581*, ed. L. Boratyński, Cracoviae 1915. Por. też *Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585 a Ludovico Boratyński p.m. collecta*, P. 1: 1581–1582, ed. E. Kuntze, C. Nanke, Cracoviae 1923–1933; P. 2: 1583, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1938; P. 3: *Epistolarum et actorum*, fasc. 1: (*M. Jan.–Jun. 1584*), ed. E. Kuntze, Kraków 1939–1948, P. 3, fasc. 2: (*m. Junio 1584–Maio 1585, appendix m. Jan. 1584–Febr. 1585*), ed. E. Kuntze, Kraków 1950; *Acta Bonifacii Papae IX, Fasc. 1 (1389–1391)*, ed. E. Długopolski, Kraków 1939–1946.

¹⁸⁴ *Korespondencja Sebastiana i Valeria Montelupich (1576–1609)*, oprac. D. Quirini–Popławska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.

¹⁸⁵ *Listy Jana Andrzeja Morstina*.

¹⁸⁶ *Korespondencja Sebastiana i Valeria Montelupich*, s. 15.

¹⁸⁷ K. Górski, *Sztuka edytorska*, s. 110–115; *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, passim [zob. Załącznik 4].

i nazwiskiem oraz ewentualnymi tytułami lub pełnionymi godnościami. W ramach tych grup każdy przekaz poprzedza nagłówek z numerem (numeracja ciągła dla całego tomu), skrótową informacją o miejscu jego przechowywania, sygnaturze i stronach, na których został zapisany, oraz formie przekazu (oryginał, kopia). Pod każdym listem umieszczono dotyczące ich przypisy tekstowe i rzeczowe. Cały tom kończy tzw. Chronologia listów, Wykaz źródeł (z podziałem na rękopiśmienne i drukowane) oraz Indeks nazwisk. Zbliżoną postać mają także inne nowsze edycje korespondencji z omawianego okresu¹⁸⁸.

Omawiając przykładowe publikacje korespondencji, w tym miejscu wspomnieć też należy o zapoczątkowanej w 2004 r. przez Jerzego Axera i Annę Skolimowską wielotomowej edycji listów Jana Dantyszka, zatytułowanej *Corpus Epistularum Iohannis Dantisci*, będącej ciekawym efektem współpracy filologów klasycznych i historyków¹⁸⁹. Wydawnictwo to przygotowano do druku, opierając się na obowiązujących w Polsce instrukcjach wydawniczych dotyczących edycji źródeł z okresu, w którym żył i działał bohater serii, jednak z pewnymi odstępstwami dokładnie opisanymi i wyjaśnionymi we wstępie do pierwszego tomu oraz kolejnych woluminów. Należy podkreślić, że językiem wszystkich wstępów, regestów, komentarzy i aparatu naukowego w tej serii wydawniczej jest wyłącznie angielski. Tom 1, otwierający całą edycję, podaje m.in. we wstępie uzasadnienie i założenia wydawnicze dla całej serii, najważniejsze informacje dotyczące J. Dantyszka i jego korespondencji, rozważania o języku i podstawie źródłowej publikacji, a także główne zasady edytorskie stosowane przez wydawców. Podobne dane, jednak również z uwzględnieniem informacji dotyczących ich głównej tematyki (np. Herbersteina), spotkać można we wstępie do kolejnych woluminów. Tu także listy do poszczególnych osób poprzedzone są numerami i podtytułami z imieniem i nazwiskiem oraz ewentualnymi tytułami lub pełnionymi funkcjami korespondenta. Potem następuje informacja o miejscu i dacie wystawienia listu, mniej lub bardziej obszerny regest, dane o tym, gdzie przechowywany jest przekaz, jego sygnaturze i stronach, na których został on zapisany, oraz formie kancelaryjnej (oryginał, kopia). Pod każdym listem umieszczono oznaczone jednak jednolicie tylko cyframi arabskimi przypisy tekstowe i rzeczowe. Każdy taki tom kończy z reguły wykaz skrótów, źródeł i literatury oraz różne indeksy.

Nie zawsze jednak wszystkie dotychczasowe publikacje tego typu w pełni zadowolająco informowały badaczy o treści zachowanych przekazów. Przykładem tego może być m.in. katalog korespondencji Działyńskich, Zamoyskich i rodzin spokrewnionych ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej¹⁹⁰, opublikowany nie chronologicznie czy według nadawców, ale w kolejności sygnatur bibliotecznych. Wydawnictwo to poprzedza krótki Wstęp z bardzo skrótową charakterystyką zawartości ujętych w nim listów i siedmioma załączonymi tablicami genealogicznymi oraz konkordancją dawnych sygnatur z Archiwum Rodzinnego Działyńskich i Zamoyskich, zaś kończy obszerny Indeks korespondentów. W części zasadniczej Katalogu podawano kolejno jedynie sygnatury poszczególnych pudeł lub teczek, język i daty skrajne zawartej w nich korespondencji, niekiedy liczbę kart w danej jednostce, ich formę (np. luźne), a także tytuł tomu oraz nazwiska nadawców i odbiorców poszczególnych listów wraz ze stronami, na których zostały one zapisane. Katalogi opracowane w ten sposób nie dają jednak korzystającym praktycznie żadnych możliwości zapoznania się z tematyką poszczególnych listów bez sięgania do oryginałów¹⁹¹. Dlatego niekiedy zdarza się, że mimo iż część jakiejś okre-

¹⁸⁸ Por. *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005.

¹⁸⁹ Por. *Corpus Epistularum Iohannis Dantisci*.

¹⁹⁰ *Katalog korespondencji Działyńskich, Zamoyskich i rodzin spokrewnionych*.

¹⁹¹ Swego rodzaju katalogiem listów napisanych w języku polskim są np. trzy artykuły Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza (W. Pocięcha, W. Taszycki, A. Turasiewicz, *Listy w języku polskim pisane z czasów Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta Starego (1500–1548)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 26, 1976, s. 5–21; i idem, *Listy w języku polskim pisane z czasów Zygmunta Augusta (1548–1551)*, „Biuletyn Biblio-

ślonej korespondencji była już wcześniej ujęta w katalogach, a nawet wydana, ze względu na zaobserwowane wady niektórych takich publikacji (opuszczenia, korekty niezgodne z obowiązującymi obecnie zasadami edytorskimi itp.) podejmuje się próby ich częściowej lub pełnej reedycji¹⁹². Często również obecnie — zresztą analogicznie jak to bywało w przypadku dokumentów — edycje listów stanowią jedynie fragment większej publikacji źródłowej¹⁹³.

4.2.2. ZASADY WYDAWANIA KSIĄG I AKT

Także przy wydawaniu ksiąg i akt z czasów nowożytnych stosujemy — uwzględniając jednak specyfikę tego rodzaju przekazów — podobne zasady ogólne jak przy publikacji dokumentów i listów. Tu również podstawą prac edytorskich są obecnie nadal albo opracowane przez filologów — jednak wykorzystywane przez historyków stosunkowo rzadko, głównie przy edycji określonych tekstów polskojęzycznych — wskazówki wydawnicze dotyczące edycji źródeł staropolskich¹⁹⁴, lub też opublikowana w 1953 r. pod redakcją Kazimierza Lepszego *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, dotycząca jednak przede wszystkim źródeł napisanych po łacinie i po polsku. Dla przekazów w innych językach (niemieckim, francuskim, rosyjskim i innych) zaleca się stosowanie zasad edycji zawartych we — wzmiankowanych już — odpowiednich narodowych instrukcjach wydawniczych.

Jeżeli idzie o wygląd publikowanych tekstów ksiąg i akt, to również wydawca przekazów nowożytnych powinien starać się, aby zewnętrzna postać ogłaszanego drukiem źródła była możliwie zbliżona do oryginału, chociaż tu oczywiście — podobnie jak to było z dokumentami i listami — edytor ma znacznie większe możliwości ich modernizacji. Analogicznie jak w przypadku ksiąg i akt średniowiecznych, również i w tych przekazach glosy i inne dopiski nienależące bezpośrednio do źródła umieszczamy w przypisach tekstowych albo w oznaczonym miejscu na marginesach kolumn z tekstem. Fragmenty wykreślone (lub ich uzupełnienia), jeżeli przynależą bezpośrednio do tekstu, pozostawiamy w jego edycji, sygnalizując je przypisami tekstowymi. Podobnie postępuje się z ustępami skasowanymi. W wydawnictwach nowożytnych zaznacza się również przypisami tekstowymi zmiany ręki lub atramentu (albo można je w zamian dokładnie omówić we Wstępie do wydawnictwa, stosując wówczas przypisy tekstowe tylko w przypadkach wyraźnie wymagających odrębnego objaśnienia). Zdania niedokończone lub brak zakończenia jakiegoś tekstu sygnalizuje się też przypisem tekstowym. W podobny sposób zaznacza się miejsca zniszczone, nieczytelne i opuszczenia wyrazów.

teki Jagiellońskiej”, R. 27, 1977, s. 59–84; iidem, *Listy w języku polskim pisane z czasów Zygmunta Augusta (1551–1556)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 28, 1978, s. 37–51), zawierające krótkie informacje o autorze i adresacie listu, dacie jego powstania oraz ewentualnej edycji. Niekiedy korespondencja stanowi tylko fragment jakiejś większej edycji, por. *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904; t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909; t. 3: 1582–1584, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1913; t. 4: 1585–1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948.

¹⁹² Por. Z. Zielińska, *Korespondencja Stanisława Augusta z Katarzyną II — problemy edytorskie*, [w:] *O edytorstwie źródeł osiemnastowiecznych*, [red. M. Cieński i in.], Warszawa 2011, s. 11–25 („Wiek Oświecenia”, t. 27, 2011), gdzie też próbki edycji dwóch listów francuskojęzycznych wraz z objaśnieniem zastosowanych zasad wydawniczych.

¹⁹³ *Archiwum Wybickiego*, t. 1–2: (1768–1822), wyd. A. M. Skałkowski, Gdańsk 1948–1950; t. 3: z materiałów zebranych przez A. Skałkowskiego i A. Lewaka, przygot. do dr. A. Bukowski, Gdańsk 1978; W. Semkowicz, *Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy*, cz. 1: *Dokumenty*, Zakopane 1932; cz. 2: *Listy i akta*, Zakopane–Warszawa 1939.

¹⁹⁴ K. Górski, W. Kuraszewicz, F. Peplowski, S. Sasi, W. Taszycki, S. Urbańczyk, S. Wierczyński, J. Woronczak, *Zasady wydawania*.

Analogicznie jak to było w przypadku dokumentów i listów, błędy gramatyczne zauważone w księgach i aktach w pojedynczych wyrazach tekstu źródłowego pozostawiamy bez korekt, sygnalizując je tylko przy pierwszym wystąpieniu symbolem *[s]*. Błędy logiczne i wadliwą konstrukcję zdania potwierdzamy symbolem *[ss]*. Tekst, który w takiej publikacji źródłowej został napisany przez wydawcę (nie dotyczy to Wstępu czy indeksów) — dla odróżnienia od oryginalnej treści źródła publikowanego antykwą — winien być oddany kursywą.

Omówione wyżej zasady ogólne również były wykorzystywane dotąd w mniejszym lub większym stopniu przy edycjach ksiąg i akt nowożytnych. Tego rodzaju przekazy były i są nadal najczęściej wydawane w całości, chociaż z uwagi na wzrastającą z każdym wiekiem ich liczbę, z czasem coraz częściej pojawiały się i są zgłaszane nadal różne pomysły na temat innego rozwiązania problemu udostępnienia czytelnikom ich zawartości. Jedną z pierwszych takich propozycji był niezrealizowany w praktyce pomysł J. Małeckiego z 1960 r. w sprawie opracowania i wydania ksiąg celnych krakowskich z XVI–XVIII w. w ten sposób, aby treść materiału źródłowego ująć w tabelę, a tylko pewne reprezentatywne księgi — odnoszące się do różnych okresów chronologicznych — opublikować w całości (trzy rejestry)¹⁹⁵. Innym sposobem udostępniania badaczom zawartości niektórych z takich przekazów — chociaż nie jest to edycja źródłowa w pełnym tego słowa znaczeniu, a pomoc archiwalna wyższego rzędu — jest opracowywanie sumariuszy czy inwentarzy dokumentów¹⁹⁶. Przykładem tych pierwszych może być wspomniane już wydawnictwo obejmujące rejestry podstawowej serii ksiąg polskiej kancelarii królewskiej zwanych Metryką Koronną. Wydawanie sumariuszy zapoczątkował Teodor Wierzbowski w czasie swojej dyrektury w AGAD. W latach 1905–1919 opublikowano tomy I–V/1 zawierające rejestry z wpisów z lat 1447–1572. Dopiero w 1961 r. ukazał się kolejny tom oznaczony jako V/2, opracowany przez Józefa Płochę, Antoniego Rybarskiego i Irenę Sułkowską, a potem następne¹⁹⁷. Językiem tego wydawnictwa początkowo była łacina (w wersji humanistycznej). Formułując rejestry, starano się głównie oddać treść prawną poszczególnych wpisów. Metoda opracowania tych sumariuszy nie ulegała na przestrzeni lat zasadniczym zmianom, a te nieliczne wynikały przede wszystkim z rozwoju nauk historycznych (przesunięcia w miejscu umieszczenia w publikacjach wpisów niedatowanych, zmiany liczby przytaczanych urzędów sprawowanych przez konkretne osoby itp.)¹⁹⁸.

¹⁹⁵ A. Sucheni–Grabowska, *W sprawie wydawania*, s. 131.

¹⁹⁶ Por. np. *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur per commissarios a Sacra Regia Majestate et Republica ad revidendum et connotandum omnes scripturas in eodem Archivo existentes deputatos confectum anno Domini MDCLXXXII cura Bibliothecae Polonicae editum*, [wyd. E. Rykaczewski], Lutetiae Parisorum, Berolinie et Posnaniae 1862.

¹⁹⁷ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, P. 1–5, vol. 1, contexit T. Wierzbowski, Varsoviae 1905–1919; P. 5, vol. 2, contexterunt J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, moderante J. Sawicki, Varsoviae 1961; P. 6, contexit M. Woźniakowa, Varsoviae 1999.

¹⁹⁸ Zob. też przygotowane do druku według instrukcji pod redakcją K. Lepszego *Księgi referendarii koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. A. Keckowa, W. Pałucki, t. 1: (1768–1780), Warszawa 1955; t. 2: (1781–1794), Warszawa 1957; *Księgi referendarii koronnej z czasów saskich. Sumariusz*, oprac. M. Woźniakowa, t. 1: (1698–1732), Warszawa 1969; t. 2: (1735–1763), Warszawa 1970 (są to rejestry akt procesowych sądu referendarskiego, ale — w przeciwieństwie do analogicznej publikacji A. Keckowej, W. Pałuckiego — bez dekretów); *Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw. Sumariusz*, oprac. A. Wajs, Warszawa 1999. Tę ostatnią publikację rozpoczyna Wstęp i Wykaz ważniejszej literatury, po których następuje sumariusz (każda pozycja składa się z numeru porządkowego, tomu, karty i mikrofilmu, rejestru, informacji o języku dokumentu, daty, nazwiska i imienia posła i innych osób, np. przystawa, szafarza, i uwag), zaś całość kończą dwa indeksy i ilustracje.

W tym miejscu przywołać można również ostatnie edycje niektórych tomów *Metryki Litewskiej*, a mianowicie *Księgi Sigillat* z lat 1709–1719 i rejestrów podymnego, przy których przygotowywaniu do druku oparto się na instrukcji pod redakcją K. Lepszego¹⁹⁹. Pierwsza z tych publikacji składa się z polskiego i rosyjskiego Wprowadzenia, Wstępu, Wykazu skrótów, tekstu księgi (numer kolejny, miejsce wystawienia i data, regest — niekiedy poddany niewielkim zmianom wraz z informacjami o ewentualnym oryginale i miejscu wpisu), Rejestru pieczętowanych przywilejów i dwóch indeksów (osób i nazw geograficznych).

Księgi grodzkie i ziemskie z tego okresu zachowały się już w tak dużej liczbie, że edytorzy praktycznie zrezygnowali z ich pełnych wydań, ograniczając się raczej tylko do edycji wybranych ich fragmentów dotyczących określonych problemów w jakichś przedziałach chronologicznych, np. inwentarzy dóbr szlacheckich, testamentów, Żydów itp., oraz postulując udostępnianie całej ich zawartości badaczom raczej w formie sumariuszy akt do nich wpisanych²⁰⁰. W podobny sposób traktuje się obecnie najczęściej również księgi miejskie, z których tylko niektóre doczekały się publikacji²⁰¹.

Nielicznym przykładem wydanej w formie samodzielnej edycji księgi rachunkowej z omawianego okresu mogą być przygotowane do druku zgodnie z zaleceniami instrukcji pod redakcją K. Lepszego *Rachunki wielkorządowe Jana Bonera, 1558*²⁰², a sądowej — opublikowana pod podwójnym polsko–łacińskim tytułem *Acta nigra maleficorum Wisniciae (1665–1785), Księga czarna złoczyńców sądu kryminalnego w Wiśniczu (1665–1785)*²⁰³. Ta ostatnia zawiera relacje z procesów karnych

¹⁹⁹ *Metryka Litewska. Księga Sigillat 1709–1719*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1989; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.

²⁰⁰ *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, wyd. W. Rusiński, t. 1: *Od XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1955; t. 2: *Z lat 1751–1775*, Wrocław 1959; *Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego 1576–1700, wybór ksiąg relacji grodu krakowskiego*, przygot. A. Kamiński, A. Kiełbicka, S. Pańkow, Warszawa 1956; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich dawnego województwa krakowskiego z lat 1674–1696* [t. 1]; t. 2: *Lata 1684–1696*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 1995–2009; *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1709*, oprac. A. Falniowska–Gradowska, Kraków 1997; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Augusta II Sasa 1697–1733*, oprac. H. Gmiterek, z przedm. A. Tellera, Lublin 2001; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego 1669–1697*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2003; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów 1633–1669*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2006; M. Bielecka, *Uwagi o sumaryzowaniu i indeksowaniu ksiąg ziemskich i grodzkich*, „Archeion”, t. 37, 1962, s. 141; H. Gmiterek, *Księgi grodzkie jako przedmiot prac edytorskich*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perlakowski, Kraków 2001, s. 45–55.

²⁰¹ Por. np. *Akta radzieckie rzeszowskie 1591–1634*, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1957; *Inwentarze mieszczańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania*, przygot. S. Nawrocki, J. Wisłocki, Poznań 1961; *Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania*, przygot. J. Burszta, C. Łuczak, t. 1: *Z lat 1700–1758*, Poznań 1962; t. 2: *(1759–1793)*, Poznań 1965.

²⁰² *Rachunki wielkorządowe Jana Bonera, 1558*, oprac. J. Garbacik, Kraków 1974. Por. też *Rejestry ekonomiczne miasta Bydgoszczy z lat 1742–1761–1765*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoszcz–Poznań 1970; *Regestr wydatków na budowę kościoła w Biskupicach (1711–1733)*, oprac. J. Kowalczyk, J. Zawadzka, KHKM, R. 5, 1957, nr 3/4 (zeszyt dodatkowy), s. 720–844; *Księga rejestrów w której wiernie w swoich miejscach opisano dochody kościoła parafialnego w Chojnicach a także dołączono dochody proboszczów tegoż kościoła oraz inne rzeczy godne pamięci dla pełniejszej wiedzy następców, dnia pierwszego grudnia roku Pańskiego 1738*, przeł. i wyd. A. Szweđa, red. A. Czapczyk, B. Zagórska, Chojnice 2001.

²⁰³ *Acta nigra maleficorum Wisniciae (1665–1785). Księga czarna złoczyńców sądu kryminalnego w Wiśniczu (1665–1785)*, oprac. i wyd. W. Uruszczak przy współpr. B. Migdy, A. Karbowicz i A. Uruszczaka, Kraków 2010. Jest to swego rodzaju kontynuacja wydanej wcześniej analogicznej księgi zatytułowanej *Acta maleficorum Wisni-*

i innych czynności prawnych toczonych przed sądem wiśnickim wójtowsko–radziecko–ławniczym w latach 1665–1785 (czyli w okresie przedrozbiorowym i początkach zaborów, kiedy sąd miejski podlegał już zwierzchnictwu władz austriackich) oraz wpisy późniejsze z protokołami posiedzeń rady tegoż miasta z lat 1844–1863. Do 1723 r. typowa nota z tej księgi zawierała najczęściej informacje o składzie sądu, dane o oskarżeniu, dekreście sądowym (skazaniu na tortury), zeznaniach złożonych w trakcie tortur i po nich, relacjach świadków oraz wyroku z adnotacją o jego wykonaniu. Potem formularz ten uległ pewnej zmianie (od 1723 r. nie stosowano tu już tortur). Podstawą tej edycji, podobnie zresztą jak i wcześniejszej księgi wiśnickiej, była *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI...* oraz zasady przyjęte w Katedrze Historii Prawa Polskiego UJ przy wydawaniu ksiąg sądowych wiejskich²⁰⁴. Umiarkowanej modernizacji (chodziło o zachowanie specyfiki księgi) podlegała transkrypcja tekstu źródła (uwspółcześniono np. pisownię imion), a także jego interpunkcja, pisownia dużych i małych liter, czy łączne i rozdzielne pisanie wyrazów. Poprawiono ortografię polską i łacińską (według wzorów łaciny klasycznej), a dodane przez wydawców uzupełnienia tekstu lub rozwiązania dat wpisano w nawiasach kwadratowych.

Cała edycja składa się z krótkiej Przedmowy, Wstępu (w którym przedstawiono m.in. uwagi ogólne dotyczące wydawanego rękopisu i jego opis, scharakteryzowano zawartość treściową i badawczą źródła, opisano działalność i organizację sądu i jego kancelarii, a także — krótko — zastosowane zasady wydawnicze), Wykazu spraw sądowych w *Acta nigra maleficorum Wisniciae (1665–1785)* oraz samego tekstu źródłowego (nowością są tu umieszczone przed konkretnymi sprawami, oznaczone kolejnymi numerami i zapisane kursywą krótkie sumariusze treści not sądowych opracowane przez edytorów). Po nim zamieszczono w edycji Wykaz skrótów, Słowniczek ważniejszych terminów prawnych, Indeks miejscowości i nazw geograficznych, Indeks nazw i imion osób, Indeks przedmiotowy, a na końcu Aneks w formie 11 fotografii strony tytułowej i wybranych stron z opublikowanego przekazu historycznego.

Jak to już podkreślano, często egzystujące w archiwach jako samodzielne jednostki księgi o mniejszej objętości publikowane były również jako załączniki do opracowań monograficznych lub na łamach różnych czasopism. Przykładem tych ostatnich edycji może być *Rejestr łąk z 1606 roku* i *Księga łąkowa miasta Grudziądza z pierwszej połowy XVIII wieku*, opublikowane na łamach Rocznika Grudziądzkiego²⁰⁵. Każda z tych publikacji źródłowych poprzedzona jest również krótkim wstępem, ukazującym dzieje, dotychczasowe wykorzystanie oraz zawartość treściową poszczególnych przekazów i krótką charakterystyką zastosowanej metody wydawniczej (tu podstawą tych edycji — z uwagi na ich niemiecki język — była przede wszystkim instrukcja J. Schulze²⁰⁶). Później — po pełnej publikacji źródeł opatrzonych przypisami tekstowymi i rzeczowymi

ciae (1629–1665). Księga złoczyńców Sądu Kryminalnego w Wiśniczu (1629–1665), oprac. i wyd. W. Uruszczak, Kraków 2003; por. też *Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, M. Mięka, A. Karabowicz, Kraków 2013.

²⁰⁴ Por. m.in. *Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady, 1619–1788*, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław 1957; *Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego*, oprac. i wyd. A. Vetulani, t. 1: 1528–1739, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962; t. 2: 1744–1811, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963; *Księga sądowa kresu klimkowskiego, 1600–1762*, wyd. L. Łysiak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965; *Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego, 1663–1808*, wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967; *Księga sądowa wsi Iwkowej, 1581–1809*, oprac. i wyd. S. Płaza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; *akta w sprawach chłopskich hrabstwa tarnowskiego z połowy XVIII wieku*, wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970; *Księga sądowa wsi Wary, 1449–1623*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971.

²⁰⁵ *Rejestr łąk z 1606 roku*, wyd. J. Bonczkowski, „Rocznik Grudziądzki”, t. 19, 2011, s. 239–257; *Księga łąkowa miasta Grudziądza z pierwszej połowy XVIII wieku*, wyd. J. Bonczkowski, M. Panter, „Rocznik Grudziądzki”, t. 17, 2007, s. 171–203.

²⁰⁶ J. Schultze, *Richtlinien für die äussere Textgestaltung*, s. 1–11.

(księga łąkowa z połowy XVIII w. otrzymała formę tabelaryczną) — każda z edycji zaopatrzona została w indeks osobowy lub — jak to miało miejsce w odniesieniu do młodszej z nich — osobowy i geograficzny.

Specyficzną formę kancelaryjną w tym czasie miały księgi uniwersyteckie²⁰⁷ czy metryki szkolne. Te ostatnie prowadzono często przez bardzo długi okres (np. Księga wpisów Gimnazjum Gdańskiego obejmuje 235 lat, analogiczna metryka uczniów Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego — 217 lat). Miały one charakter urzędowy, a pisane były przez rektora lub upoważnioną przez niego osobę w jednym egzemplarzu, według dość zbliżonego schematu, który jednak ulegał pewnym zmianom. Z reguły podawano w nich w każdym wpisie imię i nazwisko ucznia oraz miejscowość, z której pochodził lub przybył (rzadziej powiat i kraj lub narodowość scholara), informację o klasie, do której został przyjęty, a także dacie zapisu do szkoły. Tekst tych źródeł ma często układ półtabelaryczny. Najczęściej wydawcy tego rodzaju przekazów starali się zachowywać wszelkie odrębności występujące w zapisach, jak również ich układ. Konsekwentnie stosowali zasadę transliteracji przy imionach, nazwiskach oraz nazwach geograficznych, wprowadzając jednak współczesną interpunkcję, a niekiedy także niektóre skróty i symbole graficzne, pozwalające ograniczyć liczbę przypisów tekstowych. Nawet jeżeli poszczególne wpisy miały numerację oryginalną, nadaną przez poszczególnych rektorów, to z reguły edytorzy — dla przejrzystości tekstu — wprowadzali dodatkową numerację ciągłą dla wszystkich wpisów z księgi. Wydawnictwa tego typu — nie licząc mniej lub bardziej obszernego Wstępu, w którym przedstawiano specyfikę takich przekazów historycznych, opis źródła czy zastosowane zasady wydawnicze — z reguły uzupełniają również przynajmniej dwa indeksy, a mianowicie osobowy i nazw geograficznych²⁰⁸.

Charakterystyczną formą kancelaryjną dla panującego w II połowie XVIII w. (głównie w kancelariach urzędów centralnych) tzw. okresu akt czynności były m.in. księgi protokołów, z których niektóre również doczekały się publikacji²⁰⁹.

Jeżeli idzie o publikację nowożytnych przekazów aktowych (ale nie tylko, gdyż edycje te obejmują z reguły również korespondencję i różne dokumenty urzędowe) dotyczących określonych osób lub instytucji świeckich i duchownych²¹⁰, to wspomnieć w tym miejscu można m.in. o dawnych

²⁰⁷ Por. *Conclusiones Universitatis Cracoviensis ab anno 1441 ad annum 1589*, wyd. H. Barycz, Kraków 1933.

²⁰⁸ Por. *Księga wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego, 1580–1814*, oprac. Z. Nowak, P. Szafran, Warszawa–Poznań 1974; *Metryka uczniów Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego 1600–1817*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, cz. 1: (1600–1717), Toruń 1997; cz. 2: (1718–1817), Toruń 1998.

²⁰⁹ Por. np. *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, wyd. T. Mizia, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

²¹⁰ Np. *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 15: *Germanicus Malaspina (1591–1598)*, vol. 1: (1 XII 1591–31 XII 1592), ed. L. Jarmański, Cracoviae 2000; t. 42: *Nicolaus Spinola (1707–1712)*, vol. 1: (20 VIII 1707–30 VI 1708), ed. J. Kopic, Romae 2002; *Statuty synodalne krakowskiego biskupa Jana Konarskiego z 1509 roku*, oprac. J. Sawicki, Kraków 1945; *Akta kapituł z wieku XVI. Wybrane*, wyd. B. Ulanowski, t. 1, cz. 1: *Akta kapituły poznańskiej i wrocławskiej (1519–1578)*, Kraków 1908; *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998; *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego (z 2 reprodukcjami tekstów z oryginału)*, wyd. ks. M. Wojtas, Katowice 1938; *Protokoły powizytacyjne archiprezbiteriatu żmigrodzkiego i sycowskiego z 1677 roku*, wyd. J. Pater, Wrocław–Warszawa 1990; *Inwentarz katedry wawelskiej z roku 1563*, oprac. A. Bochnak, Kraków 1979. Zob. też *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, oprac. M. Liedke i P. Guzowski, Warszawa 2011, gdzie udostępniono źródła wytworzone przez wspólnotę kalwińską Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wydanie przekazu poprzedza wprowadzenie, wykaz wykorzystanych źródeł i wybranej literatury, wykaz skrótów oraz wykaz superintendentów Kościoła ewangelicko-reformowanego w tym okresie. Tekst źródła ilustrują reprodukcje trzech stron rękopisu. Por. też L. Jarmański, *Zasady wydawnicze dla tomów XV i XVI serii Acta Nuntiaturae Polonae*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 37, 2000, s. 131–138.

wydawnictwach źródłowych przygotowywanych przez Stanisława Kutrzebę i jego współpracowników²¹¹. Dobrym przykładem tego rodzaju edycji mogą być też późniejsze wydania różnych rejestrów²¹², rewizji, instrukcji gospodarczych czy suplik²¹³. Tok urzędowania poszczególnych urzędów, szczególnie centralnych, sądów lub dóbr regulowały przepisy prawa lub instrukcje i opracowania (często w wersji oryginalnej i tłumaczeniu), z których niektóre doczekały się również edycji²¹⁴.

Odrębną uwagę należy też poświęcić edycji serii lustracji z XVI–XVIII w., będących efektem zarządzanych przez sejm akcji spisowywania stanu dóbr królewskich i uzyskiwanych z nich dochodów (niekiedy wykonywano również odrębne inwentarze poszczególnych starostw²¹⁵). Znaczenie protokołów lustracyjnych dla nauki doceniano już w XIX w., czego późniejszym efektem była m.in. edycja *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*²¹⁶. Po wojnie, od lat 50. XX w., koordynacją wydawania źródeł z tej serii zajął się Instytut Historii PAN i od 1959 r. zaczęły ukazywać się kolejne tomy lustracji obejmujące praktycznie wszystkie ziemie Rzeczypospolitej, a ich publikacja trwa do czasów współczesnych²¹⁷. Podstawą ich edycji — obok Instrukcji zredagowanej ostatecznie przez K. Lepszego — była specjalnie opracowana *Instrukcja wydawnicza dla publikacji lustracji dóbr królewskich od XVI do XVIII w.*²¹⁸ Ge-

²¹¹ *Materiały do dziejów robocizny w Polsce w XVI wieku*, wyd. S. Kutrzeba, „Archiwum Komisji Prawniczej AU”, t. 9, Kraków 1913, s. 1–198; *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932; *Polskie ustawy wiejskie XV–XVII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski, Kraków 1938 („Archiwum Komisji Prawniczej AU”, t. 11) i in.

²¹² Zob. np. *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*, oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Ingolt, Wrocław 1956; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680, wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655*, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Ingolt, Wrocław 1959; *Rejestr poborowy województwa lubelskiego (powiat lubelski i orzędowski z r. 1626, ziemia lukowska z r. 1620)*, oprac. J. Kolasa, K. Schuster, red. S. Ingolt, Wrocław 1957, które zostały przygotowane do druku w oparciu o instrukcję wydawniczą pod red. K. Lepszego, jednak bez oddawania graficznego wyglądu przekazu, ale dodatkowo uzupełnione przypisami (i niekiedy mapą województwa) oraz indeksami.

²¹³ Por. np. *Rewizja województwa połockiego z roku 1552*, wyd. J. Szujski, „Archiwum Komisji Historycznej AU w Krakowie”, t. 2, 1880, s. 173–255 (składa się ze Słowa Wstępnego, tekstu źródłowego oraz Indeksu objaśniającego rzeczy, miejsca i osoby); *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego od XVI do połowy XVIII wieku*, t. 1, wyd. W. Rusiński, Wrocław 1955; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z XVII wieku*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń–Warszawa 1957; *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XIX wieku*, t. 1, wyd. B. Baranowski, J. Bartyś, A. Keckowa, J. Leskiewiczowa, Wrocław 1958; *Supliki chłopskie XVIII wieku. Z archiwum prymasa Michała Poniatowskiego*, wyd. J. Leskiewicz, J. Michalski, wstępem opatrzył S. Arnold, Warszawa 1954 i in.

²¹⁴ Por. m.in. *Reinholdi Heidensteinii Cancellarius sive de dignitate et officio Cancellarii Regni Poloniae*, ed. A. Kempfi, Varsoviae 1960; *Kancelaria koronna a sejm walny. Instructuarium*, oprac. W. Krawczuk, Warszawa 1995; *Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 roku*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2004; *Bartłomiej Groicki, Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, wstęp i objaśnienia K. Koranyi, przekł. tekstów łac. J. Sawicki, transkrypcja i oprac. red. tekstu K. Orłowska, Warszawa 1954 [przedruk z 1629 r.]; *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XIX wieku*, t. 2, wyd. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963; *Ordynacje i ustawy wiejskie z Archiwów Metropolitalnego i Kapitulnego w Krakowie, 1451–1698*, oprac. S. Kuraś, Kraków 1960, w dodatku *Ustawa wsi Zederman starostwa rabsztyńskiego z r. 1694*, wyd. A. Kiełbicka.

²¹⁵ Zob. np. *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1739*, wyd. A. Wolnikowski, Grudziądz 1963 czy *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz–Poznań 1966.

²¹⁶ *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, słowem wstępnym i skorowidzami opatrzył A. Mańkowski, Toruń 1938.

²¹⁷ Więcej o genezie tych prac zob. L. Żytkowicz, *Prace nad wydawnictwem lustracji królewszczyzn*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 66, 1959, nr 1, s. 269–272; idem, *Lustracje dóbr królewskich*, s. 191–197.

²¹⁸ *Instrukcja wydawnicza dla publikacji lustracji dóbr królewskich od XVI do XVIII w.*

neralnie zalecały one — z pewnymi zastrzeżeniami — transkrypcję i modernizację tekstu przekazu (ujednoczenie pisowni i interpunkcji), nakazując transliterację jedynie przy nazwach osobowych i topograficznych. Poszczególne tomy z tej serii różniły się niekiedy jednak pewnymi rozwiązaniami szczegółowymi, co ostatnio było m.in. przyczyną powstania dość radykalnych postulatów dotyczących zasad przygotowywania do druku edycji przynajmniej źródeł XVIII–wiecznych²¹⁹. Podobne — różniące się jednak genezą wykonania — opisy i lustracje spotyka się również w aktach niektórych miast²²⁰.

Z kolei o dochodach i pożytkach płynących z majątków prywatnych informują urbarze sporządzone przez właściciela lub specjalne komisje. Wydawano je zwykle *in extenso* (śląskie były sporządzane również w języku niemieckim), opierając metodę wydawniczą na podobnych edycjach, a także zaopatrywano zwykle w materiały pomocnicze (wykazy miar, monet) i różne indeksy²²¹.

Specyficzną formą kancelaryjną były też diariusze sejmowe, których publikowanie drukiem ma już też stosunkowo długą tradycję²²². W tym miejscu wspomnieć należy m.in. o ich edycjach (przygotowanych jednak jeszcze bez wstępów czy indeksów) już z XIX w. opracowanych przez Franciszka Kluczyckiego²²³ czy analogicznych publikacjach z początku XX w. m.in. Władysława Konopczyńskiego, wydawcy diariuszy sejmowych z XVIII w. Pierwszy tom z tej ostatniej serii rozpoczyna się Przedmową (paginowaną cyframi rzymskimi), na końcu której krótko opisano również zastosowaną metodę wydawniczą. Polegała ona m.in. na pozostawianiu zauważonych błędów w tekście tylko wtedy, gdy ich poprawianie budziło pewne ryzyko; modernizowaniu pisowni, jednak przy zachowaniu oryginalnych form językowych; stosowaniu antykwy przy druku tekstu źródła, a kursywy do rejestów, rozwiązań dat i innych dopisków dodanych przez edytora. Do minimum ograniczono wszelkie komentarze i sprostowania faktów historycznych, ponieważ uważano, że nie należy to do obowiązków wydawcy, a historyka korzystającego z publikacji.

²¹⁹ Por. np. *Lustracja województwa pomorskiego, 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961; *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego, 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961; *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1: *Województwo Pomorskie, cz. 1: Powiaty Pucki i Mirachowski*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2000; *Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, wyd. A. Falniowska–Gradowska, F. Leśniak, cz. 1–3, Warszawa 2005, gdzie cz. 3 to tylko wykaz dokumentów oraz indeksy; w tych publikacjach też inne przykłady edycji z tej serii. Por. także artykuł J. Dygdały, *Z doświadczeń edytora*, s. 143–158.

²²⁰ Zob. *Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, przygot. do dr. M. J. Mika, Poznań 1960.

²²¹ Zob. m.in. *Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich z lat 1566 i 1567*, wyd. R. Heck, J. Leszczyński, Wrocław 1956; *Urbarze śląskie z końca XVIII wieku*, wyboru dokonali i do dr. przygot. K. Orzechowski i Z. Szkurłatowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961; *Urbarze dóbr zamkowych Górnego Śląska z lat 1571–1640*, oprac. i przygot. do dr. R. Heck, J. Leszczyński i J. Petráň, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

²²² *Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.*, wyd. J. Szujski, Kraków 1872. W tym miejscu postanowiono zrezygnować z omawiania innych diariuszy, np. wojennych i kancelaryjnych, o których wydawaniu pisał ostatnio M. Nagielski, *Edycje siedemnastowiecznych rękopiśmiennych diariuszy wojennych i kancelaryjnych*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 169–184.

²²³ *Diariusz seymu warszawskiego w roku 1672m drugiego, zaczętego dnia 18° maja, zerwanego dnia 20° czerwca, a zakońzonego dnia 30° czerwca*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1880; *Diariusz seymu warszawskiego w styczniu roku 1672*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1880; *Diariusz seymu warszawskiego w roku 1673, t. z. „Pacificationis”, zaczętego „kontinuatą konfederacji”, dnia 4 stycznia, a zakońzonego jako Sejm po 8m kwietnia 1673*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1881; *Dwa diariusze seymów warszawskich w r. 1674 odprawionych: 1–szy „Convocationis” od 15 stycznia do 22 lutego; 2–gi „Electionis”, od 20 kwietnia do 9 czerwca*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1881 (odbicie osobne ze zbioru „Pism do wieku i spraw Jana Sobieskiego”). Por. też *Dyaryusze sejmowe rok 1587. Sejm konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1887; *Dyaryusze sejmowe r. 1585. Ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582. Akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do seymu 1585 roku*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1901.

Dalej następował tekst źródłowy, po którym zamieszczono Skorowidz osobowy i Skorowidz rzeczowy²²⁴.

Edycję diariuszy sejmowych z różnych okresów kontynuowano również później. Np. w 1939 r. ogłoszono księgę protokołów sejmowych z roku 1556/1557²²⁵, a w 1962 podobny diariusz z lat 1701–1702. Ten ostatni — opracowany zgodnie z zaleceniami instrukcji zredagowanej przez K. Lepszego — składał się z Przedmowy, Wykazu skrótów, tekstu źródłowego (rozbitego na *Diariusz sejmu kadencji letniej*, *Akta z okresu czerwiec–grudzień 1701*, *Diariusz sejmu kadencji zimowej* i *Akta posejmikowe*) oraz Indeksu osobowego²²⁶.

Z kolei pewną ilustracją sposobu, w jaki różne akta wydaje się współcześnie, może być edycja *Protokołów Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*. W tym miejscu należy przypomnieć, że kilka lat po zakończeniu publikacji omawianych wcześniej dość dokładnie, średniowiecznych akt stanów pruskich oraz załączonej do nich korespondencji, w środowisku toruńskich wydawców źródeł wykluła się idea rozpoczęcia prac przygotowawczych, mających na celu swego rodzaju kontynuację tego przedsięwzięcia, czyli edycję kolejnej chronologicznie grupy akt stanowych, mianowicie protokołów Sejmików Generalnych (*Generallandtag*, *Landtag*) Prus Królewskich, które od 1526 r. zastąpiły dawne zjazdy stanów. Jakkolwiek działalność pruskich Sejmików Generalnych trwała do 1772 r., zaplanowano, że seria ta winna objąć protokoły tylko do 1569 r., czyli unii parlamentarnej Prus Królewskich i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Był to bardzo ważny okres krystalizowania się nowych form prawno–ustrojowych całych Prus Królewskich.

Już wcześniej (przed 1526 r.) zjazdy stanów pruskich obradowały w dwóch izbach. W izbie ziemskiej zasiadali członkowie rady królewskiej (wojewodowie, kasztelanowie i podkomorzowie), biskup warmiński, chełmiński, opaci oraz przedstawiciele kapituły warmińskiej (jednak bez reprezentantów kapituły chełmińskiej, arcybiskupa gnieźnieńskiego i biskupa wrocławskiego, którzy też posiadali na terenie Prus dobra ziemskie) i zwykłej szlachty, a w izbie miejskiej — przedstawiciele miast wielkich i małych (z wyjątkiem ośrodków miejskich należących do biskupów). Ich obrady toczyły się z reguły osobno (rzadko dochodziło wówczas do wspólnego posiedzenia obu izb) i dopiero po zakończeniu rozmów schodzili się np. członkowie rady królewskiej i wysłannicy wielkich miast, by omówić efekty toczonych dyskusji. Podobny system obowiązywał również później, tyle że z chwilą gdy Zygmunt I Stary wprowadził tu sejmiki powiatowe, to na nich zaczęto wybierać posłów na Sejmiki Generalne Prus Królewskich. Analogicznie jak było to wcześniej, na Sejmikach Generalnych główną rolę odgrywali obaj wymienieni biskupi pruscy oraz przedstawiciele szlachty urzędniczej i wielkich miast (Gdańsk, Toruń i Elbląg), którzy tworzyli tzw. Radę Pruską (*Preussischer Rat*), zwaną od II połowy XVI w. Senatem Pruskim. Nieco inny

²²⁴ *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. 1: *Dyaryusz sejmu z r. 1748*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1911, s. XXVI n. Zob. też *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911; *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. 2: *Dyaryusz sejmu z r. 1746*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1912; *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. 3: *Dyaryusze sejmów z lat 1750, 1752, 1754 i 1758*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1937.

²²⁵ *Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego z roku 1556/7*, wyd. S. Bodniak, Kórnik 1939. Edycja ta posiada — oprócz tekstu źródłowego — obszerny Wstęp, w którym opisano m.in. zastosowaną metodę wydawniczą, a także Indeks osób i rzeczy.

²²⁶ *Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701–1702*, wyd. P. Smolarek, Warszawa 1962. W edycji tej teksty niemieckie zostały oddane ściśle według pisowni rękopisu, a jedyne ingerencje wydawcy ograniczyły się do wprowadzenia dużych liter zgodnie z obowiązującymi współcześnie zasadami. Zob. też *Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku*, oprac. K. Przyboś, M. Ferenc, przy współpr. J. Elźbieciak i in., Kraków 2004; *Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku*, oprac. K. Przyboś, M. Ferenc, Kraków 2004, czy *Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*, wyd. R. Mienicki, Wilno 1928.

status prawny miała wówczas Warmia biskupia, której przedstawiciele zbierali się na osobnych sejmikach warmińskich²²⁷.

Zapoczątkowana w 2001 r. edycja protokołów Sejmiku Generalnego Prus Królewskich ma objąć wszystkie recesy z jego obrad z lat 1526–1569. Główną podstawę wydania stanowią zachowane niemal w całości, obszerne protokoły obrad Rady Pruskiej i całego Sejmiku, spisane przez pisarzy gdańskich, którzy towarzyszyli posłom na Sejmik z tego ośrodka miejskiego. W trakcie ich pisania — zapewne z uwagi na to, że często dość mechanicznie kopiowano je z brudnopisów — pisarze popełniali sporo mniejszych lub większych pomyłek. Należy podkreślić, że odrębne, analogiczne recesy prowadzili wówczas również pisarze elbląscy i toruńscy, jednak przetrwały one — w przeciwieństwie do protokołów gdańskich — tylko szczątkowo²²⁸. W wymienionych archiwaliach znaleźć można m.in. informacje dotyczące stosunków politycznych polsko-pruskich, autonomii Prus i indygenatu, funkcjonowania Rady Pruskiej i Sejmiku Generalnego, reformy monetarnej w Prusach Królewskich, Książęcych i Koronie za panowania Zygmunta Starego, stosunków religijnych, zwłaszcza rozwijającej się tu reformacji, konfliktów między miastami a szlachtą, wojen, klęsk żywiołowych, spraw gospodarczych, handlu, rzemiosła itp.

Papierowe składki z zapisanymi tekstami recesów z obrad Sejmiku Generalnego Prus Królewskich gromadzono w Archiwum rady miasta Gdańska. Obecnie przechowywane są one w postaci 10 obszernych tomów (każdy z nich liczy od 600 do 1500 zapisanych stron) w osobnym dziale w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku, zatytułowanym Recesy Stanów Prus Królewskich²²⁹. Archiwalia te nie były dotąd zbyt intensywnie wykorzystywane. Jednym z nielicznych wyjątków — nie licząc kilku późniejszych badaczy — był znany prawnik i syndyk Gdańska Gotfryd Lengnich (1689–1774), który na podstawie omawianych protokołów i innych archiwaliów gdańskich wydał 9-tomowe dzieło *Geschichte der Preussischen Lande königlich-polnischen Antheils*, obejmujące okres od 1526 do 1733 r.²³⁰ Do każdego z wydanych wolumenów dołączono na końcu aneks źródłowy zatytułowany *Dokumenta*, w którym zamieszczono (najczęściej w fragmentach) niektóre dokumenty, korespondencję lub protokoły z obrad sejmików generalnych. Wybór ten był bardzo subiektywny (autor prezentował głównie ówczesny gdański punkt widzenia na stosunki Prus z Rzeczpospolitą), ale jeszcze do dzisiaj dzieło Lengnicha może stanowić swego rodzaju przewodnik przy korzystaniu z nieopublikowanych dotąd recesów gdańskich, szczególnie przy szukaniu zamieszczonych w nich kopii różnych dokumentów i korespondencji²³¹.

²²⁷ *Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. 1, s. VII n.; D. Bogdan, *Sejmik warmiński w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1994, passim.

²²⁸ M. Biskup, *Die Protokolle des Landtags des Königlichen Preussens (seit 1526)*, [w:] *Edition deutschsprachiger Quellen*, s. 289.

²²⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. AP Gdańsk), sygn.: 300, 29/9 do 300, 29/18, zob. też *Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. C. Biernat, Warszawa–Łódź 1992, s. 239–240.

²³⁰ G. Lengnich, *Geschichte der Preussischen Lande königlich-polnischen Antheils...*, [Bd. 1–9], Danzig 1722–1755. Później z przekazów tych korzystał m.in. H. Schmauch, *Nicolaus Copernicus und die preussische Münzreform*, Braunsberg 1940, s. 15 n.; J. Małek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Warszawa 1976; idem, *Ostatnie stadium reformy monetarnej w Prusach Królewskich i Książęcych w latach 1530–1531 w świetle recesów*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia XVIII, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 128, 1982, s. 75–101, a także W. Szczuczko, *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1995 (wyd. 2).

²³¹ Więcej na temat działalności G. Lengnicha zob. W. Zientara, *Gotfried Lengnich, ein Danziger Historiker in der Zeit der Aufklärung*, Tl. 1–2, Toruń 1995–1996; E. Cieślak, *Lengnich Gotfryd (1689–1774), historyk, prawnik, syndyk Gdańska*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 45–47.

Jak już wspomiano, zaplanowana seria wydawnicza ma udostępnić badaczom drukiem wszystkie zachowane protokoły (recesy) Sejmiku Generalnego Prus Królewskich do 1569 r. Dotąd udało się opublikować trzy tomy takich protokołów, obejmujące lata 1526–1535²³².

Po dłuższej dyskusji wydawcy *Protokołów* zdecydowali się — z uwagi na podkreślane już wcześniej *iunctim* istniejące pomiędzy tą i omówionymi już wcześniejszymi seriami pruskich wydawnictw stanowych — wykorzystać przy przygotowywaniu do druku tych przekazów metodę edycji zastosowaną z powodzeniem od tomu 5 *Akt Stanów Prus Królewskich*, a opartą — przynajmniej jeżeli idzie o publikację przeważających w edycji tekstów niemieckich — w głównych zrębach na instrukcji Johanna Schulzego²³³. Jednak w przeciwieństwie do *Akt* — aby zbytnio nie powiększać objętości poszczególnych tomów — w przypadku *Protokołów* edytorzy postanowili ograniczyć się wyłącznie do druku tylko tekstów samych recesów, rezygnując zupełnie z publikacji akt im towarzyszących (np. instrukcji dla posłów miejskich lub królewskich, luźnych listów, załączonych kopii dokumentów itp., jednak zawsze podając we Wstępach do poszczególnych tomów lub w przypisach informacje, że takowe archiwalia istnieją i gdzie ewentualnie można je znaleźć). Na decyzję tę miał też wpływ fakt, że część z tych przekazów została już wcześniej ogłoszona drukiem w całości, fragmentach lub regestach w przytaczanym dziele Lengnicha, *Actach Tomicianiana* (np. informacje o genezie danego sejmiku, instrukcje dla posłów Zygmunta I), *Matricularum Regni Poloniae Summariae* i niektórych innych wydawnictwach²³⁴. Przyjęcie takiego rozwiązania spowodowało jednak, że korzystający z omawianych publikacji źródłowych muszą niekiedy sięgać również m.in. do wymienionych tu, innych edycji.

Protokoły w ramach poszczególnych tomów opatrzone kolejnymi numerami w układzie chronologicznym (część z nich oprawiona została podczas zszywania i prac introligatorskich w niewłaściwej kolejności). Niektóre recesy z Sejmików nie zachowały się, a informacje o ich odbyciu znamy tylko ze wzmianek w zachowanej korespondencji. W takiej sytuacji w publikacji ograniczano się do umieszczenia w odpowiednim miejscu tylko numeru kolejnego Sejmiku, daty jego rozpoczęcia i — zapisanych kursywą po polsku i niemiecku — krótkich informacji o jego genezie (przez kogo i dokąd był zwoływany lub przekładany), o czym na nim obradowano, ewentualnie dlaczego i kiedy obrady przerwano²³⁵. W pozostałych przypadkach publikację każdego recesu poprzedzają — wyróżnione również kursywą — obszernie regesty w języku polskim i niemieckim, które mają ułatwić korzystającym zorientowanie się w treści poszczególnych protokołów oraz pozwolić — poprzez wprowadzoną przez wydawców numerację akapitów — na szybkie dotarcie do poszukiwanego fragmentu źródła.

W całej omawianej serii zastosowano — m.in. zgodnie ze wspomnianymi zaleceniami J. Schultze i praktyką wypracowaną już od edycji 5 tomu *Akt Stanów Prus Królewskich* — likwidację w tekstach niemieckich podwójnego *n*, *t* i *c* na początku oraz niepotrzebnych zdwojeń *n* i *t* na końcu wyrazów. Literę *ß* zastąpiono przez *ss*. Bez jakichkolwiek zmian pozostawiono w tekście nazwy własne (imiona, nazwiska, określenia geograficzne i topograficzne). Zmodernizowano też interpunkcję. Duże litery stosowano tylko na początku zdań, przy określaniu dostojników (np. *Königliche Maie-*

²³² *Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. 1–3.

²³³ J. Schultze, *Richtlinien für die äussere Textgestaltung*, s. 3–11.

²³⁴ *Acta Tomicianiana*, oprac. i red. T. Działyński, Z. Celichowski, W. Pocięcha, A. Wyczański, W. Urban, R. Marciniak, t. 1–18, Poznań 1852–Köln 1999; *Matricularum Regni Poloniae summaria*, P. 1–6, Varsoviae 1905–1999; *Herzog Albrecht von Preußen und das Bistum Ermland (1525–1550)*, *Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 1991; *Herzog Albrecht von Preussen und das Bistum Ermland (1550–1568)*, *Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 1993.

²³⁵ Zob. *Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. 1, s. 1–2.

stet) i stanów pruskich (*Lande und Stete*), a także dla nazw ludów, krajów, miejscowości, rzek, osób, miesięcy, świąt i jednostek monetarnych. Dla niektórych, często występujących terminów grzesnościowych i urzędowych wprowadzono skróty wyjaśnione w Wykazie skrótów zamieszczonym zaraz po Wstępie do poszczególnych tomów edycji.

W występujących w publikowanych recesach — jednak znacznie rzadziej niż przekazy niemieckie — tekstach łacińskich (tego języka używano przede wszystkim w korespondencji Sejmiuku z królem i aktach oraz instrukcjach monarchy) starano się przede wszystkim stosować modernizację interpunkcji i pisowni na humanistyczną (*ae* zamiast *e*), a także wprowadzać duże litery przy określeniach tytułarnych.

Każdy protokół został opatrzony przypisami tekstowymi i rzeczowymi; te ostatnie stosowano tylko w najważniejszych przypadkach, wyjaśniając większość osób i określeń topograficznych w załączonych na końcu każdego tomu dwujęzycznych indeksach osób i nazw geograficznych.

Edycja kolejnych tomów z tej serii będzie jednak natrafiała na nieco większe trudności. Powodem tego jest fakt, że dotychczas opublikowane *Acta Tomicianiana*, do których — co już podkreślano — często odsyłało czytelników w przypadku istnienia różnych załączników do wydawanych recesów, obejmują tylko okres do 1536 r.²³⁶ W tej sytuacji przed edytorami następnych wolumenów *Protokołów* stanie dylemat: czy recesy od 1536 r. drukować już z załączonymi doń dokumentami, listami i aktami, czy też — co wydaje się bardziej racjonalne — wydawcy, przygotowując kolejny tom do druku, dodatkowo przeprowadzą kwerendę źródłową również w zbiorach Biblioteki Narodowej, Biblioteki Czartoryskich i Biblioteki Kórnickiej, w których przechowywane są różne redakcje Zbioru Stanisława Górskiego (1497–1572), w tym materiały dotąd niepublikowane²³⁷, oraz w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i innych (Gdańsk, Toruń, Olsztyn), a o jej wynikach poinformują ogólnie przyszłych czytelników edycji, odsyłając ich w razie potrzeby do konkretnych zbiorów wymienionych instytucji. To drugie rozwiązanie pozwoli na kontynuację publikacji tej serii w dotychczasowej formie, ograniczonej wyłącznie do druku recesów.

Podobne akta sejmikowe, ale dotyczące innych regionów ówczesnego państwa polsko-litewskiego zaczęto także wydawać już w XIX w., a częściowo były one kontynuowane również później. W tym miejscu przytoczyć np. można publikację Stanisława Kutrzeby i Adama Przybosia akt sejmikowych województwa krakowskiego²³⁸, edycje Włodzimierza Dworzaczka i Michała Zwierzykowskiego (wzorował się on na wydawnictwach A. Przybosia, W. Dworzaczka i instrukcji K. Lepszego) dotyczące województwa poznańskiego i kaliskiego²³⁹, czy wydane przez J. Stolickego akta sejmiku podolskiego lub opracowane przez H. Lulewicza akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁴⁰. Np. S. Kutrzeba w swojej edycji zebrał wszystko, co zachowało się w księgach sądowych

²³⁶ Por. *Acta Tomicianiana*, t. 18: 1536, wyd. W. Urban, A. Wyczański, R. Marciniak, Kórnik 1999.

²³⁷ Więcej na ten temat zob. R. Marciniak, „*Acta Tomicianiana*” w kulturze politycznej Polski okresu odrodzenia, Warszawa–Poznań 1983, s. 44 n.; A. Odrzywolska–Kidawa, *Prace kancelaryjne podkanclerzego Piotra Tomickiego 1515–1535*, [w:] *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych. Między władzą a społeczeństwem*, cz. 2, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Kraków 2006, s. 175 n.

²³⁸ *Akta sejmikowe*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932; t. 2: 1621–1660, wyd. A. Przyboś, Kraków 1953–1955; t. 3: 1661–1673, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1959–1963; t. 4: 1674–1680, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1963–1964; t. 5: 1681–1696, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1984.

²³⁹ *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957–1962; *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008.

²⁴⁰ *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1696*, wyd. J. Stolicke, Kraków 2002; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006; t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009. Więcej na temat edycji tego rodzaju akt zob. M. Zwierzykowski, *Wydawanie*

i bibliotekach, a dotyczyło życia sejmikowego w najszerszym tego słowa znaczeniu, a więc również akta zjazdów szlacheckich, wzmianki o sejmikach i zjazdach, po których nie zachowały się archiwalia, diariusze obrad, mowy, listy od i do sejmików itp. Cała jego publikacja składa się z Przedmowy, Wykazu archiwów, bibliotek i działów archiwalnych oraz skrótów, Wykazu aktów (każdy zjazd lub sejmik został w nim oznaczony cyfrą arabską, a zamieszczone w edycji przekazy mają numery ciągłe od 1 do 140; po każdym z nich podano krótką informację o rodzaju aktu oraz jego dacie), po których następuje część źródłowa, gdzie każdy przekaz poprzedzony jest obszernym nagłówkiem z numerem porządkowym, regestem lub tytułem oraz datacją i informacjami o rękopisie, jego kopiach, miejscu przechowywania, druku oraz innymi uwagami. Tom kończy Indeks osób, urzędów i nazw geograficznych oraz Sprostowania (czyli errata)²⁴¹.

Oczywiście ten przegląd nie wyczerpuje wszystkich rodzajów edycji akt z tego okresu. Przykładowo wspomnieć tu można jeszcze — pomijając zupełnie np. wydawane już od dawna i mające różny charakter tzw. pisma polityczne lub typowo literackie²⁴² — o publikowanych *in extenso* lub we fragmentach rozmaitych tekstach religijnych²⁴³, zróżnicowanych aktach własnościowych i gospodarczych²⁴⁴, miejskich²⁴⁵ itp.

akt sejmikowych Rzeczypospolitej szlacheckiej — dorobek edytorski oraz refleksje nad klasyfikacją źródeł do dziejów osiemnastowiecznych sejmików, [w:] *O edytorstwie źródeł osiemnastowiecznych*, [red. M. Cieński i in.], Warszawa 2011, s. 26–46 („Wiek Oświecenia”, t. 27, 2011).

²⁴¹ Por. też *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kulczycki, Kraków 1887 (tom rozpoczyna przedmowa wydawcy, po której następują — poprzedzone nagłówkiem składającym się z numeru, krótkiego regestu z datą oraz informacji o miejscu przechowywania — teksty źródłowe, zaś całość kończy Spis alfabetyczny imion i spraw); A. Pawiński, *Dzieje Ziemi Kujawskiej oraz Akta historyczne do nich służące*, t. 2: *Lauda i instrukcje 1572–1674*, t. 3: *Lauda i instrukcje 1674–1700*, t. 4: *Lauda i instrukcje 1700–1733*, t. 5: *Lauda i instrukcje 1733–1795*, Warszawa 1888; *Akta grodzkie i ziemskie*, t. 20–22: *Lauda wiszeńskie 1572–1732*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1909–1914; t. 23: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie i sanockie 1731–1772*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1928; t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931; t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.

²⁴² Np. *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906; *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, wyd. J. Czubek, t. 1: *Poezya rokoszowa*, Kraków 1916; t. 2–3: *Proza*, Kraków 1918; *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, zeb. i oprac. S. Ochmann–Staniszewska, t. 1: *1648–1660*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989; t. 2: *1661–1664*, Wrocław–Warszawa 1990; t. 3: *1665–1668*, Wrocław–Warszawa 1991. Zob. też *Literatura mieszczańska w Polsce od końca XVI do końca XVII wieku*, oprac. K. Budzyk, H. Budzykowa, J. Lewański, t. 1–2, Warszawa 1954.

²⁴³ Np. *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. W. Wydra, W. R. Rzepka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995 (wyd. II poprawione).

²⁴⁴ Np. „*Regestr Diecezjów*” *Franciszka Czaykowskiego czyli Właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784*, do dr. podał S. Górzyński, przypisami i wstępem opatrzyli K. Chłapowski i S. Górzyński, Warszawa 2006; *Opis żup krakowskich z roku 1518*, wyd. A. Keckowa, A. Wolff, KHKM, R. 9, 1961, nr 3 (zeszyt dodatkowy), s. 493–671; *Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593–1683*, oprac. J. M. Małecki, E. Szlufik, Kraków 1995; *Transakcje chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej (w. XVI–XVIII)*, wyboru dokonał i do druku przygotował J. Deresiewicz, Warszawa 1959.

²⁴⁵ Np. *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770*, wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni–Grabowska, H. Szwankowska, [red. nauk. S. Herbst], Warszawa 1963; *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770. Indeksy*, indeks osobowy oprac. J. Rutkowska, R. Zdziarska, indeks rzeczowo–topograficzny oprac. H. Szwankowska, Z. A. Wójcik, [red. nauk. S. Herbst], Warszawa 1965; *Nieruchomości miasta Krakowa w czasach Sejmu Czteroletniego. Opis z 1792 roku*, wyd. K. Folprecht, Kraków 2007.

4.2.3. ZASADY WYDAWANIA ŹRÓDEŁ HISTORIOGRAFICZNYCH

Również źródła historiograficzne z czasów nowożytnych znacznie rzadziej niż średniowieczne znajdują swoich edytorów. Podobnie jak to było w przypadku przekazów ze starszego okresu, także i w tym wypadku osoba przygotowująca tekst nowożytny do druku musi przeprowadzić jego krytykę, i to zarówno oryginału, jak i jego najważniejszych kopii. Wydawnictwo z tego okresu winno też — co należy tu również podkreślić — ukazywać nie tylko sam przekaz, ale także jego funkcje w czasie, przestrzeni czy środowisku, oraz informować, co jest w nim efektem pracy autora lub autorów, a co powstało później jako efekt kolejnych wydarzeń historycznych.

Edycje dzieł dziejopisarstwa nowożytnego mają w Polsce swoją dość długą tradycję, czego przykładem może być publikacja kroniki Bernarda Wapowskiego, dokonana w 1874 r. przez J. Szujskiego²⁴⁶, czy wydania różnych urzędowych i prywatnych roczników, dzienników lub diariuszy²⁴⁷. Pierwsze z wymienionych wydawnictw źródłowych rozpoczyna się rozważaniami na temat B. Wapowskiego i jego dzieła (zawartości), następnie wydrukowano tekst źródłowy wraz z *Supplementum*, gdzie zamieszczono warianty wydania kroniki Macieja z Miechowa z 1519 r., kronik pruskich i latopisów ruskich z lat 1480–1506, a także źródeł węgierskich, zaś całość kończy *Index* oraz *Corrigenda*. Także opublikowaną rok później *Księgę Pamiętniczą* Stefana Medekszy rozpoczyna Wstęp, gdzie omówiono m.in. sylwetkę autora dzieła oraz częściowo zastosowaną metodę wydawniczą (wierne odtworzenie tekstu, układ przekazów zmodyfikowany przez wydawcę chronologicznie lub rzeczowo, część zapisów — co wyjaśniono — opuszczono), po którym następuje m.in. spis treści (*Spis Przedmiotów*), teksty źródłowe oraz indeks osób miejsc i godności²⁴⁸. Do tej grupy przekazów można zaliczyć również wydaną w 2005 r. w tłumaczeniu na język polski S. Kobierzyckiego, *Historię Władysława królewicza polskiego i szwedzkiego* (pierwodruk powstał w Gdańsku w 1655 r.)²⁴⁹ czy — po raz pierwszy wydane w 1848 r. przez A. Bielowskiego *dla podniesienia oświaty w narodzie* — dzieło Mikołaja Jemiółowskiego²⁵⁰.

Sporą grupę edycji, które można zaliczyć do historiograficznych, tworzą wydania różnych pamiętników. Prace nad ich edycją na szerszą skalę rozpoczęto również już w XIX w., jednak wtedy często przygotowywano je do druku w sposób nienaukowy, kierując się bardziej patriotyzmem niż kryteriami, którymi winien kierować się wydawca. Z tego powodu już wówczas wydawnictwa te bu-

²⁴⁶ *Kronika Bernarda Wapowskiego z Radochonic, kantora katedralnego krakowskiego, część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535)*, wyd. J. Szujski, Kraków 1874. Zob. też *Analecta Romana que historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis et bibliothecis excerpta*, ed. I. Korzeniowski, Kraków 1894, gdzie na s. 153–163 Bernardi Vapovii de bello a Sigismundo I Rege Poloniae contra Moscos gesto anno 1508.

²⁴⁷ Np. *Andrzej Komoniecki, Dziejopis żywiecki*, t. 1: *(Do roku 1704)*, wyd. S. Szczotka, Żywiec 1937; opracowana już na podstawie instrukcji K. Lepszego *Chronografia albo Dziejopis żywiecki [...] przez sławnego Andrzeja Komonieckiego wójta na ten czas żywieckiego, manu propria*, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, Żywiec 1987; przygotowany w oparciu o projekt instrukcji Wolffa oraz zasady przyjęte przez wydawców *Roczników Wielkopolskich, Nieznany rocznik świdnicki z pierwszej połowy XVI wieku*, wyd. R. Żerelik, Wrocław–Warszawa 1990; *Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671*, wyd. X. Liske, „Archiwum Komisji Historycznej AU w Krakowie”, t. 1, 1878, s. 183–261; *Stanisława Temberskiego roczniki 1647–1656*, wyd. W. Czermak, Kraków 1897; *Ks. Jana Wielewieckiego T.J. Dziennik spraw domu zakonnego O.O. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1620 do r. 1629 (włącznie)*, t. 4, wyd. L. Chotkowski, Kraków 1899; *Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907.

²⁴⁸ *Stefana Franciszka z Proszcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, wyd. W. Seredyński, Kraków 1875.

²⁴⁹ S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, przeł. M. Krajewski, Wrocław 2005.

²⁵⁰ *Mikołaj Jemiółowski, Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. Dziegielewski, Warszawa 2000.

dziły pewne wątpliwości. Np. pierwszym wydawcą pamiętników Jana Chryzostoma Paska był już w 1836 r. Edward Raczyński, który — jak wyjaśnił w jednym z listów *dla ratowania honoru narodu* — np. opuścił niektóre ich części, niekiedy zmienił wręcz ich treść, czy przetłumaczył na polski wszystkie „makaronizmy” bez podania w przypisach ich oryginalnego brzmienia. Podobne uwagi można mieć również do poznańskiej edycji pamiętników Jędrzeja Kitowicza opublikowanych w latach 1840 i 1845, w których usunięto niektóre fragmenty i zwroty mogące urazić Polaków i zaborców oraz wprowadzono zmiany językowe czy stylistyczne²⁵¹. Innym przykładem niezbyt szczęśliwej, podobnej edycji z tego okresu mogą być wydane w Krakowie w 1864 r. przez Antoniego Z. Helcl’a pamiętniki Jakuba Michałowskiego²⁵².

Szybki rozwój pamiętnikarstwa w tym czasie najlepiej można zauważyć, analizując edycję tego rodzaju dzieł, szczególnie dotyczących jakiegoś krótszego czasu, np. — jak dokonał tego ostatnio Leszek A. Wierzbicki — lat panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673)²⁵³. Jego rządy zostały opisane zarówno w relacjach rodaków, jak i cudzoziemców (dotąd wydano ich 16). Najstarsze z nich opublikowano jeszcze w I połowie XIX w. — co było zresztą wówczas normą — według osobistego uznania edytorów, często bez rozwijania skrótów czy aparatu naukowego. Dlatego większość z takich pamiętników została później wydana ponownie, zazwyczaj już zgodnie z obowiązującymi współcześnie zasadami edytorskimi²⁵⁴. Należy podkreślić, że relacje, które ukazały się już w ostatnim ćwierćwieczu, były z reguły przygotowywane do druku zgodnie z zaleceniami *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku* pod redakcją K. Lepszego, często jednak z pewnymi modyfikacjami wprowadzanymi indywidualnie przez poszczególnych wydawców (np. identyfikacja osób następowała nie w przypisach rzeczowych, a w nawiasach kwadratowych w tekście, wprowadzano określone modyfikacje językowe i skróty itp.)²⁵⁵. Wiele tego rodzaju przekazów, szczególnie te, które wyszły spod pióra mniej znanych osób, ciągle czekają jeszcze na swoich edytorów²⁵⁶.

Równie cenne i ciekawe są polsko– i łacińskojęzyczne relacje podróżnicze licznie pojawiające się w omawianym okresie (niekiedy miały one dodatkowo charakter polityczny), które również zaczęto wydawać już w I połowie XIX stulecia. Część z nich została później opublikowana ponownie, zgodnie z zaleceniami obowiązującej instrukcji, a niektóre z tych publikacji przygotowano do druku także w wersji popularnonaukowej, z myślą o szerszym kręgu czytelników, lub tylko w tłumaczeniach z łaciny na język polski. Jednak bez względu na przyjętą formę edycji takich przekazów ich wydawcy muszą zawsze zwracać uwagę m.in. na dokładne odczyty nazw miejscowych, załączanie

²⁵¹ Zob. Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1951 (wcześniejsze wydanie tego dzieła z 1925 r. oprac. M. Janik); C. Bloch, *Przyczynek do metody wydawania pamiętników. Na przykładzie Pamiętników Prądyńskiego w wydaniu Bronisława Gembarzewskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 9, 1964, s. 117.

²⁵² *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna*, wyd. A. Z. Helcl, Kraków 1864.

²⁵³ L. A. Wierzbicki, *Edycje relacji pamiętnikarskich do czasów panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perlakowski, Kraków 2011, s. 185–190.

²⁵⁴ Np. wzmiankowany już Pamiętnik Jana Chryzostoma Paska był w sumie wydany aż przez ośmiu edytorów, ibidem, s. 186; zob. też wydaną wcześniej przez Ż. Pauliego, a w nowej wersji opracowaną do druku w oparciu o instrukcję zredagowaną przez K. Lepszego edycję *Jakub Łoś, Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, oprac. R. Śreniawa–Szypkowski, Warszawa 2000.

²⁵⁵ L. A. Wierzbicki, op. cit., s. 189. Zob. np. *Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego*, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1954.

²⁵⁶ Por. np. J. Wojtowicz, *Dziennik tkacza toruńskiego Johanna Gottlieba Kadacha — źródło wiedzy o Toruniu z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 59, 1994, z. 4, s. 89–105.

do takich publikacji map z zaznaczeniem wspomnianych w nich miejscowości czy opracowanie dobrych indeksów miejscowości i osób²⁵⁷. Uwagi te zachowują swoją aktualność również w odniesieniu do analogicznych relacji lub ich reedycji (często wydawanych równoległe z faksymile oryginału) dotyczących wydarzeń militarnych²⁵⁸, czy mniej lub bardziej ogólnych prac o charakterze politycznym, encyklopedycznym lub poradnikowym²⁵⁹.

Niekiedy edycje takich przekazów źródłowych z czasów nowożytnych są ciekawe nie tylko ze względu na zamieszczone w nich informacje, ale również z powodu wysokiej klasy zdobień (inicjałów, iluminacji itp.). Ich publikacje nierzadko otrzymują wówczas charakter wręcz bibliofilski.

4.2.4. ZASADY WYDAWANIA INSKRYPCJI I TABLICZEK WOSKOWYCH

Również zasady wydawania tekstów nowożytnych utrwalonych na materiale twardym lub miękkim, bez użycia pióra w zasadzie — w porównaniu do inskrypcji z okresu średniowiecza — nie uległy zmianie. Wydaje się, że dobrze zachowane tabliczki woskowe z tego okresu z wyraźnymi zapisami winno wydawać się jak rękopisy (na wzór inskrypcji powinno przygotowywać się do druku tylko tabliczki mocno zniszczone).

Najczęściej stosowana w odniesieniu do inskrypcji nowożytnych jest przytaczana już wcześniej instrukcja dotycząca wydawania źródeł epigraficznych, a opracowana dla największej polskiej serii z tego rodzaju przekazami, czyli *Corpus inscriptionum Poloniae*. Jej autorzy dopuścili jednak możliwość, że w niektórych sytuacjach wydawcy takich źródeł mogą odstąpić od jej zaleceń i zastosować zasady własne (które jednak winny być zawsze uzasadnione i dokładnie opisane). W ostatnim czasie duży ośrodek wydawania tego rodzaju przekazów powstał w środowisku historyków pracujących na uniwersytecie w Zielonej Górze, w którym również zmodyfikowano nieco dotychczasowe reguły edycji, rozszerzając je o pewne zasady przejęte z niemieckiej serii *Die Deutschen Inschriften*. W efekcie tego w publikowanych w tym ośrodku wydawnictwach m.in. przyjęto metodę chronologiczną edycji (wszystkie teksty w tomie dotyczącym określonego terenu ułożone są nie według miejscowości i dalej chronologicznie, ale od razu w porządku chronologicznym). Przesunięto również

²⁵⁷ Np. Karola Ogiera *Dziennik podróży do Polski 1635–1636*, przeł. E. Jędrkiewicz, cz. 1: wstępem historycznym i objaśnieniami opatrzył W. Czapliński, Gdańsk 1950; cz. 2: ze wstępem M. Pelczara oraz objaśnieniami historycznymi I. Fabiani–Madeyskiej, Gdańsk 1953; *Filipa Hainhofera dziennik podróży, zawierający obrazki z Frankonii, Saksonii, Marchii Brandenburskiej i Pomorza w roku 1617*, przeł. i oprac. K. Gołda, Szczecin 2000; *Poselstwo od Zygmunta III, króla polskiego, do Dymitra Iwanowicza, cara moskiewskiego (Samozwańca) z okazji jego zaślubin z Maryną Mniszchówną*, oprac. J. Byliński, Wrocław 2002; *Stanisława księcia Poniatowskiego Diariusz podróży w roku 1784 w kraje niemieckie przedsięwziętej*, wyd. J. Wijaczka, Kielce 2002; *Teodor Billewicz, Diariusz podróży po Europie w latach 1677–1678*, wyd. M. Kunicki–Goldfinger, Warszawa 2004; *Karol Stanisław Radziwiłł, Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, oprac. A. Kucharski, Toruń 2011. Więcej na temat wydanych dotąd relacji podróżniczych oraz zasad ich edycji zob. B. Rok, *Uwagi nad problemem edytorstwa relacji podróżniczych czasów wczesnonowożytnych*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 159–167.

²⁵⁸ Np. *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610–1612*, oprac. M. Kubala, T. Ścieżor, Liszki 1995; *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko–kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999; *Jan Tomasz Józefowicz, Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704*, oprac. P. Borek, Kraków 2003.

²⁵⁹ Por. np. *Wawrzyniec Grzymała Goślicki, O senatorze doskonałym księgi dwie, w których są wyjaśnione obowiązki urzędników oraz szczęśliwe życie obywateli i pomyślność państwa (1568)*, przeł. T. Bieńkowski, oprac. M. Korkolko, Kraków 2000; *Marcin Grosser, Krótkie i bardzo proste wprowadzenie do gospodarstwa wiejskiego*, przeł. z niem. J. Piprek, oprac. S. Inglot, Wrocław 1954.

górną granicę ich opracowania do 1815 r., a także zaczęto uwzględniać w tych edycjach też inskrypcje niezachowane w oryginale, których treść znana jest tylko z innych przekazów. Wprowadzono do nich również tłumaczenia tekstów oryginalnych inskrypcji w językach obcych na polski oraz dodano szersze komentarze²⁶⁰.

Niezależnie od rodzaju przyjętych przez edytorów na wzór zasad wydawniczych, podstawą każdej edycji inskrypcji nowożytnych winny być — w miarę możliwości — oryginalne napisy i jedynie w przypadkach ich zniszczenia oprzeć się można na ich podobiznach (rysunkach czy fotografiach) lub opisach. Podobnie jak to było z inskrypcjami średniowiecznymi, w tym okresie również jeżeli w efekcie jakichś wydarzeń (np. prac konserwatorskich) dojdzie do naruszenia lub zmiany treści inskrypcji lub pisma, wtedy traktujemy to jako fałszerstwo²⁶¹.

Edytor takich zapisów powinien wiernie oddać w druku również zewnętrzny wygląd oryginału, stąd nowe wiersze stosujemy tylko w sytuacjach sygnalizowanych już wcześniej. Inskrypcje wydajemy oczywiście w całości i jedynie w uzasadnionych sytuacjach można zrezygnować z ich pełnej edycji. Wszelkie skróty się rozwiązuje. W nawiasach kwadratowych uzupełniamy braki w tekście wynikające ze zniszczenia przekazu, a jeżeli nie jesteśmy w stanie tego dokonać — kropkami sygnalizuje się prawdopodobną liczbę brakujących liter. W analogicznych nawiasach poprawiamy także występujące w tekście błędy ortograficzne.

Daty oddajemy zgodnie z oryginałem, a ich rozwiązanie sprowadzone do dzisiejszej rachuby czasu powinno być umieszczane obok. Także cyfry zapisujemy zgodnie z podstawą źródłową.

Tekst odtwarzamy minuskułą lub majuskułą, zachowując ściśle właściwości pisowni oryginału. Łączną lub rozłączną pisownię wyrazów stosujemy zgodnie z obecnymi zasadami ortografii (jeżeli zapis w oryginale się od niej różnił, informujemy o tym w przypisie tekstowym).

4.2.5. ZASADY WYDAWANIA ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH I KARTOGRAFICZNYCH

Zasady wydawania nowożytnych źródeł ikonograficznych i kartograficznych, w porównaniu do metod stosowanych dla analogicznych przekazów średniowiecznych, nie uległy jakimś zasadniczym zmianom. Mimo że od XVI w. gwałtownie wzrosła liczba tego rodzaju źródeł (głównie z powodu wprowadzenia do ich wytwarzania i reprodukcji na coraz szerszą skalę nowych metod wykonania, takich jak rytowanie i druk), to jednak dla tego okresu także do dzisiaj nie opracowano żadnej, nawet bardzo ogólnej instrukcji, regulującej normy edycji ikonografii czy kartografii. Dlatego w zasadzie każdy wydawca tego rodzaju przekazów historycznych dzisiaj nadal stara się samodzielnie wypracować takie reguły, wzorując się jedynie na doświadczeniach poprzedników lub własnych²⁶².

Najczęściej publikacje różnego rodzaju atlasów i albumów zawierających reprodukcje nowożytnych rękopiśmiennych i drukowanych przekazów kartograficznych i ikonograficznych mają dość

²⁶⁰ J. Zdrenka, *Uwagi epigrafika*, s. 7–14. Por. też *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 10: *Inskrypcje województwa lubuskiego*, red. J. Zdrenka, z. 1: *Inskrypcje powiatu międzyrzeckiego do 1815 r.*, zeb. i oprac. M. Tureczek, Toruń 2006; z. 2: *Powiat wschowski*, zeb. i oprac. A. Górski, P. Karp, Toruń 2006; z. 3: *Powiat świebodziński*, zeb. i oprac. M. Tureczek, Toruń 2009; z. 4: *Powiat nowosolski: lapidaria w Bytomiu odrzańskim i Kożuchowie*, zeb. i oprac. A. Górski, Toruń 2009; zob. też J. Zdrenka, *Inskrypcje na zabytkach Rugii do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2001.

²⁶¹ Zgodnie z omawianą instrukcją wcześniejsze ich wydania drukowane traktuje się jako kopie, których odmiany uwzględniamy w przypisach tekstowych, zob. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, s. 9 [zob. Załącznik 7].

²⁶² Por. m.in. Red[akcja „Studiów Źródłoznawczych”], *Obecne perspektywy*, s. 278–280. Por. też V. Perkun, *Katalog pieczęci z ziem ukraińskich ze zbiorów profesora Mariana Gumowskiego*, Warszawa 2011.

zblizoną budowę. Z reguły zaczynają się one jakimś mniej lub bardziej szczegółowym wstępem (wprowadzeniem) informującym — często na szerokim tle porównawczym — m.in. o autorach wydawanych dzieł, okolicznościach powstania i dziejach publikowanych map, planów czy rysunków, przedstawieniem dotychczasowej najważniejszej literatury na ich temat oraz ich w miarę dokładnym opisem (z reguły w kolejności, w jakiej prezentowane są przekazy, czyli chronologicznej lub rzeczowo–chronologicznej; ten ostatni element opisu może być umieszczony też pod lub na odwrocie reprodukcji). Zasadniczą część takiej publikacji tworzą wówczas reprodukcje, najczęściej zdjęcia map, planów, rysunków itp. z zasobu poszczególnych archiwów, bibliotek lub muzeów. Jednostki tego rodzaju są ogłaszane drukiem w wydawnictwach obejmujących tylko czasy nowożytne, lub też w dziełach przedstawiających takie przekazy od średniowiecza po czasy najnowsze. Przykładem pierwszych wymienionych publikacji mogą być prace przybliżające czytelnikom tego rodzaju archiwalia toruńskie, np. Andrzeja Tomczaka *Carthographiae Torunensis exempla*²⁶³ czy Zenona H. Nowaka *Iconographiae Torunensis anno MDCLVI, quinque exempla*²⁶⁴. Obie wspomniane książeczki mają bardzo podobną konstrukcję: rozpoczynają się krótkimi wstępami o charakterze historycznym, po których następuje opis reprodukowanych dalej archiwaliów, składający się m.in. z informacji o tym, co przedstawiają, ich rodzaju (plan, rysunek), sygnaturach, wymiarach oraz skali (jeżeli została zaznaczona), materiale pisarskim (pergamin, papier), oryginalnym tytule, a dalej następują ewentualne dodatkowe komentarze (o autorze, genezie powstania, jakie obiekty i elementy dokładnie ukazują). Dopiero po takim opisie następują reprodukcje (fotografie lub skany) publikowanych przekazów. Z kolei przykładem drugiego, wymienionego wyżej rodzaju publikacji udostępniających drukiem m.in. przekazy nowożytne, ale umieszczone wśród archiwaliów od średniowiecza po czasy najnowsze, mogą być egzemplarze poszczególnych zeszytów zapoczątkowanego w 1993 r. i kontynuowanego do dzisiaj *Atlasu historycznego miast polskich*. W każdym z nich, oprócz historycznego wstępu, zalecanego planu katastralnego z okresu przedindustrialnego, mapy katastralnej z XIX w., współczesnego planu miasta czy jego zdjęć lotniczych, zamieszcza się również najbardziej reprezentatywne plany i widoki miast oraz najważniejszych obiektów architektonicznych z przeszłości, również z czasów nowożytnych. Z zasady taki przekaz (reprodukcja) opatrzone jest dokładnym opisem, w którym — oprócz tytułu — podaje się m.in. technikę wykonania oryginału, materiał, wymiary, sygnaturę, dane dotyczące jego autora, a także wcześniejsze miejsca ewentualnych publikacji²⁶⁵.

Jednak największe zasługi — jeżeli idzie o edycję źródeł kartograficznych — ma Instytut Historii PAN. Powstała w 1953 r. w jego ramach Pracownia Atlasu Historycznego była kontynuacją komórki o tej samej nazwie, funkcjonującej przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim. W efekcie jej prac jako pierwsze ukazały się drukiem dwa tomy Atlasu: *Województwo płockie około 1578 r.*, pod kierunkiem Stanisława Herbsta, i *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, opracowany przez Mariana Biskupa, przy współudziale Lucjana Koca, a pod redakcją Stanisława Herbsta²⁶⁶. W 1964 r. dokonano korekty początkowej koncepcji edycji atlasu i podjęto jego nową

²⁶³ A. Tomczak, *Carthographiae Torunensis exempla*, Toruń 1979.

²⁶⁴ Z. H. Nowak, *Iconographiae Torunensis anno MDCLVI, quinque exempla*, Toruń 1980.

²⁶⁵ Por. *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Elbląg*, oprac. hist. R. Czaja, oprac. kartograf. Z. Kozieł, Toruń 1993 oraz kolejne tomy i zeszyty.

²⁶⁶ *Atlas historyczny Polski*, Seria A: *Mapy szczegółowe*, t. 2: *Województwo płockie około 1578 r.*, pod kier. S. Herbsta, oprac. I. Gieysztorowa i in., Warszawa 1958; Seria B: *Mapy przeglądowe*, t. 1: *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, przy współudziale L. Koca, red. S. Herbst, Warszawa 1960–1961 [teka z mapami jest uzupełnieniem części tekstowej wydanej oddzielnie]. Zob. też np. K. Kozica, J. Pezda, *Imago Poloniae: dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 1–2, Bitburg–Warszawa 2002; *Cartographica Poloniae 1570–1930: katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem*

serię *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* według z góry przyjętej numeracji tomów²⁶⁷. Każdy taki tom składa się z zasady z dwóch części. Pierwsza obejmuje mapę główną (w skali 1:250 000) oraz szczegółowe mapy przeglądowe (w skali 1:500 000), przedstawiające osadnictwo, ukształtowanie terenu, zalesienie, sieć parafialną, podziały administracyjne państwowe i kościelne, drogi oraz plany wybranych, najważniejszych miast (w skali 1:10 000) z obszaru danego województwa. Drugą część takiego atlasu tworzą komentarze, zawierające m.in. omówienie podstawy źródłowej, metody opracowania, poruszające najważniejsze kwestie historyczne oraz kończące tom indeksy miejscowości i nazw fizjograficznych²⁶⁸. W 1976 r. zainicjowano serię *Atlas historyczny Polski. Mapy XVIII wieku*, przygotowując mapy wraz z komentarzami dla Śląska w końcu XVIII w.²⁶⁹

Nieco inaczej wyglądają niektóre edycje dzieł ikonograficznych z tego okresu, czego przykładem może być np. publikacja prac Jerzego Fryderyka Steinera, z zawodu białoskórnik, z zamiłowania rysownika, autora zbioru rysunków dotyczących Torunia i miast ziemi chełmińskiej oraz występującej na ich terenie architektury (1704–1761). Niestety, w czasie ostatniej wojny oryginalny album z tymi pracami zaginął, zachowały się jednak wykonane w 1942 r. negatywy i fotogramy dzieł F. Steinera, które zostały opublikowane drukiem w odrębnej publikacji. Rozpoczyna ją Przedślowie oraz szkice ukazujące Toruń w czasach saskich, sylwetkę autora rysunków i ich losy, które kończy wykaz podstawowej literatury przedmiotu. Później następują reprodukcje rysunków. Każdy z nich ma oryginalny tytuł zapisany XVIII-wieczną niemiecką ręką autora. Dla ułatwienia korzystania z tego wydawnictwa pod reprodukowanym rysunkiem umieszczono podpisy po polsku i we współczesnym niemieckim (będące tłumaczeniami oryginalnych tytułów) oraz numery stron, na których w dalszej części książki zamieszczono komentarze do poszczególnych ilustracji lub też tłumaczenia innych napisów umieszczonych na planie. Całość kończy Aneks z rękopiśmiennym projektem strony tytułowej i śródtytułowej Albumu Steinera z 1744 r. oraz wykonane po polsku i w języku niemieckim spisy rysunków²⁷⁰.

Na zakończenie tych rozważań można tu wspomnieć, że do dzisiaj również niektóre inne elementy ikonograficzne, jak np. herby czy pieczęcie, publikowane są w formie reprodukcji wraz z opisami

polskich w zbiorach szwedzkich, oprac. U. Ehrensward, Warszawa–Sztokholm 2008 (publikacja ukazała się z płytą); B. Krassowski, *Czteryście lat polskiej kartografii wojskowej 1580–1980: katalog wystawy, Białystok 5 maja 1980 r.*, Warszawa 1980; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1655–1814*, Warszawa 1980; H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast polskich w XVII–XIX wieku: katalog wystawy*, Warszawa 2007.

²⁶⁷ *Atlas historyczny Polski*, Seria: *Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 3: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966; t. 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin–Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973; red. ser. S. Trawkowski, M. Wilska, t. 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1993; red. ser. S. Trawkowski, t. 5: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1998, red. ser. S. Trawkowski, t. 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 2008.

²⁶⁸ Por. też K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie = Maps and plans of the Polish Commonwealth of the 17th c. in archives in Stockholm*, t. 1; t. 2: *Atlas Fryderyka Getkanta i atlas Wilhelma Thome: Utländske och Inländske Slott Städer och Fästen = Atlas of Fredrich Getkant and Atlas of Heinrich Thome: Utländske och Inländske Slott Städer och Fästen*, Warszawa 2011.

²⁶⁹ *Atlas historyczny Polski*, Seria: *Mapy XVIII wieku*, t. 1–2: *Śląsk w końcu XVIII wieku*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, oprac. K. Binek i in., Wrocław 1976–1984. Por. też *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej, 1779–1783*, t. 1, cz. A i B; t. 4, cz. A i B, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012.

²⁷⁰ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, oprac. M. Arszyski i in., Toruń 1998.

nie tylko samodzielnie w odrębnych wydawnictwach, ale też jako uzupełnienia lub ilustracje różnych innych edycji źródeł pisanych²⁷¹.

4.3. TEKSTY NAJNOWSZE

Wzrastająca gwałtownie od przełomu XVIII i XIX w. liczba źródeł rękopiśmiennych, drukowanych, ikonograficznych, a w końcu fonograficznych, audiowizualnych i — od niedawna — cyfrowych stawia wydawców najnowszych przekazów historycznych w znacznie większej skali, niż to było w przypadku archiwaliów z okresu poprzedniego przed problemem ich selekcji. Najważniejszą rolę przy tej czynności winny odgrywać m.in. takie kryteria: wartość poznawcza źródła, zasady heurystyki (krytyka), typowość przekazów i ich powtarzalność, a także — co jest nie mniej istotne — proveniencja archiwaliów. W czasie takiej selekcji bardzo ważne są — co jest zrozumiałe — przede wszystkim kompetencje naukowe, obiektywność i uczciwość poszczególnych edytorów. Cechy te są bardzo istotne, gdyż w przeszłości dość często — m.in. przez bardzo subiektywny dobór przekazów do druku — niektórzy wydawcy źródeł stwarzali nie zawsze prawdziwy, a niekiedy wręcz fałszywy obraz określonych wydarzeń z przeszłości lub nawet całych okresów historycznych. Dlatego tak istotne jest, aby przygotowywane publikacje źródłowe odtwarzały minioną rzeczywistość w sposób maksymalnie obiektywny, a nie próbowały ją kształtować zgodnie z poglądami naukowymi czy politycznymi ich wydawcy lub zleceniodawcy. Edytorzy powinni też zawsze pamiętać, że publikacje źródłowe przygotowuje się głównie po to, aby ułatwić innym pisanie syntez i innych prac monograficznych, a nie po to, aby je zastąpić²⁷².

Sygnalizowane trudności były zapewne też powodem — przynajmniej jeżeli weźmie się pod uwagę daty opracowania instrukcji dotyczących edycji przekazów średniowiecznych i nowożytnych — że najpóźniej powstały właśnie wskazówki (oficjalnie tylko ich projekty) dotyczące przygotowania do druku źródeł odnoszących się do historii najnowszej. Są one — w porównaniu z zaleceniami w sprawie edycji źródeł starszych — zdecydowanie bardziej liberalne, szczególnie jeżeli idzie o zasady modernizacji tekstów czy ingerencję wydawców w ich kształt zewnętrzny i wewnętrzny. W tym miejscu wymienić należy przede wszystkim przytaczany już, a opracowany przez I. Ichnatowicza, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*²⁷³ oraz pióra Stanisława Kalabińskiego i Feliksa Tycha, wydane w formie powielonej, *Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski* (zob. Załącznik 6)²⁷⁴. Zalecenia te — jak wynika z późniejszych wystąpień — nie zadowalały jednak wszystkich polskich uczonych i wydawców, a świadczy o tym np. dyskusja na Radzie Naukowej Instytutu Historii PAN z 2 VI 1972 r. na temat perspektyw wydawania źródeł historycznych. Podnoszono na niej — w odniesieniu do przekazów najnowszych — m.in. problem niedostatecznie wypracowanej metodyki wydawania źródeł z tego okresu (szczególnie materiałów statystycznych), sprawę rozproszenia inicjatyw wydawniczych i braku koordynacji poczynań edytorskich, a także oceny materiałów kwalifikowanych do wyda-

²⁷¹ Por. np. M. Hlebionek, *Katalog pieczęci przy dokumentach samoistnych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, Warszawa 2012; *Dwa pamiętniki z XVII wieku*, s. 74.

²⁷² Por. F. Tych, *Problematyka wydawnictw źródłowych z zakresu historii najnowszej*, „Z Pola Walki”, R. 6, 1963, nr 1–2 (21–22), s. 287–291.

²⁷³ I. Ichnatowicz, *Projekt*, s. 99–124 [zob. Załącznik 5]. Chronologicznie z granicami tej instrukcji częściowo zajął się omówione wcześniej wytyczne opracowane pod red. K. Lepszego.

²⁷⁴ *Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski* [zob. Załącznik 6]. Materiały te były referowane na posiedzeniu Komisji Wydawnictw Źródłowych IH PAN 29 I 1959 r., A. Sucheni–Grabowska, *W sprawie wydawania*, s. 133.

nia, zagadnienia edycji źródeł w języku oryginału i tłumaczeniu na polski, publikacji fotomechanicznych itp.²⁷⁵

Analogicznie jak to było w wypadku przekazów wcześniejszych, także w przypadku edycji z tekstami źródeł najnowszych muszą być przestrzegane pewne ogólne i wspólne zasady przewidziane dla wszystkich naukowych wydawnictw źródłowych, niezależnie od ich rodzaju (np. dotyczących też akt rachunkowo–buchalteryjnych, statystycznych, źródeł masowych i innych). Warto też podkreślić, że projekt instrukcji I. Ichnatowicza nie obejmuje w swoich ustaleniach przekazów historycznych publikowanych do celów dydaktycznych i popularyzatorskich, które — zgodnie zresztą z sugestią tego uczonego — winno się również dla tego okresu przygotowywać w sposób zaproponowany wcześniej przez A. Wolffa dla źródeł średniowiecznych²⁷⁶. Wydawnictwa przekazów z czasów najnowszych mogą mieć także charakter edycji zwartych lub zbiorów oraz wyborów źródeł, a drukowane są najczęściej — podobnie jak źródła z wcześniejszych okresów — jako publikacje samoistne lub załączniki do innych prac. Mogą one być ogłaszane w postaci podobizn (fotografie, skany), tylko drukiem lub w formie mieszanej. Treść niektórych przekazów najnowszych można też przybliżać badaczom za pomocą rejestrowania, w sposób tabelaryczny i na wiele innych sposobów. W wypadku źródeł statystycznych czy księgowo–finansowych (buchalteryjnych) edytor — zaznaczając jednak wszystkie opuszczenia — ma prawo w określonych sytuacjach publikować tylko fragmenty takich przekazów, np. poszczególne tabele lub konta, sumy końcowe lub wyciągi z tabel, rachunków czy kont. Celem każdego z wymienionych sposobów przygotowania takich wydawnictw — niezależnie od jego formy — musi być jednak nie tylko ogłoszenie drukiem jakiegoś przekazu, ale i w miarę dokładne poinformowanie o zawartości zasobu, z którego on pochodzi. Treść źródła publikuje się z zasady wraz ze wszystkimi załącznikami, nie tworząc z tych ostatnich osobnych jednostek wydawniczych.

4.3.1. ZASADY WYDAWANIA DOKUMENTÓW I AKT NAJNOWSZYCH

Analogicznie jak to było w okresach wcześniejszych, również w przypadku edycji najważniejszych przekazów z czasów najnowszych — mimo ich wręcz lawinowo wzrastającej liczby — staramy się je wydawać w pewnych całościach, tak aby po lekturze potencjalny badacz nie musiał prowadzić dodatkowej kwerendy archiwalnej lub bibliotecznej. Niekiedy jednak — głównie w przypadku źródeł, które nie zawsze są bardzo ważne, a za to często powtarzalne i masowe — publikujemy je nie *in extenso*, ale w ekscerptach, rejestrach, a nawet w formie tabelarycznej. Podstawą edycji najnowszego przekazu historycznego winien być — co jest oczywiste — w miarę możliwości także oryginał, a gdy takowy się nie zachował, jego kopia współczesna lub późniejsza. W razie przetrwania większej liczby oryginałów, jako egzemplarz do wydania przyjmujemy ten, który dotarł do odbiorcy lub był dla niego przeznaczony, albo inny z zachowanych (wybór taki trzeba jednak uzasadnić, a istotne różnice występujące w zachowanych przekazach sygnalizuje się w przypisach tekstowych). Stąd zawsze, np. w przypadku edycji korespondencji z XIX–XX w., drukujemy oryginał, a nie minutę, a w wypadku prasy lub druków, tekst wydrukowany, a nie rękopis, jego korektę itp. Tylko w wyjątkowych sytuacjach, gdy ma się do czynienia z ważnymi odstępstwami w redakcji przekazów najnowszych, teksty takie można drukować obok siebie w kolumnach. Jeżeli źródło zachowało się w języku oryginalnym, w edycjach ściśle naukowych jego przekłady można pominąć. Teksty szyfrowane odcyfrowujemy i to one powinny być podstawą wydania (w przypisie podaje się klucz do ich odszyfrowania). Falsyfikaty drukuje się tylko wtedy, gdy odegrały jakąś istotniejszą rolę i uchodziły za autentyki.

²⁷⁵ Red[akcja „Studiów Źródłoznawczych”], *Obecne perspektywy*, s. 279–280.

²⁷⁶ I. Ichnatowicz, *Projekt*, s. 100 [zob. Załącznik 5].

Przy przygotowywaniu dokumentów i akt najnowszych do druku edytor musi również przestrzegać ustalonych zasad i norm postępowania. Tekst wydawanych źródeł z tego okresu może już być znacząco modernizowany. Poprawia się np. — zgodnie z obecnie przyjętymi regułami — jego interpunkcję, ale w ten sposób, aby nie zmienić sensu przekazu. Tylko w wyjątkowych sytuacjach, gdy ma to znaczenie dla badań, można pozostawić oryginalną pisownię źródła. Przy przekazach zapisanych w innych językach, przy modernizacji opieramy się z reguły na najnowszych wydawnictwach historycznych z danego kraju i instrukcjach wydawniczych dotyczących źródeł w tym języku. Imiona i nazwy własne podaje się najczęściej w brzmieniu oryginalnym.

Wskazówki dotyczące edycji historycznych źródeł najnowszych zalecają też, aby — przynajmniej w określonych sytuacjach — wszelkie mniej lub bardziej istotne części przekazów (nadruki, stemple, formuły grzecznościowe i podpisy, datacje, zapisy końcowe i kancelaryjne) opuszczać. W niektórych publikacjach źródłowych wydawca może też drukować tylko określone fragmenty tekstu. W takich sytuacjach dokonane opuszczenia sygnalizujemy dwiema kreskami — lub przypisami tekstowymi.

Wszelkie skrócenia występujące w wydawanych tekstach najnowszych zasadniczo należy łączyć bez użycia nawiasów kwadratowych. Oddaje się je zgodnie z obowiązującymi zasadami, używając w miarę możliwości ortografii praktykowanej w okresie, kiedy powstało źródło. W sytuacjach, gdy mamy do czynienia z często występującymi w wydawanych przekazach skrótami różnych miar, wag czy rodzajów pieniędzy, skrótami konwencjonalnymi lub też określającymi jakieś dostojęstwa, tytuły i stopnie służbowe, po ujednoczeniu pisowni możemy je pozostawić w tekście. Edytor może też sam wprowadzić swoje skróty do źródła, jednak w taki sposób, że przy pierwszym wystąpieniu w przekazie źródłowym skróconego wyrazu należy oddać go w pełnej formie lub formę taką umieścić w Wykazie skrótów. Kiedy rozwiązanie skrótu nie jest jednoznaczne i może budzić jakieś wątpliwości, w tekście podajemy (antykwą, w nawiasie kwadratowym) wersję zdaniem wydawcy najbardziej prawdopodobną, a w przypisie tekstowym ewentualne inne możliwości jego odczytu. Imiona, nazwiska czy nazwy topograficzne oznaczone w źródłach literami początkowymi rozwiązujemy (jednak w razie jakichkolwiek wątpliwości zapis ten podaje się również antykwą w nawiasie kwadratowym albo wyjaśnia w przypisie tekstowym). Kryptonimy i pseudonimy występujące w tekście źródłowym oddajemy w brzmieniu oryginalnym, rozwiązując je obok kursywą w nawiasie kwadratowym.

Daty podaje się w całym wydawnictwie źródłowym w jednakowy sposób (dzień cyfrą arabską, miesiąc — cyfrą rzymską, rok — znowu arabską, bez oddzielania kropkami). Jeżeli oryginalna data źródła jest inna niż obecnie stosowana — pozostawiamy ją w tekście, a obok w nawiasie kwadratowym kursywą zamieszcza się jej współczesne rozwiązanie.

Cyfry rzymskie występujące w przekazach źródłowych zachowuje się tylko w datacji i numeracji władców oraz zwrotach i nazwach, w których używa się ich tradycyjnie. W pozostałych przypadkach zastępujemy je cyframi arabskimi. Ułamki piszemy przy pomocy kreski poziomej.

Podobnie jak to było ze źródłami z wcześniejszych epok, również w przypadku przekazów najnowszych wydawca powinien starać się, aby zewnętrzna postać ogłaszanego drukiem przekazu w publikacji była możliwie wiernie oddana. Edytor ma jednak prawo wprowadzać doń odstęp, np. zaczynać od nowej linii poszczególne fragmenty tekstu czy artykuły oraz opatrywać je nadaną przez siebie numeracją ciągłą. Ustępy wykreślone lub uzupełnienia tekstu i dopiski, jeżeli przynależą do niego bezpośrednio, pozostawiamy w edycji, sygnalizując je tylko przypisami tekstowymi. Podobnie postępuje się z fragmentami skasowanymi. W wydawnictwach z tego okresu również zaznaczamy przypisami tekstowymi zauważone zmiany ręki lub atramentu (alternatywnie zmiany takie można również omówić we Wstępie, stosując przypisy tylko w przypadkach wyraźnie wymagających specjalnego objaśnienia).

Każdą zaobserwowaną lukę w podstawie jakiegoś wydania (np. miejsca nieczytelne, wątpliwe skrócenia itp.) uzupełnia się antykwą w nawiasie kwadratowym lub sygnalizuje przypisem tekstowym. Instrukcja dla źródeł najnowszych nie przewiduje stosowania w tych edycjach — w przeciwieństwie np. do wskazówek dotyczących średniowiecza — umownych znaków graficznych.

Źródła z omawianego okresu wydajemy zasadniczo także w porządku chronologicznym i tylko w przypadku bardzo ważnej potrzeby przekazy najnowsze można dodatkowo dzielić na jakieś grupy rzeczowe, w ramach których przestrzegamy jednak nadal zasad chronologii.

Zdania, które pisarz pozostawił niedokończone, lub brak zakończenia całego tekstu sygnalizuje się przypisem tekstowym. W podobny sposób zaznacza się miejsca zniszczone, lub umyślne i nieumyślne opuszczenia wyrazów.

Błędy gramatyczne i ortograficzne oraz zwykłe omyłki pisarza poprawiamy bez zaznaczenia i tylko gdy wydawca przekazu uzna, że mogą one mieć znaczenie dla czytelnika źródła, pozostawiamy je (potwierdzając to dodatkowo przy pierwszym wystąpieniu w przekazie skróconym sic w nawiasach kwadratowych [s/]). Błędy logiczne lub wadliwą konstrukcję zdania sygnalizuje się również podwójnym sic w analogicznych nawiasach [ss/].

Dodatkowe uwagi edytora dotyczące tekstu źródłowego umieszcza się — podobnie jak to było z przekazami z wcześniejszych epok — w przypisach tekstowych, które tradycyjnie oznaczamy małymi literami alfabetu łacińskiego. Pojedyncze odsyłacze dotyczą tylko jednego słowa; gdy chcemy oznaczyć przypisem jakąś grupę wyrazów, to ujmujemy je literami z kreskami, np. ^{a-a}, ^{b-b}, ^{c-c} itd. Redakcja przypisów winna być zwięzła. Ich językiem jest zawsze język wydawnictwa, czyli najczęściej polski, chociaż w niektórych publikacjach dotyczących źródeł z tego okresu zdarzają się przypisy dwujęzyczne lub tylko w języku obcym.

Tekst, który w wydawnictwie źródłowym dotyczącym czasów najnowszych został napisany przez edytora (nie dotyczy to wstępu czy indeksów) — dla odróżnienia od treści przekazu źródłowego publikowanego antykwą (również w przypisach tekstowych) — winien być drukowany kursywą.

Nie zawsze wszystkich powyższych reguł do końca przestrzegano w praktyce edytorskiej. Np. wydany na początku XX w. w sześciu tomach diariusz sejmu z lat 1830–1831 rozpoczyna się Spisem rzeczy i Słowem wstępnym (bez żadnych informacji o przyjętych przez wydawcę zasadach edytorskich), po których następują listy senatorów oraz posłów i deputowanych, właściwe protokoły z posiedzenia sejmu opatrzone nielicznymi przypisami cyfrowymi, a całość kończą dwa indeksy: osobowy i rzeczowy oraz Omyłki druku. Podobny układ mają następne tomy z tej serii²⁷⁷. W 1915 r. opublikowano z kolei edycję, zatytułowaną *Królestwo Polskie. Dokumenty historyczne dotyczące prawno-politycznego stosunku Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego*, obejmujące przekazy z lat 1791–1914, w formie prostego ich przedruku. Akty te były już wcześniej drukowane albo w *Volumina Legum* (Konstytucja 3 maja), lub w dziennikach praw Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Informacje o ich pierwodruku podawano zresztą w przypisie na początku poszczególnych źródeł²⁷⁸.

²⁷⁷ *Dyaryusz sejmu z r. 1830–1831*, wyd. M. Rostworowski, t. 1–6, Kraków 1907–1912.

²⁷⁸ *Królestwo Polskie, dokumenty historyczne dotyczące prawno-politycznego stosunku Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego*, wyd. M. Radziwiłł, B. Winiarski, Warszawa–Lublin–Łódź 1915. Por. też *Organizacja administracyjna Komisji Rządzącej r. 1807. Wybór dokumentów*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1917, gdzie jednak edytor — mimo że większość z tych przekazów była drukowana w dziennikach urzędowych z 1807 r. — oparł się głównie na protokołach zachowanych w zasobie ówczesnego Archiwum Akt Dawnych w Warszawie; *Dyaryusze sejmów Księstwa Warszawskiego*, z. 1: *Dziennik posiedzeń izby poselskiej sejmu r. 1809*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1913, czy publikacja *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917. Drukowano jako rękopis*, Kraków 1917.

Przykładem podobnej edycji przygotowanej w okresie międzywojennym mogą być *Konstytucje polskie 1791–1921*²⁷⁹ czy cztery tomy *Źródeł do dziejów wojny polsko–rosyjskiej 1830–1831 r.*²⁸⁰ Te ostatnie obejmują głównie akta operacyjne Naczelnego Dowództwa i większych jednostek polskich (część z nich była już wcześniej drukowana). Pisownia tych przekazów została w druku zmodernizowana (bez zmian pozostawiono jednak występującą w nich tytulaturę). Poszczególne źródła otrzymały nagłówki, na które składa się numer kolejny, miejsce i data jego wystawienia, krótki regest (przy korespondencji podawano również nadawcę i odbiorcę), a także informację o miejscu przechowywania i ewentualnego druku. Dopiero po nim następował tekst źródłowy, a np. tom 1 edycji kończyły *Regesty* i mapa *Teatr wojny narodowej w roku 1831*.

Również publikacje przekazów tego rodzaju powstałe w Polsce po 1945 r. nie zawsze początkowo w pełni odpowiadały dzisiejszym wymogom. Jednym z powodów tego stanu był fakt, że edycje takie postrzegano wówczas przede wszystkim jako informacyjne lub propagandowe. Przykładem może tu być książka *Ukonstytuowanie Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (dokumenty)*²⁸¹, wydana bez przypisów, ale za to ilustrowana fotokopiami archiwaliów i planami, publikacja o dokumentach i materiałach dotyczących niemieckich obozów w Polsce²⁸², czy przygotowane do druku przez Wydział Archiwalny MSZ ZSRR *Dokumenty i materiały z przedednia drugiej wojny światowej*, w której to publikacji największy nacisk położono głównie na wierność i ścisłość przekładu²⁸³.

Było jednak i w tym okresie również wiele źródłowych publikacji naukowych dotyczących czasów najnowszych, które nie miały żadnego bezpośredniego związku z ówczesną rzeczywistością polityczną lub dotyczyły ją tylko w sposób pośredni. Miały one różny charakter: np. rocznikowy, mogły dotyczyć całego kraju lub jego poszczególnych regionów, miast albo nacji, jakiegoś znaczącego wydarzenia z przeszłości itp. i obejmowały albo pełne edycje określonej grupy dokumentów czy akt, lub też ograniczały się tylko do ich mniej lub bardziej reprezentatywnego wyboru. W tym miejscu przytoczyć można m.in. liczne publikacje odnoszące się do okresu Księstwa Warszawskiego²⁸⁴, przygotowane do druku już przede wszystkim w oparciu o zalecenia instrukcji K. Lepszego.

Najbardziej typowym przykładem wydawnictwa źródłowego dla tego okresu są jednak — co trzeba podkreślić — nie pełne edycje jakichś jednostek archiwalnych czy bibliotecznych, a różnego rodzaju wybory czy wypisy z przekazów dotyczących określonych wydarzeń, osób czy instytucji. W tym miejscu — traktując tu niektóre przynajmniej fakty i wydarzenia historyczne chronologicznie — wymienić można np. poprzedzoną Wstępem, opatrzoną przypisami cyfrowymi oraz indeksem nazwisk edycję pism i dokumentów dotyczących Powstania Listopadowego i Gromad Ludu

²⁷⁹ *Konstytucje polskie 1791–1921*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1922 (wyd. 3, poprawione).

²⁸⁰ *Źródła do dziejów wojny polsko–rosyjskiej 1830–1831 r.*, wyd. B. Pawłowski, t. 1: *Od 30 listopada 1830 do 4 marca 1831 r.*, Warszawa 1931; t. 2: *Od 5 marca do 11 maja 1831 r.*, Warszawa 1932; t. 3: *Od 12 maja do 15 lipca 1831 r.*, Warszawa 1933; t. 4: *Od 16 lipca do 8 października 1831 r. oraz uzupełnienia*, Warszawa 1935. Por. np. mającą charakter popularny edycję *Dokumenty historyczne z wojny europejskiej*, z. 1: *Od roku 1914–1915*, oprac. A. Nowaczyński, Warszawa 1922.

²⁸¹ *Ukonstytuowanie Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (dokumenty)*, Lublin 1945.

²⁸² *Dokumenty i materiały*, t. 1: *Obozy*, oprac. N. Blumental, Łódź 1946.

²⁸³ *Dokumenty i materiały z przedednia drugiej wojny światowej*, t. 1: *Listopad 1937–1938, z archiwum Niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych*; t. 2: *1938–1939, archiwum Dirksena*, Warszawa 1949.

²⁸⁴ Zob. m.in. *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, wyd. W. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, t. 1: *1807–1808*, Warszawa 1964; t. 2: *1809–1810*, Warszawa 1964; t. 3: *1811–1812*, Warszawa 1967; t. 4: *1812–1813 i uzupełnienia 1808–1810*, Warszawa–Łódź 1969; *Statystyka Departamentu Bydgoskiego ułożona w kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1972.

Polskiego²⁸⁵, liczne publikacje o szeroko rozumianych wydarzeniach związanych z Powstaniem Styczniowym²⁸⁶, publikacje źródeł dotyczące ruchów rewolucyjnych (z reguły mocno zideologizowane)²⁸⁷, związane z okresem międzywojennym²⁸⁸, II wojną światową i eksterminacją ludności²⁸⁹,

²⁸⁵ *Wybór źródeł do Powstania Listopadowego*, wyd. J. Dutkiewicz, Wrocław 1957; *Lud Polski, wybór dokumentów*, wyboru dokonała i wstępem zaopatrzyła H. Temkinowa, Warszawa 1957; *Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Królestwie Polskim. Gustaw Ehrenberg i „Świątokrzyżcy”*, [red. t. W. A. Dżakow, S. Kieniewicz, W. Śliwowska], Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978 (wydany wspólnie przez PAN i Akademię Nauk ZSRR). Por. też składający się z dwóch części (Studiów i Materiałów) polsko–rosyjski tom wydany również przez PAN i AN ZSRR, gdzie w części źródłowej przekazy podzielono na grupy, a w ich ramach chronologicznie, a każdy z nich poprzedza numer, regest (tytuł) oraz miejsce i data wydania. Pod źródłem umieszczano informację o miejscu jego przechowywania i sygnaturze oraz przypisy tekstowe i rzeczowe. Całe wydawnictwo zamykają dwa indeksy (nazwisk i nazw geograficznych) i spis ilustracji, *Spoleczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku*, dokumenty do dr. przygot. W. A. Dżakow, W. Śliwowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.

²⁸⁶ Np. *Raporty polityczne konsulów generalnych Francji w Warszawie 1860–1864*, oprac. I. Koberdowa, Wrocław 1965; *Polska działalność dyplomatyczna w 1863–1864 r. Zbiór dokumentów*, t. 2: *Korespondencja agentów dyplomatycznych Rządu Narodowego. W Anglii i Austrii*, oprac. H. Wereszycki, w Watykanie oprac. A. Lewak, w Niemczech oprac. S. Kieniewicz, red. A. Lewak, Warszawa 1963.

²⁸⁷ *Rewolucyjna konspiracja w Królestwie Polskim w latach 1840–1845: Edward Dembowski*, [red. t.: W. A. Dżakow, S. Kieniewicz, W. Śliwowska; dokumenty do druku przygotowali: W. A. Dżakow et al.], Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981 (tom wydany wspólnie przez PAN i Akademię Nauk ZSRR); *Pierwsza Międzynarodówka a sprawa polska. Dokumenty i materiały. Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników w świetle polskiej prasy emigracyjnej i krajowej w latach 1864–1872*, red. M. Żychowski, Warszawa 1965; *Kółka socjalistyczne, gminy i Wielki Proletariat, procesy polityczne 1878–1888. Źródła*, zeb., oprac. i wstępem opatrzył L. Baumgarten, Warszawa 1966; *Wypadki majowe 1891 roku w Żyrardowie. Wydawnictwo źródeł*, zeb. i oprac. H. Rappaport, Warszawa–Łódź 1973; *Reakcja Stołypinowska w Królestwie Polskim 1907–1910*, oprac. H. Rappaport, Warszawa 1974; *PPS–Lewica, 1906–1918. Materiały i dokumenty*, t. 1: *1906–1910*, [red. i wstęp F. Tych, oprac. J. Kanczewicz i J. Kasprzakowa, przy współudziale S. Piechowicza i R. Stanisławskiej], Warszawa 1961; t. 2: *1911–1914*, [red. i wstęp F. Tych, oprac. J. Kasprzakowa], Warszawa 1962.

²⁸⁸ *O Niepodległą i granice*, t. 1: *Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, oprac. M. Jabłonowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 1999; t. 2: *Raporty i komunikaty naczelnich władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, oprac. M. Jabłonowski, P. Stawecki, T. Wawrzyński, Warszawa–Pułtusk 2000; t. 3: *Raporty i informacje Biura Propagandy Zagranicznej Prezydium Rady Ministrów 1920–1921*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2002; t. 4: *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa–Pułtusk 2001; t. 5: *Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, Warszawa–Pułtusk 2004; t. 6: *Komitet Narodowy Polski, protokoły posiedzeń 1917–1919*, oprac. M. Jabłonowski, D. Ciszowska–Hydzik, Warszawa–Pułtusk 2007; t. 7: *Raporty Straży Kresowej 1919–1920 Ziem Północno–Wschodnich opisane*, oprac. J. Gierowska–Kałaur, Pułtusk–Warszawa 2011; *Bitwa Warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1–2, red. M. Tarczyński, A. Bartnik i in., Warszawa 1995–1996 (edycję tę ilustrują liczne zdjęcia, a każdy przekaz opatrzony przypisami tekstowymi i rzeczowymi poprzedza nagłówek z numerem, regestem lub tytułem i datą); *Bitwa Lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1–2, red. M. Tarczyński, A. Bartnik, J. Cisek, Warszawa 2002–2004; *Wiś polska w latach wielkiego kryzysu, 1929–1935. Materiały i dokumenty*, oprac. J. Ciepielewski, Warszawa 1965; *Zwycięzcy za drutami. Jeńcy polscy w niewoli (1919–1922). Dokumenty i materiały*, oprac. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1995; *Polscy jeńcy wojenni w niewoli sowieckiej w latach 1919–1922. Materiały archiwalne*, [red. M. Skowronek, A. Gutowski], Warszawa 2009.

²⁸⁹ *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, red. nauk. S. Stanisławska, Warszawa 1965; *Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Wybór źródeł*, wyd. C. Łuczak, Poznań 1966; *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, wyd. T. Esman, W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Poznań 1967 i in. Na odrębną uwagę zasługują edycje powstałe już po 1989 r., np.: *Protokoły [z] posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, red. nauk. M. Zgórniak, t. 1: *październik 1939–czerwiec 1940*, oprac. W. Rojek, przy współpr. A. Suchcitz, Kraków 1994; t. 2: *(czerwiec 1940–czerwiec 1941)*, Kraków 1995; t. 3: *(czerwiec–grudzień 1941)*, Kraków 1996; t. 4: *(grudzień 1941–*

czasami PRL²⁹⁰, archiwami znaczących osób²⁹¹, czy odkłamywania sądów związanych z historią tych ostatnich okresów²⁹². Pominięto w tej egzemplifikacji edycje źródłowe, o których powstaniu

sierpień 1942), Kraków 1998; t. 5: *(wrzesień 1942–lipiec 1943)*, Kraków 2001; t. 6: *(lipiec 1943–kwiecień 1944)*, Kraków 2003; t. 7: *(maj–listopad 1944)*, Kraków 2006; t. 8: *(grudzień 1944–sierpień 1945)*, Kraków 2008; *Dokumenty Rządu RP na obczyźnie, suplementy do tomów I–VIII protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, październik 1939–sierpień 1945*, Kraków 2010; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939 r. Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, red. C. Grzelak, Warszawa 1995, czy z serii *Z archiwów sowieckich*, t. 1: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, dokumenty przeł., oprac. oraz wstępem i przypisami opatrzył W. Materski, Warszawa 1992; t. 2: *Armia Polska w ZSRR 1941–1942*, dokumenty przeł., oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem W. Materski, Warszawa 1992; t. 3: *Konflikty polsko–sowieckie 1942–1944*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem W. Roszkowski, tł. dokumentów W. Materski, Warszawa 1993; t. 4: *Stalin a Powstanie Warszawskie*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem T. Strzembosz, dokumenty przeł. W. Materski, Warszawa 1994; t. 5: *Powrót żołnierzy AK z sowieckich łagrów*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem A. Paczkowski, dokumenty przeł. W. Materski, Warszawa 1995, gdzie każdy z przekazów udostępniono badaczom w dwóch wersjach: w formie kserokopii oryginału i tłumaczeniu na język polski wraz z przypisami rzeczowymi, w którym to przekładzie uwzględniono wszystkie znaki kancelaryjne, adnotacje, przekreślenia itp. Por. też wydany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych i Federalną Służbę Archiwalną Rosji ilustrowany licznymi faksymiliami oryginałów wybór dokumentów tłumaczonych na język polski pt. *Katyni. Dokumenty zbrodni*, red. nauk. W. Materski i in., oprac. W. Materski i in., t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995; t. 2: *Zagłada, marzec–czerwiec 1940*, Warszawa 1998; t. 3: *Losy ocalałych, lipiec 1940–marzec 1943*, Warszawa 2001; t. 4: *Echa Katynia, kwiecień 1943–marzec 2005*, Warszawa 2006. Każdy przekaz poprzedza tu również nagłówek z numerem, datą, miejscem wydania, tytułem lub regestem, a po źródle zamieszczono informację o jego formie kancelaryjnej (np. oryginał, maszynopis) i przypisy. Zob. też *Archiwum Ringelbluma, konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, red. F. Tych, t. 1: *Listy o zagładzie*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997; t. 2: *Dzieci — tajne nauczanie w getcie warszawskim*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 2000; t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000, gdzie również transkrypt lub przekład relacji dodatkowo poprzedza regest, a po tekście podano dane o sygnaturze, formie kancelaryjnej (oryginał, kopia, rękopis, maszynopis), języku, stronie, formacie, atramencie.

²⁹⁰ *Protokoły posiedzeń Prezydium Krajowej Rady Narodowej 1944–1947*, oprac. J. Kochanowski, Warszawa 1995; *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku: wybór dokumentów*, przygot. M. Motas, Warszawa 1995; *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, t. 1: *Władze i instytucje centralne. Województwo olsztyńskie*, red. W. Borodziej, H. Lemberg, oprac. W. Borodziej, C. Kraft, Warszawa 2000; t. 2: *Polska Centralna. Województwo śląskie*, red. W. Borodziej, H. Lemberg, oprac. I. Eser, J. Kochanowski, Warszawa 2000; t. 3: *Województwo poznańskie i szczyński*, red. W. Borodziej, H. Lemberg, oprac. S. Jankowiak, K. Steffen, Warszawa 2001; t. 4: *Pomorze Gdańskie i Dolny Śląsk*, red. D. Boćkowski, oprac. I. Eser, W. Stanekowski, C. Kraft, S. Jankowiak, Warszawa 2001. Por. też np. *Bydgoszcz 3–4 września 1939 r. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008, gdzie w 2 części tej książki zamieszczono dziewięć edycji źródłowych (fragmentów lub wyborów z różnych przekazów). Każdą poprzedza wstęp oraz numer, nagłówek z datą i miejscem wydania oraz regestem, a po nich informacje, skąd je wzięto (archiwum, sygnatura lub inne wydawnictwo źródłowe).

²⁹¹ *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, wyd. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001, czy mająca nieco inny charakter edycja *Akcja dywersyjna „N”. Dokumenty i materiały z archiwum Tadeusza Żenczykowskiego*, wyd. G. Mazur, Wrocław 2000.

²⁹² *Polska–ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(B) 1944–1949*, oprac. G. A. Bordiugov, A. Kochański, A. Koseski, G. F. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa 1995; *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998 (tłumaczenia w pełnym brzmieniu bez skrótów); *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Polskie podziemie 1939–1941. Lwów, Kołomyja, Stryj, Złoczów*, [red. nauk. Z. Gajowniczek i in., przeł. M. M. Motyl–Blinczykow, M. Słoń–Nowaczek, I. Diedow], Warszawa–Kijów 1998; t. 2: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, [red. nauk. Z. Gajowniczek i in., wybór i oprac. nauk. J. Szapował, J. Tucholski; red. nauk. W. Chudzik i in., przeł. M. Słoń–Nowaczek], Warszawa–Kijów 2000 (tłumaczenia dokumentów *in extenso* na polski i ukraiński (przy tekstach rosyjskich rezygnowano z tłumaczeń

i kształcie decydowały przede wszystkim względy ideologiczne, a które były kierowane najczęściej do tzw. aktywu lub przedstawicieli określonej opcji politycznej²⁹³.

Wydawcy większości wymienionych wyżej publikacji wykorzystywali już w mniejszym lub większym stopniu zalecenia wymienionych wyżej wskazówek wydawniczych albo przynajmniej opierali się na jakichś wcześniejszych edycjach tego rodzaju przekazów. Stąd — przynajmniej od lat 60. XX w. — zasadą stało się poprzedzanie wydawnictw źródłowych mniej lub bardziej obszernymi wstępami (niekiedy również z dokładnym omówieniem zastosowanych zasad edytorskich), a — w przypadku zbiorów dokumentów i akt — opatrywanie poszczególnych przekazów nagłówkami złożonymi z reguły z numeru kolejnego, daty i miejsca wydania oraz rejestru. Po tekście źródłowym zamieszczano najczęściej również informacje o jego formie kancelaryjnej (oryginał, kopia) i zewnętrznej (rękopis, maszynopis, druk), przypisy tekstowe i rzeczowe oraz dodatkowe uwagi. Oczywiście kolejność i miejsce umiejscowienia tych elementów często ulegały pewnym zmianom.

Niestety, nie zawsze tak było. Niekiedy (nawet ostatnio) niektórzy edytorzy najnowszych tekstów historycznych zupełnie ignorowali stosowane instrukcje wydawnicze czy zasady edytorskie wypracowane przez innych wydawców i uczonych (a przynajmniej o tym nie informowali we wstępach do swoich edycji). Jeszcze dzisiaj ciągle się zdarza, że publikacje niektórych przekazów z XIX czy XX w. ograniczają się do ich przepisania i np. ponownego wydrukowania, bez żadnego wstępu (wyjaśniającego np. jego pochodzenie, sygnaturę, kompletność, cel i metodę edycji), nie mówiąc już o jakimkolwiek aparacie naukowym. Oczywiście tego typu działalność edytorska nie ma nic wspólnego z pracą naukową i praktycznie pozbawiona jest większego sensu²⁹⁴. Zamiast tego rodzaju publikacji chyba lepiej i prościej byłoby tak wydawane źródła po prostu tylko zdigitalizować i od razu ogłaszać w Internecie.

Z kolei jednym z przykładów w miarę poprawnej edycji materiałów najnowszych może być np. publikacja Doroty Michaluk, ukazująca raporty wywiadowcze Romualda Ziemkiewicza do II Oddziału Sztabu Generalnego Wojska Polskiego z lat 1922–1923²⁹⁵. Pracę tę — ogłoszoną drukiem w dwóch częściach w kolejnych tomach jednego z czasopism — rozpoczyna obszerne wprowadzenie przedstawiające zarówno życie i działalność autora tych przekazów, jak i miejsce ich przechowywania, opis i tematykę. Później następuje druk raportów. Każdy z nich poprzedza nagłówek składający się z numeru kolejnego (zaznaczonego jednak cyframi rzymskimi poprzedzonymi terminem dokument), bardzo krótkiego rejestru ograniczającego się z reguły do podania danych nadawcy i adresata lub adresatów raportu oraz jego daty, skrótovej sygnatury archiwalnej, oznaczenia karty, na której zapisano przekaz, i informacji o pieczęci określającej stopień tajności materiałów w kancelarii odbiorcy. Sam tekst źródła został przygotowany do druku w zasadzie zgodnie z obowiązującymi instrukcja-

na ukraiński), czy *Polskie podziemie na terenie Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, [kom. red. W. Komogorow i in., wybór i oprac. nauk. Z. Gajowniczek i in., przeł. M. Słoń–Nowaczyk, A. Tiergalin-skij], t. 1–2, Warszawa–Moskwa 2001. Zob. też „Dardanele”. *Delegatura WiN-u za granicą (1946–1949)*, wstęp, dobór tekstów, przypisy S. Rostworowski, Wrocław 1999, czy *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944*, oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2003.

²⁹³ Np. *W walce o sojusz robotniczo–chłopski. Wybór dokumentów i materiałów 1944–1949*, zespół red. W. Góra i in., Warszawa 1963; *Stan wojenny w Polsce. Dokumenty i materiały archiwalne 1981–1983*, pod kier. naukowym T. Walichnowski, Warszawa 2001.

²⁹⁴ Por. np. B. Łukomska, *Akta miasta Elbląga. Superintendtura (1815–1850)*, „Rocznik Elbląski”, t. 23, 2010, s. 257–303.

²⁹⁵ D. Michaluk, „Jestem przyjacielem Białorusinów...” — raporty wywiadowcze Romualda Ziemkiewicza do II Oddziału Sztabu Generalnego WP z lat 1922–1923, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 25, 2006, s. 209–258; t. 26, 2006, s. 236–280.

mi wydawniczymi, z tym że edytorka niekiedy rezygnowała z opatrywania go przypisami tekstowymi (np. na rzecz informowania czytelnika o dopiskach uwagami w nawiasie kwadratowym)²⁹⁶, ograniczając wówczas aparat naukowy edycji wyłącznie do obszernych i bardzo wyczerpujących przypisów rzeczowych. Nie była jednak tu konsekwentna i na niektórych stronach na końcu edycji określonych raportów można spotkać również nieliczne przypisy tekstowe²⁹⁷. Niestety, mimo że w tych przekazach poruszono wiele różnych problemów oraz wymieniono sporą liczbę imion, nazwisk i nazw geograficznych, omawiana edycja nie została zaopatrzona w żaden indeks, który mógłby ułatwić korzystanie z tej publikacji.

Podobnie jak to było przy starszych przekazach historycznych, również w odniesieniu do źródeł najnowszych jednym z bardziej popularnych sposobów udostępniania informacji o zawartości niektórych z nich, np. z zasobu konkretnych archiwów, jest druk pomocy archiwalnych, które nie mają jednak charakteru edycji źródłowej *sensu stricto*. Przykładem tego rodzaju wydawnictwa może być opublikowany przez Archiwum Państwowe w Białymstoku *Sumariusz dokumentów Kamery Wojny i Domen w Białymstoku 1796–1807*²⁹⁸. Przekazy usystematyzowano w nim w ramach grup rzeczowych, a w nich już chronologicznie. Na opis każdego dokumentu składają się tu takie elementy jak data, krótki opis treści źródła, rodzaj pisma, język, sygnatura oraz karta. W przypadku planów i dokumentacji technicznej w opisie podano również ich skalę.

Oczywiście w tym krótkim zestawieniu nie można było wymienić wszystkich rodzajów edycji dokumentów, akt i innych źródeł obejmujących przekazy najnowsze, a dotyczących np. polskiej myśli politycznej²⁹⁹, spraw kościołów³⁰⁰, różnych problemów szczegółowych³⁰¹ lub przygotowanych do druku specjalnie dla określonych celów dydaktycznych. O niektórych z takich publikacji wspominało jedynie na marginesie w innych miejscach tej książki.

4.3.2. ZASADY WYDAWANIA ŹRÓDEŁ HISTORIOGRAFICZNYCH, INNYCH PRAC I KORESPONDENCJI

Przy przygotowywaniu do druku tego rodzaju przekazów generalnie przestrzega się analogicznych zasad wydawniczych jak przy edycji dokumentów i akt najnowszych, których nie będziemy tu powtarzać. Należy tylko podkreślić, że i w tych przypadkach publikowany tekst może być nawet w znaczący sposób modernizowany (pisownia, interpunkcja itp.).

Najliczniejszą grupę źródeł z czasów najnowszych, które można zaliczyć do swego rodzaju przekazów historiograficznych (lub parahistoriograficznych), tworzą różnego rodzaju pamiętniki, inne przekazy historyczne, a nawet określona korespondencja. Edycje materiałów tego typu przygotowywano w przeszłości do druku w sposób bardzo zróżnicowany, nie zawsze do końca naukowy, kieru-

²⁹⁶ Ibidem, t. 25, s. 236.

²⁹⁷ Ibidem, t. 25, s. 242.

²⁹⁸ *Sumariusz dokumentów Kamery Wojny i Domen w Białymstoku 1796–1807*, oprac. A. Gawroński, Białystok 2006.

²⁹⁹ Np. *Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem*, oprac. J. Juchnowski, W. Kallicki, J. Tomaszewski, Wrocław 1999.

³⁰⁰ *Ustrój hierarchiczny Kościoła. Wybór źródeł*, red. i oprac. W. Kacprzyk, M. Sitarz, Lublin 2006; *Kościół — państwo w świetle akt Wydziałów do Spraw Wyznań 1967–1968. Próby kontroli Kościoła, wydarzenia marcowe, interwencja sierpniowa w Czechosłowacji*, wyd. P. Reina, Warszawa 1994.

³⁰¹ Np. *Polacy w Norwegii (XIX–XXI w.). Wybór materiałów źródłowych*, [oprac. tekstu i korekty Z. Wyżlińska; tł. na jęz. ang. i proofreading I. Corkill, przeł. z j. ang. na j. pol. J. Hunia], Kraków 2010; *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach (luty–grudzień 1945)*, red. B. Binaszewska, P. Rybarczyk, wstęp P. Rybarczyk, wyb. i oprac. K. Bartosik i in., Warszawa–Bydgoszcz–Gdańsk 2010; *Powstanie i pierwsze dziesięć lat Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1945–1956. Wybór źródeł*, wyd. H. Duczkowska–Moraczewska, Toruń 1995.

jąc się często np. bardziej patriotyzmem czy kwestiami narodowymi niż kryteriami obiektywnymi, stąd wydawnictwa takie budziły już dawniej wiele wątpliwości.

Ilustracją edycji najnowszych źródeł o charakterze historiograficznym może być m.in. opublikowana wiernie w całości Kronika Getta Łódzkiego. W trakcie prac przygotowawczych przekazu do druku poprawiono w tekście jedynie błędy maszynowe, gramatyczne, ortograficzne i językowe. Uzupełniono też brakujące lub nieczytelne słowa (w nawiasach kwadratowych) oraz ujednolicono tytułaturę osób, datację i skróty. W publikacji tej zastosowano dwa rodzaje przypisów: z gwiazdką (tekstowe) i cyfrowe (rzeczowe); nie opatrzone jej jednak żadnym indeksem ułatwiającym pracę badaczom³⁰².

Przykładem źródeł wspomnieniowych, których wydanie budziło jednak pewne wątpliwości, mogą być np. pierwotne edycje pamiętników dotyczących powstania listopadowego Jana Bartkowskiego czy Ignacego Prądyńskiego (z 1908 r.), w których pomijano nie tylko fragmenty o drugorzędnym znaczeniu, ale — aby m.in. podtrzymać obowiązujące mity o tym powstaniu narodowym — niekiedy nawet świadomie lub nieświadomie zmieniano tekst tych przekazów. Wydania te już w momencie druku nie odpowiadały ówczesnym wymogom naukowym³⁰³.

Przechodząc do edycji nowszych, z okresu II wojny światowej (lata 1939–1942) egzemplifikacją takiego źródła może być np. przetłumaczony na język polski dziennik gen. F. Haldera³⁰⁴. Do tej grupy zaliczyć można także dość często ostatnio publikowane różne wspomnienia³⁰⁵ oraz bardzo popularne wywiady, które jednak nie zawsze opracowywane są zgodnie z przyjętymi zasadami dla tego rodzaju źródeł. Wśród nich wymienić można m.in. wyróżnione w 2012 r. Nagrodą Historyczną Polityki wydane przez M. W. Supruniuka nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem³⁰⁶.

Nieco inaczej przedstawia się sprawa korespondencji, którą przynajmniej ostatnio coraz częściej przygotowuje się do druku, przestrzegając jednak podstawowych zasad przyjętych przy tego rodzaju publikacjach. Pozytywną ilustracją tego rodzaju działalności może być przygotowana do druku przez uczonych polskich i czeskich korespondencja znanych orientalistów: Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym³⁰⁷. Edycja ta składa się z polskiego i czeskiego Wstępu, gdzie przedstawiono sylwetki autorów listów i zastosowane zasady edytorskie, właściwych tekstów źródłowych oraz tzw. Dodatków, na które złożyło się angielskojęzyczne podsumowanie, Wykaz korespondencji, wybór najważniejszej literatury, Wykaz skrótów, Spis ilustracji i Indeks osobowy. Listy i kartki pocztowe — pisane ręcznie lub przy pomocy maszyny po polsku, niemiecku i czesku — wydano w dwóch ciągach chronologicznych, najpierw opublikowano korespondencję obejmującą lata 1914–1948 T. Kowalskiego z J. Rypką, a następnie listy tego pierwszego z B. Hroznym z lat 1928–1939. Każdy z przekazów otrzymał numer kolejny oraz tytuł obejmujący imię i nazwisko jego nadawcy oraz odbiorcy. Do nich załączono również 14 powiązanych z tą korespondencją aneksów, na które złożyła się m.in. opinia T. Kowalskiego o działalności naukowej J. Rypki, życiorys T. Kowalskiego, wniosek J. Rypki o wybraniu T. Kowalskiego na członka Czeskiej Akademii

³⁰² *Kronika getta łódzkiego*, wyd. D. Dąbrowska, L. Dobroszycki, t. 1: *Styczeń 1941–maj 1942*, Łódź 1965; t. 2: *Czerwiec–grudzień 1942*, Łódź 1966.

³⁰³ Por. T. Łepkowski, *Pamiętnik Jana Bartkowskiego o powstaniu listopadowym — bez retuszu*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 67, 1960, z. 1, s. 142–145; C. Bloch, *Przyczynek*, s. 118 n.

³⁰⁴ *General pułkownik Franz Halder, Dziennik wojenny, codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939–1942*, t. 1–3, oprac. H. A. Jacobsen, przy współprac. A. Philippi (przeł. B. Woźniecki), Warszawa 1971.

³⁰⁵ *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Toruń 1995.

³⁰⁶ M. W. Supruniuk, *Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem*, Toruń 2012.

³⁰⁷ *Korespondencja Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym*, oprac. E. Dziurzyńska, M. Ďurčan-ský, P. Kodera, Kraków 2007.

Nauk oraz korespondencja wymienionych w tytule publikacji uczonych z innymi osobami. Materiały te opublikowano w całości, bez skrótów (pominięto tylko zachowaną w korespondencji jedną z recenzji T. Kowalskiego z dedykacją jej autora oraz podziękowanie za nią J. Rypki). Inne załączniki do listów (jednak z wyjątkiem wycinków z prasy, druków czy niektórych odpisów z bibliotek) zamieszczano w przypisach, zaś fotografie przy liście, z którym były wysłane. Wszystkie teksty listów oddano w języku oryginału, jedynie fragmentów zapisanych w języku arabskim nie transliterowano, ale przedstawiono w formie faksymile. W listach polskich zmodernizowano interpunkcję, dokonano zmian niektórych końcówek narzędnika oraz unowocześniono pisownię łączną i rozdzielną. Przy przygotowywaniu do druku tekstów czeskich wzorowano się na zasadach wypracowanych przez Ivana Štovička i jego współpracowników³⁰⁸. Przy tekstach niemieckich nie skorzystano jednak z instrukcji wydawniczych dotyczących tego języka, decydując się na pozostawienie oryginalnego stylu piszących (wraz z błędami). W całej edycji uszkodzenia tekstu oraz wyrazy nieczytelne oznaczano skrótem [*nieczyt.*], a wszelkie inne uzupełnienia wydawców zaznaczano w nawiasach kwadratowych. Pozostałe rozwiązania zastosowane przez edytorów nie odbiegały od ogólnie przyjętych zasad publikacji źródeł z tego okresu.

4.3.3. ZASADY WYDAWANIA INSKRYPCJI

Zasady wydawania tekstów najnowszych utrwalonych na materiale twardym lub miękkim, ale bez użycia pióra w zasadzie — w porównaniu do analogicznych zapisów z okresów wcześniejszych — nie uległy (nie licząc nieco mniejszej restrykcyjności w odwzorowaniu wydawanego tekstu) zbyt dużej zmianie.

Również przy przekazach z tego najnowszego okresu najczęściej stosowanymi zaleceniami jest przytaczana wcześniej instrukcja wydawania źródeł epigraficznych opracowana dla *Corpus inscriptionum Poloniae* wraz z jej późniejszymi modernizacjami. Dopuszcza się jednak, że w niektórych sytuacjach wydawcy tego rodzaju źródeł mogą odstąpić od jej zaleceń i zastosować inne zasady, które jednak powinny być wówczas uzasadnione i dokładnie opisane. Niezależnie od rodzaju przyjętych zasad wydawniczych, podstawą edycji inskrypcji najnowszych winny być oryginalne napisy i jedynie w przypadkach ich zniszczenia, w wydawnictwie oprócz się można też na ich odpisach, rysunkach, fotografiach lub opisach. Analogicznie jak to było z inskrypcjami wcześniejszymi, również w przypadku przekazów z czasów najnowszych, jeżeli w efekcie prac konserwatorskich doszło do jakiegoś naruszenia lub zmiany treści inskrypcji, traktujemy ją jako sfałszowaną³⁰⁹.

Wydawca powinien wiernie oddać w druku również zewnętrzny wygląd oryginału, stąd nowe wiersze stosujemy tylko w sytuacjach sygnalizowanych już wcześniej. Zapisy inskrypcji publikujemy zawsze w całości. Pozostałe zasady ich edycji przestrzegane w odniesieniu do egzemplarzy z okresów wcześniejszych również nie powinny ulec jakimś bardziej znaczącym zmianom (skrótory rozwiązujemy, w nawiasach kwadratowych uzupełniamy braki oraz poprawiamy występujące w tekście błędy ortograficzne itp.).

Tekst przekazu odtwarzamy nadal minuskułą lub majuskułą, zachowując dokładnie właściwości oryginału. Łączną lub rozłączną pisownię wyrazów stosujemy zgodnie z obecnymi zasadami ortografii (jeżeli zapis w oryginale się od niej różnił, informację o tym zamieszcza się w przypisie tekstowym).

³⁰⁸ *Zásady pro vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*, Kolektiv autorů pod vedením I. Štovička, Praha 2002.

³⁰⁹ Zgodnie z omawianą instrukcją wcześniejsze ich wydania drukowane traktuje się jako kopie, których odmiany uwzględniamy w przypisach tekstowych, zob. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, s. 9 [zob. Załącznik 7].

4.3.4. ZASADY WYDAWANIA ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH I KARTOGRAFICZNYCH

Również reguły wydawania źródeł ikonograficznych i kartograficznych, w porównaniu z poprzednim okresem, nie uległy zasadniczym zmianom. Dla czasów najnowszych do dzisiaj nie powstała żadna odrębna instrukcja regulująca zasady edycji tego typu przekazów i w praktyce każdy ich wydawca musi samodzielnie wypracować takie reguły³¹⁰. W czasach najnowszych najczęściej wydawanymi źródłami ikonograficznymi są fotografie, uważane powszechnie za niezastąpione niekiedy przekazy dla poznania dziejów współczesnych, a także za ważny element łączący również emocjonalnie czytelnika takiej edycji z przeszłością. Publikacje fotografii mają dzisiaj różny charakter: wyraźnie komercyjny (co nie znaczy, że nie mają one wówczas żadnej wartości naukowej), popularnonaukowy³¹¹ lub naukowy (często te dwie ostatnie formy wzajemnie się przenikają). Niekiedy obejmują one tylko określony ich rodzaj (np. pocztówki, zbiory osób prywatnych itp.), nierzadko zamieszcza się je jedynie w mniej lub bardziej skromnym wyborze w różnego rodzaju katalogach z wystaw muzealnych i bibliotecznych³¹², chociaż największą wartość naukową mają bez wątpienia szersze edycje tego typu przekazów, dokumentujące określone wydarzenia z przeszłości lub dzieje konkretnych regionów lub miast. Nie trzeba podkreślać, że największym mankamentem, który występuje z reguły w tego rodzaju wydawnictwach komercyjnych i popularnych, jest brak wystarczająco pogłębionego komentarza naukowego (rzeczowego), dotyczącego nie tylko samego przekazu, ale też jego zawartości treściowej, co jest bardzo ważne przy odtwarzaniu losów ludzi, miast i rzeczy w określonym okresie historycznym i miejscu.

Jednym z pozytywnych wyjątków na tym tle, mogącym być również wzorem dla innych przyszłych wydawnictw tego typu, jest album fotograficzny *Toruń. Miasto i ludzie na dawnej fotografii (do 1939 roku)*, wydany przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Przygotowując tę publikację, wydawcy przeprowadzili kwerendę w zbiorach fotograficznych osób prywatnych oraz w najważniejszych dla tego terenu archiwach, bibliotekach, muzeach i instytucjach naukowych. Wybrane do edycji fotografie (od połowy XIX w.) podzielono na dziewięć grup tematycznych (*Panoramy miasta, Toruń jako miasto nadrzeczne i wodno-lądowy węzeł komunikacyjny, Toruń jako twierdza i miasto garnizonowe, Ulice i place miejskie, Ważniejsze budynki i pomniki, Przedmieścia i okolice, Życie gospodarcze i urzędnictwo komunalne, Życie polityczne, kulturalne, naukowe i obyczajowe, Wybitne osobistości*). Pod każdą z nich umieszczono podpisy w języku polskim, niemieckim i angielskim, a w drugiej części albumu dodatkowo obszernie (także w trzech językach) komentarze do poszczególnych zdjęć, zawierające nie tylko analizę samych fotografii i charakterystykę znajdujących się na nich osób i obiektów, ale też starające się odtworzyć atmosferę czasów, w których dzieła te powstawały³¹³.

Także zasady wydawania najnowszych źródeł kartograficznych, w porównaniu do metod stosowanych dla przekazów z epok wcześniejszych, nie uległy zasadniczym zmianom³¹⁴.

³¹⁰ Por. m.in. Red[akcja „Studiów Źródłoznawczych”], *Obecne perspektywy*, s. 278–280.

³¹¹ Por. np. *Toruń i my 1945–1989*, red. K. Nemere–Czachowska, H. Czachowski, aut. fot. M. Bernaciak i in., aut. tekstu M. Filar, S. Sikora, Toruń 2000.

³¹² Por. np. J. Kotłowski, *Toruń w dawnej pocztówce, katalog pocztówki toruńskiej z lat 1880–1945 z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1991; Z. Smolińska, *Powroty do przeszłości. Toruń w fotografii i fotogramach artystycznych ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2010.

³¹³ *Toruń. Miasto i ludzie na dawnej fotografii (do 1939 roku)*, przygot. M. Arszyński i T. Zakrzewski, red. M. Biskup, Toruń 1995. Por. też np. M. Lubocka–Hoffmann, *Die Altstadt Elbing*, Elbing 1998.

³¹⁴ Por. np. A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany szczegółowe Warszawy 1800–1914 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych: katalog*, Pułtusk–Warszawa 2002.

REDAKCJA PUBLIKACJI ŹRÓDŁOWYCH I OPIEKA EDYTORA NAD TEKSTEM W TRAKCIE PROCESU WYDAWNICZEGO

Przygotowany do druku i opatrzony przypisami tekstowymi i rzeczowymi tekst źródła przed oddaniem do wydawnictwa opatrujemy zawsze Wstępem (Przedmową)¹, a poszczególne przekazy źródłowe — w zależności od ich formy kancelaryjnej — nagłówkami zgodnymi z zaleceniami odpowiednich instrukcji edytorskich. Całość takiej publikacji kończy zwykle Bibliografia (niekiedy zamieszcza się ją na końcu Wstępu) oraz różnego rodzaju skorowidze. Oczywiście tekst źródła musi być dobrze dopracowany stylistycznie i złożony na komputerze (z reguły wydawnictwo prosi o wydruk oraz płytę CD z jego zapisem w wersji elektronicznej), następnie zrecenzowany przez kompetentne osoby, opracowany redaktorsko (Wstęp dodatkowo także stylistycznie) i dopiero potem — po odpowiednich korektach — wydrukowany. Należy też mieć świadomość, że mimo iż przy przygotowywaniu publikacji źródłowych obowiązują ich edytorów pewne ogólne — wspólne dla wszystkich okresów — reguły, to jednak np. wstępy do nich czy ich wygląd zewnętrzny mogą się różnić, w zależności od rodzaju ogłaszanych drukami przekazów.

Omawiając najważniejsze elementy konstrukcyjne edycji źródłowej wydanej w postaci odrębnej książki, można wyodrębnić w niej następujące części: obwoluta, okładka, przedtytuł, frontysepis, strona tytułowa, strona redakcyjna (metrykalna), przedmowa (wstęp), kolumny źródła, wykaz piśmiennictwa, skorowidze oraz spis treści. Wykaz ten nie obejmuje wszystkich możliwych elementów występujących w różnych układach wydawnictw książkowych².

W tym miejscu można też wspomnieć o polskiej normie PN-78/N-01222 — Kompozycja wydawnicza książki, która zajmuje się generalnie m.in. określeniem jej części składowych i elementów oraz ich struktury, formy i sposobu rozmieszczenia. Książka — w rozumieniu tej normy — jest to wydawnictwo zwarte jedno- lub wielotomowe bez względu na objętość. Tekst główny — według tego aktu prawnego — jest to podstawowy zrąb takiego dzieła, którego treść jest wyrażona opisem słownym. Materiały uzupełniające tekst główny są z kolei częściami składowymi książki, których treść jest niezbędna do zrozumienia poszczególnych jego fragmentów, jak np. przypisy, tablice i tabele, aneksy, bibliografia itp. Wspomniana norma definiuje też inne terminy, m.in. pojęcie materiały informacyjno-pomocnicze, ułatwiające korzystanie z książki, do których zalicza się np. słownik użytych terminów, wykazy skrótów, znaków graficznych, tablic, ilustracji, spisy treści, streszczenia obcojęzyczne, paginację, żywą paginę, indeksy itp.³

¹ Wyjątkiem mogą być tylko kolejne tomy tej samej edycji, gdy Wstęp (Przedmowa) z tomu pierwszego dotyczy również pozostałych części publikacji źródłowej.

² Przy omawianiu problemów redakcyjnych wykorzystano w dużej mierze pracę F. Trzaski, *Podstawy techniki wydawniczej*, Warszawa 1987, s. 5 n.

³ Ibidem, s. 354–355.

Norma reguluje również układ książki. Zgodnie z nią poszczególne jej części (w tym te składające się również na edycje źródłowe) należy umieszczać w następującej kolejności: 1. Karty tytułowe, 2. Przedmowy (wstępy), 3. Ewentualny wstęp krytyczny i bibliografia załącznikowa do niego, 4. Życiorys autora dzieła, nota wydawnicza (ewentualnie w miejsce posłowia), 5. Przedmowy autora dzieła, 6. Podstawowy zrab dzieła wraz z materiałami uzupełniającymi, które on obejmuje lub które są umieszczone bezpośrednio za nim, podanymi w kolejności: najpierw tablice, potem ilustracje, aneksy i przypisy, 7. Bibliografia załącznikowa do dzieła, 8. Słownik użytych terminów oraz wykazy: skrótów, znaków graficznych i innych oznaczeń, 9. Posłowie lub nota wydawnicza (edytorska), 10. Indeksy, 11. Wykazy ilustracji i tablic (ewentualnie po streszczeniach obcojęzycznych), 12. Streszczenia obcojęzyczne, 13. Spis treści (można zamieścić ewentualnie po kartach tytułowych). Kolejność ta — co należy podkreślić — niezupełnie znajduje odbicie w praktyce obserwowanej w edycjach źródłowych oraz w schematach proponowanych przez omawiane wcześniej instrukcje edytorskie, stąd nie zawsze była respektowana przez edytorów źródeł historycznych.

Norma reguluje także formę zewnętrzną wydawnictw (w tym także wielotomowych) i serii. W przypadku tych ostatnich zaleca się stosowanie jednakowego formatu, kroju pisma, gatunku papieru, tych samych materiałów na oprawę, jak również zbliżonej kompozycji wydawniczej i szaty graficznej.

Oznaką swego rodzaju elegancji oraz troski o wygląd zewnętrzny danej edycji źródłowej jest wyposażenie jej — podobnie jak i innych książek — w estetyczną oprawę. Pierwsza strona oprawy nazywana jest zwierciadłem oprawy, które wraz z czwartą stroną oprawy i grzbietem stanowią wyposażenie zewnętrzne książki. Opisując oprawę, należy także wspomnieć o drugiej stronie oprawy i trzeciej stronie oprawy⁴. Niekiedy książkę wyposaża się również w obwolotę. Zadaniem tej ostatniej jest ochrona publikacji przed zbyt szybkim zniszczeniem; poza tym spełnia ona też funkcje informacyjne i reklamowe. Obwoloty takie zwykle wykonuje się na dobrym papierze, przy zastosowaniu mniej lub bardziej ciekawych projektów graficznych, reprodukowanych zazwyczaj techniką druku wielobarwnego. Bardzo często lakieruje się je lub dodatkowo powleka specjalnymi foliami plastikowymi. Z reguły przy oprawie twardej, np. w przypadku książki oprawionej w płótno, okładka ma rozbity kompozycję pierwszej i czwartej strony, ponieważ przegradza je grzbiet. W takiej sytuacji także obwolotę można zakomponować jako jedną całość, dodatkowo wykorzystując jeszcze — np. dla informacji o zawartości publikacji — jej skrzydełka (w wydawnictwach określa się je jako „motylki” lub „uszy”). Skrzydełka te winny być na końcach lekko ścięte, aby się nie zaginały i nie przeszkadzały przy otwieraniu książki⁵.

Według wspomnianej już normy obowiązkowymi elementami okładki i obwoloty są: imiona i nazwiska autora (edytora przekazu historycznego) i tytuł książki oraz numer tomu wydawnictwa wielotomowego (niekiedy — ale to stosuje się obecnie w praktyce coraz rzadziej — cena książki). Poza tym norma zaleca też umieszczanie na okładce i obwolucie międzynarodowego znormalizowanego numeru książki (ISBN; więcej o nich niżej), a także ewentualnych dodatkowych informacji o autorze (wydawcy źródła), samym dziele itp. Obowiązuje jednak generalna zasada, że dane zamieszczone na obwolucie i okładce wydawnictwa źródłowego muszą być zgodne z informacjami zawartymi na kartach tytułowych.

Tę ogólną charakterystykę okładek publikacji naukowych należy uzupełnić o informację o wprowadzeniu w całym systemie wydawniczym międzynarodowego znormalizowanego numeru książki. Wspomniany numer umieszcza się u dołu czwartej strony okładki lub obwoloty, a także na stronie redakcyjnej bądź — gdy jest to niemożliwe — u dołu strony tytułowej. Do końca 2006 r. liczył on 10 cyfr; obecnie

⁴ J. Dunin, op. cit., s. 18.

⁵ F. Trzaska, op. cit., s. 356.

składa się z 13. Do powstania tego systemu oznaczeń przyczyniło się głównie zastosowanie elektronicznej techniki obliczeniowej w działalności informacyjnej, zwłaszcza w bibliotekach i księgarstwie. Z pomysłem wprowadzenia znormalizowanego numeru książki wystąpił jako pierwszy w 1960 r. D. Melcher, prezes firmy wydawniczej R. Bowker, jednak dopiero w 1967 r. ideę tę zrealizowano w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych.

Ostatecznie międzynarodowa norma dotycząca numeru książki została ustanowiona w 1971 r. przez Międzynarodową Organizację Normalizacyjną (ISO). Jako międzynarodowy symbol przyjęto skrót ISBN od początkowych liter terminu angielskiego *International Standard Book Number*. W 1975 r. ISO ustanowiło normę międzynarodową, dotyczącą znormalizowanego numeru publikacji ciągłych, a przyjęty symbol ISSN pochodzi także od początkowych liter terminu angielskiego *International Standard Serial Number*. Dzięki tym normom osiągnięto jednorazową i niezmienną identyfikację każdej książki i każdej publikacji ciągłej wydanej w kraju, który przystąpił do tego systemu. Ułatwiają one zamawianie i wyszukiwanie książek i czasopism naukowych. Numer ten ma identyfikować w sposób jednoznaczny i niezmienny jedno określone wydanie książki lub zaplanowany przez wydawcę każdy wariant jednego wydania, różniący się postacią zewnętrzną (format, papier, oprawa).

Międzynarodowy znormalizowany numer książki, zawsze poprzedzony skrótem ISBN, powinien być zbudowany z ciągu cyfr podzielonych na cztery części uszeregowane w następującej kolejności: 1. Numer kraju pochodzenia, a konkretnie zidentyfikowanej grupy, przez którą rozumie się zespół wydawców wyodrębniony według przynależności państwowej, wspólnoty językowej lub innego kryterium; 2. Numer wydawcy, przy czym przez wydawcę norma rozumie każdą osobę prawną lub fizyczną publikującą książki przeznaczone do rozpowszechnienia; 3. Numer publikacji (identyfikacyjny tytułu), czyli w rozumieniu ISBN — określonego wydania książki; 4. Znak sumy kontrolnej, będący cyfrą służącą jako sprawdzian formalnej poprawności zapisu ISBN. Poszczególne części ISBN powinny być oddzielone od siebie łącznikiem lub odstępem.

Międzynarodowa Agencja ISBN, która ma swoją siedzibę w Berlinie, przy przydzielaniu numerów identyfikacyjnych poszczególnym grupom kierowała się wielkością produkcji wydawniczej w danej grupie. Dla grup o największej produkcji zarezerwowane są numery jednocyfrowe. I tak angielska grupa językowa ma numery identyfikacyjne 0 i 1, francuska 2, niemiecka 3 itd. Numerem identyfikacyjnym grupy dla książek publikowanych w naszym kraju oraz za granicą z udziałem wydawców polskich jest zawsze liczba 83.

W Polsce oznaczenia kodowe dla wydawców nadawało Biuro Międzynarodowego Numeru Książki, powołane w ramach Zrzeszenia Księgarstwa (teraz Pracownia Krajowe Biuro ISBN przy Bibliotece Narodowej w Warszawie). Numery identyfikacyjne tytułu, w przeciwieństwie do numeru grupy i numeru wydawcy, które są stałe, są zagospodarowywane przez samego wydawcę w obrębie przypadającej mu grupy numerów. Wspomniany zakres liczbowy wydawcy otrzymywali z krajowego Biura Międzynarodowego Numeru Książki w postaci gotowych formularzy — wydruków z komputera.

Znak kontrolny, służący do sprawdzenia poprawności odtwarzania (przepisywania) numeru ISBN, był rezultatem obliczeń arytmetycznych przeprowadzanych według ustalonego wzoru, nieco różnych przy ISBN 10– i ISBN 13–cyfrowych. Znak kontrolny tworzy pojedyncza cyfra wyrażona przez cyfry arabskie od 0 do 9 lub cyfrę rzymską X na oznaczenie liczby 10. W praktyce nadanie książce numeru ISBN następuje w momencie zakończenia prac redakcyjnych i przekazania maszynopisu wydawniczego do działu techniczno–produkcyjnego drukarni⁶.

⁶ Ibidem, s. 359 n.

Z reguły wydawnictwo źródłowe, stojąc lub leżąc na półce, widoczne jest tylko od strony grzbietu. Dlatego obowiązkiem oficyny wydawniczej winno być wyposażenie grzbietu w możliwie największą ilość danych informujących o danej edycji, przede wszystkim jej tytule. Elementy te należy podawać na grzbiecie okładki lub obwoluty w poprzek (w przypadku grubych książek), lub też wzdłuż grzbietu książki od górnego do dolnego jego brzegu (w przypadku cieńszych książek).

Na czwartej stronie okładki lub na skrzydełkach można zamieścić podstawowe informacje o wydawcach źródła. W tym miejscu znaleźć się mogą także fotografie wydawców. Niekiedy przytacza się również fragmenty recenzji lub tekstu wydawnictwa (np. przedmowy, wstępu czy samego źródła). Zabiegiem wydawców może być także przygotowanie notki reklamowej na czwartą stronę okładki. Wspomniane notki zawierają zwięzły opis publikacji, pokazują jej zalety, przytaczają najważniejsze pozycje opublikowane przez wydawców. Notka reklamowa, jak sama nazwa wskazuje, reklamuje książkę i winna zachęcać do jej zakupu⁷.

Grupa kart umieszczonych na początku publikacji, zawierających informacje o dziele, jego autorach i edytorach oraz o konkretnym jego wydaniu nosi nazwę kart tytułowych książki. Jeszcze dzisiaj niekiedy można się spotkać z terminem arkusz tytułowy na określenie pierwszych kart książki drukowanych oddzielnie, oznaczonych paginacją rzymską. Zdarza się, że pomiędzy okładką a kartą tytułową lub między kartą przedtytułową wydawnictwa źródłowego a tytułową umieszcza się wzmiankowany już tzw. frontyspis (z języka francuskiego *frontispise* — fasada, karta tytułowa, rycina na karcie tytułowej), czyli kartę z ryciną lub ilustracją tytułową, np. w edycjach ikonografii reprodukcję mapy czy obrazu (lub fotografii) charakterystycznego dla publikacji. Ze względu na to, że jest on z reguły najbardziej reprezentacyjną ilustracją w książce, na kartę tę przeznaczają się możliwie najlepszy papier.

Według polskiej normy główna karta tytułowa to karta podająca wszystkie lub większość najważniejszych informacji o wydawnictwie źródłowym, sformułowana w języku książki; jest to pierwsza karta edycji lub jest poprzedzona kartą przedtytułową. Ta ostatnia nazwa wywodzi się z dawnych czasów, kiedy to książki wożono na jarmarki księgarskie, np. do Frankfurtu nad Menem lub Lipska, w beczkach. Aby się nie pobrudziły w drodze, obkładano je arkuszami czystego papieru, na którym czasem pisano skrócony, zastępczy tytuł książki, który był swego rodzaju jej praktycznym znakiem rozpoznawczym. Stąd wywodzi się również żargonowa nazwa strony przedtytułowej — szmuctytuł (niem. *Schmutzseite*). Przedtytuł dotrwał do naszych czasów, ale w zasadzie wprowadza się go w dziełach większych, które wydaje się bardziej elegancko. Może on zawierać wybrane dane spośród następujących elementów: nazwisko autora publikowanego źródła (jeżeli je znamy), tytuł (ewentualnie również podtytuł) publikacji, nazwisko edytora, ewentualny tytuł wydawnictwa wielotomowego i numer tomu, lub nazwę serii oraz numer tomu w obrębie serii wraz ze znakiem (symbolem) serii. W książkach wielojęzycznych kartą tytułową jest karta, której elementy wyrażone są w języku głównej części książki⁸.

W niektórych publikacjach źródłowych występuje także karta przytytułowa, położona naprzeciw tytułowej, stąd wywodziła się jej dawna nazwa kontrtytułowej. Może ona być wykorzystana do podania części tytułu, informacji dotyczącej całości wydawnictwa wielotomowego, obcojęzycznych tytułów edycji lub obcojęzycznej karty tytułowej, w końcu informacji o serii wydawniczej, np. jej nazwie, składzie komitetu redakcyjnego, wykazie pozycji wchodzących w skład serii itp.

Pierwszą stronicę głównej karty tytułowej nazywa się stroną tytułową, zaś jej drugą stronę — redakcyjną. Na stronie tytułowej podaje się tytuł i podtytuł edycji (tytuł powinien stanowić najbardziej wyeksponowany graficznie element kart tytułowych), imiona i nazwiska autora(ów) lub edytorów

⁷ Por. B. Osuchowska, *Poradnik autora, tłumacza i redaktora*, Warszawa 2005, s. 211–212.

⁸ F. Trzaska, op. cit., s. 365.

źródła, numer i tytuł indywidualny tomu wydawnictwa wielotomowego, miejsce wydania, datę wydania (zapisuje się cyframi arabskimi lub rzymskimi), nazwę oficyny wydawniczej i ewentualnie instytucji sprawczej (można ją podać w pełnym brzmieniu lub w formie skróconej), a także nazwę serii i numerację w obrębie serii. Dopuszcza się jednak przeniesienie na stronę redakcyjną nazwisk niektórych współtwórców, nazwy instytucji sprawczej oraz daty i oznaczenia wydania, które należy wtedy umieścić poza obrębem metryki książki. Przy oznaczeniu kolejnego wydania należy zaznaczyć, w zależności od wprowadzonych zmian, czy mamy do czynienia z wydaniem *poprawionym*, *zmienionym*, lub *rozszerzonym*⁹.

Zazwyczaj nazwiska edytorów źródła umieszczamy na stronie tytułowej, jeśli ich liczba nie przekracza trzech. Jeżeli jest ich więcej, można je podać na stronie tytułowej lub na stronie redakcyjnej, albo też tylko w spisie treści. Kolejność wymieniania nazwisk wydawców źródła i ich pisownię powinni ustalić oni sami, jeżeli tego nie zrobią, podajemy je alfabetycznie.

Tytuł edycji źródłowej powinien być adekwatny do treści i zakresu tematycznego wydawanych źródeł. Wydawcy winni formułować tytuły w sposób zwięzły, nie za długi, nie za krótki, również w sposób odróżniający od edycji źródłowych poruszających tę samą tematykę¹⁰.

Z kolei na stronie redakcyjnej wymienia się nazwiska współtwórców książki nieuwzględnionych na stronie tytułowej (np. członków komitetu redakcyjnego, redaktorów naukowych, recenzentów, tłumaczy, grafików, ilustratorów itp.), informacje o wydaniach wcześniejszych, dane o ewentualnej podstawie przekładu, międzynarodowy znormalizowany numer książki (ISBN), informacje o zastrzeżeniu praw autorskich (*Copyright*) i inne adnotacje, np. o zatwierdzeniu do użytku szkolnego lub akademickiego, o wydaniu dzieła na prawach rękopisu, dane o materiałach ikonograficznych zamieszczonych np. na obwolucie czy okładce (lub alternatywnie można je podać przy wykazie ilustracji), datę i oznaczenie wydania oraz nazwę instytucji sprawczej (jeżeli informacje na ten temat nie zostały umieszczone na stronie tytułowej), metrykę książki (którą można też wydrukować na końcu książki w tzw. kolofonie lub stopce). Termin kolofon ma dwa znaczenia. Pierwszy z nich oznacza formułę umieszczaną w starożytności i średniowieczu na końcu książki rękopiśmiennej i druków, zawierającą imię i nazwisko autora, ewentualnie drukarza lub nakładcy oraz czas i miejsce powstania książki albo druku. Współcześnie pod tym pojęciem rozumie się zwykle dane wydawnicze i drukarskie znajdujące się właśnie na odwrocie strony tytułowej lub na końcu książki¹¹. Kolofon jest umieszczany w edycjach wydanych bardzo starannie i bogato. Poprzez kolofon wydawcy starają się zwrócić uwagę, że do druku wykorzystano wysokiej jakości papier, ilustracje zostały wykonane przez artystów fotografików i grafików. Ponadto kolofon może zawierać informacje o osobach lub instytucjach, które przyczyniły się do powstania edycji, czy o nazwiskach introligatorów oprawiających publikację. Niektóre z książek mogą być numerowane i podpisywane ręcznie przez autora/autorów lub wydawcę. W ten sposób nadaje się publikacji charakter niepowtarzalnego dzieła sztuki¹².

Metryka wydawnicza zwana też stopką wydawniczo–drukarską składana jest zazwyczaj *petitem* lub nawet *nonparem*, niekiedy umieszcza się ją — oprócz miejsc już wymienionych przed chwilą — na trzeciej stronie okładki (jeżeli wewnątrz nie ma miejsca). W jej skład winny wchodzić następujące informacje: nazwa instytucji wydawniczej, miejsce i data wydania, oznaczenie wydania, a w przypadku przedruków — wzmianka o przedruku, wysokość nakładu (podaje się ją coraz rzadziej), oznaczenie objętości publikacji w arkuszach wydawniczych i arkuszach drukarskich, dane dotyczące gatunku, formatu i gramatury papieru, daty rozpoczęcia składania, podpisania do druku

⁹ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 82.

¹⁰ Por. *ibidem*, s. 81.

¹¹ F. Trzaska, op. cit., s. 368 n.

¹² J. Dunin, op. cit., s. 14, 66.

i ukończenia druku, pełna nazwa drukarni lub jej zrozumiąły skrót i adres drukarni, ewentualnie numer zamówienia. Należy wyjaśnić, że arkusze drukarskie to arkusze zadrukowane stanowiące poszczególne składki książki. Natomiast arkusze wydawnicze to teksty autora, edytora czy tłumacza uzupełnione materiałami dodanymi przez redakcję. Arkusz wydawniczy liczy 40 000 znaków typograficznych (w tym odstępy pomiędzy wyrazami, tzw. spacje). Kiedyś (do 1989 r.) podawano w stopce jeszcze numer zezwolenia cenzury oraz cenę 1 egz. książki. Powyżej przedstawiony zestaw danych w metryce jest zgodny z polską normą. W praktyce jednak poszczególne wydawnictwa niektóre z tych elementów pomijają, a niekiedy wprowadzają dodatkowe informacje o edycji, np. kolejny nr publikacji od powstania wydawnictwa czy nr kolejnego egzemplarza książki (to w wydawnictwach bibliofilskich) itp. Należy zwrócić uwagę, że niektóre z danych zawartych w metryce stanowią obecnie tajemnicę handlową wydawcy¹³.

Od czasu do czasu (choć coraz rzadziej) spotykamy także na kartach tytułowych edycji źródłowych również dedykacje. Sama instytucja dedykowania, czyli poświęcenia lub ofiarowywania napisanej książki określonej osobie, wywodzi się jeszcze z czasów, kiedy twórca zazwyczaj nie otrzymywał żadnego wynagrodzenia od drukarza–wydawcy, i mógł liczyć jedynie na poparcie możnego mecenasu, któremu właśnie swą pracę dedykował. Obecnie dedykacja ma raczej charakter publicznego podziękowania i stanowi wyraz wdzięczności dla osób lub instytucji, wobec których autor czuje się zobowiązany. Mogą to być również słowa hołdu dla ludzi wielkich i wybitnych lub wyrazy uczuć wobec swoich najbliższych, np. *Pamięci mojej matki*, *Żonie* itp.

Na dedykację przeznaczona się zazwyczaj oddzielną kartę w książce i umieszcza się tuż po karcie tytułowej. Na odwrotnej stronie zawierającej dedykację pozostawia się z reguły wakat, czyli pozostaje ona niedrukowana. W książkach oszczędniej wydanych dedykacje można zamieścić na stronie przedtytułowej lub przytytułowej (o ile na nich nie ma innych tekstów), lub nad tytułem pierwszego rozdziału tekstu pochodzącego od autora lub edytora. Ponieważ dedykacja ma zwykle charakter bardzo osobistej wypowiedzi, składa się ją zwykle kursywą, eksponując odpowiednio nazwisko osoby lub instytucji, której książka została dedykowana.

Na końcu wstępu do edycji dołączona jest często bibliografia załącznikowa oznaczana z reguły przez historyków jako literatura przedmiotu. Zgodnie z polską normą jest to wykaz źródeł i publikacji cytowanych i wykorzystanych przez edytora bądź tylko związanych z tematem wydawanego dzieła¹⁴. Elementy opisu bibliograficznego należy podawać w języku i pisowni, w jakim występują w opisywanym przekazie, chociaż omawiana norma zaleca uwspółcześnianie tej ostatniej. W przypadku wydawnictw zwartych dane do bibliografii należy przejmować przede wszystkim z głównej karty tytułowej, w dalszej kolejności z karty przedtytułowej, metryki książki i okładki. Elementy takiego opisu w przypadku wydawnictwa zwanego, zarówno obowiązkowe, jak i fakultatywne, należy wymienić — zgodnie z tą normą — w następującej kolejności:

- nazwa autora (indywidualnego lub korporatywnego),
- tytuł i dodatki do tytułu,
- nazwa edytora naukowego (w opisie drukowanych źródeł historycznych) lub nazwa redaktora naukowego w przypadku zbioru dzieł wielu autorów, a także nazwy innych współtwórców książki,
- oznaczenie wydania,
- miejsce wydania,

¹³ Ibidem.

¹⁴ PN–ISO 690: 2002: Dokumentacja. Przypisy bibliograficzne. Zawartość, forma i struktura; oraz ostatnio nowsza wersja tej normy PN–ISO 690: 2012: Informacja i dokumentacja — Wytyczne opracowania przypisów bibliograficznych i powołań na zasoby informacji.

- oznaczenie wydawcy,
- rok wydania,
- objętość,
- uwagi,
- ISBN.

W bibliografiach załącznikowych i przypisach bibliograficznych zamieszczanych w pracach naukowych (w tym w edycjach źródłowych) elementy pisane alfabetami nie łańciskimi (np. nazwa autora, tytuł) można podawać w formie oryginalnej lub w transliteracji; z kolei informacje bibliograficzne wymieniane w tekście dzieł naukowych zaleca się zapisywać w transkrypcji. Dodatki do tytułu (np. podtytuł) należy podawać tylko wtedy, gdy są niezbędne dla zrozumienia tytułu lub wyjaśniają charakter publikacji. Przy nazwie tłumacza można podać informację o języku, z jakiego dokonano przekładu. Kolejność wydania należy oznaczać cyframi arabskimi. Miejsce wydania i nazwę wydawcy winno się podawać w języku, w jakim występują one w opisywanej książce. Rok wydania należy drukować cyframi arabskimi, niezależnie od tego, jak został podany w opisywanej książce. W przypadku wydawnictwa wielotomowego trzeba podać lata wydania najwcześniej i najpóźniej wydanego woluminu (np. 1989–2012).

W przygotowywaniu zestawień bibliograficznych z pomocą w ostatnich latach przychodzi wydawcom i autorom technika komputerowa. Niezmiernie ważne jest, aby wszystkie cytowane źródła na bieżąco wprowadzać do planowanej bibliografii w komputerowym edytorze tekstów. Dokładność w zakresie szczegółowości opisu i jego ujednocinaniu przyniesie wymierne korzyści na końcowym etapie prac nad przyszłą edycją. Brak konsekwencji w przygotowywaniu bibliografii powoduje, że do poszczególnych pozycji bibliograficznych będziemy musieli dotrzeć ponownie¹⁵.

Omawiana norma nie narzuca układu graficznego i typograficznego, stopni czy odmiany czcionek użytych do składu bibliografii i innych elementów opracowania edytorskiego. Jest to sprawa zwyczajów i stylu poszczególnych oficyn wydawniczych. Być może warto byłoby w tym miejscu zaznaczyć, że duży wpływ na wygląd bibliografii wywierają wprowadzone wyróżnienia graficzne. W sposób ujednocinony należałoby wyodrębnić kursywą tytuły książek. W polskiej praktyce wydawniczej kursywą wyróżnia się również tytuły artykułów z czasopism. Zalecenia mówią jednakże, aby kursywą oddawać nazwy czasopism. Wydaje się, że najważniejsze, aby w omawianym względzie była konsekwencja. Zadaniem wydawnictwa będzie jednak sprawdzenie, czy załączona bibliografia jest kompletna i przyjęty przez autora/wydawcę sposób umiejscowienia pozycji bibliograficznych jest poprawny. Szeregowanie pozycji w obrębie wykazu przygotowuje się na dwa sposoby: alfabetycznie lub rzadziej według kolejności powołań w edycji. Szeregowanie alfabetyczne tworzy się według pierwszego elementu opisu¹⁶. Redaktor jest także zobowiązany do weryfikacji i ujednocinienia opisów wydawnictw ujętych w bibliografii. W obrębie całego wykazu konieczne będzie ujednocinienie wprowadzonych znaków interpunkcyjnych i wyróżnień. Należy pamiętać, że po kropce wyraz należy pisać wielką literą, a gdy zastosujemy przecinek, to należy napisać go małą literą. W przypadku edycji źródłowych wielotomowych bibliografia winna mieć taką samą postać i identyczne wyróżnienia¹⁷.

Rozmiary kolumny (czyli powierzchni zadruku jednej stronicy książki lub pisma naukowego) uzależnione są od formatu użytego do druku papieru. Pozostałość tradycji z czasów dawnych ksiąg rękopiśmiennych stanowi ciągle obowiązującą zasadę, że pierwsza kolumna, rozpoczynająca tekst lub jej nową część, winna być krótsza od następnych. Jest to tzw. kolumna spuszczone, zwana też

¹⁵ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 177.

¹⁶ Na ten temat traktuje norma PN-ISO 7154: 2001: Dokumentacja — Zasady szeregowania bibliograficznego.

¹⁷ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 178–179.

opuszczoną, czyli mającą od góry wolną przestrzeń (światło). Dawniej przestrzeń tą wypełniano ręcznym ornamentem, dedykacją, winietą itp. Obecnie pozostawia się ją niezadrukowaną lub wykorzystuje na wprowadzenie jakichś elementów graficznych (w zależności od koncepcji edycji i jej charakteru)¹⁸.

5.1. REDAKCJA WSTĘPU (PRZEDMOWY) DO EDYCJI

Jak już wspomniano, każde wydawnictwo źródłowe winien poprzedzać Wstęp (Przedmowa), w którym m.in. wprowadza się korzystających w specyfikę danej edycji źródłowej (np. przedstawia się dzieje twórcy lub twórców przekazów, ewentualne ważne wydarzenia historyczne z nimi związane, niekiedy rozwiązuje generalnie określone wątpliwości dotyczące np. datacji, itd.), a także podaje się przedmiot, cel, zakres chronologiczny, terytorialny i rzeczowy oraz układ wydawnictwa. Tutaj też informujemy o archiwach i bibliotekach (ewentualnie muzeach), w których przeprowadzono kwerendę i skąd pochodzą źródła i — jeżeli wydawnictwo obejmuje także materiały, które były już publikowane — podajemy dane o edycjach poprzednich oraz uzasadnienie dla ponownej publikacji danego przekazu historycznego. Informacje te winna też poprzedzić syntetyczna charakterystyka urzędu i kancelarii, w których ogłaszane drukiem źródła powstały oraz omówienie dziejów zespołów (kolekcji), w których są one obecnie przechowywane. W tej wstępnej części publikacji źródłowej podaje się też ewentualne instrukcje, według których przekazy zostały przygotowane do druku lub inne — własne — zasady wydawnicze zastosowane przez edytora. W tym ostatnim przypadku należy je szczególnie dokładnie wyjaśnić i opisać. Na końcu przedmowy można, a niekiedy — np. w przypadku edycji korespondencji lub akt — powinno się, zamieszczać chronologiczny wykaz publikowanych tekstów źródłowych (z ich tytułami lub regestami i datami), alfabetyczny spis z pełnym zapisem bibliograficznym literatury cytowanej w edycji wraz z zastosowanymi przy jej cytowaniu skrótami, a także — jeżeli istnieje taka potrzeba — załączyć wykaz stosowanych innych skrótów.

Niektóre instrukcje wydawnicze sugerują, aby publikacje źródłowe obok tradycyjnych Przedmów dodatkowo zaopatrywać również we Wstępy rzeczowe, wprowadzające czytelnika bardziej szczegółowo w problemy dotyczące publikowanych przekazów źródłowych i epoki, z której pochodzą, ale zalecenia te — przynajmniej ostatnio — są stosunkowo rzadko uwzględniane w praktyce wydawniczej. Wspomniane instrukcje rozróżniają więc przedmowę od wstępu. W takim przypadku przedmowa jest traktowana jako wprowadzenie do edycji. W tym miejscu znaleźć się powinny informacje na temat okoliczności powstania opracowanej edycji źródłowej, przyjętej koncepcji czy zakresu zmian w nowym wydaniu w stosunku do edycji wcześniejszych. Wydawca może w przedmowie zamieścić podziękowania za udzieloną mu pomoc, współpracę czy za przekazane lub udostępnione mu w trakcie pisania materiały. Wstęp z kolei zawiera wprowadzenie do tematu. Wydawcy decydujący się na umieszczenie w przygotowywanej edycji wstępu i przedmowy winni zwrócić szczególną uwagę, aby zawierały one różne treści¹⁹. Respektowanie tej zasady wprowadzi do edycji szczególnie potrzebny w tego typu wydawnictwach porządek.

Kompendia edytorstwa wyróżniają również inne rodzaje przedmów: honorową; przygotowaną przez redaktora naukowego; opracowaną przez tłumacza czy zredagowaną przez wydawnictwo. Przedmowa honorowa pisana jest z reguły na zamówienie wydawnictwa przez wybitnego znawcę dziedziny (z reguły przedstawiciela świata nauki), której dotyczy edycja. W takiej przedmowie może znajdować się prezentacja edycji, autorytatywne uzasadnienie celowości wydania czy komentarz merytoryczny. W przypadku gdy przedmów do wydawnictwa jest więcej, należy podać ich autorstwo

¹⁸ F. Trzaska, op. cit., s. 374 n.

¹⁹ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 91.

w tytule, np. Od Autora, Od Redaktora Naukowego. Pod przedmową należy zapisać imię i nazwisko jej autora lub autorów. Do innych nieobowiązkowych elementów znajdujących się pod przedmową zalicza się datę przygotowania oraz miejsce jej napisania. W przypadku przedmów do kolejnych wydań winno się zaznaczyć: Przedmowa do wydania drugiego. Zadaniem wydawnictwa będzie ujednolicenie formalne kilku przedmów poprzedzających wydawnictwo w zakresie tytułów i podpisów. Przedmowy obce dajemy na początek edycji. Na początku winna znajdować się przedmowa honorowa, za nią należy umieścić przedmowę redaktora lub wydawnictwa. Przedmowa autora (wydawcy) powinna znajdować się przed pierwszymi fragmentami tekstu głównego edycji²⁰.

5.2. REDAKCJA NAGŁÓWKÓW DO RÓŻNYCH PRZEKAZÓW ŹRÓDŁOWYCH

W edycjach dokumentów, listów, różnego rodzaju akt, zestawień i rachunków oraz podobnych przekazów każda publikowana jednostka winna posiadać własny nagłówek składający się z kilku określonych elementów (drukuję się go kursywą). Pierwszym z nich jest bieżący numer, zapisywany cyfrą arabską, jakim opatruje się przekaz z racji umieszczenia go w wydawnictwie w kolejności chronologicznej. Wyróżniamy go najczęściej drukiem tłustym i umieszczamy ponad drukowanym przekazem (na środku strony lub — jak sugerują to różne instrukcje — w innym położeniu, np. po lewej jej stronie). Falsyfikaty można zamieszczać — w zależności od zastosowanych zaleceń instrukcji wydawniczych — albo w tym porządku chronologicznym (pod datą, pod którą występują), lub też drukuje się je na końcu wydawnictwa, jednak także chronologicznie, według dat, którymi są oznaczone. Przekazy niedatowane — jeżeli nie jesteśmy w stanie określić ich dokładnej chronologii — umieszcza się pod ostatnim rokiem życia lub pełnienia jakiegoś wymienionego w tekście urzędu wystawcy; jeżeli źródło jest określane tylko w przedziale *a quo* i *ad quem* — zawsze publikujemy je pod terminem ostatnim; jeżeli ma tylko datę roczną — po wszystkich przekazach z danego roku, których chronologię udało się bliżej określić. W edycjach najnowszych, np. przy depešach, obok daty można podać również — jeżeli ta jest określona — godzinę nadania.

Poniżej numeru porządkowego, z reguły po prawej stronie, zapisuje się miejsce i datę wystawienia publikowanego źródła. Nazwa miejscowości (lub miejsca) winna być opublikowana zgodnie z jej dzisiejszym brzmieniem (tylko w sytuacjach, gdy nie uda się jej zidentyfikować lub już nie egzystuje, podajemy jej wersję oryginalną), a jeżeli jej w przekazie nie wymieniono — zaznaczamy to skrótem s.l. (*sine loco*) lub b.m. (bez miejsca). Obok miejsca wydania podajemy — sprowadzoną już też do dzisiejszej rachuby czasu — datę wystawienia określonego przekazu (dzień — cyfrą arabską, miesiąc oznaczony cyfrą rzymską i rok znowu cyfrą arabską — bez kropek między cyframi). W przypadku braku oryginalnej dokładnej datacji — określamy ją w przybliżeniu lub w granicach terminów *a quo* i *ad quem*. Jeżeli w przekazie są dwie datacje, oddzielamy je ukośnikiem (np. według kalendarza gregoriańskiego i juliańskiego). Gdy tekst powstał w ciągu czasu dłuższego niż jeden dzień — podajemy daty dzienne od–do. Brak daty można zasygnalizować skrótem s.d. (bez daty), a przy źródłach najnowszych brak dnia lub miesiąca sygnalizujemy nieco innymi skrótami, np. 1910 III [b.d.] lub 1910 [b.m. i d.]. Daty zapisane błędnie poprawiamy w nawiasie kwadratowym. Jeżeli niektóre elementy nagłówka są powtarzalne i wspólne dla wszystkich jednostek z danego wydawnictwa (np. miejsce, data) — w przypadku źródeł od XIX w. można je podać w ogólnym tytule lub zupełnie pominąć, wyjaśniając sprawę we wstępie do edycji.

²⁰ Ibidem, s. 92–93.

5.3. OPRACOWYWANIE REGESTÓW

Regest samoistny lub poprzedzający tekst publikowanego przekazu źródłowego jest bardzo istotną częścią nagłówka. Winien być krótki i przejrzysty oraz pozbawiony jakichkolwiek elementów interpretacji. Przy aktach nowożytnych i najnowszych, jeżeli ich tytuły dostatecznie jasno przedstawiają treść źródła, można z niego zrezygnować, zastępując go tylko tytułem. W regestach podajemy z reguły dane dotyczące wystawcy konkretnego przekazu historycznego, streszczenie jego najistotniejszych postanowień, a także podstawowe informacje o jego odbiorcy (dokumentu, listu czy aktu). Imiona osób i miejscowości w regestach zapisujemy z zasady w formie zmodernizowanej (współczesnej), a przy trudnościach z ich identyfikacją — w oryginalnym brzmieniu źródłowym. Z kolei wspomniany już, występujący przy źródłach najnowszych tytuł, winien składać się z określenia rodzaju przekazu (raport, dekret, bilans itp.), opisanego wystawcy (np. imię, nazwisko, stanowisko) i odbiorcy oraz bardzo skróconej charakterystyki zawartości źródła, sprowadzonej najczęściej do podania przedmiotu sprawy lub hasła. W tytułach źródeł rachunkowych (buchalteryjnych) określa się tylko rodzaj źródła i nazwę instytucji, z której ono pochodzi²¹.

5.4. OPRACOWYWANIE OBJAŚNIEŃ DOTYCZĄCYCH PRZEKAZU, BIBLIOGRAFII I APARATU NAUKOWEGO (PRZYPISÓW RZECZOWYCH)

Każdy wydawany tekst źródłowy winny poprzedzać również — w zależności od okresu, z którego pochodzi przekaz — mniej lub bardziej obszerne informacje na jego temat oraz dotyczącej go literatury przedmiotu (w wydawnictwach źródeł najnowszych część tę określa się mianem legendy). W edycjach źródeł historiograficznych czy różnych ksiąg urzędowych i prywatnych opisy takie z reguły zamieszcza się we Wstępie (Przedmowie). W wydawnictwach o charakterze dyplomatycznym, zbiorach korespondencji czy akt informacje dotyczące publikowanych jednostek podaje się bezpośrednio po regestach, a przed przekazem źródłowym. Dane takie należy formułować możliwie zwięźle i jasno (można w nich używać skrótów, jednak tylko tych, które zostały wcześniej wyjaśnione w załączonym do danej publikacji wykazie). Opis źródła powinien zaczynać się informacjami o jego formie kancelaryjnej (oryginał, minuta, kopia, falsyfikat itp.), a także miejscu przechowywania (nazwa archiwum, biblioteki i muzeum) i sygnaturze (jeżeli pochodzi ono z jakiejś obszerniejszej księgi czy poszytu, dodatkowo podajemy także strony lub karty, na których zostało ono zapisane). Gdy zachowało się więcej kopii danego przekazu źródłowego, należy też podać przynajmniej o najważniejszych z nich podstawowe informacje. Potem następuje opis zewnętrzny publikowanego dokumentu, listu, aktu czy innego przekazu (bardziej dokładny w przypadku źródeł średniowiecznych; mniej detaliczny lub niekiedy nawet całkowicie pomijany, przy edycjach przekazów nowożytnych i najnowszych). Określamy w nim kolejno rodzaj materiału pisarskiego (przy przekazach starszych, głównie średniowiecznych i niekiedy nowożytnych, podajemy często również m.in. sposób wyprawienia pergaminu, a przy papierze opis filigranów), na którym zapisano źródło, jego wymiary (szerokość, wysokość, przy dokumentach — jeżeli jest — ewentualną wielkość zakładki), stan zachowania, a przy najstarszych przekazach też charakterystykę pisma, inicjałów i iluminacji czy innych znaków (np. notarialnych). W tym miejscu informuje się czytelnika również o dołączonych do źródła pieczęciach (ich właściciel, stan zachowania, materiał, sposób przytwierdzenia, kształt, wymiary, wizerunek na pieczęci czy napis w otoku). Na końcu tych rozważań wydawca może dodatkowo podzielić się również swoimi uwagami krytycznymi dotyczącymi publikowanego tekstu (np. jego

²¹ Por. też K. E. Demandt, *Moderne Regestentechnik*, s. 33–44.

genezy, chronologii) czy polemizować z sądami na jego temat, do których ma jakieś uzasadnione wątpliwości.

Kolejnym elementem tego opisu jest zestawienie literatury dotyczącej drukowanego przekazu, który powinien obejmować wszystkie wcześniejsze jego publikacje (zarówno w całości, tłumaczeniach, w formie podobizn, jak i w ekscerptach lub regestach) oraz informacje o przynajmniej najważniejszych pracach, których autorzy wypowiadali się na temat publikowanego źródła.

Bardzo ważnym dla korzystającego, dodatkowym elementem każdego wydawnictwa źródłowego, opracowywanym przez edytora, są przypisy rzeczowe, które z zasady umieszczają się zawsze pod lub po przypisach tekstowych. Przypisy te — w przeciwieństwie do wcześniej omówionych przypisów tekstowych — numeruje się zawsze cyframi arabskimi. Przy edycjach dyplomatycznych i podobnych każdy z drukowanych przekazów otrzymuje własne, odrębnie numerowane przypisy tekstowe i rzeczowe. W wydawnictwach narracyjnych i innych zwartych, w takie osobne przypisy opatrzona jest z reguły każda drukowana strona tekstu lub zapiska. W niektórych wydawnictwach zasadne może być również użycie numeracji ciągłej przypisów. Przypisy winno się formułować zawsze bardzo zwięźle. W przypisach rzeczowych umieszczamy m.in. informacje dotyczące innych — związanych z daną publikacją — źródeł (np. miejsca ich przechowywania i sygnatury), wydarzeń i faktów, wyjaśnienia wymienionych w tekście przynajmniej najważniejszych osób i nazw geograficznych, ewentualny komentarz do występujących w przekazie dat, monet, wag i miar, a także naświetla się sprzeczności i niejasności w narracji przekazu oraz ewentualnie odsyła do jeszcze innej — niż podana w wykazie — literatury przedmiotu. Przypisy przygotowuje się pismem mniejszym niż tekst główny. Obecnie najpopularniejsze na rynku komputerowym edytory tekstów pozwalają na różnicowanie wielkości tekstu zasadniczego i odnośników, a także ułatwiają wstawianie tych ostatnich. W zależności od potrzeb można przenieść przypisy na dół strony, względnie na koniec tekstu (przypisy końcowe). Pozycje bibliograficzne zacytowane w przypisach winny się znaleźć w wykazie wykorzystanej literatury. Szczególnie żmudną pracą, obciążającą zarówno autora, jak i redaktora, jest ujednolicanie zapisu przypisów zawierających dane bibliograficzne. Należy zwrócić uwagę na konsekwencje we wprowadzaniu znaków przystankowych, wyróżnienia i wreszcie samą poprawność zapisu bibliograficznego cytowanej publikacji. Wszystkie przypisy zasadniczo kończą się także kropką, niezależnie nawet od faktu, że nie tworzą one niekiedy pełnych zdań²².

Redagując przypisy w edycji źródłowej, należy pamiętać, że z reguły w tym momencie nie tworzymy monografii naukowej. Polska nauka historyczna wydaje się znajdować od zawsze w tym zakresie pod przemożnym wpływem nauki niemieckiej, gdzie istnieje duże przywiązanie do bardzo rozbudowanej liczby przypisów. Satyra Gottlieba Wilhelma Rabenera na temat przypisomani ukazała się już około połowy XVIII w. Wspomniane podejście krytykuje również Janusz Tazbir w pracy pt. *Edytorskie potknięcia*, który zauważa, że do dziś pokutuje przeświadczenie, iż *liczba przypisów decyduje o naukowości pracy*²³.

Wydawcy w edycjach stosują różnego rodzaju powołania, zarówno na elementy tekstu aktualnie wydawanego, jak i na znajdujące się w publikacji materiały uzupełniające i informacyjno-pomocnicze. Szczególnie uciążliwa dla redakcji wydawnictwa może być niekonsekwencja w zapisywaniu powołań. Wydawca źródeł może zetknąć się z powołaniami na:

- części: skrót cz. i wskaźnik liczbowy,
- rozdziału: skrót rozdz. i wskaźnik liczbowy,
- strony: skrót s. i wskaźnik liczbowy,

²² Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 165–166.

²³ G. W. Rabener, *Hinkmars von Repkow: Noten ohne Text*, [w:] G. W. Rabener, *Satiren*, Leipzig 1771, Bd. 2, s. [71] 69–[107] 105; J. Tazbir, op. cit., s. 6.

- ilustracje: skrót rys., fot., il. i wskaźnik liczbowy z numerem ilustracji,
- tablice lub tabele: skrót tabl. lub tab. i wskaźnik liczbowy,
- przypis: skrót przyp. i wskaźnik liczbowy²⁴.

5.5. REDAKCJA SKOROWIDZÓW RZECZOWYCH, OSOBOWYCH, GEOGRAFICZNYCH I INNYCH

Już po złamaniu szpalt z wydrukowanym przekazem źródłowym, do całego tekstu wydawnictwa wraz z przypisami tekstowymi i rzeczowymi (a niekiedy również, ale to zależy już od decyzji edytora, także do wstępu — przedmowy) wykonuje się — z reguły przynajmniej dwa — indeksy w układzie alfabetycznym, chociaż w uzasadnionych okolicznościach wydawca może zdecydować się na opracowanie dodatkowych skorowidzów (np. ważniejszych terminów łacińskich, staroniemieckich czy staropolskich, topograficzno-etnicznego i innych). Najczęściej jednak jeden z takich indeksów obejmuje występujące w publikacji nazwy osobowe i geograficzne (niekiedy, przy dużej liczbie haseł geograficznych, można go też dodatkowo rozdzielić); drugi — spełnia rolę indeksu rzeczowego. Przyjmuje się, że każdy — stanowiący odrębną całość — tom (także w wydawnictwach wielotomowych) powinien mieć własne skorowidze, chociaż dopuszcza się, że w określonych, wydzielonych seriach wydawniczych mogą być opracowywane indeksy zbiorcze do większej liczby woluminów, drukowane w ostatnim tomie danej serii.

W skorowidzach osobowych i geograficznych hasła główne tworzą nazwiska i nazwy miejscowości w formie przyjętej w literaturze polskiej (lub w najbardziej w niej rozpowszechnionej) albo — jeżeli takich nie ma — najczęściej występującej w danym przekazie źródłowym. Pozostałe ich wersje zamieszczamy we właściwym miejscu zgodnie z porządkiem alfabetycznym, odsyłając czytelnika bezpośrednio do hasła głównego (gdzie obok w nawiasie umieszcza się wszystkie występujące w tekście źródłowym jego formy). Przy poszczególnych osobach podajemy również wymienione w źródle ich godności, pełnione funkcje oraz stosunki pokrewieństwa. Nazwiska pochodzące z opisów bibliograficznych wyróżnia się inną czcionką, albo np. przez zastosowanie kursywy przy cyfrach odsyłających. Niektóre hasła powtarzające się ciągle (osobowe, geograficzne lub rzeczowe) można pomijać, ale należy o tym wcześniej poinformować korzystającego z wydawnictwa. Hasła w indeksie rzeczowym podajemy bez względu na język źródła w mianowniku liczby pojedynczej (rzadziej — ale tylko jeżeli jest to powszechnie przyjęte w określonym języku — w pierwszym przypadku liczby mnogiej). Terminy, których nie można rozwiązać, podaje się w wersji oryginalnej. W indeksach można też (a niekiedy wręcz należy) stosować określone skróty (np. m. — miasto, w. — wieś, z. — zamek, zob. — zobacz itp.), które jednak wcześniej musimy wyjaśnić we wstępie do wydawnictwa lub do samego skorowidza. Liczby podawane przy hasłach głównych powinny odsyłać do konkretnych stron publikacji (jeżeli dodatkowo na ich marginesach zaznaczone są wiersze, w indeksie podajemy je drobniejszym drukiem przy określonych stronach) lub — jeżeli tekst został, jak to czyni się często z księgami sądowymi, radzieckimi czy rachunkowymi, podzielony na mniejsze części oznaczone własną numeracją — do numerów poszczególnych zapissek. Tylko w wyjątkowych przypadkach, gdy haseł rzeczowych jest niewiele, można zrezygnować z opracowania odrębnego skorowidza rzeczowego, umieszczając hasła osobowe, geograficzne i rzeczowe w jednym indeksie ogólnym.

Autorzy indeksów winni pamiętać, że nie tworzą indeksów dla siebie, lecz dla użytkowników i ich potrzeb. Wiele osób korzystających ze źródeł nie jest zainteresowanych ich czytaniem w całości, ale dotarciem w sposób łatwy i szybki do potrzebnych informacji i zagadnień. Ważne przy zestawianiu indeksu jest pokazanie współzależności pomiędzy poszczególnymi terminami. Nigdy

²⁴ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 105–106.

nie jest to zadanie łatwe. W przypadku indeksów obszernych może wystąpić problem powiązania ze sobą terminów bliskoznacznych. W efekcie końcowym indeks powinien cechować się wysokim poziomem spójności i logiki. Stopień szczegółowości indeksu uzależniony jest od głębokości penetrowania treści źródła, co powinno się robić jednolicie dla całej edycji. Nie może być tak, że jedno słowo znajda się w indeksie, a inne o podobnym charakterze nie zostaną wciągnięte do skorowidza. Szczególnie trudne do ewidencjonowania są źródła obcojęzyczne. Dobór haseł w tych edycjach zawsze sprawia wydawcy dużo kłopotów. Zasadą będzie tutaj pamiętać o proporcjach przy sporządzaniu indeksów. Często popełnianym błędem jest wciąganie do skorowidza z pierwszych stron źródła większej liczby haseł niż z kolejnych partii tej samej edycji²⁵.

Należy zaznaczyć, że w wielu przypadkach edycja źródłowa bez indeksu będzie przez badaczy zdecydowanie rzadziej wykorzystywana bądź nawet pomijana. Z pomocą w zestawianiu skorowidzów przychodzi w ostatnim czasie technika komputerowa. Sporządzanie indeksów dzięki komputerowym edytorom tekstów i bazom danych uległo z pewnością znacznemu przyspieszeniu. Kwestię opracowywania indeksów porządkuje także norma ISO²⁶.

5.6. RECENZJE WYDAWNICZE I USTOSUNKOWANIE SIĘ DO NICH WYDAWCY

Ostatecznie opracowana publikacja źródłowa zwykle dostarczana jest bezpośrednio do redakcji wydawnictwa, skąd przekazuje się ją do recenzji wydawniczej. W przypadku tekstów źródłowych niezbędna będzie recenzja zewnętrzna. Opinię taką opracowuje z reguły dwóch recenzentów — samodzielnych pracowników nauki (z których przynajmniej jeden winien wywodzić się z innego ośrodka naukowego). Autorzy recenzji muszą działać dość sprawnie, aby edytor źródła w rozsądnym terminie (czas ten normują z reguły przepisy wewnętrzne instytucji wydającej) dostał wiadomość, czy praca została zakwalifikowana do druku w przedłożonej formie, czy też odrzucona (w tym drugim przypadku należy jednak podać powody takiej decyzji). Czas potrzebny na napisanie recenzji opóźnia proces wydawniczy. W przypadku recenzji pozytywnych można jednak z instytucji wydawniczej zdjąć część odpowiedzialności za zawartość merytoryczną edycji. Od recenzji wydawniczej wymaga się dokładności, szczegółowości oraz jasnej konkluzji pozytywnej lub negatywnej, z tym że wydawcy źródła przysługuje również prawo ustosunkowania się do wydanej opinii. Recenzent musi być osobą fachową, znającą się na źródłach wydawanych przez wydawcę, bezstronną i — co jest nie mniej ważne — terminową. Być może nie jest to w tym miejscu konieczne, ale należy zwrócić uwagę, że recenzent powinien znaleźć czas na dokładne przeczytanie publikacji źródłowej. Zaniedbanie któregokolwiek z tych warunków stawia sens przekazania dzieła do recenzji pod znakiem zapytania. Recenzje mogą być jawne lub — co się zdarza w ostatnim czasie coraz częściej — anonimowe (wtedy z reguły recenzent nie wie, kogo recenzuje, a edytor, kto recenzował jego pracę). Nazwisko recenzenta można ujawnić wydawcy wtedy, gdy będzie to życzeniem recenzenta. Zresztą w dość wąskim gronie specjalistów w zakresie wydawania źródeł zachowanie anonimowości nie zawsze będzie możliwe. Trzeba sobie jednak zdawać sprawę, że tak zwane grzecznościowe recenzje nikomu nie służą. Z pewnością będą o tym wiedzieli również wydawcy otwarci na stojącą przed nimi możliwość ulepszenia swojej edycji²⁷.

²⁵ Ibidem, s. 187–189.

²⁶ PN–ISO 999: 2001: Informacja i dokumentacja — Wytyczne dotyczące zawartości, struktury i prezentacji indeksów.

²⁷ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 31–32; J. Dunin, op. cit., s. 42.

Wydawca źródła, ustosunkowując się do recenzji wydawniczej, może albo przyjąć uwagi i poprawić pracę, albo przekonać redaktora merytorycznego (kolegium redakcyjne), że to on, a nie recenzent ma rację. Później proces przyjmowania pracy do druku jest zakończony, a maszynopis (wydruk komputerowy) kierowany do właściwej redakcji. Niekiedy edytor, nie zgadzając się z uwagami recenzentów i warunkami postawionymi przez wydawnictwo, nie wyraża zgody na jej publikację w zmienionej formie. Ocena całości poprawek (merytoryczna i techniczna) należy do obowiązków redaktora.

Z reguły edytor czy grupa wydawców źródła nie kontaktują się osobiście z drukarnią, a dalszą opiekę nad tekstem sprawuje najczęściej bezpośrednio oficyna wydawnicza. Wydawnictwo może być instytucją małą, zatrudniającą parę osób, lub wielkim przedsiębiorstwem złożonym z wielu działów. W tym drugim przypadku jego trzon tworzą redakcje, których liczba uzależniona jest od jego profilu oraz różne działy pomocnicze, np.: administracyjny, finansowy, kolportażu itp. Poszczególne redakcje odpowiadają najczęściej dyscyplinom nauki lub działom twórczości. Np. w wydawnictwie publikującym teksty historyczne może istnieć redakcja wydająca opracowania i źródła z zakresu średniowiecza, czasów nowożytnych, najnowszych itp. Mogą też działać redakcje poszczególnych serii.

W dużych wydawnictwach zatrudniani są redaktorzy (jedni — zwani czasem „naukowymi” lub „merytorycznymi” pracują nad zawartością edycji, inni — nad jej wyglądem zewnętrznym, oczywiście ściśle ze sobą współpracując), adiustatorzy, korektorzy, kastygatorzy (kastygator — od łacińskiego słowa *castigo* — ścieram, wycieram, oznacza osobę „wyczyszczającą”, czyli poprawiającą tekst) i inni. Ten sztab pracowników opiekuje się dostarczonym w maszynopisie tekstem, przy czym edytor rozmawia najczęściej tylko z redaktorem swojej publikacji, nie licząc oczywiście pracowników finansowych i administracyjnych.

Można w tym miejscu dodać, że np. adiustator działa, przestrzegając norm wydawniczych, o których wydawcy źródeł często nie pamiętają albo ich nie respektują (przykładem mogą tu być opisy bibliograficzne). Jeżeli publikacja jest pracą zbiorową złożoną z edycji różnych źródeł przygotowanych do druku przez wielu uczonych, adiustator winien ujednolicić pisownię przypisów, a niekiedy nawet poprawić — jeżeli wystąpią — ewidentne błędy autora, oczywiście opierając się przy tym na najnowszej literaturze przedmiotu, encyklopediach czy słownikach.

Maszynopis (wydruk) publikacji źródłowej opracowany w redakcji merytorycznie i uzgodniony z edytorem lub edytorami wędruje z reguły do redakcji technicznej (wyjątkiem są małe oficyny, gdzie wszystkimi sprawami związanymi z przygotowaniem tekstu do druku zajmuje się najczęściej tylko jedna osoba), gdzie wspólnie — czyli z edytorem i redaktorem prowadzącym — ustala się wszelkie *formalia*: format, oprawę czy techniczną stronę wyposażenia ilustracyjnego. Ponadto redakcja techniczna przygotowuje technologiczny opis maszynopisu — późniejszej książki, a grafik (lub niektóre z tych czynności artysta plastyk) projekt obwoluty, okładki, karty tytułowej, układu wewnętrznego, ewentualnie — gdy praca tego wymaga — zdobnictwa. Jest to o tyle ważne, że edycja źródłowa już swoim wyglądem zewnętrznym często mówi wiele o jej zawartości i przeznaczeniu. Format, grubość, wystrój obwoluty i okładki, zastosowanie kolorów — wszystko to jest przecież sumą znaków bardzo ważnych dla czytelnika. Zdecydowanie należy odradzić wydawcy źródeł projekty okładek o krzykliwych kolorach, które niewiele będą miały wspólnego z edycją udostępnianą szerszemu gronu użytkowników. Wydaje się, że w tym zakresie należy stawiać na elegancję i przyjazne liternictwo, które jest łatwe w odczycie. Stosowanie analogicznych cech wizualnych dla poszczególnych serii lub cykli wydawniczych z reguły dość jednoznacznie charakteryzuje dany ciąg publikacji. Taka makietka książki, łącznie z ustaleniem wielkości i rozmieszczeniem ewentualnych ilustracji, jest podstawą składu, a później całego wydawnictwa źródłowego, zgodnie z zamierzeniami edytora i wydawcy.

Dopiero po tej fazie pracy przystępują do dzieła drukarze składający tekst i drukujący całość ściśle z otrzymanymi instrukcjami. Skład może odbywać się w sposób tradycyjny (co obecnie zdarza

się bardzo rzadko) lub komputerowo. Po jego wykonaniu musi mieć miejsce korekta, która jest kontrolą zgodności składu z pierwotnym wydrukiem (maszynopisem). Edytor ma prawo i obowiązek przeprowadzenia przynajmniej jednej korekty i dania swego *imprimatur* (wolno drukować), czyli zgody na druk dzieła. Dlatego też wydawca źródeł musi się nauczyć robienia korekty, a także używania powszechnie stosowanych znaków korektorskich i systemu ich umieszczania (więcej na ten temat zob. dalej). Po zakończeniu druku edytor lub korektor dokonuje jeszcze jednej lektury całości w celu wychwycenia ewentualnych błędów i przeoczeń. Niekiedy takie ostateczne sprostowania umieszcza się na oddzielnej karcie jako errata (czyli sprostowanie pomyłek). Po drukarzach edycją zajmuje się z reguły jeszcze introligator, który składa wydrukowane arkusze (czyli musi je „sfalcować”), zszywa, wkleja ilustracje (jeżeli zostały wydrukowane oddzielnie np. na papierze kredowym) oraz oprawia w okładki broszurowe lub sztywne, ewentualnie nakłada dodatkową obwolutę. W wielu przypadkach pracę introligatora przejmują obecnie zmechanizowane introligatornie, które produkują oprawy szybko i masowo. Nowoczesne maszyny introligatorskie same również wklejają zawartość książki do oprawy²⁸. Nad całością tych robót winni czuwać — jeżeli takie stanowisko w danej oficynie istnieje — wydawniczy inspektorzy produkcyjni. Dopiero po tych pracach edycja może trafić do hurtowni i księgarni, a stąd do bibliotek i czytelników indywidualnych.

5.7. OPRACOWANIE MASZYNOPISU (WYDRUKU) DO PUBLIKACJI

Wspominane już, jednolite wymagania stawiane maszynopisom wydawniczym znacznie ułatwiają współpracę edytora z wydawnictwem i drukarnią. Stosowanie się do tych zaleceń pozwala uniknąć błędów i ewentualnych nieporozumień, gdyż wówczas składacze nie mają w trakcie pracy większych wątpliwości, jak interpretować dyspozycje adiustacyjne zaznaczone na maszynopisie. Sporą pomocą przy znajdowaniu takiego wspólnego języka wydawcy, redaktora naukowego i technicznego oraz poligrafa (składacza) jest stosowanie jednolitej terminologii przy edytorskim i technicznym opracowywaniu maszynopisów (wydruków). Taka troska o standaryzację wymagań stawianych maszynopisom i jednoznaczność stosowanych przy adiustacji terminów doprowadziła już w 1981 r. do ustanowienia przez Polski Komitet Normalizacyjny normy PN-P-55025 dotyczącej maszynopisu wydawniczego książek i czasopism, a w praktyce także i innych publikacji (czyli również edycji źródłowych) przekazywanych drukarniom do składania, która do dzisiaj zachowała swoją aktualność²⁹.

Zgodnie z nią pod pojęciem maszynopisu wydawniczego rozumieć należy materiały wydawnicze w formie maszynopisu (lub wydruku komputerowego), sprawdzone, zadiustowane, przeznaczone do składania lub łamania, zawierające część tekstową wraz z załącznikami (ilustracje, tabele, wzory) oraz materiałami pomocniczymi w postaci ewentualnych szkiców, makiet, wykazów znaków specjalnych itp.

Adiustacja techniczna maszynopisu polega na wprowadzeniu w nim — za pomocą umownych oznaczeń — dyspozycji technicznych dotyczących sposobu składania i łamania.

Zgodnie z tą normą wymaganym formatem maszynopisu jest A4, czyli kartka o wym. 210x297 mm. Na jednej stronie maszynopisu znormalizowanego powinno mieścić się 30 wierszy, z których każdy liczy około 60 znaków (łącznie ze spacją). Daje to w sumie 1800 znaków na 1 stronie. Wymiary marginesów mają być następujące: ok. 25 mm dla marginesu górnego; ok. 35 mm dla marginesu lewego. Wielkość dolnego marginesu maszynopisu nie została przez normę ustalona. Odstępy pomiędzy kolejnymi wierszami powinny wynosić 1 wiersz (przy wydruku komputerowym 1,5), odstępy nad oraz pod tytułami, notkami i cytatami — po 2 wiersze. Chodzi tu o to, aby w razie koniecz-

²⁸ J. Dunin, op. cit., s. 18.

²⁹ PN-P 55025: 1981: Maszynopis wydawniczy książek, broszur i czasopism.

ności móc swobodnie dopisać dodatkowy tekst w odstępie pomiędzy poszczególnymi wierszami. Wcięcia przy akapitach powinny mieć szerokość trzech znaków maszynowych.

W zasadzie maszynopis (wydruk) wydawniczy przekazywany do drukarni winien być kompletny, tzn. obejmować wszystkie elementy potrzebne do wytworzenia edycji źródłowej. Wyjątek stanowią jedynie skorowidze i spis treści, które winno się jednak dołączyć najpóźniej do odsyłanej do drukarni pierwszej korekty po złamaniu tytułu wydawniczego. Spis treści w wydawnictwie źródłowym pełni ważną funkcję. W przypadku wydawnictw obszernych jest zawsze niezbędnym przewodnikiem po publikacji. Spis treści winien obejmować, oprócz danych o tekstach źródłowych, także przedmowy, wstęp, bibliografię, wykaz skrótów, wykaz ilustracji, indeksy, obcojęzyczne tłumaczenia wstępów lub streszczenia itp. Ważną sprawą jest nadanie spisowi treści odpowiedniej szaty graficznej. Tytuły przedmów, wstępów, indeksów itp. traktuje się tak jak tytuły rozdziałów. Do zadań redaktora będzie należało również sprawdzenie, czy tytuły poszczególnych części w spisie treści publikacji źródłowej są identyczne jak tytuły wewnątrz edycji. Przy publikacjach źródeł historycznych w praktyce często najpierw składany jest i paginowany właściwy tekst źródłowy, a dopiero potem — po jego złożeniu — wstępy i przedmowy, stąd te ostatnie z reguły mają własną, odrębną numerację stron cyframi rzymskimi. Numerów stron nie wprowadza się na kartach tytułowych, stronach pustych (wakatach), stronach wypełnionych w całości tabelami i ilustracjami. Wspomniane strony są jednak wliczane do ogólnej numeracji w książce. Niekiedy w edycji źródłowej warto posłużyć się również żywą paginą. Trudno w tym miejscu jednoznacznie wskazać elementy składowe żywej paginy w przypadku edycji źródłowej. Wydaje się, że po prostu należałoby tutaj umieścić informacje przydatne użytkownikowi publikacji. W przypadku kronik mogłyby to być np. tytuły ich części czy rozdziałów, w przypadku roczników można byłoby wykorzystać np. elementy chronologiczne. Numery regestów i ich pierwsze słowa mogłyby być z kolei wykorzystane w tekstach źródłowych dzielonych przez wydawców na duże grupy rzeczowe. Przesłanką za wprowadzeniem do edycji żywej paginy winno być ułatwienie użytkownikowi odnalezienia konkretnych fragmentów tekstu. Z pomocą w zakresie paginowania i posługiwania się żywą paginą przychodzi norma³⁰.

Konkretną publikację źródłową przygotowaną do druku przez edytora prezentuje jednak czytelnikowi wydawca (oficyna wydawnicza), dlatego obok tytułu wydrukowanej pozycji i nazwiska lub nazwisk edytorów źródła, wydawca umieszcza najczęściej na stronie tytułowej także swoją nazwę i znak (sygnet) wydawniczy. Wydawnictwo jest też przynajmniej częściowo współodpowiedzialne przed opinią publiczną za wartość naukową wydrukowanej edycji źródłowej. Odnosi się to również do publikacji zleconych z zewnątrz.

Taka rola wydawnictw naukowych nakłada na ich merytoryczne zespoły redakcyjne dodatkowe obowiązki: krytycznego ustosunkowania się do sposobu (metody) przygotowania każdej edycji źródłowej do druku, jej formy, a także konieczności sprawdzenia poprawności zamieszczonych w niej przypisów, danych faktograficznych, definicji, cytatów itp., a więc zweryfikowania wszystkich informacji podanych w maszynopisie (wydruku) autorskim. Z pomocą w tym zakresie przychodzą edytorom i redaktorom cały czas uaktualniane Polskie Normy³¹. Do zadań redaktorów należy także sprawdzenie, czy w tekście przekazanym do instytucji wydawniczej nie ma wewnętrznych sprzeczności lub zbędnych powtórzeń. Wreszcie istotną będzie odpowiedź na pytanie, czy pod względem faktograficznym opracowywany tekst budzi zaufanie³². Posługiwanie się w edycjach źródłowych nie-

³⁰ PN-N 01222-05: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Materiały informacyjno-pomocnicze; por. B. Osuchowska, op. cit., s. 203–207.

³¹ Do przygotowywania przypisów i bibliografii wykorzystuje się normę PN-ISO 690: 2012: Informacja i dokumentacja — Wytyczne opracowania przypisów bibliograficznych i powołań na zasoby informacji.

³² J. Dunin, op. cit., s. 42.

kiedy dosyć specyficzną terminologią wiąże się również z koniecznością weryfikacji, czy planowana publikacja jest samowystarczalna. Trudniejsze pojęcia występujące w edycji winny być wyjaśnione lub wydawcy powinni określić, z jakich baz wiedzy korzystali³³. Jak już wspomniano, osoba, która w wydawnictwie zajmuje się merytorycznym opracowaniem przeznaczonego do druku maszynopisu, nazywana jest zazwyczaj redaktorem naukowym, merytorycznym — albo po prostu redaktorem.

Poza sprawdzaniem wiarygodności podanych w edycji źródłowej informacji redaktor czuwa też nad poprawnością językową wstępu i przypisów. Niezmiernie ważne jest wskazanie edytorom niejasnych lub niezbyt fortunnych sformułowań w tekście. Proces weryfikacji informacji zawartych w tekście i sprawdzania poprawności językowej tekstu oraz jego stylu nazywa się adiustacją³⁴. Następnym zadaniem instytucji wydawniczej jest przeprowadzenie konsultacji z edytorami źródeł, którzy powinni wyrazić zgodę na sugerowane przez redakcję poprawki. Proces ten nazywamy autoryzacją. Nad większością zmian proponowanych przez redaktorów merytorycznych należy się zawsze mocno pochylić. Być może nowe brzmienie fragmentu edycji okaże się rzeczywiście lepsze niż tekst, który przedłożyli wcześniej edytorzy³⁵.

Wydawnictwo i pracujący w nim redaktorzy odpowiadają także za przygotowanie koncepcji edytorskiej przygotowywanej publikacji, czyli określają parametry książki (kwestia formatu edycji źródłowej, wyboru oprawy i papieru, przyjęcia sposobu ilustrowania). Warto w tym miejscu mieć na uwadze fakt, że edycje źródłowe służą z reguły wąskiej grupie specjalistów, a ich żywotność i przydatność naukowa wydają się zdecydowanie dłuższe niż innych publikacji naukowych. Ważną rolę przy uzgadnianiu postaci zewnętrznej książki odgrywają również kwestie formalne, pośród których duże znaczenie ma zawsze całkowita objętość edycji. Mniejszy wpływ w przypadku publikacji źródłowych na koncepcję edytorską mają ilustracje, tabele, mapy itp. Należy zauważyć, że parametry książki dostosowuje się zawsze w sposób indywidualny do każdej edycji źródłowej. W przypadku źródeł wydawanych w serii wydawniczej mającej ustaloną postać zewnętrzną opisywany etap prac jest pomijany³⁶.

Do obowiązków redaktora należy także ustalanie tzw. „porządku książki”, czyli kolejności zawartych w niej elementów, określenie tekstu występującego na obwolucie, okładce (także na jej grzbiecie), na drugiej lub czwartej stronie tytułowej, zadecydowanie — w porozumieniu z edytorami — o sposobie cytowania, o stosowanych skrótach, charakterze oraz formie graficznej bibliografii i skorowidzów, miejscu spisu treści w układzie edycji, a także o innych szczegółach opracowania. Na tym etapie prac należy sobie również odpowiedzieć na pytanie, czy edycja źródła winna być zaopatrzona w obcojęzyczne streszczenia lub tłumaczenia na inne języki wstępu, przedmowy, spisu treści lub spisu wykorzystanych skrótów. W przypadku edycji źródłowych zawsze warto dokonać tłumaczeń przynajmniej streszczenia oraz spisu treści na jeden z języków kongresowych: angielski, francuski, rosyjski lub niemiecki. W zależności od tematyki edycji można dokonać również tłumaczeń na jeszcze inne języki. Należałoby się zastanowić w tym miejscu, którzy przedstawiciele nauki obcej mogą być zainteresowani udostępnionymi źródłami. Wybór języka lub języków obcych może być także uzależniony od zwyczajów obowiązujących w danym wydawnictwie czy dziedzinie wiedzy, której dotyczy edycja źródłowa. Dużym problemem jest zawsze poprawność językowa tłumaczonego streszczenia. Bardzo często tłumacze nie znają wyrażen idiomatycznych, neologizmów czy specyficznej terminologii z zakresu edytorstwa źródeł historycznych. Najlepiej należałoby korzystać z usług sprawdzonych tłumaczy. Być może warto byłoby się pokusić, o ile jest taka możliwość,

³³ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 32–33.

³⁴ Por. J. Dunin, op. cit., s. 42–43.

³⁵ Ibidem, s. 43.

³⁶ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 69–70.

o sprawdzenie poprawności tłumaczenia przez *native speaker* lub jeszcze lepiej zaprzyjaźnionego naukowca — obcokrajowca. Streszczenie w języku obcym należy poprzedzić przetłumaczonym tytułem publikacji i napisem Streszczenie. Dobrym pomysłem jest zamieszczenie w obrębie kart tytułowych (strona redakcyjna lub przytytułowa) tytułu edycji źródłowej w języku obcym. W przypadku wydawania źródła w obrębie serii wydawniczej część podniesionych w tym miejscu zagadnień może być pominięta³⁷.

Należy stwierdzić, że kwalifikacje redaktora merytorycznego powinny być wysokie. Wiele będzie zależało od jego doświadczenia, chęci uczenia się redagowania zawsze trudnych edycji źródłowych, umiejętności i specjalistycznej wiedzy³⁸.

Maszynopis (wydruk) oddawany do drukarni (składu komputerowego) musi zawierać również uwagi, wskazówki i objaśnienia dotyczące formatu, rodzaju składu, kroju i stopnia czcionki, interlinii, wyróżnień w tekście, wielkości wycięć akapitowych, sposobu justowania (ustawienia) tytułów itp. Ogół tego rodzaju uwag i oznaczeń nazywany jest adiustacją techniczną, opracowaniem typograficznym lub po prostu redakcją techniczną materiałów wydawniczych. Pracę tę teoretycznie powinien wykonywać redaktor techniczny, chociaż w praktyce — szczególnie w mniejszych wydawnictwach — zajmuje się tym również redaktor naukowy (merytoryczny).

Przyjęło się, że adiustację techniczną wykonuje się na ogół ołówkiem czarnym — w odniesieniu do alfabetu łacińskiego, i ołówkiem niebieskim — w przypadku alfabetu greckiego. Dyspozycji technicznych nie powinno się wprowadzać atramentem lub długopisem, ponieważ w ten właśnie sposób redaktor merytoryczny uzupełnia maszynopis o dodatkowe teksty i elementy przeznaczone do złożenia i wydrukowania. Dlatego uwagi pomocnicze, wyjaśniające składaczowi w drukarni (lub komputerowemu), jak ma składać i łączyć tekst, powinny się optycznie różnić.

Takie oznaczenia techniczne w maszynopisie wykonywane są najczęściej za pomocą specjalnych znaków adiustacyjnych oraz znaków korektorskich, dlatego ich znajomość i stosowanie w praktyce jest obowiązkiem nie tylko wydawców źródeł, ale też redaktorów merytorycznych i technicznych w każdym, nawet najmniejszym wydawnictwie.

Przy opracowaniu merytorycznym i technicznym maszynopisów wydawniczych edycji źródłowych stosuje się znaki korektorskie (te zostaną omówione dokładnie później, przy omawianiu korekt) i adiustacyjne oraz niektóre skróty terminów poligraficznych ustalone we wzmiankowanej już normie Polskiego Komitetu Normalizacyjnego, dotyczące maszynopisu wydawniczego (PN-70/P-55025), m.in.:

Najważniejsze znaki adiustacyjne tekstu, tabel i wzorów umieszczono w tabeli 15.

Stosuje się też skróty, m.in.:

p.	—	punkt typograficzny;
cyc.	—	cycero
kw.	—	kwadrat
fir.	—	fired (rodzaj drobnego justunku, którego szerokość i długość podstawy równają się stopniowi danego pisma);

³⁷ Zob. normy PN-N 01160: 1971: Kompozycja wydawnicza czasopisma; PN-N 01164: 1970: Spis treści czasopisma; PN-N 01222-0: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Postanowienia ogólne; PN-N 01222-1/A1: 1997: Kompozycja wydawnicza książki — Karty tytułowe; PN-N 01222-02: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Materiały wprowadzające; PN-N 01222-03: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Tekst główny; PN-N 01222-04: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Materiały uzupełniające tekst główny; PN-N 01222-05: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Materiały informacyjno-pomocnicze; PN-N 01222-08: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Okładka i obwoluta; Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 71, 201–202.

³⁸ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 34.

spac.	—	spacja
int.	—	interlinia (rodzaj justunku, stosuje się w celu powiększenia odstępów między wierszami);
kap.	—	kapitaliki (czcionki dużych liter alfabetu o wysokości oczka małych liter alfabetu tego samego stopnia);
wers.	—	wersaliki (majuskuły, czcionki dużych liter alfabetu danego stopnia);
inic.	—	inicjały;
c.	—	pismo cienkie;
płgr.	—	pismo półgrube;
gr.	—	pismo grube;
pr.	—	pismo proste;
pch. (kurs.)	—	pismo pochyle, kursywa;
tyt.	—	tytuł;
il.	—	ilustracja.

Stopnie pisma i odlewu:

6/6	—	nonparel na nonparelu (bez interlinii);
6/8	—	nonparel na peticie (na 2 p. interlinii);
8/8	—	petit na peticie (bez interlinii);
8/10	—	petit na garmondzie (na 2 p. interlinii) itp. ³⁹

Jeżeli chodzi o adiustacyjne oznaczenie w maszynopisie (wydruku), to np. uwaga *składać 10/12 na 28 cycer Silesią* oznacza, że tekst należy składać garmondem na cycerze (czyli z zastosowaniem 2–punktowej interlinii; 2 punkty stanowi tu światło między wierszami), na szerokość 7 kwadratów, krojem pisma Silesia, czyli polską odmianą Excelsioru. Z kolei uwaga *składać 10/10* oznacza, że jest to skład garmondem bez interlinii, czyli tzw. skład czcionką 10 punktów *kompres*. W tym miejscu można też dodać, ale są to już uwagi szczegółowe dotyczące adiustacji technicznej, że podczas tej czynności należy rozróżniać literę *l* od cyfry *1* oraz literę *O* od cyfry *0*⁴⁰. Do podstawowych błędów składu, które zawsze sprawiają wiele trudności, należy występowanie w tekście wyrazów złożonych innym krojem czcionki⁴¹.

Wielkość wcięć akapitowych (jeżeli nie podaje się w tekście innych dyspozycji) wynosi według przytaczanej normy: przy szerokości składu do 6 kwadratów — 1 firet; przy szerokości składu ponad 6 kwadratów — 1 1/2 fireta. Ostatnio spotyka się też teksty składane bez akapitów (wówczas akapity można rozdzielać interliniami lub rygami, czyli justunkiem o grubości od 6 do 16 punktów).

Tytuły ewentualnych rozdziałów i podrozdziałów wstępów (przedmów) do edycji źródłowych oznacza się czcionką odpowiedniego stopnia oraz wyróżnia pismem półgrubym, jasnym, kursywą lub spacją. Umieszczać je można pośrodku kolumny lub z boku (lewego lub prawego); od marginesu z wycięciem, od marginesu bez wycięcia, albo w ciągu razem z pierwszym wierszem tekstu. Sposób wyróżnienia tytułów zależy od hierarchii, jaką w podziale i systematyce treści edycji zajmuje dany tytuł. Po cyfrach i literach stojących przed tytułem rozdziałów zwykle stawia się kropkę, na końcu zaś tekstu poszczególnych tytułów rozdziałów stojących w oddzielnym wierszu kropek nie stawiamy.

Wszystkie tabele powinny być oznaczone numerami. Ta sama zasada odnosi się do numerowania ilustracji oraz umieszczania pod nimi podpisów (legandy).

Wyróżnienia w tekście stosuje się w zależności od znaczenia słów i wyrażeń, które mają być uwydatnione. Takie same wyróżnienia należy zastosować we Wstępie i Przedmowie w języku pol-

³⁹ Oparto się tu na F. Trzaska, op. cit., s. 326–327.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Por. J. Dunin, op. cit., s. 54.

skim oraz w ewentualnym tłumaczeniu. Wszelkie wyodrębnienia w tekście należy stosować zawsze bardzo ostrożnie, aby nie przeładować wydawanego tekstu. We wstępach do edycji nie zaleca się brania w cudzysłów oznaczeń i symboli, ponieważ to zaciemnia ich czytelność. Warto jednak wskazać, że cudzysłów przydają się niekiedy do oznaczania wszelkich przytoczeń, możemy ich używać do wyrazów, których znaczenie wyjaśniamy, oraz tłumaczonych składanych jednak antykwą. W przypadku cytatów wyodrębnionych cudzysłowem skład można wykonać kursywą. Cudzysłów wykorzystujemy również do oznaczenia terminów obcojęzycznych w celu odróżnienia ich od terminów w języku polskim złożonych kursywą. Zasada ta jednak nie jest stosowana, gdy terminy obcojęzyczne stanowią rozwinięcie dla terminów rodzimych. W cudzysłowie ujmuje się w tekście także czasami tytuły publikacji, gdy redaktor nie zdecydował się na zastosowanie kursywy. Cudzysłów wykorzystujemy również na oznaczenie tytułów prac, które nie zostały opublikowane. Jednym ze sposobów wyróżnienia (np. w przedmowie) wyrazów obcego pochodzenia, cytatów, dłuższych, ważnych merytorycznie fragmentów tekstów, wprowadzonych do tekstu uzupełnień typu *przyp.*, *thum.*, *ang.*, *ros.*, *op. cit.*, czy symboli może być pismo pochyłe, czyli kursywa. Ostatnio dość powszechnie ustalili się zwyczaj wydawniczy (ale nie dotyczy to przekazu źródłowego), że kursywą wyróżnia się tylko niektóre, ściśle określone symbole i wyrażenia, występujące zarówno w tekście składanym alfabetem łacińskim, jak i greckim. Do wyróżniania tekstu służy również spacjowanie, czyli pismo rozstrzelone. Można je stosować w przypadku nazwisk osób wymienionych w książce lub fragmencie tekstu po raz pierwszy. Za pomocą spacjowania można również wyróżnić niektóre wyrazy, zwroty lub zdania, ale wyróżniony fragment tekstu nie powinien być dłuższy niż jeden wiersz. Spacjowaniu nie podlegają także liczby. W mniejszym zakresie zaleca się stosowanie pisma półgrubego, które wprowadzamy do tekstu z reguły wtedy, gdy nie możemy zastosować kursywy. Ponadto możemy posłużyć się kapitalikami, za pomocą których wyróżniamy nazwiska występujące w tekście (w szczególności cytowanych autorów), a także krótkie tytuły⁴². Przestrzeganie jednolitych kryteriów stosowania wyróżnień należy do obowiązków redaktora merytorycznego. Tylko redaktor prowadzący, dobrze znający treść redagowanego wydawnictwa źródłowego, może jednoznacznie rozstrzygnąć, co ma być wyróżnione kursywą, co zaś powinno być proste.

Jak już wspomniano, wydawnictwo może znacznie przyspieszyć i ułatwić proces łamania, dostarczając drukarni wyklejoną makietę książki. Najczęściej jest to makietka techniczna, którą niekiedy poprzedza makietka graficzna, będąca z reguły dziełem artysty plastyka projektującego kształt graficzny publikacji źródłowej. Projekt graficzny przygotowanej edycji w formie szkicowej lub dla orientacji wyklejonej z obcych tekstów i ilustracji jako makietka zastępcza, imitujący przyszłe dzieło, bywa również nazywany z angielskiego *layout*⁴³.

Opierając się na takiej zatwierdzonej do realizacji makiecie graficznej, redaktor techniczny dostosuje maszynopisy (wydruki) edycji do składania oraz skaluje — jeżeli taki jest przewidziany — materiał ilustracyjny przeznaczony do reprodukcji. Następnie z odbitek składów (ze szpalt) i ilustracji wykleja on wspomnianą już makietę techniczną. Taka makietka daje redaktorowi technicznemu możliwość ostatecznego ukształtowania wyglądu i budowy typograficznej przyszłej książki, pozostawiając w tym przypadku mniejszy margines swobody metrapaźowi (łamaczowi), który formuje kolumny publikacji. Dzięki temu o kompozycji graficznej dzieła decyduje w głównej mierze wydawnictwo (grafik i redaktor techniczny), a nie drukarnia.

⁴² Por. B. Osuchowska, *op. cit.*, s. 107–109.

⁴³ F. Trzaska, *op. cit.*, s. 349 n.; M. Kafel, *Zarys techniki wydawniczej*, Warszawa 1972, s. 527.

5.8. WSPÓŁPRACA Z REDAKTOREM PRZY ADIUSTACJI I TECHNICZNYM ORAZ NAUKOWYM OPRACOWANIU TEKSTU

Jak to już kilkakrotnie wspomiano, zarówno materiały, jak i technika wydawania źródeł w ciągu wieków ulegały przekształceniom. Zmieniała się również szata zewnętrzna takich publikacji. Zawsze jednak starano się, aby jej forma uzupełniała treść edycji oraz pomagała i ułatwiała korzystanie z wydawnictwa. Estetyczny wygląd publikacji źródłowej, wygodny dla korzystającego z niej druk, dobrze opracowane przypisy, odpowiednie rozmieszczenie akcentów graficznych — wszystko to przyczynia się do lepszego spełnienia przez publikację źródłową jej roli naukowej czy popularyzatorskiej. Na początku jednak tekst publikacji źródłowej musi trafić do wydawnictwa. Z reguły z inicjatywą występują edytorzy źródła, którzy przynoszą tekst edycji do instytucji wydawniczej. Wydawnictwo może przyjąć tekst do wydania lub go odrzucić. Ponadto wydawca może poprosić edytora o dokonanie poprawek lub uzupełnień. Edytorzy nie muszą zgadzać się na sugerowane zmiany i mogą zrezygnować z wydania tekstu lub oddać go do innego wydawnictwa. Inicjatywa wydawnicza może przebiegać również w inny sposób. Edytorzy mogą działać na zlecenie np. instytucji naukowej lub innej organizacji, która następnie będzie ich wspomagała przy edycji przygotowanego tekstu⁴⁴.

Omawiając budowę takiej edycji w formie książkowej, wyróżnić można pięć głównych jej elementów, a mianowicie: okładkę książki z jej układem graficznym, do tego może dojść również obwoluta, część wstępną, która wprowadza czytelnika do treści edycji i przybliży zastosowaną metodę przygotowania jej do druku, samą publikację źródła, dalej dodatki, czyli materiały uzupełniające (przypisy, tabela, ilustracje, mapy, aneksy i bibliografia) i w końcu materiały informacyjno-pomocnicze (indeksy, wykazy skrótów, tabel i ilustracji, obcojęzyczne spisy treści, streszczenia obcojęzyczne)⁴⁵.

Pierwszym zadaniem, które staje każdorazowo przed redakcją techniczną konkretnego wydawnictwa, jest wybór formatu książki i materiału, z jakiego zostanie ona wykonana. Następną decyzją w odniesieniu do każdej takiej publikacji dotyczy rodzaju składu (linotyp, monotyp, skład komputerowy), wymiarów kolumny, szerokości marginesów i łamów, ewentualnych wielkości pól działowych, w końcu samego kroju pisma tekstowego i tytułowego. Na tym etapie prac należy pamiętać o konieczności zróżnicowania graficznego tekstu. Być może trzeba będzie także przemyśleć kwestię uwypuklenia wybranych jego elementów. W działaniu redaktora szczególnie ważna będzie żelazna konsekwencja w ujednolicaniu planowanej publikacji. W tym zakresie wspiera nas mocno również technika komputerowa. Dzięki edytorom komputerowym możemy przeszukiwać przyszłą publikację pod różnymi kątami i wprowadzać z niej różnorakie niedociągnięcia.

Dalsze etapy to dobór ewentualnych ilustracji, określenie ich wymiarów i dokładnego planu rozmieszczenia na poszczególnych kolumnach publikacji oraz — co też jest istotne — wybór techniki, jaką ilustracje te będą reprodukowane. W przypadku ilustracji tekstu źródłowego należy zwrócić uwagę na poglądowość ilustracji, dokładność i czytelność. Umieszczenie innych ilustracji niż wydawanego źródła musi być merytorycznie uzasadnione i nawiązywać do zawartości treściowej edycji. Ilustracje winny być wykonane w miarę możliwości najnowszymi dostępnymi technikami. Należy także zwrócić uwagę na poprawność opisów materiału ilustracyjnego. Niezmiernie ważną sprawą jest podanie autora lub autorów umieszczonego w edycji materiału ilustracyjnego, co związane jest z przepisami prawa autorskiego. Ważna jest także decyzja w sprawie okładki (ewentualnie także obwoluty) książki i sposobu jej opracowania, rodzaju materiału introligatorskiego oraz techniki wykonania. Przy projektowaniu okładki zawsze warto skorzystać z usług zawodowych grafików lub ar-

⁴⁴ J. Dunin, op. cit., s. 39–40.

⁴⁵ Por. B. Osuchowska, op. cit., s. 75–76.

tystów plastyków. Pomocne w wybraniu właściwych rozwiązań jest przeglądanie edycji źródłowych starannie wydanych, uznawanych za wzorcowe i wysoko ocenianych w nauce.

Redakcja techniczna w wydawnictwie jest zespołem pracowników, do zadań których należy: 1. przygotowanie maszynopisu (wydruku) do druku przez wprowadzenie właściwych oznaczeń technicznych (jak już wspomniano, nazywa się to adiustacją techniczną), 2. opracowanie planu graficznego edycji, 3. udział w drukarskim formowaniu kolumny, czyli łamaniu. Jak już wspomniano, w dużych wydawnictwach naukowych każda edycja źródłowa po opracowaniu merytorycznym zostaje przydzielona z reguły jednemu z członków redakcji technicznej. Od chwili przyjęcia maszynopisu redaktor ten jest odpowiedzialny za jego realizację techniczną.

Przeprowadzając adiustację techniczną rękopisu, redaktor powinien znać nie tylko format kolumny, który zresztą często jest stały, ale również powziąć decyzję co do liczby łamów w kolumnie. Kolumną — w tym znaczeniu — określa się każdą wydrukowaną już stronicę książki lub pisma (a dawniej także metalowy skład drukarski tej stronicy). Kolumnę składaną tradycyjnie zestawia się z łamów, czyli pionowych pól tekstu, oddzielonych linią działową lub rygą (jest to rodzaj długiego justunku o grubości od 6 do 16 punktów i długości od 2 do 6 kwadratów; używa się jej w celu uzyskania większego odstępu między wierszami), o określonych wymiarach. Na kolumnie mieszczą się też ilustracje, których szerokość określa się w centymetrach lub ilością łamów (łamek jest to pewna liczba wierszy tekstu celowo dostosowana do wysokości kolumny. Łamek jest wynikiem przełamania szpalty i stąd pochodzi jego nazwa)⁴⁶.

Kierując maszynopis edycji źródłowej do drukarni, redakcja winna oznaczyć na jego marginesie szerokość wiersza, a więc tym samym małego łamu. Jednocześnie drukarnia powinna otrzymać dyspozycje co do formatu kolumny.

Drugą czynnością redakcji technicznej jest sporządzenie planu graficznego. W tych działaniach również powinni uczestniczyć zawodowi graficy. Plan układany jest bądź w formie makiety, czyli szkicu kolumny, z zaznaczeniem miejsca poszczególnych materiałów i klisz, bądź w formie spisu materiałów (zwanego szpigłem), według ich kolejności i miejsca na kolumnie. Ilość kolumn drukarskich w publikacji źródłowej jest określona objętością wstępu, samego przekazu źródłowego oraz aparatu naukowego. Metrampaż, czyli łamacz (lub składacz komputerowy), układa złożone czcionki w strony oraz decyduje o rozmieszczeniu poszczególnych elementów druku. Proces ten nazywamy łamaniem. W jego trakcie formuje się tyle kolumn, na ile pozwala skład drukarski, z tym jednak zastrzeżeniem, że ostatni arkusz drukarski, np. przy druku 16-stronicowym, powinien raczej być w całości albo przynajmniej w połowie wypełniony tekstem (ułatwia to znacznie pracę introligatorni). Jeśli więc skład rękopisu przy formacie A5 zakończy się na stronie 150, to należy albo skrócić tekst do 144 stron (czyli 9 arkuszy), albo dopełnić rękopis do 152 lub 160 stron (czyli dziewięciu i pół lub dziesięciu arkuszy drukarskich).

Cały czas obowiązują również tradycje dawnego składu, gdzie nie zaleca się pozostawiać na końcu łamu samotnego pierwszego wiersza nowego akapitu, tzw. szewca lub sieroty. Ostatnie sformułowanie oznacza także w składach wykonywanych w języku polskim lub czeskim pozostawienie na końcu wersu pojedynczego jednoliterowego słowa (spójnika lub przyimka *a, i, o, u, w, z*). Błędne jest także pozostawienie na początku nowego łamu ostatniego wiersza akapitu zwanego wierszem zawieszonym, tzw. bękarta lub wdowy⁴⁷. Konieczne jest również stosowanie pomiędzy wierszami właściwych interlinii (świateł), czyli odległości między sąsiednimi wierszami tekstu przyczyniających się do poprawy czytelności druku⁴⁸.

⁴⁶ Więcej zob. F. Trzaska, op. cit., s. 379 n.

⁴⁷ Por. J. Dunin, op. cit., s. 54; hasło *Akapit*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Akapit> [odczyt 30.12.2012 r.].

⁴⁸ Por. J. Dunin, op. cit., s. 54, 59.

W działalności typograficznej instytucję wydawniczą wspiera technika komputerowa. Edytorzy dostarczają do instytucji wydawniczej swoje teksty w formie elektronicznej. Przygotowanie materiałów przyszłej książki czy publikacji elektronicznej odbywa się również w komputerze. Całość działań instytucji wydawniczej zmierzająca do wyprodukowania publikacji określana jest terminami *prepress* — *press* — *postpress*. Faza przeddruku (*prepress*) wiąże się z wykorzystywaniem programów DTP (*Desktop Publishing* — publikowanie zza biurka). Do wspomnianych programów wprowadza się teksty i pliki graficzne uzyskane od edytorów źródeł. Być może pewne fragmenty tekstów trzeba będzie przepisywać lub wykorzystać programy do rozpoznawania pisma (*OCR* — *Optical Character Recognition*). Następnie tworzy się projekt stron planowanej publikacji łącznie z przygotowaniem wyglądu całej składki. W ramach kolejnego etapu nanosi się korekty, wprowadza się informacje dla drukarza i introligatorni. Wreszcie następuje zapisanie wyników prac do pliku postscriptowego i rewizja całości. Potem wykonuje się naświetlanie klisz. W ten sposób wszelkie prace redakcyjne i techniczne ulegają znacznemu przyspieszeniu. Problemem już nie jest przesuwanie z miejsca na miejsce określonych elementów tekstu, zmiana czcionek czy operacje na plikach graficznych (ich powiększanie, zmniejszanie lub rozciąganie). Na rynku jest dostępnych wiele programów komputerowych pozwalających na dokonywanie trudnych składów, do których należy zaliczyć z całą pewnością prace nad edycjami źródłowymi⁴⁹.

Opracowany przez redakcję maszynopis źródła tylko w wyjątkowych przypadkach jest kierowany bezpośrednio do druku. W zasadzie wydawnictwo przed odesłaniem składu do druku otrzymuje odbitki kolumn, albo szpalt i kolumn, aby przeprowadzić rewizję tekstu. Wydawnictwo sprawdza również próbny egzemplarz edycji, porównując jego zgodność z egzemplarzem maszynopisu (wydruku) podpisanego do druku. Dopiero po takim sprawdzeniu egzemplarz próbny zostaje podpisany do oprawy i rozpowszechnienia. Jeżeli nie jest on zgodny z maszynopisem, drukarnia jest obowiązana wprowadzić poprawki na własny rachunek. Odbitki korektorskie otrzymują z reguły do wglądu: redaktor techniczny, korektor, edytor przekazu historycznego i redaktor książki.

W każdym wydawnictwie do wstępnych czynności, w których bierze udział redaktor techniczny, należą też wybór rodzaju druku i kalkulacja robót drukarskich. Wszystkie te decyzje winny być podejmowane w porozumieniu z zakładem poligraficznym i przy uwzględnieniu jego możliwości technicznych. Wybierając właściwą technikę druku (druk wypukły, offset, rotograwiura, druk cyfrowy), należy przewidzieć, czy książka będzie drukowana na maszynach arkuszowych, czy też na rotacyjnych. Przy druku wypukłym na maszynach arkuszowych ustala się dodatkowo, czy będzie stosowany druk bezpośredni ze składu ręcznego lub maszynowego, czy też będzie się drukować z formy pośredniej, czyli płyty stereotypowej. Drukując na maszynach rotacyjnych, trzeba też podjąć decyzję, czy ilustracje będą drukowane z odlewu stereotypowego, czy też zastosuje się klisze naklejane. O tych wszystkich sprawach decyduje redakcja na wniosek redaktora technicznego. Nie można w każdym razie dopuścić do tego — co się niekiedy zdarza — aby redakcja zgłaszała do drukarni tylko zapotrzebowanie na druk, pozostawiając wyłącznie zakładowi poligraficznemu decyzje w sprawie techniki druku, lub decydując się na taki rodzaj druku, jakim dysponuje dany zakład.

Generalnie niegdyś przyjmowało się, że druk publikacji o dużych nakładach i małej liczbie ilustracji często wykonywano techniką druku wypukłego i zwykle na maszynach rotacyjnych (są to takie maszyny, w których forma drukowa ma kształt półokrągły i jest osadzona na walcu, który obraca się dookoła swojej osi). Druk odbywa się wtedy ciągłym ruchem rotacyjnym nie na arkuszach papieru, lecz na taśmie nawiniętej na roli i automatycznie przesuwanej w maszynie. Offset wykorzystywano przy tego rodzaju publikacjach nieco rzadziej przede wszystkim dlatego, że na przygotowanie

⁴⁹ Por. ibidem, s. 99–104; *DTP*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/DTP>; *Prepress–press–postpress*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Prepress–press–postpress> [odczyt 01.01.2013 r.].

offsetowej formy drukowej potrzebny był stosunkowo długi czas. Teraz przy technice komputerowej zasady te uległy zmianie.

Jednak przy produkcji książek z edycjami źródłowymi stosowało się początkowo przeważnie technikę druku wypukłego, często używając do tego maszyn arkuszowych (określane one są również jako płaskie, gdyż drukują z płaskich form arkuszowych. Papier w arkuszach jest dociskany do płaskiej formy przez obracający się cylinder, stąd niekiedy nazywane są te urządzenia maszynami cylindrycznymi). Dawały one wyższą jakość druku niż maszyny rotacyjne, ponieważ na maszynach płaskich drukuje się przeważnie bezpośrednio z zestawu drukarskiego, a nie ze stereotypu. Na maszynach arkuszowych otrzymuje się również dokładniejsze odbitki ilustracji. Ostatnio obok druku wypukłego przy produkcji książek z tekstami źródeł stosuje się często również offset.

Rotograwiura (grawiura siatkowa), czyli metoda ścierania nadmiaru farby nanoszonej na cylinder rotujący, odbywająca się za pomocą mechanicznie lub automatycznie działającego ścieracza zwanego raklem, ma zastosowanie przy edycjach wszelkich przekazów historycznych, w których ilustracja przeważa nad tekstem. Drukuje się nią zatem przede wszystkim różnego rodzaju źródła ikonograficzne i kartograficzne, takie jak iluminacje, inicjały, plany, mapy, rysunki itp. Stosować przy tej metodzie można gorsze nieco gatunki papieru, jednak przy edycjach przekazów ikonograficznych, czyli pozycji ważnych dla naukowców, z których z założenia będzie się korzystać przez wiele lat, raczej nie powinno się oszczędzać na papierze⁵⁰.

Często jednak również przy wyborze techniki druku wymienionych wyżej i innych przekazów historycznych pod uwagę bierze się głównie koszty, jakie są z nią związane; jest to obecnie kryterium bardzo istotne, niekiedy wręcz decydujące o ostatecznym wyglądzie konkretnych edycji źródłowych.

5.9. KOREKTY REDAKCYJNE I AUTORSKIE

Jak już wspomniano, po dokonaniu adiustacji maszynopis — najczęściej wraz z płytą CD — zostaje przekazany do drukarni i tam skierowany do zecerni lub składu komputerowego w celu ostatecznego złożenia tekstu. Po jego złożeniu wykonuje się ze składu odbitki korektorskie, które drukarnia przekazuje do redakcji w celu ich porównania z maszynopisem (wydrukem) dostarczonym przez edytora. Jest to tzw. korekta. Chodzi w niej o to, aby przed rozpoczęciem ostatecznego procesu druku sprawdzić całość składu. Może to być korekta szpaltowa albo już po przełamaniu szpalt. Termin korekta w nomenklaturze wydawniczo-drukarskiej ma wiele znaczeń. W drukarni może on oznaczać m.in.: proces poprawiania błędów w składzie lub odbitki składu z zaznaczonymi błędami, które należy poprawić. Z kolei w wydawnictwie naukowym, oprócz wymienionych znaczeń, pojęcie to obejmuje jeszcze wykonywanie korekty wydawniczej, czyli wnoszenie poprawek do odbitek składu drukarskiego, lub też dział albo sekcję pionu technicznego, w którym odrębny zespół pracowników zajmuje się wykonywaniem korekty technicznej poszczególnych tytułów wydawanych przez daną oficynę wydawniczą. Generalnie zadania korekty polegają przede wszystkim na wyłapaniu błędów tekstu złożonego z tekstem maszynopisu edycji, kontroli zgodności typografii składu ze wskazówkami redaktora technicznego, usuwaniu usterek składu (niepotrzebnych liter, nierównomiernych odstępów między wyrazami itp.), sprawdzaniu, czy zachowano obowiązujące w takich publikacjach normy i zwyczaje (wcięcia, skróty itp.), poprawianiu błędów formalnych tekstu i niezachowanych zasad pisowni oraz ewentualnym sygnalizowaniu dostrzeżonych błędów merytorycznych.

Praktycznie już w XVIII w. zaczęto się zastanawiać nad kwalifikacjami, którymi winien cechować się korektor. Już wówczas — jak zapisano to np. w wielkiej encyklopedii francuskiej — wymagano, by znał dobrze język książki, był w stanie ocenić jej treść oraz dobrze opanował zasady ortografii.

⁵⁰ F. Trzaska, op. cit., s. 190 n.

W 1868 r. stowarzyszenie korektorów drukarni paryskich — oprócz wspomnianych cech — było zdania, że przedstawiciele tej profesji w trakcie swojej pracy winni umieć dokładnie odtworzyć rękopis autorski, zamienić pisownię autora na obowiązującą, prawidłowo wstawiać znaki interpunkcyjne, poprawiać błędne dane, daty czy cytaty oraz inne usterki wynikające z nieprzestrzegania sztuki drukarskiej.

Dzisiaj — jak się najczęściej przyjmuje, chociaż nie jest to regułą — dobry korektor powinien mieć co najmniej średnie wykształcenie, dobrze znać język, w którym jest drukowana edycja źródłowa, mieć odpowiednią wiedzę z dziedziny, której ona dotyczy, znać zasady składu graficznego oraz pracy w wydawnictwach i drukarniach (reguły składania, łamania, poprawiania błędów, formowania arkuszy, druku, kroje pism, a także winien umieć korzystać z różnych słowników i leksykonów).

Korekta przeprowadzona w drukarni nazywa się korektą domową lub korektą własną. Wynika ona z faktu, że na drukarniach ciąży obowiązek oczyszczenia błędów składu i likwidowania odchyleń od maszynopisu (wydruku). Wykonanie takiej korekty domowej przez drukarnie winno być potwierdzone na odbitkach składu przesyłanych do wydawnictwa z pieczętą lub adnotacją *Po korekcie domowej*, co jednak ostatnio zdarza się dość rzadko. Odbitki zawierające więcej niż 5% błędnych wierszy (czyli stanowiących odstępstwo od maszynopisu) w stosunku do ogółu wierszy w szpalcie lub kolumnie wydawca ma prawo uznać za nienadające się do korekty i odmówić ich przyjęcia. Z kolei, aby drukarnia mogła dobrze, czyli „czysto” składać, wydawnictwo zobowiązane jest do dostarczenia do składu znormalizowanego i dobrze zaadiustowanego redakcyjnie i technicznie maszynopisu wydawniczego (wraz z płytą CD).

Mianem korekty wydawniczej określa się wszystkie fazy prac korygowania odbitek składów drukarskich, które wykonywane są przez wydawnictwo lub pod jego nadzorem. Wśród nich wyróżnia się trzy zasadnicze etapy, a mianowicie korektę autorską, korektę redakcyjną i korektę techniczną.

Korekta autorska jest zarówno przywilejem, jak i obowiązkiem edytora źródeł. Pełni ona funkcję ostatecznego filtra przed drukiem wydawnictwa źródłowego. Ten obowiązek edytora wypływa z ustawy o prawie autorskim oraz najczęściej również z odpowiedniego paragrafu umowy wydawniczej, na mocy której wydawca źródła zobowiązuje się przeprowadzić przynajmniej jedną korektę swojej publikacji bez żądania za to dodatkowego wynagrodzenia. Musi on dokonać tej korekty osobiście, lub wskazać osobę, która ją w jego zastępstwie i na jego koszt przeprowadzi. Jeżeli edytor nie chce korekty przeprowadzić sam ani wskazać takiej osoby, wydawnictwo ma prawo zlecić jej wykonanie osobie trzeciej, a kosztami przeprowadzenia takiej korekty obciążyć rachunek wydawcy źródła.

Przepisy prawa autorskiego regulowały niegdyś również tempo czytania korekty autorskiej w wydawnictwach, ustalając normę 1 dnia na 1 arkusz dzieła (chodzi tu o arkusz autorski, zawierający 40 000 znaków pisarskich, w tym odstępy pomiędzy wyrazami, tzw. spacje). Termin ten liczył się od daty otrzymania korekty przez edytora. W wypadku niedotrzymania tych terminów, wydawca źródła zobowiązany był w określonym wymiarze pokryć straty poniesione przez wydawnictwo z powodu opóźnienia harmonogramu prac drukarskich.

Ostatnią korektą jest z reguły tzw. korekta redakcyjna, mająca na celu skontrolowanie odbitek drukarskich pod kątem układu i opracowania edytorskiego oraz weryfikację korekty autorskiej. W niektórych wydawnictwach korekta redakcyjna ogranicza się tylko do zajęcia stanowiska wobec poprawek wprowadzonych w korekcie przez wydawcę źródła. W innych — korektę redakcyjną robi się niezależnie od autorskiej, na osobnym egzemplarzu i w tym samym czasie co edytor — czyli równoległe z korektą autorską. Dopiero potem zbiorczą korektę autorsko-redakcyjną na jednym egzemplarzu przekazuje się do drukarni (składu komputerowego), albo też korekta autorska i redakcyjna nanoszona jest na egzemplarz korekty technicznej przez redakcję merytoryczną. W dużych wydawnictwach robią to przeważnie młodszy redaktorzy lub asystenci redakcyjni. W takim przypadku

redakcja merytoryczna ma dodatkowo możliwość ustosunkowania się również do uwag korektorów technicznych.

W celu łatwiejszego rozróżnienia, kto i za jakie poprawki odpowiada, przyjęto system przeprowadzania korekty różnymi kolorami ołówków: błędy drukarni oznacza się kolorem czarnym, redakcji merytorycznej — niebieskim, autora — długopisem, a błędy i poprawki korektora i redakcji technicznej — kolorem czerwonym.

Błędami wydawnictwa są przeróbki i przesłady dokonane przez redaktora technicznego (a niekiedy i merytorycznego) oraz błędy składu z drukarni, niezauważone przez korektę wydawniczą w pierwszej korekcie, lecz dopiero w dalszej fazie korekt.

Zadaniem korekty technicznej jest doprowadzenie składu drukarskiego do idealnej zgodności z zaakceptowanym do składu maszynopisem (wydrukiem). Chodzi tu nie tylko o zgodność werbalną maszynopisu i składu zecerskiego (komputerowego), ale też o zgodność tego składu z adiustacją techniczną, czyli dyspozycjami dotyczącymi opracowania typograficznego dzieła.

W praktyce stosuje się różne metody przeprowadzania korekty. Np. przy korekcie technicznej wydawnictwa najbardziej popularne są metody:

1. Czytanie z lektorem, polegające na równoczesnym przeprowadzaniu korekty przez dwie osoby, z których jedna czyta głośno maszynopis, a druga śledzi zgodność odbitki korektowej z oryginałem.
2. Dwukrotne czytanie ciche, kiedy korektę wykonuje samodzielnie jedna osoba, a po niej ten sam egzemplarz czyta drugi korektor, przeprowadzając tzw. korektę dodatkową. Przy takim systemie najlepiej jest, aby korektę przeprowadzać na oddzielnych egzemplarzach, aby nie sugerować się uwagami poprzednika.
3. Jednorazowe czytanie przez jednego korektora. Jest to — ze względów finansowych — niestety najczęściej praktykowany obecnie system.

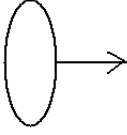
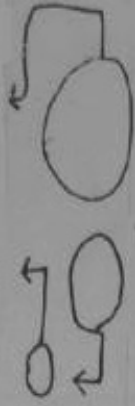
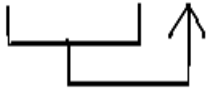
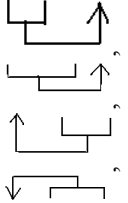

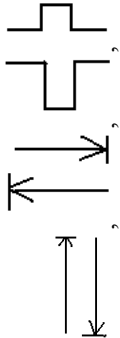

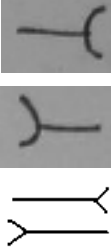
Niekiedy stosuje się też dwukrotne czytanie korekty przez tę samą osobę. Wtedy po raz pierwszy porównuje ona odbitki korektorskie z podstawą (maszynopisem, wydrukiem, poprzednią korektą), a po raz wtóry czyta tekst już bez tej podstawy, jedynie tylko — jak to określają korektorzy — „na sens”.

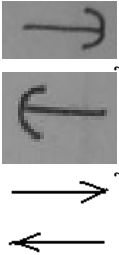
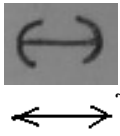
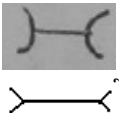
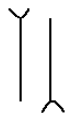
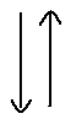
Każdą przeczytaną odbitkę szpalty (kolumny) korektor parafuje swoimi inicjałami, zwykle u dołu z prawej strony. Wydajność pracy korektora jest różna i w dużym stopniu zależy od rodzaju przekazu źródłowego. Najczęściej przyjmuje się, że przeciętnie 1 korektor powinien sprawdzić 50–60 arkuszy wydawniczych miesięcznie, czyli ok. 2 do 3 arkuszy wydawniczych tekstu o średnim stopniu trudności dziennie.

Jeśli mimo korekt, po wydrukowaniu publikacji źródłowej dostrzeże się w niej jeszcze błędy, to prostuje się je w erracie, czyli wykazie takich zauważonych błędów. Do niedawna niekiedy w erracie zamieszczano również specjalną rubrykę z adnotacją, z czyjej winy powstał błąd w druku. Obecnie tę praktykę zarzucono.

Jeżeli idzie o samą technikę przeprowadzania korekty, to jest ona stosunkowo prosta: poprawiając jakiś błąd kreśli się w tekście odpowiedni, umowny znak korektorski, następnie zaś taki sam znak powtarza się na marginesie (prawym, a przy braku miejsca również lewym), na wysokości wiersza zawierającego dany błąd, a obok znaku wpisuje się prawidłowe brzmienie litery, sylaby, słowa czy całego zdania.

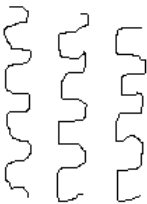

Znaki korektorskie powstawały — jak się przyjmuje — już z pierwszymi drukami Johanna Gutenberga, czyli w połowie XV w. Ich rysunek w miarę upływu czasu ulegał zmianie. Jeżeli idzie o język polski, pierwsze opracowanie takich znaków wraz z przykładami ich użycia zamieszczono w książce F. Ząbkowskiego, *Teoria sztuki drukarskiej zastosowana do praktyki*, wydanej w Warszawie w 1832 r. (s. 120–121).

Zastosowanie w wydawnictwie źródłowym		Znak korektorski	
W tekście	Na marginesie		
<p>Wydawnictwo <u>bezpośrednio</u> uzupełniają dwa indeksy: osobowy i nazw geograficznych oraz rzeczowy, które odsyłają do stron publikacji.</p>			<p>Wyjaśnienie użycia</p> <p>Przeniesienie pomiędzy wersami znaku, litery, fragmentu wyrazu, całego wyrazu lub grupy wyrazów</p>
<p>Przy redakcji przekazu źródłowego wprowadzono jedynie następujące ujednolicenia i uproszczenia:</p> <ul style="list-style-type: none"> - nie uwzględniono zdwojeń spółgłosek na początku wyrazów, a także niepotrzebnie powtórzonej litery „n” na końcu i w środku wyrazu; - nie uwzględniono spółgłosek potrójnych; - „u” i „v” pisano zgodnie z ich wartością fonetyczną, a pisownię „v” i „w” gdy zrozumienie tekstu tego wymagało zamieniano na u. 			<p>Przestawienie wiersza lub grupy sąsiadujących ze sobą wierszy</p>
<p>by bruderschaft der priester concessit 30 nr. Her Bartholomeus 1 nr. dedit. Her Gerhard 2 nr. dedit. Notandum. Her Niclas Stange hat empfangen vor 12 nr. minus 16 sc. kalk.</p>			<p>Przesunięcie lub rozciągnięcie tekstu do oznaczonego miejsca</p>
<p>Obsadzała go rada jednym spośród swoich członków. Do zakresu czynności urzędu kamlerskiego należał m.in. zarząd finansami miejskimi, czyli prowadzenie wszystkich spraw związanych z dochodami i wydatkami miasta.</p>			<p>Zwiększenie odstępu (świątla) pomiędzy wyrazami lub znakami</p>

Zastosowanie w wydawnictwie źródłowym	
W tekście	Na marginesie
<p>Wyjaśnienie użycia</p> <p>Zmniejszenie odstępu (światła) pomiędzy wyrazami lub znakami</p>	<p>Inne ↓ nieprawidłowości, ↑ braki ↓ lub ↑ niejasności objaśniono w przypisach tekstowych.</p>
<p>Znak korektorski</p> 	<p>↓ ↑</p>
<p>Wyjaśnienie</p> <p>Skasowanie odstępu między częściami wyrazów lub znakami</p>	<p>Do vor hat man en voffsatcz silbern pfande, us den kirchen und clostern, etczlichen besonderern eczlich en zcu sampne, als denne das hienocij folgt in schriftten.</p>
<p>Znak korektorski</p> 	<p>↕ ↕ ↕ ↕ ↕</p>
<p>Wyjaśnienie</p> <p>Wprowadzenie odstępu pomiędzy dwoma wyrazami lub znakami</p>	<p>Item 13 sc. der Kynastynne uff ire schuld, sabbato ante dominicam Qausmodogeniti 75 [1 IV 1475].</p>
<p>Znak korektorski</p> 	<p>↕ ↕</p>
<p>Wyjaśnienie</p> <p>Zwiększenie odstępu pomiędzy wierszami</p>	<p>Unsir Herre Konig hat begert hulfe von den steten deze krige czu volfuren. Zo haben em dy stete czugesaget dye halbe czeise, dyeweile her ym lande ist.</p>
<p>Znak korektorski</p> 	<p>↕ ↕ ↕</p>
<p>Wyjaśnienie</p> <p>Zmniejszenie odstępu pomiędzy wierszami</p>	<p>Doroff hat her dese stat gebeten em eine summe geldis czu lyen uff disz mol, das volk domit hinab czu fertigen, alze nemlich 2000 gld. widderczubeczalen us der halbe czeise.</p>
<p>Znak korektorski</p> 	<p>↕ ↕ ↕</p>

Wyjaśnienie użycia	Znak korektorski	Zastosowanie w wydawnictwie źródłowym	
		W tekście	Na marginesie
Skasowanie odstępu pomiędzy wierszami	↔	Abgerechent mit Jacob Melcher von weyne alle ding clar abgslagen. Restat wir sein em schuldig 4 mr. Actum feria VI vigilia Margarete anno etc. LXXV° [12 VII 1465].	↔
Wprowadzenie odstępu pomiędzy wierszami	⋈	Czu wissen, das her Bartholomeus Furmans weib hat empfangen vom rathe 13 mr. 3 fird. 4 schill. an mynnerunge irer schuld, feria III post Circumcisionis Domini anno etc. LIX° [3 I 1459].	⋈
Wprowadzenie akapitu	└─	[k. 25] Die nochgeschreiben gelt ist offgenomen von den burgern unde eren knechten unde meyden noch des landes eintracht von 100 mr. eine den hundirsten den czu leyen geschreiben noch guttem gelde. Anno Domini M° CCCC° LIIII ^{to} [1454] in Noua Ciuitate Toruniensis.	└─
Zlikwidowanie akapitu	~	[k. 25v] Gelegen geld. Item von dissem gelde han die hern genomen 78 gute mr. Item genomen 30 gute mr.	~

Wyjaśnienie użycia	Znak korektorski	Zastosowanie w wydawnictwie źródłowym	
		W tekście	Na marginesie
Wypośredkowanie wiersza (wyjustowanie na środku)		[k. 26] → Die wullenweber ↖ /= Caspar Franckenhayn 1 mr. =/ Andris Czymmerman 1 mr. 2 schill. pro servo. Caspar Meyenreisz 1 mr.	
Powrót do podstawy wydania (unieważnienie korekty wprowadzonej przez redaktora)	-----	Księga ma podwójną foliację: wykonaną w XIX w. niebieską kredką (obejmuje ona 255 kart i jest bardzo niejednorodna i niepoprawna) oraz aktualną, wykonaną ołówkiem.	----- ----- -----
Wprowadzenie spacjowania	1. Organizacja i zadania kamlarii Urząd kamlarza w Toruniu po raz pierwszy występuje w 1340 r., chociaż nie można wykluczyć jego wcześniejszego istnienia.
Skasowanie spacjowania	1. Organizacja i zadania kamlarii Urząd kamlarza w Toruniu po raz pierwszy występuje w 1340 r., chociaż nie można wykluczyć jego wcześniejszego istnienia.
Pismo normalne (podstawowe) wśród wyróżnień		Przełom w tej dziedzinie kojarzony z jego nazwiskiem polegał na tym, że – jak to określił Friedrich Stroh — miejsce dotychczasowej <i>subiektywnej, twórczej i normatywnej krytyki tekstu, zajęła obiektywna i odwołująca historia tekstu w jego rękopiśmiennych przekazach.</i>	

Zastosowanie w wydawnictwie źródłowym		Na marginesie	
Wyjaśnienie użycia	Znak korektorski	W tekście	
Składanie kursywą		<p>2.</p> <p>Wykaz szosu płaconego przez mieszczan toruńskich na podstawie ustawy Stanów Pruskich z 13 VII 1454 r.</p> <p>[k. 4] Dys nochgeschreiben geld haben die burger zcu Thorun gelegen in geschosses weise noch eintracht der Landen und Stete obireinsgetragen</p>	
Wprowadzenie pisma półgrubego		<p>6. Przypisy i skorowidze</p> <p>Przypisy tekstowe redagowano wówczas, gdy objaśnienia za pomocą symboli graficznych okazywały się niewystarczające. Przypisami rzeczowymi wyjaśniono mniej znane terminy, niektóre osoby oraz nazwy geograficzne i topograficzne.</p>	
Wprowadzenie pisma grubego		<p><u>QUELLEN ZUR GESCHICHTE DES MITTELALTERLICHEN THORNS</u></p> <p>Teil 1: Schossbücher und Lastenverzeichnisse der Einwohner der Altstadt Thorn von 1394 bis 1435</p> <p>Teil 2: Mündelbücher aus den Jahren 1376-1429</p> <p>Teil 3: Kämmerreibuch der Stadt Thorn von 1453 bis 1495</p>	

Wyjaśnienie użycia	Znak korektorski	Zastosowanie w wydawnictwie źródłowym	
		W tekście	Na marginesie
Wersaliki	□	Quellen zur Geschichte des Mittelalterlichen Thorns	□
Kapitaliki	□	J. T[ą]decki, K. K[ó]piński	□ x 2 (kapitaliki należy wykonać w dwóch miejscach)
Wyróżnienie znaku pismem frakcji górnej	<	Oprócz filologów odbiorcami tekstów literackich są także zwykli czytelnicy[9].	□ 19 <
Wyróżnienie znaku pismem frakcji dolnej	>	AP Toruń, Akta miasta Torunia, Kat. I, sygn. 26904.	> 2
Wprowadzenie pisma kaligraficznego lub innego kroju	○ ○ ○ ○ ○	Wprowadzenie pisma kaligraficznego lub innego kraju	○ goty

Na podstawie: F. Trzaska, *Podstawy techniki wydawniczej*, Warszawa 1987; <http://www.kortekst.pl/redakcja-korekta-tekstow/znaki-korektorskie/> [odczyt 27.07.2013 r.]; <http://www.abcwizytowki.pl/znaki-korektorskie/> [odczyt 27.07.2013 r.].

Umowne znaki korektorskie ustalone zostały też w polskiej normie PN-72/P-55036 pt. *Znaki korektorskie i wykonywanie korekty drukarskiej*. Zaleca się w niej pisanie tych znaków atramentem, długopisem lub ołówkiem, przy czym sugeruje się tu stosowanie kolorów zimnych (zielonego, niebieskiego, czarnego). Dodatkowe wyjaśnienia (na marginesie), które mają ułatwić składaczowi wykonanie korekty (wprowadzenie poprawek), zamyka się w kółku, czyli — mówiąc inaczej — obwodzi się⁵¹.

5.10. PUBLIKACJE W INTERNECIE I NA NOŚNIKACH ELEKTRONICZNYCH

W dobie rozwijających się technologii informatycznych coraz częściej źródła historyczne będą publikowane w formie elektronicznej. Możliwość czytania książek na ekranach komputerów, tabletów i innych urządzeń elektronicznych jest realną alternatywą dla książki drukowanej. Historycy w Polsce korzystali dotychczas ze wspomnianych nowoczesnych możliwości w ograniczonym zakresie. Jedną z form działań na tym polu jest przygotowywanie i zamieszczanie źródeł historycznych na stronach WWW oraz wydawanie ich na różnego rodzaju nośnikach danych⁵².

Punktem wyjścia dla dalszych rozważań jest następujące sformułowanie: nie należy dostosowywać istniejących i sprawdzonych metod wydawniczych do programów komputerowych, które pozwalają na elektroniczną publikację źródeł. To technika komputerowa powinna wspierać skutecznie edytorów i dostarczać takich narzędzi, które w pełni będą przyczyniały się do powstania nowoczesnych publikacji.

W przypadku publikacji elektronicznej źródeł historycznych do celów naukowych podstawą działań edytorskich może być źródło wydane drukiem lub źródło oryginalne. Publikacja z wykorzystaniem technik komputerowych w przypadku źródła wydanego drukiem może polegać na przygotowaniu jego skanów lub fotografii cyfrowych i następnie stworzeniu możliwości przeszukiwania udostępnianego tekstu. W tym celu można powiązać istniejące indeksy do wydawnictwa ze skanami lub w przypadku braku indeksów przygotować własne.

Innym rozwiązaniem byłoby wprowadzenie wydrukowanego źródła za pomocą edytora tekstów do pamięci komputera. Najprostszym rozwiązaniem wydaje się w takim przypadku przepisywanie. Niezbędne byłoby w tego typu przedsięwzięciach przewidzenie konieczności przeprowadzenia szczytowania przepisanych tekstów w celu wyeliminowania literówek, pominięć fragmentów tekstów czy jeszcze innych niedociągnięć przepisującego. W przypadku projektów, w których zaplanowano przepisywanie dużych partii tekstów drukowanych przy udziale znacznej liczby pracowników, można pokusić się o przeprowadzenie testów lub kontroli jakości pracy w celu wyeliminowania z grona przepisujących osób szczególnie niedokładnych. Zawężenie grupy współpracowników w zasygnalizowany sposób może przynieść wymierne korzyści dla realizowanego projektu elektronicznej publikacji źródeł.

Jeszcze innym z rozwiązań jest zastosowanie zaawansowanych w swych możliwościach programów OCR (*Optical Character Recognition*) i ICR (*Intelligent Character Recognition*), które pozwalają zamienić drukowany tekst po zeskanowaniu na dokument obsługiwany przez dowolny edytor tekstu. Taki tekst można następnie poddać edycji. Największą zaletą tych programów jest au-

⁵¹ Więcej na ten temat zob. F. Trzaska, op. cit., s. 392–415; M. Kafel, op. cit., s. 366–378; J. Dunin, op. cit., s. 47 n.

⁵² Na ten temat zob. K. Narojczyk, *Nowe perspektywy*, s. 109–114; R. T. Prinke, *Elektroniczna edycja źródeł do dziejów Polski*, „Roczniki Historyczne”, R. 71, 2005, s. 235–238; idem, *Fontes ex machina. Komputerowa analiza źródeł historycznych*, Poznań 2000; J. Matuszewski, *Archiwum pod biurkiem każdego historyka*, s. 301–320; W. Nowosad, *Polnische Quelleneditionen auf CD-ROM*, s. 185–192.

tomatyczne przekształcanie drukowanych tekstów do popularnych formatów *doc*, *rtf*, *odt* lub *txt*. Zaoszczędzamy w ten sposób także czas, który musielibyśmy przeznaczyć na przepisywanie z reguły trudnych tekstów źródłowych. Nie zawsze jednak takie przetworzenie tekstu wydrukowanego wiele lat wcześniej będzie możliwe. Niekiedy możemy mieć do czynienia z niewyraźnym drukiem lub czcionką drukarską nieznaną programom OCR i ICR. Niektóre z produktów informatycznych dostępnych na rynku mają, w największym skrócie, wbudowaną możliwość „uczenia się” nieznanymi czcionkami lub znakami występującymi w tekście drukowanym. Po zapisaniu 3–4 wzorców danej litery lub znaku w pamięci komputera przeprowadza się ponownie przetwarzanie zeskanowanych tekstów, uzyskując w ten sposób znacznie lepsze wyniki. Warunkiem *sine qua non* wykorzystania OCR lub ICR jest posiadanie poprawnie wykonanych skanów lub zdjęć cyfrowych. Wspomniane obrazy cyfrowe muszą być wysokiej jakości (zalecany format *tif*). Zastosowanie metody OCR lub ICR, podobnie jak w przypadku przepisywania tekstów, nie jest rozwiązaniem doskonałym. Po wprowadzeniu tekstów do edytora mogą pojawić się literówki, które trzeba będzie usunąć.

Programy do optycznego rozpoznawania tekstu zostały wykorzystane w projekcie elektronicznej edycji czterech tomów *Kodeksu dyplomatycznego Małopolski*⁵³ przez firmę Inicjał (Inicjał3) z Łodzi⁵⁴. Wraz z tą publikacją Inicjał3 przystąpił do elektronicznego udostępnienia serii *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. W tym samym czasie przygotowano wersję elektroniczną pięciu tomów *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*, wydawanego przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w latach 1877–1908⁵⁵. W sferze zainteresowania wydawnictwa Inicjał3 znalazły się także źródła wczesnonowożytne opublikowane drukiem w serii „Źródła Dziejowe”. W latach 2003–2004 zostały przygotowane wersje elektroniczne następujących wydawnictw:

- *Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego listy i mowy*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1876 („Źródła Dziejowe”, t. 1); CD-ROM, 2003;
- *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim w XVII wieku*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1876 („Źródła Dziejowe”, t. 2); CD-ROM, 2003;
- *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877 („Źródła Dziejowe”, t. 4); CD-ROM, 2003;
- *Sprawy Prus Książęcych za Zygmunta Augusta w r. 1566–1568: dyaryusz trzykrotnego poselstwa komisarzy królewskich*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1879 („Źródła Dziejowe”, t. 7); CD-ROM, 2003;
- *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881 („Źródła Dziejowe”, t. 9); CD-ROM, 2004;
- *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Wielkopolska*, opisana przez A. Pawińskiego, Warszawa 1883 („Źródła Dziejowe”, t. 12); CD-ROM, 2004.

Wydawnictwo Inicjał3 zdigitalizowało również *Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591–1592*⁵⁶.

Biorąc za przykład *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, przygotowany przez oficynę Inicjał, należy zauważyć, że wydawnictwo zostało w całości zeskanowane i następnie poddane obróbce z wykorzystaniem programu OCR. Uzyskane w ten sposób wersje elektroniczne tekstów zostały następnie

⁵³ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905 (5 płyt CD-ROM, Łódź 2002).

⁵⁴ Na temat działalności wydawnictwa Inicjał3 zob. W. Nowosad, *Polnische Quelleneditionen auf CD-ROM*, s. 189–191.

⁵⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400*, t. 1–4, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1891; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908 (łącznie 2 płyty CD-ROM, Łódź 2002).

⁵⁶ *Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 21); CD-ROM, 2003.

przekonwertowane do HTML. Korzystając więc ze źródeł przygotowanych przez wydawnictwo Inicjał, pracujemy de facto w przeglądarce internetowej. Wydaje się, że w tym projekcie była również niezbędna staranna korekta w celu usunięcia literówek oraz innych niedoskonałości, które pojawiają się zawsze po OCR. Należy zauważyć, że w omawianej publikacji elektronicznej (zob. ilustracja nr 1) zdecydowano się na zachowanie istniejącego w wydrukowanych tomach układu stron (źródła). Próba zerwania z zastanym stanem wiązałaby się ze zmianami we wszystkich indeksach, co byłoby zadaniem czasochłonnym i w zasadzie zbędnym. Kodeks drukowany był już przecież wielokrotnie cytowany w literaturze, w tym z odwołaniami do poszczególnych stron. Wprowadzenie w publikacji elektronicznej odwołań np. tylko do numerów dokumentów wywołałoby z pewnością niepotrzebny bałagan.

W pomocy do programu poinformowano, że publikację można przeszukiwać z wykorzystaniem przycisków CTRL+F, wpisując następnie w polu ZNAJDŹ szukane słowo. Z wykazu chronologicznego dokumentów można również przechodzić jednym kliknięciem myszki do konkretnych dokumentów. Do poszczególnych stron tekstu źródłowego nie można natomiast przechodzić bezpośrednio z indeksów. Numery stron w indeksach nie zostały zlinkowane z tekstem źródłowym⁵⁷.

Program OCR do nowoczesnego udostępnienia źródeł już drukowanych wykorzystano w projekcie *Księgi pruskie w Internecie*, realizowanym od 2007 r. przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu w ramach programu PARTNERZY Fundacji na rzecz Nauki Polskiej⁵⁸. W omawianym projekcie zdecydowano się na opracowanie modułu informatycznego, w którym można byłoby gromadzić, przetwarzać i udostępniać przygotowaną zgodnie z przyjętymi zasadami edytorskimi zawartość ksiąg miejskich oraz proweniencji krzyżackiej.

W ramach projektu zaplanowano zeskanowanie średniowiecznych i nowożytnych ksiąg miejskich i ksiąg z kancelarii krzyżackich wydanych przez Towarzystwo Naukowe (11 wydawnictw źródłowych, w tym dwa dwutomowe, opublikowane w latach 1936–1997 — łącznie 13 *Fontesów*):

1. *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki (Fontes TNT 78), Toruń 1994;
2. *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz–Biskupowa (Fontes TNT 55), Toruń 1964;
3. *Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz–Biskupowa (Fontes TNT 70), Toruń 1985;
4. *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia 1387–1450*, wyd. K. Ciesielska (Fontes TNT 63), Toruń 1973;
5. *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567)*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki (Fontes TNT 74), Toruń 1990;
6. *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1: (1428–1443), Toruń 1992 (Fontes TNT 75), cz. 2: (1444–1456), Toruń 1993 (Fontes TNT 76);
7. *Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstw malborskiego i dzierzgońskiego 1440–1445*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1997 (Fontes TNT 82);
8. *Księga Theudenkusa*, wyd. L. Koczy, Toruń 1937 (Fontes TNT 33);

⁵⁷ W. Nowosad, *Polnische Quelleneditionen auf CD-ROM*, s. 191.

⁵⁸ Szerzej na temat tego projektu: K. Kopiński, *Die Preußischen Bücher im Internet — ein Projekt der Stiftung für Polnische Wissenschaft und der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn*, [w:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2009*, s. 33–44 oraz idem, „*Księgi pruskie w Internecie*” — projekt finansowany przez Fundację na rzecz Nauki Polskiej, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 41, 2003, s. 143–153.

<p>Kodeks Dyplomatyczny Małopolski</p> <p>wersja 1.0 final</p>	<p>- 295 -</p> <p>I. Wykaz osób.</p> <p>Lata położone przy imionach w tym wykazie zawierają datę dokumentu, w którym ta osoba była jako bezpośrednio działająca bądź</p>	<p>- 323 -</p> <p>II. Wykaz miejscowości oraz urzędów</p> <p>A.</p> <p>ABRAHAMSDORF (BRAMDORF) wieś na Spizu na południe od Keszmarku str. 253,</p>	<p>- 363 -</p> <p>III. Wykaz przedmiotów.</p> <p>które w poprzednich wykazach miejsca nie znalazły, tudzież słowniczek wyrazów polskich i prawnych.</p>
<p>SPIS TREŚCI</p> <p><u>Wstęp</u></p> <p><u>Wykaz chronologiczny dokumentów</u></p> <p><u>Dodatki</u></p> <p><u>Wykazy dodatkowe</u></p> <p><u>Dokumenty</u></p> <p><u>Wykaz osób</u></p> <p><u>Wykaz miejscowości</u></p> <p><u>Wykaz przedmiotów</u></p>	<p>transkryptu, z którego ow opis pieczęci wyjęsmy, zniszczay one pieczęcie książę, a że u dokumentu pieczęć najwazniejszą odgrywała rolę, więc wypadao je podrobnic, aby wazność dokumentu jako środka dowodowego urzywać</p> <p>- 8 -</p> <p>w swej mocy. Sporządzenie transkryptu miało na celu, aby w razie sporu uwolnić klasztor od produkowania oryginalnego przywileju z podrobionymi pieczęciami, gdyż transkrypt zastępował miejsce oryginału, a z transkryptu nikt poznać nie mógł, że pieczęcie były podrobione.</p> <p>Wspominane w przywileju miejscowości są Czerwisk, wieś paraf. w powiecie plockim, Zaskonny, osada ta już dziś nie istnieje, Pomnichowo lub Pomichowo, wieś paraf. w pow. plockim, Kosmin i Parzeń, wieś w tymże powiecie, par. Czerwisk Zuzela lub Zuzeli, wieś paraf. położona w powiecie ostrołęckim nad Bugiem. W przywileju Grzymisławcy z r. 1229 w miejsce Zuzeli położony jest Kochów jako dar księcia Henryka sandomirskiego.</p> <p>Iaktołwiek przywilej niniejszy właściwie do kodeksu dyplomatycznego mazowieckiego należy, to jednak ze względu, iż obejmuje między innymi nadanie Henryka ks. sandomirskiego, iakże w kodeksie małopolskim zamieszczonym być winien.</p>	<p>CCCLXXIV. (1174-1176). Ioannes archiepiscopus Gnesensis et Gedco episcopus Cracoviensis monasterio Cisterciensium Andreoviensi dotem assignant.</p> <p>1. In nomine Domini. Ego Iohannes archiepiscopus Gnesensis notum facio presentibus et futuris, me dedisse ecclesie s. Marie sanctique Adalberti in <i>Andrzeiow</i>, in consecratione eiusdem ecclesie decimam quinquaginta aratrum, quam postea assignavi in villis istis, tunc temporis ad mensam meam pertinentibus, quarum subdita sunt nomina: <i>Zlotniki, Skorniki, Rombiescici, Lasochowici, Zarczyci, Zadnowici, Rakowici, Brzezno, Breghe</i>. Dedi etiam cum eadem decima predictae ecclesie et fratribus in cadem Deo seruientibus hereditatem totam, quam habui ex parte cognati mei, cui nomen erat Zmil, filij Bozante: <i>Wlazd, Blonie, Zesie, Blonika, Skowrodino, Kamienci</i>. Addidi etiam villas, quas emeram: <i>Gyresinam, Buzecow, Tropiszowo, Biala, Beigen, Mirauie, Peikinice, Krzencino, Zdecze</i>. Quicumque igitur aliquid de istis omnibus abstulerit vel dempsit preter uoluntatem abbatis at fratrum, anathema sit.</p> <p>In nomine Domini. Ego Gedco Cracouiensis episcopus dedi Deo et b. virgini Marie et s. Adalberto et fratribus de <i>Andrzeiow</i> in consecratione ecclesie decimam ad mensam meam pertinentem omnium suprascriptarum uillarum, in episcopatu meo duntaxat positarum. Addidi etiam uillarum quarundam <i>Skroniow, Wazlino</i> et alterius, que sedet super <i>Nidikam</i>, in qua sedent <i>kornary due</i>, hoc est inter uillam Bugiuou et uillam Nigozlai. In eadem consecratione presentes fuerunt: dominus Mezeo, d. Kazimirus, domini terre, abbates multi, comites, nobiles, capellani, quorum nomina scribere longum esset. Quicumque itaque aliquid de istis omnibus abstulerit vel dempsit preter uoluntatem abbatis et fratrum, anathema sit.</p>	<p>III. Wykaz przedmiotów.</p> <p>które w poprzednich wykazach miejsca nie znalazły, tudzież słowniczek wyrazów polskich i prawnych.</p>
<p><u>Informacja</u></p> <p><u>Pomoc</u></p> <p><u>Wymagania Sprzętowe</u></p> <p><u>Wstecz</u></p>	<p>CCCLXXIV. (1174-1176). Ioannes archiepiscopus Gnesensis et Gedco episcopus Cracoviensis monasterio Cisterciensium Andreoviensi dotem assignant.</p> <p>1. In nomine Domini. Ego Iohannes archiepiscopus Gnesensis notum facio presentibus et futuris, me dedisse ecclesie s. Marie sanctique Adalberti in <i>Andrzeiow</i>, in consecratione eiusdem ecclesie decimam quinquaginta aratrum, quam postea assignavi in villis istis, tunc temporis ad mensam meam pertinentibus, quarum subdita sunt nomina: <i>Zlotniki, Skorniki, Rombiescici, Lasochowici, Zarczyci, Zadnowici, Rakowici, Brzezno, Breghe</i>. Dedi etiam cum eadem decima predictae ecclesie et fratribus in cadem Deo seruientibus hereditatem totam, quam habui ex parte cognati mei, cui nomen erat Zmil, filij Bozante: <i>Wlazd, Blonie, Zesie, Blonika, Skowrodino, Kamienci</i>. Addidi etiam villas, quas emeram: <i>Gyresinam, Buzecow, Tropiszowo, Biala, Beigen, Mirauie, Peikinice, Krzencino, Zdecze</i>. Quicumque igitur aliquid de istis omnibus abstulerit vel dempsit preter uoluntatem abbatis at fratrum, anathema sit.</p> <p>In nomine Domini. Ego Gedco Cracouiensis episcopus dedi Deo et b. virgini Marie et s. Adalberto et fratribus de <i>Andrzeiow</i> in consecratione ecclesie decimam ad mensam meam pertinentem omnium suprascriptarum uillarum, in episcopatu meo duntaxat positarum. Addidi etiam uillarum quarundam <i>Skroniow, Wazlino</i> et alterius, que sedet super <i>Nidikam</i>, in qua sedent <i>kornary due</i>, hoc est inter uillam Bugiuou et uillam Nigozlai. In eadem consecratione presentes fuerunt: dominus Mezeo, d. Kazimirus, domini terre, abbates multi, comites, nobiles, capellani, quorum nomina scribere longum esset. Quicumque itaque aliquid de istis omnibus abstulerit vel dempsit preter uoluntatem abbatis et fratrum, anathema sit.</p>	<p>CCCLXXIV. (1174-1176). Ioannes archiepiscopus Gnesensis et Gedco episcopus Cracoviensis monasterio Cisterciensium Andreoviensi dotem assignant.</p> <p>1. In nomine Domini. Ego Iohannes archiepiscopus Gnesensis notum facio presentibus et futuris, me dedisse ecclesie s. Marie sanctique Adalberti in <i>Andrzeiow</i>, in consecratione eiusdem ecclesie decimam quinquaginta aratrum, quam postea assignavi in villis istis, tunc temporis ad mensam meam pertinentibus, quarum subdita sunt nomina: <i>Zlotniki, Skorniki, Rombiescici, Lasochowici, Zarczyci, Zadnowici, Rakowici, Brzezno, Breghe</i>. Dedi etiam cum eadem decima predictae ecclesie et fratribus in cadem Deo seruientibus hereditatem totam, quam habui ex parte cognati mei, cui nomen erat Zmil, filij Bozante: <i>Wlazd, Blonie, Zesie, Blonika, Skowrodino, Kamienci</i>. Addidi etiam villas, quas emeram: <i>Gyresinam, Buzecow, Tropiszowo, Biala, Beigen, Mirauie, Peikinice, Krzencino, Zdecze</i>. Quicumque igitur aliquid de istis omnibus abstulerit vel dempsit preter uoluntatem abbatis at fratrum, anathema sit.</p> <p>In nomine Domini. Ego Gedco Cracouiensis episcopus dedi Deo et b. virgini Marie et s. Adalberto et fratribus de <i>Andrzeiow</i> in consecratione ecclesie decimam ad mensam meam pertinentem omnium suprascriptarum uillarum, in episcopatu meo duntaxat positarum. Addidi etiam uillarum quarundam <i>Skroniow, Wazlino</i> et alterius, que sedet super <i>Nidikam</i>, in qua sedent <i>kornary due</i>, hoc est inter uillam Bugiuou et uillam Nigozlai. In eadem consecratione presentes fuerunt: dominus Mezeo, d. Kazimirus, domini terre, abbates multi, comites, nobiles, capellani, quorum nomina scribere longum esset. Quicumque itaque aliquid de istis omnibus abstulerit vel dempsit preter uoluntatem abbatis et fratrum, anathema sit.</p>	<p>III. Wykaz przedmiotów.</p> <p>które w poprzednich wykazach miejsca nie znalazły, tudzież słowniczek wyrazów polskich i prawnych.</p>

1. Okno programu z *Kodeksem dyplomatycznym Małopolski* wydawnictwa Inicjal

9. *Księga żoldu Związku Pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466*, wyd. A. Czacharowski, Toruń 1969 (Fontes TNT 61);
10. *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936 (Fontes TNT 29);
11. *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414*,
cz. 1: (1404–1410), wyd. M. Pelech, Toruń 1987 (Fontes TNT 72),
cz. 2: (1411–1414), wyd. M. Pelech, Toruń 1989 (Fontes TNT 73).

Następnie przewidziano dokonanie OCR, po którym powinna nastąpić niezbędna weryfikacja i korekta plików tekstowych związana z możliwością wystąpienia błędów (literówek) po obróbce (około 5%). Przyjęto założenie, że każde wydawnictwo będzie sprawdzane i poprawiane przez dwie różne osoby. Ponadto osoby sprawdzające miały dostosowywać posiadane pliki tekstowe do włączenia do bazy danych. Korektorzy wskazywali, że dużo czasu zajmowało im usuwanie dzielenia wyrazów, podwójnych spacji pomiędzy wyrazami, poprawianie różnego rodzaju literówek, szczególnie w przypadku liter podobnych graficznie ($l = (\text{równało się}) i, i=l, nn=m, in=m, m=in, m=ln$), sprawdzanie i ewentualnie dodawanie brakujących niemieckich i polskich znaków diakrytycznych, usuwanie niepotrzebnego formatowania tekstu, wprowadzenie zgubionych znaków interpunkcyjnych, poprawianie znaków interpunkcyjnych (zamiast kropki pojawiały się dwie kropki lub zamiast przecinka pojawiała się kropka i przecinek). Osoby sprawdzające informowały także, że występowały problemy, gdy w wydany druk wydawnictwie źródłowym umieszczano numer strony lub karty w rękopisie na marginesie obok tekstu źródłowego. Po OCR brakowało takiego numeru strony lub karty (znikał), łączył się z tekstem źródłowym w nieprawidłowym miejscu bądź uzyskiwał formatowanie różne od formatowania tekstu źródłowego. Dużo kłopotów sprawiały poprawiającym również znaki graficzne występujące w tekstach źródłowych. Po obróbce OCR wspomniane znaki były zastępowane przez zbędne symbole lub litery. Ponadto litery oznaczające przypisy edytorskie zamieniały się w liczby. Zarówno przypisy merytoryczne, jak i rzeczowe mogły przemieszczać się na kolejne strony. Wszystkie zasygnalizowane problemy wymagały interwencji sprawdzających. Korektorzy zgodnie twierdzili, że pierwsze poprawiane przez nich księgi miały zdecydowanie więcej błędów po OCR niż ostatnie oddane im do weryfikacji źródła. Program do rozpoznawania zeskanowanego tekstu miał możliwość zapamiętywania nowych nieznanych mu znaków występujących w wydawnictwach źródłowych Towarzystwa Naukowego. Przy niewielkim nakładzie pracy ze strony informatyka kolejne księgi przekazywane do poprawiania zawierały zdecydowanie mniej błędów. Wspomniana weryfikacja teksów ksiąg była ważnym elementem projektu.

Poprawione w opisany sposób źródła miały być przeniesione do aplikacji bazodanowej powstałej w latach 2004–2007 w Toruniu w wyniku trzech projektów edytorskich⁵⁹, których zamierzeniem było opracowanie i przygotowanie czterech ksiąg miejskich do druku oraz do elektronicznego udostępnienia. W aplikacji znajdowały się więc już księgi opublikowane w latach 2007–2008:

⁵⁹ 1. Projekt badawczy finansowany przez Komitet Badań Naukowych nr 2 H01G 045 24 „Księgi miejskie Młodego Miasta Gdańska z lat 1400–1455 — opracowanie edytorskie i analiza treści”, zakończony 31.12.2004 r., realizowany na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem dr. Piotra Olińskiego przy udziale Krzysztofa Kopińskiego; 2. Projekt badawczy finansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 H01G 037 29 „Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479) — opracowanie edytorskie i analiza treści” zakończony 28.02.2007 r., realizowany w Towarzystwie Naukowym w Toruniu pod kierunkiem prof. dr. hab. Janusza Tandeckiego przy udziale K. Kopińskiego; 3. Projekt badawczy finansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 H01G 003 29 „Księga rachunkowa kamlarii miasta Torunia (1453–1495) — opracowanie edytorskie i analiza treści” zakończony 28.02.2007 r., realizowany w Polskim Towarzystwie Historycznym pod kierunkiem K. Kopińskiego przy udziale J. Tandeckiego i prof. dr. hab. Krzysztofa Mikulskiego.

1. *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007 (Fontes TNT 99);
2. *Księga kamlarii miasta Torunia z lat 1453–1495*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007 (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia, cz. 3);
3. *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]*, wyd. K. Kopiński, P. Oliński, Toruń 2008 (Fontes TNT 100).

Księgi te były w posiadaniu wydawców w formie *doc* i nie trzeba ich było wcześniej skanować. W przygotowaniu tekstu ksiąg do druku i do elektronicznego udostępnienia wykorzystano prace Adama Wolffa⁶⁰ i wskazówki opracowane przez Waltera Heinemeyera⁶¹, oparto się też na zasadach wypracowanych przez Karola Górskiego i Mariana Biskupa, a stosowanych przy edycji *Akt Stanów Prus Królewskich*⁶². Skorzystano również z doświadczenia zdobytego przy przygotowywaniu do druku księgi ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1428–1456⁶³. Należy podkreślić, że pragnąc elektronicznie opracować i udostępniać treść ksiąg miejskich, nie planowano zmiany wypracowanej i sprawdzonej w ośrodku toruńskim metody wydawniczej. Poziom obecnej komputeryzacji stwarza na tyle duże możliwości, że nie powinno być takiej konieczności⁶⁴.

Zaprojektowana baza składała się ze strony głównej, na której znajdowało się krótkie omówienie projektu. W zakładce *Źródła* zaplanowano możliwość wybrania przez użytkownika interesującej go księgi za pomocą linku zawierającego tytuł, nazwiska wydawców i miejsce oraz rok przygotowania edycji. Następnie stworzono okno, z poziomu którego możemy przejść do wstępu do księgi, który składa się z rozdziałów zawierających:

- wprowadzenie,
- informacje o urzędzie, który wytworzył księgę,
- opis i dzieje źródła,
- informacje o wykorzystaniu księgi w badaniach historycznych,
- informacje o zawartości księgi,
- opis metody wydawniczej,
- informacje o przypisach i skorowidzach sporządzonych dla księgi,
- podziękowania wydawców.

Do wstępu dołączony jest także wykaz skrótów zastosowanych w księdze.

Z poziomu omawianego okna, w przypadku księgi ławniczej z lat 1456–1479, użytkownik może również przejść do zapisek za poszczególne lata i następnie wybrać numer właściwej wzmianki źródłowej. Wyświetla się wówczas oprócz numeru zapiski jej treść, numer strony w oryginale oraz poniżej przypisy tekstowe oraz rzeczowe. Można wówczas przejść do następnej wzmianki źródłowej w ramach tego samego roku lub powrócić do poprzedniego okna i wybrać kolejne lata wraz z ich numerami zapisek.

Dla bazy danych stworzone zostały również wyszukiwarki:

- pełnotekstowa, która pozwala na wyszukiwanie słów lub fraz wpisanych przez użytkownika. Dodatkową zaletą jest możliwość ograniczenia wyników wyszukiwania do określonych lat. Wyszukane przez nas słowo lub fraza jest w odnalezionych wzmiankach uwypuklone kolorem żółtym oraz za pomocą podkreślenia. Jednocześnie użytkownik jest informowany, z jakich lat pochodzą zapiski z poszukiwanymi wyrazami,

⁶⁰ A. Wolff, *Projekt*, s. 155–184 [zob. Załącznik 2].

⁶¹ W. Heinemeyer, *Richtlinien für die Edition*, s. 18–23.

⁶² Zob. *Akta Stanów*, t. 1–2.

⁶³ *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia 1428–1456*.

⁶⁴ K. Kopiński, *Eine Datenbank zu den Stadtbüchern von Thorn und Danzig*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007*, s. 65–72.

— haseł rzeczowych, która pozwala na odnalezienie wzmianek źródłowych poprzez indeksy rzeczowe przygotowane przez wydawców poszczególnych źródeł. Pewną wadą może być jednak fakt, iż indeksy do opracowanych ksiąg zostały sporządzone w języku polskim i na dzień dzisiejszy nie planuje się ich tłumaczenia. Warto nadmienić jednak, że terminy niemieckie i łacińskie podawano w brzmieniu źródłowym z odesłaniem do hasła głównego. Przy hasłach w języku polskim umieszczono w nawiasie wersję lub wersje oryginalne. Terminy, których nie zdołano rozwiązać, pozostawiono w wersji źródłowej. Hasła treściowo bogatsze zostały rozbudowane za pomocą podhaseł. Dla uzasadnienia takich działań warto przypomnieć, że większość indeksów rzeczowych do źródeł wydawanych w toruńskim ośrodku naukowym była w podobny sposób budowana.

Wyszukiwanie rozpoczynamy od wybrania litery, na którą zaczyna się poszukiwane hasło rzeczowe. Następnie na wyświetlonej liście przy odnalezionym hasle wybieramy cyfrę, która oznacza numer zapiski. Wynik zapytania wyświetla się wraz z informacją o roku, z którego pochodzi wzmianka, jej numerem i treścią oraz danymi na temat numeru strony w oryginale. Pod wzmianką mogą znajdować się także przypisy tekstowe oraz rzeczowe. Nad zapiską zostało umieszczone wybrane przez użytkownika wcześniej hasło indeksowe. Z tego poziomu możemy powrócić do listy z wybraną przez nas wcześniej literą lub od razu wybrać kolejną literę i przejść tym samym do następnej listy — haseł osobowych i geograficznych, która obejmuje osoby i nazwy miejscowe występujące w tekście źródłowym.

W tym miejscu należy przypomnieć, że w projekcie wykorzystano źródła wydawane w latach 1936–2008. Indeksy osobowe i geograficzne do tych przekazów budowano niekiedy bardzo niekonsekwentnie. W nowszych publikacjach źródłowych w hasłach z reguły umieszczono nazwiska oraz nazwy miejscowości w formie przyjętej w literaturze polskiej lub najczęściej występującej w źródle (wszystkie pozostałe formy umieszczono obok w nawiasach). Imiona wymienione przy nazwiskach podawano, o ile było to możliwe, w brzmieniu polskim oraz obok w nawiasach w brzmieniu źródłowym. Władców umieszczono pod imieniem. Hasła rozpoczynające się na literę C wymawianą jako K umieszczono pod literą K. Indeksy znajdujące się z kolei w starszych wydawnictwach źródłowych nie były dostosowywane w omawianym projekcie do obecnie stosowanych zasad budowania haseł. Wyszukiwanie haseł osobowych i geograficznych w aplikacji odbywa się analogicznie jak w przypadku haseł rzeczowych.

Zaplanowano również, że stworzony zostanie w aplikacji panel administracyjny, który będzie ułatwiał włączanie do bazy danych wybranych ksiąg. Jako przykład w tym miejscu niech posłuży nam Księga ławnicza z lat 1456–1479. W jej opracowaniu edytorskim pozostawiono w zasadzie bez zmian istniejący układ wpisów. Jedynym odstępstwem było uwzględnianie znajdujących się w tekście źródłowym znaków pisarskich, które informowały wydawców o konieczności przesunięcia niektórych słów, zwrotów, zdań czy nawet wzmianek. Wytworzona sytuacja pozwalała na nadanie wszystkim zapiskom numerów. Wspomniana numeracja została wykorzystana także przy sporządzaniu przypisów tekstowych i rzeczowych oraz indeksów. Nie można w tym miejscu nie zauważyć, iż ten stan rzeczy był bardzo korzystny z punktu widzenia technicznego. Ponadto księga bardzo łatwo dała się również podzielić na jednoroczne przedziały chronologiczne, co stwarzało pewne możliwości z punktu widzenia informatycznego. Proces budowy bazy danych ulegał więc przyspieszeniu. Nie było również większych problemów z włączeniem opracowania źródła do przygotowywanej aplikacji ze względu na znaczną przejrzystość struktury księgi, której dodatkowo jeszcze wydawcy nadali ostateczny kształt. Należy jednak wyraźnie zaznaczyć, że proces automatyzacji włączania ksiąg za pomocą panelu administracyjnego mógł dotyczyć jedynie źródeł o przejrzystej strukturze wewnętrznej. Przede wszystkim relatywnie sprawnie można było dołączyć jednorodne pod względem budowy pozostałe księgi ławnicze uwzględnione w projekcie.

Do włączenia ksiąg po OCR i po korekcie wykorzystano strukturę aplikacji przygotowaną w ramach wcześniejszych grantów. Wspomnianą strukturę uznano za już sprawdzoną i przetestowaną, i nie planowano żadnych zasadniczych zmian dotychczasowego projektu bazy danych.

Aplikacja została przygotowana w bazie danych SQL (ang. *Structured Query Language* — strukturalny język zapytań używany do tworzenia, modyfikowania baz danych oraz do umieszczania i pobierania danych z baz danych) w powiązaniu z językiem PHP. Zastosowane oprogramowanie to najnowsza wersja MySQL (wolnodostępny system zarządzania relacyjnymi bazami danych). Ważniejszy jest jednak fakt, że zdecydowano się na przygotowanie aplikacji z możliwością uwidaczniania w XML. Przypomnijmy w tym miejscu, że HTML to bardzo sztywna struktura, która umożliwia jedynie zapisywanie typowych dokumentów hipertekstowych. XML (ang. *Extensible Markup Language*, w wolnym tłumaczeniu Rozszerzalny Język Znaczników) z kolei jest uniwersalnym językiem bez predefiniowanego zbioru znaczników. XML pozwala także na wymianę danych między bazami, co oznacza, że nie jesteśmy uzależnieni od oprogramowania i w przyszłości będziemy mogli ewentualnie przeprowadzić migrację danych.

Dla opisywanej aplikacji przygotowano, oprócz interfejsu w języku polskim, interfejs w języku niemieckim. Z każdą księgą w bazie danych zaplanowano zintegrowanie dołączonego do niej indeksu geograficznego i osobowego oraz indeksu rzeczowego. Opisane działania przeprowadzono już dla części ksiąg, co wiązało się ze znacznym nakładem pracy w związku z dostosowywaniem indeksów do potrzeb bazy danych. Prace polegały m.in. na usuwaniu dwukolumnowego formatowania tekstu indeksów, usuwaniu łamania indeksu wykonanego w wydawnictwie oraz pracochłonnym, ale i zarazem czysto technicznym dodawaniu haseł głównych dla podhaseł (zob. przykład 1–2). O ten ostatni zabieg poprosił informatyk. Mianowicie bez tych działań indeksy mogłyby być, szczególnie w przypadku haseł rozbudowanych, nieczytelne dla użytkowników baz danych.

Przykład 1: Hasło *Agnieszka* wraz z podhasłami w *Księdze ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1428–1456*.

- Agnieszka (Agnite, Agnithe) 409
- bracia Burkard, Zygfryd i krawiec Antoni 1220
- brat Herman Czenmark 1036, 1037
- córka Kunegundy Czenmark 1036, 1037
- — Mikołaja Porren 597
- siostra Tomasza Scholtzchin 604
- szwagier Urban 1220
- wdowa po Ludwiku Schindeler 1381
- żona Agustyna Bogener 616
- — Jana Czimmerman 1561
- — Kacpra Kzensze 1562

Przykład 2: Hasło *Agnieszka* wraz z podhasłami po dostosowaniu do potrzeb bazy danych.

- Agnieszka (Agnite, Agnithe) 409
- Agnieszka, bracia Burkard, Zygfryd i krawiec Antoni 1220
- Agnieszka, brat Herman Czenmark 1036, 1037
- Agnieszka, córka Kunegundy Czenmark 1036, 1037
- Agnieszka, córka Mikołaja Porren 597
- Agnieszka, siostra Tomasza Scholtzchin 604
- Agnieszka, szwagier Urban 1220
- Agnieszka, wdowa po Ludwiku Schindeler 1381

Agnieszka, żona Agustyna Bogener 616
 Agnieszka, żona Jana Czimmerman 1561
 Agnieszka, żona Kacpra Kzensze 1562

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że informatyk wskazywał, jako najbardziej absorbujące zadanie, ręczne łączenie (ustanawianie relacji) numerów stron lub zapisek w indeksach z tekstem źródłowym. Pomimo znacznego zaawansowania obecnych technologii nie udało się tej kwestii rozwiązać w inny sposób i zautomatyzować procesu powiązania numerów (liczb) w indeksach ze źródłem. Informatykowi problemy sprawiało również łączenie wzmianek źródłowych z przypisami tekstowymi i rzeczowymi. Dodatkowa trudność polegała na tym, że w przygotowanym do druku wydawnictwie zarówno wzmianki, jak i przypisy mogły znajdować się na kilku stronach. Wówczas trzeba było scalać te elementy i umieszczać we właściwych rekordach bazy danych. Przygotowano do tego celu specjalne tabele, które ułatwiały włączanie przypisów edytorskich i merytorycznych do aplikacji (zob. tab. 16). Podobne zestawienie tabelaryczne stworzono dla numerów zapisek i stron w rękopisie. Dzięki temu zabiegowi pod każdą zapiską jest informacja, na jakiej stronie znajduje się ona w oryginale. Kolejną sygnalizowaną trudnością było usuwanie zbędnych akapitów (tabulacji) oraz wymuszonych przenosin tekstu do następnego wersu (enterów). Być może najlepiej będzie oddawać te kwestie wypowiedź informatyka, który stwierdził, że niniejszy projekt jest dla niego *walką z formatowaniem tekstu*, wprowadzonym przy łamaniu źródła do druku i powstałym częściowo także po obróbce OCR.

Tabela 16. Przypisy edytorskie i merytoryczne dla pierwszych zapisek w *Księdze Theudenkusa*, umieszczone w tabeli pozwalającej na sprawne włączenie ich treści do aplikacji

NR ZAPISKI	SYMBOL PRZYPISU	TREŚĆ PRZYPISU
1	1	Brak monografji o udziale Torunia w wojnie trzynastoletniej, choć materiał jest nader obfity i dość skupiony. Źródła współczesne, jak recesy Stanów Pruskich, materiał dyplomatyczny, wreszcie kroniki pozwalają poznać wyjątkową rolę tego miasta w dziejach wojny, zwłaszcza w latach 1453–1455. Toruń był z całą pewnością bardziej bezinteresowny w ofiarach na rzecz Związku od Gdańska, który za każdy wydany grosz wyludzał przywileje, a wobec Polski prowadził politykę, która mu umożliwiała powrót pod rządy Zakonu. Najobszerniej w tym przedmiocie traktuje praca J. E. Wernicke’go: <i>Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften</i> , t. I (1842), str. 201–284, która atoli nie może się mierzyć z analogiczną rozprawą Simsona o udziale Gdańska w wojnie trzynastoletniej (P. Simson, <i>Danzig im dreizehnjährigen Kriege 1454–1466</i> . <i>Ztschr. d. Wpr. Gesch. Ver.</i> , zes. 29 (1891)). O wiele więcej daje krótka rozprawa E. Kestnera: <i>Thorns Abfall vom Deutschen Orden (Beiträge zur Geschichte d. Stadt Thorn. Thorn 1883, str. 67–145)</i> . Zwięźle, ale na podstawie nowych materiałów, omówił stosunek Torunia do Zakonu w czasie wojny trzynastoletniej Karol Górski w <i>Historji politycznej Torunia do roku 1793</i> (w <i>Dziejach Torunia</i> . Praca zbiorowa z okazji 700–lecia Miasta pod redakcją Kaz. Tymienieckiego. Toruń 1933, str. 49–65) i w »Pomorzu w dobie wojny trzynastoletniej« (Odbitka z VII tomu <i>Prac Komisji Historycznej Pozn. Tow. Przyj. Nauk</i> . 1932, str. 239 i n.).

NR ZAPISKI	SYMBOL PRZYPISU	TREŚĆ PRZYPISU
1	2	Co do szosu, które miasta pruskie pobierały na cele Związku Pruskiego, wbrew woli Zakonu a za zgodą cesarza Fryderyka III, porównaj przedmowę i M. Toeppena: Acten d. Stdtage, III, nr. 95, 137, 144, 203, 275, 315, 337, 341 i uwaga 1 na str. 706. Już na zjeździe w Kwidzynie 25 lutego 1453, a więc w dwa miesiące po wyroku cesarskim (22 grudnia 1452 roku), »haben landt und stedte voramet ein gemein geschos obir lande und stedte in der vereinunge wesenden, in sulcher weise, das man ½ fr. gutten geldes zu vorgeschosze undt 2 den. von der geringen mark geben sal, iglicher bey seinem eyde und die cleinen stedte sullen allewege binnen 14 tagen der grossen stat bey in gelegen semlich geld, was von dem geschosse mit in wirt gefallen, brengen...« (Toeppen: Acten d. Stdtage III, nr. 315). W Toruniu, jak o tem donosił komtur tamtejszy, szos istotnie wybrano już przed 8 marca 1453 (tamże III, nr. 330).
9	A	Nieodgadnione.
10	B	Przekreślone.

Np. na pierwszych kilku stronach rękopisu zapisy w *Liber scabinorum* mają następujące numery:

1 — s. 1	4 — s. 1v	7 — s. 1v–2	10 — s. 2
2 — s. 1	5 — s. 1v	8 — s. 2	11 — s. 2
3 — s. 1–1v	6 — s. 1v	9 — s. 2	12 — s. 2–2v

Z przygotowaniem elektronicznej publikacji źródeł wiąże się również wypracowanie i przetestowanie nowych metod pracy oraz rozwiązanie wielu problemów metodycznych. Już w trakcie prac nad prototypem aplikacji wystąpiły trudności związane z włączeniem do bazy danych księgi rachunkowej kamlarii miasta Torunia. Tekst księgi kamlarii nie był jednorodny. Wspomniana księga rachunkowa nie dawała się również w przejrzysty sposób podzielić chronologicznie. Ponadto tylko niewielka część wyodrębniających się z całości zapisów miała oryginalne tytuły. Dla zachowania przejrzystości opracowania edytorskiego wydawcy podjęli decyzję o podzieleniu tekstu źródła na ponumerowane od 1 do 40 grupy rzeczowe. Do każdej z tych grup dołączono krótki opis. Naturalnie bez problemu można będzie włączyć tekst źródła do bazy danych. Jednakże wersja drukowana opracowania posiada indeksy odwołujące się do przelamanych stron druku. Do czego z kolei miałyby odwoływać się indeksy w bazie danych? Problemem byłoby powiązanie indeksów z czterdziestoma dużymi grupami rzeczowymi. Pewną możliwością mogłoby być także powiązanie indeksów ze stronami w rękopisie⁶⁵. W jednym i drugim przypadku indeksy musiałyby zostać poprawione, co wiązałoby się ze znacznym nakładem pracy.

Podział przekazu źródłowego na 40 grup rzeczowych przy jednoczesnym braku możliwości wykorzystania elementów chronologicznych wymusił również dostosowanie interfejsu w bazie danych do specyfiki księgi kamlarii. W tym celu wykorzystano opisy wzmiankowanych grup rzeczowych.

Oprócz tego jeszcze cztery księgi posiadały indeksy odwołujące się do numerów stron druku: *Księga komturstwa gdańskiego*; *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*; *Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstw malborskiego i dzierzgońskiego 1440–1445*; *Księga żołdu Związku Pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466*. Z wymienionych pierwsze dwie księgi były najobszerniejsze. Dodatkowo *Księga komturstwa gdańskiego* była podzielona przez wydawczynię na 235 wyodrębniających się, w zasadzie kancelaryjnie, wpisów poprzedzonych nu-

⁶⁵ K. Kopiński, *Eine Datenbank*, s. 69–70; S. Waldhoff, *Amtsbuchedition zwischen bewährter editorischer Praxis, gestiegenen Ansprüchen und neuen technischen Möglichkeiten*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007*, s. 158.

merem, polską nazwą miejscowości, której dotyczył tekst, miejscem i datą wystawienia dokumentu, regestem, adnotacjami o miejscu przechowywania oryginału, kopii, transumptu oraz miejscu druku, także przy samych tylko regestach⁶⁶. Z kolei *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej* przy zachowaniu oryginalnego układu również została podzielona na 177 zapisów, które zostały opatrzone w krótkie regesty. Oprócz tego wydawczynie sporządziły chronologiczne zestawienie zapisek⁶⁷. Należy wskazać, że były to elementy, które pozwalałyby na odejście od powiązania numerów w indeksach ze stronami druku wydanych ksiąg. Konieczne jednak byłoby pracochłonne poprawianie zestawionych już wcześniej indeksów dla relatywnie obszernych wydawnictw źródłowych. Wydanie decyzji w tej sprawie było szczególnie problematyczne. Wykorzystywane w projekcie księgi cytowane są już w literaturze naukowej wraz z numerami stron do interesujących badaczy zapisów. Trudno jednoznacznie wskazać, czy zmiana tego stanu rzeczy (tj. ewentualne wykorzystanie numerów zapisów w indeksach) byłaby korzystnym rozwiązaniem. Jednakże postanowiono, że w bazie danych w przypadku *Księgi komturstwa gdańskiego* i *Księgi długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej* stworzona zostanie możliwość zapoznania użytkownika z podziałami na wpisy, które zaproponowały wydawczynie. Dodatkowo dla *Księgi długów* przygotowana zostanie możliwość przeszukiwania z wykorzystaniem elementów chronologicznych.

Wykorzystanie numerów stron w indeksach wiązałoby się także z decyzją, że każda strona drukowana z tekstem źródłowym będzie stanowiła w aplikacji jeden rekord. Z tego powodu łącznie pięć ksiąg wymagałoby w bazie danych specjalnego potraktowania. Od razu też pojawiłby się do rozwiązania problem techniczny związany z dzieleniem wyrazów w wydanych księgach. Zachowanie przeniesienia części wyrazu na następną stronę z tekstu źródłowego lub przypisów nie pozwalałoby znaleźć danego słowa w wyszukiwaniu pełnotekstowym. Wspomniane problemy pokazują, jak wiele zagadnień jest do przeanalizowania w projektach elektronicznego udostępniania źródeł. W wielu zaś przypadkach przyjęte rozwiązania metodyczne i programistyczne nie będą potem w ogóle dostrzegalne dla użytkownika, którego będzie interesowała tylko konkretna informacja.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię. W bazie danych została umieszczona publikacja *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]*. Na wspomnianą edycję źródłową składały się dwie księgi: księga rady i księga przyjęć do prawa miejskiego. Każda z tych ksiąg miała swoje indeksy geograficzne i osobowe oraz rzeczowe. Wspomniane wydawnictwo źródłowe udało się w zasadzie bezproblemowo umieścić w zaprojektowanej aplikacji. Jedynie w przypadku księgi rady w związku z niemożnością ustalenia chronologii wszystkich zapisek trzeba było dostosować interfejs w bazie danych do specyfiki źródła⁶⁸. Podobny problem wystąpił też w *Księdze Theudenkusa*, która jest księgą rachunkową, dzielącą się na dwa działy: dochodów i wydatków. Wydawca zdecydował się na wprowadzenie dla każdego z tych działów odrębnej numeracji zapisów. Indeksy są jednak dla całej księgi wspólne. Po hasła indeksowym mogą występować numery zapisów dotyczące dochodów, a następnie po dużej literce B. podawane są numerów zapisów związane z rozchodami⁶⁹. Po raz kolejny więc mamy do czynienia z przypadkiem, gdzie posiadane źródło trzeba potraktować indywidualnie. W aplikacji będzie więc występowała *Księga Theudenkusa* — dochody i *Księga Theudenkusa* — rozchody. Dalszego i głębszego zaangażowania strony technicznej projektu będzie zaś wymagało zintegrowanie indeksów z tak rozbitą w bazie księgą.

Istotna w tym miejscu byłaby również odpowiedź na pytanie: dlaczego zdecydowano się na unifikację w jednej bazie danych tak różnorodnych ksiąg? Naturalnie najkorzystniej byłoby w przyszłości

⁶⁶ *Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz–Biskupowa, Toruń 1985, s. XXII, XXV–XLVI.

⁶⁷ *Księga długów miasta Torunia*, s. XVI–XVII, XX–XXIX.

⁶⁸ K. Kopiński, *Eine Datenbank*, s. 70.

⁶⁹ *Księga Theudenkusa*, s. XVIII, passim.

opracowywać bazy danych dla określonych serii książek. W ten sposób unikniemy dostosowywania interfejsu posiadanego modułu informatycznego do specyfiki różnych źródeł. Tworzona aplikacja będzie wówczas bardziej jednolita i przystępna⁷⁰. Główną zaletą zrealizowanego projektu jest unifikacja, która właśnie przynosi nową jakość. W jednej bazie danych będzie znajdowało się 15 książek z określonego terenu, dzięki czemu uzyskujemy wiele możliwości wyszukiwawczych. Trud pracy włożony w rozwiązania metodyczne i programistyczne związane z prezentowanym projektem przynosi więc badaczom nowe możliwości analizy.

Edytorzy decydujący się na skanowanie i OCR źródeł historycznych już wydanych drukiem mogą przeprowadzić swoje prace bez krytycznej ingerencji w opublikowany już tekst źródłowy lub zdecydować się na krytyczną reedycję, gdzie np. zostaną wprowadzone poprawki w odczycie lub zostanie rozbudowany aparat publikacji. Za wzorcowy projekt w tym zakresie należałoby uznać taki, który obok przetworzonego komputerowo wydawnictwa drukowanego zawierałby również skany lub zdjęcia cyfrowe oryginalnych tekstów źródłowych.

W 2001 r. w wersji elektronicznej na CD-ROM został również opublikowany *Sumariusz Książki Metryki Koronnej, cz. 6, Księgi z czasów panowania Henryka Walezego 1573–1574. Księgi 111–112–113*⁷¹. Dwa lata wcześniej ukazało się ww. źródło w formie książkowej⁷². Twórcy projektu posiadali więc tekst źródła sporządzony z wykorzystaniem edytora tekstu. Panel sterujący programem został podzielony na dwie części. W części pierwszej znalazły się przyciski pozwalające przejść do Regestów, Indeksów, Kart i wykazu skrótów zastosowanych w regestach. W części drugiej znalazły się przyciski pozwalające dotrzeć m.in. do wstępu do źródła, danych technicznych programu i pomocy. Formularz Regesty został podzielony na dwie części. W części górnej znalazły się dane na temat numeru przeglądanej regestu, daty wpisu do metryki, numerów kart rękopisu, na których umieszczono konkretny wpis oraz dane kancelaryjno–archiwalne. W dolnej części formularza uzyskujemy dostęp do treści regestów. W tym miejscu stworzono również możliwość przeszukiwania bazy danych. W formularzu Indeksy możemy wyszukiwać i wybierać interesujące nas hasła. W oknach znajdujących się obok (nr regestu, treść hasła) wyświetlają się wówczas wybrane informacje. Dwukrotne kliknięcie myszką na nr regestu pozwalało dopiero dotrzeć do treści poszukiwanego regestu. Za pomocą przycisku Karty można było dotrzeć także do kopii elektronicznych poszczególnych kart metryki. Ułatwienie tego typu pozwalało konfrontować treść opracowania źródła z oryginałem metryki. Wydaje się, że z tej perspektywy czasowej należy wysoko ocenić pomysł elektronicznego udostępnienia książek metryki koronnej z czasów panowania Henryka Walezego. Należy szczególnie podkreślić, że w projekcie tym oprócz opracowania źródła zdecydowano się także na udostępnienie skanów książek metryki koronnej.

Przykładem edycji źródłowej z czasów najnowszych, udostępnionej w Internecie, jest *Kronika getta łódzkiego/Litzmannstadt Getto*⁷³. W tym przypadku również ukazały się już wcześniej obszerne wydawnictwa źródłowe w języku niemieckim i polskim⁷⁴. Projekt dostępny w Internecie był rozwijany w latach 2009–2011 na bazie wspomnianych dwóch edycji źródłowych w formie książkowej.

⁷⁰ K. Kopiński, *Eine Datenbank*, s. 71.

⁷¹ *Sumariusz Książki Metryki Koronnej, cz. 6*, w wersji elektronicznej recenzował Wiesław Nowosad w czasopiśmie *Archiwista Polski* 7 (2002), nr 1 (25), s. 110–115.

⁷² *Matricularum Regni Poloniae summaria, P. 6: Henrici Valesii regis tempora complectens*, contextuit M. Woźniakowa, Varsoviae 1999.

⁷³ <http://www.getto-chronik.de/pl> [odczyt 23.11.2012 r.].

⁷⁴ *Kronika getta łódzkiego, Litzmannstadt Getto 1941–1944*, oprac. i red. nauk. J. Baranowski i in., przy współpr. S. Feuchert i in., konsult. i opiek. meryt. P. Samuś i F. Tych, przeł. z jęz. niem. K. Radziszewska, t. 1–5, Łódź 2009. Wcześniej ukazała się wersja publikacji w języku niemieckim: *Die Chronik des Gettos Lodz/Litzmannstadt: 1941–1944*, hrsg. v. S. Feuchert, E. Leibfried u. J. Riecke, in Kooperation mit J. Baranowski u.a.; unter Mitarb. v. I. Janssen–Mignon u.a.; Übersetzungen aus dem Polnischen A. Kiniorska u.a., Göttingen 2007.

W również dwujęzycznej wersji elektronicznej udostępniono jedynie ostatni rok prowadzenia kroniki getta w Łodzi (sierpień 1943 — lipiec 1944). Do treści Kroniki przechodzimy, wykorzystując zakładkę *Kronika* na stronie internetowej. Wybieramy następnie interesujący nas miesiąc prowadzenia kroniki, skąd przechodzimy do sprawozdań dziennych. Wchodząc do konkretnego sprawozdania dziennego, możemy zapoznać się z treścią źródła. Na końcu tytułu sprawozdania umieszczono przypis informujący o miejscu przechowywania opracowanej edytorsko kroniki (archiwum, zespół archiwalny, sygnatury, strony). Sprawozdania zostały bardzo dobrze opracowane przypisami rzeczowymi. Przypisy te zostały umieszczone w projekcie internetowym. Nieco powyżej można dokonać konfrontacji treści opracowania źródła ze skanami oryginału kroniki. Można także uruchomić nagranie, w którym lektor lub lektorka czytają treść oryginalnego sprawozdania.

W zakładce *O kronice* można znaleźć podstawowe informacje o powstaniu kroniki i wskazówki edytorskie, w których poinformowano o archiwach przechowujących kronikę getta łódzkiego (Archiwum Państwowe w Łodzi, Institute for Jewish Research w Nowym Jorku i Instytut Yad Vashem w Izraelu). W tym miejscu wyjaśniono także przyczyny rozproszenia kroniki oraz zawarto wykaz skrótów, które zostały wykorzystane w przypisach polskiej edycji źródła lub dla internetowej wersji w języku niemieckim w przypisach edycji z 2007 r. W zakładce *O kronice* znajdują się również informacje o kronikarzach getta oraz zwięzła historia getta w Łodzi. Ponadto dołączono tutaj materiały archiwalne z zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi obrazujące historię getta w Łodzi oraz wykaz osób wymienionych w kronice wraz z dookreśleniem typu: ofiara, przestępca, artysta. Klikając nazwiska niektórych z osób, wyświetlają się ich dane biograficzne. Do wspomnianej zakładki włączono również obszerną bibliografię projektu.

W zakładce *Galeria fotografii* znalazły się informacje o fotografach getta ze szczególnym uwzględnieniem osób Mendela Grossmana i Henryka Rossa. W miejscu tym umieszczono również kilkadziesiąt fotografii dokumentujących produkcję odzieży, życie codzienne w getcie łódzkim i działalność Przełożonego Starszeństwa Żydów Chaima Mordechaja Rumkowskiego. Ponadto znalazły się tutaj informacje, gdzie jest obecnie przechowywana spuścizna fotograficzna getta. Projektodawcy wyjaśnili także, dlaczego w getcie łódzkim powstawało tyle fotografii.

W zakładce *Podcast* umieszczono nagrania w języku niemieckim wszystkich sprawozdań dziennych z ostatniego roku prowadzenia kroniki getta. Do nagrań zatrudnieni zostali profesjonalni lektorzy. Wyjaśnienia w tym miejscu wymaga słowo *podcast*, które oznacza formę darmowej internetowej publikacji dźwiękowej lub filmowej, z reguły w postaci regularnych odcinków, przy wykorzystaniu technologii RSS lub MP3. Wydaje się, że nagranie tekstu źródła dotyczącego historii najnowszej i umieszczenie nagrania w Internecie w formie *podcastów* pokazuje, jak wielkie jeszcze możliwości tkwią w edytorstwie źródeł historycznych.

Projektodawcy zatroszczyli się również o możliwość przeszukiwania udostępnionych w Internecie treści. Na potrzeby omawianego projektu stworzono wyszukiwarkę pełnotekstową oraz wyszukiwarkę zaawansowaną.

Wiele projektów koncentruje się obecnie na źródłach, które zostały już wydane drukiem w minionych latach. Być może już w niedalekiej przyszłości należałoby przetestować posiadane aplikacje (lub stworzyć od podstaw nowe bazy) pod jeszcze jednym kątem. Mianowicie należałoby sprawdzić przydatność baz danych w procesie opracowania i przygotowania źródła do druku. W nowoczesnym (skomputeryzowanym) edytorstwie źródłowym droga winna być bowiem następująca: od bazy danych do drukowanej książki, względnie CD lub prezentacji w Internecie, a nie odwrotnie⁷⁵.

⁷⁵ Por. S. Waldhoff, *Amtsbuchedition zwischen bewährter editorischer Praxis, gestiegenen Ansprüchen und neuen technischen Möglichkeiten*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007*, s. 160.

Należy sądzić, że przyszłość z całą pewnością będzie należała do publikacji elektronicznych, w których podstawą działań edytorskich od samego początku będzie oryginalne źródło. Wreszcie należy przewidzieć, że część wydawców oprócz upowszechnienia tekstu źródła z wykorzystaniem technik informatycznych będzie chciała opublikować tradycyjną książkę. Należy sądzić, że tego typu dualizm edycji drukowanych i elektronicznych będzie występował jeszcze przez kilka najbliższych lat. Wydaje się, że z czasem jednak przede wszystkim ze względów praktycznych i ekonomicznych będziemy mieli do czynienia z przewagą publikacji elektronicznych.

W tym kontekście warto omówić również prowadzony przez Bibliotekę Kórnicką projekt *Teki Dworzaczka* pod kierownictwem naukowym Jerzego Wisłockiego i z koordynacją Adama Bieniaszewskiego. Wspomniany projekt został sfinansowany przez Komitet Badań Naukowych (projekt badawczy nr 1044/01/94/06)⁷⁶. Profesor Włodzimierz Dworzaczek (1906–1988) był badaczem społeczeństwa szlacheckiego dawnej Rzeczypospolitej, genealogiem i historykiem kultury. Życiorys W. Dworzaczka autorstwa Antoniego Gąsiorowskiego został zamieszczony na stronie internetowej omawianej biblioteki⁷⁷. W serwisie znalazły się również informacje na temat spuścizny W. Dworzaczka w Bibliotece Kórnickiej. W. Dworzaczek zaczął gromadzić materiały genealogiczne już w latach 30. XX w., uczestnicząc w pracach nad kolejnymi tomami *Herbarza polskiego* Adama Bonieckiego. W związku z ubóstwem informacji na temat rodzin wielkopolskich rozpoczął systematyczną kwerendę w księgach grodzkich z województw poznańskiego i kaliskiego, przy czym niektóre tomy rejestrował w całości, inne tylko w wyborze. Ponadto W. Dworzaczek osobiście objechał około 150 parafii z terenów archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, wynotowując z ksiąg metrykalnych interesujące go zapisy chrztów, ślubów i zgonów. Przede wszystkim w dużej mierze wykorzystał księgi metrykalne kościołów Poznania. W latach 1941–1944 W. Dworzaczek zregestrował kilkadziesiąt tomów inskrypcji grodzkich kaliskich oraz kilkaset tomów Wyroków Trybunału Piotrkowskiego z lat 1579–1793 w partiach stanowiących kadencje województw poznańskiego i kaliskiego (przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie). Ponadto zregestrował Zapisy Trybunału Piotrkowskiego w liczbie ponad 3 tys. regestrów z lat 1605–1753. Spośród materiałów genealogicznych zgromadzonych przez Włodzimierza Dworzaczka przed 1944 r. ocalał jedynie tom wypisów z Zapisów Trybunału Piotrkowskiego.

Po wojnie powrócił W. Dworzaczek do Poznania i pod koniec 1946 r. rozpoczął od nowa prace nad odbudową utraconego warsztatu badawczego. Badaniami objął W. Dworzaczek także materiał pochodzący z ksiąg metrykalnych. Ponadto powojenne materiały Włodzimierza Dworzaczka powiększyły się jeszcze o wykorzystane księgi parafii innowierczych przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Nowością w stosunku do materiałów przedwojennych są też wykorzystane kroniki poszczególnych klasztorów, z których bogatej kolekcji korzystał W. Dworzaczek w Archiwum Zakonu Bernardynów w Krakowie. Ostatnią grupę źródeł Tek W. Dworzaczka stanowią wypisy z prasy (*Dziennik Poznański* z lat 1859–1916, *Gazeta Warszawska* z lat 1786–1788 i *Kurier Polski* z lat 1729–1733, 1739–1740, 1743–1760) oraz testamenty z drugiej połowy XIX i początków XX w., które złożone były w sądzie obwodowym i grodzkim w Poznaniu. Zgromadzony materiał źródłowy dał W. Dworzaczce punkt wyjścia do opracowania herbarza szlachty wielkopolskiej, który otrzymał tytuł: *Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów wielkiej własności w Wielkopolsce*. Łącznie herbarz obejmuje 22 tomy maszynopisowe opracowań rodzin na litery A–B oraz L–P (do hasła Podlescy). Na stronie WWW Biblioteki Kórnickiej znajdują się także:

⁷⁶ Na podstawie <http://teki.bkpan.poznan.pl/> [odczyt 26.07.2013 r.].

⁷⁷ Zob. http://teki.bkpan.poznan.pl/index_informacje.html [odczyt 29.10.2012 r.]. Jest to kopia tekstu, który ukazał się w „Kwartalniku Historycznym”, 96 (1989), z 3–4, s. 301–304.

- zestawienie liczby woluminów ksiąg sądowych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu, które zostały wykorzystane przez Włodzimierza Dworzaczka,
- zestawienie liczby parafii przechowywanych w archiwach, których akta metrykalne zostały wykorzystane przez Włodzimierza Dworzaczka⁷⁸.

W serwisie internetowym umieszczono również informacje o edycji elektronicznej Tek Dworzaczka na CD-ROM-ach⁷⁹. Jednocześnie na stronie WWW omówiono rodzaje materiałów, które znalazły się w Tekach. Pewne wątpliwości wśród autorów projektu budziła stosowana przez W. Dworzaczka zasada zapisywania nazwisk lub nazw miejscowych, szczególnie w regestach z ksiąg z XV i XVI w. W. Dworzaczek w zasadzie notował nazwiska i nazwy miejscowe w brzmieniu, które zostało ustalone w późniejszych wiekach, jeśli był pewny, że wspomniane ustalenie jest trafne. W przypadkach wątpliwych nazwiska, a także nazwy miejscowe transliterował. Dotyczyło to takich nazwisk lub nazw, które — z różnych przyczyn — mogły przybierać rozmaite formy, np. *N. Mikołaj Nykyel Sgirza de Sgirzycze ... w Zgirzycach*, albo *Gyłowieczsky — Giłowiecki — Iłowiecki*. Przystępując do automatycznego przeszukiwania tego zbioru, należy pamiętać, że nazwiska z reguły pochodziły od nazwy posiadanych dóbr i dlatego poszukując np. Czarnkowskich, należy wpisać ciąg znaków *Czarnk*, aby uzyskać zbiór także tych Czarnkowskich, którzy pisali się z *Czarnkowa*. Poszukując Kwileckich, należy przewidywać, że mogli być oni zapisywani także jako *Quilecki*. Są też i takie nazwiska, które aż do końca XVIII w. były zapisywane w rozmaity sposób (np. *Szlichtyng*, *Rozdrażewski*) i automatyczne przeszukiwanie zbioru nie przyniosą pożądanego rezultatu, jeśli nie podamy znanych, bądź przewidywanych, oboczności w zapisie nazwisk (np. *Roszraszewski*; *Roszrażewski*; *Rozrażewski*).

Interesująco przebiegała również organizacja prac nad przepisywaniem regestów W. Dworzaczka, którą zajął się Adam Bieniaszewski. Regesty ze zbioru W. Dworzaczka zostały skopioiwane na kserografie i te odbitki służyły do przepisania regestów na dyskietki. Osoby przepisujące regesty były zobowiązane do dokładnego kopiowania tekstu bez jakiegokolwiek ingerencji w jego treść, nawet w tych przypadkach, gdy błąd autora regestu wydawał się im oczywisty. Początkowo zgłosiło się do przepisywania 130 osób, ale po kilku próbach część z nich zrezygnowała, część została wyeliminowana po kontroli jakości ich pracy i ostatecznie cały zasób regestów został przepisany przez 20 osób w ciągu sześciu miesięcy. Następnie przystąpiono do kolacjonowania, które pięć osób prowadziło przez kolejnych siedem miesięcy. We własnym zakresie twórcy projektu dokonali konwersji tekstów przepisywanych w różnych edytorach. Rafał T. Prinke opracował modele danych i program sterujący oraz dostosował dla potrzeb projektu cztery zakupione programy autorów amerykańskich⁸⁰.

Na stronie WWW zamieszczone zostały także informacje o skrótach stosowanych przez W. Dworzaczka. Ponadto dla dat przyjęto zasadę ujednolicenia zapisu zgodnie z najczęściej stosowanym w regestach: rrrr.dd/mm = rok.dzień/miesiąc (1654.23/12 lub 1654.23/XII)⁸¹.

W internetowej bazie danych znalazły się:

- regesty z wielkopolskich ksiąg grodzkich i ziemskich, ksiąg metrykalnych, gazet XVIII–XIX w. i testamentów, a także zapisek Trybunału Piotrkowskiego⁸²,
- niedokończony herbarz szlachty wielkopolskiej zatytułowany *Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów wielkiej własności w Wielkopolsce*⁸³,

⁷⁸ Na podstawie http://teki.bkpan.poznan.pl/index_informacje.html [odczyt 29.10.2012 r.].

⁷⁹ *Teki Dworzaczka* [CD-ROM, wersja 1.2.0 dla Windows].

⁸⁰ Na podstawie http://teki.bkpan.poznan.pl/index_informacje.html [odczyt 29.10.2012 r.].

⁸¹ Na podstawie http://teki.bkpan.poznan.pl/index_informacje.html [odczyt 29.10.2012 r.].

⁸² Na podstawie http://teki.bkpan.poznan.pl/index_regesty.html [odczyt 29.10.2012 r.].

⁸³ Na podstawie http://teki.bkpan.poznan.pl/index_monografie.html [odczyt 29.10.2012 r.].

— pełne inwentarze ksiąg grodzkich i ziemskich z Archiwum Państwowego w Poznaniu oraz ramowe inwentarze ksiąg metrykalnych z tegoż archiwum, jak również z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu i Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie⁸⁴.

Korzystanie z bazy danych jest bardzo proste. Żeby wyświetlić każdy z wymienionych zbiorów, należy dwukrotnie kliknąć pozycję w drzewku z lewej strony lub skorzystać z wyszukiwania.

Projekt Teki Dworzaczka potwierdza, iż Biblioteka Kórnicka była jedną z pierwszych i jest obecnie instytucją przodującą w Polsce w zakresie udostępniania źródeł historycznych na stronach internetowych. Działania podejmowane we wspomnianej bibliotece, chociaż miały charakter długofalowy, co widać szczególnie w przypadku spuścizny W. Dworzaczka, zostały z konsekwencją zrealizowane. Wydaje się, iż należy w tym miejscu zwrócić uwagę na szczególną rolę planowania w tego typu projektach. Należy sądzić również, że przygotowywanie dużych projektów bazodanowych w Internecie będzie w coraz większym stopniu wiązało działania historyków i archiwistów z osobami sprawnych administratorów i koordynatorów. Trzeba podkreślić także kwestię pewnej interdyscyplinarności historii, która w coraz szerszym zakresie będzie korzystała z usług i doświadczeń informatyków.

W Internecie znajdują się również inne projekty udostępniania źródeł, które trudno jednoznacznie uznać za edycje źródłowe w formie elektronicznej. Mianowicie na udostępnienie materiałów archiwalnych na Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej zdecydowało się Archiwum Państwowe w Poznaniu, które działało także we współpracy z władzami niektórych miast i gmin. Przypomnijmy w tym miejscu, że Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa wykorzystuje do udostępniania cyfrowych zbiorów system *dLibra*⁸⁵. W ostatnich latach zdigitalizowane i udostępnione zostały materiały źródłowe do dziejów Lwówka, Kobyлина, Pleszewa, Konina, Bnina, Kalisza, Leszna, Koźmina Wielkopolskiego. Dla przykładu w *Materiałach źródłowych do dziejów Leszna* znalazło się słowo wstępne prezydenta miasta Leszna, który informuje o wydaniu w formie cyfrowej najważniejszych dokumentów związanych z historią swego miasta. Dalej zamieszczono słowo wstępne dyrektorów Archiwów Państwowych w Lesznie i Poznaniu. Wreszcie umieszczono w formie cyfrowej akta miasta Leszna z lat 1660–1869 i akta cechów miasta Leszna z lat 1504–1950. Materiały archiwalne Leszna udostępnione na *dLibra* poprzedza opracowanie Zofii Wojciechowskiej pt. *Akta miasta Leszna. Instytucje tworzące akta*⁸⁶. Osobno należy wspomnieć również projekt *Dokumenty miasta Poznania*⁸⁷. Połączenie dobrze sporządzonego opisu archiwalnego stosowanego w archiwach państwowych z wysokiej jakości skanem zbliża w pewnym sensie tak udostępnione źródło do edycji źródłowej. Cały czas brakuje jednak tej kwintesencji edytorstwa źródeł historycznych, czyli odpisanego zgodnie z wybranymi instrukcjami tekstu źródłowego⁸⁸. Pochwalić jednak wyraźnie należy staranność wykonania projektów realizowanych przez Archiwum Poznańskie. W przypadku *Dokumentów miasta Poznania* można nie tylko dotrzeć do treści oryginału, ale również obejrzeć w powiększeniu pieczęć lub pieczęcie dołączone do dokumentu. Fotografie są bardzo wysokiej jakości. Opis dokumentu w systemie *dLibra* zawiera informacje na temat materiału, na którym sporządzono dokument, stanu fizycznego, wymiarów, pieczęci, zapisek dorsalnych, podpisów, danych o dotychczasowych publikacjach dokumentu, treści, daty, języka i praw dysponowania publikacją.

⁸⁴ Na podstawie http://teki.bkpan.poznan.pl/index_inwentarze.html [odczyt 29.10.2012 r.].

⁸⁵ <http://dlibra.psn.c.pl/> [odczyt 26.07.2013 r.].

⁸⁶ Z. Wojciechowska, *Akta miasta Leszna. Instytucje tworzące akta* [<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=100511&from=&dirids=1&tab=1&lp=9&QI=>; odczyt 26.10.2012 r.].

⁸⁷ <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra> [odczyt 26.07.2013 r.]; w 2003 r. Archiwum Państwowe w Poznaniu i Stowarzyszenie „Societas Archivi Posnaniensis” opublikowało w postaci CD: *Dokumenty miasta Poznania [1253] 1254–1790*, Poznań 2003 (CD 1–2).

⁸⁸ Zob. też J. Matuszewski, *Archiwum pod biurkiem każdego historyka*, s. 316–318.

Nieco inaczej należy ocenić CD-ROM dołączony do wydawnictwa książkowego *Metryki czyli albumu Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551*⁸⁹. W tym przypadku CD-ROM stanowi uzupełnienie publikacji w formie tradycyjnej. Zdaniem wydawców załączona w formie elektronicznej podobizna metryki miała pozwolić na zorientowanie się w układzie graficznym księgi oraz na zapewnienie kontroli odpisów i przyjętych rozwiązań edytorskich⁹⁰. Uruchamiając CD-ROM, mamy możliwość wyboru jednej z dwóch wersji językowych: polskiej lub angielskiej. Panel sterujący umieszczono po lewej stronie. Od góry mamy możliwość wybrania interesującej nas strony w rękopisie. Za pomocą przycisku *Wstęp* uzyskujemy możliwość zapoznania się ze wstępem do wydawnictwa źródłowego. Przycisk *Opcje* pozwala na dostosowanie potrzebnej nam wielkości obrazu. Pod przyciskiem *Opcje* znajdują się przyciski dające możliwość powiększenia, zwiększenia lub zresetowania rozmiaru obrazu⁹¹.

CD-ROM stanowi uzupełnienie tradycyjnego (książkowego) wydawnictwa źródłowego również w przypadku *Szamotołuskiej księgi ławniczej*⁹². We wstępie do edycji znajdujemy wyjaśnienie wydawców, że *fotografia księgi w wersji elektronicznej (CD) pozwala na ewentualne sprawdzenie poprawności naszych regestów, ale ponadto na prowadzenie studiów nad pismem szamotołuskiej kancelarii ławniczej, nad łaciną wielkopolskiego miasteczka trzeciej tercji XVI w. i wieloma innymi problemami, niemożliwymi do opracowania w oparciu o polskie regesty, ale nawet i o pełne drukowane wydanie łacińskiej podstawy*⁹³. Wydawcy zdecydowali się tutaj na przygotowanie dwóch wersji językowych interfejsu (niemieckiej i polskiej). Wersja w języku polskim zawiera cztery zakładki: *Strona główna*; *Wstęp*; *Wg numerów kart*; *Wykaz skrótów*. Wybierając zakładkę *Strona główna*, wracamy do menu głównego pozwalającego na wybór wersji językowej. Zakładka *Wstęp* zawiera wstęp, który znalazł się również w wersji książkowej wydawnictwa. Zakładka *Wg numerów kart* pozwala na dotarcie do zdjęć cyfrowych poszczególnych kart księgi wraz z jej okładzinami. W zakładce *Wykaz skrótów* znalazły się skróty użyte w wydawnictwie tradycyjnym (także we wstępie). Wersja w języku niemieckim w porównaniu do wersji w języku polskim nie zawiera jedynie wykazu skrótów. Wstęp w języku niemieckim był skromniejszy niż wstęp w języku polskim i nie było potrzeby umieszczenia go na płycie CD-ROM. Omówione wyżej dwa pomysły drukowanych edycji źródłowych, którym towarzyszą materiały dodatkowe na płytach CD-ROM, przyczyniają się z całą pewnością do stopniowego zacierania różnic pomiędzy książką tradycyjną a książką elektroniczną.

Należy więc stwierdzić, że publikacje elektroniczne źródeł historycznych mogłyby również być przygotowane w formie *e-booków* (*eBook*, książka elektroniczna, e-książka). Treść całej edycji źródłowej w takim przypadku byłaby zapisana w formie elektronicznej i można byłoby ją odczytywać na urządzeniu komputerowym, wykorzystując do tego odpowiednie oprogramowanie. W *e-bookach* bardzo często łączy się tekst z multimediami. Dostarczając więc w takiej formie odbiorcom książkę elektroniczną, można byłoby oprócz tekstu wykorzystać jeszcze inne formy przekazu informacji, np. dźwięk, fotografię czy wideo. W przypadku źródeł historycznych *e-booki* powinny być wyposażone w bardzo dobrze przygotowany system nawigacyjny i wyszukiwawczy. W oprogramowaniu pozwalającym na czytanie *e-booków* ważne byłyby aspekty związane z powiększaniem tekstu

⁸⁹ *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551*. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, Warszawa 2010.

⁹⁰ *Ibidem*, s. XXXIX.

⁹¹ *Metrica Universitatis Cracoviensis 1509–1551*, oprac. komputerowe H. Tatarzyński (CD-ROM 1, skany przygot. Biblioteka Jagiellońska, projekt okładki G. Fulara), dodatek do *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551*, na końcu tomu.

⁹² *Szamotołuska księga ławnicza z lat 1567–1579* (CD-ROM 1 na końcu tomu zatytułowany: *Liber scabinorum civitatis Schamotuli a. 1567–1579*).

⁹³ *Ibidem*, s. 35–36.

na ekranie, tworzeniem elektronicznych zakładki czy wyszukiwaniem informacji według wybranych kryteriów.

Odpowiedź na pytanie, w jakiej perspektywie czasowej na rynku książki (w tym edycji źródłowych) pojawi się więcej publikacji elektronicznych niż książek drukowanych, jest niezwykle trudna. Nasze społeczeństwo jest niezwykle przywiązane do formy drukowanej i istnieje dla niej duża akceptacja. Do przeczytania i skorzystania z książki tradycyjnej nie jest również potrzebny sprzęt komputerowy czy też umiejętność jego obsługi. Niemniej warto zawsze pamiętać i wykorzystywać nowe możliwości, jakie przynosi ze sobą technika komputerowa.

ZAKOŃCZENIE

Książka ta nie rości sobie pretensji do całkowitego wyczerpania tematu, a — o czym pisano już we Wstępie — odgrywać ma raczej rolę podręcznika i poradnika pomocnego nie tylko dla początkujących edytorów źródeł historycznych podczas poszczególnych etapów ich pracy (czyli od momentu wyboru określonych przekazów do edycji, poprzez wszystkie stadia prac przygotowawczych, po opracowanie indeksów i końcowe prace redakcyjne nad publikacją). Oczywiście przykłady i rady przedstawione w tych rozważaniach miały przede wszystkim charakter mniej czy bardziej ogólnych lub szczegółowych sugestii, gdyż — co wielokrotnie podkreślano — wielorakość typów i rodzajów edycji oraz ogłoszonych drukiem przekazów nie pozwala na obligatoryjne wprowadzenie jakichś sztywnych, obowiązujących zawsze zasad ich publikacji, a praktyka często wręcz wymusza różnicowanie metody wydawniczej. Konkluzja ta nie znaczy, że godzić się należy z takimi twierdzeniami, jak np. sformułowanym w 1923 r. paradoksalnym wręcz sądem Gustawa Rudlera, autora wydanego po francusku podręcznika nauk pomocniczych historii literatury, który doszedł do wniosku, że jedyną zasadą w edytorstwie jest ta, iż nie ma żadnych zasad¹. Tę konieczność zróżnicowanego podejścia do poszczególnych typów przekazów historycznych dostrzegali w przeszłości także twórcy większości polskich instrukcji wydawniczych regulujących edycje źródeł historycznych, zawierając w nich z reguły postanowienia umożliwiające edytorom stosowanie również wypracowanych przez nich samych (z tym że jednak zawsze odpowiednio uzasadnionych i opisanych) metod edytorskich. Innym podstawowym wnioskiem wyciągniętym z przedstawionych wcześniej rozważań może być też prosta konkluzja, że każdy wydawca źródeł winien podchodzić do przygotowywanego do druku tekstu z bardzo dużą dozą pokory, starając się zawsze ograniczać w nim swoje ingerencje i oddawać go możliwie wiernie, gdyż dzisiaj nie wiadomo jeszcze, jakie pytania mogą w przyszłości stawiać korzystający z danej publikacji źródłowej różni badacze (nie tylko historycy). Dlatego w tej pracy — po długich dyskusjach — ostatecznie zrezygnowano z planowanego początkowo zamiaru opracowania zupełnie nowej, na tyle ogólnej instrukcji wydawniczej, aby mogła być ona przydatna przy przygotowywaniu do druku wszystkich rodzajów pisanych przekazów historycznych, niezależnie od epoki historycznej, w której powstały. Wydaje się, że opracowane dotąd w Polsce dla historyków wskazówki edytorskie dotyczące źródeł z poszczególnych epok — jak świadczą o tym zrealizowane na ich podstawie ostatnio liczne, często bardzo udane publikacje źródłowe — w znacznej części ciągle zachowują swoją aktualność i mogą nadal stanowić dobry wzorzec postępowania przy przygotowywaniu określonych przekazów historycznych do publikacji w formie drukowanej lub elektronicznej. Warunkiem jest jednak, aby w trakcie przygotowywania źródeł do publikacji bezwzględnie przestrzegać pewnych zasad ogólnych, które winny obowiązywać edytorów przy wszystkich tego rodzaju przedsięwzięciach, niezależnie od form kancelaryjnych czy wyglądu poszczególnych przekazów historycznych, a także czasu ich powstania. Należy jednak też pamiętać, że generalnie — przynajmniej w porównaniu z edycjami źródeł średniowiecznych — zasady wydawania przekazów nowożytnych i najnowszych są nieco bardziej liberalne, zarówno gdy idzie o zakres modernizacji, jak i ingerencji edytorów w ich kształt. Jednak pewne normy — przedstawione niżej — winny być obligatoryjne dla wszystkich wydawców źródeł. Reguły te dotyczą w pierwszym rzędzie edycji prze-

¹ Por. R. Loth, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006, s. 5–6.

kazów łacińskich i polskich, gdyż źródła zapisane w innych językach (niemieckim, francuskim, rosyjskim i innych) powinny być publikowane zgodnie z zasadami wypracowanymi przez odpowiednie instrukcje narodowe dla danego obszaru językowego i okresu. Do najważniejszych kanonów sztuki edytorskiej zaliczyć można m.in. następujące nakazy:

1. Podstawowym imperatywem edytorów w trakcie przygotowywania do druku przekazów historycznych winno być możliwie najwierniejsze odtworzenie tekstu źródła, a jakiegokolwiek odstępstwa od tej reguły — ale tylko w zakresie regulowanym przez instrukcje wydawnicze dotyczące materiałów z poszczególnych epok — mogą wynikać wyłącznie z chęci ułatwienia czytelnikowi zrozumienia przekazu (jednak i wtedy powinniśmy starać się zachować jego specyfikę). Uwaga ta dotyczy również zewnętrznej postaci publikowanego źródła, które powinno być w druku oddane możliwie wiernie.
2. Podstawą wydania źródła historycznego winien być w miarę możliwości oryginał, a jeżeli takowy się nie zachował, wykorzystuje się do edycji kolejno jego kopie, wpisy wnoszone do ksiąg urzędowych lub minutę albo koncept. Druk może być taką podstawą tylko wtedy, gdy został wykonany na podstawie nieistniejącego już oryginału lub innego rękopisu i nie jest obciążony wyraźnymi błędami. Pisma szyfrowane publikujemy po odszyfrowaniu (wraz z kluczem).
3. Przekazy historyczne — przynajmniej te z najstarszych okresów — należy wydawać przede wszystkim *in extenso*, a tylko źródła powtarzalne lub mniej ważne można przybliżać badaczom w innej formie, np. ekscerptów lub regestów, a — w wypadku archiwaliów nowszych — nawet w opracowaniu tabelarycznym. Instrukcje dotyczące edycji historycznych źródeł najnowszych zalecają też, aby — w niektórych sytuacjach — wszelkie mniej lub bardziej istotne części przekazów (nadruki, stemple, formuły grzecznościowe i podpisy, datacje, formuły końcowe i kancelaryjne) opuszczać. W określonych publikacjach źródłowych z tego okresu wydawca może drukować również tylko wybrane fragmenty tekstu. W takich sytuacjach dokonane opuszczenia sygnalizuje się symbolami graficznymi lub przypisami tekstowymi. Jeżeli edycja źródłowa obejmuje większą liczbę przekazów historycznych, wydajemy je z zasady — niezależnie od okresu, w jakim powstały — w porządku chronologicznym (jednak w przypadku ważnej potrzeby źródła można też dodatkowo dzielić na grupy rzeczowe, w ramach których przestrzega się jednak także chronologii).
4. Skrócenia występujące w publikowanych tekstach — z wyjątkiem konwencjonalnych lub często powtarzających się — należy rozwiązywać. Kiedy rozwinięcie skrótu nie jest jednoznaczne lub może budzić wątpliwości, w tekście podajemy najbardziej prawdopodobną wersję skrótu, a w przypisie tekstowym ewentualne inne możliwe jego rozwiązania.
5. Duże litery stawia się po kropce na początku zdania (także po dwukropku, gdy następuje po nim cytat), zaczynamy nimi imiona i nazwiska, nazwy narodów i państw, określenia geograficzne i topograficzne, przymiotniki łacińskie utworzone od imion własnych oraz określone wyrazy związane z religią, a niekiedy — szczególnie w tekstach w innych językach — również inne (np. od nowożytnych tekstów niemieckich zaczynamy nimi wszystkie rzeczowniki). Cyfry rzymskie występujące w przekazach zachowuje się zasadniczo tylko w datacji i numeracji władców oraz zwrotach, gdzie używa się ich tradycyjnie, w pozostałych przypadkach zastępujemy je arabskimi.
6. Interpunkcję modernizuje się zgodnie z obecnymi regułami, jednak w ten sposób, aby nie zmienić pierwotnego sensu źródła. Również łączna i rozdzielna pisownia wyrazów wzorowana winna być na zasadach obowiązujących współcześnie (wyjątkiem od tej reguły mogą być często występujące i powszechnie akceptowane zrosty).
7. Pojedyncze wyrazy lub ich fragmenty, albo też obszerniejszy tekst w publikacji źródłowej dodany lub napisany przez edytora (nie dotyczy to Przedmów, Wstępów i załączonych do wydaw-

nictwa indeksów oraz innych zestawień) winien być — dla odróżnienia od oryginalnego źródła drukowanego zawsze antykwą — zapisany kursywą lub w nawiasie kwadratowym.

8. Tekst każdego przekazu stanowiącego odrębną jednostkę w edycji poprzedza się nagłówkiem, w którym zazwyczaj umieszcza się przynajmniej informacje o jego numerze kolejnym, miejscu i dacie wystawienia, osobach wystawcy i odbiorcy, a także przedstawia się jego krótki regest, dane dotyczące formy kancelaryjnej źródła, miejsca jego przechowywania i sygnatury oraz poprzednich wydań, literatury przedmiotu czy inne uwagi wydawcy. Każda naukowa edycja źródłowa winna być opatrzona aparatem krytycznym, czyli oznaczanymi małymi literami alfabetu przypisami tekstowymi (zaznaczamy nimi m.in. wszelkie uwagi dotyczące tekstu, skasowań, skreśleń, podkreśleń, nadpisań i dopisków na marginesach itp.; przypisy te mogą być dodatkowo uzupełniane również przez przyjęte przez niektóre instrukcje lub ogólną praktykę wydawniczą znaki graficzne) oraz wyróżnionymi cyframi arabskimi przypisami rzeczowymi. Językiem przypisów jest z zasady język ogólnej redakcji wydawnictwa. Sformułowania przypisów winny być zwięzłe, ale jednocześnie wyczerpujące poruszany w nich problem.

ZUSAMMENFASSUNG

HANDBUCH DER HISTORISCHEN QUELLENEDITIONEN

Die Quellenedition gilt seit Jahrhunderten als ein wichtiger Tätigkeitsbereich von Archivaren, Historikern, Philologen, Theologen und Vertretern von anderen Wissenschaftszweigen, und die häufig gestellten Fragen — wie etwa wie man historische Quellen herausgeben sollte—, die sich u.a. aus ihrer Vielfalt und nicht selten aus verschiedenen Erwartungen der Forscher ergeben, begleiteten dieses Vorhaben seit langem¹. Auch heute, was wir hier noch darstellen möchten, bleiben sie größtenteils immer noch aktuell. Das vorzubereitende Handbuch sollte nicht nur die akademischen Bedürfnisse befriedigen (die Editions-wissenschaft befindet sich in Polen in vielen Studiengängen: Geschichte, Archivistik, Philologie u.a.), sondern auch als ein Kompendium des Grundwissens für angehende Herausgeber gelten, die ihre ersten Quelleneditionen zum Druck vorbereiten.

Die Erwägungen zu dem hier angesprochenen Handbuch fing man, wie es scheint — mit Recht, mit den Versuchen an, darüber zu entscheiden, was der Begriff der historischen Quelleneditionen heutzutage überhaupt bedeutet. Ist es nach alten Überzeugungen nur eine Verknüpfung von bestimmten praktischen Fertigkeiten, die beinahe jeder Historiker oder Philologe beherrschen kann, oder — nach den neuesten Untersuchungen vieler Forscher — ist es eine getrennte Wissenschaftsdisziplin, die über einen eigenen, von anderen Wissenschaften abweichenden Forschungsgegenstand verfügt? Das erste hier dargestellte Urteil etablierte sich zunächst in Europa, nachher (seit der Mitte des 19. Jahrhunderts) wurde es üblich auch im geteilten Polen. Es war eine Zeitperiode, in der es im Zusammenhang mit der damals gängigen Entwicklung der historischen Wissenschaften zur großen Aktivität auch polnischer Historiker (nicht selten auch der Amateure, Geschichtsliebhaber) kam, die sich u.a. durch Quellenveröffentlichungen auszeichnete, doch ohne eine breitere theoretische Reflexion. Häufig war die Druckvorbereitung einer bestimmten Urkunde zum Druck ohne Rücksicht auf die Wissenschaft allein unternommen. Sie ging dagegen auf patriotische oder politische Verhältnisse zurück, die z.B. dem Gedanken entsprangen, den im geteilten Polen lebenden Bürgern die alte großartige Geschichte ihrer Heimat bewusst zu machen. Nichtsdestotrotz haben wir es seit dieser Zeit mindestens mit den Ansätzen der polnischen kritischen Editions-wissenschaft und der damit verbundenen Entwicklung wissenschaftlichen Schrifttums zu tun². Dieser anfängliche, grundsätzlich vor allem praktische Zugang zur Quellenedition wurde auch in der Zwischenkriegszeit gefestigt, als einerseits Marcell Handelsman in der Abhandlung „Historik. Richtlinien zur Methodologie der Geschichte“ (poln. „Historyka. Zasady metodologii historii“) ein gewisses Arbeitsmodell eines Herausgebers schilderte, das vor allem aus praktischen Tätigkeiten bestand, welche seiner Erfahrung während der Druckvorbereitung der Quelleneditionen entsprangen³. Andererseits wurde das erste polnische Verlagshandbuch herausgegeben, das

¹ Mehr zu Diskussionen darüber, die unter Verlegern geführt wurden, siehe: u.a. W. Semkowicz, *Franciszek Piekosiński jako wydawca źródeł*, „Kwartalnik Historyczny”, Jg. 22, 1908, S. 188–218; B. Kürbisówna, *Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, Bd. 1, 1957, S. 53–87.

² P. Dymmel, *Edytorstwo historyczne — stan i potrzeby*, [in:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Bd. 1, T. 2, hrsg. v. J. Staszewski, Toruń 1995, S. 260f.

³ M. Handelsman, *Historyka*, cz. 1: *Zasady metodologii historii*, Zamość 1921, S. 146–156.

sich größtenteils auf folgende Fertigkeiten konzentrierte: Druckvorbereitung eines Textes oder Redaktion der Veröffentlichungen. Es berücksichtigte dagegen beinahe keine theoretischen Überlegungen⁴. Ein ähnlicher Zugang zu diesem Problem festigte unter polnischen Historikern für Jahrzehnte die bereits erwähnte Überzeugung, dass man zur Quellenedition vor allem gewisse praktische Fertigkeiten benötige. Eine Ausnahme war in diesem relativ einheitlichen Einverständnis der Forscher nur der Standpunkt von Józef Siemieński, dem Historiker und Archivar. Er stand der zeitgenössischen polnischen Quellenedition kritisch gegenüber und versuchte bereits 1922 es durchzusetzen, die Methodologie der Quellenedition, die auch bestimmte philologische und historische Fragen umfasste, für eine Wissenschaftsdisziplin zu halten, die man in die historischen Hilfswissenschaften aufnehmen sollte⁵.

Dieser vor allem praktische Zugang zur Quellenedition bewährte sich in Polen auch etliche Jahre nach dem Zweiten Weltkrieg, als sich die Fachliteratur weiter mit den grundlegenden und methodischen Aspekten der Verlagstätigkeit auseinandersetzte, was sich u.a. in dem 1963 von Marian Friedberg herausgegebenen, ersten polnischen Handbuch zur historischen Quellenedition unter dem Titel „Veröffentlichung von Archivquellen. Editions-methode und –technik“ (poln. „Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych. Metoda i technika pracy edytorskiej“) widerspiegelte⁶.

Erst das von Józef Szymański herausgegebene Handbuch „Historische Hilfswissenschaften“ (poln. „Nauki pomocnicze historii“), in dem der Autor im Schlussteil das Kapitel „Historische Editions-wissenschaft“ (poln. „Edytorstwo historyczne“) veröffentlichen ließ und sich vorbehielt, sie als keine getrennte Disziplin zu betrachten, verursachte eine gewisse Änderung der bisherigen ziemlich einseitigen Betrachtungsweise der Veröffentlichung von historischen Quellen⁷. J. Szymański verstand unter dem Begriff Editions-wissenschaft vor allem die wissenschaftlich begründeten Methoden zur Bestimmung und Bereitstellung von historischen Quellen⁸.

Ein wenig später, denn in der Mitte der 1990er Jahre, stellte Piotr Dymmel, Schüler von J. Szymański, einen weiteren Versuch dar, die historische Quellenedition aufs Neue zu bewerten, und unterstrich in seinen Arbeiten eindeutig ihre Zweigliedrigkeit, die einerseits von der Verlag-spraxis, andererseits von den wissenschaftlichen, nach der bereits ausgearbeiteten Methodologie durchgeführten Untersuchungen bedingt war. Im Vergleich zu den früher vorgeschlagenen Definitionen erweiterte dieser Forscher wesentlich den Gegenstand der Editions-wissenschaft, den nicht nur alle historischen, philologischen oder methodischen Arbeiten, die auf die Vorbereitung einer Urkunde zum Druck abzielten, sondern auch historiographische Abhandlungen zum Editions-vorhaben bilden sollten. Es sollte grundsätzlich erlauben, die historische Quellenedition als eigenständige Fachdisziplin im Rahmen der historischen Wissenschaften zu betrachten, womit heutzutage die meisten Verleger und Historiker einverstanden sind. In diesem Zusammenhang können die Aufgaben und Tätigkeiten eines Herausgebers nicht nur auf die Heuresis beschränkt werden, d.i. nur darauf, die

⁴ *Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych*, bearb. v. Komisja Historyczna PAU przy współdziałaniu Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie, „Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności“, Reihe 2, Bd. 2, 1930, S. 1–40 [siehe Anhang Nr 1].

⁵ J. Siemieński, *Metodologia wydawnictw*, „Przegląd Historyczny“, Bd. 23, 1922, H. 2, S. 110; M. Friedberg, *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych. Metoda i technika pracy edytorskiej*, Warszawa 1963, S. 6. An dieser Stelle sollte man auch auf die sehr anregenden Arbeiten von Konrad Górski, dem Polonisten, unter dem Titel *Editionskunst* (poln. *Sztuka edytorska*, Warszawa 1956) und *Textologie und Edition von literarischen Werken* (poln. *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Warszawa 1975) hinweisen, die sich auch für Historiker als nützlich erweisen können.

⁶ M. Friedberg, op. cit., 118 S.

⁷ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, S. 711.

⁸ *Ibidem*.

veröffentlichten Überlieferungen nachzuweisen und zu sammeln, sondern müssen auch ihre Kritik und sogar Interpretation einschließen⁹.

In Übereinstimmung mit diesem Urteil kann man feststellen, dass es heutzutage eine der wichtigsten Herausforderungen für die Forscher ist, u.a. die historischen Quellen richtig zu verstehen, was ihre richtige Edition impliziert. Es scheint offensichtlich und notwendig zu sein, die nach Möglichkeit einheitlichen Rahmen für die vorzubereitenden Quellenpublikationen zu schaffen sowie moderne Richtlinien zur Herausgabe einzuführen (seit der Entstehung der heute gültigen Editionsrichtlinien sind häufig über 50 Jahre vergangen), und zwar in einer solchen Situation, wenn es völlig neue, noch vor einigen Jahren unbekannte Editionsmöglichkeiten gibt. An dieser Stelle kann man daran erinnern, dass man heute in der Zeit der sich stets entwickelnden Informationstechnologien historische Quellen immer häufiger in elektronischer Form veröffentlicht (wie etwa im Internet oder auf elektronischen Datenträgern), die zu einer ausführbaren Alternative zum gedruckten Buch wird. Die Herangehensweise, die dank diesem neuen Zugang zu historischen Quellen und ihrer Edition ausgearbeitet wird, kann nicht nur für Historiker oder Archivare, sondern auch für Vertreter anderer Wissenschaftsdisziplinen, z.B. für Philologen, Literatur- oder Kunsthistoriker, von besonderer Bedeutung sein. Sie sollte auch die Quellenarbeit in anderen historischen Disziplinen beeinflussen, wie etwa in der Paläographie, Epigraphik oder Neographie.

Das grundlegende wissenschaftliche Ziel, das von den Autoren des erwähnten Handbuchs definiert wurde, ist die Vorbereitung einer Editionssynthese von latein-, deutsch- und polnischsprachigen historischen Quellen seit dem Mittelalter bis zur Gegenwart, die den Status dieser Wissenschaftsdisziplin begründet, indem sie ihre Genese, Ziel, Gegenstand und Forschungsmethoden erklärt. Man verzichtete darauf, die Editionsrichtlinien für Quellen, die in anderen Fremdsprachen vorbereitet wurden, detailliert zu besprechen, und nahm an, dass sie nach den in ihren Herkunftsländern ausgearbeiteten Regeln zum Druck vorbereitet werden sollten, also z.B. russische Quellen in Russland oder tschechische in Tschechien. Als Ergebnisse unserer Arbeiten liegen eine vollständige Bearbeitung vor, die u.a. die Entwicklung der Editionswissenschaft, verschiedene Möglichkeiten der Quellenedition und Richtlinien zu ihrer Herausgabe schildert, sowie die Darstellung der Art und Weise, wie man das Material findet, die Quellen einer Kritik unterziehen und den Text zum Druck bestimmen sollte. Im Handbuch werden auch die Hinweise zur Druckgestaltung der Quellentexte vom Mittelalter bis zur Gegenwart wie auch zum Aufgabenbereich eines Editors von Quellentexten, eines wissenschaftlichen Herausgebers und Verlegers dargestellt. Grundsätzlich haben diese Bestimmungen zum Ziel, nach Möglichkeit einheitliche Richtlinien zur Edition aller historischen Quellen zu schaffen (allerdings mit Ausnahme von literarischen Werken), so dass sie den möglichst breiten Kreis der Forscher ansprechen können.

Eine wichtige Aufgabe der erwähnten Publikation ist es auch, neben der Systematisierung der bisherigen Ergebnisse im Rahmen der Editionswissenschaft, auf richtig vorbereitete Quelleneditionen unterschiedlichen Charakters und Herkunft hinzuweisen. Dabei werden die wichtigsten polnischen Verlagsrichtlinien gesammelt (bei Berücksichtigung von zahlreichen, häufig verstreuten Rezensionen der Quelleneditionen, die es erlauben, die wichtigsten, von Forschern nachgewiesenen Nach- und Vorteile verschiedener Editionen aus dem In- und Ausland darzustellen), die samt bisherigen Erfahrungen eventuell dabei behilflich werden, einheitliche Richtlinien auszuarbeiten. Außer dem Versuch, solche gemeinsame Regeln zu schaffen, bekommen die Leser auch ein vollständi-

⁹ P. Dymmel, *Edytorstwo*, S. 266–271; ders., *Bibliografia edytorstwa źródeł historycznych w Polsce. Historia–krytyka tekstu–metodyka i technika wydawnicza*, Lublin 2001, S. 15. Vgl. auch: A. Kulecka, *Indywidualizacja czy normalizacja? W poszukiwaniu modelu wydawnictw źródłowych XIX–XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, Bd. 40, 2002, S. 202.

ges Verzeichnis von graphischen Zeichen, die in den Quellenveröffentlichungen verwendet wurden, und Verzeichnisse von gültigen Korrektur- und Textaufbereitungszeichen.

Wie erwähnt, wird die Aufmerksamkeit im vorzubereitenden Handbuch auch der Frage der Quellenveröffentlichung in elektronischer Form auf verschiedenen Datenträgern und im Internet verliehen. Es ist wichtig, sofern die polnischen Verleger bereits seit einigen Jahren diese neuen technischen Möglichkeiten zur Quellenedition in der Praxis verwenden und sie häufig sowohl in traditioneller, schriftlicher als auch in elektronischer Form zum Druck vorbereiten. Im letzten Fall kann man die originelle Urkunde bzw. ihre gedruckte Edition nur digitalisieren lassen und ihre graphische Form (Faksimile) auf CD oder im Internet zugänglich machen, ohne sie zusätzlich abzdrukken oder mit Fußnoten zu versehen, oder auch — wenn man alle Regeln beachtet, die sich auf die Edition bestimmter Quellenüberlieferungen beziehen —, gleichzeitig ihre vollständige Version zur Verfügung stellen. Es ist sicher, dass eine solche Publikation auch in Polen, ähnlich wie in anderen Ländern¹⁰, jährlich an Bedeutung gewinnen wird, denn sie erlaubt, hauptsächlich ohne Einschränkungen den herauszugebenden Text mit verschiedenen zusätzlichen Bemerkungen zu versehen, was im Falle vom traditionellen Druck sehr beschränkt ist, und neben dem Reprint auch Foto oder Scan der Quelle ohne Schwierigkeiten einzufügen. Und dies verursacht, dass eine solche Edition auch für die Vertreter anderer Wissenschaften, z.B. Philologen, die sich von den nach der sog. historischen Methode vorbereiteten Quellenveröffentlichungen bisher distanzierten, von Bedeutung ist¹¹. Die ersten Versuche einer neuen Quellenedition in Polen unternahmen die Mitarbeiter der Bibliothek der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Kórnik, die die sog. „Teki Dworzaczka“, historisch-genealogische Unterlagen gesammelt von Prof. Włodzimierz Dworzaczek, 1995 auf CD veröffentlichten (ihre erneute Auflage erschien 1997)¹². Später beschäftigte man sich mit der Vorbereitung der elektronischen Veröffentlichungen auch in anderen wissenschaftlichen Institutionen, was in einer Reihe interessanter Publikationen auf CD oder direkt im Internet resultierte¹³.

Wir haben erwähnt, dass man Veröffentlichungen dieser Art am häufigsten auf dreierlei Weise vorbereitet. Die erste Möglichkeit ist es, die traditionellen gedruckten Überlieferungen (z.B. Kodizes) zu scannen und sie auf diese Weise in elektronischer Form auf CD zu speichern¹⁴; die andere bezieht sich auf Scannen, Ablesen und Aufbereitung von Archiv- oder Bibliothekstexten im Computer, nachher auf

¹⁰ Siehe S. Jenks, *Edition und EDV, unter besonder Berücksichtigung der hansischen und preußischen Überlieferung*, [in:] *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert)*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki und D. Heckmann, Toruń 2001, S. 75–88.

¹¹ K. Narojczyk, *Nowe perspektywy elektronicznych wydań materiałów źródłowych. Uwagi na marginesie cyfrowej edycji „Herbarza polskiego” Adama Bonieckiego*, „Studia Źródloznawcze”, Bd. 41, 2003, S. 109.

¹² *Teki Dworzaczka, Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX w.*, [CD].

¹³ Die meisten derartigen Veröffentlichungen werden in die *Bibliographie von elektronischen Dokumenten* aufgenommen (poln. *Bibliografia dokumentów elektronicznych*), die als Beilage zum *Bibliographischen Führer*, (poln. *Przewodnik Bibliograficzny*) angehängt wird, 2001, Nr. 1, 2001, Nr. 50, 2002, Nr. 27 und weitere. Mehr dazu siehe: R. T. Prinke, *Elektroniczna edycja źródeł do dziejów Polski*, „Roczniki Historyczne”, Jg. 71, 2005, S. 235–238; W. Nowosad, *Polnische Quelleneditionen auf CD-ROM*, [in:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, Digitale Edition — Projekte*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2008, S. 185–192 sowie K. Kopiński, *Geschichtsquellen auf polnischen Internetseiten*, [in:] *ibidem*, S. 193–204. Siehe auch *idem*, *Die Preußischen Bücher im Internet — ein Projekt der Stiftung für Polnische Wissenschaft und der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn*, [in:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2009. Zahlen und Erinnerung von der Vielfalt der Rechnungsbücher und vergleichbarer Quellengattungen*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, Toruń 2010, S. 33–44.

¹⁴ Auf diese Weise hat man die Möglichkeit, sich die Texte nur anzuschauen, ohne sie online durchsuchen zu können. Dieser Bereich wurde in Polen durch kommerzielle Verleger und Privatpersonen beherrscht.

Erschließen ausschließlich in elektronischer Form auf CD oder im Internet¹⁵. Schließlich kommt eine gemischte Veröffentlichung in Frage, wenn man neben einem traditionellen Buch zusätzlich seine elektronische Version entweder als Ganzheit oder in Abschnitten zugänglich macht. Die Vorläufer der letztgenannten Quellenveröffentlichung waren in Polen die Herausgeber des elften Bandes vom diplomatischen Kodex Großpolens (poln. „Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski”), die bereits 1999 Verzeichnisse zu den Bänden VI–XI dieser Edition in elektronischer Form den daran interessierten Forschern zur Verfügung stellten¹⁶.

Zum Schluss dieser kurzen und allgemeinen Erwägung zum vorzubereitenden Handbuch der historischen Quellenedition kann man kurz auf sein Inhaltsverzeichnis hinweisen, das über den Inhalt ausführlicher informiert. Neben der Einleitung gibt es im Buch folgende Kapitel:

Kapitel 1. Einführung in die Thematik

- 1.1. Begriff der historischen Editionswissenschaft
- 1.2. Entstehung und Entwicklung der historischen Editionswissenschaft in Polen
- 1.3. Historische Hilfswissenschaften als Unterstützung für die Quellenherausgeber

Kapitel 2. Quelleneditionen und grundlegende Richtlinien zu ihrer Herausgabe

- 2.1. Quellenveröffentlichungen (wissenschaftliche, wissenschaftlich–didaktische, populärwissenschaftliche, Schulveröffentlichungen) und ihre Formen (einmalige Publikationen, Beiträge, elektronische Datenträger, Internet)
- 2.2. Verlagsrichtlinien zu Editionsarbeiten (die wichtigsten Unterschiede in Hinweisen zur Textaufarbeitung)

Kapitel 3. Sammeln und Selektion vom Material zum Druck, Quellenkritik und Bestimmung des Drucktextes

- 3.1. Methoden und Bereich der Archiv– und Bibliotheksrecherche
- 3.2. Textkritik
- 3.3. Kopieren und Kollationieren von Quellenüberlieferungen
- 3.4. Bestimmung der richtigen Textversion (zum Druck)

Kapitel 4. Vorbereitung der Quellentexte zum Druck

- 4.1. Mittelalterliche Texte
 - 4.1.1. Richtlinien zur Herausgabe von Dokumenten und Briefen
 - 4.1.2. Richtlinien zur Herausgabe von Büchern und Akten
 - 4.1.3. Richtlinien zur Herausgabe von historiographischen Quellen
 - 4.1.4. Richtlinien zur Herausgabe von Inskriptionen und Wachstafeln
 - 4.1.5. Richtlinien zur Herausgabe von kartographischen und ikonographischen Quellen
- 4.2. Frühneuzeitliche Texte
 - 4.2.1. Richtlinien zur Herausgabe von Dokumenten und Briefen
 - 4.2.2. Richtlinien zur Herausgabe von Büchern und Akten
 - 4.2.3. Richtlinien zur Herausgabe von historiographischen Quellen
 - 4.2.4. Richtlinien zur Herausgabe von Inskriptionen
 - 4.2.5. Richtlinien zur Herausgabe von kartographischen und ikonographischen Quellen
- 4.3. Moderne Texte
 - 4.3.1. Richtlinien zur Herausgabe von Dokumenten und neuesten Akten

¹⁵ In solchen Veröffentlichungen kann man alle für die digitale Aufzeichnung charakteristischen, selektiven Suchmaschinen vollständig verwenden, was die Arbeit der Forscher erheblich erleichtert, vgl. Bände *Matricularum Regni Poloniae Summaria* oder *Dokumenty miasta Poznania*.

¹⁶ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Indeksy do tomów VI–XI*, bearb. v. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999.

4.3.2. Richtlinien zur Herausgabe von historiographischen Quellen, anderen Überlieferungen und Korrespondenz

4.3.3. Richtlinien zur Herausgabe von Inskriptionen

4.3.4. Richtlinien zur Herausgabe von kartographischen und ikonographischen Quellen

Kapitel 5. Redaktionsarbeiten an Quellenveröffentlichungen und Editionsarbeit am Text während des Verlagsprozesses

5.1. Redaktion der Einleitung (des Vorworts) zur Edition

5.2. Redaktion von Titeln zu verschiedenen Überlieferungen

5.3. Bearbeitung von Regesten

5.4. Bearbeitung von Erklärungen zur Urkunde, zum Literaturverzeichnis und textkritischem Apparat

5.5. Redaktion von Sach-, Personen-, Orts- und anderen Registern

5.6. Rezensionen und Stellungnahme des Verlegers

5.7. Bearbeitung des Manuskripts (Computerausdruck) für die Veröffentlichung

5.8. Zusammenarbeit mit dem Redakteur bei Textaufbereitung und technischer und wissenschaftlicher Textbearbeitung

5.9. Redaktions- und Autorenkorrektur

5.10. Publikation im Internet und auf elektronischen Datenträgern

Zusammenfassung

Literaturverzeichnis

Resümee in Fremdsprache

Im Schlussteil des Handbuchs befinden sich sieben Anhänge, darunter Unterlagen ausgewählter Verlagsrichtlinien bzw. ihrer Entwürfe und Beispiele von Quelleneditionen, Tabellenverzeichnis und Verzeichnis von Illustrationen.

An dieser Stelle sollte man unterstreichen, dass das Buch das genannte Thema nicht eingehend behandeln will. Es sollte vielmehr die Rolle eines Hand- und Lehrbuchs erfüllen, und zwar nicht nur für angehende Editoren der historischen Quellen während der einzelnen Etappen ihrer Arbeit (d.i. seit der Wahl bestimmter Quellen zur Edition über alle Vorbereitungsarbeiten bis hin zu Registern und letzten Redaktionsarbeiten an der Publikation). Selbstverständlich enthalten die hier dargestellten Beispiele und Ratschläge vor allem mehr oder weniger allgemeine bzw. detaillierte Hinweise, denn die Vielfalt von Typen und Möglichkeiten der Edition und der im Druck herausgegebenen Überlieferungen erlauben es nicht, steife, immer gültige Richtlinien zu ihrer Veröffentlichung einzuführen, und die Praxis selbst erzwingt Differenzierung der verlegerischen Methode. Es bedeutet nicht, dass man mit einer solchen Stellungnahme einverstanden sein sollte, wie z.B. mit dem 1923 ausgesprochenen, paradoxen Urteil von Gustaw Rudler, Autor eines auf Französisch herausgegebenen Handbuchs zu Hilfswissenschaften der Literaturgeschichte, der zum Schluss kam, dass die einzige Regel in der Editions Wissenschaft sei, dass es keine Regeln gebe¹⁷. Die notwendige Differenzierung der Herangehensweise an die einzelnen Typen der historischen Überlieferung bemerkten in Vergangenheit auch die Autoren der meisten polnischen Verlagsrichtlinien. Sie gestalteten die Edition von historischen Quellen, indem sie gewöhnlich auf jene Regeln hinwiesen, die den Editoren erlaubten, ihre eigenen Editions methoden zu gebrauchen (wobei sie immer entsprechend begründet und beschrieben werden sollten). Die grundlegende Schlussfolgerung aus den im Handbuch dargestellten Erwägungen ist auch die einfache Feststellung, dass jeder Quelleneditor den zum Druck vorbereiteten Text mit großer Demut betrachten und sich darum bemühen sollte, eigene Eingriffe in den Text zu beschränken und ihn möglichst treu wiederzugeben. Denn man weiß es heute nicht, welche Fragen in Zukunft

¹⁷ Vgl. R. Loth, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006, S. 5–6.

verschiedene Forscher (nicht nur Historiker), die eine bestimmte Publikation verwenden, stellen. Daher verzichtete man in dieser Arbeit schließlich auf das Vorhaben, völlig neue, relativ verallgemeinerte Verlagsrichtlinien auszuarbeiten, die bei der Vorbereitung aller schriftlichen historischen Überlieferungen, unabhängig von der Zeitperiode, in der sie entstanden, zum Druck behilflich wären. Es scheint also, dass die bisher in Polen für die Historiker ausgearbeiteten Editionsrichtlinien, die auf die Quellen aus einzelnen Epochen zurückgehen, wie davon die zahlreichen letztens veröffentlichten und sehr erfolgreichen Quelleneditionen zeugen, größtenteils immer noch ihre Aktualität bewahren und als ein gutes Muster bei der Vorbereitung bestimmter historischer Überlieferungen zum Druck in gedruckter bzw. elektronischer Form gelten können. Vorausgesetzt, dass man während der Quellenvorbereitung zum Druck gewisse allgemeine Regeln, die für die Editoren bei allen derartigen Unternehmungen geltend sind, unter allen Umständen beachtet, unabhängig von Kanzleiformen oder Aussehen der einzelnen historischen Überlieferungen oder ihrer Entstehungszeit. Man muss sich jedoch merken, dass die Richtlinien zur Herausgabe von neuzeitlichen und neuesten Überlieferungen mindestens im Vergleich zur Edition der mittelalterlichen Quellen etwas liberaler sind, und zwar sowohl wenn es sich um den Bereich der Modernisierung als auch um die Eingriffe der Editoren in ihre Gestalt handelt. Gewisse Normen sollten aber obligatorisch für alle Quelleneditionen gelten. Zu den wichtigsten gehören u.a. die folgenden Anordnungen:

1. Der Grundimperativ der Editoren während der Druckvorbereitung von historischen Quellen ist es eine möglichst treue Wiedergabe des Quellentextes; und jede Abweichung von dieser Regel, jedoch nur im Zusammenhang mit den Verlagsrichtlinien zur Edition von Quellen aus einzelnen Epochen, kann nur auf die Absicht zurückgehen, den Lesern das Verständnis der Quelle zu erleichtern (aber in so einer Situation sollte man sich darum bemühen, ihre Spezifik zu bewahren). Diese Bemerkung betrifft auch die äußere Gestalt veröffentlichter Quellen, die im Druck möglichst treu wiedergegeben werden sollten.
2. Als Grundlage zur Veröffentlichung von historischen Quellen sollte nach Möglichkeit eine Originalurkunde vorliegen. Und falls sich eine solche nicht bewährte, bedient man sich der Reihe nach ihrer Kopien, der Einträge in Amtsbüchern, des revidierten oder ersten Entwurfs. Der Druck kann nur dann als Grundlage gelten, wenn er anhand einer nicht mehr bestehenden Originalurkunde bzw. einer anderen Handschrift vorbereitet wurde und keine wesentlichen Fehler enthält. Chiffrierte Schriften veröffentlicht man nach der Dechiffrierung (zusammen mit dem Schlüssel).
3. Die historischen Überlieferungen, mindestens jene aus den ältesten Zeitperioden, sollte man vor allem in extenso herausgeben, und lediglich die wiederholbaren oder weniger wichtigen Quellen kann man den Forschern in anderer Form zur Verfügung stellen, z.B. in Form von Exzerpten oder Regesten, und im Falle von neueren Archivalien sogar in Form einer Tabelle. In den Richtlinien zur Editionsgestaltung von historischen neueren Quellen empfiehlt man auch, in einigen Situationen alle mehr oder weniger wichtigen Teile der Überlieferungen (Aufdrucke, Stempel, Höflichkeitsformen und Unterschriften, Datierung, Schluss- und Kanzleiformeln) auszulassen. In bestimmten Quellenpublikationen aus dieser Zeitperiode kann auch der Herausgeber nur ausgewählte Textabschnitte veröffentlichen. In solchen Situationen markiert man die ausgelassenen Stellen mit graphischen Zeichen oder Fußnoten. Umfasst die Quellenedition eine größere Anzahl von historischen Überlieferungen, so gibt man sie in der Regel unabhängig von der Zeitperiode, in der sie entstanden, chronologisch heraus (jedoch falls es notwendig ist, kann man die Quellen zusätzlich auch in Sachgruppen einteilen, in deren Rahmen man auch chronologisch vorgehen sollte).
4. Die Abkürzungen, die in den veröffentlichten Texten vorkommen, abgesehen von gewöhnlichen oder häufig auftretenden Abkürzungen, sollte man auflösen. Wenn die Auflösung einer Abkürzung nicht eindeutig ist oder Zweifel wecken kann, führt man im Text die wahrscheinlichste Version der Abkürzung an, und in der Fußnote eventuell ihre anderen möglichen Auflösungen.

5. Große Buchstaben stellt man nach dem Punkt am Satzanfang (auch nach dem Doppelpunkt, wenn ihm ein Zitat folgt), großgeschrieben werden Vor- und Nachnamen, Namen von Nationen und Staaten, geographische und topographische Bezeichnungen, lateinische Adjektive, die von Eigennamen herkommen, bestimmte Wendungen, die mit Religion verbunden sind, und manchmal, vor allem in fremdsprachigen Texten, auch andere Wörter (z.B. in den neuzeitlichen deutschen Texten werden alle Nomen großgeschrieben). Römische Zahlen, die in den Überlieferungen vorkommen, bleiben grundsätzlich nur in der Datierung und Nummerierung von Herrschern sowie in Wendungen, wo man sie traditionell gebraucht; in anderen Fällen werden sie durch arabische Zahlen ersetzt.
6. Zeichensetzung modernisiert man nach den zeitgenössischen Regeln, ohne den ursprünglichen Sinn der Quelle zu ändern. Getrennt und zusammengeschriebene Wörter sollten auch nach den heutigen Regeln gebraucht werden (jedoch mit der Ausnahme von häufig vorkommenden und allgemein anerkannten Verbindungen).
7. Die einzelnen Wörter bzw. Wortteile oder auch ein umfangreicher Text in der Quellenveröffentlichung, der vom Editor hinzugefügt oder geschrieben wurde (dies betrifft Vorwort, Einleitung, angehängte Register und andere Verzeichnisse nicht), sollten — um von der ursprünglichen, gedruckten Textfassung einer Quelle in der Antiqua unterschieden zu werden — immer kursiv gedruckt oder in eckigen Klammern angeführt werden.
8. Dem Text jeder Überlieferung, der als eine getrennte Einheit in der Edition gilt, geht eine Überschrift voran, in der gewöhnlich mindestens seine nächstfolgende Nummer, Ort und Ausstellungsdatum, Aussteller und Empfänger nachgewiesen werden und in der auch sein kurzes Regest, Angaben zur Kanzleiform der Quelle, zu Aufbewahrungsort und Signatur, früheren Ausgaben und Sachliteratur wie auch andere Bemerkungen des Verlegers vorliegen. Jede wissenschaftliche Quellenedition sollte mit einem textkritischen Apparat versehen werden, d.h. mit Fußnoten versehen mit kleinen Buchstaben (wir markieren damit u.a. alle Bemerkungen zu Text, Auslassungen, Streichungen, Unterstreichungen, Überschreiben und Zusätzen etc.; die Fußnoten können zusätzlich durch die von bestimmten Richtlinien oder in der allgemeinen Praxis anerkannten graphischen Zeichen ergänzt werden) und mit den mit arabischen Zahlen markierten Sachfußnoten. Die Sprache der Fußnoten ist gewöhnlich die Sprache der allgemeinen Redaktion der Veröffentlichung. Die Formulierungen der Fußnoten sollten kurz und bündig sein, das darin geschilderte Thema aber umfangreich dargestellt.

BIBLIOGRAFIA

WYKAZ NORM

- PN–ISO 690: 2002: Dokumentacja. Przypisy bibliograficzne. Zawartość, forma i struktura
PN–ISO 9–2000: Transliteracja znaków cyrylickich na znaki łacińskie
PN–ISO 690: 2012: Informacja i dokumentacja — Wytyczne opracowania przypisów bibliograficznych i powołań na zasoby informacji
PN–ISO 999: 2001: Informacja i dokumentacja — Wytyczne dotyczące zawartości, struktury i prezentacji indeksów
PN–ISO 7154: 2001: Dokumentacja — Zasady szeregowania bibliograficznego
ISO/R 9:1968 (transliteracja dla 9 języków słowiańskich: staro–cerkiewno–słowiańskiego, cerkiewno–słowiańskiego, bułgarskiego, rosyjskiego, białoruskiego, rusińskiego, ukraińskiego, serbskiego i macedońskiego)
PN–N 01160: 1971: Kompozycja wydawnicza czasopisma
PN–N 01164: 1970: Spis treści czasopisma
PN–N 01222–0: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Postanowienia ogólne
PN–N 01222–1/A1: 1997: Kompozycja wydawnicza książki — Karty tytułowe
PN–N 01222–02: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Materiały wprowadzające
PN–N 01222–03: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Tekst główny
PN–N 01222–04: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Materiały uzupełniające tekst główny
PN–N 01222–05: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Materiały informacyjno–pomocnicze
PN–N 01222–08: 1978: Kompozycja wydawnicza książki — Okładka i obwoluta
PN–P 55025: 1981: Maszynopis wydawniczy książek, broszur i czasopism

EDYCJE ŹRÓDŁOWE I OPRACOWANIA

- Acta Bonifacii Papae IX, Fasc. 1 (1389–1391)*, ed. E. Długopolski, Kraków 1939–1946
Acta Camerae Apostolicae, vol. 1–2: 1207–1374, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913; vol. 3: *Liber receptorum et expansarum Petri Stephani 1373–1375*, ed. S. Szczur, Cracoviae 1994; vol. 4: *Annatae Regno Poloniae saeculi XV (1421–1503)*, ed. M. D. Kowalski, Cracoviae 2002
Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438–1523; 1438–1525), ed. B. Ulanowski, Kraków 1891
Acta maleficorum Wisniciae (1629–1665). Księga złoczyńców Sądu Kryminalnego w Wiśniczu (1629–1665), oprac. i wyd. W. Uruszczak, Kraków 2003
Acta nigra maleficorum Wisniciae (1665–1785). Księga czarna złoczyńców sądu kryminalnego w Wiśniczu (1665–1785), oprac. i wyd. W. Uruszczak przy współpr. B. Migdy, A. Karbowicz i A. Uruszczaka, Kraków 2010
Acta Nuntiaturae Polonae, t. 15: *Germanicus Malaspina (1591–1598)*, vol. 1: (1 XII 1591–31 XII 1592), ed. L. Jarmański, Cracoviae 2000; t. 42: *Nicolaus Spinola (1707–1712)*, vol. 1: (20 VIII 1707–30 VI 1708), ed. J. Kopiec, Romae 2002
Acta scabinalia Casimiriensia 1407–1427, wyd. B. Wyrozumka, Kraków 1996
Acta Tomiciana, oprac. i red. T. Działyński, Z. Celichowski, W. Pocięcha, A. Wyczański, W. Urban, R. Marciniak, t. 1–18, Poznań 1852–Kórnik 1999
Acten der Ständetage Preussens Königlichen Anteils (Westpreussen), Bd. 1, hrsg. v. F. Thunert, Danzig 1896
Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. 1–5, Leipzig 1879–1886

- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939 r. Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, red. C. Grzelak, Warszawa 1995
- Akapit, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Akapit> [odczyt 30.12.2012]
- Akcja dywersyjna „N”. Dokumenty i materiały z archiwum Tadeusza Żenczykowskiego*, wyd. G. Mazur, Wrocław 2000
- Akta do dziejów króla Jana III-go, sprawy roku 1683-o, a osobliwie wyprawy wiedeńskiej wyjaśniające*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1883
- Akta do dziejów Polski na morzu*, t. 7, cz. 1–2: 1632–1648, wyd. W. Czapliński, Gdańsk 1951–1959
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, t. 1, Lwów 1868; t. 8, Lwów 1880 (dokumenty dot. kapituły przemyskiej), t. 9, Lwów 1883 (dyplomatariusz Nowego Sącza), t. 10, Lwów 1884 (spis oblat z akt grodzkich i ziemskich lwowskich), t. 11–16, Lwów 1886–1894 (najdawniejsze, średniowieczne zapiski sądów przemyskich, przeworskich, lwowskich i sanockich), t. 20–22: *Lauda wiszeńskie 1572–1732*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1909–1914; t. 23: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie i sanockie 1731–1772*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1928; t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931; t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935
- Akta historyczne do panowania Stefana Batorego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.*, wyd. J. Janicki, Warszawa 1881 (Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 5–6)
- Akta i Diariusz Królewskiej Komisji Okrętowej Zygmunta III z lat 1627–1628*, wyd. W. Fenrych, Gdańsk–Gdynia 2001
- Akta kapitul z wieku XVI. Wybrane*, wyd. B. Ulanowski, t. 1, cz. 1: *Akta kapituły poznańskiej i wrocławskiej (1519–1578)*, Kraków 1908
- Akta radzieckie poznańskie*, t. 1: 1434–1470, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1925; t. 2: 1471–1501, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1931; t. 3: 1502–1506, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1948
- Akta radzieckie rzeszowskie 1591–1634*, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1957
- Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932; t. 2: 1621–1660, wyd. A. Przyboś, Kraków 1953–1955; t. 3: 1661–1673, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1959–1963; t. 4: 1674–1680, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1963–1964; t. 5: 1681–1696, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1984
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957–1962
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008
- Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1696*, wyd. J. Stolicki, Kraków 2002
- Akta Stanów Prus Królewskich*, t. 1: (1479–1488), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1955; t. 2: (1489–1492), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1957; t. 8: (1520–1526), wyd. M. Biskup, I. Janosz–Biskupowa, Warszawa–Toruń 1993
- Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, oprac. M. Liedke i P. Guzowski, Warszawa 2011
- Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932
- Akta w sprawach chłopskich hrabstwa tarnowskiego z połowy XVIII wieku*, wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970
- Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego (z 2 reprodukcjami tekstów z oryginału)*, wyd. ks. M. Wojtas, Katowice 1938
- Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewski (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006; t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009

- Akty cechów wileńskich 1495–1759*, zeb. i przygot. do dr. H. Łowmiański, M. Łowmiańska, S. Kościółkowski, przedmową i skorowidzem opatrzył J. Jurkiewicz, Poznań 2006
- Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585 a Ludovico Boratyński p.m. collecta*, P. 1: 1581–1582, ed. E. Kuntze, C. Nanke, Cracoviae 1923–1933; P. 2: 1583, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1938; P. 3: *Epistolarum et actorum*, fasc. 1: (M. Jan.–Jun. 1584), ed. E. Kuntze, Kraków 1939–1948, P. 3, fasc. 2: (m. Junio 1584–Maio 1585, appendix m. Jan. 1584–Febr. 1585), ed. E. Kuntze, Kraków 1950
- Das älteste Kolberger Stadtbuch 1277–1373*, bearb. v. E. Sandow, „Baltische Studien”, Neue Folge, Bd. 42, 1940, s. 90–137
- Die ältesten großpolnischen Grodbücher*, Bd. 1: *Posen 1386–1399*, hrsg. v. J. v. Lekszycki, Leipzig 1887
- Ameisenowa Z., *Kodeks Baltazara Behema*, Warszawa 1961
- Analecta Romana que historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis et bibliothecis excerpta*, ed. I. Korzeniowski, Kraków 1894
- Analecta Vaticana 1202–1366*, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1914
- Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego, biskupa włocławskiego i krakowskiego korespondencja z lat 1546–1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551 jako też innych dokumentów współczesnych*, wyd. W. Wisłocki, Kraków 1878
- Anonim tzw. Gall, Kronika Polska*, przeł. R. Grodecki, wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965
- Anonima tzw. Galla Kronika czyli Dzieje książąt i władców polskich*, wyd., wstępem i koment. opatrzył K. Maleczyński, Kraków 1952 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 2)
- Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944*, oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2003
- Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, wyd. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001
- Archiwum domu Radziwiłłów (Listy Ks. M. K. Radziwiłła Sierotki — Jana Zamoyskiego — Lwa Sapiehy)*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1885
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904; t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909; t. 3: 1582–1584, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1913; t. 4: 1585–1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948
- Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: 1366–1506, wyd. Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak, Lwów 1887; t. 2: 1284–1506, wyd. Z. L. Radziwiński, B. Gorczak, Lwów 1888; [i kontynuacja] *Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie*, t. 3: 1432–1534, wyd. B. Gorczak, Lwów 1890; t. 4: 1535–1547, wyd. B. Gorczak, Lwów 1890; t. 5: 1513–1547, wraz ze spisem chronologicznym dokumentów do t. 1–5, wyd. B. Gorczak, Lwów 1897; t. 6: 1549–1577: (dyplomatarjusz gałęzi Niesuchojeżskiej, t. 1), Lwów 1910; t. 7: 1554–1572: (dyplomatarjusz gałęzi Niesuchojeżskiej, t. 2), Lwów 1910
- Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. C. Biernat, Warszawa–Łódź 1992
- Archiwum Ringelbluma, konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, red. F. Tych, t. 1: *Listy o zagładzie*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997; t. 2: *Dzieci — tajne nauczanie w getcie warszawskim*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 2000; t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000
- Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw. Sumariusz*, oprac. A. Wajs, Warszawa 1999
- Archiwum Spraw Zagranicznych Francuskie do dziejów Jana Trzeciego*, oprac. K. Waliszewski, t. 1–3: *Lata od 1674 do 1683*, Kraków 1879–1884
- Archiwum Wybickiego*, t. 1–2: (1768–1822), wyd. A. M. Skalkowski, Gdańsk 1948–1950; t. 3: z materiałów zebranych przez A. Skalkowskiego i A. Lewaka, przygot. do dr. A. Bukowski, Gdańsk 1978
- Armia Polska w ZSRR 1941–1942*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992 (*Z archiwów sowieckich*, t. 2)
- Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Elbląg*, oprac. hist. R. Czaja, oprac. kartograf. Z. Koziół, Toruń 1993
- Atlas historyczny Polski*, Seria A: *Mapy szczegółowe*, t. 2: *Województwo płockie około 1578 r.*, pod kier. S. Herbsta, oprac. I. Gieysztorowa i in., Warszawa 1958; Seria B: *Mapy przeglądowe*, t. 1:

- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, przy współudziale L. Koca, red. S. Herbst, Warszawa 1960–1961 [teka z mapami jest uzupełnieniem części tekstowej wydanej oddzielnie]; Seria: *Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 3: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966; t. 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973; red. ser. S. Trawkowski, M. Wilska, t. 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1993; red. ser. S. Trawkowski, t. 5: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1998, red. ser. S. Trawkowski, t. 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 2008; Seria: *Mapy XVIII wieku*, t. 1–2: *Śląsk w końcu XVIII wieku*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, oprac. K. Binek i in., Wrocław 1976–1984
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Plany szczegółowe Warszawy 1800–1914 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych: katalog*, Pułtusk–Warszawa 2002
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Pułtusk: obraz kartograficzny miasta od końca XV do początku XX wieku*, Pułtusk 2010
- Bartoszewicz H., *Obraz kartograficzny miast polskich w XVII–XIX wieku: katalog wystawy*, Warszawa 2007
- Bauer W., *Einführung in das Studium der Geschichte*, Tübingen 1928 (zweite, verbesserte Auflage)
- Bédier J., *Jean Renart. Lai de l'Ombre*, Paris 1913
- Bédier J., *La tradition manuscrite du „Lai de l'Ombre”, reflexions sur l'art d'editer les anciens textes*, „Romania”, t. 54, 1928, s. 161–196, 321–356
- Benninghoven F., *Das Stadtbuch von Schwetz 1374–1454*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Jg. 21, 1972, s. 42–69
- Besch W., *Zur Edition von deutschen Texten des 16. Jahrhunderts*, „Alemannisches Jahrbuch”, 1973/75, s. 392–411
- Bibliografia dokumentów elektronicznych*, wyd. Biblioteka Narodowa, Warszawa 2001–, na stronie <http://www.bn.org.pl/katalogi-i-bibl...liografia-dokumentow-elektronicznych> [odczyt 10.01.2013]
- Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy — cztery elektroniczne wydawnictwa*, Świdnica 2011
- Bielecka M., *Uwagi o sumaryzowaniu i indeksowaniu ksiąg ziemskich i grodzkich*, „Archeion”, t. 37, 1962, s. 140–145
- Bielowski A., *Wstęp krytyczny do dziejów Polski*, Lwów 1850
- Teodor Billewicz, *Diariusz podróży po Europie w latach 1677–1678*, wyd. M. Kunicki–Goldfinger, Warszawa 2004
- Biniaś–Szkopek M., Delimata M., Skrzypczak Ł., *Podstawy paleografii łacińskiej. Skrypt dla studentów archiwistyki*, Poznań 2007
- Birt T., *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*, München 1913
- Biskup M., *Die Protokolle des Landtags des Königlichen Preussens (seit 1526)*, [w:] *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert)*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecchi, D. Heckmann, Toruń 2001, s. 289–294
- Biskup M., *Über die Edition der Akten der Ständetage Königlich Preußens 1479–1526*, „Preussenland”, Jg. 33, 1995, Nr. 1, s. 1–7
- Bitwa Lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1–2, red. M. Tarczyński, A. Bartnik, J. Cisek i in., Warszawa 2002–2004
- Bitwa Warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1–2, red. M. Tarczyński, A. Bartnik i in., Warszawa 1995–1996
- Bloch C., *Przyczynek do metody wydawania pamiętników. Na przykładzie Pamiętników Prądyńskiego w wydaniu Bronisława Gembarzewskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 9, 1964, s. 117–136
- Bobowski K., *Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku*, Wrocław–Warszawa 1992
- Bogdan D., *Sejmik warmiński w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1994
- Bolz B., *Zabytkowe inskrypcje Polski. Uwagi metodyczne*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 23, 1978, s. 97–105

- Böhmer J. F., *Ansichten über die Wiedergabe handschriftlichen Geschichtsquellen im Druck*, „Zeitschrift für die Archive Deutschlands”, 2, 1853 (datowany 1851), s. 131–137
- Brachygrafia*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Brachygrafia> [odeczyt 27.07.2013]
- Budkowa Z., Friedbergowa M., Kürbisówna B., *Instrukcja dla wydawnictwa roczników polskich*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 182–184 [zob. Załącznik 3]
- Buchner R., *Textkritische Untersuchungen zur Lex Libvaria*, Stuttgart 1952 (Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde (Monumenta Germaniae Historica) Band 5)
- Bullarium Poloniae 1000–1471*, t. 1–3: *1000–1417*, ed. et cur. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, Romae 1982–1988; t. 4: *1417–1431*, ed. et cur. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, H. Wajs; t. 5: *1431–1449*, ed. et cur. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, A. Kowalczyk, A. Wajs i H. Wajs; t. 6: *1447–1464*, ed. et cur. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, P. Sczaniecki, M. Kowalczyk; t. 7: *1464–1471*, ed. et cur. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, J. Smołucha, P. Stanko, Romae–Lublina 1992–2006
- Bydgoszcz 3–4 września 1939 r. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008
- Capelli A., *Dizionario di abbreviature latine et italiane*, Milano 1912
- Cartographica Poloniae 1570–1930: katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, oprac. U. Ehrensward, Warszawa–Sztokholm 2008
- Castellani A., *Bédier avait-il raison? La méthode de Lachmann dans les éditions de texte du Moyen Âge*, Fribourg 1957
- Chłopocka H., *Dotychczasowe edycje Lites ac res gestae w świetle krytyki*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 10, 1965, s. 109–115
- Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. W. Wydra, W. R. Rzepka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995 (wyd. II poprawione)
- Die Chronik des Gettos Lodz/Litzmannstadt: 1941–1944*, hrsg. v. S. Feuchert, E. Leibfried u. J. Riecke, in Kooperation mit J. Baranowski u.a.; unter Mitarb. v. I. Janssen–Mignon u.a.; Übersetzungen aus dem Polnischen A. Kiniorska u.a., Göttingen 2007
- Chronografia albo Dziejopis żywiecki [...] przez sławnego Andrzeja Komonieckiego wójta na ten czas żywieckiego, manu propria*, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, Żywiec 1987
- Chronologia polska. Praca zespołowa*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957
- Cieślak E., *Lengnich Gotfryd (1689–1774), historyk, prawnik, syndyk Gdańska*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 45–47
- Clark A. C., *The descent of manuscripts*, Oxford 1918 (wznowienie 2005)
- Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data, illustrandis domesticis rebus gestis inservitura adhuc nusquam typis exarata, ab antiquissimis inde temporibus usque ad annum 1506 editus* = *Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieżkie, jako też wszelkie nadania prywatne mogące posłużyć do wyjaśnienia dziejów wewnętrznych krajowych, dotąd nigdzie nie drukowane, od najdawniejszych czasów aż do roku 1506*, studio et opera L. Rzyszczewski et A. Muczkowski; notis adornatus usque ad nr. CVII ab A. S. Helcel, t. 1, Varsaviae 1847; t. 2, cz. 1, wyd. L. Rzyszczewski i A. Muczkowski, Warszawa 1848; t. 2, cz. 2, wyd. L. Rzyszczewski i A. Muczkowski, Warszawa 1852; t. 2, cz. 3, wyd. L. Rzyszczewski i A. Muczkowski, Warszawa 1853, t. 3: *Za staraniem i pracą niegdyś Leona Rzyszczewskiego i Antoniego Muczkowskiego*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858; t. 4: *Rzeczy Szląskie*, oprac. M. Boniecki, wyd. M. Bobowski, Warszawa 1887
- Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis continet privilegia et documenta quae res gestas Academiae eiusque beneficia illustrant*, Pars I–V: *1355–1605*, Cracoviae 1870–1900
- Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, [t. 1:] *1384–1492*, wyd. A. Sokołowski, J. Szujski, Kraków 1876; t. 2–3: *1382–1501*, wyd. A. Lewicki, Kraków 1891–1894
- Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, Cracoviae 1882
- Codex picturatus Baltasaris Behem, facsimile*, Varsaviae–Cracoviae 1989
- Collomp P., *La critique des textes*, Paris 1931 (Publications de la Faculté des lettres de l’Université de Strasbourg, Initiation et Méthodes, nr 6)
- Conclusiones Universitatis Cracoviensis ab anno 1441 ad annum 1589*, wyd. H. Barycz, Kraków 1933

- Corpus epistularum Iohannis Dantisci*, ed. by J. Axer with collab. of A. Skolimowska, Pt. 1: *Iohannis Dantisci epistulae latinae*, vol. 1: *Iohannes Dantiscus' latin letters, 1537*, transcr. from manuscript, commentary and annotations by A. Skolimowska, Warsaw–Cracow 2004; Pt. 2: *Amicorum sermones mutui*, vol. 1: *Iohannes Dantiscus' correspondence with Sigmund von Herberstein*, transcr. from manuscript, commentary and annotations by M. A. Janicki and T. Ososiński, Warsaw–Cracow 2008; Pt. 4: *Inventory of Iohannes Dantiscus' correspondence*, vol. 1: *Inventory of Iohannes Dantiscus' German-language correspondence, a. 1500–1548*, compiled by T. Ososiński, Warsaw–Cracow 2007, vol. 2: *Inventory of Ioannes Dantiscus' Latin letters, a. 1515–1548*, comp. by A. Skolimowska with collab. of K. Jasińska–Zdun, Warsaw–Cracow 2011; Pt. 5: *Respublica Litteraria in action*, vol. 1: *Letters, speeches, poems, inscriptions*, ed. A. Skolimowska, Warsaw–Cracow 2007, vol. 2: *Religion and politics*, ed. A. Skolimowska with collab. of K. Jasińska–Zdun, Warsaw–Cracow 2012
- Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 1: *Województwo kieleckie*, red. J. Szymański, z. 1: *Miasto Kielce i powiat kielecki*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1975; z. 2: *Jędrzejów i region jędrzejowski*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1978; z. 3: *Busko–Zdrój i region*, wyd. U. Zgorzelska, Kielce 1980; z. 4: *Miechów i Pińczów wraz z regionem*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1983; z. 5: *Włoszczowa, Końskie i Ostrowiec Świętokrzyski z regionem*, wyd. M. Janik, Kielce 1986; t. 2: *Województwo sieradzkie*, wyd. A. Szymczakowa, J. Szymczak, Warszawa–Łódź 1981; t. 3: *Województwo Miejskie Łódzkie*, red. R. Rosin, wyd. A. Szymczakowa, J. Szymczak, Warszawa–Łódź 1982; t. 4: *Województwo włocławskie*, z. 1: *Kujawy Brzeskie*, wyd. A. Mietz, J. Pakulski, Włocławek–Toruń 1985; z. 2, 2a: *Ziemia dobrzyńska*, wyd. A. Mietz, J. Pakulski, Włocławek–Toruń 1987; t. 5: *Województwo skierniewickie*, red. R. Rosin, z. 2: *Miasto Łowicz*, wyd. J. Szymczak, Warszawa–Łódź 1987; t. 6: *Województwo piotrkowskie*, wyd. J. Szymczak, Łódź–Piotrków Trybunalski 1993; t. 7: *Województwo radomskie*, red. Z. Guldon, z. 1: *Radom i Hża wraz z regionem*, wyd. W. Kowalski, Warszawa 1992; t. 8: *Województwo krakowskie*, red. Z. Perzanowski, z. 1: *Katedra Krakowska na Wawelu*, wyd. A. Perzanowska, red. R. M. Zawadzki, Kraków 2002; z. 2: *Bazylika Mariacka w Krakowie*, wyd. Z. Piech, Kraków 1987; t. 9 [w publikacji jest t. 8]: *Województwo olsztyńskie*, z. 1: *Lubawa i okolice*, wyd. J. Wenta, J. Wroniszewski, tłum. wstępu przejrzała C. Wulf, tekst łac. przejrzał S. Wyszomirski, Kraków 1995; t. 10: *Inskrypcje województwa lubuskiego*, red. J. Zdrenka, z. 1: *Inskrypcje powiatu międzyrzeckiego do 1815 r.*, zeb. i oprac. M. Tureczek, Toruń 2006; z. 2: *Powiat wschowski*, zeb. i opracował A. Górski, P. Karp, Toruń 2006; z. 3: *Powiat świebodziński*, zeb. i oprac. M. Tureczek, Toruń 2009; z. 4: *Powiat nowosolski: lapidaria w Bytomiu odrzańskim i Kożuchowie*, zeb. i oprac. A. Górski, Toruń 2009
- Corpus iuris Polonici. Sectionis I, Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata regnum Poloniae spectantia comprehendentis*, vol. 3–4: *Annos 1506–1534 continentis*, typis mandavit adnotationibus instruxit O. Balzer, Cracoviae 1906–1910
- Cracovia artificum 1551–1560*, z. 1: *1551–1552*, wyd. S. Pańków, Z. Wojas, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966
- Cronica monasterii canonicorum regularium (s. Augustini) in Glacz*, ed. W. Mrozowicz, Wratislaviae 2003
- Cronica Petri comitis Poloniae wraz z tzw. Carmen Mauri*, wyd., wstępem i koment. opatrzył M. Plezia, Kraków 1951 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 3)
- Corpus nummorum Poloniae*, z. 1: *Monety X i XI w.*, oprac. M. Gumowski, Kraków 1939
- Czterdzieści cztery nie drukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1343–1372*, oprac. i wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 52, 1986, s. 175–256
- Cztery dokumenty wystawione przez arcybiskupa Jakuba w latach 1285–1298*, oprac. i wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 49, 1984, s. 361–367
- „Dardanele”. *Delegatura WiN-u za granicą (1946–1949)*, wstęp, dobór tekstów, przypisy S. Rostrowski, Wrocław 1999
- Demandt K. E., *Moderne Regestentechnik*, „Der Archivar”, Jg. 10, 1957, s. 33–44, 293–312
- Demandt K. E., *Zum Problem spätmittelalterlichen Quelleneditionen*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte”, Jg. 90, 1953, s. 17–29
- Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel*, Abt. 1: *1376–1387*, hrsg. v. J. Weizsäcker, München 1867

- Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku*, oprac. K. Przyboś, M. Ferenc, przy współpr. J. Elżbieciak i in., Kraków 2004
- Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku*, oprac. K. Przyboś, M. Ferenc, Kraków 2004
- Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego z roku 1556/7*, wyd. S. Bodniak, Kórnik 1939
- Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701–1702*, wyd. P. Smolarek, Warszawa 1962
- Diariusz seymu warszawskiego w roku 1672m drugiego, zaczętego dnia 18 maja, zerwanego dnia 20 czerwca, a zakończonego dnia 30 czerwca*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1880
- Diariusz seymu warszawskiego w styczniu roku 1672*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1880
- Diariusz seymu warszawskiego w roku 1673, t. z. „Pacificationis”, zaczętego ,kontinuatą konfederacji’, dnia 4° stycznia, a zakończonego jako Sejm po 8m kwietnia 1673*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1881
- Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*, wyd. R. Mienicki, Wilno 1928
- Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, hrsg. v. F. Prowe, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, H. 39, 1931, s. 155–174
- Diplomata Regum Poloniae et privilegia cardinalium polonorum a saeculo XIII usque ad saeculum XVI in chartis pergamineis scripta et in Archivo Capituli Sandomiriensis conservata*, wyd. J. Wiśniewski, [Warszawa] 1928
- Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kalas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1974
- Dokumenty historyczne z wojny europejskiej, z. 1: Od roku 1914–1915*, oprac. A. Nowaczyński, Warszawa 1922
- Dokumenty i materiały, t. 1: Obozy*, oprac. N. Blumental, Łódź 1946
- Dokumenty i materiały z przedednia drugiej wojny światowej, t. 1: Listopad 1937–1938, z archiwum Niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych; t. 2: 1938–1939, archiwum Dirksena*, Warszawa 1949
- Dokumenty miasta Poznania [1253] 1254–1790*, wyd. Archiwum Państwowe w Poznaniu i Stowarzyszenie „Societas Archivi Posnaniensis”, Poznań 2003 (CD 1–2)
- Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917. Drukowano jako rękopis*, Kraków 1917
- Dokumenty sądu ziemskiego krakowskiego 1302–1453*, oprac. Z. Perzanowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971
- Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, oprac. A. Baron, H. Pietras, t. 1–4, Kraków 2001–2007
- Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006
- Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010
- Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011
- Drelicharz W., *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego (Monumenta Poloniae Historica, nova series)*, t. 12, wyd. A. Rutkowska–Płachcińska, Kraków 1996 [druk: 1997], „Kwartalnik Historyczny”, R. 106, 1999, cz. 2, s. 57–72
- DTP, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/DTP> [odczyt 01.01.2013]
- Dudziński P., *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997
- Dunin J., *Wstęp do edytorstwa*, Łódź 2003
- Dwa diariusze seymów warszawskich w r. 1674 odprawionych: 1–szy „Convocationis” od 15 stycznia do 22 lutego; 2–gi „Electionis”, od 20 kwietnia do 9 czerwca*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1881 (odbicie osobne ze zbioru „Pism do wieku i spraw Jana Sobieskiego”)
- Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego*, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1954
- Dyaryusz sejmu z r. 1830–1831*, wyd. M. Rostworowski, t. 1–6, Kraków 1907–1912
- Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911
- Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 21); CD-ROM, 2003
- Dyaryusze sejmowe r. 1585. Ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582. Akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku*, wyd. A. Czuczyński, Kraków 1901

- Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, wyd. W. Konopczyński, t. 1: *Dyaryusz sejmu z r. 1748*; t. 2: *Dyaryusz sejmu z r. 1746*; t. 3: *Dyaryusze sejmów z lat 1750, 1752, 1754 i 1758*, Warszawa 1911–1937
- Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.*, wyd. J. Szujski, Kraków 1872
- Dyaryusze sejmów Księstwa Warszawskiego*, z. 1: *Dziennik posiedzeń izby poselskiej sejmu r. 1809*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1913
- Dygdała J., *Z doświadczeń edytora osiemnastowiecznych lustracji i inwentarzy — czy instrukcja wydawnicza jest w ogóle potrzebna?*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 143–158
- Dyaryusze sejmowe rok 1587. Sejm konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1887
- Dymmel P., *Bibliografia edytorstwa źródeł historycznych w Polsce. Historia — krytyka tekstu — metodologia i technika wydawnicza*, Lublin 2001
- Dymmel P., *Edytorstwo historyczne — stan i potrzeby*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 1, cz. 2, red. J. Staszewski, Gdańsk–Toruń 1995, s. 259–271
- Dymmel P., *O edytorstwie naukowym*, „Przegląd Biblioteczny”, R. 53, 1985, nr 1, s. 62–71
- Dymmel P., *O metodzie i podstawie wydania Annales Jana Długosza. Na marginesie edycji Joannis Długossi Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber decimus et undecimus, 1406–1412*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Varsoviae 1997, ss. 351, „Studia Źródłoznawcze”, t. 37, 2000, s. 139–151
- Dymmel P., *Zwischen Original und Kopie. Kritische Überlegungen zur Neuedition der „Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae” des Jan Długosz*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie, Briefe und Korrespondenzen, editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2005, s. 99–127
- Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Wybór źródeł*, wyd. C. Łuczak, Poznań 1966
- Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł*, oprac. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Warszawa 1973
- Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim w XVII wieku*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1876 („Źródła Dziejowe”, t. 2); CD-ROM, 2003
- Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14–16 Jahrhundert)*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, D. Heckmann, Toruń 2001
- Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie, Briefe und Korrespondenzen, editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2006
- Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, digitale Edition — Projekte*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2008
- Editionswissenschaftliches Kolloquium 2009. Zahlen und Erinnerung von der Vielfalt der Rechnungsbücher und vergleichbarer Quellengattungen*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, Toruń 2010
- Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, unter Mitarb. v. K. Kopiński, Toruń 2011
- Einhard, Życie Karola Wielkiego*, przeł. J. Parandowski, oprac. A. Gieysztor, Wrocław 1950
- Das Elbinger Kriegsbuch (1383–1409). Rechnungen für städtische Aufgebote*, bearb. v. D. Heckmann, unter Mitarb. v. K. Kwiatkowski, Köln–Weimar–Wien 2013
- Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte der „Arbeitsgemeinschaft außeruniversitärer historischer Forschungseinrichtungen”*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, Jg. 72, 1981, s. 299–315
- Fastnacht A., *Catalogus diplomatum Bibliothecae Instituti Ossoliniani. Supplementum I, inde ab anno 1279 ad annum 1506*, Wratislaviae 1951
- Friedberg M., *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych. Metoda i technika pracy edytorskiej*, Warszawa–Łódź 1963
- Galicja na józefińskiej mapie topograficznej, 1779–1783*, t. 1, cz. A i B; t. 4, cz. A i B, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012
- Galli Anonymi Chronicon*, recensuerunt L. Finkel et S. Kętrzyński, Leopoli 1899 (Fontes Rerum Polonicarum in usum Scholarum, t. 1)
- Gawlik A., *Ziele einer Diploma-Edition*, [w:] *Mittelalterliche Textüberlieferungen und ihre kritische Aufarbeitung*, München 1976, s. 52–59

- Gąsiorowski A., *Odpowiedź na ankietę „O wydawaniu źródeł historycznych”*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, nr 1, s. 145–149
- Gąsiorowski A., *Potrzeby wydawnicze w zakresie polskich dokumentów średniowiecznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18, 1973, s. 113–122
- Gąsiorowski A., [rec.] *Regesty śląskie 1343–1348, tom I, oprac. K. Bobowski, J. Gilewska–Dubis, W. Korta, B. Turoń, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 22, 1977, s. 262–264
- Genealogia*, oprac. W. Dworzaczek, Warszawa 1959
- Generał pułkownik Franz Halder, Dziennik wojenny, codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939–1942*, t. 1–3, oprac. H. A. Jacobsen, przy współprac. A. Philippi (przeł. B. Woźniecki), Warszawa 1971
- Gieysztor A., *Z prac Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 6, 1961, s. 211–212
- Gieysztor A., *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973
- Glinka J., *Instrukcja wydawnicza dla nowożytnych źródeł dziejowych, projekt przyjęty przez Komisję Historyczną Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz przez warszawskie grono członków Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności*, „Roczniki Komisji Historycznej — Towarzystwo Naukowe Warszawskie”, Wydział II, t. 2, 1949, z. 1
- Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku: wybór dokumentów*, przygot. M. Motas, Warszawa 1995
- Gmiterek H., *Księgi grodzkie jako przedmiot prac edytorskich*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Pełakowski, Kraków 2001, s. 45–55
- Goliński Z., *Edytorstwo–tekstologia, przekroje*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969
- Goliński Z., *Edytorstwo–tekstologia (pojęcie dyscypliny)*, [w:] *Z problemów edytorstwa i zagadnień wydawniczych*, cz. 1: *Wybór tekstów naukowych dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*, wybór i oprac. J. Jarowiecki, B. Pietrzyk, M. Zięba, Kraków 1981
- Gorczak B., *Katalog pergaminów znajdujących się w Archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie*, Sławuta 1912
- Wawrzyniec Grzymała Goślicki, O senatorze doskonałym księgi dwie, w których są wyjaśnione obowiązki urzędników oraz szczęśliwe życie obywateli i pomyślność państwa (1568)*, przeł. T. Bienkowski, oprac. M. Korolko, Kraków 2000
- Górski Karol, *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, Warszawa 1978
- Górski Karol, *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, cz. 1, Warszawa 1960
- Górski Konrad, *Sztuka edytorska. Zarys teorii*, Warszawa 1956
- Górski Konrad, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Warszawa 1975
- Górski Konrad, Kuraszkie W., Pełowski F., Sasaki S., Taszycki W., Urbańczyk S., Wierczyński S., Woronczak J., *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, [red. M. R. Mayenowa przy współudziale Z. Florczak], przykłady oprac. J. Woronczak, Wrocław 1955
- Górzyński S., Kochanowski J., *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1992
- Grabalowski R., *Imago mundi: informator do wystawy kartografii polskiej i obcej od XV do XX w.*, Wrocław 1972
- Grier J., *Lachmann, Bédier and the bipartite stemma: towards a responsible application of the common errors method*, „Revue d’histoire des textes”, t. 18, 1988, s. 263–277
- Bartłomiej Groicki, Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, wstęp i objaśnienia K. Koranyi, przekł. tekstów łac. J. Sawicki, transkrypcja i oprac. red. tekstu K. Orłowska, Warszawa 1954 [przedruk z 1629 r.]
- Marcin Grosser, Krótkie i bardzo proste wprowadzenie do gospodarstwa wiejskiego*, przeł. z niem. J. Pi-prek, oprac. S. Inglot, Wrocław 1954
- Grotefend H., *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutsche Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1922
- Grotefend H., *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 1–2, Hannover 1891–1892
- Grun P. A., *Leseschlüssel zu unserer alten Schrift*, Görlitz 1935 / Limburg/Lahn 2002
- Grun P. A., *Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen*, Limburg/Lahn 1966
- Grundmann H., *Monumenta Germaniae Historia 1819–1969*, München 1969

- Grzegorz z Tours, *Historie. Historia Franków*, przeł. K. Liman, T. Richter, oprac. D. A. Sikorski, Kraków 2002
- Gumowski M., Haisig M., Mikucki S., *Sfragistyka*, Warszawa 1960
- Gumowski M., *Handbuch der polnischen Heraldik*, Graz 1969
- Gumowski M., *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz 1960
- Gumowski M., *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966
- Gumowski M., *Zarys numizmatyki polskiej*, Łódź 1952
- Gutzwiller H., *Die Entwicklung der Schrift in der Neuzeit*, „Archiv für Diplomatik”, 38 (1992)
- Filipa Hainhofera *dziennik podróży, zawierający obrazki z Frankonii, Saksonii, Marchii Brandenburskiej i Pomorza w roku 1617*, przeł. i oprac. K. Gołda, Szczecin 2000
- Handelsman M., *Historyka*, cz. 1: *Zasady metodologii historii*, Zamość 1921
- Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593–1683*, oprac. J. M. Małecki, E. Szlufik, Kraków 1995
- Hanserecense. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, Bd. 1–6, hrsg. v. K. Koppmann, Leipzig 1870–1886
- Hartmann J. J., *Ars critica quid sibi habeat propositum et qua utatur ratione*, „Mnemosyne”, t. 48, pars 3, 1920, s. 227–238
- Härtel R., *Zur Edition spätmittelalterlichen deutscher Texte aus fremdsprachiger Umgebung*, [w:] *Methoden und Probleme der Edition mittelalterlicher deutscher Texte*, hrsg. v. R. Bergmann, K. Gärtner, unter Mitwirkung v. V. Mertens, U. Müller i in. („Beihefte zu Editio”, Bd. 4), Tübingen 1983, s. 156–171
- Haugen O. E., *The spirit of Lachmann, the spirit of Bédier. Old Norse textual editing in the electronic age, Electronic version, 20 January 2003* na stronie <http://www.ub.uib.no/elpub/2003/a/522001/haugen.pdf> [odczyt 10.01.2013]
- Heckmann D., *Leitfaden zur Edition deutschsprachiger Quellen (13.–16. Jahrhundert)*, „Preussenland”, 3 (2012), s. 7–13
- Heckmann D., *Paläographie — eine archivische Dienstleistung mit Zukunft*, [w:] *Regionen Europas — Europa der Regionen, Festschrift für Kurt-Ulrich Jäschke zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. P. Thorau, S. Pentz, R. Fuchs, Köln–Weimar–Wien 2003, s. 287–296
- Hefele F., *Editionsfragen. Kurzreferat auf der Tagung der südwestdeutschen Archivare in Aulendorf (20.10.1946)*, „Archivalische Zeitschrift”, Bd. 46, 1950, s. 93–103
- Reinholdi Heidensteinii Cancellarius sive de dignitate et officio Cancellarii Regni Poloniae*, ed. A. Kempfi, Varsoviae 1960
- Heinemeyer W., *Richtlinien für die Edition mittelalterlichen Amtsbücher*, [w:] *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. W. Heinemeyer, Marburg–Köln 1978, s. 17–23
- Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau von 1299–1358, nebst zwei Rationarien von 1386 und 1387 dem Liber Imperatoris vom Jahre 1377 und den ältesten Breslauer Statuten*, hrsg. v. G. Grünhagen, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 3, Breslau 1860
- Herzog Albrecht von Preußen und das Bistum Ermland (1525–1550), Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 1991
- Herzog Albrecht von Preußen und das Bistum Ermland (1550–1568), Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 1993
- Hlebionek M., *Katalog pieczęci przy dokumentach samoistnych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, Warszawa 2012
- Horodyski B., *Podręcznik paleografii ruskiej*, Kraków 1951
- Hruša A. I., *Kancylaryja Vialikaha kniastva Litouskaha 40–h hadou XV — peršaj palovy XVI st.*, Mińsk 2006
- Huygens R. B. C., *Ars edendi. A practical introduction to editing medieval Latin texts*, Turnhout 2000
- I. A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistole et acta 1578–1581*, ed. L. Boratyński, Cracoviae 1915
- Ihnatowicz I., *Odpowiedź na ankietę dot. wydawania źródeł historycznych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 91, 1984, nr 3, s. 533–536
- Ihnatowicz I., *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 7, 1962, s. 99–124 [zob. Załącznik 5]

- Ihnatowicz I., *W sprawie zasad publikacji źródeł historycznych z XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 52, 1961, z. 1, s. 164–172
- Instrukcja organizacyjna Kościoła Pokoju z lat 1650–1725*, opracowanie rękopisu i opatrzenie wstępem A. Górski, W. Krawczuk, [w:] *Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy — cztery elektroniczne wydawnictwa*, Świdnica 2011 [CD-ROM]
- Instrukcja wydawnicza dla publikacji lustracji dóbr królewskich od XVI do XVIII w.*, Warszawa, brak roku wyd., msp. powielony
- Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych*, oprac. Komisja Historyczna PAU przy współudziale Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie, „Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności”, Ser. 2, t. 2, 1930, s. 1–40 [zob. Załącznik 1]
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, oprac. J. Szymański, B. Trelińska, Lublin 2003 [zob. Załącznik 7]
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych nowożytnych*, maszynopis powielany 1949, oprac. przez Komisję Historyczną PAU i rozesłany do dyskusji w 1949 r.
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953 [zob. Załącznik 4]
- Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XIX wieku*, t. 1, wyd. B. Baranowski, J. Bartyś, A. Keckowa, J. Leskiewiczowa, Wrocław 1958, t. 2, wyd. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963
- Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur per commissarios a Sacra Regia Majestate et Republica ad revidendum et connotandum omnes scripturas in eodem Archivo existentes deputatos confectum anno Domini MDCLXXXII cura Bibliothecae Polonicae editum*, [wyd. E. Rykaczewski], Lutetiae Parisorum, Berolinie et Posnaniae 1862
- Inwentarz katedry wawelskiej z roku 1563*, oprac. A. Bochnak, Kraków 1979
- Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1739*, wyd. A. Wolnikowski, Grudziądz 1963
- Inwentarze dóbr stolowych biskupstwa wrocławskiego z XVII wieku*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń–Warszawa 1957
- Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, wyd. W. Rusiński, t. 1: *Od XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1955; t. 2: *Z lat 1751–1775*, Wrocław 1959
- Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego 1576–1700, wybór ksiąg relacyj grodu krakowskiego*, przygot. A. Kamiński, A. Kiełbicka, S. Pańkow, Warszawa 1956
- Inwentarze mieszczańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania*, przygot. S. Nawrocki, J. Wisłocki, Poznań 1961
- Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania*, przygot. J. Burszta, C. Łuczak, t. 1: *Z lat 1700–1758*, Poznań 1962; t. 2: *(1759–1793)*, Poznań 1965
- Inwentarz miasta Radzyna i klucza radzyńskiego z roku 1742*, wyd. J. Łosowski, Lublin–Radzyń Podlaski 2007
- Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, [ed. curavit et introd. scripsit I. Dąbrowski, textum recensuit V. Semkowicz–Zaremba, comment. confecit C. Pieradzka, B. Modelska–Strzelecka], Lib. 1–2, Varsaviae 1964
- Iura Masoviae Terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, t. 1–3: (1228–1540), oprac. J. Sawicki, Warszawa 1972–1974
- Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna*, wyd. A. Z. Helcl, Kraków 1864
- Jan z Dąbrówki, Komentarz do Kroniki polskiej Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył M. Zwiercan przy współpracy A. Z. Kozłowskiej i M. Rzepieli, Kraków 2008 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 14)
- Jana Długosza Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958
- Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, [red. i wstępem opatrzył J. Dąbrowski, tekst łac. ustaliła i przedm. zaopatrzyła W. Semkowicz–Zarembina, koment. do tekstu pol. oprac. K. Pieradzka i B. Modelska–Strzelecka, na jęz. pol. przeł. S. Gawęda et al., przekł. pol. przejrz. M. Plezia], ks. 1–2, Warszawa 1962

- Janeczek A., *Registers of new burghers of Lviv (Lemberg) 1388–1783. Concept of the digital edition*, [w:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsvorhaben und aktuelle EDV-Projekte*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, unter Mitarbeit. v. K. Kopiński, Toruń 2011, s. 333–346
- Janicki M., Jaworski R., *Nad nową edycją listów króla Zygmunta Augusta, Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów, opracowanie, wstęp i komentarze Irena Kaniewska*, Kraków 1999, „Przegląd Historyczny”, t. 90, 1999, z. 3, s. 347–364
- Janosz–Biskupowa I., *Archiwum ziem pruskich. Studium archiwoznawcze*, Warszawa–Poznań 1974
- Janosz–Biskupowa I., *Materiały dotyczące udziału Torunia w wyprawie krzyżackiej na ziemię dobrzyńską w r. 1409*, „Zapiski Historyczne”, t. 25, 1960, s. 83–101
- Jarmiński L., *Zasady wydawnicze dla tomów XV i XVI serii Acta Nuntiaturae Polonae*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 37, 2000, s. 131–138
- Jasiński T., *Tabliczki woskowe w kancelariach miast Pomorza Nadwiślańskiego*, Poznań 1991
- Jasiński T., Tandecki J., *Literowy i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich poliptykach woskowych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 28, 1983, s. 105–161
- Jasiński T., Tandecki J., *Tabliczki woskowe miasta Torunia. W odpowiedzi na artykuł Karola Górskiego i Witolda Szczuczki „Paralelizm rachunkowości a filiacje rękopisów”*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 30, 1987, s. 258–271
- Mikołaj Jemiółowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000
- Jenks S., *Dekonstruktion und Rekonstruktion der Quellenedition*, „Mitteilungen aus dem Bundesarchiv”, Jg. 11, 2003, s. 5–13
- Jenks S., *Die mittelalterlichen Nowgoroder Schraen als digitale Edition*, [w:] *Das Gedächtnis der Hansestadt Lübeck. Festschrift für Antjekathrin Graßmann zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. R. Hammel-Kiesow, M. Hundt, Lübeck 2005, s. 393–403
- Jenks S., *Edition und EDV, unter besonderer Berücksichtigung der hansischen und preußischen Überlieferung*, [w:] *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert)*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki und D. Heckmann, Toruń 2001, s. 75–88
- Jenks S., Kapfenberger D., Link C., *Technischer Fortschritt vs. editorischer Rückschritt. Eine falsche Alternative*, „Hansische Geschichtsblätter”, Jg. 122, 2004, s. 147–162
- Jeszcze szesnaście nie drukowanych dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich z XIV wieku*, wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 55, 1987, s. 101–128
- Joannis Długossii seu longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, t. 1–5, wyd. I. Ż. Pauli, A. Przedziecki, Cracoviae 1873–1878
- Jan Tomasz Józefowicz, *Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704*, oprac. P. Borek, Kraków 2003
- Kafel M., *Zarys techniki wydawniczej*, Warszawa 1972
- Kalkowski T., *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1981
- Kancelaria koronna a sejm walny. Instructuarium*, oprac. W. Krawczuk, Warszawa 1995
- Kantorowicz H., *Einführung in die Textkritik. Systematische Darstellung der textkritischen Grundsätze für Philologen und Juristen*, Leipzig 1921
- Kantorowicz H., *Einführung in die Textkritik (1921)*, [w:] H. Kantorowicz, *Rechtshistorische Schriften (Freiburger Rechts- und Staatwissenschaftliche Abhandlungen, Bd. 30)*, Karlsruhe 1970
- Karwasińska J., *Pracownia Edytorska źródeł objaśniających początki państwa polskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 321–324
- Katalog biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, Warszawa 1974
- Katalog dokumentów miasta Lublina, jego jurydyk, cechów, kościołów i klasztorów, 1317–1792*, oprac. M. Trojanowska, Lublin 1996
- Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska*, t. 1–2: (1300–1327), oprac. R. Stelmach, Wrocław 1991; t. 3: (1328–1350), oprac. R. Żerelik, Wrocław 1991; t. 4–5: (1351–1379), oprac. R. Stelmach, Wrocław 1991; t. 6: (1380–1391), oprac. M. Chmielewska, Wrocław 1995; t. 7: (1392–1400), oprac. R. Stelmach, Wrocław 1993; t. 8: *Indeksy do t. I–VII*,

- (do 1400 r.), oprac. R. Stelmach, R. Żerelik, Wrocław 1998; t. 9: *Archiwa książęce i drobne akcesje*, cz. 1: (1401–1500), oprac. R. Żerelik, Wrocław 1998
- Katalog dokumentów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, cz. 1: *Dokumenty z lat 1507–1700*, oprac. A. Fastnacht, Wrocław 1953
- Katalog korespondencji Działyńskich, Zamoyskich i rodzin spokrewnionych ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej XVII–XX w.*, oprac. A. Mężyński przy współudziale S. Potockiego, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972
- Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. i koment. opatrzył J. Szymański, Warszawa 1974 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 10, cz. 2)
- Katyn. Dokumenty zbrodni*, red. nauk. W. Materski i in., oprac. W. Materski i in., t. 1: *Jeńcy nie wyprowadzanej wojny, sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995; t. 2: *Zagłada, marzec–czerwiec 1940*, Warszawa 1998; t. 3: *Losy ocalałych, lipiec 1940–marzec 1943*, Warszawa 2001; t. 4: *Echa Katynia, kwiecień 1943–marzec 2005*, Warszawa 2006
- Kętrzyński S., *Głos w sprawie reedycji polskich źródeł historycznych wieków średnich*, „Przegląd Historyczny”, t. 32, 1935, s. 358–368
- Kętrzyński S., *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, t. 1, Warszawa 1934
- Kieniewicz S., *Odpowiedź na ankietę dot. wydawania źródeł historycznych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, nr 1, s. 157–159
- Kiersnowski R., *Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich*, Warszawa 1964
- Kisch G., *Die Kulmer Handfeste. Rechtshistorische und textkritische Untersuchungen nebst Texten. Zugleich ein Beitrag zur Verbreitungsgeschichte des Magdeburger Rechte*, Stuttgart 1931 (Deutschrechtliche Forschungen, H. 1)
- Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1951
- Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, wstępem i objaśnien. zaopatrzył M. Janik, Kraków 1925
- Klein A., Sekunda N., Czernielewski K. A., *Banderia Apud Grunwald = Chorągwie polskie pod Grunwaldem*, [cz.] 1, Łódź 2000
- S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, przeł. M. Krajewski, Wrocław 2005
- Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława*, cz. 1: *Obejmująca rzeczy od roku 1166 do roku 1366*; cz. 2: *Obejmująca rzeczy od roku 1367 do roku 1423*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874–1883 (*Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 1, 8)
- Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1: (1387–1507), wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, red. J. Wyrozumski, Kraków 1994 [przedruk oryg. z 1938]
- Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, cz. 1: *Obejmująca rzeczy od roku 1105 do roku 1399*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1875
- Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jak i osób prywatnych*, wyd. i aut. przedm. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863
- Kodex dyplomatyczny Litwy wydany z rękopismów w Archiwum Tajnem w Królewcu zachowanych*, wyd. E. Raczyński, Wrocław 1845
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4: 1178–1450, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905; 5 płyt CD–ROM, Łódź 2002
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879–1882
- Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 1: *Obejmujący lata 971–1204*, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1956; t. 2: *Obejmujący lata 1205–1220*, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, Wrocław 1959; t. 3: *Obejmujący lata 1221–1227*, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1964
- Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski zawierający bulle papieżów, nadania książąt, przywileje miast, klasztorów i wsi, wraz z innemi podobnej treści dyplomatami, tyczącemi się historii tej prowincyi od roku 1136 do roku 1597 zebrany z materiałów przez Kazimierza Raczyńskiego przysposobionych*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski: obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400*, t. 1: *Zawiera numera 1–616*, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877;

- t. 2: *Zawiera numera 617–1292, lata 1288–1349*, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878; t. 3: *Zawiera numera 1293–2053, lata 1350–1399*, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879; t. 4: *Zawiera suplement, indeks, tablice z pieczęciami, mapę Wielkopolski*, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1881; t. 5: *Zawierający dokumenta z lat 1400–1444*, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1881; t. 6: *Zawiera dokumenty nr 401–773 z lat 1401–1415*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski i H. Kowalewicz, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1982; t. 7: *Zawiera dokumenty nr 401–773 z lat 1401–1415*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, R. Walczak, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1985; t. 8: *Zawiera dokumenty nr 774–1074 z lat 1416–1425*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, koment. opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1989; t. 9: *Zawiera dokumenty nr 1075–1380 z lat 1426–1434*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, komentarzem opatrzył A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1990; t. 10: *Zawiera dokumenty nr 1381–1699 z lat 1435–1444*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, komentarzem opatrzył A. Gąsiorowski, Poznań 1993; t. 11: *Zawiera suplementy (dokumenty nr 1700–2023 z lat 1225–1444 oraz erratę i indeksy do tomów VI–XI)*, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek i I. Skierska, Poznań 1999
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Indeksy do tomów VI–XI*, oprac. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999 [wersja elektroniczna z 1999 r. udostępniona wszystkim zainteresowanym przez wydawców]
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400*, t. 1–4, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1891, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908 (łącznie 2 płyty CD-ROM, Łódź 2002)
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, Seria Nowa, z. 1: Dokumenty opactwa Benedyktynów w Lubiniu z XIII–XV wieku*, wyd. i oprac. Z. Perzanowski, Warszawa–Poznań 1975
- Kodeks Matyldy. Księga obrzędów z kartami dedykacyjnymi = Codex Mathildis. Liber officiorum cum foliis dedicationis*, oprac. i edycja B. Kürbis z zespołem B. Bolz, B. Nadolski, D. Zydorek, Kraków 2000 (Monumenta Sacra Polonorum, t. 1)
- Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich księząt litewskich, bulle papieżkie, jako też wszelkie nadania prywatne mogące posłużyć do wyjaśnienia dziejów wewnętrznych krajowych, dotąd nigdzie nie drukowane, od najdawniejszych czasów aż do roku 1506 = Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data, illustrandis domesticis rebus gestis inservitura adhuc nusquam typis exarata, ab antiquissimis inde temporibus usque ad annum 1506 editus*
- Kolacjonowanie*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kolacjonowanie> [odczyt 01.01.2013]
- Kolankowski Z., *O przyszłej instrukcji wydawania źródeł historycznych XX w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 4, 1959, s. 135–147
- Andrzej Komoniewski, *Dziejopis żywiecki*, t. 1: (Do roku 1704), wyd. S. Szczotka, Żywiec 1937
- Konflikty polsko–sowieckie 1942–1944*, oprac. W. Roszkowski, tł. dokumenty W. Materski, Warszawa 1993 (Z archiwów sowieckich, t. 3)
- Konstytucje polskie 1791–1921*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1922 (wyd. 3, poprawione)
- Kopiński K., *Geschichtsquellen auf polnischen Internetseiten*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, Digitale Edition — Projekte*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2008, s. 193–204
- Kopiński K., „*Księgi pruskie w Internecie*” — projekt finansowany przez Fundację na rzecz Nauki Polskiej, „Studia Źródłoznawcze”, t. 41, 2003, s. 143–153
- Kopiński K., *Die Preußischen Bücher im Internet — ein Projekt der Stiftung für Polnische Wissenschaft und der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn*, [w:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2009. Zahlen und Erinnerung von der Vielfalt der Rechnungsbücher und vergleichbarer Quellengattungen*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, Toruń 2010, s. 33–44
- Korespondencja Sebastiana i Valeria Montelupich (1576–1609)*, oprac. D. Quirini–Popławska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986
- Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005

- Korespondencja Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym*, oprac. E. Dziurzyńska, M. Ďurčanský, P. Kodera, Kraków 2007
- Korespondencja żupnika krakowskiego Mikołaja Serafina z lat 1437–1459*, wyd. W. Bukowski, T. Płóciennik, A. Skolimowska, Kraków 2006
- Kościół — państwo w świetle akt Wydziałów do Spraw Wyznań 1967–1968. Próby kontroli Kościoła, wydarzenia marcowe, interwencja sierpniowa w Czechosłowacji*, wyd. P. Reina, Warszawa 1994
- Kotłowski J., *Toruń w dawnej pocztówce, katalog pocztówki toruńskiej z lat 1880–1945 z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1991
- Kozica K., Pezda J., *Imago Poloniae: dawna Rzeczypospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 1–2, Bitburg–Warszawa 2002
- Kozłowska–Budkowa Z., *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII*, Kraków 1937
- Kółka socjalistyczne, gminy i Wielki Proletariat, procesy polityczne 1878–1888. Źródła*, zeb., oprac. i wstępem opatrzył L. Baumgarten, Warszawa 1966
- Krassowski B., *Czteryście lat polskiej kartografii wojskowej 1580–1980: katalog wystawy, Białystok 5 maja 1980 r.*, Warszawa 1980
- Krassowski B., Majewska B., *Plany Warszawy 1655–1814*, Warszawa 1980
- Marcin Kromer, *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach Polaków, księgi XXIX i XXX*, oprac. J. Starnawski, Olsztyn 1982
- Marcin Kromer, *Rozmowy dworzanina z mnichem (1551–1554)*, wyd. J. Łoś, Kraków 1915
- Kronika Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedralnego krakowskiego, część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535)*, wyd. J. Szujski, Kraków 1874
- Kronika Dzierwy*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył K. Pawłowski, Kraków 2013 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 15)
- Kronika getta łódzkiego, Litzmannstadt Getto 1941–1944*, oprac. i red. nauk.: J. Baranowski i in., przy współpr. S. Feuchert i in., konsult. i opiek. meryt. P. Samuś i F. Tych, przeł. z jęz. niem. K. Radziszewska, t. 1–5, Łódź 2009
- Kronika getta łódzkiego*, wyd. D. Dąbrowska, L. Dobroszycki, t. 1: *Styczeń 1941–maj 1942*, Łódź 1965; t. 2: *Czerwiec–grudzień 1942*, Łódź 1966
- Kronika Jana z Czarnkowa*, przeł. J. Żerbiło, oprac. tekstu i przypisów M. D. Kowalski, Kraków 1996 (wydanie II poprawione na podstawie warszawskiej edycji z 1905 r.)
- Kronika Thietmara*, z tekstu łac. przeł., wstępem poprzedził i komentarzem opatrzył M. Z. Jedlicki, obok tłum. tekst oryginału, Poznań 1953
- Kronika Thietmara*, przeł., wstęp i przypisy M. Z. Jedlicki, posł. K. Ożóg, Kraków 2002, wyd. 2
- Kronika Wielkopolska*, przeł. K. Abgarowicz, wstęp i komentarz B. Kürbis, Kraków 2010 [na podstawie wydania z 1965 r., Warszawa]
- Kronika wielkopolska*, wyd. i koment. opatrzyła B. Kürbis, Warszawa 1970 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 8)
- Kroniki staroruskie*, wyd. F. Sielicki, przeł. E. Goranin, F. Sielicki i H. Suszko, Warszawa 1987
- Królestwo Polskie, dokumenty historyczne dotyczące prawno–politycznego stosunku Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego*, wyd. M. Radziwiłł, B. Winiarski, Warszawa–Lublin–Łódź 1915
- Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego listy i mowy*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1876 („Źródła Dziejowe”, t. 1)
- Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego listy i mowy*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1876 („Źródła Dziejowe”, t. 1); CD–ROM, 2003
- Ks. Jana Wielewieckiego T.J. Dziennik spraw domu zakonnego O.O. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1620 do r. 1629 (włącznie)*, t. 4, wyd. L. Chotkowski, Kraków 1899
- Księga cechowa złotników krakowskich 1462–1566*, tekst oprac. B. Dybaś, J. Tandecki, Warszawa 2000 (Złotnicy krakowscy XIV–XVI wieku i ich Księga cechowa, t. 2, red. J. Pietrusiński)
- Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1994
- Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz–Biskupowa, Toruń 1964

- Księga kamlarii miasta Torunia z lat 1453–1495*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007 (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia, cz. 3)
- Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz–Biskupowa, Toruń 1985
- Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, M. Mięka, A. Karabowicz, Kraków 2013
- Księga ławnicza kazimierska 1407–1427*, wyd. B. Wyrozumka, Kraków 1996
- Księga ławnicza miasta Nowego nad Wisłą (1416–1527)*, wyd. K. Mikulski, W. Nowosad, Toruń 2012
- Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. 1: 1416–1485, wyd. A. Wolff, A. Borkiewicz–Celińska, Wrocław 1960
- Księga ławnicza miasta Płocka 1489–1517*, oprac. D. Poppe, Warszawa 1995
- Księga ławnicza miejska 1441–1448*, wyd. A. Czołowski, F. Jaworski, Lwów 1921 (Pomniki Dziejowe Lwowa z Archiwum Miasta, t. 4)
- Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia 1387–1450*, wyd. K. Ciesielska, Toruń 1973
- Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567)*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1990
- Księga ławnicza [Przemysła] 1402–1445*, wyd. J. Smolka, Z. Tymińska, Przemyśl 1936 (Monumenta Premislae Historica, t. 1)
- Księga ławnicza [Przemysła] 1445–1452*, wyd. J. Smolka, Z. Tymińska, Przemyśl 1936 (Monumenta Premislae Historica, t. 2)
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia 1428–1456*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1: (1428–1443), Toruń 1992; cz. 2: (1444–1456), Toruń 1993
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007
- Księga łąkowa miasta Grudziądza z pierwszej połowy XVIII wieku*, wyd. J. Bonczkowski, M. Panter, „Rocznik Grudziądzki”, t. 17, 2007, s. 171–203
- Księga Metryki Koronnej podkanclerzego Andrzeja Oporowskiego z lat 1479–1483*, ze spuścizny Antoniego Prochaski, wyd. G. Rutkowska, Warszawa 2005
- Księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*, wyd. A. Gąsiorowski przy współpracy T. Jurka, I. Skierskiej, W. Swobody, Kraków 2000
- Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422*, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie, wyd. B. Wyrozumka, Kraków 2001
- Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstw malborskiego i dzierzgońskiego 1440–1445*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1997
- Księga rejestrów w której wiernie w swoich miejscach opisano dochody kościoła parafialnego w Chojnicach a także dołączono dochody proboszczów tegoż kościoła oraz inne rzeczy godne pamięci dla pełniejszej wiedzy następców, dnia pierwszego grudnia roku Pańskiego 1738*, przeł. i wyd. A. Szweda, red. A. Czapczyk, B. Zagórska, Chojnice 2001
- Księga sądowa kresu klimkowskiego, 1600–1762*, wyd. L. Łysiak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965
- Księga sądowa miasta Kamionki w ziemi lubelskiej, 1481–1559*, oprac. A. Sochacka, G. Jawor, Lublin 2009
- Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady, 1619–1788*, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław 1957
- Księga sądowa wsi Iwkowej, 1581–1809*, oprac. i wyd. S. Płaza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969
- Księga sądowa wsi Wary, 1449–1623*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971
- Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490*, wyd. J. Senkowski, Warszawa 1959 („Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 7 (1959), nr 3, zeszyt dodatkowy)
- Księga Theudenkusa*, wyd. L. Koczy, Toruń 1937
- Księga wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego, 1580–1814*, oprac. Z. Nowak, P. Szafran, Warszawa–Poznań 1974
- Księga ziemska kaliska 1400–1409*, wyd. T. Jurek, Poznań 1991
- Księga ziemska krakowska. 2, 1394–1397*, wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, Warszawa 2012
- Księga ziemska poznańska 1400–1407*, wyd. K. Kaczmarczyk, K. Rzycki, Poznań 1960
- Księga żołdu Związku Pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466*, wyd. A. Czacharowski, Toruń 1969
- Księgi ławnicze krakowskie, 1365–1376 i 1390–1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904

- Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga no 525 z lat 1427–1453*, wyd. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916
- Księgi małoletnich z lat 1376–1429*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2002 (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia, cz. 2)
- Księgi miejskie wojnicze*, t. 1: *Advocatialia 1575–1627*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1995; t. 2: *Advocatialia 1611–1628*, oprac. i wyd. B. Trelińska, Wojnicz 1997; t. 3: *Advocatialia 1630–1660*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1995; t. 4: *Advocatialia 1731–1777*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1996; t. 5: *Viceadvocatialia 1777–1806, Advocatialia 1773–1795, Księga ingrossacyjna tabuli miasta Wojnicza 1788–1812*, oprac. i wyd. J. Szymański, Wojnicz 1996; t. 6: *Consularia Woyniciensia 1603–1629*, wyd. J. Szymański, B. Trelińska, Wojnicz 1997
- Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]*, wyd. K. Kopiński, P. Oliński, Toruń 2008
- Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881 („Źródła Dziejowe”, t. 9); CD-ROM, 2004
- Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506*, wyd. K. Kaczmarczyk, Kraków 1913
- Księgi radzieckie kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1932
- Księgi referendarii koronnej z czasów saskich. Sumariusz*, oprac. M. Woźniakowa, t. 1: (1698–1732), Warszawa 1969; t. 2: (1735–1763), Warszawa 1970
- Księgi referendarii koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. A. Keckowa, W. Pałucki, t. 1: (1768–1780), Warszawa 1955; t. 2: (1781–1794), Warszawa 1957
- Księgi sądowe Wąwolnicy z lat 1476–1500*, oprac. G. Jawor, A. Sochecka, red. R. Szczygieł, Lublin 1998
- Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego, 1663–1808*, wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967
- Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, oprac. i wyd. A. Vetulani, t. 1: 1528–1739, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962; t. 2: 1744–1811, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963
- Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia, cz. 1), Toruń 2002
- Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina z XV wieku*, oprac. i wyd. G. Jawor, M. Kołacz–Chmiel, A. Sochacka; wstęp P. Dymmel i wydawcy, Lublin 2012
- Kuczyński S. K., *Odpowiedź na ankietę dot. wydawania źródeł historycznych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, nr 1, s. 149–152
- Kulecka A., *Indywidualizacja czy normalizacja? W poszukiwaniu modelu wydawnictw źródłowych XIX–XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 40, 2002, s. 201–213
- Kulikowski A., *Heraldyka szlachecka*, Warszawa 1990
- Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis*, bearb. v. C. A. Luckerath, F. Benninghoven, Köln–Weimar–Wien 1999
- Kuttner S., *Notes on the Presentation of Text and Apparatus in Editing Works of the Decretists and Decretalists*, „Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion”, vol. 15, 1959, s. 452–464
- Kutrzeba S., *Postulaty wydawnicze z zakresu historii prawa polskiego*, „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”, t. 1, 1918, s. 253–274
- Kürbisówna B., *Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 53–87
- Kürbisówna B., *Inskrypcje. Polska*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, red. W. Kowalenki, G. Labudy i T. Lehra–Spławińskiego, t. 2: F–K, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 271–275
- Kurrentschrift*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kurrentschrift> [odczyt 27.07.2013]
- Landbuch Księstw Świdnickiego i Jaworskiego*, wyd. T. Jurek, t. 1: 1366–1376, Poznań 2004; t. 2: 1385–1395, Poznań 2000; t. 3: 1396–1407, Poznań 2007
- Lauda miasta Wojnicza, 1575–1801*, wyd. J. Szymański, Wojnicz 1994
- Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kulczycki, Kraków 1887
- Legenda o św. Jadwidze = Legende der hl. Hedwig*, oprac. edytorskie i tłum. niem. T. Ehlert, współpraca naukowa i posł. W. Mrozowicz, tłum. pol. J. Łukosz, Wrocław 2000
- Lelewel J., *Nauki dające poznawać źródła historyczne*, Poznań 1863

- Lelewel J., *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 4: *Dostojności i urzędy. Herby w Polsce. Pojedynki w Polsce. Grobowe królów polskich pomniki. Pszczoły i bartnictwo w Polsce*, Poznań 1856
- Lelewel J., *Polska wieków średnich, czyli w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1–4, Poznań 1846–1851
- Lengnich G., *Geschichte der Preussischen Lande königlich–polnischen Antheils...*, [Bd. 1–9], Danzig 1722–1755
- Lesiński B., *Wydawnictwa źródłowe z historii prawa*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 2, 1958, s. 242
- Leskiewiczowa J., *Odpowiedź na ankietę „O wydawaniu źródeł historycznych”*, „*Kwartalnik Historyczny*”, R. 90, 1983, nr 1, s. 159–160
- Liber foundationis claustris sancte Marie Virginis in Heinrichow czyli Księga henrykowska*, z tekstu łac. przeł. R. Grodecki, Wrocław 1991, wyd. 2
- Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936
- Listy Annibala z Kapui arcy–biskupa neapolitańskiego, nuncjusza w Polsce o bezkrólewiu po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III, do wyjścia arcy–księcia Maksymiliana z niewoli, z dodatkiem objaśnień historycznych, i kilku dokumentów, dotyczących się tejże epoki dziejów polskich oraz z 10 podobiznami podpisów osób znakomitych, z rękopisu Biblioteki Brancacciana w Neapolu*, wybrał, przeł. z jęz. wł. na pol. i wyd. A. Przeddziecki, Warszawa 1852
- Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591–1612 = Anna Vasas brev till familjen Gyllenstierna 1591–1612*, wyd. J. Dumanowski, P. Garbacz, W. Krawczuk, O. Svensson, Kraków–Stalowa Wola 2002
- Listy Jana Andrzeja Morstina*, zebrał i oprac. S. Ochmann–Staniszewska, Wrocław 2002
- Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac., wstęp i komentarze I. Kaniewska, Kraków 1999
- Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641–1653*, red. i wstęp R. Pollak, tekst przygot. M. Pełczyński, koment. oprac. M. Pełczyński i A. Sajkowski, Wrocław 1957
- Listy księcia Jerzego Zbarskiego kasztelana krakowskiego z lat 1621–1631*, wyd. A. Sokołowski, „*Archiwum Komisji Historycznej AU w Krakowie*”, t. 2, 1880, s. 1–171
- Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody wileńskiego, marszałka i kanclerza W. X. L., Xięcia na Olyce i Nieświeżu; Brzeskiego, Szawelskiego, Kowieńskiego i Boryssowskiego etc. Starosty. Tudzież niektóre jego listy do Mikołaja Radziwiłła wojewody Trockiego, Beaty Xiężnej Ostrogskiej, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła wojewody wileńskiego, marszałka nadwornego W. X. L., X. Alberta, Palatyna Renu etc., z autentyków spisane*, wyd. S. A. Lachowicz, Wilno 1842
- Listy polskie XVI wieku*, t. 1: *Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Kraków 1998, t. 2: *Listy z lat 1548–1550 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Kraków 2001; t. 3: *Listy z lat 1550–1551 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Kraków 2004
- Literatura mieszczańska w Polsce od końca XVI do końca XVII wieku*, oprac. K. Budzyk, H. Budzykowa, J. Lewański, t. 1–2, Warszawa 1954
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, [wyd. T. Działyński], t. 1, pars 1: *Continet librum et regestrum Joannis Dlugosi, Senioris Canonici Cracoviensis de anno 1479 ad fidem codicis membran. bibl. Dzialyniana auctoritate notariali olim comprobati*, Posnaniae 1855; t. 1, pars 2: *Continet privilegia et alia producta pro parte fratrum de Prussia de anno 1421*, Posnaniae 1855; t. 2: *Ad fidem codicis membran. bibl. Dzialyniana auctoritate notariali olim comprobati*, Posnaniae 1855; t. 3: *Liber rev. patris dom. Sbignei olim cardinalis et epis. Cracoviensis, munimenta varia, articulos et questiones Regis Poloniae contra Magistr. Prussie in se continens*, Posnaniae 1856
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1: *Causa Junivladislaviae et Brestiae–Cuiaviae anno 1320–1321 acta*, ed. H. Chłopocka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970
- Loth R., *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006
- Lublin w dokumencie 1317–1967*, oprac. F. Cieślak, H. Gawarecki, M. Stankowa, Lublin 1976
- M. Lubocka–Hoffmann, *Die Altstadt Elbing*, Elbing 1998

- Lud Polski, wybór dokumentów*, wyboru dokonała i wstępem zaopatrzyła H. Temkinowa, Warszawa 1957
- Lulewicz H., *Problemy edytorskiego opracowania tekstów ruskich z XVI–XVII wieku*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Pełakowski, Kraków 2011, s. 71–80
- Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, wyd. A. Falniowska–Gradowska, F. Leśniak, cz. 1–3, Warszawa 2005
- Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego, 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961
- Lustracja województwa pomorskiego, 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961
- Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1: *Województwo Pomorskie*, cz. 1: *Powiaty Pucki i Miarachowski*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2000
- Łepkowski T., *Pamiętnik Jana Bartkowskiego o powstaniu listopadowym — bez retuszu*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 67, 1960, z. 1, s. 142–145
- Łopatecki K., Walczak W., *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie = Maps and plans of the Polish Commonwealth of the 17th c. in archives in Stockholm*, t. 1; t. 2: *Atlas Fryderyka Getkanta i atlas Wilhelma Thome: Utländske och Inländske Slott Städer och Fästen = Atlas of Fredrich Getkant and Atlas of Heinrich Thome: Utländske och Inländske Slott Städer och Fästen*, Warszawa 2011
- Jakub Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi panczernej*, oprac. R. Śreniawa–Szypkowski, Warszawa 2000
- Łukomska B., *Akta miasta Elbląga. Superintendentura (1815–1850)*, „Rocznik Elbląski”, t. 23, 2010, s. 257–303
- Łysiak L., *Odpowiedź na ankietę „O wydawaniu źródeł historycznych”*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, nr 1, s. 141–145
- Maas P., *Textkritik*, 3. Verbesserte und Vermehrte Auflage, Leipzig 1957 (pierwsze wydanie w 1927 r.)
- Maciejowski W. A., *Roczniki i kroniki polskie i litewskie najdawniejsze*, Warszawa 1850
- Majcher–Węgrzynek A., *Katalog dokumentów pergaminowych Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, Tarnów [1990]
- Maleczyński K., *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, cz. 1, Wrocław 1951
- Maleczyński K., Bielińska M., Gąsiorowski A., *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971
- Małek J., *Ostatnie stadium reformy monetarnej w Prusach Królewskich i Książęcych w latach 1530–1531 w świetle recesów*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia XVIII, Nauki Humanistyczno–Społeczne, z. 128, 1982, s. 75–101
- Małek J., *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Warszawa 1976
- Marciniak R., „Acta Tomicianiana” w kulturze politycznej Polski okresu odrodzenia, Warszawa–Poznań 1983
- Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890
- Materiały do dziejów robocizny w Polsce w XVI wieku*, wyd. S. Kutrzeba, „Archiwum Komisji Prawniczej AU”, t. 9, Kraków 1913, s. 1–198
- Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski*, oprac. S. Kalabiński, F. Tych, Warszawa 1958 (maszynopis powielany) [zob. Załącznik 6]
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich dawnego województwa krakowskiego z lat 1674–1696* [t. 1]; t. 2: *Lata 1684–1696*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 1995–2009
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Augusta II Sasa 1697–1733*, oprac. H. Gmiterek, z przedm. A. Tellera, Lublin 2001
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego 1669–1697*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2003
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów 1633–1669*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2006
- Matricularum Regni Poloniae summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, P. 1: *Casimiri IV regis complectens (1447–1492)*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1905; P. 2: *Iohannis Alberti regis tempora complectens (1492–1501)*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1907; P. 3: *Alexandri regis tempora complectens (1501–1506)*, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1908; P. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*.

- Vol. 1: *Acta cancellariorum, 1507–1548*, contexuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1910; vol. 2: *Acta vicecancellariorum, 1507–1535*, contexuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1912; vol. 3: *Acta vicecancellariorum, 1533–1548*, contexuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1915; vol. 4: *Indices rerum, personarum et locorum, 1507–1548*, contexuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1917; P. 5: *Sigismundi Augusti regis tempora complectens, 1548–1572*. Vol. 1: *Acta cancellariorum, 1548–1572*, contexuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1919; vol. 2: *Acta vicecancellariorum, 1548–1572*, contexerunt J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, moderante J. Sawicki, Varsoviae 1961; P. 6: *Henrici Valesii regis tempora complectens*, contexuit M. Woźniakowa, Varsoviae 1999
- Matrykuła Kościoła Pokoju z lat 1652–1784*, opracowanie rękopisu i opatrzenie wstępem A. Górski, W. Krawczuk, [w:] *Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy — cztery elektroniczne wydawnictwa*, Świdnica 2011 [CD-ROM]
- Matuszewski J., *Archiwum pod biurkiem każdego historyka*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 301–320
- Matuszewski J. S., *O przywilejach sołtysich XIII i XIV w. (Uwagi na marginesie edycji dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich przez ks. Stanisława Librowskiego)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 94, 1987, nr 4, s. 155–169
- Matuszewski J., *Quo vadis Wydawco źródeł? Uwagi w związku z zakończeniem na 1444 r. edycji dyplomatów wielkopolskich*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 39, 2001, s. 145–166
- Метадычныя рэкамендацыі на публікацыі польскамоўных дакументаў на гісторыі Беларусі XVI–першай паловы XIX ст.*, склад А. І. Шаланда, Мінск 2012
- Metrica Universitatis Cracoviensis 1509–1551*, oprac. komputerowe H. Tatarzyński (CD-ROM 1, skany przygot. Biblioteka Jagiellońska, projekt okładki G. Fulara), dodatek do *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, Warszawa 2010 (na końcu tomu)
- Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, Warszawa 2010
- Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. 1: *Księga oznaczona No 333 z lat 1417–1429*, Warszawa 1918
- Metryka Litewska. Księga Sigillat 1709–1719*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987
- Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1989
- Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000
- Metryka uczniów Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego 1600–1817*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, cz. 1: (1600–1717), Toruń 1997; cz. 2: (1718–1817), Toruń 1998
- Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508. Biblioteka Jagiellońska rkp. 258*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, t. 1: *Tekst*; t. 2: *Indeksy*, Kraków 2004
- Meyer B., *Zur Edition historischer Texte*, „Schweizerische Zeitschrift für Geschichte”, Jg. 1, 1951, s. 177–202
- Michaluk D., „*Jestem przyjacielem Białorusinów...*” — raporty wywiadowcze Romualda Ziemkiewicza do II Oddziału Sztabu Generalnego WP z lat 1922–1923, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 25, 2006, s. 209–258; t. 26, 2006, s. 236–280
- Miniatury z Kodeksu Baltazara Behema*, w fotografii Janusza Podleckiego, tekst M. Fabiański, Kraków 2000
- Mistrza Wincentego Kronika Polska*, przeł. K. Abgarowicz, B. Kürbis, wstęp i komentarze B. Kürbis, Warszawa 1974 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 11)
- Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika Polska*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, Kraków 1994
- Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski*, t. 1–6, wyd. A. Bielowski, Warszawa 1960–1961 (przedruk fotooffsetowy wydania Lwów–Kraków 1864–1893)
- Monumenta Poloniae Historica Nova Series = Pomniki Dziejowe Polski Seria 2*, t. 1: *Relacja Ibrahima Ibn Ja`kuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, wyd., wstępem,

- koment. i przekł. opatrzył T. Kowalski przy współudź. J. Kostrzewskiego i in., Kraków 1946; t. 2: *Anonima tzw. Galla Kronika czyli Dzieje książąt i władców polskich*, wyd., wstępem i koment. opatrzył K. Maleczyński, Kraków 1952; t. 3: *Cronica Petri comitis Poloniae wraz z tzw. Carmen Mauri*, wyd., wstępem i koment. opatrzył M. Plezia, Kraków 1951; t. 4, cz. 1: *Św. Wojciecha biskupa i męczennika, żywot pierwszy*, wyd., wstępem i komentarzem opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1962; cz. 2: *Św. Wojciecha biskupa i męczennika, żywot drugi, napisany przez Brunona z Kwerfurtu*, wyd., wstępem i komentarzem opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1969; cz. 3: *Żywot pięciu braci pustelników [albo] Żywot i męczeństwo Benedykta, Jana i ich towarzyszy. List Brunona do króla Henryka, napisany przez Brunona z Kwerfurtu*, przygot. do dr. i komentarzem opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1973; t. 5: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978; t. 8: *Kronika wielkopolska*, wyd. i koment. opatrzyła B. Kürbis, Warszawa 1970; t. 10, cz. 2: *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. i koment. opatrzył J. Szymański, Warszawa 1974; t. 11: *Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika Polska*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, Kraków 1994; t. 12: *Rocznik świętokrzyski*, wyd. A. Rutkowska-Płachcińska, Kraków 1996; t. 13: *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, wyd., wstępem i przypisami opatrzyli J. Wenta i S. Wyszomirski, Kraków 2007; t. 14: *Jan z Dąbrówki, Komentarz do Kroniki polskiej Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył M. Zwiercan przy współpracy A. Z. Kozłowskiej i M. Rzepieli, Kraków 2008; t. 15: *Kronika Dzierwy*, wyd., wstępem i przypisami opatrzył K. Pawłowski, Kraków 2013
- Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610–1612*, oprac. M. Kubala, T. Ścieżor, Liszki 1995
- Mundt L. (in Verbindung mit der Kommission Frühe Neuzeit der Arbeitsgemeinschaft für Germanistische Edition), *Empfehlungen zur Edition neulateinischer Texte*, [w:] *Probleme der Edition von Texten der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. L. Mundt, U. Seelbach, Tübingen 1992 („Beihefte zu Editio”, Bd. 3), s. 186–190
- Murawski R., *Niektóre aspekty publikacji źródeł historycznych*, [w:] *Problemy edytorstwa. Materiały seminarium zorganizowanego przez PWN w październiku 1970 r.*, Warszawa 1971, s. 140–155
- Stanisław Murzynowski, *Historija żalosa a straszliwa o Franciszku Spierze oraz Ortografia polska*, oprac. J. Małek, F. Peplowski, Olsztyn 1986 (wyd. 2 uzupeł.)
- Nagielski M., *Edycje siedemnastowiecznych rękopiśmiennych diariuszy wojennych i kancelaryjnych*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 169–184
- Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, t. 1: *Księga ziemna płońska 1400–1417*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1920; t. 2, cz. 1: *Księga ziemna zakroczymska pierwsza 1432–1427*, wyd. A. Rybarski, Warszawa 1920; t. 3: *Księga ziemna zakroczymska druga 1434–1437*, wyd. K. Tymieniecki, Warszawa 1920
- Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 5)
- Najdawniejsze zapiski z księgi miejskiej Pleszewa (1428–1444)*, wyd. T. Jurek, Poznań 2011
- Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, Kraków 1878
- Najstarszy kopiarz ksiąg oleśnickich i kozielsko-bytomskich*, wyd. R. Żerelik, Wrocław 2012
- Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936
- Narojczyk K., *Nowe perspektywy elektronicznych wydań materiałów źródłowych. Uwagi na marginesie cyfrowej edycji „Herbarza polskiego” Adama Bonieckiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 41, 2003, s. 109–114
- Najstarszy zwód prawa polskiego*, wyd. i oprac. J. Matuszewski, Łódź 1995
- Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, t. 1: *Władze i instytucje centralne. Województwo olsztyńskie*, red. W. Borodziej, H. Lemberg, oprac. W. Borodziej, C. Kraft, Warszawa 2000; t. 2: *Polska Centralna. Województwo śląskie*, red. W. Borodziej, H. Lemberg, oprac. I. Eser, J. Kochanowski, Warszawa 2000; t. 3: *Województwo poznańskie i szczecińskie*, red. W. Borodziej,

- H. Lemberg, oprac. S. Jankowiak, K. Steffen, Warszawa 2001; t. 4: *Pomorze Gdańskie i Dolny Śląsk*, red. D. Boćkowski, oprac. I. Eser, W. Stankowski, C. Kraft, S. Jankowiak, Warszawa 2001
- Nieruchomości miasta Krakowa w czasach Sejmu Czteroletniego. Opis z 1792 roku*, wyd. K. Follprecht, Kraków 2007
- Nieznany rocznik świdnicki z pierwszej połowy XVI wieku*, wyd. R. Żerecik, Wrocław–Warszawa 1990
- Norme per le pubblicazioni dell’Istituto Storico Italiano*, „Bullettino dell’Istituto Storico Italiano”, nr 28, 1906, s. VII–XXIV
- Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414*, wyd. M. Pelech, cz. 1: (1404–1410), Warszawa–Poznań–Toruń 1987; cz. 2: (1411–1414), Warszawa–Poznań–Toruń 1989
- Nowak Z. H., *Iconographiae Torunensis anno MDCLVI, quinque exempla*, Toruń 1980
- Nowosad W., *Polnische Quelleneditionen auf CD-ROM*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, Digitale Edition — Projekte*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2008, s. 185–192
- Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2: Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego, H. Wajsa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989; cz. 3: *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, indeks osób i miejscowości oprac. J. Piętka, Warszawa 2000
- Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia z roku 1450*, wyd. D. Karczewski, Inowrocław 2000
- Odrzywolska–Kidawa A., *Prace kancelaryjne podkanclerzego Piotra Tomickiego 1515–1535*, [w:] *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych. Między władzą a społeczeństwem*, cz. 2, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Kraków 2006, s. 157–177
- Karola Ogiera Dziennik podróży do Polski 1635–1636*, przeł. E. Jędrkiewicz, cz. 1: wstępem historycznym i objaśnieniami opatrzył W. Czapliński, Gdańsk 1950; cz. 2: ze wstępem M. Pelczara oraz objaśnieniami historycznym I. Fabiani–Madeyskiej, Gdańsk 1953
- Okubo M., *À propos de la Vie de sainte Cristine de Gautier de Coinci*, „Romania”, t. 121, 2003, s. 248–264
- Oliński P., *Die Danziger Stadtbücher im 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhundert*, [w:] *Verwaltung und Schriftlichkeit in den Hansestädten*, hrsg. v. J. Sarnowsky, Trier 2006 (Hansische Studien, Bd. 16), s. 109–122
- Olszewski P., *Dla oglądu, dla świadectwa, dla pamięci, dla znaku. Grafika w starych drukach (do 1800 r.) Biblioteki Kościoła Pokoju w Świdnicy*, [w:] *Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy — cztery elektroniczne wydawnictwa*, Świdnica 2011 [CD-ROM]
- O Niepodległą i granice*, t. 1: *Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, oprac. M. Jabłonowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 1999; t. 2: *Raporty i komunikaty naczelnych władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, oprac. M. Jabłonowski, P. Stawecki, T. Wawrzyński, Warszawa–Pułtusk 2000; t. 3: *Raporty i informacje Biura Propagandy Zagranicznej Prezydium Rady Ministrów 1920–1921*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2002; t. 4: *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa–Pułtusk 2001; t. 5: *Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, Warszawa–Pułtusk 2004; t. 6: *Komitet Narodowy Polski, protokoły posiedzeń 1917–1919*, oprac. M. Jabłonowski, D. Cisowska–Hydzik, Warszawa–Pułtusk 2007; t. 7: *Raporty Straży Kresowej 1919–1920 Ziemi Północno–Wschodnich opisane*, oprac. J. Gierowska–Kałuża, Pułtusk–Warszawa 2011
- Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, słowem wstępnym i skorowidzami opatrzył A. Mańkowski, Toruń 1938
- Opis żup krakowskich z roku 1518*, wyd. A. Keckowa, A. Wolff, KHKM R. 9, 1961, nr 3 (zeszyt dodatkowy), s. 493–671
- Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, przygot. do dr. M. J. Mika, Poznań 1960
- Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz–Poznań 1966
- Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 roku*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2004
- Ordynacje i ustawy wiejskie z Archiwów Metropolitalnego i Kapitulnego w Krakowie, 1451–1698*, oprac. S. Kuraś, Kraków 1960, w dodatku *Ustawa wsi Zederman starostwa rabsztyńskiego z r. 1694*, wyd. A. Kiełbicka

- Organizacja administracyjna Komisji Rządzącej r. 1807. Wybór dokumentów*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1917
- Ortyłe sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI wieku*, oprac. i wyd. W. Maisel, Wrocław 1959
- Osuchowska B., *Poradnik autora, tłumacza i redaktora*, Warszawa 2005
- Pasquali G., [rec.] P. Mass, *Textkritik, Leipzig 1927*, „Gnomon”, t. 5, 1929, s. 417–435, 498–521
- Pasquali G., *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1934
- Pawiński A., *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881 („Źródła Dziejowe”, t. 8)
- Pawiński A., *Dzieje Ziemi Kujawskiej oraz Akta historyczne do nich służące*, t. 2: *Lauda i instrukcje 1572–1674*, t. 3: *Lauda i instrukcje 1674–1700*, t. 4: *Lauda i instrukcje 1700–1733*, t. 5: *Lauda i instrukcje 1733–1795*, Warszawa 1888
- Pergaminy Archiwum Kapituły Katedralnej Sandomierskiej. Katalog*, oprac. F. Kiryk, Sandomierz 2002
- Perkun V., *Katalog pieczęci z ziem ukraińskich ze zbiorów profesora Mariana Gumowskiego*, Warszawa 2011
- Piekosiński F., *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899
- Pierwsza Międzynarodówka a sprawa polska. Dokumenty i materiały. Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników w świetle polskiej prasy emigracyjnej i krajowej w latach 1864–1872*, red. M. Żychowski, Warszawa 1965
- Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, wyd. T. Esman, W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Poznań 1967
- Pietkiewicz K., *Cyrylica, skrypt do nauki odczytywania pisma staroruskiego i rosyjskiego dla studentów archiwistyki*, Poznań 1996
- Piętka J., *Repertorium dokumentów mazowieckich i Mazowsza dotyczących z XIII w. — koncepcja edycji, pierwsze problemy*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 101, 1994, z. 3, s. 55–64
- Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, wstęp i koment. hist. J. Wenta, Toruń 2004
- Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, wyd., wstępem i przypisami opatrzyli J. Wenta i S. Wyszomirski, Kraków 2007 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 13)
- Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zeb. i wyd. F. Kluczycki, t. 1, cz. 1: *Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671*, cz. 2: *Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674*, Kraków 1880–1881
- Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906
- Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, wyd. J. Czubek, t. 1: *Poezya rokoszowa*, Kraków 1916; t. 2–3: *Proza*, Kraków 1918
- Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, zeb. i oprac. S. Ochmann–Staniszewska, t. 1: *1648–1660*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989; t. 2: *1661–1664*, Wrocław–Warszawa 1990; t. 3: *1665–1668*, Wrocław–Warszawa 1991
- Plezia M., *Z zamierzeń edytorskich Tadeusza Czackiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 8, 1963, s. 152–154
- Pociecha W., Taszycki W., Turasiewicz A., *Listy w języku polskim pisane z czasów Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta Starego (1500–1548)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 26, 1976, s. 5–21
- Pociecha W., Taszycki W., Turasiewicz A., *Listy w języku polskim pisane z czasów Zygmunta Augusta (1548–1551)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 27, 1977, s. 59–84
- Pociecha W., Taszycki W., Turasiewicz A., *Listy w języku polskim pisane z czasów Zygmunta Augusta (1551–1556)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 28, 1978, s. 37–51
- Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. i rozprawką o Synodzie Piotrkowskim z r. 1577 poprzedził A. Pawiński, Warszawa 1877 („Źródła Dziejowe”, t. 4); CD-ROM, 2003
- Pohorecki F., *Catalogus diplomatum Bibliothecae Instituti Ossoliniani nec non Bibliothecae Pawlikowianae inde ab anno 1227 usque ad annum 1506*, Leopoli 1937
- Polacy w Norwegii (XIX–XXI w.). Wybór materiałów źródłowych*, [oprac. tekstu i korekty Z. Wyzlińska; tł. na jęz. ang. i proofreading I. Corkill, tł. z j. ang. na j. pol. J. Hunia], Kraków 2010
- Policarpus Viol „Laura Gräfin von Pilos”*, wstęp i opracowanie rękopisu W. Kunicki, [w:] *Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy — cztery elektroniczne wydawnictwa*, Świdnica 2011 [CD-ROM]

- Polscy jeńcy wojenni w niewoli sowieckiej w latach 1919–1922. Materiały archiwalne*, [red. M. Skowronek, A. Gutowski], Warszawa 2009
- Polscy jeńcy wojenni w ZSRR, 1939–1941*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992 (Z archiwów sowieckich, t. 1)
- Polska działalność dyplomatyczna w 1863–1864 r. Zbiór dokumentów*, t. 2: *Korespondencja agentów dyplomatycznych Rządu Narodowego. W Anglii i Austrii*, oprac. H. Wereszycki, w Watykanie oprac. A. Lewak, w Niemczech oprac. S. Kieniewicz; red. A. Lewak, Warszawa 1963
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Polskie podziemie 1939–1941. Lwów, Kołomyja, Stryj, Złoczów*, [red. nauk. Z. Gajowniczek i in., przeł. M. M. Motyl–Blinczykow, M. Słoń–Nowaczek, I. Diedow], Warszawa–Kijów 1998; t. 2: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, [red. nauk. Z. Gajowniczek i in., wybór i oprac. nauk. J. Szapował, J. Tucholski; red. nauk. W. Chudzik i in., przeł. M. Słoń–Nowaczek], Warszawa–Kijów 2000
- Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem*, oprac. J. Juchnowski, W. Kalicki, J. Tomaszewski, Wrocław 1999
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno–statystycznym: Wielkopolska*, opisana przez A. Pawińskiego, Warszawa 1883 („Źródła Dziejowe”, t. 12); CD-ROM, 2004
- Polska — ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(B) 1944–1949*, oprac. G. A. Bordiugov, A. Kochański, A. Koseski, G. F. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa 1995
- Polskie podziemie na terenie Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, [kom. red. W. Komogorow i in., wybór i oprac. nauk. Z. Gajowniczek i in., przeł. M. Słoń–Nowaczyk, A. Tiergalinskij], t. 1–2, Warszawa–Moskwa 2001
- Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków, (syntagmata)*, oprac. L. Łysiak, S. Roman, Wrocław–Kraków 1958
- Polskie ustawy wiejskie XV–XVII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski, Kraków 1938 („Archiwum Komisji Prawniczej AU”, t. 11)
- Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, archeograficznym itp. z różnych rękopisnych lub rzadkich wydań dziejopisów, tudzież dyplomatów i dalszych zabytków przeszłości odkrytych, w archiwach tajnych królewskich, tudzież w archiwach ryskich i innych krajowych*, zeb. T. Narbutt, Wilno 1846
- Poselstwo od Zygmunta III, króla polskiego, do Dymitra Iwanowicza, cara moskiewskiego (Samozwańca) z okazji jego zaślubin z Maryną Mniszchówną*, oprac. J. Byliński, Wrocław 2002
- Powrót żołnierzy AK z sowieckich łagrów*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem A. Paczkowski, dokumenty przeł. W. Materski, Warszawa 1995 (Z archiwów sowieckich, t. 5)
- Powstanie i pierwsze dziesięć lat Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1945–1956. Wybór źródeł*, wyd. H. Duczkowska–Moraczewska, Toruń 1995
- Poznańska księga prawa magdeburskiego i miśnieńskiego*, oprac. i wyd. W. Maisel, adiustację filologiczną sprawował A. Bzdęga, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964
- PPS–Lewica, 1906–1918. Materiały i dokumenty*, t. 1: *1906–1910*, [red. i wstęp F. Tych, oprac. J. Kancewicz i J. Kasprzakowa, przy współudziale S. Piechowicza i R. Stanisławskiej], Warszawa 1961; t. 2: *1911–1914*, [red. i wstęp F. Tych, oprac. J. Kasprzakowa], Warszawa 1962
- Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1: *(1507–1586)*, z. 1–2: *(1507–1586)*, zeb. i wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885; t. 2, z. 1–2: *(1587–1696)*, zeb. i wyd. F. Piekosiński, Kraków 1890–1892; t. 2, z. 3: *(1587–1696)*, zeb. i wyd. F. Piekosiński, S. Krzyżanowski, Kraków 1909
- Prepress–press–postpress*, [w:] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Prepress–press–postpress> [odczyt 01.01.2013]
- Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1: *Die Bildung des Ordensstaats*, H. 1, hrsg. v. R. Philippi, P. C. Wewelky, Königsberg 1882; Bd. 3: *(1335–1345)*, hrsg. v. M. Hein, H. Koeppen, Aalen–Marburg 1958–1961; Bd. 4: *(1346–1351)*, hrsg. v. H. Koeppen, Marburg 1960–1964; Bd. 5: *(1352–1361)*, hrsg. v. K. Conrad, unter Mitarb. v. H. Koeppen, Marburg 1969–1975
- Prinke R. T., *Elektroniczna edycja źródeł do dziejów Polski*, „Roczniki Historyczne”, R. 71, 2005, s. 235–238
- Prinke R. T., *Fontes ex machina. Komputerowa analiza źródeł historycznych*, Poznań 2000
- Protokolarz miasta Woźnik*, oprac. L. Musiol, S. Rospond, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972

- Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, wyd. T. Mizia, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969
- Protokoły posiedzeń Prezydium Krajowej Rady Narodowej 1944–1947*, oprac. J. Kochanowski, Warszawa 1995
- Protokoły powizytacyjne archidiecezji wrocławskiej z 1677 roku*, wyd. J. Pater, Wrocław–Warszawa 1990
- Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. 1: (1526–połowa 1528), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2001; t. 2: (lipiec 1528–październik 1530), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2005; t. 3: (listopad 1530–październik 1535), wyd. M. Biskup, K. Kopiński, P. Oliński, J. Tandecki, Toruń 2010
- Protokoły [z] posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, red. nauk. M. Zgórniak, t. 1: październik 1939–czerwiec 1940, oprac. W. Rojek, przy współpr. A. Suchcitz, Kraków 1994; t. 2: (czerwiec 1940–czerwiec 1941), Kraków 1995; t. 3: (czerwiec–grudzień 1941), Kraków 1996; t. 4: (grudzień 1941–sierpień 1942), Kraków 1998; t. 5: (wrzesień 1942–lipiec 1943), Kraków 2001; t. 6: (lipiec 1943–kwiecień 1944), Kraków 2003; t. 7: (maj–listopad 1944), Kraków 2006; t. 8: (grudzień 1944–sierpień 1945), Kraków 2008; *Dokumenty Rządu RP na obczyźnie, suplementy do tomów I–VIII protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, październik 1939–sierpień 1945*, Kraków 2010
- Przeracki J., *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Nowego Miasta Torunia z lat 1444–1457*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996, s. 309–330
- Przywilej chełmiński 1233, 1251*, wyd. K. Ciesielska, Toruń 1983
- Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913
- Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku*, wyd. W. Maisel, Poznań 1994
- Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*, oprac. B. Wyrozumka, Kraków 2007
- Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego, na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki i niemieckiej na język łaciński przetłumaczona*, na pol. język przeł. E. Raczyński, wyd. J. Voigt, Poznań 1842
- Quellenvielfalt und editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. Antje Thumser, Toruń 2003 (Publikationen des Deutsch–Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition, Bd. 2)
- Quentin D. H., *Essais de critique textuelle (Ecdotique)*, Paris 1926
- Rabener G. W., *Hinkmars von Repkow: Noten ohne Text*, [w:] G. W. Rabener, *Satiren*, Leipzig 1771, Bd. 2, s. [71] 69–[107] 105
- Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1896
- Rachunki królewskie z lat 1393–1395 i 1412. Rachunki podrzectwa krakowskiego, rachunki stacji nowosądeckiej*, oprac. H. Wajs, Warszawa 1993
- Rachunki królewskie z lat 1471–1472 i 1476–1478*, oprac. S. Gawęda, Z. Perzanowski, A. Strzelacka, Wrocław–Kraków 1960
- Rachunki miasta Wojnicza*, t. 1: *Rachunki 1561–1649*, wyd. J. Łosowski, J. Szymański, Wojnicz 1997; t. 2: *Rachunki 1660–1784*, wyd. H. Seroka, J. Szymański, Wojnicz 1997; t. 3: *Rachunki 1660–1812*, wyd. A. Jaworska, J. Szymański, Wojnicz 1997
- Rachunki wielkorządowe Jana Bonera, 1558*, oprac. J. Garbacik, Kraków 1974
- Rachunki wielkorządowe krakowskie z r. 1471*, przygot. do dr. i poprzedził wstępem R. Grodecki, Kraków 1951 (nadbitka z „Archiwum Komisji Historycznej”, Seria 2, t. 4, nr 7, s. 365–434)
- Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403–1408*, przygot. do druku i poprzedziła wstępem J. Karwasińska, Warszawa 1956
- Radziwiński A., Tandecki J., *Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu (1345–1789)*, Warszawa 1999

- Radziwiński A., Tandecki J., *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 1: (1251–1454), Warszawa 1994
- Radziwiński A., Tandecki J., *Katalog dokumentów i listów krzyżackich oraz dotyczących wojny trzydziestoletniej z Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 2: (1454–1510), Warszawa 1998
- Radziwiński A., Tandecki J., *Projekt wytycznych w sprawie przygotowania do druku katalogu dokumentów i listów*, „Archeion”, t. 93, 1994, s. 39–47
- Karol Stanisław Radziwiłł, *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, oprac. A. Kucharski, Toruń 2011
- Raporty polityczne konsulów generalnych Francji w Warszawie 1860–1864*, oprac. I. Koberdowa, Wrocław 1965
- Raumer R. v., *Sprachgeschichtliche Wünsche in Bezug auf die Herausgabe der deutschen Reichstagsakten*, „Die deutschen Mundarten. Vierteljahrsschrift”, Jg. 5, 1858, s. 239–242
- Reakcja Stołypinowska w Królestwie Polskim 1907–1910*, oprac. H. Rappaport, Warszawa 1974
- Red[akcja „Studiów Źródłoznawczych”], *Obecne perspektywy wydawania polskich źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18, 1973, s. 278–280
- Regestr wydatków na budowę kościoła w Biskupicach (1711–1733)*, oprac. J. Kowalczyk, J. Zawadzka, KHKM, R. 5, 1957, nr 3/4 (zeszyt dodatkowy), s. 720–844
- „*Regestr Diecezjów*” *Franciszka Czaykowskiego czyli Właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784*, do dr. podał S. Górzyński, przypisami i wstępem opatrzyli K. Chłapowski i S. Górzyński, Warszawa 2006
- Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*, oprac. zespół pod red. A. Barciaka i K. Müllera, t. 1: (Do 1400 roku), Wrocław–Opawa 2004; t. 2: (1401–1450), Opawa–Opole–Katowice 2011
- Rejestr łąk z 1606 roku*, wyd. J. Bonczkowski, „Rocznik Grudziądzki”, t. 19, 2011, s. 239–257
- Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*, oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Ingolt, Wrocław 1956
- Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680, wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655*, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Ingolt, Wrocław 1959
- Rejestr poborowy województwa lubelskiego (powiat lubelski i orzędowski z r. 1626, ziemia łukowska z r. 1620)*, oprac. J. Kolasa, K. Schuster, red. S. Ingolt, Wrocław 1957
- Rejestry ekonomiczne miasta Bydgoszczy z lat 1742–1761–1765*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoszcz–Poznań 1970
- Relacja Ibrahima Ibn Ja`kuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al–Bekriego*, wyd., wstępem, koment. i przekł. opatrzył T. Kowalski przy współudz. J. Kostrzewskiego i in., Kraków 1946 (Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2, t. 1)
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko–kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999
- Report on Editing Historical Documents*, „Bulletin of the Institute of Historical Research”, vol. 1, 1923, s. 6–25
- Rewizja województwa połockiego z roku 1552*, wyd. J. Szujski, „Archiwum Komisji Historycznej AU w Krakowie”, t. 2, 1880, s. 173–255
- Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku*, wyd. i szkicem historycznym poprzedził A. Jabłonowski, Warszawa 1877 („Źródła Dziejowe”, t. 6)
- Rewolucyjna konspiracja w Królestwie Polskim w latach 1840–1845: Edward Dembowski*, [red. t.: W. A. Dżakow, S. Kieniewicz, W. Śliwowska; dokumenty do druku przygotowali: W. A. Dżakow et al.], Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981
- Reychman J., *Konferencja w sprawie źródeł orientalnych do historii Europy wschodniej i środkowej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 3, 1958, s. 332
- Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. W. Heinemeyer, Marburg–Köln 1978
- Richtlinien für die Regestierung von Urkunden*, hrsg. v. Arbeitskreis für Editionsgrundsätze, „Blätter für deutsche Landesgeschichte”, Jg. 101, 1965, s. 1–7
- Rocznik świętokrzyski*, wyd. A. Rutkowska–Płachcińska, Kraków 1996 (Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2, t. 12)

- Rok B., *Uwagi nad problemem edytorstwa relacji podróżniczych czasów wczesnonowożytnych*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 159–167
- Rok pierwszy. *Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach (luty–grudzień 1945)*, red. B. Binaszewska, P. Rybarczyk, wstęp P. Rybarczyk, wyb. i oprac. K. Bartosik i in., Warszawa–Bydgoszcz–Gdańsk 2010
- Rokosz Zebrzydowskiego, *materyały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacya i rokosz w dawnym prawie polskim*, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1893 (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 9–12)
- Roloff H.–G., *Karl Lachmann, seine Methode und die Folgen*, [w:] *Geschichte der Editionsverfahren vom Altertum bis zur Gegenwart im Überblick. Ringvorlesung*, hrsg. v. H.–G. Roloff („Berliner Beiträge zur Editionswissenschaft”, 5, 2003), s. 9–35
- Rott–Żebrowski T., *Historia pisma ruskiego*, Lublin 1987 (wyd. 2 rozsz.)
- Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*, oprac. i wyd. S. Roman, A. Vetulani, Wrocław–Kraków 1959
- Rywalizacja katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621. Źródła do dziejów reformacji w Prusach Królewskich*, zeb. i oprac. A. Szorc, Olsztyn 2002 (Fontes Historiae Ecclesiasticae Nr 1)
- Schieffer R., Schaller H. M., *Briefe und Briefsammlungen als Editions Aufgabe*, [w:] *Beiträge der Monumenta Germaniae Historica zum 31. Deutschen Historikertag in Mannheim, Mittelalterliche Textüberlieferungen und ihre kritische Aufarbeitung*, München 1976, s. 60–70
- Schmauch H., *Nicolaus Copernicus und die preussische Münzreform*, Braunsberg 1940
- Schultze J., *Grundsätze für äußere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, „Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine”, Jg. 78, 1930, Nr 1–3, s. 37–45
- Schultze J., *Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutsche Geschichte*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte”, Bd. 98, 1962, s. 1–11
- Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1–5, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861–1874; Bd. 6, hrsg. v. W. Hubatsch, bearb. v. U. Arnold, mit einer Einl. v. E. Maschke, Frankfurt am Main 1968
- Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd. 1–17, hrsg. v. G. A. Stenzel, F. Wachter, H. Markgraf i in., Breslau 1835–1902
- Seidl J., *Schriftbeispiele des 17. bis 20. Jahrhunderts zur Erlernung der Kurrentschrift. Übungstexte aus Perchtoldsdorfer Archivalien*, Perchtoldsdorf 1996
- Seklucjan J., *Wybór pism*, oprac. S. Rospond, Olsztyn 1979
- Semkowicz W., *Franciszek Piekosiński jako wydawca źródeł*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 22, 1908, s. 188–218
- Semkowicz W., *Paleografia łacińska*, Kraków 1951
- Semkowicz W., *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski*, „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”, t. 2, 1919, s. 173–189
- Semkowicz W., *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, oprac. naukowe B. Wyrozumka, Kraków 1999
- Semkowicz W., *Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy*, cz. 1: *Dokumenty*, Zakopane 1932; cz. 2: *Listy i akta*, Zakopane–Warszawa 1939
- Sickel T., *Programm und Instructionen der Diplomata–Abtheilung*, „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde”, Bd. 1, 1876, s. 427–482
- Siemieński J., *Metodologia wydawnictw*, „Przegląd Historyczny”, t. 23, 1922, z. 2, s. 110–111
- Siemieński J., *Symbolika wydawnicza, projekt ujednostajnienia*, „Roczniki Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 1, 1927, z. 1A, ss. 48
- Simmler F., *Prinzipien der Edition von Texten der Frühen Neuzeit aus sprachwissenschaftlicher Sicht*, [w:] *Probleme der Edition von Texten der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. L. Mundt, U. Seelbach, Tübingen 1992 („Beihefte zu Editio”, Bd. 3), s. 36–127
- Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi*

- Litewskiej i ościennych im krajów*, t. 1–2, zeb. i w treści opisał I. Daniłowicz z pozgonnych rękopismów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego, wyd. J. Sidorowicz, Wilno 1860–1862
- Skolimowska A., *List jako źródło historyczne i materiał do korpusu tekstów autorskich. Edycja korespondencji Jana Dantyszka*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 97–103
- Skolimowska A., Turska M., *Corpus of Ioannes Dantiscus' Texts & Correspondence. Digital edition of Renaissance sources*, [w:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, unter Mitarb. v. K. Kopiński, Toruń 2011, s. 229–250
- Skowrońska-Kamińska R., *Posłowie wielkich miast pruskich w latach 1411–1454. Przyczynek do funkcjonowania mieszczańskich elit politycznych w średniowieczu*, Malbork 2007
- Słoń M., *Digitale Edition der Ausheberregister aus der Wojewodschaft Kalisch des 16. Jahrhunderts*, [w:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki, unter Mitarb. v. K. Kopiński, Toruń 2011, s. 393–405
- Słoń M., *Zur Edition der Grundbücher einer mittelalterlichen Grosstadt. Die Breslauer Schöffebücher*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004, Historiographie, Briefe und Korrespondenzen, Editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2006, s. 309–321
- Słowo o pulku Igorowym*, przeł. i oprac. J. D. Wagilewicz, do dr. przygot. O. Kupczyński, Przemyśl 1999
- Smolińska Z., *Powroty do przeszłości. Toruń w fotografii i fotogramach artystycznych ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2010
- Spoleczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku*, dokumenty do dr. przygot. W. A. Djakow, W. Śliwowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984
- Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, red. nauk. S. Stanisławska, Warszawa 1965
- Sprawy Prus Książęcych za Zygmunta Augusta w r. 1566–1568: dyaryusz trzykrotnego poselstwa komisarzy królewskich*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1879 („Źródła Dziejowe”, t. 7); CD-ROM, 2003
- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887
- Stalin a Powstanie Warszawskie*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem T. Strzembosz, dokumenty przeł. W. Materski, Warszawa 1994 (Z archiwów sowieckich, t. 4)
- Stan wojenny w Polsce. Dokumenty i materiały archiwalne 1981–1983*, pod kier. naukowym T. Walichnowski, Warszawa 2001
- Stanisława księcia Poniatowskiego Diariusz podróży w roku 1784 w kraje niemieckie przedsięwziętej*, wyd. J. Wijaczka, Kielce 2002
- Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907
- Stanisława Temberskiego roczniki 1647–1656*, wyd. W. Czermak, Kraków 1897
- Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 1: *poprzedzone wywodem historyczno-krytycznym tak zwanego Prawodawstwa Wiślickiego Kazimiérza Wielkiego w texcie ze starych rękopism krytycznie dobranym*, wyd. A. Z. Helcel, Warszawa 1856; t. 2: *z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich Ziemi Krakowskiej*, wyciągnął i wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1870
- Starowolski S., *Monumenta Sarmatarum Beatae Aeternitati*, Kraków 1655
- Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, ed. J. Muczkowski, Cracoviae 1849
- Statuta synodalia episcoporum cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus manu scriptis typis mandata, additis statutis Vielunii et Calissii i a. 1420 conditis (et ex rarissimis editionibus — etiam authenticis — nunc iterum editis)*, ed. U. Heyzmann, Cracoviae 1875
- Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434–1770*, wyd. T. Esman, Z. Guldon, Bydgoszcz 1963
- Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej*, z materiałów przysposobionych przez S. Chodyńskiego wydał i bibliografią ustawodawstwa kapitulnego w Polsce poprzedził J. Fijałek, Kraków 1915/1916

- Statuty kapituły norbertańskiej z r. 1340 w tłumaczeniu polskim z r. 1541*, wyd. M. Karaś, Z. Perzanowski, Kraków 1970
- Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2: *Statuty Wielkopolskie*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Warszawa–Poznań 1982
- Statuty synodalne wieluńsko–kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego uzupełnili i wyd. J. Fijalek, A. Vetulani, Kraków 1915–1920–1951
- Statuty synodalne krakowskiego biskupa Jana Konarskiego z 1509 roku*, oprac. J. Sawicki, Kraków 1945
- Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, przy współpracy M. Farbiszewski, Warszawa–Toruń 1990
- Statystyka Departamentu Bydgoskiego ułożona w kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1972
- Stählin O., *Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritische Ausgaben*, Leipzig–Berlin 1914
- Stefan Batory pod Gdańskiem w 1576–77 r. Listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877 („Źródła Dziejowe”, t. 3)
- Stefana Franciszka z Proszcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego księga pamiątkowa wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, wyd. W. Seredyński, Kraków 1875
- Stelmach R., *Listy i dokumenty Jagiellonów w WAP we Wrocławiu (1413–1503)*, Teki Archiwalne, t. 18, 1981, s. 11–42
- Stroh F., *Handbuch der germanischen Philologie*, Berlin 1952
- Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Królestwie Polskim. Gustaw Ehrenberg i „Świętokrzyżcy”*, [red. t. W. A. Djakow, S. Kieniewicz, W. Śliwowska], Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978
- Stróżyk P., *Źródła ikonograficzne w badaniu źródłoznawczym na przykładzie drzwi gnieźnieńskich. Heureka i krytyka zewnętrzna*, Poznań 2011
- Sturm H., *Unsere Schrift. Einführung in die Entwicklung ihrer Stilformen*, Neustadt a.d. Aisch 1961
- Sucheni–Grabowska A., *W sprawie publikacji akt sejmikowych stanów pruskich*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 9, 1964, s. 231–232
- Sucheni–Grabowska A., *W sprawie wydawania źródeł nowożytnych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 7, 1962, s. 125–134
- Sucheni–Grabowska A., *Z prac Komisji Wydawnictw Źródłowych IH PAN*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 4, 1959, s. 225–226
- Sumariusz dokumentów Kamery Wojny i Domen w Białymstoku 1796–1807*, oprac. A. Gawroński, Białystok 2006
- Sumariusz Ksiąg Metryki Koronnej*, cz. 6, *Księgi z czasów panowania Henryka Walezego 1573–1574. Księgi III–III2–III3. Wersja 1.0.0 CD-ROM*, regesty i indeks rzeczowy oprac. M. Woźniakowa, indeks nazw własnych oprac. H. Wajs, skanowanie J. Zieliński, integracja danych i oprogramowanie D. Glinka, K. Narojczyk, koordynacja projektu H. Wajs, Warszawa 2001
- Sumariusz Metryki Koronnej. Seria nowa*, t. 1: *Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635 ze zbiorów sztokholmskiego Riksarkivet sygnatura Skokloster E[nskilda] 8636*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 1999; t. 2: *Księga wpisów kanclerza Jana Zamoyskiego MK 133 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, lata 1587–1595*, red. W. Krawczuk, oprac. A. Kot, W. Krawczuk, M. Kulecki, A. Sokół, G. Spyrka, Kraków 2001; t. 4: *Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588–grudzień 1590 MK 135 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, Warszawa 2010
- Supliki chłopskie XVIII wieku. Z archiwum prymasa Michała Poniatowskiego*, wyd. J. Leskiewicz, J. Michalski, wstępem opatrzył S. Arnold, Warszawa 1954
- Supruniuk M. W., *Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem*, Toruń 2012
- Süss H., *Deutsche Schreibrschrift lesen und schreiben lernen*, Augsburg 1995
- Szamotołska księga ławnicza z lat 1567–1579. Staatsbibliothek zu Berlin–Preußischer Kulturbesitz Ms. boruss. fol. 1002*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Szamotoły 2010 (na końcu tomu CD-ROM zatytułowany: *Liber scabinorum civitatis Schamotouli a. 1567–1579*)

- Szczuczko W., *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1995 (wyd. 2)
- Szelińska W., Tomaszewicz J., *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, cz. 1: *Dokumenty z lat 1148–1506*, Kraków 1975
- Szesnaście nie drukowanych dokumentów wystawionych przez arcybiskupa Janisława w latach 1319–1341, oprac. i wyd. ks. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 51, 1985, s. 347–372
- Szorc A., *Z problematyki edytorskiej korespondencji Hozjusza*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 33, 1988, s. 147–165
- Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983 (wyd. 4)
- Szymański J., *Potrzeby i możliwości polskiej epigrafiki*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. 2: *materiały na II konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice–Wisła 26–29 V 1973, red. J. Szymański, Katowice 1973, s. 63–77
- Szymański J., *Źródłoznawstwo i edytorstwo źródeł historycznych*, [w:] *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Poznań 6–9 września 1984 roku*, cz. 2: *Sprawozdania z sympozjów*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 197–203
- Św. *Wojciecha biskupa i męczennika, żywot pierwszy*, wyd., wstępem i komentarzem opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1962 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 4, cz. 1)
- Św. *Wojciecha biskupa i męczennika, żywot drugi, napisany przez Brunona z Kwerfurtu*, wyd., wstępem i komentarzem opatrzyła J. Karwasińska, Warszawa 1969 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 4, cz. 2)
- Tabliczki woskowe miasta Torunia, ok. 1350 — I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980
- Tandecki J., *Źródła do dziejów miast pomorskich do końca XVIII wieku*, [w:] *Stan badań i potrzeby edycji źródłowych dla historii Pomorza i innych krajów południowej strefy bałtyckiej. Materiały konferencji ogólnopolskiej z 25–26 listopada 1994 r. w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 1995, s. 51–67
- Tazbir J., *Edytorskie potknięcia*, Gdańsk 1997
- Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998
- Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX w.*, kier. nauk. J. Wisłocki, koordynacja projektu A. Bieniaszewski, tł. ang. M. Świca, R. T. Prinke, Kórnik–Poznań 1997 [CD ROM, wersja 1.2.0 dla Windows]
- Teki A. Pawińskiego*, t. 1: *Liber quitantiarum Alexandri regis ab a. 1502 ad 1506*; t. 2: *Liber quitantiarum regis Casimiri ab a. 1484 ad 1488*; t. 3–4: *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. 1–2, Warszawa 1897; t. 5: *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. 1, Warszawa 1898; t. 6: *Dyaryusze sejmowe*, cz. 1: *1581, 1681, 1726*, Warszawa 1900; t. 7: *Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418–1424*, Warszawa 1905
- Tekstologia*, cz. 1–2, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska–Bartmińska, Lublin 2004 (Współczesna polszczyzna, t. 4–5)
- Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perlakowski, Kraków 2011 (Studia edytorskie, t. 1)
- Testamenty Jana, Tomasza i Jana „Sobiepana” Zamoyskich*, oprac. W. Kaczorowski, Opole 2007
- Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1709*, oprac. A. Falniowska–Gradowska, Kraków 1997
- Thumser M., *Verfahrenweisen bei der Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (13.–16. Jahrhundert)*, [w:] *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert)*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, D. Heckmann, Toruń 2001, s. 13–34
- Thumser M., *Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, Digitale Edition — Projekte*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2008, s. 13–19
- Thumser M., *Zurück zu Lachmann? Alte und neue Wege bei der Edition der ‚Epistole et dictamina Clementis Pape Quarti‘*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie*,

- Briefe und Korrespondenzen, editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2006, s. 215–231
- Timpanaro S., *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, Hamburg 1971
- Tomaszewicz J., *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, cz. 2: Dokumenty z lat 1506–1828*, Kraków 1991
- Tomczak A., *Carthographiae Torunensis exempla*, Toruń 1979
- Tomczak A., „*Takie były początki...*” *O pierwszych inicjatywach edytorskich w Polsce po 1945 roku*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 11–21
- Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, oprac. M. Arszyński i in., Toruń 1998
- Toruń i my 1945–1989*, red. K. Nemere–Czachowska, H. Czachowski, aut. fot. M. Bernaciak i in., aut. tekstu M. Filar, S. Sikora, Toruń 2000
- Toruń. Miasto i ludzie na dawnej fotografii (do 1939 roku)*, przygot. M. Arszyński i T. Zakrzewski, red. M. Biskup, Toruń 1995
- Transakcje chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej (w. XVI–XVIII)*, wyboru dokonał i do druku przygotował J. Deresiewicz, Warszawa 1959
- Trzaska F., *Podstawy techniki wydawniczej*, Warszawa 1987
- Tych F., *Problematyka wydawnictw źródłowych z zakresu historii najnowszej*, „*Z Pola Walki*”, R. 6, 1963, nr 1–2 (21–22), s. 287–301
- Tymieniecki K., *Charakter naukowej działalności Stanisława Smolki (1854–1924)*, „*Życie i Myśl*”, R. 1, 1950, s. 476–509
- Ukonstytuowanie Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (dokumenty)*, Lublin 1945
- Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671*, wyd. X. Liske, „*Archiwum Komisji Historycznej AU w Krakowie*”, t. 1, 1878, s. 183–261
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Toruń 1995
- Urbarze dóbr zamkowych Górnego Śląska z lat 1571–1640*, oprac. i przygot. do dr. R. Heck, J. Leszczyński i J. Petráň, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963
- Urbarze dóbr zamkowych opolsko–raciborskich z lat 1566 i 1567*, wyd. R. Heck, J. Leszczyński, Wrocław 1956
- Urbarze śląskie z końca XVIII wieku*, wyboru dokonali i do dr. przygot. K. Orzechowski i Z. Szkulatowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961
- Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, wyd. W. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, t. 1: 1807–1808, Warszawa 1964; t. 2: 1809–1810, Warszawa 1964; t. 3: 1811–1812, Warszawa 1967; t. 4: 1812–1813 i uzupełnienia 1808–1810, Warszawa–Łódź 1969
- Ustrój hierarchiczny Kościoła. Wybór źródeł*, red. i oprac. W. Kacprzyk, M. Sitarz, Lublin 2006
- Verdenhalven F., *Die deutsche Schrift. Ein Übungsbuch*, Neustadt an der Aisch 1989
- Vetulani A., *W sprawie zasad wydawniczych materiału zapiskowego*, „*Czasopismo Prawno–Historyczne*”, t. 11, 1959, z. 1, s. 157–165
- Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430*, zeb. i wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986
- Volumina Legum, przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*, t. 1–8, Petersburg 1859–1860; t. 9, Kraków 1889
- Volumina Legum*, t. 10: *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 roku*, wyd. Z. Kaczmarczyk, przy współudziale J. Matuszewskiego, M. Sczanieckiego i J. Wąsickiego, Poznań 1952
- Walberg E., *Prinzipien und Methoden für die Herausgabe alter Texte nach verschiedenen Handschriften. Eine Orientierung*, „*Zeitschrift für romanische Philologie*”, Bd. 51, 1931, s. 665–678
- Waldhoff S., *Amtsbuchedition zwischen bewährter editorischer Praxis, gestiegenen Ansprüchen und neuen technischen Möglichkeiten*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik — Amtsbücher, digitale Edition — Projekte*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarb. v. A. Thumser, Toruń 2008

- Wenta J., *Kilka uwag o sytuacji nauk pomocniczych w Niemczech. Na marginesie książki Hansa Wenera Goetza „Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven von der Mittelalterforschung”*, Darmstadt 1999, „Studia Źródłoznawcze”, t. 41, 2003, s. 132–134
- Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*, zebrali i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, t. 1: *Roty poznańskie*, Poznań–Warszawa–Wrocław 1959; t. 2: *Roty pyzdrowskie*, Poznań–Warszawa–Wrocław 1959; t. 3: *Roty kościańskie*, Warszawa 1967; t. 4: *Roty kaliskie*, Warszawa 1974; t. 5: *A. Roty gnieźnieńskie. B. Roty konińskie*, Warszawa 1981
- Wierzbicki L. A., *Edycje relacji pamiętnikarskich do czasów panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perlakowski, Kraków 2011, s. 185–190
- Wieś polska w latach wielkiego kryzysu, 1929–1935. Materiały i dokumenty*, oprac. J. Ciepielewski, Warszawa 1965
- Wilkiere poznańskie*, oprac. i wyd. W. Maisel, cz. 1: *Administracja i sądownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; cz. 2: *Handel, rzemiosło i rolnictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; cz. 3: *Organizacja cechowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969
- Władysława IV. Krola Polskiego W. Xiążęcia Lit. etc. Listy i inne pisma urzędowe, które do znakomitych w kraju mężów, z kancelaryi król. wychodziły; w których tak sprawy państwa publiczne jako i prywatne królewskie, są traktowane. Materyał dziejowy, z rękopismów zeb. A. Grabowski*, Kraków 1845
- Wojciechowska Z., *Akta miasta Leszna. Instytucje tworzące akta* [<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=100511&from=&dirids=1&tab=1&lp=9&QI=>; odczyt 26.10.2012]
- Wojtowicz J., *Dziennik tkacza toruńskiego Johanna Gottlieba Kadacha — źródło wiedzy o Toruniu z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 59, 1994, z. 4, s. 89–105
- Wolff A., *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 155–184 [zob. Załącznik 2]
- Wójtowicz M., *Początki pisma słowiańskiego*, Poznań 2000
- Wrocławskie księgi szosu z lat 1370–1404 = Libri exactionis civitatis Wratislaviensis de annis 1370–1404. Editio = Die Schoßbücher der Stadt Breslau von 1370 bis 1404. Edition*, wyd. M. Gołński, Wrocław 2008
- Wroński S., *Zagadnienie edytorstwa publikacji źródłowych*, [w:] *Problemy edytorstwa. Materiały seminarium zorganizowanego przez PWN w październiku 1970 r.*, Warszawa 1971, s. 134–139
- W walce o sojusz robotniczo–chłopski. Wybór dokumentów i materiałów 1944–1949*, zespół red. W. Góra i in., Warszawa 1963
- Wybór zapisek sądowych kaliskich z lat 1409–1416*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1885
- Wybór źródeł do Powstania Listopadowego*, wyd. J. Dutkiewicz, Wrocław 1957
- Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330*, wyd. T. Trzebiński, „Zapiski TNT”, t. 10, 1936, nr 5–6, s. 186–196
- Wypadki majowe 1891 roku w Żyrardowie. Wydawnictwo źródeł*, zeb. i oprac. H. Rappaport, Warszawa–Łódź 1973
- Zakrzewski W., *Jak należałoby wydawać zbiory listów i aktów historycznych z wieku 16go lub późniejszych. Referat odczytany na posiedzeniu komisji historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie d. 24 marca 1877 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania Akademii Umiejętności Wydział Historyczno–Filozoficzny”, Seria I, t. 7, 1877, Dodatek s. I–XXX
- Z archiwów sowieckich*, t. 1: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, dokumenty przeł., oprac. oraz wstępem i przypisami opatrzył W. Materski, Warszawa 1992; t. 2: *Armia Polska w ZSRR 1941–1942*, dokumenty przeł., oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem W. Materski, Warszawa 1992; t. 3: *Konflikty polsko–sowieckie 1942–1944*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem W. Roszkowski, tł. dokumentów W. Materski, Warszawa 1993; t. 4: *Stalin a Powstanie Warszawskie*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem T. Strzembosz, dokumenty przeł. W. Materski, Warszawa 1994; t. 5: *Powrót żołnierzy AK z sowieckich łagrów*, dokumenty oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem A. Paczkowski, dokumenty przeł. W. Materski, Warszawa 1995

- Zásady pro vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*, Kolektiv autorů pod vedením I. Štovička, Praha 2002
- Zasady wydawania staropolskich źródeł historycznych XVI–XVIII wieku: strona językowa tekstu źródłowego*, oprac. H. Turska, Warszawa 1966, msp. powielony
- Zasady wydawania tekstów staropolskich. Materiały dyskusyjne*, [w:] *Z badań nad literaturą staropolską. Program i postulaty*, Wrocław 1952, s. 54–98
- Ząbkowski F., *Teorya sztuki drukarskiej zastosowana do praktyki*, Warszawa 1832
- Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S. M. Szacherska, t. 1: *1065–1495*, Warszawa 1975, t. 2: *1495–1586*, Warszawa 1987
- Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1: *Dokumenty z lat 1257–1420*, wyd. S. Kuraś, Wrocław–Warszawa 1962; cz. 2: *Dokumenty z lat 1421–1441*, wyd. S. Kuraś, Wrocław–Warszawa 1963; cz. 3: *Dokumenty z lat 1442–1450*, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1969; cz. 4: *Dokumenty z lat 1211–1400*, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska–Kuraś, Wrocław 1969; cz. 5: *Dokumenty z lat 1401–1440*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1970; cz. 6: *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1974; cz. 7: *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418–1434*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1975; cz. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442*, wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1975
- Zbiór dokumentów zakonu oo. Paulinów w Polsce*, oprac. ks. J. Fijałek, z. 1: *1328–1464*, Kraków 1938
- Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece Hr. Przeddzieckich w Warszawie*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1890
- Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie*, [przedm. E. Janota, oprac. F. Piekosiński], Kraków 1865
- Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego*, Seria 1: *Zabytki z wieku XVI-go*, Wilno 1925
- Zdrenka J., *Inskrypcje na zabytkach Rugii do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2001
- Zdrenka J., *Uwagi epigrafika na temat ostatnich edycji inskrypcji w Polsce*, „*Studia Epigraficzne*”, t. 2, 2006, s. 7–14
- Zielińska Z., *Korespondencja Stanisława Augusta z Katarzyną II — problemy edytorskie*, [w:] *O edytorstwie źródeł osiemnastowiecznych*, [red. M. Cieński i in.], Warszawa 2011, s. 11–25 („*Wiek Oświecenia*”, t. 27, 2011)
- Zielińska–Melkowska K., *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, red. Z. Zdrójkowski, przeł. W. Wróblewski, Toruń 1986
- Zielińska–Melkowska K., *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.)*, Toruń 1984
- Zientara W., *Gottfried Lengnich, ein Danziger Historiker in der Zeit der Aufklärung*, Tl. 1–2, Toruń 1995–1996
- Z problemów edytorstwa i zagadnień wydawniczych*, cz. 1: *Wybór tekstów naukowych dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*, wybór i oprac. J. Jarowiecki, B. Pietrzyk, M. Zięba, Kraków 1981
- Zródła do dziejów polskich*, t. 1, wyd. A. Grabowski i A. Przeddziecki, Wilno 1843; t. 2, wyd. M. Malinowski i A. Przeddziecki, Wilno 1844
- Zwierzykowski M., *Wydawanie akt sejmikowych Rzeczypospolitej szlacheckiej — dorobek edytorski oraz refleksje nad klasyfikacją źródeł do dziejów osiemnastowiecznych sejmików*, [w:] *O edytorstwie źródeł osiemnastowiecznych*, [red. M. Cieński i in.], Warszawa 2011, s. 26–46 („*Wiek Oświecenia*”, t. 27, 2011)
- Zwycięzcy za drutami. Jeńcy polscy w niewoli (1919–1922). Dokumenty i materiały*, oprac. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1995
- Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej (1386–1815)*, wyd. J. Lechicka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963
- Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski*, t. 1: *Polityka Rosyi i Prus wobec Polski od początków Sejmu Czteroletniego do ogłoszenia Konstytucji Trzeciego Maja 1788–1791*, wyd. B. Dembiński, Lwów 1902
- Źródła do dziejów wojny polsko–rosyjskiej 1830–1831 r.*, wyd. B. Pawłowski, t. 1: *Od 30 listopada 1830 do 4 marca 1831 r.*, Warszawa 1931; t. 2: *Od 5 marca do 11 maja 1831 r.*, Warszawa 1932; t. 3:

- Od 12 maja do 15 lipca 1831 r.*, Warszawa 1933; t. 4: *Od 16 lipca do 8 października 1831 r. oraz uzupełnienia*, Warszawa 1935
- Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770*, wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni–Grabowska, H. Szwanowska, [red. nauk. S. Herbst], Warszawa 1963
- Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770. Indeksy*, indeks osobowy oprac. J. Rutkowska, R. Zdziarska, indeks rzeczowo–topograficzny oprac. H. Szwanowska, Z. A. Wójcik, [red. nauk. S. Herbst], Warszawa 1965
- Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678*, wyd. F. Pułaski, Warszawa 1907 (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 20–22)
- Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy*, [t.] 1: *Wyjątki z pism religijnych i prawnych XI–XIII w.*, oprac. F. Kupfer, T. Lewicki, Warszawa–Wrocław 1956
- Żytkowicz L., *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Geneza i realizacja wydawnictwa*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18, 1973, s. 191–197
- Żytkowicz L., *Prace nad wydawnictwem lustracji królewskich*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 66, 1959, nr 1, s. 269–272
- Żywot pięciu braci pustelników [albo] Żywot i męczeństwo Benedykta, Jana i ich towarzyszy. List Brunona do króla Henryka, napisany przez Brunona z Kwerfurtu*, przygot. do dr. i komentarzem opatrzyła J. Karwasieńska, Warszawa 1973 (*Monumenta Poloniae Historica Nova Series 2*, t. 4, cz. 3)
- Żywot św. Stefana króla Węgier czyli kronika węgiersko–polska*, przeł., wstępem i koment. opatrzył R. Grzesik, Warszawa 2003

NETOGRAFIA

- <http://www.getto-chronik.de/pl> [odczyt 23.11.2012]
- <http://teki.bkpan.poznan.pl/> [odczyt 26.07.2013]
- http://teki.bkpan.poznan.pl/index_informacje.html [odczyt 29.10.2012]
- <http://dlibra.psnc.pl/> [odczyt 26.07.2013]
- <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra> [odczyt 26.07.2013]
- <http://www.bn.org.pl/katalogi-i-bibl...liografia-dokumentow-elektronicznych> [odczyt 10.01.2013]
- http://yo-lobo.eu/fraktura_a_kurent/ [odczyt 27.07.2013]
- <http://www.kortekst.pl/redakcja-korekta-tekstow/znaki-korektorskie/> [odczyt 27.07.2013]
- <http://www.abcwizytowki.pl/znaki-korektorskie/> [odczyt 27.07.2013]
- <http://www.muehle-com.de/HP-Tools/html/abkuerzungen.html> [odczyt 27.07.2013]
- http://www.sciaga.pl/tekst/40655-41-skroty_lacinskie [odczyt 27.07.2013]
- <http://www.skrotylacinskie.rafallepik.pl/> [odczyt 27.07.2013]
- <http://jezuici.krakow.pl/Bibl/enc/enc13.htm> [odczyt 27.07.2013]

ZAŁĄCZNIK 1.

Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych,
oprac. Komisja Historyczna PAU przy współudziale Towarzystw
Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie,
„Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności”,
Ser. 2, t. 2, 1930, s. 1–40 [bez przykładów stosowania]

INSTRUKCJA WYDAWNICZA

Ujednostajnienia metody wydawniczej dla polskich źródeł średniowiecznych i dostosowania jej do najlepszych wzorów praktyki zachodniej domagają się nie tylko potrzeby naszej nauki, ale także wzgląd na naukę zagraniczną, która sięgając do polskich wydawnictw źródłowych, spodziewać się w nich będzie porządku, ustalonego w duchu zasad stosowanych na Zachodzie dla tego rodzaju wydawnictw. W tej myśli Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, przy współudziale Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie, ogłasza niniejszą instrukcję wydawniczą. Ułożona ona jest na podstawie projektu, przedłożonego przez prof. Władysława Semkowicza, a przedyskutowanego w wybranej w tym celu z łona tejże Komisji osobnej podkomisji, a następnie w specjalnych komisjach wspomnianych Towarzystw Naukowych; po uwzględnieniu i uzgodnieniu przeważnej części ich cennych uwag. Komisja Historyczna na posiedzeniu swem dnia 17 grudnia 1924 r. przyjęła ustaloną przez podkomisję redakcję niniejszej instrukcji.

Cel instrukcji jest czysto praktyczny. Ogranicza się ona wyłącznie do techniki wydawniczej, t.j. do sposobu odtworzenia w druku tekstu źródła średniowiecznego (bez względu, na jego rodzaj) i do redakcji aparatu naukowego, mającego ułatwić historykowi korzystanie z drukowanego tekstu bez potrzeby sięgania do rękopiśmiennego pierwowzoru. Nie zajmuje się przeto ta instrukcja innemi zagadnieniami z zakresu metody wydawniczej, jak sprawą gromadzenia materiałów źródłowych, badania ich autentyczności, analizy przekazów źródłowych i sposobu ustalania tekstu (restytucji, emendacji). Tu obowiązują ogólne, znane każdemu uczonemu zasady krytyki historycznej, w ramach której nie podobna krępować wydawcy jakimikolwiek szczegółowymi przepisami, podobnie jak zupełną swobodę trzeba mu pozostawić w doborze, zakresie i układzie materiału źródłowego, gdyż to zależy od charakteru i rodzaju wydawnictwa.

O jednym wszakże trzeba pamiętać: że źródło historyczne może interesować historyków, a nawet niehistoryków z różnych punktów widzenia. Tak np. dokument może służyć jako źródło do historii politycznej, historii prawa i ustroju, stosunków gospodarczych i cywilizacyjnych, gdzie większą wagę przywiązuje się do samej treści jego wewnętrznej; ale np. krytyka dyplomatyczna nie mniejszą wagę przykładą do zewnętrznej strony dyplomu, nawet do pewnych właściwości pisowni, która też może przedstawiać niejakię znaczenie dla filologii średniowiecznej i językoznawstwa, nie mówiąc o nieokreślonych jeszcze celach, w których i inni uczeni zechcą w przyszłości korzystać z wydawnictwa źródła średniowiecznego. Mając te różne potrzeby i zainteresowania na oku, instrukcja pragnie pogodzić czysto praktyczny wzgląd ułatwienia w korzystaniu z tekstu, z naukowym wymogiem zachowania i niezacierania oryginalnego charakteru źródła; stąd ten kompromisowy jej charakter. Dla uniknięcia zaś szkodliwego szablonu, gdy chodzi tylko o ład

pewien w dziedzinie techniki wydawniczej, niektóre przepisy podane są w formie norm, nie bezwzględnie obowiązujących, lecz raczej wskazówek i zaleceń o charakterze fakultatywnym, które licząc się z danymi warunkami i potrzebami, nie mają zamiaru krępować zbytnio indywidualności i upodobań wydawcy.

Przy układaniu niniejszych wskazówek starano się nawiązać przede wszystkim do własnej tradycji, uwzględniając to, co doświadczenie i praktyka najwybitniejszych naszych wydawców wniosła do skarbcza nauki polskiej. Równocześnie jednak wzięto pod uwagę ustalone już w nauce zachodniej zasady wydawnicze, już to podane w przedmowach i stosowane w praktyce najlepszych wydawnictw zagranicznych (np. przedmowa T. Sickla do I tomu *Diplomatium in Monumenta Germaniae*, 1879 i 1884), już to zawarte w następujących nowszych instrukcjach ogólnych:

- 1) Redaktionsplan für das Urkundenbuch der Stadt und Landschaft Zürich, entworfen von Dr P. Schweizer und genehmigt durch die Commission. Zürich 1885.
- 2) Bestimmungen über die Herausgabe der Geschichtsquellen der Provinz Sachsen. Halle a. d. S. 1891.
- 3) Instruction pour la publication des textes historiques. Academie royale de Belgique. Bulletin de la Commission royale d'histoire, toma LXXXVI. IIe Bulletin. Bruxelles 1922.
- 4) Report on editing historical documents. Bulletin of the Institute of Historical Research. Vol. I. Numb. I. June 1923. London.

Ze względu na odrębny cel i charakter wydawnictw pomnikowych, prawnych i gospodarczych, zamieszczono niektóre wskazówki do wydawania takich źródeł w osobnym dodatku.

Ponieważ wydawca nie zawsze sam sporządza odpis i opis źródła, lecz posługuje się w tej pracy nie-raz pomocą mniej lub więcej wprawnych kopistów, którym daje odpowiednie wskazówki, instrukcja nie mając zamiaru krępować w tym względzie wydawców, jedynie tylko dla ułatwienia im tej rzeczy, podaje w osobnym dodatku wskazówki, jakichby się kopiści trzymać powinni, aby kopie ich odpowiadały jak najlepiej potrzebom wydawcy.

Dołącza się wreszcie kilka wzorów, objaśniających szereg przepisów niniejszej instrukcji.

INSTRUKCJA WYDAWNICZA DLA ŚREDNIOWIECZNYCH ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

Opracowała

Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności przy współudziale Towarzystw
Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie

UWAGI WSTĘPNE

W naszej praktyce wydawniczej nie ma dotąd ustalonych zasad, zwłaszcza w zakresie źródeł średniowiecznych, jeśli bowiem chodzi o źródła późniejsze, od XVI w. począwszy, to przynajmniej dla niektórych ich rodzajów istnieje doskonała instrukcja ś.p. prof. Wincentego Zakrzewskiego p.t. »Jak należałoby wydawać zbiory listów i aktów historycznych z wieku XVI lub późniejszych«¹. Natomiast dla źródeł wcześniejszych, średniowiecznych, nie posiadamy dotychczas takich wskazówek, toteż w wydawnictwach tych źródeł panuje pod wielu względami niepewność i rozbieżność metod wydawniczych, gdyż każdy wydawca szukał sobie własnych dróg i każdy wprowadzał inne zasady². Uwagi krytyczne o tych metodach, stosowanych u nas w wydawnictwach dyplomatycznych i o polemice stąd wynikłej, podał Dr Władysław Semkowicz w zbiorowej rozprawie pt. »Działalność naukowa Fr. Piekosińskiego«³.

¹ Rozprawy Akad. Umiej. Wydz. hist. filoz. VII (Kraków 1877). Dodatek str. I–XXX.

² Starał się te sprzeczne metody skoordynować prof. M. Handelsman w swej *Historyce Cz. I. Zasady metodologii historii* (Zamość 1921) 146–157, gdzie też podaje literaturę polską i zagraniczną tego przedmiotu.

³ *Kwartalnik Historyczny* XXII (Lwów 1908) 188–219.

Potrzebę ujednostajnienia zasad wydawniczych odczuto już od dawna za granicą i przez wydanie odpowiednich instrukcji starano się wprowadzić pewien ład i ustalić porządek w tej dziedzinie. Wprawdzie nie osiągnięto dotąd porozumienia w kierunku uzgodnienia zasad wydawniczych w całym świecie naukowym (mimo nawoływań o to ze strony Giry'ego, Krumbachera i in.), przecież jednak w praktyce ustalono cały szereg zasad, których przestrzegają najnowsze publikacje zagraniczne.

Rozdział I

Odtworzenie tekstu źródłowego w druku

A. Pisownia i interpunkcja

I. Zasady ogólne

1. Tekst drukowany winien ile możliwości jak najwierniej odtwarzać przekaz rękopiśmienny źródła. Od tej zasady istnieją dla pisowni i interpunkcji niżej wskazane wyjątki, uzasadnione potrzebą ułatwienia w czytaniu i zrozumieniu tekstu. Przepisy poniższe obejmują ze względu na jednolitość zasad wszystkie części przekazu: zarówno właściwy jego tekst, jak nadpisy oraz wszelkie zapiski marginesowe i dorsalne. Jeśli wydawnictwo średniowieczne obejmuje w jednym tomie i wiek XVI, zachować dlań należy te same zasady.
2. Skrócenia wszystkie należy z reguły rozwiązywać w całej pełni. Wyjątek stanowią:
 - a) Konwencjonalne skrócenia, jako to: etc. (et cetera), ss. (subscripti), mp. (manu propria), NB. (Nota Bene, tylko w rękopisach).
 - b) Powtarzające się często w danym źródle, zwłaszcza w rachunkach wyrazy techniczne, szczególnie w zakresie pieniędzy, miar i wag, np. den. (denarius), fer. (ferto), (floreus), gr. (grossus), scot. (scotus), sol. (solidus); dla funta (libra) znak lb. Podobnie jeśli często się powtarza: ord. (ordinis).
 - c) Powtarzające się zwłaszcza w późniejszych źródłach wyrazy służące do oznaczenia dostojęstwa lub tytułu, np. Ill^{is} (Illustris), Ill^{mus} (Illustrissimus), M^{tas} (Maiestas), R^{us} (Reverendus), R^{mus} (Reverendissimus), S^{mus} (Sanctissimus), S^{tas} (Sanctitas), Ser^{mus} (Serenissimus), Ser^{tas} (Serenitas), V.^{Pti} (Vestrae Paternitati). Wyrazy te można także skracać przez ściągnięcie (kontrakcję): M^{tas}, Stas. Skrząc jednak te wyrazy, należy je podać w każdej jednostce wydawniczej pierwszy raz w pełnej formie. — Za pomocą siglów skraca się nadto: B. (Beatus), BB. (Beati), S. (Sanctus), SS. (Sancti). We wszystkich tych wypadkach, w razie częstego użycia większej ilości skrótów, należy ich wykaz objaśniający podać na początku wydawnictwa, bezpośrednio przed tekstem.
 - d) W datach należy pozostawić, zgodnie z pisownią przekazu, określenia rzymskiego kalendarza w formie skróconej: kal., non., id., jeżeli nie można być pewnym, w jakiej formie i w którym przypadku pisarz zamierzał ich użyć.

Imiona własne, podane w przekazie źródłowym tylko początkowymi literami (sigłami), należy w razie zupełnej pewności uzupełnić w tekście, zamieszczając uzupełnioną część w nawiasie np. W(la-dislaus). Jeśliby jednak wydawca miał w tym względzie jakąkolwiek wątpliwość, pozostawi w tekście tę literę początkową, a przypuszczalne rozwiązanie imienia poda w przypisku do tekstu.

W razie, gdyby rozwiązanie nieregularnie skróconego wyrazu sprawiało wydawcy trudności lub budziło wątpliwości, należy w tekście podać domniemaną lekcję, w przypisku zaś formę skrócenia w druku wiernie odtworzyć, zaznaczając przytem inne możliwe rozwiązania.

Silnie skrócone części wyrazów, zwłaszcza końcówki łacińskie gerundiów i participiów, których forma budzi wątpliwość, rozwiązuje się w nawiasach okrągłych, np. venden(dum) lub venden(di), reservan(do) lub reservan(tes).

Pisownię skróconych wyrazów należy w razie wątpliwości (np. gra = gratia lub gracia, lra = litera lub littera) zastosować do zasad ortograficznych danego pisarza albo też danej kancelarii, w braku zaś jakichkolwiek wskazówek, do praktyki odpowiedniego miejsca i czasu.

3. Wielkie litery. W użyciu liter wielkich stosować należy praktykę nowoczesną, bez względu na pojawianie się ich w źródłach wieków średnich, w których nie było w tej mierze żadnych ustalonych zasad. Pisz się przeto wielką literę:
- Po kropce, rozpoczynając nowe zdanie; po dwukropku tylko wtedy, jeśli następuje po nim cudze zdanie (np. cytaty biblijny lub tekst statutowy).
 - Imiona własne osób, nazwy topograficzne (miast a zarazem ulic, bram miejskich, a dalej wsi, rzek, jezior itd.) oraz nazwy narodów i państw. W złożonych nazwach państw imię pospolite pisze się małą literą (np. regnum Poloniae, magnus ducatus Lithuaniae). Te wyrazy pospolite piszą się jednak wielką literą, jeśli zastępują nazwy państw lub krajów (np. Regnum, Respublica, Corona w znaczeniu Polski, Magnus Ducatus w znaczeniu Litwy).
 - Przymiotniki łacińskie utworzone od imion własnych (np. episcopus Cracoviensis, grossorum Polonicalium).
 - Tytuły dostojnych osób, ale tylko w allokucjach np. R^{mc} Pater, V. Regia M^{tas} (Vestra Regia Maestas). Jeśli o nich mówi się w trzeciej osobie, tytuły te daje się małą literą.
 - Grupa wyrazów religijnych oraz związane z nimi przymiotniki, jak Deus, Deus Omnipotens, Dominus (w znaczeniu Deus), Beata (także Gloriosa, Sancta) Maria Virgo, Ecclesia w znaczeniu Kościoła powszechnego (ale także Ecclesia Orientalis), Sedes apostolica i t. p. Wszystkie sakramenta pisze się małą literą, dużą tylko Eucharistia, Corpus (Sanguis) Domini.
 - Nazwy niedziel, świąt i czasów kościelnych (np. dominica Letare, Ascensio Domini, dies Cinerum, Quadragesima, Adventus itd.).
 - Nazwy zakonów: Cistercienses, Fratres Minores, Fratres Predicatores, ale ordo S. Francisci.
- Nazwy miesięcy i tygodni oraz określenia rzymskiego kalendarza (kalendae, idus, nonae) pisać należy małą literą. Małymi też literami rozpoczyna się w dokumentach formuły protokołu, jak formułę obwieszczającą, następującą bezpośrednio po intytulacji, np. Sigismundus... significamus... quomodo. Podobnie: Actum... praesentibus i t. p. (w rubryce świadków).
4. Cyfry winny być bez zmiany wzorowane na przekazie źródłowym. Należy więc zachować w druku cyfry rzymskie (duże lub małe), arabskie, słowami wyrażone, lub w połączeniu dwa a nawet trzy systemy powyższe, stosownie do tego, jak są podane w źródle. Cyfry rzymskie w datach zachowują nadpisane końcówki ablativu, np. M^oCCC^oI^o.
- Wyjątek od powyższej zasady wprowadzić można w źródłach, w których cyfry występują zbyt często lub mieszają się różne systemy (np. w rachunkach), gdzie nagromadzenie cyfr rzymskich zacierałoby przejrzystość tekstu i utrudniało orientację; tam te cyfry mogą być zastąpione arabskimi, z zaznaczeniem tego w przypisku na początku dotyczącego tekstu.
- Ułamki podawać należy w cyfrach arabskich.
5. Interpunkcja ma być z pominięciem dawnej, zgoła nieustalonej, zmodernizowana, tak jednak, aby myśl pisarza nie została zmieniona. W razach wątpliwych należy zaznaczyć w przypisku do tekstu charakter interpunkcji. W dłuższych ustępach jednorodnej treści wyliczenia poszczególnych spraw, np. w przywilejach wyliczenia poszczególnych nadań zaczynające się zazwyczaj od słówka »item«, oddzielać należy średnikami, chyba że od »Item« rozpoczyna się osobne zdanie z podmiotem i orzeczeniem.
- Tytułu urzędowego, stojącego bezpośrednio po imieniu, nie oddziela się od niego przecinkiem, np. Sigismundus rex Poloniae, Johannes palatinus Cracoviensis, Stanislaus et Johannes consules Cracovienses.
- Innymi znakami interpunkcji, jak znakiem zapytania, wykrzyknikiem, cudzysłowem, o ile nie ma ich w przekazie źródłowym, należy szafować bardzo ostrożnie, aby nie zacierać oryginalnego charakteru źródła średniowiecznego, któremu znaki te były przeważnie obce. Jeśli w tekście źródła przytoczone jest obce zdanie, należy je zamieścić w cudzysłowie.
6. Rozdzielanie i łączenie wyrazów stosuje się do zasad nowoczesnych. Częstego więc, zwłaszcza we wcześniejszym średniowieczu naszym, łączenia przyimków z imionami pospolitemi nie należy

uwzględniać, więc np. ineventum pisać in eventum. Wyjątkowo pisać utarte zrosty: extunc i exnunc, necnon, imprimis, econtra, christifideles.

II. Pisownia poszczególnych liter

a) *W oryginałach:*

1. Odtwarzając w druku tekst łaciński źródła na podstawie oryginału, należy zachować, w zasadzie ściśle, wszelkie właściwości pisowni. Pisać zatem należy w ślad za pisarzem: nihil i nichil, legitime i legitime, condam i quondam, Johannes i Joannes, Jhesus Christus i Jesus Cristus. Natomiast χpc rozwiązywać na Christus, zaznaczając sposób skrócenia w przypisku; podobnie spc (Spiritus) i epc (episcopus). Dyftongę æ oddać należy wedle pisowni oryginału przez *ae*, *ę* lub *e*; podobnie zachować trzeba pisownię dyftongi œ; natomiast nie ma powodu odtwarzać w druku ligatur tych dyftong, gdyż mają one czysto graficzny charakter. Również litery *c* i *t* w zgłoskach *cia*, *tia*, *cio*, *tio* i t. p. zastosować należy do pisowni oryginału.

Od tej zasady istnieją następujące wyjątki, które jednak nie mają bezwzględnie zastosowania do imion i nazwisk osób oraz do nazw miejscowych, gdyż te oddawać należy w druku jak najwierniej, bez najmniejszej zmiany, wedle pisowni oryginału:

 - a) Zdwojenia spółgłosek na początku wyrazu (najczęściej F i L) nie uwzględnia się.
 - b) *j* oddawać należy przez *i* (jbi, ibj pisać ibi). Wyjątkowo przez *J* pisać imiona i nazwy miejscowe, np. Jacobus, Johannes, Jazdow, Jordanow itp.; tak samo *ij* i *y* przez *ii* (hijś lub hys pisać hiis, junij lub iuny pisać iunii). Natomiast zachować trzeba *y* tam, gdzie ono zastępuje dźwięk pojedynczego *i*, pisać zatem w ślad za oryginałem: ymmo, ydoneus, tytulus etc.
 - c) Nie uwzględnia się graficznej różnicy między długim a krótkim *s* i między długim a krótkim *z*, pisze się zawsze zwyczajne *s* i *z*.
 - d) Litery *v* i *u*, których w wiekach średnich używano alternatywnie, stosują się do swej fonetycznej wartości: dźwięk samogłoskowy należy wyrażać przez *u*, spółgłoskowy przez *v*. Zachowuje się natomiast »w« tam, gdzie zastępuje zgłoskę *vu* np. wlgariter, ewm.
2. Pisownia polskich tekstów, bądź pojedynczych wyrazów wplecionych w tekst łaciński, ma się stosować do oryginału tak wiernie, jak to tylko w druku jest możliwe, z zachowaniem łącznego i rozłącznego pisania wyrazów. Natomiast nie ma potrzeby zachowywać liter wielkich tam, gdzie użycie ich nie jest uzasadnione dzisiejszą pisownią. Nie ma też potrzeby umieszczać kropek nad *y*, nosówkę zaś oddawać należy tym samym znakiem co w oryginale, tylko przekreślenie litery oddać można za pomocą ogonka, nie zmieniając wszakże zasadniczej litery. Dla interpunkcji obowiązują powyższe przepisy dotyczące się tekstów łacińskich (zob. wyżej pod I 5). O ile to tylko możliwe, należy tekst polski przed wydaniem oddać, choćby w korekcie, do przejrzania językoznawcy.
3. Przy wydawaniu tekstów ruskich najwłaściwszym byłoby użycie pisma Biblii Skoryny z Połocka z r. 1517/19 lub Statutu W. Ks. Litewskiego z r. 1588 wedle współczesnych, najstarszych wydań, co jednak na razie ze względów typograficznych nie jest wykonalne. Z używanych w wydawnictwach naukowych alfabetów ruskich, zarówno cyrylica, jak i grażdanka nie posiadają wszystkich liter i znaków do oddania fonetyki języka ruskiego, dokumentowego i aktowego, używanego dawniej na ziemiach litewsko-ruskich. Wobec tego, że momentem rozstrzygającym przy transkrypcji rękopisów średniowiecznych i późniejszych powinien być nie kształt liter, więcej lub mniej podobny do liter rękopisu (wszak i dla średniowiecznego pisma gotyckiego używamy alfabetu łacińskiego), ale możliwie jak największa ścisłość w oddawaniu stale tym samym znakiem drukowanym tego samego znaku rękopiśmiennego, nic nie stoi na przeszkodzie, aby dla tekstów ruskich zastosować transkrypcję odpowiednio uzupełnionego alfabetu łacińskiego (*według wniosku Tow. Naukowego w Wilnie*).

Obowiązywać mają przy tem następujące zasady:

- a) Pisownię tekstu oddać należy jak najwierniej, litera w literę, nie wyłączając znaków twardych i miękkich, które wprowadza się posiłkowo do alfabetu łacińskiego (zob. niżej pod d).
- b) Skrócenia wszystkie rozwiązuje się, włączając litery nadpisane t. zw. tytuły do pełnego brzmienia wyrazu i uzupełniając opuszczone przy nich litery. Natomiast nie uzupełnia się znaków twardych i miękkich tam, gdzie ich nie ma w przekazie źródłowym, czy to w samych wyrazach, czy też w tytułach.
- c) Zachować należy ile możności łączne i rozłączne pisanie wyrazów (np. sowseju, perednami, czołom bitě).
- d) Co się tyczy poszczególnych liter alfabetu ruskiego, podajemy poniżej tylko te, dla których mogłyby powstać wątpliwości, jakimi literami łacińskimi miałyby być oddane:

г = h, кг = kh

е = e

з, s = z

и, ѣ, і, ї = i (oddaje się wszystko jednym znakiem ze względu na to, że nie można się dopatrzeć konsekwencji w używaniu tych znaków dla »i« lub »j«)

л = l (bez względu na wymawianie tego dźwięku l lub ł)

о, w = o

т m = t

оу, ъ, y = u

x = ch

щ = szcz

ч = cz

ш = sz

ъ = ъ

ы = y

ь = ь

ѣ = ě

ю = ju

іа, Ѧ = ja

іе, е = je

- e) Jeżeli wydawca zmienia w jakikolwiek sposób powyższy system używania liter, winien to w odpowiednim miejscu zaznaczyć,
 - f) W dacie należy pozostawić liczby ruskie ściśle wedle pierwowzoru, rozwiązując je w przypisku tekstowym cyframi arabskimi.
 - g) Użycie liter wielkich ma się stosować do dzisiejszych prawideł pisowni.
 - h) O interpunkcji zob. powyższe zasady pod I 5.
4. Przy wydawaniu tekstów czeskich obowiązują na ogół te same zasady, co dla tekstów polskich. Teksty niemieckie wydawać należy wedle zasad przyjętych w stanowiącym dział Monumenta Germaniae wydawnictwie Deutsche Chroniken (T. I str. 78, II str. 62, VI¹ str. CCCVI).

b) W kopiach:

1. Mając odtworzyć tekst łaciński przekazu źródłowego na podstawie kopii, trzeba uczynić różnicę między kopią średniowieczną a nowożytną. W kopiach średniowiecznych należy do pisowni zastosować powyższe przepisy, dotyczące się oryginałów; w kopiach zaś nowożytnych (bez względu na to, czy rękopiśmiennych, czy drukowanych) pisownia, z wyjątkiem imion i nazw miejscowych

(do których należy stosować przepisy dotyczące oryginałów), ulegnie modernizacji wedle ogólnych reguł filologicznych, chyba że nie ma wątpliwości, iż kopia zachowała ściśle pisownię oryginału, od którego bezpośrednio pochodzi.

2. W tekstach polskich, zaczerpniętych z kopii, należy zachować ściśle pisownię przekazów do połowy XVI w. wedle wskazań powyższych. Dla przekazów późniejszych należy, uwzględniając lokalne właściwości językowe, trzymać się zasad wyłożonych i stosowanych w wydawnictwie prof. Jana Łosia: *Marcina Kromera Rozmowy dworzanina z mnichem (1551–1554)* w Bibliotece. pisarzy polskich Nr 70. Kraków, nakł. Pol. Akad. Umiej. 1915.

W tekstach obcych stosuje się powyższe przepisy, dotyczące oryginałów.

B. Postać zewnętrzna i strona graficzna tekstu

I. Zewnętrzna postać tekstu

Zewnętrzna postać tekstu dochowanego w oryginalnym przekazie, szczególnie przy dokumentach, powinna być odpowiednio w druku uwydatniona.

1. Odstępy w tekście (*a linea*) stosują się ściśle do oryginału i z reguły nie wprowadza się ich dowolnie tam, gdzie ich nie ma w oryginale. Wyjątkowo rozpoczyna się *a linea* w transumptach część następującą po inserowanym dokumencie (wydrukowanym na innym miejscu, pod datą). Podobnie oddziela się formuły wstępne i końcowe w t. zw. widymatach.
2. Formuły dokumentów, mające w oryginałach miejsca oddzielne (np. adresy w listach i mandatach, intytulacje w niektórych dokumentach XV w., formuły relacyjne oraz podpisy wystawcy, świadków i urzędników, kancelaryjnych), winny być ile możliwości podane na tych miejscach, na których znajdują się w oryginałach.

II. Graficzna strona tekstu

1. Części tekstu dokumentalnego, pisane pismem wydłużonym (np. inwokację), należy uwydatnić odpowiednim krojem druku lub odznaczyć ujęciem w dwie kreski pionowe: || ||.
2. Końce 2–3 pierwszych wierszów w dokumentach oryginalnych zaleca się zaznaczyć kreską pionową. Dla dokumentów do końca XIII w. zostawia się uznaniu wydawcy oznaczenie długości wierszy w całym dokumencie. Podobnie zaznaczyć należy w tekstach, zaczerpniętych z kodeksów oryginalnych początek każdej nowej strony lub karty, a na marginesie lub w tekście podać jej liczbę.
3. Wyrazy, wypisane w oryginale majuskułą, mają być oddane w druku także majuskułą lub przynajmniej winna być na ten szczegół zwrócona uwaga w przypisku do tekstu.
4. Dwa punkty, które niekiedy zjawiają się w dokumentach w miejsce imienia przed tytułem, pozostawić należy bez uzupełniania ich w tekście, uwydatniając je jednak — dla odróżnienia od punktów oznaczających luki — tłustszym drukiem i objaśniając w przypisku rzeczowym, o ile zachodzi tego potrzeba.
5. W bullach papieskich oraz w innych dokumentach zawierających rotę miejsce jej oznacza litera »R.«, miejsce Bene Valetę wykazują »B.V.«, monogramu: »M.«, znaku notarialnego: »Z.N.«, przyczem dewizę i inne napisy wraz z opisem tych znaków podać należy we wstępie do dokumentu (zob. niżej w rozdziale drugim, II, a, 2d.). Podobnie też należy zaznaczyć chrismon (za pomocą większego »C.«) i krzyż (za pomocą znaku krzyża).
6. Każda zmiana ręki i atramentu w oryginalnym przekazie winna być zaznaczona w przypisku do tekstu i ile możliwości bliżej określona; w innych przekazach tylko wtedy, jeśli zachodzi tego potrzeba.

C. Aparat krytyczny do tekstu

I. Przypiski do tekstu

1. Wszystkie uwagi krytyczne wydawcy, dotyczące postaci zewnętrznej i brzmienia tekstu źródłowego, mają być podane w przypiskach, umieszczonych bezpośrednio pod tekstem na tej samej stronie, a drukowanych drobniejszym drukiem (nonpareillem). Ze względów estetycznych należy unikać w tekście zaznaczania wątpliwych lekcji pytajnikiem a niezwykłych form wykrzyknikiem lub słówkiem »sic«; wszelkie tego rodzaju uwagi trzeba przenieść do przypisków.
2. Odsyłacze do tych przypisków (bez półnawiasów) mają być zaczerpnięte z małego alfabetu w składzie łacińskim (nie wyłączając liter: j, q, v, w, x), po wyczerpaniu alfabetu należy go rozpocząć na nowo podwójnie: aa, bb itd. Jeśli przypisek odnosi się do większej ilości słów, całego zdania lub całego ustępu, oznaczyć należy tą samą literką pierwszy i ostatni wyraz owego miejsca, a w przypisku podać w ten sposób: a–a. W tekstach źródeł narracyjnych alfabet rozpoczyna się na nowo z każdą stroną druku, w dokumentalnych biegnie od początku do końca dokumentu, a na początku przypisków na każdej stronie podać należy wydatnym drukiem numer dotyczącego dokumentu.
3. Przypiski do tekstu powinny być możliwie jak najzwięźlsze. Przy odmiankach tekstowych (zob. niżej pod V) należy poszczególne przekazy źródłowe oznaczać w skröceniach (np. or. = oryginał, kop. = kopia, tr. = transumpt). Skröceni te podawać należy w przypisku po przytoczeniu uwagi czy odmianki (np. scriptum or., Heinricus kop. I.). Przy liczniejszych kopiach należy wyróżnić je numerami albo paru początkowymi literami imienia ich autora, miejsca przechowania lub ustaloną nazwą kodeksu, w razie częstszego powtarzania skröconą (np. Lib. alb. = Liber albus). Użyte przez wydawcę skröceni, powtarzające się w całym wydawnictwie, mają być zestawione na jego początku, szczegółowe zaś podane we wstęпах poprzedzających każdą pozycję wydawniczą przy wyliczeniu przekazów źródłowych.
4. Język, w jakim przypiski te będą zredagowane, stosuje się do języka ogólnej redakcji wydawnictwa (zob. niżej w rozdziale drugim).

II. Luki w tekście

1. Jeśli w przekazie źródłowym znajduje się wolne miejsce, pozostawione świadomie przez pisarza, wydawca zachowuje taką lukę w druku, z zaznaczeniem w przypisku do tekstu odpowiedniej ilości liter albo też wyrazów. Jeżeli zaś w przekazie źródłowym jest luka, powstała wskutek uszkodzenia rękopisu, czy też wskutek innych przyczyn nieczytelności pisma (wyblaknięcie atramentu, popłamienie rękopisu), wydawca winien dążyć do uzupełnienia tekstu.
2. Luka, której żadną miarą w sposób pewny nie można uzupełnić, ma być w druku zaznaczona:
 - a) Jeśli jest w środku wyrazu, tylu w przybliżeniu punktami, ile brakuje liter.
 - b) Jeśli brakuje całego wyrazu lub więcej słów w tekście, lecz luka nie przenosi jednego wiersza, trzema punktami, gdy obejmuje więcej wierszy, sześciu punktami. Tekst niedokończony (urwany) zaznacza się dwiema pauzami: — —.W przypisku do tekstu winien wydawca określić rodzaj luki i podać w przybliżeniu ilość liter, wyrazów, wierszy, które ona obejmuje.
3. Skoro luka w tekście da się na podstawie innych przekazów źródłowych, znanych formularzy lub ze związku z całą pewnością uzupełnić, należy takie uzupełnienie zamieścić w klamrach kwadratowych [],
4. Oparte tylko na domyśle wydawcy przypuszczalne brzmienie tekstu nie może być umieszczone w tekście, tylko w przypisku do tegoż.

III. Błędy i korektury

1. Oczywiste błędy ortograficzne pisarza, pochodzące z jego nieuwagi (*lapsus calami*), należy w tekście poprawić. Podobnie raz tylko drukuje się wyraz, wskutek nieuwagi przez pisarza powtórzony. Litery lub wyrazy, notorycznie z tego samego powodu opuszczone, należy uzupełnić w nawiasach okrągłych, np. solem(n)itate, Pyeschcow(asc)ala.
2. Wszelkie poprawki w tekście oryginalnym, dokonane ręką samego pisarza lub współczesnego korektora, mają być wciągnięte w tekst drukowany, brzmienie zaś pierwotne poprawionego tekstu, o ile da się odczytać, należy podać w przypisku, oraz wskazać, czyją ręką (pisarza lub inną) i w jaki sposób poprawki dokonano (na razurze, po przekreśleniu, skasowaniu przez punktowanie). W tekstach wszakże opartych na kopiach wypadnie podać pierwotne brzmienie poprawionych w ten sposób miejsc tylko wówczas, jeśli sens ich odbiega znacznie od poprawek, lub z innych względów ma jakiegokolwiek znaczenie.
3. Uzupełnienia i dopiski ponad wierszem, na marginesie lub na dołączonych kartach, poczynione przez samego pisarza lub współczesnego korektora, o ile należą bezpośrednio do tekstu, zwłaszcza jeśli mają do niego odsyłacze, winny być doń wciągnięte i objaśnione w przypisku do tekstu Glossy i inne przypiski do tekstu, pochodzące od pisarza przekazu źródłowego, nie będą wciągnięte w tekst drukowany, ale mają być zamieszczone w przypisach tekstowych. Uwaga ta nie dotyczy glossowanych rękopisów biblijnych, prawniczych i innych; sposób wydania takich tekstów pozostawia się uznaniu wydawcy.
4. Poprawki w tekście oraz dopiski, nie pochodzące od pisarza lub współczesnego korektora, bez względu na to, czy są współczesne, czy późniejsze, o ile dają coś realnego i godnego uwzględnienia, mają być pomieszczone w przypiskach do tekstu, z zaznaczeniem ile możliwości czasu ich pochodzenia, w tekście zaś ma być zachowane pierwotne jego brzmienie. Jeśli jednak dawny tekst został tak radykalnie usunięty, że już się nie da odczytać, należy popsute miejsce pociąć w klamrze kątovej < > w przypisku zaś podać przypuszczalne brzmienie tekstu pierwotnego.

IV. Interpolacje i zapożyczenia

1. Interpolacje w dokumentach transumowanych i w sfalszowanych zamieszcza się w klamrach kątowych < > i objaśnia w przypisku.
2. Ustępy tekstu, przejęte dosłownie z innych źródeł, drukować należy *petitem*; miejsca zapożyczonego tekstu, które odchylają się od swego pierwowzoru, drukowane będą *petitem* rozstrzelonym. W przypisku wskazuje się źródło tego zapożyczenia z określeniem jego sposobu (dosłownie czy z opuszczeniami).

V. Odmianki tekstowe

1. Jeśli za podstawę wydania służy oryginał, z reguły nie uwzględnia się odmian tekstowych jego kopii rękopiśmiennych czy drukowanych. Od tej zasady stanowią wyjątek kopie, a zwłaszcza transumpty wszelkich przywilejów, zwłaszcza nadawczych, i źródeł o znaczeniu prawnopublicznym (np. statuty) oraz edycje tychże, mające urzędowy charakter; w tym jednak razie odmianki tekstowe uwzględniać mają tylko zmiany w brzmieniu tekstu, nie uwzględniają zaś ortografii (z wyjątkiem jednak imion własnych i nazw miejscowych), ani notorycznych błędów pisarskich lub drukarskich.
2. Gdy dochowały się dwa lub więcej egzemplarze tego samego oryginału, z których jeden przyjęto za podstawę wydania, należy uzasadnić, dlaczego przyjęto ten a nie inny egzemplarz, warianty zaś pozostałych egzemplarzy podać w przypiskach tekstowych. Miejsca, w których teksty od siebie odbiegają, drukowane będą w kolumnach obok siebie.
3. Odtwarzając tekst źródła na podstawie dwóch lub więcej jednobrzmiących kopii (wedle ustalonych zasad o emendacji i restytucji tekstu, którymi instrukcja niniejsza się nie zajmuje), należy podawać

w przypisach tekstowych jedynie odmianki kopii, stojących najbliżej oryginału, pomijając odmianki kopii drugo- i dalszorzędnych, od tamtych pochodzących, chyba że przemawiają za tem osobliwe względy (np. przy tekstach prawnych, mających znaczenie dla praktyki). Odmianki te nie uwzględniają oczywistych błędów kopisty, ortografię zaś tylko w imionach własnych osób i miejscowości oraz, o ile to możliwe, w tekstach nielacińskich.

4. Jeśli kopia dokumentu opuszcza dla skrócenia pewne części tekstu, np. formuły lub świadków, odsyłając słowami »ut supra« do innego poprzednio w całości przytoczonego dokumentu, należy tekst na tej podstawie odtworzony podać w nawiasach okrągłych, zaznaczając tę okoliczność w przypisku, gdzie także znaleźć się powinny owe słowa »ut supra«.
5. O ile dochował się koncept obok oryginału, należy wziąć za podstawę tekst oryginału, a w przypisach do niego podać odmianki konceptu. Miejsca konceptu odbiegające od oryginału drukowane będą w kolumnach obok siebie. Podobnie postąpić należy, jeżeli się zachował nie sam oryginał, tylko jego kopia.
6. Mając dwie lub więcej różniących się między sobą redakcji tego samego tekstu, dochowanego w kopiach, należy je podać w kolumnach obok siebie.
7. Od powyższych przepisów tylko wyjątkowo może wydawca odstąpić z ważnych powodów, winien jednak wyraźnie to zaznaczyć i uzasadnić we wstępie ogólnym do wydawnictwa.

Rozdział II Redakcja wydawnictwa

Uwagi ogólne

1. Wydawca zaopatruje odtworzony i aparatem krytycznym objaśniony tekst źródła w odpowiednie: I. Nagłówki; II. Objąsnienia tyżące się przekazu (przekazów) tudzież literatury wydawniczej źródła; III. Przypisy rzeczowe; IV. Wstęp i Indeksy. Forma redakcji i miejsce zamieszczenia tych pozycji zależą od rodzaju źródła; inne są w wydawnictwach źródeł narracyjnych, inne w zbiorach dyplomatów, aktów i listów.
2. Językiem, jakim posługuje się wydawca przy redakcji wydawnictwa, jest z reguły język polski. Wydawnictwa jednak, mające szerszy interes naukowy dla zagranicy, mogą być opracowane w języku łacińskim.
3. Celem osiągnięcia jak największej przejrzystości w wydawnictwie ma być wszystko, co pochodzi od wydawcy (także w nagłówkach i przypisach), drukowane kursywą, sam tekst zaś źródłowy antykwą. Odstąpienie od tego przepisu, nieobowiązującego wstępów do wydawnictwa i indeksów, może być usprawiedliwione jedynie brakiem odpowiednich czcionek⁴. Fałszywe dokumenty, o ile się je ogłasza, drukowane będą antykwą odmiennego typu niż autentyki. Pozatem nie jest pożądanem wprowadzanie zbyt wielu odmian druku. Wyrazy innojęzyczne w tekstach łacińskich uwydatnia się drukiem rozstrzelonym, co wszakże nie dotyczy imion osobowych i nazw miejscowych.

I. Nagłówki

1. W zbiorach dyplomatów, aktów i korespondencji każda jednostka wydawnicza otrzymuje nagłówek, który się składa z bieżącego numeru, daty i miejsca wystawienia aktu oraz z krótkiego regestu.
2. Każda jednostka otrzymuje w zasadzie osobny numer, jaki jej przypada w porządku chronologicznym zbioru. Numer ten w cyfrze arabskiej ma się znajdować u góry aktu w środku strony i być odznaczony tłustym drukiem. Falsyfikaty, o ile się je drukuje, znajdują miejsce również w porządku chronologicznym, pod datą, którą udają, i otrzymają bezpośrednio pod numerem odpowiednią adnotację (falsyfi-

⁴ O użyciu petitu dla zapożyczonych miejsc tekstu zob. wyżej w rozdz. pierwszym C, IV 2 str. 13.

kat). Podobną uwagę mogą otrzymać dokumenty podejrzane. Dokumenty niedatowane, o ile chronologicznie nie dadzą się bliżej określić, zamieszczone będą pod ostatnim rokiem życia lub urzędu wystawcy; dokumenty chronologicznie określone w obrębie terminów *a quo* i *ad quem* — pod terminem *ad quem* mające zaś tylko datę roczną, po wszystkich dokumentach danego roku, dokładniej datą określonych.

3. Poniżej numeru, po prawej stronie pozycji umieszczamy miejsce i datę wystawienia aktu. Nazwa miejsca otrzymuje dzisiejsze brzmienie, chyba że zaginęła lub nie da się pewnie zlokalizować, w którym to razie pozostawia się formę z dokumentu (drukiem tekstu). Jeśli miejsce nie jest w akcie podane, kładziemy litery B. m. (= Bez miejsca); gdy jednak można go się z całą pewnością domyślić, umieszczamy przypuszczalną nazwę w nawiasie okrągłym.
4. Zaraz po miejscu idzie data aktu, rozwiązana wedle dzisiejszej rachuby czasu a podająca dzień, miesiąc i rok w formie: *Kraków, 14 sierpnia 1835*. W braku któregośkolwiek z tych elementów chronologicznych podaje się tylko pozostałe, np. *Poznań, w lipcu 1415* lub *Wilno, 1432*. W razie zupełnego braku daty należy określić ją w przybliżeniu i podać w nawiasie, np. *(po 28 lipca a przed 19 grudnia 1421)*. Daty notorycznie błędne podać należy w formie poprawnej w nawiasie, w razie wątpliwości zaś zaopatrzyć je znakiem zapytania. Dwie datacje, o ile są w dokumencie, oddzielić należy kreską.
5. Regest dokumentu (aktu, listu) powinien być zwięzły i jasny. Rozpoczyna go z reguły imię i główny tytuł wystawcy w pierwszym przypadku, poczem następuje krótkie streszczenie, podające odbiorcę i przedmiot aktu z uwzględnieniem najistotniejszych momentów. Imiona własne osób i miejscowości otrzymują tutaj formę zmodernizowaną, ale w brzmieniu ówczesnym (np. Galhard de Carceribus, nie de Cahors, ale Jan z Lgoty a nie de Elgoth); nazwy miejscowe, o ile zaginęły lub nie dadzą się dziś odszukać, podaje się w brzmieniu oryginalnym (drukiem tekstu).
6. Każda stronica otrzymuje swoją numerację bieżącą u góry po zewnętrznej stronie tekstu, po wewnętrznej stronie umieszcza się numer bieżący aktu poprzedzony słówkiem Nr (bez kropki), w środku zaś strony datę (roku i możliwie dnia).
7. Pożądanem jest oznaczać także na marginesie każdej strony co piąty wiersz, zarówno tekstu jak i objaśnień, liczbowaniem arabskim.

II. Objasnienia tyczące się przekazów i literatury

Uwaga ogólna. Tekst każdego źródła winien być poprzedzony objaśnieniami wydawcy, tyczącymi się przekazu (przekazów), na podstawie którego odtworzony został tekst źródła tudzież literatury wydawniczej, poprzedzającej nowe wydawnictwo. W wydawnictwach źródeł narracyjnych, zbiorach zapisek i innych pokrewnych źródeł, objaśnienia te zamieszczone będą we wstępie na początku wydawnictwa. W dyplomatariuszach, w zbiorach aktów i listów ogólne uwagi o zawartości zbadanych archiwów i bibliotek oraz o znajdujących się w nich rękopisach, z których zaczerpnięto większą ilość materiału, należy zamieścić we wstępie wydawnictwa, objaśnienia zaś tyczące się poszczególnych dokumentów (oryginałów, kopii) kładzie się po nagłówku a bezpośrednio przed tekstem. W uwagach tych pożądana jest jak największa zwięzłość i przejrzystość, który to cel można osiągnąć przez schematyczny podział treści.

a) Przekazy źródłowe

1. Jeśli źródło wydane jest na podstawie oryginalnego przekazu, na czoło objaśnień wysuwa się jego opis. Tu podać należy przede wszystkim miejsce jego przechowania oraz sygnaturę rękopisu. Przy określaniu zbiorów rękopiśmiennych (archiwów, bibliotek, muzeów) należy unikać wprowadzania sigłów, utrudniających korzystanie z wydawnictwa. Sigle użyte być mogą tylko tam, gdzie wydawnictwo w przeważnej części opiera się na materiale jednego zbioru, przyczem rozwiązanie ich podać należy we wstępie wydawnictwa bezpośrednio przed tekstem.
2. Z kolei następuje opis zewnętrzny oryginału podający w poniższym porządku:

- a) Określenie materiału rękopisu i jego jakości (pergamin czy papier, przy pergaminie określenie jego rodzaju i sposobu wyprawienia, przy papierze opis i wymiary filigranu). Jeśli dokument ma formę poszytu, podać tu należy ilość i sposób złożenia kart.
 - b) Wymiary dokumentu w cm. (z uwzględnieniem mniejszych od 1 cm. części w cyfrach dziesiętnych), podające szerokość (mierzoną wzdłuż górnego brzegu), wysokość (po lewym brzegu) i zakładki (po lewym brzegu, a w razie nierówności w najszerszym miejscu z zaznaczeniem tej ilości). Cyfry szerokości i wysokości oddzielić można znakiem mnożenia x, cyfrę zaś dotyczącą zakładki od tamtych znakiem dodawania + (np. 45x255+65).
 - c) Opis stanu zachowania dokumentu, zwłaszcza na przestrzeni tekstu, przyczem należy wystrzegać się przesadnej drobiazgowości.
 - d) Charakterystyka pisma, jeśli ono zasługuje na uwagę. Przy dawniejszych dokumentach należy dążyć do określenia ręki pisarza lub do wykrycia skryptorii, z której wyszedł dokument; podać tu można nadto opis innych elementów graficznych, inicjału, znaku notarialnego, podpisów własnoręcznych, gęstości pisma, podkreśleń tekstu, o ile te szczegóły zasługują na uwzględnienie; zaznaczyć należy zmiany i wahania ręki w piśmie oryginałów i wczesnych kopii.
 - e) Opis pieczęci obejmujący: 1) właściciela pieczęci, 2) stan zachowania, 3) materiał (wosk, opłatek), 4) barwa wosku, 5) sposób przytwierdzenia do dokumentu (wyciśnięcie wprost na dokumencie lub przez papier, przywieszenie, opis wiązań, współczesnych woreczków lub puszek), 6) kształt i wymiar pieczęci w mm (w razie nierównych osi wymiar obu osi, 7) opis wizerunku pieczęci (obrazu, herbu) sposobem heraldycznym, 8) napis otokowy, możliwie z zachowaniem lub określeniem typu liter, skrótów i znaków ozdobnych.
 - f) Zapiski dorsalne, rzucające światło na powstanie dokumentu (zapiski kancelaryjne) i na jego historię (zapiski archiwalne z podaniem czasu ich pochodzenia przynajmniej w przybliżeniu). Przy aktach publiczno-prawnych należy podawać wszystkie zapiski dorsalne, przy prywatno-prawnych tylko zapiski współczesne, z późniejszych zaś takie, które objaśniają lub uzupełniają treść dokumentu albo ważne są ze względu na jego losy (np. zapiski o oblatowaniu aktu). Natomiast długie nieraz, zwyczajne streszczenia aktu mogą być pominięte lub wystarczy o nich wspomnieć sumarycznie, odwołując się do ogólniejszych uwag we wstępie wydawnictwa, zwłaszcza jeśli się podaje historię archiwum. Co się tyczy porządku w przytaczaniu zapisek dorsalnych, podzielić je przede wszystkim należy na dwie grupy: 1) zapiski kancelaryjne i 2) zapiski archiwalne; w obrębie zaś każdej z tych grup zachować porządek chronologiczny następstwa ścisły, lub w braku dat przybliżony. Sygnatury, o ile da się wykazać ich związek z zapiskami, należy podawać razem; inne, luźne sygnatury zestawić po zapiskach, możliwie także chronologicznie. Uwzględnić również należy znaki archiwalne, zaznaczając ich związek z zapiskami dorsalnymi lub z dochowanymi inwentarzami, o ile je zawierają.
3. O ile w kopiach znajdują się wzmianki o zaginionym oryginale lub opis nieistniejących bądź zniszczonych pieczęci, należy je podać w tym miejscu (zob. niżej pod 10).
 4. W razie braku oryginału należy okoliczność tę zaznaczyć na wstępie objaśnień wydawcy (np. *Oryginał nieznan*). Kopie, na których w tym razie oparł się wydawca w odtworzeniu tekstu, mają być zestawione i omówione.
 5. Wymienione być mają wszystkie dostępne wydawcy kopie bez względu na swoją wartość i stosunek do oryginału; oprócz więc kopii bezpośrednio pochodzących od oryginału, wymienić należy kopje drugo- i dalszorządne od tamtych pochodne.
 6. Porządek w wymienieniu kopii, które mają być ponumerowane, wskazuje bądź istotna ich wartość, bądź porządek chronologiczny, zależnie od uznania wydawcy.
 7. W omówieniu każdej kopii należy podać na czele miejsce jej przechowania, sygnaturę rękopisu, wreszcie, jeśli to jest poszyt lub kodeks, wskazać strony lub karty, które zajmuje kopia (np. str. 8–10 lub k. 21–27). Dalej objaśnia wydawca czas pochodzenia kopii, stosunek jej do oryginału i do innych kopii, przyczem przytacza wszystkie zapiski w kopii rzucające światło na ten stosunek (np. *ex originali*,

ex Libro privilegiorum pergamenea). Nagłówki, jakie kopie mają w kopiarzach, winny być przytoczone. Wydawca daje nadto odpowiednie wyjaśnienia o wartości każdej kopii z osobna, w razie zaś różnicy w dacie kopii, zaznacza tę okoliczność.

8. Jeżeli kopia zawarta jest w kopiarzu, który został we wstępie do wydawnictwa omówiony, nie ma potrzeby przy każdym dokumencie osobno powtarzać tych szczegółów.
9. O ile kopia została zużytkowana przy odtworzeniu tekstu i przytoczone są z niej odmianki tekstowe, należy w wymienieniu oznaczyć ją odpowiednim sigłem, zaczerpniętym bądź z imienia kopisty, bądź z miejsca pochodzenia lub obecnego przechowania kodeksu, bądź wreszcie z utartej nazwy kodeksu.
10. Jeśli tekst źródła nie jest znany ani z oryginału, ani z kopii, należy poprzestać na dochowanych wzmiankach o istnieniu jego niegdyś w dawnych katalogach, inwentarzach lub sumariuszach, bądź w późniejszych przekazach źródłowych. Wzmianki te należy przytoczyć dosłownie.

b) *Literatura wydawnicza źródła*

1. Literatura wydawnicza każdego źródła winna wyczerpywać ile można wszystkie poprzednie wydawnictwa, zarówno te, które podały pełny tekst źródła, jak i te, które wydrukowały go tylko częściowo lub w formie regestu.
2. We wstępie wydawnictwa mają być zestawione w alfabetycznym wykazie skrótów dokładne tytuły tych wydawnictw, z podaniem wydawcy, miejsca i roku wydania. W wykazie tym wziąć należy za podstawę tytuły wydawnictw, nie zaś wydawców, których nazwiska podać można w wykazie na swoim miejscu z odesłaniem do tytułu wydawnictwa.
3. Przy każdym źródle z osobna wymienić należy wszystkie wydawnictwa, dawniejsze, ponumerowane w następujących grupach:
 - a) Podobizna.
 - b) Wydanie:
 - α) pełne,
 - β) częściowe,
 - γ) tłumaczenie.
 - c) Regest.

W obrębie każdej z tych grup należy zachować porządek chronologiczny z zaznaczeniem najlepszej edycji.

4. Tytuł wydawnictwa podaje się w skróceniu wedle wspomnianego wyżej pod 2 wykazu skrótów.
5. Wydawca zaznacza przy każdym wydawnictwie z osobna stosunek do oryginału, zachowanych lub nieistniejących kopii, wreszcie do innych wydawnictw (wskazując odpowiednimi numerami), jeśli zaś dotyczące źródła ma inną datę w wydawnictwie niż podstawowy przekaz źródłowy lub wykazuje w innych szczegółach różnice, potrzeba tę okoliczność zaznaczyć.
6. Przy bullach i dokumentach drukowanych w wydawnictwach zagranicznych należy podać tylko najnowsze i najlepsze, zawsze jednak uwzględniając takie wydawnictwa, w których i poprzednie wydania są wymienione.
7. Inne dzieła (nie wydawnictwa), wzmiankujące tylko o danym źródle, należy przytoczyć w bibliografii tylko wtedy, jeśli wzmianka ta posłużyć może do historii tego źródła, lub zawiera uwagi krytyczne o charakterze i wartości źródła.

c) *Uwagi wydawcy*

1. W uwadze należy wskazać podstawę wydania tekstu i sposób zużytkowania przekazów źródłowych.
2. Wydawca może tu podać także swoje uwagi krytyczne, oparte bądź to na własnych spostrzeżeniach o autentyczności źródła, jego genezie lub chronologii, bądź na wynikach prac swoich poprzedników, wskazując przytem literaturę, która zawiera krytyczną ocenę źródła; jak największa jednak ostrożność

i zwięzłość jest wskazana w tych uwagach, które ograniczyć się powinny wyłącznie do kwestii krytyki formalnej.

III. Przypisy rzeczowe

1. Przypisy rzeczowe umieszczone będą pod przypisami do tekstu. Celem odróżnienia od tychże, mają być drukowane odmiennym, nieco większym drukiem od tamtych (petitem, zob. wyżej w rozdziale pierwszym, C I 1), a odsyłacze przypisów rzeczowych otrzymują cyfry arabskie (bez półnawiasów).
2. Przypisy rzeczowe zawierają:
 - a) Odsyłacze do innych powołanych w danym tekście źródeł, czy to pomieszczonych w tem samym, czy w innym wydawnictwie.
 - b) W razie potrzeby objaśnienia, dotyczące zdarzeń historycznych oraz ważniejszych osób, nie dość wyraźnie w tekście źródła określonych (kiedy np. podają pominięty przy imieniu tytuł lub przeciwie imię, pominięte przy tytule).
 - c) Rozwiązanie i ewentualne objaśnienie dat, dalej miar, wag, monet itp.
 - d) Objasnienia treści w miejscach tekstu trudnych do zrozumienia lub zawierających sprzeczności.
 - e) Objasnienie nazw topograficznych. Nazwy miejscowe, dające się utożsamić niewątpliwie z nazwami dzisiejszemu, przytacza się w brzmieniu obecnem. Położenie miejscowości określa się podaniem województwa lub ziemi, nadto powiatu i parafii, dla Korony wedle »Źródeł dziejowych XVI w.« wydanych przez A. Pawińskiego i A. Jabłonowskiego, wskazując przytem położenie i odległość względem najbliższej większej miejscowości oraz inne szczegóły geograficzne (np. rzeka). W razie wątpliwości lub w braku danej miejscowości w tem wydawnictwie oraz dla Litwy, dla której nie ma dotąd analogicznego wydawnictwa, należy ją określić przy pomocy »Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich« (1880–1902).

IV. Wstęp ogólny i indeksy

Uwaga ogólna

Każde wydawnictwo poprzedzać winien ogólny wstęp, należycie je objaśniający, przy końcu zaś musi ono nieodzownie posiadać odpowiednie indeksy.

a) *Wstęp ogólny*

1. Nie narzucając porządku poniższych wskazań, zaleca się wydawcy określić i uzasadnić w nim przede wszystkim przedmiot, cel, zakres (chronologiczny, terytorialny i rzeczowy) i przyjęty przez siebie układ wydawnictwa. Jeżeli podejmuje edycję tekstów w całości lub części dawniej już ogłoszonych, ma obowiązek podać dokładne wiadomości o wydaniach poprzednich, scharakteryzować ich wartość oraz określić stosunek do nich swego wydawnictwa, w szczególności przedstawia swoje poszukiwania i prace przygotowawcze, wskazując zbiory, z jakich zaczerpnął materiały. Jeśli ogłasza w całości lub w znacznej części zawartość jakiegoś zbioru archiwalnego, winien podać wyczerpująco jego opis i historię (np. w dyplomatariuszu danej katedry lub klasztoru opis i losy ich archiwów, dotychczas wcale nieznanych lub niedokładnie znanych). Wzięte za podstawę wydania rękopisy (oryginalne lub kopiarusze) muszą być z całą ścisłością opisane (format, materiał, objętość, wymiary, oprawa, pismo, właściwości pisowni, zawartość poszczególnych części ich, czas powstania i t. d.), o ile to już poprzednio nie zostało dokładnie zrobione. W dyplomatariuszach poleca się nadto, o ile to jest możliwe, opracować dzieje kancelarii lub skryptorii, z których dokumenty wyszły, tudzież charakterystykę pisma poszczególnych pisarzy. W końcu przedstawi wydawca zasady, które w ramach niniejszej obowiązującej instrukcji przyjął w tych wypadkach, w których ona pozostawia mu swobodę.

2. Po wstępie należy zamieścić:
 - a) W dyplomatarjuszach wykaz chronologiczny dokumentów z powtórzeniem datacji i nagłówków oraz z zaznaczeniem na początku skrótem Reg. dokumentów podanych tylko w regeście.
 - b) Spis częściowej cytowanych dzieł i wydawnictw.
 - c) Objaśnienie skrótów używanych w wydawnictwie.

b) Indeksy

1. Należy sporządzić do tekstu źródła (nie do uwag wydawcy) jeden alfabetyczny indeks zarówno imion i nazwisk osobowych, jako też nazw miejscowych. W wydawnictwach wielotomowych każdy tom, o ile stanowi zamkniętą całość, powinien mieć własny indeks.
2. Z reguły należy umieszczać imiona i nazwiska w formie najbardziej utartej i rozpowszechnionej, nazwy zaś miejscowe w brzmieniu dzisiejszym, chyba że miejscowość zaginęła lub nie da się już dziś zlokalizować. Przy każdym jednak imieniu i nazwie trzeba podać wszystkie formy występujące w wydawnictwie w brzmieniu oryginalnym, które nadto znajdą właściwe miejsca w indeksie wedle porządku alfabetycznego, otrzymując odsyłacze do owej formy zasadniczej. Jeśli jest więcej osób jednego imienia, zestawić je należy porządkiem alfabetycznym urzędów, przyczem nazwy osób umieszcza się pod miejscem pochodzenia, dając pod imionami odsyłacze (np. Wincenty z Szamotuł zob. Szamotuły).
3. Pod nazwami miejscowymi umieścić należy związane z nimi urzędy i godności porządkiem alfabetycznym.
4. Po indeksie imiennym zamieszcza się indeks rzeczowy, zwłaszcza w wydawnictwach zabytków prawnych i gospodarczych, przyczem wyrazy obce (nie łacińskie) odznacza się odmiennym drukiem.
5. Przy cytowaniu należy przytoczyć:
 - a) W dyplomatarjuszach i pokrewnych wydawnictwach stronę, a o ile na jednej stronie jest więcej aktów, to i numer danego aktu.
 - b) Przy źródłach narracyjnych stronę wydawnictwa.
O ile na marginesach stron oznaczone są wiersze, należy je w indeksie podać obok liczby strony drobniejszym drukiem.
6. Po indeksach, przy końcu wydawnictwa, zamieszcza się w razie potrzeby wykaz omyłek druku.

D o d a t k i

I

Osobne przepisy dla źródeł prawnych i gospodarczych

1. Wydając pomniki normatywne, sądowe, administracyjne, skarbowe i gospodarcze oraz traktaty, broszury prawne czy polityczne, tylko przy oryginalnych pomnikach normatywnych, ujętych w formę łacińskich dokumentów (w Koronie do r. 1506, na Litwie do r. 1569), należy ustalić pisownię tekstu według przeważających znamion oryginalnej pisowni; we wszystkich innych pomnikach należy wprowadzać pisownię jednolitą, tak jednak, aby o ile chodzi o tekst polski, oddawała brzmienie i formę fonetyczną tekstu, np. kożdy, wszytki, miłościam. Nazwy osób i miejscowości (topograficzne), a także wyrazy sformułowane w odmiennym języku niż tekst główny pomnika, mają być zawsze podane literalnie, wiernie według brzmienia tekstu.
2. W razie rozporządzania kilku egzemplarzami jednego i tego samego tekstu, czy w urzędowych (wiarogodnych), czy też w zwykłych odpisach, przysługuje wydawcy swoboda wybrać jeden z nich za podstawowy, ale za odpowiednim umotywowaniem we wstępie do wydawnictwa. Wszystkie odmianki o znaczeniu rzeczowym, onomastycznym, liczbowym (daty oraz uzupełnienia, występujące w innym równorzędnym tekście) winien zaznaczyć w przypiskach u dołu wydanego tekstu podstawowego. W wypadku liczniejszych i znaczniejszych różnic należy części tekstów odmiennych umieszczać w kolumnach obok tekstu podstawowego.

3. Wydawane w całości księgi sądowe, administracyjne, skarbowe i gospodarcze, w których powtarzają się te same formuły i wyrażenia techniczne, mogą zawierać skrócenia tych formuł i wyrażań, tak jednak, aby tych skrótów nie było za wiele, były łatwo domyślne i niezbyt do siebie formą zbliżone.
4. Wyrażone w tych tekstach liczby bądź cyfrą rzymską, bądź arabską, czy też literami (wyrazami) lub w kombinacji cyfr i wyrazów, może wydawca — z wyjątkiem dat rocznych — dla oszczędności miejsca podać w liczbach arabskich. W tekstach rachunkowych (skarbowych, gospodarczych) wolno jest wydawcy ująć tekst w zestawienie tabelaryczne, o ile nie spowoduje to szkody dla treści. Wszystkie skrócenia formuł i wyrażań, rozwinięcie cyfr, ujęcie tekstu w schemat tabelaryczny, pochodzący od wydawcy, winny być przezeń zaznaczone we wstępie wydawnictwa i odpowiednio objaśnione.
5. Przytaczając rotę przysięgi w zapiskach sądowych, nie należy tekstu rotę zamieszczać w cudzysłowie (zob. wyżej w rozdziale pierwszym A I 5).
6. Poszczególne artykuły tekstu normatywnego można dla przejrzystości i łatwiejszego cytowania oddzielić małymi odstępami lub rozbić na paragrafy i zaopatrzyć bieżącą numeracją, przyczem należy dokonaną zmianę zaznaczyć w przypisku.
7. Rozwiązanie dat w wydawnictwach ksiąg sądowych może być umieszczone w tekście, zaraz po dacie (w nawiasie kursywy).
8. Objasnienie nazw topograficznych w takich wydawnictwach można przenieść do indeksu.

II

Wskazówki dla kopistów

1. Do sporządzania kopii najlepiej użyć arkuszy papieru in folio, przeznaczając na zapisanie jedną tylko stronę karty i pozostawiając na niej mniej lub więcej (zależnie od potrzeby) szeroki margines u dołu i z boku tekstu. Margines dolny przeznaczony jest dla uwag kopisty, boczny dla wydawcy.
2. Każda odrębna jednostka wydawnicza (dokument, akt i t. p.) ma być odpisana na osobnym arkuszu (arkuszach) i posiadać u góry odpowiedni odstęp dla umieszczenia nagłówka, o ile wydawca nie da innego zlecenia. Na każdym takim akcie podać należy u góry sygnaturę rękopisu (np. Rps Bibl. Jagiell. Nr 52 str. 7–10).
3. Pismo kopii winno być zupełnie wyraźne i w każdej literze czytelne, przytem niezbyt wielkie, ale i niezbyt drobne, aby uniknąć błędów drukarskich, które mimo najstaranniejszej korekty pozostają w tekście, jeśli odpis jest niedbały. Odstępy między wierszami powinny być dość duże (Nr 4 linjuszki).
4. Zaleca się przy kopiowaniu rękopis kłaść po lewej, a kałamarz po prawej ręce, przepisany zaś tekst zakrywać zakładką, aby uniknąć powtórzeń lub opuszczeń.
5. Odpis powinien jak najwierniej oddawać tekst rękopisu. Kopista nie może w nim czynić samowolnie żadnych opuszczeń, zmian, poprawek i uzupełnień, do których nie upoważnił go wydawca.
6. Wszystkie skrócenia niepozostawiające jakichkolwiek wątpliwości mają być przez kopistę rozwiązane w całej pełni, o ile wydawca nie dał mu w tym względzie odmiennych wskazówek (np. o zatrzymaniu pewnych siglów i skrótów w tytułach, jak M^{tas} = Maiestas, R^{mus} = Reverendissimus i t. p.). Ortografie skróconych części wyrazów należy stosować do zwyczaju w danym tekście (np. gra = gracia lub gratia, Ira = litera lub littera zależnie od tego, jak jest w innych miejscach tekstu); w braku jakichkolwiek wskazówek w tym kierunku należy tę okoliczność w przypisku zaznaczyć. Skrócenia, sprawiające kopiście trudność w rozwiązaniu, lub budzące choćby najmniejszą wątpliwość czy niepewność, winny być jak najwierniej na dolnym marginesie przerysowane.
7. Ortografię i interpunkcję rękopisu należy z reguły wiernie zachować; jeśli jednak wydawca kopistę do tego upoważni, może on zastosować w tym względzie przepisy niniejszej instrukcji (zob. wyżej rozdz. pierwszy A).
8. Początek każdej strony rękopisu winien kopista zaznaczyć w tekście, podając w odpowiednim miejscu w nawiasie stronę czy też kartę (kartę verso oznaczać apostrofem). Przy dokumentach ma zana-

czać końce pierwszych wierszów wedle wskazań niniejszej instrukcji (zob. wyżej rozdz. pierwszy B II 2).

9. Zapiski znajdujące się na grzbiecie (*in dorso*) dokumentów oraz zapiski marginalne w rękopisach (glossy) przepisuje kopista na wyraźne polecenie wydawcy, w sposób i w porządku, jaki mu tenże wskaże.
10. Wszelkie odstępy (*a linea*) w tekście rękopisu winny być zachowane. Niezapisane strony, ich części lub niezapisane linie mają być przez kopistę jako takie wyraźnie zaznaczone.
11. Wszelkie znaki graficzne i figury (roty, monogramy, paragrafy, znaki notarialne, podpisy własnoręczne) mają być w odpowiednich miejscach tekstu możliwie najwierniej przerysowane, a znaki wodne kart papierowych do światła przekalkowane i do kopii dołączone. Również inicjały, nagłówki (rubryki) i pismo wydłużone winny być przez kopistę w przypiskach jako takie określone i dokładnie opisane.
12. Cyfry będą oddane ściśle w formie, w jakiej występują w rękopisie, nierozwiązane (np. M^oC^oIII^o lub millesimo CCC^o quinto). Cyfry arabskie, jeśli w ich oznaczeniu zachodzi wątpliwość (np. przy podobnych do siebie w pewnym okresie cyfrach: 5 i 7), winny być na marginesie przerysowane.
13. Zmiany i poprawki tekstu, dokonane ręką samego pisarza lub współczesnego korektora, winny być wciągnięte w tekst kopii, pierwotne zaś brzmienie tekstu o ile jest czytelne, ma być podane przez kopistę w przypisku, z zaznaczeniem sposobu dokonania zmiany (wyskrobanie, przekreślenie, skasowanie za pomocą kropek i t. p.). Jeżeli zmiany lub poprawki tekstu dokonane zostały ręką późniejszą, ma być w kopii zamieszczone pierwotne, oryginalne brzmienie tekstu rękopiśmiennego, poprawki zaś przeniesione do przypisków, z zaznaczeniem możliwie czasu ich pochodzenia. Jeśli poprawki i dopiski te pochodzą od kilku rąk, ma być w przypisku określony ich stosunek i poszczególne ręce wyraźnie scharakteryzowane. Notatki i dopiski na luźnych kartkach, wszytych lub wklejonych w rękopis, które jednak nie mają wyraźnie zaznaczonego połączenia z tekstem, winny być osobno odpisane, z określeniem miejsca, gdzie się znajdują.
14. Każda zmiana ręki i atramentu winna być w przypisku przez kopistę w odpowiednim miejscu zaznaczona, a poszczególne ręce, ile możliwości, scharakteryzowane i pod względem wieku określone. W razie trudności w tym względzie winien kopista podać przerysowane wiernie próby pisma.
15. Każda inna zmiana formy czy układu w rękopisie (np. przejście z jedno- do dwuszpaltowego systemu) ma być przez kopistę także uwzględniona i w przypisku zaznaczona.
16. Luki w tekście, spowodowane uszkodzeniem pergaminu czy też papieru lub nieczytelnością pisma z jakiegokolwiek powodu, winny być przez kopistę pozostawione bez uzupełnień i to w rozciągłości, odpowiadającej mniej więcej ilości brakującego tekstu (liter, wierszy), a w przypisku ma być objaśniony powód i rodzaj luki.
17. W razie, jeśli kopista — z upoważnienia wydawcy — czyni jakiegokolwiek poprawki lub uzupełnienia w tekście, winien je w każdym razie wyraźnie w przypiskach zaznaczyć.
18. Do uwag w przypiskach zamieszczonych mają być użyte odsyłacze z małego alfabetu łacińskiego: a, b, c, w ten sposób, że na każdej stronie kopii rozpoczynają się one na nowo od a.
19. Kopista winien zawsze przepisywany tekst skolacjonować ile możliwości z drugą osobą. W razie popełnienia jakiegokolwiek pomyłki ma cały wyraz przekreślić i na nowo go napisać.
20. Na żądanie wydawcy ma kopista opisać rękopis w myśl wskazówek niniejszej instrukcji (zob. wyżej w rozdziale drugim II).

A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 1, 1957, s. 155–184

Prace nad projektem niniejszym rozpoczęły się w końcu r. 1949. Pobudką do nich stało się uchwalenie przez Komisję Historyczną PAU nowej instrukcji dla źródeł nowożytnych, opartej na współpracy paru środowisk naukowych i na przygotowanych uprzednio projektach, których opublikowanie umożliwiło szerszą i gruntowniejszą dyskusję.

Oczywistym też się stało, że należy poddać rewizji instrukcję dla źródeł średniowiecznych opracowaną ćwierć wieku przedtem. W szczególności nasunęła się myśl dostosowania układu nowej instrukcji średniowiecznej do instrukcji nowożytnej, gdyż układ tej ostatniej był o wiele przejrzystszy, a przy tym ze względów zasadniczych wydawało się pożądane, by obie instrukcje były opracowane analogicznie.

Pierwszy projekt instrukcji średniowiecznej rozpatrywaliśmy w Archiwum Głównym z udziałem doc. dr J. Karwasińskiej, dr W. Maciejewskiej, mgr I. Sułkowskiej, mgr A. Borkiewiczówny i doc. dr A. Walawendra. Tekst wówczas opracowany przesłany został w styczniu 1950 r. do Komisji Historycznej PAU, gdzie nie doczekał się jednak rozpatrzenia.

Ukazanie się w r. 1954 Instrukcji nowożytnej ułatwiło podjęcie dalszej pracy w oparciu o tekst łatwo już dostępny i ostatecznie ustalony. W tym etapie pracy skorzystać mogłem z wnikliwych uwag prof. dr Zofii Budkovej, mgr Marii Friedbergowej, prof. dr Aleksandra Gieysztora, doc. dr Jadwigi Karwasińskiej oraz prof. dr Jakuba Sawickiego.

Wszystkim wymienionym wyżej osobom winien jestem prawdziwą wdzięczność za okazaną pomoc.

Przy opracowywaniu tej instrukcji nasunęło się parę zagadnień natury ogólnej, które w tekście przedstawionym niżej nie zostały uwzględnione, zasługują jednak na rozważenie w oczekiwanej dyskusji.

Chciałbym przede wszystkim wysunąć problem, który nie był dotąd — o ile wiem — omawiany w stosunku do wydawnictw źródłowych historycznych. Został on natomiast sformułowany przez polonistów, dla których ma zresztą o wiele większą aktualną potrzebę i znaczenie praktyczne. Chodzi mianowicie o odróżnienie typów wydawnictw źródłowych. Poloniści¹ przy opracowywaniu w Instytucie Badań Literackich projektów instrukcji wydawniczych dla źródeł wieku XVII i wcześniejszych (również i średniowiecznych) ustalili potrzebę wydawnictw typu: A — naukowego, B — popularnonaukowego oraz C — popularnego (szkolnego). Każdy z tych typów ma bowiem określony zasięg odbiorców, różnią się one też między sobą zupełnie wyraźnie charakterem i precyzją aparatu naukowego. W projektach powyższych² zamieszczone zostały ściśle wskazówki co do stosowania przepisów w zależności od typu wydawnictwa. Wskazówki te są sformułowane jasno i prosto; widać też, że sposób zastosowany nadaje się dobrze do użytku wydawców, nie komplikuje bowiem samych przepisów, lecz polega na dodaniu do instrukcji typu A uwag przeznaczonych dla typów pozostałych.

¹ Z badań nad literaturą staropolską, 1952.

² Np. opracowanych przez S. Vrtla–Wierczyńskiego, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Materiały dyskusyjne*, s. 60 i K. Górskiego, *Z badań nad literaturą staropolską*, Wrocław 1952, s. 71 n.

W wydawnictwie źródeł historycznych mamy przykłady wydawnictw o charakterze niewątpliwie popularyzującym, a nawet szkolno–popularnym³, mimo to zasady wydawania źródeł do użytku innego niż ściśle naukowy (badawczy) nie zostały dotąd ogólnie ujęte. Prawdopodobnie poszczególne instytucje wydawnicze w różnych okresach próbowały ustalić własne zasady, uwzględniając przede wszystkim stronę dydaktyczną.

Nie rozpatrując typu wydawnictw, przeznaczonych do użytku szkolnego, wysunąłbym propozycję odróżnienia w wydawnictwach źródeł historycznych, za przykładem polonistów, typu A jako wydawnictw naukowych i typu B jako wydawnictw popularnonaukowych.

W typie A, przeznaczonym dla celów badawczych, można by odróżnić: A1 — wydania zwykłe, zawierające przedruki transkrypcją zmodernizowaną według wskazówek instrukcji wydawniczych oraz A2 — wydania specjalne, w podobieństwie, zaopatrzone przy tym w wierną transliterację oryginalną, ewentualnie w transkrypcję zmodernizowaną według wskazówek instrukcji wydawniczych.

B — typ popularnonaukowy, przeznaczony głównie dla celów nauczania na poziomie uniwersyteckim, zawierałby przedruki transkrypcją nie tylko zmodernizowaną według wskazówek instrukcji wydawniczych, ale ze zredukowaniem danych dotyczących się tekstu (przypisów i symboli) do najniezbędniejszych, natomiast ze zwiększeniem przypisów rzeczowych.

Przy wydawnictwach tekstów w językach obcych byłoby pożądane dodawanie do typu B tłumaczeń drukowanych równolegle, jak to już nieraz było czynione.

Przedstawiony poniżej projekt instrukcji średniowiecznej dostosowany jest do wydawnictw ściśle naukowych, a więc do typu A. Wprowadzenie do niego uwag zawierających wskazówki dla typu B powinna by poprzedzić szczegółowa dyskusja z udziałem dydaktyków, w której należałoby rozważyć równocześnie zarówno potrzeby wydawnictw materiałów źródłowych średniowiecznych, jak i nowożytnych.

Drugie zagadnienie również dotąd nie było u nas uwzględnione przy opracowywaniu instrukcji wydawniczych. Chodzi mianowicie o to, co należy zamieszczać w przypisach tekstowych, a co w rzeczowych. Instrukcje dotychczasowe (średniowieczna i nowożytna, a również i projekt niniejszy) stoją na stanowisku formalnym, że do przypisów tekstowych należy wszystko, co tyczy się brzmienia i wyglądu przekazów źródłowych. Józef Siemieński⁴ wysunął jednak tezę, że ze względu na wygodę czytelnika nieinteresującego się specjalnie metodą wydawnictwa lub ścisłym brzmieniem pewnych ustępów (a takich czytelników jest większość) nie należy umieszczać w przypisach tekstowych takich danych, które wychodzą poza uzasadnienie lekcji i rekonstrukcji, wnosząc coś merytorycznego („warianty treści”). Powinny one znaleźć się w przypisach rzeczowych, do których zagląda właśnie — i powinien zaglądać — każdy czytelnik interesujący się gruntownie treścią źródła.

To stanowisko Siemieńskiego wydaje się teoretycznie słuszne. Słuszność ta nie przesądza jednak zagadnienia, czy rzeczywiście należałoby w wydawnictwach źródłowych zmienić dotychczasowy klucz podziału przypisów na tekstowe i rzeczowe. Pomijam już okoliczność, że dotychczas wydawnictwa trzymały się ustalonego tradycyjną praktyką i wyraźnymi zaleceniami instrukcji⁵ podziału według kryteriów formalnych, którego zmiana musiałaby wywołać oczywiście pewne zamieszanie. Instrukcja nowożytna pozostawiła nienaruszone dotychczasowe kryterium podziału przypisów, a projekt niniejszy, dostosowując instrukcję średniowieczną do nowożytnej, również nie zmienia tego podziału. Próbę taką można by przeprowadzić, ale mogłoby się np. okazać, że ściśle odgraniczenie przypisów „wnoszących coś merytorycznego” od pozostałych, czysto formalnych, będzie trudne, wprowadzi wątpliwości i w sumie nie

³ Np. seria Dokumenty Historyczne, wydawana w okresie międzywojennym przez Ignis, Biblioteka Tekstów Historycznych Instytutu Zachodniego oraz coraz liczniej pojawiające się dobre wybory tekstów źródłowych.

⁴ *Symbolika wydawnicza*, 1927, s. 30–31.

⁵ Przypisy tekstowe mają dotyczyć postaci zewnętrznej i brzmienia tekstu źródłowego (Instrukcja średniowieczna s. 10, Instrukcja nowożytna art. 38), przypisy rzeczowe mają zawierać odsyłacze i objaśnienia (Instrukcja średniowieczna s. 20, Instrukcja nowożytna art. 89).

osiągnię swego celu, którym miała być wygoda czytelnika. Przy sposobności dyskusji nad niniejszym projektem instrukcji pragnąłbym usłyszeć opinie i w tej sprawie.

Do tekstu projektu dołączam tablice: jedną przeznaczoną dla wydawców, a drugą dla osób korzystających z wydawnictw opracowanych, na podstawie tej instrukcji.

Tablice opracowane są zasadniczo według sposobu zastosowanego przez Siemieńskiego⁶. Tablice takie oczywiście nie zastępują tekstu instrukcji, lecz ułatwiają ogromnie pracę wydawcy, grupując przeglądowo zagadnienia, podając symbol lub sposób rozwiązania tych zagadnień oraz numery odpowiednich artykułów instrukcji. Dla czytelnika tekstu źródłowego tablice są niezastąpione, gdyż podają wszystkie zastosowane w wydawnictwie symbole w układzie systematycznym ze wskazaniem znaczenia. Dlatego też opracowałem i dołączam tu również tablice dla Instrukcji nowożytnej, która wydana została niestety bez tablic.

Układanie takich tablic uważam za niezbędne przy każdym opracowywaniu instrukcji wydawniczych. Zestawienia w tablicach pozwalają na łatwe zorientowanie się już w trakcie pracy, czy nie zachodzą niekonsekwencje, czy nie użyto np. tych samych symboli dla oznaczenia wypadków różnych (lub odwrotnie). Drobnego tego przykład mamy nawet w instrukcji nowożytnej, gdzie ten sam symbol (antykwę w nawiasach prostokątnych) użyty został jeden raz na oznaczenie uzupełnienia sygli, kryptonimu, pseudonimu lub szyfru, rozwiązanych z całkowitą pewnością (art. 28, 29), drugi raz na rozwiązanie silnie skróconych części wyrazów, których forma budzi wątpliwość (art. 48).

Wreszcie parę słów co do zasięgu chronologicznego zaprojektowanej instrukcji średniowiecznej. Wydaje się słuszne, by ją stosować przy wydawnictwach źródeł sięgających do połowy XVI w. Wprawdzie Instrukcja nowożytna określa swój zasięg (jedynie zresztą w tytule) „od XVI do połowy XIX w.”, mimo to stwierdzić należy, że przy wydawnictwie źródeł z początku w. XVI stosowanie instrukcji opracowanej zasadniczo dla źródeł nowożytnych (pomimo jej całej elastyczności) nie jest korzystne. Chyba byłoby właściwsze przesunięcie tej granicy do połowy XVI w. Zmniejszyłaby się przy tym rozpiętość między tą granicą a ogólną periodyzacją polskiego procesu historycznego, która opiera się zresztą na przesłankach innych niż źródłoznawcze. Warto może zaznaczyć, że również na połowę w. XVI określa swój zasięg chronologiczny projekt polonistyczny dla wydawnictw źródeł rękopiśmiennych (dla drukowanych granicą jest r. 1513), podkreśla on zresztą słusznie elastyczność i konwencjonalność tej daty i przewiduje możliwość zaliczenia do tej grupy niektórych zabytków późniejszych⁷.

Projekt instrukcji zaopatrzonej jest w bieżącą numerację artykułów, do której dodałem numerację porównawczą, wskazującą odpowiednie artykuły Instrukcji nowożytnej (w nawiasach skrót „Now.” i numer artykułu). Niektóre artykuły jednej instrukcji nie mają odpowiedników w drugiej, stąd przeskoki i braki w numeracji porównawczej. Oczywiście zamieszczenie numeru artykułu — odpowiednika wcale nie znaczy, że są one jednakowe (że zawierają jednakowe rozwiązanie), lecz jedynie, że zajmują się analogiczną kwestią.

Przy ostatecznym opracowaniu instrukcji pożądane będzie powiązanie poszczególnych artykułów odsyłaczami. Również potrzeba będzie zaopatrzyć ostateczny tekst instrukcji w konkretne przykłady, ilustrujące jej zastosowanie w postaci podobizn oraz ich opracowania edytorskiego.

Projekt przedstawiony ma niewątpliwie wiele usterek, zarówno stylistycznych, polegających na nie dość ścisłym sformułowaniu, jak i merytorycznych. Te ostatnie wynikły częściowo zarówno z powodu lepszej znajomości takich, a nie innych typów źródeł ze strony głównego autora projektu, jak zapewne i z udziału w dotychczasowych dyskusjach wydawców, którzy również pracowali nad wydawnictwami tego, a nie innego typu. Instrukcja wydawnicza nie może rozstrzygać wszystkich wątpliwości nasuwających się w trakcie pracy wydawniczej, nie może zawierać szczegółowych wskazówek dotyczących się

⁶ *Symbolika wydawnicza*.

⁷ *Z badań nad literaturą staropolską*, s. 60. Zaznaczyć zresztą trzeba, że między zacytowanym właśnie projektem dla tekstów średniowiecznych (Vrtla–Wierczyńskiego) a projektem zasad transkrypcji tekstów XVI i XVII w. (Górskiego) zachodzi pewna niezgodność chronologiczna.

zagadnień wydawania rzadkich i specjalnych typów źródeł ani być podręcznikiem wydawnictw źródłowych. Mimo to czynny udział w opracowaniu jej ze strony szerszego grona różnych specjalistów pozwoli uwzględnić — chociażby ramowo — potrzeby, które zostały pominięte w projekcie.

Dyskusja, jaką pragniemy wywołać, pomoże niewątpliwie usunąć wiele błędów i usterek i taki jest cel publikacji tego projektu⁸.

UWAGI WSTĘPNE

1

Źródła historyczne utrwała się i rozpowszechnia w drodze odtwarzania tekstu (w postaci podobizny fotograficznej lub drukiem), albo przekazywania jego treści za pomocą rejestrowania, ekscerpowania i innych sposobów. (Now. 1).

2

Źródła historyczne ogłasza się bądź w zbiorach samoistnych, bądź jako załączniki do prac konstrukcyjnych. Instrukcja niniejsza przeznaczona jest dla wydawców samoistnych zbiorów źródeł. Poszczególne jej przepisy ważne są też dla wydawców fragmentów tekstów źródłowych ogłoszonych w przypisach. (Now. 2).

3

W szczególnych wypadkach wydawca może odstąpić od zasad niniejszej instrukcji i stosować konsekwentnie zasady własne. W tym wypadku powinien w przedmowie przedstawić i uzasadnić wprowadzone zmiany. (Now. 3).

4

Jeżeli wydawnictwo zawiera w jednym tomie materiały sprzed połowy w. XVI i późniejsze, można w całym tomie zachować jednolitą metodę wydawniczą właściwą dla źródeł średniowiecznych, zwłaszcza jeżeli te ostatnie tworzą właściwy zrąb wydawnictwa.

5

Właściwy zrąb wydawnictwa powinny tworzyć materiały stanowiące określoną całość w komplecie lub wyborze, a więc odnoszące się do jakiegoś typu źródeł, jakiejś dziedziny, okresu historycznego, zagadnienia, faktu, miejscowości itp. lub obejmujące jakiś zespół archiwalny, ewentualnie jego część. (Now. 5).

6

Wybór sposobu publikacji: w całości, w regestach czy w ekscerptach zależy od ilości i ważności materiału. Ten sposób wydania nie musi być w całym wydawnictwie jednolity. Obok części drukowanych w całości mogą być inne podane w regestach lub ekscerptach. (Now. 7).

7

Akty, listy i inne materiały nienarracyjne szereguje się w porządku chronologicznym. Można jednak w razie potrzeby tworzyć pewne grupy ściśle związane treściowo, które z kolei układa się w porządku chronologicznym. (Now. 8).

⁸ Projekt niniejszy oddany został do druku wiosną 1955 r., w końcu zaś tegoż roku ukazały się *Zasady wydawania tekstów staropolskich — Projekt*, Wrocław 1955, będące następnym etapem prac prowadzonych w Instytucie Badań Literackich nad zagadnieniami edytorskimi. Zaznaczyć trzeba, że symbole wydawnicze proponowane przez polonistów są najzupełniej sprzeczne z wyrobioną praktyką historyków. Zastosowanie w tych dwóch dyscyplinach jednakowych symboli byłoby wprawdzie pożądane, wydaje się jednak niemożliwe ze względu na ugruntowane sprzeczne tradycje.

CZĘŚĆ PIERWSZA PODSTAWA WYDANIA

Rozdział I Tekst i odmianki tekstowe

8

Podstawą wydania jest rękopis (autograf, oryginał, minuta, koncept, kopia współczesna, późniejsza), napis epigraficzny, podobizna lub druk. (Now. 9).

9

Jeśli obok oryginału (autografu) zachowała się minuta, koncept lub czystopis poprawiony, zamieniony w minutę, należy wziąć za podstawę tekst oryginału, podając w przypisach tekstowych odmianki pierwotnego tekstu. Miejsca znacznie odbiegające od oryginału mają być drukowane równolegle.

Dopiski i uwagi czytelników, rezolucje, wskazówki do odpowiedzi itp. dopisywane przez odbiorców lub ich kancelarie na oryginałach należy w wydawnictwie uwzględnić.

Dopiski robione na kopiach można także uwzględnić w przypisach, jeżeli są charakterystyczne, a zwłaszcza jeżeli wiadomo, w czym posiadaniu były te kopie lub kto je mógł czytać. (Now. 10).

10

Gdy dochowały się dwa (lub więcej) egzemplarze tego samego oryginału (autografu), z których jeden przyjęto za podstawę wydania, należy wybór uzasadnić, warianty zaś pozostałych egzemplarzy podać w przypisach tekstowych. Dłuższe części tekstów odbiegające od siebie drukuje się w kolumnach obok siebie. (Now. 11).

11

Jeśli za podstawę wydania służy oryginał (autograf), zasadniczo nie należy uwzględniać odmian tekstowych jego kopii rękopiśmiennych czy drukowanych. Wydawca powinien jednak podać, że kopie istnieją lub wskazać wcześniejsze, do wieku XVI włącznie, oraz ważniejsze spośród późniejszych. Istotne odmiany kopii należy zawsze podawać w wypadku, gdy chodzi: a) o kopie, a zwłaszcza transumpty przywilejów, specjalnie nadawczych, b) o kopie źródeł o znaczeniu prawnopublicznym oraz teksty tychże mające charakter urzędowy, c) o kopie współczesne, różniące się znacznie od oryginału, tak że zachodzi podejrzenie, że zmiany te zostały świadomie wprowadzone, nadto w innych szczególnych wypadkach. (Now. 12).

12

Odtwarzając tekst źródła na podstawie dwóch lub więcej kopii, należy się kierować ogólnie przyjętymi zasadami emendacji i restytucji tekstu, uwzględniając znaczenie i odrębne właściwości różnych typów źródeł. W przypisach tekstowych należy podawać jedynie odmianki kopii stojących najbliżej oryginału, pomijając odmianki kopii dalszorzędnych, od tamtych pochodzących (chyba że przemawiają za tym szczególne względy, np. przy tekstach prawnych, mających znaczenie dla praktyki, przy tekstach narracyjnych itp.). Odmianki te nie uwzględniają oczywistych błędów kopisty, ortografię zaś uwzględniają tylko w imionach własnych osób i miejscowości oraz, o ile to możliwe, w tekstach nielacińskich. (Now. 13).

13

Mając kilka różniących się istotnie między sobą redakcji tego samego tekstu dochowanego w kopiach, należy je drukować w kolumnach obok siebie. (Now. 14).

14

Teksty drukowane w nowszych czasach bez dokładnego podania pochodzenia przekazu, a wykazujące różnice treściowe ze znanym wydawcy przekazem rękopiśmiennym, nasuwają przypuszczenie, że zostały wydane na podstawie innego przekazu nieznanego wydawcy i w takim razie należy z nimi postąpić jak z kopiami rękopiśmiennymi. (Now. 15).

15

Pisma i dokumenty podrobione drukuje się w całości lub w ekscerptach, o ile odegrały one pewną rolę prawną lub polityczną, odzwierciedlając stan społeczny i gospodarczy pewnego czasu lub wreszcie są świadectwem kultury swojej epoki (por. art. 58). (Now. 19).

Rozdział II

Przygotowanie tekstu źródłowego do druku

A. Zasady ogólne

16

Tekst wydawnictwa winien o ile możliwości jak najwierniej odtwarzać podstawę wydania. Od tej zasady istnieją dla pisowni i interpunkcji niżej wskazane wyjątki, uzasadnione potrzebą ułatwienia w czytaniu i zrozumieniu tekstu. Przepisy poniższe obejmują wszystkie części przekazu: zarówno właściwy tekst źródłowy, jak nadpisy oraz wszelkie zapiski marginesowe i dorsalne. Z podstawy wydania sporządza się odpis (kopię wydawniczą), który służy za podstawę druku. (Now. 21).

B. Uproszczenia

17

Opuszczenie części tekstu przez wydawcę zaznacza się przez dwie kreski — —. Opuszczenia występujące w podstawie wydania zaznacza się przez pięć kropek. (Now. 24).

18

Jeżeli wydawca streszcza tekst (regestuje), winien podać streszczenie kursywą.

W tekstach wydawanych opuszcza się ustępy, które są wydrukowane w tym samym wydawnictwie (np. dokumenty transumowane, identyczne wykazy świadków itp.), o czym informuje czytelnika objaśnienie kursywą w tekście w nawiasach prostokątnych lub przypis tekstowy. (Now. 25).

19

1. Skrócenia pisma należy rozwiązywać, zachowując lub nawet — gdy to okaże się celowe — wprowadzając powtarzające się często w danym źródle:
 - a) Skrócenia techniczne w zakresie czasu, miar, wag i pieniędzy, w formach najczęściej występujących w danym lub pokrewnych, współczesnych mu przekazach, np. *fer.* (*feria*), *f.* (*festum*), *den.* (*denarius*), *frt.* (*ferto*), *fl.* (*florenus*), *gr.* (*grossus*), *scot.* (*scotus*), *sol.* (*solidus*), *cor.* (*coretus*); dla funta (*libra*) znak *lb.*
 - b) Skrócenia konwencjonalne, jak *etc.* (*et cetera*), *ss.* (*subscripti*), *mp.* (*manu propria*), *ut s.* (*ut supra*), *NB* (*Nota Bene*, tylko w kodeksach rękopiśmiennych), *it.* (*item*), *ib.* (*ibidem*).
 - c) Skrócenia wyrazów służących do oznaczenia dostojności lub tytułu, np. *Ill^{is}* (*Illustris*), *Ill^{mus}* (*Illustrissimus*), *Sctas* (*Sanctitas*), *Sermus* (*Serenissimus*), *Ser^{tas}* (*Serenitas*), *D^{tio}* (*Dominatio*), *Sin^{tas}* (*Sinceritas*), *P^{tas}* (*Paternitas*), *M^{tas}* (*Maiestas*), *R^{us}* (*Reverendus*), *R^{mus}* (*Reverendissimus*). Wyrazy te można także skracać przez ściągnięcie: *M^{tas}* (*Maiestas*), *Sctas* (*Sanctitas*), *Stas* (*Serenitas*), *D^{tio}*

(*Dominatio*), obcięcie: *Fid.* (*Fidelitas*), lub za pomocą syglów, tj. pojedynczych pierwszych liter: *P.V.* (*Paternitas Vestra*).

Skracając jednak te wyrazy, należy je podać w każdej jednostce wydawniczej pierwszy raz w pełnej formie.

- d) Skrócenia przymiotników we wszystkich przypadkach: *b.* (*beatus*), *s.* (*sanctus*), *bb.* (*beati*), *ss.* (*sancti*).
 - e) Skrócenia wyrazu *ord.* (*ordinis*).
 - f) Skrócenia wyrazów służących do określenia przynależności stanowej, jak *dnus* (*dominus*), *dni* (*domini*), *dno* (*domino*) itd., *gener.* (*generosus*), *nob.* (*nobilis*), *vener.* (*venerabilis*), *hon.* (*honestus*), *honor.* (*honorabilis*), *prov.* (*providus*), *labor.* (*laboriosus*).
 - g) Skrócenia czasowników, np. *s-t* (*solvit*), *s-nt* (*solverunt*), *recog-t* (*recognovit*), *m-t* (*mansit*) itd.
2. Kropki kładzie się tylko po skróceniu przez obcięcie i po syglach.
 3. We wszystkich przypadkach, o których mowa w punkcie 1, w razie częstego użycia większej ilości skrótów należy ich wykaz objaśniający podać na początku wydawnictwa, bezpośrednio przed tekstem.
 4. Zachowuje się również lub nawet wprowadza skrócenia alegatów z Pisma Św., ze zbiorów praw i z literatury teologicznej lub prawniczej. W razie potrzeby (gdy dany alegat nie jest sam przez się zrozumiały lub budzić może wątpliwości) objaśnia się go w przypisie rzeczowym, używając stosowanej obecnie powszechnie nowoczesnej formy cytowania.
 5. Zasady powyższe tyczą wszystkich języków, nie tylko łacińskiego. (Now. 26).

20

Przy wyrazach skróconych przez ściągnięcie podaje się w razie ich odmiany (tj. w przypadkach poza mianownikiem) odpowiednią końcówkę. Jeżeli kilka wyrazów składa się na tytuł podany nie w mianowniku, wystarczy dać końcówkę w jednym z tych wyrazów, najlepiej przy rzeczowniku. W tytułach składających się z kilku wyrazów mogą być jedne z nich skrócone przez sygły, inne przez obcięcie lub ściągnięcie. Przy często powtarzających się tytułach, zwłaszcza w korespondencji, wskazane jest używanie syglów. Jeśliby jednak przy tytułach podanych w syglach powstała wątpliwość, w którym przypadku jest mowa o danej osobie, należy użyć skrótu przez ściągnięcie, aby móc podać właściwe zakończenie przypadku. (Now. 27).

21

Imiona własne, nazwiska, nazwy miejscowości podane w przekazie źródłowym tylko początkowymi literami należy w razie zupełnej pewności uzupełnić w tekście, zamieszczając uzupełnioną część antykwą w nawiasach prostokątnych. Jeśliby jednak wydawca miał w tym względzie jakąkolwiek wątpliwość, pozostawi w tekście tę literę początkową, a przypuszczalne rozwiązanie poda w przypisie tekstowym. (Now. 28).

22

Pisownię skróconych wyrazów należy przy rozwiązywaniu zastosować do zasad niniejszej instrukcji. W wypadkach pozwalających na swobodę w rozwiązywaniu należy zastosować się do zasad ortograficznych danego pisarza albo też danej kancelarii (np. *lra* = *litera* lub *littera*, *nil* = *nihil* lub *nichil*), w braku zaś jakichkolwiek wskazówek — do praktyki odpowiedniego miejsca i czasu.

23

Gdy kopia dokumentu opuszcza dla skrócenia niektóre części tekstu, np. formuły lub świadków, albo wręcz rozdziały tekstu, odsyłając słowami *ut supra* do innego dokumentu, należy na tej podstawie odtworzyć tekst lub skierować doń, jeśli był już w tym wydawnictwie drukowany. W pierwszym wypadku słowa *ut supra* należy podać z objaśnieniem w przypisie tekstowym, w drugim zaś pozostawić w tekście, w żadnym wypadku nie powinny być pominięte. (Now. 32).

C. Daty i cyfry

24

Daty w tekście podawane według kalendarza rzymskiego, kościelnego lub innych należy podać zgodnie z pisownią przekazu, a obok w razie, jeżeli nie ma ich rozwiązania w nagłówku pozycji, dać w nawiasie prostokątnym, kursywą, cyframi dzień, miesiąc i w razie potrzeby rok według dzisiejszej rachuby czasu, przy czym miesiąc podaje się cyfrą rzymską. Po cyfrach dziennej i miesięcznej nie daje się kropek. (Now. 33).

25

Cyfry winny być bez zmiany wzorowane na przekazie źródłowym. Należy więc zachować w druku cyfry rzymskie (duże lub małe), arabskie, słowami wyrażone lub w połączeniu dwa, a nawet trzy systemy powyższe, stosownie do tego, jak są podane w źródle. Cyfry rzymskie w datach zachowują nadpisane końcówki ablativu, np. M^oCCC^oI^o (w razie trudności technicznych: M–oCCC–oI–o). Wyjątek od powyższej zasady wprowadzić można w źródłach, w których cyfry występują zbyt często, np. w rachunkach, gdzie nagromadzenie cyfr rzymskich zacierałoby przejrzystość tekstu i utrudniało orientację; tam mogą być zastąpione arabskimi, z zaznaczeniem tego w przypisie na początku tekstu lub w przedmowie do wydawnictwa.

Ułamki podawać należy w cyfrach arabskich. (Now. 35).

D. Pisownia

26

1. Odtwarzając w druku tekst łaciński na podstawie przekazu średniowiecznego, należy zachować w zasadzie ściśle wszelkie właściwości pisowni. Pisać zatem należy w ślad za pisarzem: *nihil* i *nichil*, *legitime* i *legittime*, *condam* i *quondam*, *Johannes* i *Joannes*, *Jhesus Christus* i *Jesus Cristus*. Natomiast *Xpc* rozwiązywać na *Christus*, zaznaczając sposób skrócenia w przypisie lub przedmowie, jeżeli ten skrót występuje stale w danym źródle, podobnie *Spc* (*Spiritus*) i *epc* (*episcopus*). Dyftong *ae* oddać należy według pisowni przekazu przez *ae*, *ę* lub *e*; podobnie zachować należy pisownię dyftongu *oe* (natomiast nie ma powodu odtwarzać w druku ligatur tych dyftongów, gdyż mają one czysto graficzny charakter). Również litery *c* i *t* w zgłoskach *cia*, *tia*, *cio*, *tio*, *ctio*, *ccio* itp. zastosować należy do pisowni przekazu. Od tej zasady istnieją następujące wyjątki, które jednak nie mają bezwzględnie zastosowania do imion i nazwisk osób oraz do nazw miejscowych, gdyż te oddawać należy w druku jak najwierniej, bez najmniejszej zmiany, według pisowni przekazu:
 - a) Zdwojenia spółgłosek na początku wyrazu (najczęściej *f* i *l*) nie uwzględnia się (także w imionach własnych).
 - b) *j* oddawać należy przez *i* (*jbi*, *ibj* pisać *ibi*). Tak samo *ij*, *y* przez *ii* (*hij*s lub *hys* pisać *hiis*, *junij* lub *iuny* pisać *iunii*). Natomiast zachować trzeba *y* tam, gdzie ono zastępuje dźwięk pojedynczego *i*, pisać zatem należy w ślad za przekazem: *ymmo*, *ydoneus*, *tytulus*, *pyus* itd.
 - c) Litery *v* i *u*, których w wiekach średnich używano na przemian, nadając im tę samą wartość dźwiękową, stosują się do swej obecnej fonetycznej wartości: dźwięk samogłoskowy należy wyrażać przez *u*, spółgłoskowy przez *v*. Zachowuje się natomiast *w* tam, gdzie zastępuje zgłoskę *vu*, np. *wlgariter*, *ewm*.
2. Pisownia polskich tekstów bądź pojedynczych wyrazów wplecionych w tekst łaciński ma się wiernie stosować do przekazu, z zachowaniem łącznego i rozłącznego pisania wyrazów. Natomiast nie ma potrzeby zachowywać wielkich liter tam, gdzie użycie ich nie jest uzasadnione dzisiejszą pisownią. Nie uwzględnia się graficznej różnicy między długim a krótkim *s* i między długim a krótkim *z*; pisze się zawsze zwyczajne *s* i *z*, nie ma też potrzeby umieszczania kropek nad *y*. Nosówki należy oddawać w miarę możliwości tymi samymi znakami jak w przekazie. O ile to możliwe, należy tekst polski wraz z dodaną w razie potrzeby transkrypcją oddać przed wydaniem do przejrzania językoznawcy.

3. Teksty staro-ruskie zasadniczo należy wydawać cyrylicą; w razie trudności technicznych można transliterować cyrylicę alfabetem łacińskim posługując się zasadami przyjętymi w bibliotekarstwie, przy czym należy zwrócić uwagę na pochodzenie tekstu wschodnio- lub zachodnio-ruskie, od czego zależy transliterowanie.

Skrócenia wszystkie rozwiązuje się do pełnego brzmienia wyrazu i uzupełnia opuszczone przy nich litery, włączając litery nadpisane, tzw. titły. Natomiast nie uzupełnia się znaków twardych i miękkich tam, gdzie ich nie ma w przekazie źródłowym, czy to w samych wyrazach, czy też w tytułach.

W datacji należy pozostawić liczby ruskie ściśle według pierwowzoru, rozwiązując je obok w tekście (w nawiasach prostokątnych cyframi arabskimi, kursywą) lub w nagłówku pozycji (por. art. 24). Daty roczne według rachuby bizantyńskiej podaje się prócz tego cyframi arabskimi w przypisie tekstowym.

4. Przy wydawaniu tekstów czeskich obowiązują na ogół te same zasady, co dla tekstów polskich. Teksty niemieckie wydawać należy wedle zasad przyjętych przez Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300, ed. Fr. Wilhelm i R. Newald t. I–II, 1929–43.

5. W przekazach od połowy XVI w. bez względu na to, czy rękopiśmiennych, czy drukowanych, pisownia z wyjątkiem imion, nazwisk i nazw miejscowych (do których należy stosować przepisy dotyczące przekazów średniowiecznych) ulegnie modernizacji, chyba że nie ma wątpliwości, iż przekaz nowożytny zachował pisownię przekazu średniowiecznego, od którego bezpośrednio pochodzi. Dla przekazów tych należy, uwzględniając lokalne właściwości językowe, trzymać się zasad wyłożonych i stosowanych w Instrukcji Wydawniczej dla źródeł nowożytnych. (Now. 23).

27

W użyciu liter wielkich stosować należy praktykę nowoczesną. Pisz się przeto wielką literą:

- a) Po kropce, rozpoczynając nowe zdanie; po dwukropku tylko wtedy, jeśli następuje po nim cudze zdanie (np. cytaty biblijny lub tekst statutowy).
- b) Imiona własne osób, nazwy topograficzne (miast, ulic, bram miejskich, wsi, rzek, jezior itd.) oraz nazwy narodów i państw (np. *Regnum Poloniae*, *Magnus Ducatus Lithuaniae*, *Antiqua Civitas Warsowiensis*), *Corona* w znaczeniu Polski, *Magnus Ducatus* w znaczeniu Litwy.
- c) Przymiotniki łacińskie utworzone od imion własnych (np. *episcopus Cracoviensis*, *grossorum Polonicalium*).
- d) Tytuły, zwłaszcza w alokucjach, np. *R-me Pater*, *V. Regia M-tas*.
- e) Grupa wyrazów religijnych, jak *Deus*, *Deus Omnipotens*, *Dominus* (w znaczeniu *Deus*), *Maria Virgo*, *Ecclesia* w znaczeniu kościoła powszechnego (ale także *Ecclesia Orientalis*), *Sedes apostolica* itp. Wszystkie sakramenty pisze się małą literą; dużą tylko *Eucharistia*, *Corpus (Sanguis) Domini*. Małą literą pisze się także przymiotniki: *sanctus*, *gloriosus*, *beatus*, *divina miseratione* itp.
- f) Nazwy niedziel, świąt i czasów kościelnych (np. *dominica Laetare*, *Ascensio Domini*, *dies Cinerum*, *Quadragesima*, *Adventus* itp.).
- g) Nazwy zakonów: *Cistercienses*, *Fratres Minores*, *Fratres Predicatores*, ale *ordo s. Francisci*.

Nazwy miesięcy i dni tygodnia oraz określenia rzymskiego kalendarza (*kalendae*, *idus*, *nonae*) pisać należy małą literą z wyjątkiem rzymskiej nomenklatury dni tygodnia, np. *dies Martis*, *dies Veneris* itd. Małymi też literami rozpoczyna się w dokumentach formuły protokołu, jak formułę obwieszczającą, następującą bezpośrednio po intytulacji, np. *Sigismundus — — significamus — — quomodo*. Podobnie: *Actum — — presentibus* itd.

28

Rozdzielanie i łączenie wyrazów stosuje się do zasad nowoczesnych. Częstego więc, zwłaszcza we wcześniejszym średniowieczu naszym, łączenia przyimków z imionami pospolitymi nie należy uwzględniać, więc np. *ineventum* pisać *in eventum*. Wyjątkowo pisać utarte zrosty: *extunc* i *exnunc*, *necnon*, *imprimis*, *econtra*, *christifideles*.

E. Interpunkcja

29

Interpunkcja ma być z pominięciem dawnej zmodernizowana, tak jednak, aby myśl pisarza nie została zmieniona. W razie potrzeby należy zaznaczyć w przypisie tekstowym interpunkcję podstawy wydania. W dłuższych ustępach jednorodnej treści należy oddzielać średnikami wyliczenia poszczególnych spraw, np. w przywilejach wyliczenia poszczególnych nadań zaczynające się zazwyczaj od słówka *item*, chyba że od *Item* rozpoczyna się osobne zdanie z podmiotem i orzeczeniem.

Tytułu urzędowego stojącego bezpośrednio po imieniu nie oddziela się od niego przecinkiem, np. *Wladislaus rex Polonie, Johannes palatinus Cracouiensis, Stanislaus et Johannes consules Cracouienses*.

Znakiem zapytania, wykrzyknikiem, cudzysłowem, o ile nie ma ich w przekazie źródłowym, należy szafować oszczędnie. Jeżeli w tekście źródła cytowane jest obce zdanie, należy je zamieścić w cudzysłowie.

Do oddania nawiasów podstawy wydania służą nawiasy okrągłe. (Now. 34).

Rozdział III

Postać zewnętrzna i strona graficzna tekstu

30

Zewnętrzna postać tekstu dochowanego w oryginalnym przekazie powinna być odpowiednio w druku uwydatniona. Odstęp w tekście (a line) stosują się ściśle do oryginału i z reguły nie wprowadza się ich dowolnie tam, gdzie ich nie ma w oryginale. Wyjątkowo rozpoczyna się a line w transumptach część następującą po inserowanym dokumencie (wydrukowanym na innym miejscu, pod datą). Podobnie oddziela się formuły wstępne i końcowe w tzw. widymatach.

W tekstach prawnych o charakterze normatywnym (np. konstytucje, statuty, obszerniejsze przywileje itp.) można poszczególne artykuły dla przejrzystości (zwłaszcza gdy w podstawie wydania oznaczone są przez *Item* lub znak paragrafu) rozpoczynać a line i zaopatrzyć w bieżącą numerację (kursywą w nawiasach prostokątnych), przy czym należy układ ten objaśnić w przedmowie lub pod nagłówkiem (zob. art. 67).

Formuły dokumentów mające w oryginałach miejsca oddzielne (np. adresy w listach i mandatach, intytulacje w niektórych dokumentach XV w., formuły relacyjne oraz podpisy wystawców, świadków i urzędników kancelaryjnych) winny być o ile możliwości podane w tych miejscach, na których znajdują się w oryginałach. (Now. 36).

31

Części tekstu pisane pismem wydłużonym (np. inwokacje) należy uwydatnić odpowiednim krojem druku lub odznaczyć ujęciem w dwie kreski pionowe || || albo wreszcie objaśnić w przypisie.

Końce 2–3 pierwszych wierszy w dokumentach oryginalnych zaleca się zaznaczyć kreską pionową. Dla dokumentów do końca XIII w. zostawia się uznaniu wydawcy oznaczenie długości wierszy w całym dokumencie. W tekstach zaczerpniętych z ksiąg zaznaczyć należy początek każdej stronicy, podając w tekście kursywą w nawiasach prostokątnych jej liczbę poprzedzoną literą *k*. (karta) ew. *s*. (stronica).

Wyrazy wypisane w oryginale w całości majuskułą mają być oddane w druku także majuskułą lub przynajmniej winna być na ten szczegół zwrócona uwaga w przypisie tekstowym.

Dwa punkty, które niekiedy zjawiają się w dokumentach w miejsce imienia przed tytułem, pozostawić należy bez uzupełniania ich w tekście, objaśniając w przypisie rzeczowym, o ile zachodzi tego potrzeba.

W bullach papieskich oraz innych dokumentach zawierających rotę miejsce jej oznacza litera *R.*, miejsce *Bene Valete* wskazują *B. V.*, monogramu — *M.*, znaku notarialnego — *Z. N.*, przy czym dewizę i inne napisy wraz z opisem tych znaków podać należy we wstępie do dokumentu. Podobnie też należy zaznaczyć chrismon (za pomocą większego *C.*) i krzyż (za pomocą znaku krzyża).

Każda zmiana ręki i atramentu w oryginalnym przekazie winna być zaznaczona w przypisie tekstowym i o ile możności bliżej określona; w innych przekazach tylko wtedy, jeśli zachodzi tego potrzeba. W niektórych wydawnictwach (np. tekstów prawnych, gospodarczych) sposób zapisywania można omówić przy objaśnieniach przekazów.

Rozdział IV

Aparat krytyczny do tekstu

A. Uwaga wstępna

32

W celu osiągnięcia jak największej przejrzystości w wydawnictwie, wszystko, co pochodzi od wydawcy (z wyjątkiem uzupełnień braków w nawiasach prostokątnych i rozwiązań skrótów oraz przedmowy i skorowidzów), należy drukować kursywą, sam zaś tekst źródłowy antykwą. Wyrazy innojęzyczne uwydatnia się drukiem rozstrzelonym, co wszakże nie dotyczy nazw osobowych i miejscowych. (Now. 37).

B. Przypisy tekstowe

33

Szczegółowe uwagi krytyczne wydawcy, dotyczące postaci zewnętrznej i brzmienia tekstu źródłowego, należy podawać w przypisach tekstowych umieszczonych bezpośrednio na tej samej stronie, a drukowanych kursywą. Przytoczone w przypisach zdania czy wyrazy z tekstu źródłowego drukuje się antykwą. (Now. 38).

34

Odsyłacze do tych przypisów (bez pónawiasów) mają być zaczerpnięte z małego alfabetu w składzie łacińskim. Po wyczerpaniu alfabetu należy rozpocząć go na nowo poprzedzając każdą jego literę literą a: ^{aa ab ac} itd., analogicznie w dalszym ciągu ^{ba bb bc} itd. Taki odsyłacz tyczy się tylko wyrazu, po którym stoi.

Jeżeli przypis odnosi się do grupy wyrazów (do całego zdania lub całego ustępu), należy ująć te wyrazy w kolejne odsyłacze opatrzone kreskami (wskazującymi kierunek ujętego w odsyłacze tekstu); kreski odróżniają te znaki od odsyłaczy tyczących się poszczególnych wyrazów, np. ^{a-}*Kazimirus*^b *rex Polonie*^{-c}: przypis oznaczony ^{a-c} tyczy się wszystkich trzech wyrazów, oznaczony ^b — samego słowa *Kazimirus*.

Odsyłacz w postaci dwóch jednakowych liter połączonych kreską (typu ^{a-a}, ew. ^{ab-ab}) oznacza miejsce tekstu, po którym następuje w jednym lub kilku przekazach wyraz czy grupa wyrazów nie przyjęta do tekstu ustalonego, lecz przytoczona w przypisie.

Alfabet rozpoczyna się na nowo z każdą stronicą. (Now. 39).

35

Przypisy tekstowe powinny być możliwie najzwięźlejsze. Przy odmiankach tekstowych należy poszczególne przekazy źródłowe oznaczać w skrótach (np.: or., kop.). W razie uwzględnienia liczniejszych kopii wyróżnia się je numerami, syglami albo paru początkowymi literami nazwiska ich autora, miejsca przechowania lub ustalonej nazwy źródła. Skrótów te umieszcza się po odmiance tekstowej, ew. na końcu przypisu. (Now. 40).

36

Użyte przez wydawcę skrócenia ogólne, powtarzające się w całym wydawnictwie, należy zestawić w wykazie alfabetycznym na jego początku po przedmowie, zastosowane zaś w jednej tylko pozycji należy podać w objaśnieniach do niej przy wyliczeniu przekazów źródłowych. (Now. 41).

37

Językiem przypisów jest język ogólnej redakcji wydawnictwa. (Now. 42).

C. Braki w tekście

38

Miejsce zniszczone, miejsce nieczytelne, opustkę umyślną i nieumyślną, skrócenie nieprawidłowe albo budzące wątpliwość uzupełnia się, nie zmieniając kroju druku (antykwą) i zaznacza się ujęciem w nawiasy prostokątne z odsyłaczem wewnątrz nawiasów do przypisu informującego o rodzaju braku. Braki formalne w literach poprawia się bez zaznaczenia. (Now. 43).

39

Jeśli wydawca nie może uzupełnić miejsca zniszczonego, nieczytelnego lub opustki umyślnej i nieumyślnej, zaznacza je w nawiasach prostokątnych mniej więcej tyłu kropkami, ilu liter brakuje, z odsyłaczem w środku. Brak większej ilości słów lub całych wierszy zaznacza się nawiasami prostokątnymi bez kropek z odsyłaczem wewnątrz nawiasów. W przypisie tekstowym podaje się rodzaj braku oraz ewentualnie w przybliżeniu liczbę liter, wierszy lub stron, jaka mogłaby się tam pomieścić.

Nie rozwiązane skrócenia należy powtórzyć w tekście bez zmian ostrzegając znakiem: [s] kursywą w nawiasach prostokątnych (por. także art. 43). (Now. 44).

40

Zdanie nie dokończone w podstawie wydania zaznacza się brakiem kropki oraz objaśnia w przypisie tekstowym.

Przekaz nie dokończony objaśnia się w przypisie. (Now. 45).

D. Błędy

41

Błędy gramatyczne pisarza, o ile nie zniekształcają tekstu i nie czynią go niezrozumiałym, należy pozostawić. Błędy ortograficzne natomiast i zwykłe omyłki (lapsus calami) należy poprawiać, podając w razie potrzeby lekcję przekazu źródłowego w przypisie tekstowym. Błędy powtarzające się ustawicznie należy poprawiać bez zaznaczania w przypisie tekstowym informując o nich w przedmowie do wydawnictwa, przy charakterystyce przekazu.

Błąd, którego wydawca nie poprawia, powinien być potwierdzony dla upewnienia czytelnika o zgodności tekstu wydanego z podstawą wydania.

Błąd w pojedynczym wyrazie potwierdza się skróconym *sic* kursywą w nawiasach prostokątnych [s]. Błąd logiczny, wadliwą budowę zdania złożonego z wyrazów poprawnych potwierdza się takimż *sic* podwójnym [ss] w nawiasach prostokątnych. (Now. 46).

42

Jeżeli błąd dostrzeżono nie w podstawie wydania z jakichkolwiek powodów przy kolacjonowaniu niedostępnej, lecz bezpośrednio w podstawie druku (kopii wydawniczej zrobionej na użytek badacza), wówczas potwierdza się ów błąd jak wyżej, lecz wykrzyknikiem kursywą w nawiasach prostokątnych: [!], [!!]. (Now. 47).

E. Lekcja wątpliwa

43

Jeśli rozwiązanie skrótu, uzupełnienie braku lub poprawienie błędu nie da się ustalić w brzmieniu jedynym i stanowczym, należy zachowując postawione wyżej zasady podać w tekście lekcję najbardziej

prawdopodobną, a w przypisie tekstowym inne możliwe brzmienie oraz powtórzyć skrót. Dla zaznaczenia wątpliwości odczytania wydawca może użyć znaku zapytania kursywą w nawiasach prostokątnych [?].

Silnie skrócone końcówki, zwłaszcza łacińskich gerundiów i partycypiów, których forma budzi wątpliwości, rozwiązuje się antykwą w nawiasach prostokątnych ze znakiem zapytania (bez odsyłacza do przypisu). (Now. 30 i 48).

F. Niejasności przy modernizowaniu interpunkcji

44

W wątpliwych wypadkach należy zaznaczyć w przypisie tekstowym lub w objaśnieniach wstępnych, że zmodernizowanie interpunkcji zatarłoby niejasność bądź wieloznaczność podstawy wydania. (Now. 49).

G. Korektury

45

W wydawnictwie należy uwzględnić zmiany (skreślenia, dopiski, poprawki) w tekstach oryginalnych i w kopiach, dokonane zarówno ręką pisarza lub współczesnego mu korektora, jak i inną ręką, stosując się do art. 46–50.

46

Ustępy wykreślone przy formułowaniu lub korygowaniu można zamieszczać w przypisach lub pozostawić w tekście w miarę możliwości objaśniając w przypisach, czyją ręką dokonano skreślenia. Ustępy skreślone, które wydawca pozostawia w tekście, należy ująć w znaki skreślenia /– –/.

47

Uzupełnienia i dopiski ponad wierszem, na marginesie lub na dołączonych kartach, poczynione przez samego pisarza lub współczesnego korektora, o ile należą bezpośrednio do tekstu, zwłaszcza jeśli mają do niego odsyłacze, winny być doń wciągnięte, ujęte w nawiasy kątowe < > i w razie potrzeby objaśnione w przypisie tekstowym. (Now. 51).

48

Głosy i inne dopiski do tekstu pochodzące od pisarza przekazu źródłowego, ale nie należące bezpośrednio do tekstu, mogą być podane w przypisach tekstowych lub w wycinku na skraju zewnętrznym kolumny. (Now. 52).

49

Wszelkie poprawki w tekście oryginalnym, dokonane ręką samego pisarza lub współczesnego mu korektora, mają być wciągnięte w tekst drukowany, brzmienie zaś pierwotnego tekstu, o ile się da odczytać, należy podać w przypisie tekstowym oraz wskazać, czyją ręką (pisarza lub inną) i w jaki sposób poprawki dokonano (na razurze, po przekreśleniu lub wypunktowaniu).

W tekstach opartych na kopiach należy podawać pierwotne brzmienie poprawionych miejsc tylko wówczas, jeśli sens ich odbiega znacznie od poprawek lub z innych względów ma jakiegokolwiek znaczenie. (Now. 50).

50

Poprawki w tekście oraz dopiski nie pochodzące od pisarza lub współczesnego korektora, bez względu na to, czy są współczesne, czy późniejsze, o ile dają coś realnego i godnego uwzględnienia, mają być pomieszczone w przypisach tekstowych z zaznaczeniem o ile możliwości czasu ich pochodzenia, tekst zaś ma być zachowany w pierwotnym brzmieniu. (Now. 53).

51

Ustępy skasowane współcześnie lub później przez przekreślenie lub w inny sposób dla zaznaczenia dokonania pewnej czynności (np. prawnej lub kancelaryjnej) należy pozostawić w tekście ujmując w znaki skasowania /=/. O okolicznościach skasowania należy o ile możliwości podać wiadomość w przypisie, w objaśnieniach przed tekstem lub w przedmowie.

H. Interpolacje i zapożyczenia

52

Interpolacje zamieszcza się w nawiasach kątowych < > *petitem* i objaśnia w przypisach tekstowych. (Now. 54).

53

Ustępy tekstu przejęte dosłownie z innych źródeł można ująć w odsyłacze (zgodnie z art. 34) i ewentualnie drukować *petitem*. W przypisie tekstowym należy wskazać źródło tego zapożyczenia z określeniem jego sposobu (dosłownie czy z opuszczeniami); por. art. 18. (Now. 55).

CZĘŚĆ DRUGA REDAKCJA WYDAWNICTWA

A. Uwagi ogólne

54

Skopiowany i objaśniony aparatem krytycznym tekst źródła należy zaopatrzyć w odpowiednie: 1) nagłówki, 2) objaśnienia dotyczące przekazów i literatury wydawniczej źródła, 3) przypisy rzeczowe, 4) przedmowę, wstęp i skorowidze.

Forma redakcji i miejsce zamieszczenia tych elementów zależą od rodzaju źródła: inne są w wydawnictwach źródeł narracyjnych, inne w zbiorach dokumentów, akt i listów. (Now. 56).

55

W redakcji wydawnictwa powinno się przestrzegać jak najdalej posuniętej jednolitości i konsekwencji. Cytując druki czy rękopisy, należy stosować ściśle ustalone schematy. Dla druków oddzielnych (tak zwartych, jak i seryjnych): tytuł i wydawca (w wydawnictwach źródłowych), względnie autor i tytuł (w opracowaniach), dalej miejsce i rok wydania, tom i stronice; nazwę serii wydawniczej podaje się w nawiasach okrągłych przed miejscem wydania. Dla mniejszych publikacji źródłowych i rozpraw zamieszczonych w pracy zbiorowej lub czasopiśmie: tytuł i wydawca czy też autor i tytuł, po czym w nawiasach okrągłych tytuł pracy zbiorowej, jej miejsce i rok wydania, tom, stronice, albo też tytuł czasopisma, jego tom (ewentualnie z zaznaczeniem numeru), rok wydania czasopisma i stronice. Skrócenia t. i s. na oznaczenie tomu i stronicy należy zasadniczo opuszczać, zachowując je w wypadkach, kiedy ich brak mógłby spowodować niejasność opisu (np. brak t. przy podziale cytowanego wydawnictwa na serie, tomy i części, brak s. przy paginacji rzymskiej).

Dane bibliograficzne druku podaje się dokładniej tylko przy jego pierwotnym przytoczeniu. W następnych cytowaniach stosuje się już duże uproszczenia poprzestając na nazwisku autora, skróconym tytule i stronicy. Jeżeli chodzi o oznaczanie tego samego miejsca w poprzednio cytowanym dziele, wystarczą po nazwisku autora litery *l. c.* (*loco citato*) bez podawania stronicy. Zamiast powtarzania tytułu pracy można przy dalszych przytaczaniach dawać *o. c.* (*opere citato*), ale jedynie wtedy, jeśli w wydawnictwie cytowano poprzednio jedną tylko pracę tego autora. *Tamże* zamiast tytułu i wydawcy czy też autora i tytułu oraz *tenże* zamiast autora nawiązują do pozycji bezpośrednio poprzedzającej. Cytowanie, zwłaszcza literatury, można poprzedzać słówkiem por. (porównaj), zob. (zobacz), ob. (obacz). Wszystkie cytowane

wydawnictwa i opracowania należy zestawić po przedmowie w ogólnym wykazie bibliograficznym wraz ze spisem zastosowanych skrótów (por. art. 80 i 93).

Przy cytowaniu rękopisów określa się naprzód źródło, po czym w nawiasach okrągłych wskazuje się miejsce przechowania (archiwum, bibliotekę), w razie potrzeby zespół lub zbiór, dalej sygnaturę rękopisu oraz stronicę względnie kartę. Można też opuścić określenie źródła i podać tylko zespół, sygnaturę i stronicę, a w nawiasach okrągłych miejsce przechowania. (Now. 56).

56

Językiem, jakim posługują się wydawcy przy redakcji wydawnictwa, jest z reguły język polski. Wyjątkowo mogą być opracowane w innych językach wydawnictwa, szczególnie interesujące naukę zagraniczną. (Now. 57).

Rozdział V

Nagłówki

57

W zbiorach dokumentów, akt i korespondencji każda jednostka wydawnicza otrzymuje nagłówek, który składa się z bieżącego numeru, daty i miejsca wystawienia aktu oraz krótkiego regestu (wszystko kursywą). W wydawnictwach zapisek sądowych i źródeł pokrewnych można przestać na samym numerze bieżącym. (Now. 58).

58

Każda jednostka otrzymuje w zasadzie osobny numer, jaki jej przypada w porządku chronologicznym zbioru lub w kolejności tekstu źródłowego. Numer ten w cyfrze arabskiej, drukowany tłustym drukiem, umieszcza się w środku strony, przy zapiskach sądowych itp. — na początku tekstu. Falsyfikaty — o ile się je drukuje — i dokumenty podejrzane znajdują miejsce pomiędzy autentykami w porządku chronologicznym pod datą, którą podają. Otrzymają one bezpośrednio pod numerem bieżącym odpowiednią adnotację, np. falsyfikat (por. art. 15). (Now. 59).

59

Dokumenty nie datowane, o ile chronologicznie nie dadzą się określić, należy umieszczać pod ostatnim rokiem życia lub urzędu wystawcy. Dokumenty chronologicznie określone w obrębie terminu *a quo i ad quem* umieszcza się pod terminem *ad quem*, mające zaś tylko datę roczną — po wszystkich dokumentach danego roku. (Now. 60).

60

Poniżej numeru, po prawej stronie, umieszcza się miejsce i datę wystawienia aktu. Nazwa miejsca otrzymuje właściwą postać używaną w języku wydawnictwa, miejsce obce spolonizowaną formę, o ile taka istnieje, jest ogólnie przyjęta i używana.

Jeżeli nazwa zaginęła lub nie da się pewnie zlokalizować, pozostawia się ją w nagłówku w formie przekazu (antykwa).

Jeśli miejsce nie jest w przekazie podane, kładzie się litery *b. m.*, gdy jednak można się go z całą pewnością domyślić, umieszczamy przypuszczalną nazwę w nawiasie prostokątnym kursywą. (Now. 62).

61

Zaraz po miejscu idzie data pisma, rozwiązana według dzisiejszej rachuby czasu i podająca dzień, miesiąc i rok, bez kropek między cyframi. W braku któregośkolwiek z tych elementów chronologicznych należy podać tylko pozostałe. W razie zupełnego braku daty należy ją albo ustalić ściśle, albo w przybliżeniu ze znakiem zapytania, albo w granicach terminów *a quo i ad quem* i umieścić w nawiasach prostokątnych.

Daty notorycznie błędne należy podać w formie poprawnej w nawiasach prostokątnych, a w razie wątpliwości co do ich rozwiązania zaopatrzyć znakiem zapytania. (Now. 63).

62

Braki w datowaniu albo błędne datowanie należy zaznaczyć w objaśnieniach i podać podstawę, która posłużyła do uzupełnienia lub bliższego określenia daty, względnie do zastąpienia błędnej poprawną. (Now. 64).

63

Jeżeli w przekazie zachodzi podwójne datowanie, obie daty przedziela się skośną kreską. (Now. 65).

64

Regest powinien być zwięzły i jasny i zawierać streszczenie uwzględniające najistotniejsze dane. Regest może być zredagowany w zdaniach lub składać się tylko z haseł.

Polskie nazwy osobowe i miejscowe otrzymują w regestach polską formę zmodernizowaną. Przy trudności identyfikacji nazwiska lub nazwy miejscowości podaje się je w brzmieniu tekstu antykwą. (Now. 66).

65

Każda stronica otrzymuje swoją numerację bieżącą u góry po zewnętrznej stronie tekstu. W wydawnictwach wychodzących zeszytami, o ile one stanowią bibliograficznie odrębne całości, umieszcza się po wewnętrznej stronie tekstu paginację danego zeszytu, a po zewnętrznej — tomu.

W dłuższych tekstach nie podzielonych na numerowane ustępy (zob. art. 30 i 67) wskazane jest numerowanie wierszy co 5 lub co 10 na wewnętrznym marginesie. (Now. 67).

66

Forma żywej paginy (nagłówka bieżącego każdej stronicy lub rozwarcia) może być różnorodna, zależnie od rodzajów wydawanego materiału, zawsze jednak winna zawierać elementy ułatwiające szybkie zorientowanie się w treści danej stronicy.

Przy wydawnictwach dokumentów, zapisek sądowych i pokrewnych żywa pagina musi uwzględniać ich numery, ewentualnie i lata.

W wydawnictwach źródeł narracyjnych należy podawać rozdział (o ile źródło jest podzielone na rozdziały), względnie rok, a nawet bliższą datę lub pewne momenty wydobyte z tekstu danych stronic, ułatwiające orientację w wydawnictwie. (Now. 68).

67

W źródłach narracyjnych, traktatach, mowach itp., podzielonych na długie rozdziały, księgi lub lata, można tekst dzielić na krótkie ustępy numerowane w nawiasach prostokątnych kursywą (por. art. 30).

Jeżeli się tego nie czyni, wskazane jest numerowanie wierszy (zob. art. 65). (Now. 69).

68

Pożądane jest także zaopatrywanie dłuższych tekstów narracyjnych w daty roczne, miesięczne i dzienne w przypisach rzeczowych, na marginesach lub w tekście w nawiasach prostokątnych kursywą. (Now. 70).

Rozdział VI

Objaśnienia dotyczące przekazów i literatury

A. Uwaga ogólna

69

Tekst każdego źródła winien być poprzedzony objaśnieniami wydawcy tyczącymi się przekazu, na podstawie którego drukuje się źródło, tudzież literatury wydawniczej poprzedzającej nowe wydawnictwo. W wydawnictwach źródeł narracyjnych, zapisek sądowych i innych pokrewnych, objaśnienia te będą zamieszczane w przedmowie i na początku wydawnictwa. W zbiorach dokumentów, listów itp. ogólne uwagi o zawartości zbadanych archiwów i bibliotek oraz o znajdujących się w nich rękopisach, z których zaczerpnięto większość materiału, należy podać w przedmowie do wydawnictwa, objaśnienia zaś dotyczące się poszczególnych pozycji kładzie się po nagłówku a bezpośrednio przed tekstem. W uwagach tych pożądana jest jak największa zwięzłość i przejrzystość, który to cel można osiągnąć przez schematyczny podział treści. (Now. 71).

B. Przekazy źródłowe

70

Należy podać przede wszystkim miejsce przechowania oraz dokładną sygnaturę podstawy wydania.

Przy określaniu zbiorów rękopiśmiennych (archiwów, bibliotek, muzeów) można używać sygłów, a rozwiązanie ich należy podać po przedmowie.

Każdy przekaz powinien być rozpoznany bibliotecznie lub archiwalnie pod względem przynależności do zespołu lub zbioru (por. art. 90). (Now. 72 i 94).

71

Opis zewnętrzny podstawy wydania powinien być więcej lub mniej szczegółowy zależnie od ważności i wieku rękopisu i innych okoliczności. Jeżeli podstawą wydania jest podobizna (np. mikrofilm), należy ją scharakteryzować na początku opisu.

1. Dokumenty sprzed połowy XVI w. powinny być opisane z uwzględnieniem możliwie wszystkich poniższych punktów, późniejsze — ogólniej.
 - a) Określenie materiału rękopisu i jego jakości (pergamin czy papier, przy pergaminie określenie jego rodzaju i sposobu wyprawienia, przy papierze opis i wymiary znaku wodnego). Jeśli dokument ma formę poszytu, podać tu należy liczbę i sposób złożenia kart.
 - b) Wymiary dokumentu w mm, podające szerokość (mierzoną wzdłuż górnego brzegu), wysokość (po lewym brzegu) i zakładkę (po lewym brzegu), a w razie nierówności — w najszerszym miejscu z zaznaczeniem tej okoliczności. Cyfry szerokości i wysokości oddzielić można znakiem mnożenia x, cyfrę zaś dotyczącą zakładki od tamtych znakiem dodawania (np. 450x255+65).
 - c) Opis stanu zachowania dokumentu, zwłaszcza na przestrzeni tekstu, przy czym należy się wystrzeżać przesadnej drobiazgowości.
 - d) Charakterystyka pisma. Przy dawniejszych dokumentach należy dążyć do określenia ręki pisarza lub wykrycia skryptorii albo kancelarii, z której wyszedł dokument, podać tu można nadto opis innych elementów graficznych, inicjału, znaku notarialnego, podpisów własnoręcznych, gęstości pisma, podkreśleń tekstu, o ile te szczegóły zasługują na uwzględnienie, zaznaczyć należy zmiany i wahania ręki w piśmie oryginałów i wczesnych kopii.
 - e) Opis pieczęci obejmujący: 1) właściciela pieczęci, 2) stan zachowania, 3) materiał (wosk, opłatek), 4) barwa wosku, 5) sposób przytwierdzenia do dokumentu (wyciśnięcie wprost na dokumencie czy przez papier, przywieszenie, opis wiązań, współczesnych woreczków lub puszek), 6) kształt i wymiar pieczęci w mm (w razie nierównych osi wymiar obu osi), 7) opis wizerunku pieczęci (ob-

razu, herbu) sposobem heraldycznym, 8) napis otokowy, możliwie z zachowaniem lub określeniem typu liter, skrótów i znaków ozdobnych.

- f) Zapiski dorsalne, rzucające światło na powstanie dokumentu (zapiski kancelaryjne) i na jego historię (zapiski archiwalne z podaniem czasu ich pochodzenia przynajmniej w przybliżeniu). Przy aktach publiczno–prawnych należy podawać wszystkie zapiski z odwrotu, a przy prywatno–prawnych tylko zapiski współczesne, z późniejszych zaś takie, które objaśniają lub uzupełniają treść dokumentu albo ważne są ze względu na jego losy (np. zapiski o oblatowaniu). Natomiast długie, nieraz zwyczajne streszczenia mogą być pominięte lub wystarczy wspomnieć o nich sumarycznie, odwołując się do ogólniejszych uwag w przedmowie wydawnictwa, zwłaszcza jeśli się podaje historię archiwum. Co się tyczy porządku w przytaczaniu zapisek dorsalnych, podzielić je przede wszystkim należy na dwie grupy: 1) zapiski kancelaryjne, 2) zapiski archiwalne, w obrębie zaś każdej z tych grup zachować porządek chronologiczny następstwa ścisły lub w braku dat przybliżony. Sygnatury należy podać w grupie zapisek archiwalnych możliwie także chronologicznie, ew. razem z zapiskami, z którymi da się wykazać ich związek. Uwzględnić również należy znaki archiwalne, zaznaczając ich związek z zapiskami dorsalnymi lub dochowanymi inwentarzami, o ile je zawierają.
2. Księgi sprzed połowy XVI w. winny być z całą ścisłością opisane (format, materiał, objętość, wymiary w mm, oprawa, exlibrisy, pismo, właściwości pisowni, czas powstania, budowa rękopisu, zawartość poszczególnych jego części itd.) (por. wskazówki katalogowania rękopisów w bibliotekach). Budowę rękopisu określić należy według składek, przy czym należy podać liczbę bifoliów (arkuszy, kart podwójnych) wchodzących do każdej składowki (poszytu). Rękopisy późniejsze należy opisać ogólnie. (Now. 73 i 94).

72

Jeśli kopii, na których wydawca oparł wydanie tekstu, jest więcej, należy je zestawić i omówić. Kopie te należy ponumerować w porządku ich wartości lub chronologicznym. (Now. 74).

73

W omówieniu każdej kopii należy podać na czele miejsce jej przechowania, sygnaturę rękopisu oraz, jeśli przekaz znajduje się w tomie (kodeks, poszyt), wskazać stronicę lub karty, które zajmuje kopia (np. s. 8–10 lub k. 21–27 v.). Dalej objaśnić należy czas pochodzenia kopii, stosunek jej do oryginału i do innych kopii, przytaczając wszystkie zapiski w kopii rzucające światło na ten stosunek (np. *ex originali*, *ex libro privilegiorum pergameneo*). Nagłówki, w które zaopatrzone są kopie w kopiarzach, winny być przytoczone. Nadto należy dać odpowiednie objaśnienie o wartości każdej kopii, w wypadku zaś, gdy kopie podają różne daty, należy tę okoliczność zaznaczyć. (Now. 75).

74

Jeżeli tekst jest zawarty w przekazie (księga oryginalna, kopiarz), który został omówiony w przedmowie do wydawnictwa, nie potrzeba tego opisu powtarzać przy objaśnieniach wydawcy do każdej pozycji wydawniczej. (Now. 76).

75

Obok kopii, na których wydawca oparł wydanie tekstu, należy wymienić dalsze nie użyte przy wydaniu z podaniem miejsca przechowania oraz sygnatury. (Now. 78).

76

Jeśli tekst źródła nie jest znany ani z oryginału, ani z kopii, ani z druku, należy w osobnej pozycji przytoczyć dosłowne wzmianki o nim, istniejące w dawnych katalogach i inwentarzach bądź w późniejszych przekazach źródłowych. (Now. 79).

C. Literatura wydawnicza źródła

77

Literatura wydawnicza każdego źródła winna wyczerpywać o ile możliwości wszystkie poprzednie podobizny, wydania, tłumaczenia, zarówno te, które podały pełny tekst źródła, jak i te, które opublikowały go częściowo lub w formie regestu.

Można jednak pominąć zupełnie wydania poszczególnych akt, listów czy części tekstów narracyjnych, przedrukowanych w czasopismach lub wydawnictwach popularnonaukowych. (Now. 80).

78

Inne dzieła (nie wydawnictwa), wzmiankujące tylko o danym źródle, należy przytaczać jedynie wtedy, jeśli wzmianka ta posłużyć może do historii tego źródła lub zawiera uwagi krytyczne o jego charakterze i wartości. (Now. 81).

79

Przy źródłach drukowanych w wielu wydawnictwach zagranicznych należy podać tylko najlepsze wydawnictwa, zawsze jednak uwzględniając takie, w których i poprzednie wydania są wymienione. (Now. 82).

80

Po przedmowie do wydawnictwa mają być zestawione w alfabetycznym wykazie skrótów dokładne tytuły poprzednich wydawnictw z podaniem wydawcy, miejsca i roku wydania oraz tomów. W wykazie tym należy przyjąć za podstawę raczej tytuły wydawnictw, nie zaś wydawców, których nazwiska należy uwzględnić w wykazie na właściwym miejscu z odesłaniem do tytułu wydawnictwa. W tym samym wykazie zestawia się cytowane w wydawnictwach opracowania. (Now. 83).

81

Przy każdym źródle z osobna wymienić należy wszystkie wydawnictwa dawniejsze, ponumerowane w następujących grupach: a) podobizny, b) wydania zupełne, częściowe i tłumaczenia, c) rejestry. W obrębie każdej z tych grup należy zachować porządek chronologiczny z zaznaczeniem najlepszej edycji.

Tytuły wydawnictw podaje się w skróceniu według wspomnianego wyżej (w art. 80) wykazu. (Now. 84 i 85).

82

Jeśli dane źródło ma inną datę w dawniejszym wydawnictwie niż w publikowanym obecnie lub wykazuje w innych szczegółach ważne różnice, należy te okoliczności omówić. (Now. 86).

D. Uwagi wydawcy

83

Wydawca może podać swoje uwagi krytyczne o autentyczności źródła, jego genezie, autorze lub chronologii, oparte bądź to na własnych spostrzeżeniach, bądź na wynikach prac poprzedników, wskazując przy tym literaturę, która zawiera krytyczną ocenę źródła. Uwagi te powinny ograniczyć się wyłącznie do kwestii krytyki formalnej. (Now. 87).

Rozdział VII

Przypisy rzeczowe

84

Przypisy rzeczowe umieszcza się pod przypisami tekstowymi albo na końcu pozycji wydawniczej. Przypisy rzeczowe drukuje się *petitem kursywą* i numeruje cyframi arabskimi.

Każda stronica tekstu otrzymuje osobną numerację przypisów rzeczowych, możliwa jest też numeracja ciągła w obrębie pozycji wydawniczej. (Now. 88).

85

Przypisy rzeczowe zawierają:

- a) Odsyłacze do wymienionych w danym tekście źródeł, faktów czy osób.
- b) Objasnienia co do osób nie dość wyraźnie w tekście określonych.
- c) Objasnienia nazw topograficznych. Nazwy miejscowe dające się utożsamić niewątpliwie z nazwami dzisiejszymi przytacza się w brzmieniu obecnym. Położenie miejscowości określa się o ile możliwości podaniem województwa (lub ziemi), powiatu i parafii (dla Korony wedle Źródeł dziejowych XVI w. wydanych przez Pawińskiego i Jabłonowskiego), ew. odpowiadających temu podziałów administracyjnych terenów nie wchodzących w XVI w. w skład Rzeczypospolitej. W razie potrzeby położenie określa się w stosunku do najbliższej większej miejscowości, rzeki, wybrzeża morskiego, gór lub t.p. W razie wątpliwości należy określić położenie przy pomocy Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (1880–1902) lub wydawnictw analogicznych. Objasnienia te mogą być przeniesione do skorowidza.
- d) Rozwiązania i ewentualne objaśnienia dat, miar, monet itp.
- e) Objasnienia wspomnianych w tekście zdarzeń historycznych i niezbędne sprostowania.
- f) Objasnienia formy lub treści w miejscach tekstu trudnych do zrozumienia, zawierających sprzeczności lub zasługujących na uwagę z innych względów.

Uwaga: Udzielone w przypisach informacje należy w razie potrzeby popierać powołaniem się na podstawę, czyniąc to w obrębie tychże przypisów. (Now. 89).

Rozdział VIII

Przedmowa, wstęp i skorowidze

86

Każde wydawnictwo poprzedzać winna ogólna przedmowa, należyce je objaśniająca, przy końcu zaś musi ono posiadać odpowiednie skorowidze (Now. 90).

A. P r z e d m o w a

87

W przedmowie należy określić i uzasadnić przede wszystkim przedmiot, cel, zakres chronologiczny, terytorialny i rzeczowy oraz układ wydawnictwa. (Now. 91).

88

Jeżeli wydawnictwo zawiera teksty w całości lub części dawniej ogłoszone lub wydane w przekładzie, należy podać dokładne wiadomości o poprzednich wydaniach, scharakteryzować ich wartość oraz określić stosunek do nich nowego wydawnictwa. (Now. 92).

89

Wydawca przedstawia swoje poszukiwania i prace przygotowawcze, wskazując zbiory, z jakich czerpał materiały. (Now. 93).

90

Jeżeli wydawca ogłasza w całości lub w znacznej części zawartość jakiegoś zbioru bibliotecznego lub grupy archiwaliów, winien prócz rozpoznania bibliotecznego lub archiwalnego (por. art. 70) dać charakterystykę (np. dzieje kolekcji, zespołu lub t. p.). (Now. 94).

91

W wydawnictwach opartych na jednolitym materiale kancelaryjnym należy o ile można podać dane dotyczące kancelarii lub skryptorii, z której te akta pochodzą, względnie osób, które je przygotowywały, sporządzały lub zbierały. (Now. 95),

92

W przedmowie należy też przedstawić zasady, według których wydawnictwo zostało opracowane, zwłaszcza jeżeli one częściowo odbiegają od niniejszej instrukcji. (Now. 96).

93

Po przedmowie należy umieścić:

- a) W wydawnictwach zawierających dokumenty i materiały pokrewne — wykaz ogłoszonych tekstów z regestami i datami w porządku chronologicznym.
- b) Spis wydawnictw i opracowań cytowanych w publikacji z objaśnieniem skróconych tytułów (por. art. 80).
- c) Objaśnienie skrótów używanych w wydawnictwie (por. art. 19).

Ponieważ przedmowę drukuje się najpóźniej, otrzymuje ona odrębną rzymską paginację. (Now. 97).

B. Wstęp rzeczowy

94

Pożądane są wstępy rzeczowe, które wprowadzają korzystającego z nich w zagadnienia związane z charakterem wydanych źródeł, ułatwiają przegląd całego zbioru, objaśniają i uzupełniają szczegółowo wypadki historyczne wspomniane w wydawnictwie.

Wstęp taki może poprzedzać całe wydawnictwo, a jeżeli składa się ono z kilku tomów, to może poprzedzać każdy tom z osobna. Bardziej jednak wskazane jest wydawanie tego rodzaju prac jako osobnych rozpraw.

W wydawnictwach, w których materiały zebrane są w grupy ściśle związane treściowo, a dopiero w ramach tych grup ułożone w porządku chronologicznym, można dawać wstępy przed tymi grupami, choćby one nie wypełniały całego tomu. Wstępy rzeczowe mają paginację arabską wspólną z całym wydawnictwem i ze skorowidzami. (Now. 98).

C. Skorowidze

95

Należy sporządzić do tekstu źródła tudzież do przedmowy i wstępu jeden alfabetyczny skorowidz nazwisk osobowych, jako też nazw miejscowych. Można również objąć skorowidzem objaśnienia i przypisy.

W wydawnictwach wielotomowych każdy tom powinien mieć własny skorowidz; do kilku tomów stanowiących zamkniętą całość można dać wspólny skorowidz w ostatnim tomie, o ile tomy wychodzą wszystkie na raz. (Now. 99).

96

Imiona i nazwiska należy umieszczać w formie hasłowej najbardziej obecnie utartej i rozpowszechnionej, nazwy zaś miejscowe w polskim brzmieniu dzisiejszym, chyba że miejscowość zaginęła, nie da się już dziś zlokalizować lub nie posiada polskiej nazwy, albo też jeśli okoliczności szczególne zalecają przyjęcie zasady odmiennej. Przy każdym jednak imieniu, nazwisku i nazwie trzeba podać w brzmieniu oryginalnym wszystkie formy występujące w wydawnictwie. Te formy znajdują także właściwe miejsca w skorowidzu według porządku alfabetycznego otrzymując odsyłacze do hasła.

Nazwy osób zamieszczać można też pod miejscem pochodzenia dając pod imionami i nazwiskami odсылaczę. Jeżeli jest więcej osób jednego imienia, zestawień je należy porządkiem alfabetycznym urzędów.

Formy wprowadzone przez wydawcę wskazane jest odróżniać (drukując je kursywą) od form tekstu źródłowego. Jeżeli włącza się do skorowidza nazwiska autorów cytowanych w przypisach lub w przedmowie, można je wyróżnić drukiem rozstrzelonym. (Now. 100).

97

Przy osobach należy podać wymienione w źródle urzędy, funkcje lub stanowiska oraz w miarę potrzeby stosunki pokrewieństwa. (Now. 101).

98

Osób i miejscowości stale powtarzających się w wydawnictwie nie podaje się w skorowidzu, co należy zaznaczyć w uwadze umieszczonej na początku skorowidza albo też przy nazwisku i nazwie miejscowości podaje się „passim”. Jeżeli pewna osoba lub miejscowość jest wymieniona często w pewnej części wydawnictwa, to można podać pierwszą i ostatnią stronicę tej części łącząc je wielokropkiem. (Now. 102).

99

W niektórych wydawnictwach pod nazwami miejscowymi można umieszczać związane z nimi urzędy i godności w porządku alfabetycznym. (Now. 103).

100

Po skorowidzu imiennym pożądanym jest skorowidz rzeczowy, a jest on konieczny w wydawnictwach zabytków prawnych, gospodarczych i z zakresu kultury materialnej, przy czym wyrazy innojęzyczne oznacza się drukiem rozstrzelonym.

Jeżeli jednak haseł rzeczowych nie ma zbyt dużo i jeżeli zebranie ich w osobnym skorowidzu rzeczowym nie jest z jakichkolwiek względów konieczne, można je umieścić w skorowidzu osób i miejscowości.

Przy odsyłaniu do tekstu należy przytoczyć stronicę, o ile zaś na jednej stronicy jest więcej pozycji, to i numer danej pozycji.

W niektórych wydawnictwach pożądanym jest dodanie skorowidza wyrazów polskich, o ile możliwości z udziałem językoznawcy. (Now. 104).

101

W skorowidzach nie należy nadużywać odsyłaczy, raczej czasem powtórzyć informację.

102

Przy końcu wydawnictwa należy podać wykaz omyłek druku oraz sprostowania ważniejszych błędów. (Now. 105).

E. D o d a t k i

103

Przed skorowidzem umieszcza się uzupełnienia, które wpłynęły w ciągu druku i nie mogły już być umieszczone w odpowiednim miejscu w tekście. (Now. 106).

TABL. I
Projekt instrukcji średniowiecznej — tablica dla wydawców

I — WADY

A — BRAKI

	nieuzupełnione (39)	uzupełnione (38)
Miejsce zniszczone	[..... ^a] + ^a przypis o rodzaju braku,	[antykwa ^a] + ^a przypis o rodzaju
Miejsce nieczytelne	ew. [^a] + ^a przypis o rodzaju i roz-	braku i ew. (43) o możliwości
Opustka umyślna	miarze większego braku	innego brzmienia
Opustka nieumyślna		

Skrót nieprawidłowy (44) — powtórzyć w tekście + [s]

Braki formalne w literach (38) — uzupełnić nie zaznaczając

Sygła: rozwiązanie pewne (21) — [antykwa]

Sygła: rozwiązanie niepewne (21) — sygla^{a+}przypis

Data rozwiązana lub dodana w tekście (24, 26, 68) lub w nagłówku (61) — [kursywa]

Zdanie niedokończone (40) — bez kropki, odsyłacz do przypisu

Przekaz niedokończony (40) — odsyłacz do przypisu

Miejsce datowania nie podane w źródle, dodane w nagłówku jako pewne (60) — [kursywa]

B — BŁĘDY

Błędy ortograficzne (41) — poprawić nie zaznaczając, ew. lekcja źródła w przypisie

Potwierdzenie wyrazu w podstawie wydania (39, 41) — [s]

Potwierdzenie zdania w podstawie wydania (41) — [ss]

Potwierdzenie wyrazu w podstawie druku (42) — [!]

Potwierdzenie zdania w podstawie druku (42) — [!!]

C — WĄTPLIWOŚCI (43) — [?]

Skrót wątpliwy w rozwiązaniu (43) — w tekście lekcja najprawdopodobniejsza i ew. [?], w przypisie dać inne możliwości oraz powtórzyć skrót

Końcówka niepewna (43) — [antykwa?] bez przypisu

II — CZĘŚCI SKŁADOWE

Tekst źródła (32) — antykwa

Tekst wydawcy (32) — kursywa

Wyrazy innojęzyczne w tekście (32) — antykwa rozstrzelona

Wyrazy innojęzyczne w skorowidzu (100) — antykwa rozstrzelona

Skorowidz: nazwisko autora cytowane w przypisie lub w przedmowie (96) — antykwa (ew. kursywa) rozstrzelona

Dopiski źródła należące do tekstu (47) — <>

Wykreślenia w źródle (46) — /- -/, ew. w przypisie

Skasowania (51) — /=/

Glosy pisarza (48) — w wycinku lub w przypisie
 Interpolacje (52) — <petit^a>+^aprzypis
 Zapożyczenia (53) — ująć w odsyłacze do przypisu i ew. petitem
 Cytaty w źródle (29) — ująć w cudzysłów
 Nawiasy podstawy wydania (29) — ()
 Nr (dodany) ustępu, artykułu, paragrafu (30, 67) — [*nr kursywą*]
 Nr nowej karty lub strony przekazu (31) — [*k. nr kursywą*] ew. [*s. nr kursywą*]
 Pismo wydłużone (31) — krój czcionki lub || || lub przypis
 Koniec wiersza w dokumencie oryginalnym (31) — |

III — SKRÓTY

Opuszczenie przez podstawę wydania (17) — pięć kropek

Opuszczenie przez wydawcę (17) — dwie kreski — —

Regest (18) — *kursywa*

Objaśnienie opuszczenia przez wydawcę ustępu (18) — [*kursywa*] ew. przypis

TABL. II

Projekt instrukcji średniowiecznej — tablica dla czytelników

antykwa	—	tekst źródła (32)
antykwa rozstrzelona	—	wyraz innojęzyczny w tekście (32), w skorowidzu (100)
antykwa ew. <i>kursywa</i> rozstrzelona w skorowidzu	—	nazwisko autora cytowane w przypisach lub w przedmowie (96)
[antykwa]	—	rozwiązanie pewne sygli (21)
[antykwa?]	—	końcówka niepewna (43)
[antykwa ^a] + ^a przypis	—	uzupełnione miejsce zniszczone, nieczytelne, opustka umyślna lub nieumyślna, skrót nieprawidłowy (38)
[..... ^a] + ^a przypis	—	nieuzupełnione miejsce zniszczone, nieczytelne, opustka umyślna lub nieumyślna (39)
[^a] + ^a przypis	—	nieuzupełniony większy brak j. w. (39)
<i>kursywa</i>	—	tekst wydawcy (32), regest (18)
[<i>kursywa</i>]	—	nr (dodany) ustępu, artykułu, paragrafu (30, 67); objaśnienie opuszczenia ustępu przez wydawcę (18), data dodana (68) lub rozwiązana (24, 26)
[<i>kursywa</i>]	—	miejsce datowania nie podane w źródle, dodane jako pewne (60)
w nagłówku	—	data ustalona (61)
[<i>k. nr kursywą</i>]	—	nr nowej karty ew. strony przekazu (31)
ew. [<i>s. nr kursywą</i>]	—	
petit ^b + ^{a-b} przypis	—	zapożyczenie (53)
<petit ^a > + ^a przypis	—	interpolacja (52)
< >	—	dopisek należący do tekstu źródła (47)
/- -/	—	wykreślenie w źródle (46)
/==/	—	skasowanie (51)
— —	—	opuszczenie przez wydawcę (17)
..... (pięć kropek)	—	opuszczenie przez podstawę wydania (17)
()	—	nawiasy podstawy wydania (29)

[]	— nawiasy wydawcy (—)
[s]	— potwierdzenie wyrazu w podstawie wydania (39, 41)
[ss]	— potwierdzenie zdania w podstawie wydania (41)
[!]	— potwierdzenie wyrazu w podstawie druku (42)
[!]	— potwierdzenie zdania w podstawie druku (42)
[?]	— wątpliwość (43)
	— pismo wydłużone (31)
	— koniec wiersza w dokumencie oryginalnym (31)
„ ” (cudzysłów)	— cytat w źródle (29)
w wycinku	— glosa pisarza źródła (48)
odsyłacz literowy typu ^a lub ^{bc} , ^{aa} , ^{ab} itd.	— przypis tekstowy dotyczący się wyrazu poprzedzającego (34)
odsyłacz literowy typu ^{a-}	— początek grupy wyrazów, której dotyczy się przypis tekstowy oznaczony ^{a-b} (34)
odsyłacz literowy typu ^{-b}	— koniec grupy wyrazów, której dotyczy się przypis tekstowy oznaczony ^{a-b} (34)
odsyłacz literowy typu ^{a-a}	— przypis tekstowy przytaczający wyrazy nie przyjęte w tym miejscu do tekstu ustalonego przez wydawcę (34)
odsyłacz cyfrowy typu ¹ , ² itd.	— przypis rzeczowy (84)

TABL. III
Instrukcja nowożytna — tablica dla wydawców

I — WADY

A — BRAKI

	nieuzupełnione (44)	uzupełnione (43)
Miejsce zniszczone	[... ^a] + ^a przypis o rodzaju braku, ew. [^a] + ^a przypis o rodzaju i rozmiarze większego braku	[antykwa ^a] + ^a przypis o rodzaju braku i ew. (48) o możliwości innego brzmienia
Miejsce nieczytelne		
Opustka umyślna		
Opustka nieumyślna		
Skrót nieprawidłowy (44) — powtórzyć w tekście ^{*)} bez zmian		

Sygła: rozwiązanie pewne (28) — antykwa

Sygła: rozwiązanie niepewne (28) — w przypisie

Kryptonim, pseudonim, szyfr (29) — powtórzyć i jeżeli rozwiązanie pewne, to dać obok [antykwa], jeżeli wątpliwe — w przypisie tekstowym ze ?

Miejsce datowania nie podane w źródle, dodane jako pewne w nagłówku (62) — [kursywa]

Data dodana w tekście lub w nagłówku (63, 70) — [kursywa]

Data rozwiązana w tekście (33) — [antykwa]**⁹⁾

Zdanie niedokończone (45) — bez kropki i odsyłacz do przypisu

^{*)} tak zapewne należy rozumieć artykuł 44 w zestawieniu z 48.

^{**)} błędnie, zamiast [kursywa].

B — BŁĘDY

- Poprawienie błędu ortograficznego (46) — nie zaznaczać (wyjątkowo: lekcja źródła w przypisie ew. też scharakteryzować w przedmowie)
- Poprawka własna pisarza (50, 51) — wciągnąć w tekst i ew. + przypis
- Poprawka obca (53) — ew. w przypisie
- Potwierdzenie wyrazu w podstawie wydania (46) — [s]
- Potwierdzenie zdania w podstawie wydania (46) — [ss]
- Potwierdzenie błędu w podstawie druku (47) — [!]

C — WĄTPLIWOŚCI (48) — [?]

- Skrót wątpliwy w rozwiązaniu (30) — w tekście lekcja domniemana, w przypisie odtworzyć skrót i dać inne możliwości
- Silny skrót lub forma końcówki niepewna (48) — [antykwa]

II — CZĘŚCI SKŁADOWE

- Tekst źródła (37, 38) — antykwa
- Tekst wydawcy (37, 38, 67) — *kursywa*
- Dopiski źródła należące do tekstu (51) — wciągnąć w tekst i ew. + przypis
- Dopiski obce (53) — ew. w przypisie
- Głosy pisarza (52) — w przypisie
- Interpolacje (54) — <antykwa^a> + ^aprzypis
- Zapożyczenia (55) — w przypisie granice i źródło
- Cytaty w źródle (34) — ująć w cudzysłów
- Nr nowej stronicy przekazu (36) — [*kursywa*]
- Nawiasy podstawy wydania (34) — ()
- Nawiasy wydawcy (—) — []
- Wielokropek jako znak pisarski (24) — trzy kropki ...

III — SKRÓTY

- Opuszczenie przez podstawę wydania (24) — pięć kropek
- Opuszczenie przez wydawcę (24) — zaznaczyć dwiema kreskami — —, ew. *etc.*, jeśli chodzi o tytułaturę
- Regest (25, 37) — *kursywa*

TABL. IV

Instrukcja nowożytna — tablica dla czytelników

antykwa	— tekst źródła (37, 38)
[antykwa]	— rozwiązanie pewne sygla (28), kryptonimu, pseudonimu, szyfru (29), daty w tekście (33); niepewny silny skrót lub końcówka (48)
[antykwa ^a] + ^a przypis	— uzupełnione miejsce zniszczone, nieczytelne, opustka umyślna lub nieumyślna, skrót nieprawidłowy (43, 48)
[..... ^a] + ^a przypis	— nieuzupełnione miejsce zniszczone, nieczytelne, opustka umyślna lub nieumyślna (44)
[^a] — ^a przypis	— nieuzupełniony większy brak j. w. (44)

<i>kursywa</i>	— tekst wydawcy (37, 38, 67), rejest (25)
[<i>kursywa</i>] w tekście źródła	— data dodana (70), nr nowej strony przekazu (36)
[<i>kursywa</i>] w nagłówku	— miejsce datowania nie podane w źródle, dodane jako pewne (62), data ustalona (63)
<antykwa ^a > + ^a przypis	— interpolacja (54)
[<i>s</i>]	— potwierdzenie wyrazu w podstawie wydania (46)
[<i>ss</i>]	— potwierdzenie zdania w podstawie wydania (46)
[!]	— potwierdzenie błędu w podstawie druku (47)
[?]	— wątpliwość (48)
--	— opuszczenie przez wydawcę (24)
..... (pięć kropek)	— opuszczenie przez podstawę wydania (24)
... (trzy kropki)	— wielokropek jako znak pisarski (24)
„ ” (cudzysłów)	— cytata w źródle (34)
()	— nawiasy podstawy wydania (34)
[] lub [/]	— nawiasy wydawcy (—)

ZAŁĄCZNIK 3.

Z. Budkowa, M. Friedbergowa, B. Kürbisówna,
Instrukcja dla wydawnictwa roczników polskich,
„Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 182–184

I. Zasady ustalania tekstu na podstawie kilku kopii z XV w.

1. W tekście ustalonym dajemy lekcje rękopisu podstawowego oraz zachowujemy osobliwości i niekonsekwencje jego pisowni. Odmianki innych rpisów uwzględniamy w przypisach literowych według zasad określonych w punkcie III 3.
2. Odstępujemy od rpisu podstawowego w wypadkach oczywistego błędu:
 - a) jeśli inne rpisy zachowały tekst poprawny;
 - b) jeśli wszystkie rpisy mają tekst zniekształcony, a tekst poprawny zachował się w innym źródle, skąd został przejęty;
 - c) jeśli wszystkie rpisy mają tekst zniekształcony w taki sposób, że można odtworzyć pierwotną poprawną lekcję.

W wypadku b i c, przyjmując we wspólnym wzorze wszystkich rpisów miejsce uszkodzone i nieczytelne, emendację umieszczamy w nawiasie prostokątnym i objaśniamy w przypisie.

Pozostawiamy błędną lekcję rpisu podstawowego (prostując ją w przypisie), jeśli jest zgodna ze wszystkimi pozostałymi rpisami i nie ma żadnej podstawy paleograficznej do emendacji.

Poza tym, mimo braku oczywistego błędu, możemy odstąpić od rpisu podstawowego, jeżeli odmienna lekcja na pewno znajdowała się we wspólnym wzorze wszystkich rpisów, ponieważ poświadczają ją rpisy niezależne od siebie i należące do różnych rodzin.

3. Nie zmieniać szyku wyrazów rpisu podstawowego poza wypadkami oczywistej pomyłki pisarza tego rpisu, względnie zgodności przeciw rpisowi podstawowemu rpisów należących do różnych rodzin. W odmiankach uwzględniać istotne przestawienia innych rpisów (por. III 3 A d).
4. Odtwarzać dokładnie formę datowania rpisu podstawowego, zatrzymując dane przez ten rpis końcówki fleksyjne (umieszczamy je obok dotyczącej cyfry, choćby w rpisie były nadpisane); nie uwzględniamy odstępów ani kropek między cyframi. Odmian żadnych rpisów nie podajemy, jeśli dotyczą tylko grafii. Uwzględniamy jednak w odmiankach albo w opisie rpisu cyfry arabskie sprzed poł. w. XV.
5. Imiona własne oraz wyrazy niełacińskie pozostawiać bez jakichkolwiek zmian według rpisu podstawowego (z wyjątkiem przypadków przewidzianych w punkcie I 2). Odmianki pozostałych rpisów należy podać w przypisach literowych (por. III 2 A e).
6. Suspensję przy imionach własnych rozwiązywać na podstawie pisowni prawdopodobnej w rpisie podstawowym lub też na podstawie innych rpisów (por. I 9).
7. Jeśli rpis podstawowy ma kropki w miejsce imienia, a inne rpisy podają to imię w sposób poprawny, wtedy wstawiamy imię poprawne do tekstu, a kropki podamy w przypisie (zgodnie z zasadami rekonstrukcji tekstu). W żadnym razie nie można pominąć kropek zastępujących imię własne.
8. Imiona opuszczone lub zaznaczone fałszywym skrótem we wszystkich rpisach powinno się uzupełniać lub prostować w przypisie rzeczowym. Jedyne w wypadkach całkowitej pewności co do właściwej

intencji pisarza wspólnego pierwowzoru, można by imię uzupełnić w tekście (antykwą w nawiasie prostokątnym), opatrując je przypisem literowym i rzeczowym.

9. Przy ustalaniu tekstu nawiasy prostokątne dajemy rekonstruując uszkodzenia rpisu i jego opuszczenia oraz uzupełniając imiona wyrażone syglą.

W nawiasy okrągłe ujmujemy rozwiązanie skrótów, jeśli istnieje jakakolwiek możliwość innego rozwiązania (inna forma koniugacyjna czy liczba). Tego rodzaju ograniczone użycie nawiasu okrągłego jako symbolu wydawniczego nie przeszkadza stosowaniu go jako znaku interpunkcyjnego.

II. Pisownia

1. We wstępie należy omówić właściwości ortograficzne poszczególnych rpisów.
2. Duże i małe litery dajemy według zasad nowoczesnych. Ograniczamy zakres stosowania dużych liter ze względów dewocyjnych pisząc małą literą przymiotniki i zaimki odnoszące się do Boga, epitety Matki Boskiej itp. Przydomki piszemy dużą literą tylko w razie absolutnej pewności (*Henricus dictus Barbatus* ale *Henricus cum barba*).
3. Interpunkcja nowoczesna. Przyjmując wymóg Instrukcji PAU z r. 1925, że ta interpunkcja ma być zgodna z zasadami języka polskiego, należy uważać, by tekstu łacińskiego nie przeciążyć znakami przestankowymi.
4. Pisownię imion osobowych i miejscowych oraz wyrazów niełacińskich oddajemy wiernie według rpisu podstawowego z uwzględnieniem odmian innych rpisów (por. I 5, II 5, i III 3 A e, gdzie podano wyjątki).
5. Uwagi o poszczególnych literach:

J wyrażające dźwięk spółgłoskowy zachowujemy tylko w temacie imion własnych, poza tym zastępujemy je przez *i*. Instrukcja PAU zaleca wprowadzanie (bez względu na pisownię rpisu) *J* na początku imion takich jak *Johannes*, *Jacobus*. Natomiast dźwięk samogłoskowy oddamy zawsze przez *I*, nawet w imionach własnych (napiszemy *Iuo* zamiast *Juo* rpisu).

Zachowujemy: *y* zastępujące *i*, *w* zastępujące *uu*, *vu*, *z* w wyrazach pochodzenia greckiego.

III. Przypisy

1. Stosujemy trojaki przypisy:
 - a) pod gwiazdką: dopiski późniejsze, noty marginalne;
 - b) literowe: uwagi dotyczące postaci zewnętrznej przekazu i odmianki tekstowe;
 - c) liczbowe: komentarz rzeczowy.
2. Przypisy gwiazdkowe.
 - a) Umieszczamy w przypisach gwiazdkowych tytuły nad poszczególnymi zapiskami nie należące pierwotnie do tekstu, rejestry kopistów, noty marginalne i wstawki obce (nie współczesne). Drobne próby pisma i przypadkowe notki nie mające związku z tekstem można pozostawiać w przypisach literowych.
 - b) Gwiazdkę umieszczamy:
 - przed tekstem zapiski rocznikarskiej — jeśli nota marginalna czy uzupełnienie odnosi się do całej zapiski;
 - na końcu zapiski — jeśli taki dodatek stanowi jej przedłużenie;
 - przy odnośnym wyrazie — w innych wypadkach.
 - c) Do przypisów gwiazdkowych można w razie potrzeby dawać przypisy jakby do dalszego ciągu tekstu.
3. Przypisy literowe.
 - A. Zakres przypisów literowych stanowią uwagi wydawcy odnoszące się do postaci zewnętrznej rpisów (wyrazy nieczytelne, przekreślenia, zmiany rąk czy atramentu itp.) oraz odmianki tekstowe, a to:
 - a) zmiana wyrazu, zwrotu, redakcji;

- b) amplifikacje;
- c) opuszczenia;
- d) przestawienia — zwłaszcza o ile wchodzi w grę zmiana rytmu lub o ile dają podstawę do innej interpretacji (zob. I 3). Wyrazy przestawiane można dla oszczędności miejsca oznaczać syglami.
- e) Warianty pisowni rpisów z XV w. uwzględniamy w zasadzie w słowiańskich imionach osób, w nazwach miejscowych oraz w wyrazach niełacińskich. Odmiany pisowni innych wyrazów związane z wymową, osobliwości gramatyczne (*astineret* — *abstineret*, *utranque* — *utramque*), występujące u poszczególnych pisarzy, a także używanie *y* zastępującego *i*, *w* zastępującego *uu* lub *vu*, greckizmy i geminaty powinny być przytoczone i omówione w opisie rpisów. Wyjątkowo można podać jakies specjalnie charakterystyczne warianty uzasadniające filiację rpisów.

Nawet w imionach własnych nie zaznaczamy odmian pisowni liter *j* — *i*, a także *c* — *k*, o ile po *c* lub *k* następują samogłoski twarde lub spółgłoska, a także wątpliwości paleograficznych (*Vincentius* czy *Vincencius*).

Poza imionami własnymi nie podajemy też w odmiankach tekstowych oczywistych pomyłek i opuszczeń literowych (np. *fater* zamiast *frater*);

- f) lekcje rpisu podstawowego usunięte z tekstu jako błędne.

B. Forma:

- a) Pojedyncza literka odsyłacza odnosi się tylko do wyrazu, po którym bezpośrednio stoi. Literki te dajemy kursywą nonparelem.
- b) Symbolem typu ^{a-a} oznaczamy miejsce tekstu, po którym następuje w jednym lub kilku rpisach wyraz czy grupa wyrazów nie przyjęte do tekstu ustalonego, a przytoczone w przypisie.
- c) Odnosząc przypis do całej grupy wyrazów, ujmujemy ją z obu stron w kolejne literki opatrzone kreseczkami, które je odróżnią od literek odnoszących się do poszczególnych wyrazów w obrębie tej grupy. Np. ^{a-Kazimirus^b rex Polonie^c, magnus dux^d}: przypis oznaczony ^{a-d} będzie się odnosił do wszystkich pięciu wyrazów, przypis oznaczony literką ^b tylko do słowa *Kazimirus*, oznaczony literką ^c do słowa *Polonie*, oznaczony literką ^d tylko do słowa *dux*.
- d) Przygotowując rpis do składania, możemy z każdą zapiską rozpoczynać alfabet od nowa.
- e) Sygły rpisów następują po odmianie i tekście przypisu.
- f) Interpunkcja przy cytowaniu odmianek: *secunda* WrSn, brak W.
- g) W razie potrzeby z przypisami literowymi łączymy rejestrację rpisów, w których dane tekstu występują. Sygły rpisów umieszczamy albo na początku przypisów odnoszących się do każdej zapiski, albo o ile zapiski są krótkie, na początku przypisów do każdej strony lub przy każdej zmianie zestawu rpisów. Braki (opuszczenia) obejmujące parę wyrazów wykazujemy tylko w przypisach literowych (por. III A c).

IV. Postać zewnętrzna wydawnictwa

1. Format — duża ósemka.
2. Marginesy obejmują:
 - a) daty naukowo ustalone różne od podanych w tekście lub nie znajdujące się w tekście — cyframi arabskimi kursywą;
 - b) skróty źródeł, z których dane miejsca tekstu przejęto. Te ostatnie można umieścić na marginesie wewnętrznym.
3. Każda zapiska otrzymuje numer kursywą w nawiasach prostokątnych przed tekstem.
4. Kolejność przypisów pod tekstem: z gwiazdką, literowe, liczbowe.
5. Wstawki redakcyjne innego autorstwa oznaczamy w tekście przez wcięcie i prócz tego wyjaśniamy w komentarzu rzeczowym.
6. W razie podwójnej redakcji stosujemy pagina fracta.
7. Dat rocznych nie należy wytłuszczać.

8. Kropki zastępujące imię winny być większe od interpunkcyjnych, możliwie gotyckie.
9. Wcięcia zapisek a capite powinny być niewielkie, we wcięciu numer zapiski. Teksty wyróżnione przez wcięcie powinny być przesunięte o dalsze 3 znaki.
10. Numeracja przypisów rzeczowych powinna być ciągła w obrębie każdej pozycji wydawniczej.

ZAŁĄCZNIK 4.

Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku, red. K. Lepszy, Wrocław 1953 [sam tekst instrukcji, bez wykazu wydawnictw i przykładów stosowania instrukcji]

PRZEDMOWA

Od czasu, gdy Wincenty Zakrzewski zreferował w Komisji Historycznej Akademii Umiejętności zagadnienie: *Jak należałoby wydawać zbiory listów i aktów historycznych z w. XVI lub późniejszych* (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności VII 1877, s. I–XXX), wskazania jego, oparte na wzorach zagranicznych i krajowych, były prawidłem dla jego uczniów, a oddziaływały też na praktykę edytorską w całej Polsce, choć dotyczyły jedynie pewnej części źródeł i chociaż sam mistrz uznawał je za tymczasowe. W Polsce, jak i gdzie indziej, umiejętność wydawnicza doskonaliła się dopiero przez doświadczenie. Zdarzało się, że wybitny uczyony przystępując do ogłaszania tekstów sam formułował i wykladał swoje prawidła postępowania. Tak uczynił Oswald Balzer we wstępie do III tomu *Corpus iuris Polonici* (Kraków 1906). Podobnie Jan Łoś w przedmowie do Marcina Kromera *Rozmowy dworzanina z mnichem 1551–1554* (Biblioteka Pisarzy Polskich nr 70, Kraków 1915) wypowiedział się o tym, jak należy modernizować staropolszczyznę. To znowuż Józef Siemieński przygotowując III tom *Archiwum Jana Zamoyskiego* (Warszawa 1913) dochodził do ogólnych reguł, które następnie zalecał kolegom w pracy pt. *Symbolika wydawnicza, projekt ujednostajnienia* (Roczniki Komisji Historycznej Tow. Naukowego Warszawskiego t. I, z. 1A, Warszawa 1927).

Mimo niewątpliwego postępu techniki wydawnictw źródeł nowożytnych zaznaczała się na tym polu nadal duża różnorodność i dowolność, której rezultatem było nieskoordynowanie i niewyrównanie poziomu edytorskiego. Obok wydawnictw pod względem techniki wydawniczej wzorowych ukazywały się prace mierne, nie zadowalające dzisiejszego badacza. Trudność wypracowania ogólnej instrukcji wydawniczej dla źródeł nowożytnych wynikała przede wszystkim stąd, że musi ona służyć zarówno instytucjom i wytrawnym uczonym, jak wydawcom początkującym i nawet kopistom, musi być pomocna nie tylko dla wydawnictw ściśle erudycyjnych, ale i dla popularyzacji wiedzy.

Posunęło nieco sprawę naprzód opracowanie w roku 1925 *Instrukcji wydawniczej dla średniowiecznych źródeł historycznych* (Archiwum Komisji Historycznej PAU ser. 2 t. II, odbitka Kraków 1925), ale zagadnienia wydawania źródeł od XVI do połowy XIX w. rozwiązać nie mogło. Bo wszak źródła do wczesnego feudalizmu i ich odtworzenie wymagają stosowania innej miary dokładności i ścisłości, inne są potrzeby badacza źródeł wczesnofeudalnych, a inne późnofeudalnych. Toteż stawiająca wysokie wymagania wydawcy omawiana instrukcja, stosowana względnie adaptowana przy edycjach historycznych od XVI do połowy XIX w., stwarzała dalsze trudności, a nawet odstraszała mniej biegłych badaczy od podejmowania trudu wydawniczego.

Gdy więc po olbrzymich stratach, poniesionych w toku drugiej wojny światowej przez nasze archiwa, koniecznym wydało się wzmożenie tempa wydawania i odpowiadającego naukowym wymogom kopiowania źródeł historycznych, gdy przebudowa naszej znajomości dziejów wymaga odtworzenia drukiem

wielu pomników źródłowych, okazało się rzeczą nieodzowną dokonanie rewizji i rozwinięcie wskazań Zakrzewskiego oraz skodyfikowanie przepisów, koniecznych przy odtwarzaniu źródeł od XVI do połowy XIX wieku.

Zachętę do tej pracy stanowił wysoki poziom prac nad wydawnictwami publikowanymi w Związku Radzieckim przez Instytut Historii Akademii Nauk ZSRR. Wydawnictwa takie, jak np. *Akty chozjajstwa bojaryna B.I. Morozowa* pod redakcją prof. A. I. Jakowlewa lub *Tamożennye knigi Moskowskogo Gosudarstwa XVII w.*, t. I–III, również pod redakcją prof. A. I. Jakowlewa, stanowią wzór publikacji źródeł z okresu późnofeudalnego.

Pierwsze plany i pomysły opracowania odrębnej instrukcji wydawniczej do źródeł od XVI do połowy XIX w. zrodziły się w r. 1946 w środowiskach krakowskim i warszawskim. Komisja Historyczna TNW przygotowała *Instrukcję wydawniczą dla nowożytnych źródeł dziejowych* i ogłosiła ją w opracowaniu Jana Glinki (Rocznik Komisji Historycznej TNW t. II, z. 1, Warszawa 1949).

Równocześnie Komisja Historyczna PAU opracowała swój projekt (według propozycji Władysława Konopczyńskiego i Edwarda Kuntzego). W dniach 3 i 4 listopada 1949 r. zebrała się w Krakowie na zaproszenie Komisji Historycznej PAU podkomisja, w skład której weszli delegaci środowisk wydawniczych oraz reprezentanci władz archiwalnych, a mianowicie przewodniczący Edward Kuntze, dyrektor wydawnictw Komisji Historycznej PAU, wiceprzewodniczący Janusz Woliński (Warszawa), wiceprzewodniczący Henryk Mościcki (Kraków), sekretarz Kazimierz Lepszy (Kraków), referent generalny Władysław Czapliński (Wrocław) oraz członkowie: Henryk Barycz (Kraków), Włodzimierz Dzwonkowski (Łódź), Rafał Gerber (Warszawa), Aleksander Gieysztor (Warszawa), Jan Glinka (Warszawa), Wojciech Hejnosz (Toruń), Kazimierz Kaczmarczyk (Poznań), Władysław Konopczyński (Kraków), Tadeusz Manteuffel (Warszawa), Władysław Pocięcha (Kraków), Adam Stebelski (Warszawa), Adam Wolff (Warszawa).

Po uzgodnieniu i przedyskutowaniu obu wspomnianych projektów oraz nadesłanych wielu uwag i poprawek, po wysłuchaniu opinii rzeczoznawcy dla spraw transkrypcji tekstów staropolskich prof. Witolda Taszyckiego (Kraków) — podkomisja uchwaliła *Instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, którą następnie zatwierdziła Komisja Historyczna PAU na swym zebraniu plenarnym w dniu 5 listopada 1949 r. Tak więc niniejsza instrukcja, po nadaniu jej ostatecznej formy redakcyjnej i stylistycznej przez podkomisję ściślejszą, po zaopatrzeniu jej w objaśnienia i przykłady ilustrujące, stanowi wspólne dzieło nie tylko historyków krakowskich i warszawskich, ale także wydawców wielu innych ośrodków naukowych, którzy wnieśli sporo cennych spostrzeżeń i uzupełnień. Zasady unowocześnienia źródeł pod względem transkrypcji ustalili prof. Witold Taszycki (Kraków) i prof. Witold Doroszewski (Warszawa).

Instrukcja stara się godzić systematyczność z przejrzystością. Po wstępnych uwagach orientacyjnych część pierwsza zajmuje się podstawą wydania, poszczególne rozdziały wskazują formę, w jakiej owa podstawa ma być udostępniona czytelnikom; druga część dotyczy właściwej redakcji wydawnictwa. Ogólną systematykę instrukcji ujawniają tytuły i podtytuły części, rozdziałów i podrozdziałów. Dla ułatwienia przytaczania i zestawiania przepisów wprowadzona została numeracja ciągła artykułów. Zasady transkrypcji poszczególnych głosek, używania wielkich liter tudzież łącznego lub rozłącznego pisania wyrazów zostały wydzielone w osobny załącznik A, szczególnie ważny dla kopistów.

W załączniku B znajdzie czytelnik konkretne przykłady ilustrujące stosowanie zasad niniejszej instrukcji. Nie chcąc ich mnożyć, redakcja zaopatrzyła instrukcję w przypisy, z których jedno stanowi komentarz do zasad obowiązujący, inne je rozwijają lub objaśniają, podają zastrzeżenia lub przestrogi, jeszcze inne, najliczniejsze, odsyłają do nowoczesnych publikacji łatwo dostępnych w bibliotekach i czytelnikach.

Instrukcja niniejsza służy wydawaniu dokumentów, aktów względnie ksiąg aktowych czy zbiorów jednorodnych aktów lub źródeł narracyjnych. Natomiast nie rozwiązuje problemów wydawniczych źródeł masowych, wymagających edycji tabelarycznych i statystycznych. Stąd dla niektórych kategorii źródeł wydawcy winni, przystępując do ich wydawania, podać w przedmowie zasady wydawnicze, jakich się trzymają; ponadto nasuwa się pilna potrzeba opracowania instrukcji specjalnej, która wskaże dalsze

sposoby edycji źródeł do stosunków społeczno–gospodarczych. Podobnie koniecznym jest przygotowanie zasad modernizacji tekstów rosyjskich, niemieckich, francuskich itp.

Wydawnictwo Zakładu im. Ossolińskich, doceniając potrzebę wydania instrukcji wydawniczej dla nowożytnych źródeł historycznych, postanowiło po porozumieniu się z Instytutem Historii PAN ogłosić drukiem opracowany z ramienia Komisji Historycznej PAU projekt *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, mimo iż nie wskazuje on metody wydawania wielu rodzajów źródeł historycznych, a zwłaszcza gospodarczych. Można wszakże żywić nadzieję, że Instrukcja ułatwi w pewnej mierze prace przy wydawaniu nowożytnych źródeł historycznych.

Kazimierz Lepszy

UWAGI WSTĘPNE

1

Źródła historyczne utrwała się i rozpowszechnia drogą bezpośredniego odtwarzania tekstu lub w odpowiednim opracowaniu. Odtwarza się źródła w postaci podobizny (facsimile) lub drukiem. Odpowiednie opracowanie polega na rejestrowaniu, ekscerpowaniu i innych sposobach.

2

Źródła historyczne ogłasza się bądź w zbiorach samoistnych, bądź jako załączniki do prac konstrukcyjnych. Instrukcja niniejsza obowiązuje wydawców samoistnych zbiorów źródeł oraz dokumentów ogłaszanych w całości. Poszczególne jej przepisy ważne są też dla wydawców fragmentów tekstów źródłowych ogłaszanych w przypisach.

3

W szczególnych wypadkach wydawca może odstąpić od zasad niniejszej instrukcji i stosować konsekwentnie zasady własne. W tym wypadku powinien w przedmowie przedstawić i uzasadnić wprowadzone zmiany.

4

O ile wydawca zmienia formę literacką przekazu, powinien to wyraźnie zaznaczyć.

5

Właściwy zręb wydawnictwa powinny tworzyć materiały stanowiące określoną całość w komplecie lub w wyborze, a więc odnoszące się do jakiegoś typu źródeł, jakiejś dziedziny, okresu historycznego, zagadnienia, faktu, osoby, miejscowości itp., lub obejmujące jakiś zespół archiwalny, ewentualnie jego część.

6

Obok tego mogą wejść do wydawnictwa materiały, które bezpośrednio nie należą do właściwego zrębu wydawnictwa, służą jednak do jego uzupełnienia. Materiały uzupełniające mogą być wydane w całości, w regestach lub w ekscerptach. Pierwsze umieszcza się raczej na końcu wydawnictwa w oddzielnym dodatku, pozostałe drukuje się w przypisach rzeczowych do odnośnej części wydawnictwa.

Przy włączaniu do wydawnictwa materiałów uzupełniających należy zważać, aby przez ich wydanie nie naruszać pewnych całości, które mogą być z czasem wydane. Dlatego też należy ograniczać się

2. Przepisy ważne dla wydawców fragmentów tekstów źródłowych zawierają zwłaszcza artykuły: 16, 17, 18, 21, 30, 34, 43, 44, 46, 51, 52, 54, 72 oraz cały załącznik A.

do umieszczania w dodatkach tylko materiałów rzeczywiście koniecznych do uzupełnienia wydawnictwa, a w przypisach podawać tylko krótkie rejestry lub ekscerpty.

7

Wybór sposobu publikacji, w całości, w rejestrach czy ekscerptach, zależy od ilości i ważności materiału. Ten sposób wydania nie musi być w całym wydawnictwie jednolity. Obok części drukowanych w całości mogą być materiały podane w rejestrach lub ekscerptach. Podobnie w poszczególnych pozycjach ważne partie mogą być drukowane w całości, mniej ważne rejestrowane lub ekscerpowane.

8

Akta, listy i inne materiały nienarracyjne należy szeregować w porządku chronologicznym, można jednak w razie potrzeby tworzyć pewne grupy ściśle związane treściowo, które z kolei układa się w porządku chronologicznym.

CZĘŚĆ PIERWSZA PODSTAWA WYDANIA

Rozdział I Tekst i odmianki tekstowe

9

Podstawą wydania jest rękopis (autograf, oryginał, koncept, minuta, kopia współczesna, późniejsza) lub druk.

10

Jeśli obok oryginału zachował się koncept, minuta lub czystopis poprawiony, zamieniony w minutę, należy wziąć za podstawę wydania poprawiony tekst oryginału, podając w przypisach tekstowych istotne odmianki pierwotnego tekstu. Miejsca konceptu lub minuty znacznie odbiegające od oryginału należy drukować równolegle w kolumnach obok siebie (*pagina fracta*).

Ważniejsze dopiski, uwagi, rezolucje, wskazówki do odpowiedzi, pytajniki, wykrzykniki itp. dopisywane przez odbiorców lub ich kancelarie na oryginałach należy w wydawnictwie uwzględnić.

Takież dopiski robione na kopiach można również uwzględnić, jeżeli są charakterystyczne, a zwłaszcza jeżeli wiadomo, w czym posiadaniu były te kopie lub kto je mógł czytać.

7. *Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa G. Orawy*, wyd. Wł. Semkowicz, II 1–85.

8. *Szeregowanie chronologiczne: Materiały do historii m. Biecza*, wyd. Fr. Bujak; *Korespondencja Jana Śniadeckiego*, wyd. L. Kamykowski, I. — Szeregowanie treściowe: w niektórych wydawnictwach diariuszy sejmowych, laudów sejmikowych, traktatów międzynarodowych podstawą kolejności bywa porządek chronologiczny faktów, a nie aktów, może więc zdarzyć się, że uniwersał, protestacja, ratyfikacja, akces, choć noszą datę wcześniejszą, względnie późniejszą, dołączone będą do głównego aktu.

10. Liczne przykłady, niektóre z podobiznami brulionów, w *Korespondencji Lubeckiego*, wyd. St. Smolka. — C. P. Brzostowski, negocjator traktatu z Rosją 1656–1678, na swoim odpisie traktatu polanowsko–moskiewskiego 1634–1635 (rpis Bibl. Czart.) wpisał tytuły poszczególnych artykułów na marginesach; ich miejsce w publikacji będzie w przypisach, a nie w tekście (por. art. 53).

11

Gdy dochowały się dwa (lub więcej) egzemplarze tego samego oryginału, z których jeden przyjęto za podstawę wydania, należy wybór uzasadnić, warianty zaś pozostałych egzemplarzy podać w przypisach tekstowych. Dłuższe części tekstów odbiegające od siebie drukuje się w kolumnach obok siebie.

12

Jeśli za podstawę wydania służy oryginał, z reguły nie należy uwzględniać odmian tekstowych jego kopii rękopiśmiennych czy drukowanych. Wydawca może jednak podać, że kopie istnieją, ewentualnie wskazać ważniejsze. Istotnie ważne odmianki tekstu zaczerpnięte z kopii należy podawać w wypadku, gdy chodzi: a) o kopie, a zwłaszcza transumpty przywilejów, specjalnie nadawczych, b) o kopie źródeł o znaczeniu prawnopublicznym (np. statuty i instrukcje) oraz teksty tychże mające charakter urzędowy, c) o kopie współczesne lub teksty współcześnie ogłoszone drukiem, różniące się znacznie od oryginału, tak że zachodzi podejrzenie, że zmiany te zostały świadomie wprowadzone, nadto w innych szczególnych wypadkach. Należy wówczas istotnie ważne odmianki tekstu podać w przypisach tekstowych.

13

Gdy się odtwarza tekst na podstawie dwóch lub więcej kopii, należy podać jedynie ważniejsze odmianki innych kopii w przypisach tekstowych, pomijając odmianki kopii późniejszych, dalszych od oryginału, chyba że przemawiają za tym specjalne względy (np. przy tekstach prawnych).

14

Mając kilka różniących się istotnie między sobą redakcyj tego samego tekstu dochowanego jedynie w kopiach, należy je drukować w kolumnach obok siebie w całości lub w części.

15

Teksty drukowane w nowszych czasach bez dokładnego oznaczenia podstawy wydania, a wykazujące różnice treściowe ze znanym wydawcy przekazem rękopiśmiennym nasuwają przypuszczenie, że zostały wydane na podstawie innego przekazu nieznanego wydawcy i w takim razie należy z nimi postąpić jak z kopiami rękopiśmiennymi.

16

Jeżeli przekaz zachował się tylko w przekładzie, należy go przyjąć za podstawę wydania, natomiast przekładów zasadniczo nie uwzględnia się, o ile istnieje przekaz w oryginalnym języku, choćby tylko w kopii. Gdy jednak w porównaniu z zachowaną kopią przekład wykazuje różnice znacznie większe, robiące wrażenie celowych zmian, należy go uwzględnić, a różnice zaznaczyć i podać w przypisach tekstowych; można tu też zastosować *pagina fracta*.

12. Tej zasady trzymał się O. Balzer w wydawnictwie *Corpus iuris Polon.*

13. *Polskie ustawy i artykuły wojskowe*, wyd. St. Kutrzeba, nr 30.

14. Tak należałoby wydać np. dwa teksty konfederacji warszawskiej z r. 1573. — Metody tej nie należy mieszać z postępowaniem, jakie stosowali wydawcy diariuszy sejmowych 1585 (A. Czuczynski) i 1746–1758 (Wł. Konopczyński): brali oni za podstawę tekst najszczegółowszy i dawali poniżej fragmenty innych diariuszy, uzupełniające ową podstawę albo od niej odbiegające.

15. A. M. Skalkowski, zestawiając dwa teksty autentycznego pamiętnika Józefa Wybickiego *Życie moje*, uwzględni także odrębności pierwodruku Raczyńskiego.

16. Wł. Konopczyński w przypisach do I tomu *Polski w dobie wojny siedmioletniej* podaje ułamki korespondencji familijnej Czartoryskich, jakie znalazł w Archiwum Drezdeńskim w dziale interceptów: wszystkie w wersji francuskiej, jaką „czarny gabinet” sporządził dla Brühla z nie istniejących już dziś oryginałów. List Stanisława Augusta do regenta Karola Sudermańskiego z 13 VIII 1794 (Konopczyński Wł., *Polska a Szwecja*, 369–370), pierwotnie

17

Jeżeli tekst jest szyfrowany, należy go odszyfrować. Jeżeli obok szyfru zachowało się odszyfrowanie, staje się ono podstawą wydania. W razie znalezienia klucza szyfrowego wskazane jest sprawdzenie wierności odszyfrowania, a ewentualne błędy, o ile mają znaczenie dla treści, należy podać w przypisach tekstowych.

18

Tekstów szyfrowanych w całości cyframi lub literami, do których nie ma rozwiązania ani klucza, zasadniczo nie należy drukować. Natomiast drukuje się teksty tylko częściowo szyfrowane, chociaż nie odszyfrowane, jeżeli szyfry zastępują pojedyncze wyrazy lub krótkie zdania, a reszta treści zasługuje na uwzględnienie.

Jeżeli wydawca na podstawie dokładnej znajomości faktów domyśla się z pewnością treści szyfru, powinien podać ją w przypisach rzeczowych.

19

Pisma i dokumenty podrobione (falsyfikaty) drukuje się, o ile odegrały one pewną rolę społeczno–gospodarczą, prawną lub polityczną itp.

20

Jeżeli zachował się przekaz rękopiśmienny, a obok niego druk wydany współcześnie lub później i jeżeli ten druk jest błędny, niedbały, czy też trudno dostępny, należy wydać przekaz z rękopisu, zaznaczając ewentualnie, że druk był wadliwy.

Rozdział II

Przygotowanie tekstu źródłowego do druku

A. Zasady ogólne

21

Tekst drukowany winien odtwarzać każdy wyraz w jego dawnym brzmieniu za pomocą dzisiejszych znaków pisańskich. W przeciwieństwie zatem do wydawnictw materiałów średniowiecznych, nie ma tu potrzeby starać się o literalne odtworzenie przekazu. Jedynie w tekstach z pierwszej połowy w. XVI i tylko wtedy, jeżeli wydawca uzna to za wskazane ze względu na znaczenie przekazu, można tekst odtworzyć według zasad przyjętych dla średniowiecznych wydawnictw historycznych. To samo dotyczy w całym wyjątkowych wypadkach także źródeł z późniejszych wieków, jeżeli ze szczególnych powodów wydawca uzna za potrzebne ich drobiazgowo odtworzenie w druku.

Z podstawy wydania sporządza się odpis (kopię wydawniczą), który służy za podstawę druku. Przy sporządzaniu kopii wydawniczej należy pamiętać o następujących wskazówkach:

francuski, wypadło tłumaczyć na polski z szwedzkiego przekładu. Przykład na *pagina fracta*: *Prawa, przywileje, statuty i lauda księstw oświęc. i zator.*, wyd. St. Kutrzeba.

17. i 18. W nowszych wydawnictwach polskich brak poprawnych pełnych przykładów na te prawidła. Por. np. *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lepszy, IV 203–5; *Polska działalność dyplomatyczna w 1863–1864 r.*, wyd. A. Lewak, I 172.

21. Jak bardzo utrudnia korzystanie ze źródła tekst nie zmodernizowany, o tym przekonać się można czytając *Dzienniki sejmów 1555 i 1558 r.*, wydane przez T. Lubomirskiego, lub *Źródłopisma do dziejów unii*, wydane przez A. T. Działyńskiego.

22

Przy modernizacji tekstów polskich należy trzymać się przepisów podanych w załączniku A. W wyjątkowych wypadkach może wydawca stosować własny system modernizacji, musi jednak w przedmowie uzasadnić, z jakich powodów go wprowadza. W każdym razie modernizacja winna być prowadzona w całym wydawnictwie konsekwentnie według jednolitej zasady.

23

W języku łacińskim stosuje się pisownię wprowadzoną w okresie humanizmu. W innych językach nowożytnych należy wzorować się przy modernizacji na najnowszych wydawnictwach historycznych w danym języku. W razie wątpliwości wydawca winien oddać tekst do przejrzania językoznawcom.

B. Uproszczenia

24

Opuszczenia. Wszystkie nieistotne części przekazu należy opuszczać. Należą tutaj z reguły:

- a) Początkowe i końcowe formuły grzecznościowe oraz podpisy w listach, o ile nie są one charakterystyczne dla wzajemnego stosunku korespondentów.
 - b) W dokumentach arengi, tytuły osób wystawiających dokument i osób, dla których dokument zostaje wystawiony, o ile nie mają one w danych okolicznościach wagi politycznej lub prawnej.
 - c) W korespondencji, w dokumentach, w tekstach narracyjnych można opuszczać całe ustępy, które czy to w tym samym wydawnictwie, czy też w jakimś innym łatwo dostępnym są wydrukowane.
- Powyższe opuszczenia należy omówić w przypisach tekstowych.

Opuszczenia występujące w tekście zaznacza się pięcioma kropkami (normalne trzy kropki zachowuje się dla oddania takichże znaków pisarskich występujących w źródłach nowoczesnych). Skrócenia w tytułaturze zaznacza się przez *etc.* drukowane kursywą.

Opuszczenia wydawcy zaznacza się przez dwie kreski — —

25

W wydawnictwach zawierających dokumenty do czasów nowożytnych można bądź to ze względu na wielką ilość źródeł, bądź też w celu uwypuklenia głównego problemu będącego tematem wydawnictwa stosować w większej ilości ekscerpty i streszczenia (regesty), o czym należy uprzedzić czytelnika w przedmowie.

Jeżeli wydawca tekst streszcza (regestuje), winien podać streszczenie kursywą.

26

Skrócenia pisma należy rozwiązywać, zachowując jednak lub wprowadzając skrócenia:

- a) terminów technicznych w zakresie czasu, miar, wag i pieniędzy w formach używanych ówczesznie,
- b) konwencjonalne, jak *etc.* (*et cetera*), *mp.* (*manu propria*),
- c) wyrazów służących do oznaczenia dostojęstwa lub tytułu; te ostatnie skraca się przez ściągnięcie (kontrakcję): *Maiestas*=*Mtas*, obcięcie (suspensję): *Fidelitas*=*Fid.*, lub za pomocą sigłów, tj. pojedynczych pierwszych liter wyrazów: Jego Królewska Mość=J.K.M.

Kropki kładzie się tylko po skróceniu przez obcięcie i po siglach.

Powyższe zasady skróceń stosuje się przy wydawaniu tekstów we wszystkich językach (nie tylko w polskim i łacińskim), jeżeli jednak w wydawanym tekście obcojęzycznym napotka się konwencjonalny skrót mało na gruncie polskim znany, należy go rozwiązać, gdy występuje po raz pierwszy.

24. *Alberti Bolognetti epistolae et acta*, wyd. E. Kuntze, III z. 1, s. 9, 73; *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. J. Siemiński, III 210, 223.

27

Przy wyrazach skróconych przez ściągnięcie (kontrakcję) należy podać w razie ich odmiany (tj. w przypadkach poza mianownikiem) odpowiednią końcówkę. Jeżeli kilka wyrazów składa się na tytuł podany nie w mianowniku, wystarczy dać końcówkę w jednym z tych wyrazów, najlepiej przy rzeczowniku.

W tytułach składających się z kilku wyrazów jedne z nich mogą być skrócone przez sigle, inne przez obcięcie lub ściągnięcie. Przy często powtarzających się tytułach, zwłaszcza w korespondencji, wskazane jest używanie sigłów. Jeżeli jednak przy tytułach podanych w sigłach powstała wątpliwość, w którym przypadku jest mowa o danej osobie, należy użyć skrótu przez ściągnięcie, aby móc podać właściwe zakończenie przypadku.

28

Imiona własne, nazwiska, nazwy miejscowości podane w przekazie źródłowym tylko przez początkowe litery należy w razie całkowitej pewności uzupełnić w tekście, zamieszczając uzupełnioną część antykwą w nawiasie prostokątnym. Jeżeli jednak wydawca miał w tym względzie jakkolwiek wątpliwość, pozostawi w tekście tę literę początkową, a przypuszczalne rozwiązanie poda w przypisie tekstowym.

29

Imiona własne, nazwiska, tytuły, nazwy miejscowości podane w przekazie źródłowym w formie kryptonimu, pseudonimu czy też w szyfrze należy podać bez zmiany, a bezpośrednio potem rozwiązanie antykwą w nawiasie prostokątnym. W razie wątpliwości rozwiązanie podaje się ze znakiem zapytania w przypisie tekstowym.

30

Gdyby rozwiązanie skróconego wyrazu sprawiało wydawcom trudność lub budziło wątpliwości, należy w tekście podać domniemaną lekcję, w przypisie zaś tekstowym formę skrócenia wiernie odtworzyć, zaznaczając przy tym inne możliwe rozwiązania (por. art. 44 i 48).

31

Pisownię skróconych wyrazów polskich, które się rozwiązuje, należy modernizować według zasad podanych w załączniku A (Odtworzenie polskiego tekstu źródłowego w druku).

32

Jeśli kopia dokumentu opuszcza dla skrócenia niektóre części tekstu np. formuły lub świadków, albo wręcz rozdziały tekstu, odsyłając słowami «ut supra» do innego dokumentu, należy tekst na podstawie tego dokumentu odtworzyć, względnie doń skierować, jeśli był już w tymże wydawnictwie drukowany. W pierwszym wypadku słowa «ut supra» należy podać z objaśnieniem w przypisie tekstowym, w drugim zaś pozostawić w tekście, w żadnym wypadku nie powinny być pominięte.

C. D a t y

33

Daty podawane w tekście wedle kalendarza rzymskiego, kościelnego, mahometańskiego, juliańskiego, republikańskiego lub innych należy podać w formie zgodnej z brzmieniem przekazu, a obok antykwą w nawiasie prostokątnym cyframi dzień, miesiąc i w razie potrzeby rok według dzisiejszej rachuby czasu, przy czym miesiąc podaje się cyfrą rzymską. Po cyfrach dziennej i miesięcznej nie daje się kropek.

27. Np. hetmana w. k., bpa wileńskiego, W. M. M. Pana itp. Jeśli w tekście występuje już forma skrócona tytułatury WMM Pana, należy ją zachować.

D. Interpunkcja

34

Interpunkcja ma być z pominięciem dawnej zmodernizowana, tak jednak, aby myśl pisarza nie została zmieniona i aby sens tekstu nie budził wątpliwości. W razach wątpliwych należy zaznaczyć w przypisie tekstowym występujący w przekazie charakter interpunkcji (por. też art. 49).

Tytułu urzędowego stojącego bezpośrednio po imieniu lub nazwisku nie oddziela się przecinkiem.

Znakiem zapytania, wykrzyknikiem, cudzysłowem, o ile ich nie ma w przekazie źródłowym, należy szafować bardzo ostrożnie, szczególnie dla tekstów z w. XVI. Jeżeli w tekście źródła występuje zacytowane dosłownie obce zdanie, należy je zamieścić w cudzysłowie.

Do oddania nawiasów podstawy wydania służą nawiasy okrągłe.

W tekstach polskich, łacińskich, niemieckich, rosyjskich należy trzymać się wskazówek podanych w *Pisowni polskiej* (Kraków, PAU 1936, s. 54–78) w rozdziale zatytułowanym Interpunkcja. W innych językach, np. francuskim, włoskim, należy zachować interpunkcję właściwą dla danego języka.

E. Cyfry

35

Cyfry rzymskie (duże lub małe), arabskie, słowami wyrażone lub w połączeniu dwa, a nawet trzy powyższe systemy należy oddawać w druku cyframi arabskimi. Wyjątek stanowi numeracja panujących, którą oddaje się cyframi rzymskimi.

Tylko w razie wątpliwości co do poprawnego odczytania cyfr należy podać w przypisie tekstowym tak, jak są podane w przekazie.

Rozdział III

Postać zewnętrzna i strona graficzna tekstu

36

- a) Wprowadzenie odstępów (alineacje) zostawia się uznaniu wydawcy z wyłączeniem tekstów o charakterze prawnym. Wyjątkowo i w nich dopuszcza się zmianę alineacji, co powinno być zaznaczone ogólnie w przedmowie albo każdorazowo w przypisie tekstowym.
- b) Początek każdej nowej strony w tekstach dłuższych zaznacza się w razie potrzeby liczbą kolejną w nawiasach prostokątnych,
- c) Zmiana ręki i atramentu w oryginale przekazu winna być zaznaczona w razie potrzeby w przypisie tekstowym.

35. Wyjątkowo należy numerację panujących podawać wyrazami, jeżeli w przekazie ma ona brzmienie niezwykle, np. August Wtóry, Friedrich der Andere.

36. Jeżeli obok oryginalnego tekstu bez alineacji mamy inny współczesny przekład (np. traktatu polsko-tureckiego) z podziałem na ustępy lub z numeracją artykułów, to należy ów podział, względnie numerację odtworzyć, zaznaczając, że ich nie było w oryginale. — Zaznaczanie paginacji rękopisu jest ważne w tych wypadkach, jeżeli dane źródło było cytowane przez poprzedników z rękopisu z podaniem jego stronic. — Zmiana ręki np. w diariuszu Szczęsnego Czackiego (rpis Bibl. Czart. 1173) pozwala ustalić dokładnie czas powstania jego traktatu politycznego *Mysli patriotyczne* (rpis Bibl. PAN 320).

Rozdział IV

Aparat krytyczny do tekstu

A. Uwaga wstępna

37

Celem osiągnięcia jak największej przejrzystości w wydawnictwie wszystko, co pochodzi od wydawcy, a więc np. tytuły i daty w nagłówku, rejestry itp., należy drukować kursywą, sam zaś tekst źródłowy antykwą. Odstąpienie od tego przepisu (nie obejmującego przedmowy, wstępu i skorowidzów) może być usprawiedliwione tylko technicznymi trudnościami drukarskimi.

Wprowadzanie innych odmian druku jest niepożądane.

B. Przypisy tekstowe

38

Szczegółowe uwagi krytyczne wydawcy, dotyczące postaci zewnętrznej i brzmienia tekstu źródłowego, należy podawać w przypisach tekstowych, umieszczonych bezpośrednio pod tekstem na tej samej stronie, a drukowanych kursywą. Przytoczone w przypisach zdania czy wyrazy z tekstu źródłowego drukuje się antykwą.

39

Odsyłacze do tych przypisów (bez półnawiasów) mają być zaczerpnięte z małego alfabetu w składzie łańcuchowym, zaś po wyczerpaniu alfabetu należy go rozpocząć na nowo, poprzedzając litery nowego alfabetu literą a: ^{aa}, ^{ab}, ^{ac} itd., analogicznie w dalszym ciągu: ^{ba}, ^{bb}, ^{bc} itd. Jeżeli przypis odnosi się do większej ilości wyrazów, do całego zdania lub całego ustępu, oznacza się tą samą literą pierwszy i ostatni wyraz owego miejsca, i to w ten sposób, że daną literę kładzie się przed pierwszym wyrazem i po ostatnim, np. ^aSigmundus confirmat^a, w przypisie zaś podaje się: ^{a-a}.

W tekstach dłuższych alfabet rozpoczyna się na nowo z każdą stroną.

40

Przypisy tekstowe powinny być możliwie najzwięźlejsze. Przy odmiankach tekstowych należy poszczególne przekazy źródłowe oznaczać w skrótach: or., kop. W razie uwzględnienia liczniejszych kopii wyróżnia się je numerami, sigłami albo paru początkowymi literami nazwiska ich autora, miejsca przechowania lub ustalonej nazwy źródła.

41

Użyte przez wydawcę skrócenia ogólne, powtarzające się w całym wydawnictwie, należy zestawić w wykazie alfabetycznym na jego początku po przedmowie, zastosowane zaś w jednej tylko pozycji należy podać w objaśnieniach do niej przy wyliczaniu przekazów źródłowych.

38. *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro*, wyd. E. Kuntze.

39. Więc nie ^{aa}, ^{bb}, ^{cc}, bo wówczas mogłoby zabraknąć znaków.

40. *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lepszy, IV 147–150.

41. Przykład skrótów różnych wyrazów (por. też art. 26) u E. Kuntzego po przedmowie do wydawnictwa *Alberti Bolognetti epistolae et acta*, II. O. Balzer w *Corpus iuris Polon.* III daje najpierw wykaz skrótów nazw archiwów i bibliotek, potem także tych, które oznaczają ważniejsze kodeksy lub kompleksy aktów. St. Kutrzeba, *Akta sejmikowe województwa krak.* I, zestawia łącznie nazwy zbiorów i ich skróty.

42

Językiem przypisów jest język ogólnej redakcji wydawnictwa.

C. Braki w tekście

43

Miejsce zniszczone, miejsce nieczytelne, opustkę umyślną i nieumyślną skrócenie nieprawidłowe albo budzące wątpliwość uzupełnia się nie zmieniając kroju druku (antykwą) i zaznacza się ujęciem w nawiasy prostokątne z odsyłaczem wewnątrz nawiasu do przypisu informującego o rodzaju braku. Braki formalne w literach *t*, *l* itp. poprawia się bez zaznaczenia.

44

Jeśli wydawca nie może uzupełnić miejsca zniszczonego, nieczytelnego lub opustki umyślnej i nieumyślnej, zaznacza je w nawiasach prostokątnych mniej więcej tylu kropkami, ilu liter brakuje.

Brak całego wyrazu, większej ilości słów lub całych wierszy zaznacza się nawiasami prostokątnymi bez kropek z odsyłaczem wewnątrz nawiasu. W przypisie tekstowym podaje się rodzaj braku oraz w przybliżeniu liczbę liter lub wierszy, jaka mogłaby się tam pomieścić.

Nie rozwiązane skrócenia należy podać bez zmian (por. także art. 30 i 48).

45

Zdanie nie dokończone w podstawie wydania zaznacza się brakiem kropki oraz objaśnia w przypisie tekstowym.

D. Błędy

46

Błędy gramatyczne pisarza, o ile nie zniekształcają tekstu i nie czynią go niezrozumiałym, należy pozostawić. Błędy ortograficzne natomiast i zwykle omyłki (*lapsus calami*) należy poprawiać, podając w wyjątkowych wypadkach lekcję przekazu źródłowego w przypisie tekstowym. Błędy powtarzające się ustawnie należy poprawiać bez zaznaczenia w przypisie tekstowym, informując o nich w przedmowie do wydawnictwa przy charakterystyce przekazu.

Błąd, którego wydawca nie poprawia, lub wyraz odbiegający od dzisiejszej pisowni, przez wydawcę nie zmodernizowany, powinien być potwierdzony dla upewnienia czytelnika o zgodności tekstu wydane-go z podstawą wydania.

Błąd w pojedynczym wyrazie potwierdza się skróconym „sic” kursywą w nawiasie prostokątnym [*s*]. Błąd logiczny, wadliwą budowę zdania złożonego z wyrazów poprawnych potwierdza się takimże „sic” podwójnym kursywą w nawiasie prostokątnym [*ss*].

47

Jeżeli błąd dostrzeżono nie w podstawie wydania (oryginale, koncepcie, minucie, kopii współczesnej, późniejszej lub druku) z jakichkolwiek powodów przy kolacjonowaniu niedostępnej, lecz bezpośrednio w podstawie druku (kopii wydawniczej zrobionej na użytek badacza) — wówczas potwierdza się ów błąd wykrzyknikiem kursywą w nawiasie prostokątnym [*!*].

44. Normalne trzy kropki ... bez nawiasu zachowuje się dla odtworzenia tego znaku użytego w samym źródle.

46. Omyłki w tekście poprawia H. Barycz, *Conclusiones Univ. Crac.*, 240, 453.

E. Lekcja wątpliwa

48

Jeśli rozwiązanie skrótu, uzupełnienie braku lub poprawienie błędu nie da się ustalić w brzmieniu jedynym i stanowczym, należy zachowując postawione wyżej zasady podać w tekście lekcję najbardziej prawdopodobną, a w przypisie tekstowym inne możliwe brzmienie (por. art. 30 i 44). Dla zaznaczenia wątpliwości wydawca może użyć znaku zapytania kursywą w nawiasie prostokątnym [?].

Silnie skrócone części wyrazów, zwłaszcza końcówki łacińskich gerundiów i partycypiów, których forma budzi wątpliwości, rozwiązuje się antykwą w nawiasach prostokątnych.

F. Niejasności przy modernizowaniu pisowni i interpunkcji

49

W szczególnie wątpliwych wypadkach należy zaznaczyć w przypisie tekstowym lub objaśnieniach wstępnych, że zmodernizowanie pisowni i interpunkcji usuwa niejasność bądź wieloznaczność podstawy wydania.

G. Korektury

50

Wszelkie poprawki w tekście oryginalnym dokonane ręką samego pisarza lub współczesnego korektora mają być wciągnięte w tekst drukowany, brzmienie zaś pierwotnego tekstu w ważnych wypadkach należy podać w przypisie tekstowym oraz wskazać, czyja ręka dokonała poprawek.

W tekstach wszakże opartych na kopiach należy podawać pierwotne brzmienie poprawionych miejsc tylko wówczas, jeśli sens ich odbiega znacznie od poprawek lub z innych względów ma jakiegokolwiek znaczenie.

51

Uzupełnienia i dopiski ponad wierszem, na marginesie lub na dołączonych kartach poczynione przez samego pisarza lub współczesnego korektora, o ile należą bezpośrednio do tekstu, winny być doń wciągnięte i w razie potrzeby objaśnione w przypisie tekstowym.

52

Głosy i inne dopiski pochodzące od pisarza przekazu źródłowego, ale nie należące bezpośrednio do tekstu, nie będą wciągnięte w tekst drukowany, lecz podane w przypisach tekstowych.

53

Poprawki w tekście oraz dopiski nie pochodzące od pisarza lub współczesnego korektora, bez względu na to, czy są współczesne, czy późniejsze, o ile dają coś realnego i godnego uwzględnienia, mają być

48. *Akta sejmikowe województwa krak.*, wyd. St. Kutrzeba, I 215 przyp. ł. — Zacytować można przykład: *gerend[os] lub gerend[am], deficient[ibus] lub deficient[es]*.

50. Liczne przykłady na poprawki w tekście oryginalnym znajdujemy w *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lep-szy, IV 289 i in.

51. St. Kutrzeba w *Polskich ustawach i artykułach wojskowych* (s. 83) rozwiązywał ten problem odwrotnie, niż zaleca niniejsza instrukcja, podając uzupełnienia i dopiski poczynione na marginesie przez pisarza rękopisu, mimo iż dotyczą one bezpośrednio tekstu źródła, tylko w przypisie, zamiast w tekście. Natomiast zgodnie z zasadami naszej instrukcji postąpili St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz w *Aktach unii Polski z Litwą*, np. 265 i 266.

52. *Polska działalność dyplomatyczna w 1863–1864 r.*, wyd. A. Lewak, I 280.

53. *Polskie ustawy i artykuły wojskowe*, wyd. St. Kutrzeba, 84 przyp. b.

pomieszczone w przypisach tekstowych z zaznaczeniem, o ile możliwości, czasu ich pochodzenia, tekst zaś ma być zachowany w pierwotnym brzmieniu.

H. Interpolacje i zapożyczenia

54

Interpolacje zamieszcza się w nawiasach kątowych <> i objaśnia w przypisach tekstowych.

55

Jeżeli wydawca znajduje w tekście ustępy przejęte dosłownie z innych źródeł, to w przypisie tekstowym winien wskazać granice tych ustępów i źródło zapożyczenia.

CZĘŚĆ DRUGA REDAKCJA WYDAWNICTWA

Uwagi ogólne

56

Skopiowany i objaśniony aparatem krytycznym tekst źródła należy zaopatrzyć w odpowiednie: 1) nagłówki, 2) objaśnienia dotyczące przekazów i literatury wydawniczej źródła, 3) przypisy rzeczowe, 4) przedmowę, wstęp i skorowidze.

55. Liczne przykłady na dosłowne przejęcia u Joachima Bielskiego z *Kroniki mieszczanina krakowskiego*, wyd. H. Barycz, np. 67.

56. Jako przykłady różnych form redakcji wydawnictw źródłowych podajemy:

1. Źródła gospodarcze: *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, wyd. St. Kutrzeba i A. Mańkowski (Arch. Komisji Prawn. PAU XI).
2. Akta prawne: *Corpus iuris Polonici*, sectio I, pars IV, fasc. I, wyd. O. Balzer.
3. Diariusze i akta sejmikowe: *Diariusze i akta sejmikowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński (Script. Rer. Pol. XXI); *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, I. 1572–1620, wyd. St. Kutrzeba.
4. Korespondencja: *Listy emigracyjne Joach. Lelewela*, wyd. H. Więckowska, I–II.
5. Źródła z zakresu dziejów myśli społeczno–politycznej: *Kuźnica Kollątajowska, wybór źródeł*, oprac. B. Leśnodorski (Bibl. Narodowa ser. I nr 130).
6. Historiografia: *Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575–1582*, wyd. H. Barycz (Arch. Komisji Hist. PAU ser. 2 t. III).
7. Pamiętnik: *Ogier Karol, Dziennik podróży do Polski 1635–1636*, wyd. Wł. Czaplński (Bibl. Gdańska); *Jeź Teodor Tomasz, Od kolebki przez życie, wspomnienia*, wyd. A. Lewak, I–III.
8. Regesty i ekscerpty: *Matricularum regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, pars V, vol. 1.

Przykłady cytowania druków:

Korzon T., *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, Kraków 1898, II 114.

Materiały do historii miasta Biecz 1361–1632, oprac. Fr. Bujak (Źródła do Historii Sztuki i Cywilizacji w Polsce II), Kraków 1914, 238–9.

Rutkowski J., *Zagadnienie podziału dochodu społecznego do XVIII w.* (Pamiętnik VII Powsz. Zjazdu Historyków Pol. we Wrocławiu, Warszawa 1948, I 373).

Lepszy K., *Gdańsk et la Pologne à l'époque de Batory* (Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie, Kraków 1935, 315).

Mościcki H., *Kościuszko a Napoleon* (Spraw. PAU XLVIII 1947 nr 5, s. 185).

Kieniewicz St., *Orientacja austriacka w Polsce porzoborowej* (Roczniki Histor. XVIII 1949, 205).

Tamże.

Rutkowski, o. c. 376.

Lepszy, l. c.

Forma redakcji i miejsce zamieszczenia tych elementów zależą od rodzaju źródła: inne są w wydawnictwach źródeł narracyjnych, inne w zbiorach akt i listów.

W redakcji wydawnictwa powinno się przestrzegać jak najdalej posuniętej jednolitości i konsekwencji. Cytując druki czy rękopisy, należy stosować ściśle ustalone schematy. Dla druków oddzielnych (tak zwartych, jak i seryjnych): tytuł i wydawca (w wydawnictwach źródłowych), względnie autor i tytuł (w opracowaniach), dalej miejsce i rok wydania, tom i stronice; nazwę serii wydawniczej podaje się w nawiasie okrągłym przed miejscem wydania. Dla mniejszych publikacji źródłowych i rozpraw zamieszczonych w pracy zbiorowej lub czasopiśmie: tytuł i wydawca, czy też autor i tytuł, po czym w nawiasie okrągłym tytuł pracy zbiorowej, jej miejsce i rok wydania, tom i stronice, względnie tytuł czasopisma, jego tom (ewentualnie z zaznaczeniem numeru), rok, za który czasopismo wyszło, i stronice. Skrócenia t. i s. na oznaczenie tomu i stronicy należy zasadniczo opuszczać, zachowując je w wypadkach, kiedy ich brak mógłby spowodować niejasność opisu (np. brak t. przy podziale cytowanego wydawnictwa na serie, tomy i części, brak s. przy paginacji rzymskiej).

Dane bibliograficzne druku podaje się dokładniej tylko przy jego pierwszym przytoczeniu. W następnych cytowaniach stosuje się już duże uproszczenia, poprzestając na nazwisku autora, skróconym tytule i stronicy. Jeżeli chodzi o oznaczenie tego samego miejsca w poprzednio cytowanym dziele, wystarczą po nazwisku autora litery *l.c.* (*loco citato*) bez podawania stronicy. Zamiast powtarzania tytułu pracy można przy dalszych przytaczaniach dawać *o.c.* (*opere citato*), ale jedynie wtedy, jeśli w wydawnictwie cytowano poprzednio jedną tylko pracę tego autora.

Tamże zamiast tytułu i wydawcy, czy też autora i tytułu, oraz *Tenże* zamiast autora nawiązują do pozycji bezpośrednio poprzedzającej. Cytowanie, zwłaszcza literatury, można poprzedzać słówkiem por. (porównaj), zob. (zobacz), ob. (obacz). Wszystkie cytowane wydawnictwa i opracowania należy zestawić po przedmowie w ogólnym wykazie bibliograficznym wraz ze spisem zastosowanych skrótów (por. art. 83 i 97).

Przy cytowaniu rękopisów określa się naprzód źródło, po czym w nawiasie okrągłym wskazuje się miejsce przechowania (archiwum, bibliotekę), w razie potrzeby zespół lub kolekcję, dalej sygnaturę rękopisu oraz stronicę, względnie kartę. Można też opuścić określenie źródła i podać tylko zespół, sygnaturę i stronicę, a w nawiasie okrągłym miejsce przechowania.

57

Językiem, jakim posługuje się wydawca przy redakcji wydawnictwa, jest z reguły język polski. Wyjątkowo mogą być opracowane w innych językach wydawnictwa szczególnie interesujące naukę zagraniczną.

Strona graficzna powyższych przykładów znajduje zastosowanie w przypisach do przedmowy i wstępu, składanych antykwą. W objaśnieniach i przypisach tekstowych czy rzeczowych przy cytowaniu druków i rękopisów obowiązuje jednolity skład kursywą.

Przykłady cytowania rękopisów:

Acta scabinalia civitatis Cracoviae 1611–1614 (Woj. Arch. Państw. w Krakowie, Arch. Aktów Dawn. m. Krakowa rpis 234, s. 517).

M. Sokolnicki do J. H. Dąbrowskiego, *Noli 14 V 1802* (Bibl. Nar. Teki Dąbrowskiego 3622/1, maj 1802, nr 15).

Dekret sądu referendarskiego między poddanymi z Rembowa a starostą wyszogrodzkim 15 IV 1612 (AG, Akta Sądu Referendarskiego t. III, k. 207v–208). Litery AG oznaczają Archiwum Główne w Warszawie.

Terr. Crac. II, s. 615 (Woj. Arch. Państwowe w Krakowie).

57. Przykładem wydawnictwa redagowanego w obcym języku mogą być *Monumenta Poloniae Vaticana*.

Rozdział V Nagłówki

58

W zbiorach akt i korespondencji każda jednostka wydawnicza otrzymuje nagłówek, który składa się z bieżącego numeru, tytułu, daty i miejsca wystawienia aktu oraz w razie potrzeby krótkiego regestu.

W wydawnictwach zapisek sądowych i źródeł pokrewnych można poprzestać na samym numerze bieżącym.

59

Każda jednostka otrzymuje w zasadzie osobny numer, jaki jej przypada w porządku chronologicznym zbioru. Numer ten w cyfrze arabskiej drukowany tłustym drukiem umieszcza się po lewej stronie przed oryginalnym lub dorobionym tytułem aktu, w korespondencji przed nazwiskiem wystawcy i odbiorcy, względnie tylko odbiorcy, natomiast w wydawnictwach zapisek typu sądowego, gospodarczego, kościelnego itp. podaje się kolejny numer na początku tekstu. Falsyfikaty, o ile się je drukuje, znajdują miejsce na końcu wydawnictwa również w porządku chronologicznym pod datą, którą podają. Otrzymują one bezpośrednio pod tytułem odpowiednią adnotację (falsyfikat).

60

Dokumenty nie datowane, o ile chronologicznie nie dadzą się określić, należy umieszczać pod ostatnim rokiem życia lub urzędu wystawcy. Dokumenty chronologicznie określone w obrębie terminu *a quo* i *ad quem* umieszcza się pod terminem *ad quem*, mające zaś tylko datę roczną po wszystkich dokumentach danego roku.

61

Obok numeru umieszcza się tytuł aktu, w korespondencji zaś nazwisko wystawcy i odbiorcy. Wydawca może ułożyć tytuł samodzielnie, w razie potrzeby przytaczając, choćby i w skrócie, tytuł wzięty z przekazu; w tym wypadku całkowity tytuł podaje się w objaśnieniach. Do nazwiska wystawcy i odbiorcy można dodać w razie potrzeby ich imiona, podane w całości lub tylko pierwszą literę, oraz tytuł, o ile możliwości skrócony.

62

Poniżej tytułu po prawej stronie umieszcza się miejsce i datę wystawienia aktu. Nazwa miejsca otrzymuje właściwe brzmienie używane w języku wydawnictwa, miejsce obce spolonizowaną formę, o ile taka ist-

58. Np. *Korespondencja ks. Józefa Poniatowskiego z Francją*, wyd. A. M. Skałkowski, I–V. Co się tyczy postępowania z zapiskami sądowymi lub źródłami pokrewnymi ob. *Materiały do dziejów robocizny w Polsce w XVI w.*, wyd. St. Kutrzeba; *Matricularum regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski; *Cracovia artificum 1501–1550*, zebrał J. Ptaśnik, do druku przygotował M. Friedberg; *Akty powstania Kościuszki*, wyd. Sz. Askenazy i Wł. Dzwonkowski, I–II.

59. Ob. przykłady do art. 58. Przykładu na należyte wydanie falsyfikatu brak w nowszych polskich wydawnictwach źródłowych.

60. Dokumenty chronologicznie określone w obrębie terminu *a quo* i *ad quem* — pod terminem *ad quem* ob. Jan Zamoyski do króla Stefana [III–IX 1585], *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lepszy, IV 451. Dokumenty mające tylko datę roczną — po wszystkich dokumentach danego roku, np. Stanisław Rozrażewski do Hieronima Rozrażewskiego, Kraków [1594–1595], *Korespondencja Hier. Rozrażewskiego*, wyd. P. Czaplewski, II 498.

61. *Listy emigracyjne J. Lelewela*, wyd. H. Więckowska, I–II. Tytuły układa samodzielnie albo je przytacza w skrócie, a całkowity tytuł podaje w objaśnieniach J. Czubek, wydawca *Pism politycznych z czasów rokoszu Zebrzydowskiego* III.

62. Ob. *Korespondencja Lubeckiego*, wyd. St. Smolka, I–III. — Nazwy miejsca podaje się w wydawnictwie zredagowanym w języku polskim nie w formie Paris, Praha, Maskwa, Tartu, lecz Paryż, Praga, Moskwa, Dorpat. Podanie w przypisach tekstowych nazwy miejsca w brzmieniu przekazu dotyczy np. miejscowości Stary Targ — Altmark,

nieje, jest ogólnie przyjęta i używana. W przypisach tekstowych podaje się nazwę miejsca w brzmieniu przekazu. Dotyczy to jednak tylko mało znanych miejscowości, natomiast przekreślonych nazw większych miast nie uwzględnia się.

Jeżeli nazwa zaginęła lub nie da się pewnie zlokalizować, pozostawia się ją w nagłówku w formie przekazu (antykwą).

Jeżeli miejsce nie jest w przekazie podane, kładzie się litery b.m., gdy jednak można się go z całą pewnością domyślić, umieszczamy przypuszczalną nazwę w nawiasie prostokątnym (kursywą).

63

Zaraz po miejscu idzie data pisma, rozwiązana według dzisiejszej rachuby czasu i podająca dzień, miesiąc i rok bez kropek między cyframi (miesiąc cyfrą rzymską). W braku któregośkolwiek z tych elementów chronologicznych należy podać tylko pozostałe. W razie zupełnego braku daty należy ją albo ustalić ściśle, albo w przybliżeniu ze znakiem zapytania, albo w granicach terminów *a quo* i *ad quem* i umieścić w nawiasie prostokątnym. Daty notorycznie błędne należy podać w formie poprawnej w nawiasie prostokątnym, a w razie wątpliwości co do ich rozwiązania zaopatrzyć znakiem zapytania.

64

Braki w datowaniu albo błędne datowanie należy zaznaczyć w objaśnieniach i podać podstawę, która posłużyła do uzupełnienia lub bliższego określenia daty, względnie do zastąpienia błędnej poprawną.

65

Jeśli w przekazie zachodzi podwójne datowanie, obie daty przedziela się skośną kreską (np. daty według kalendarza gregoriańskiego i juliańskiego).

66

Regesty należy podawać pod tytułami akt i listów tudzież krótszych relacyj, o ile same tytuły niedostatecznie streszczają zawartość źródła. Regest powinien być zwięzły i jasny i powinien zawierać streszczenie uwzględniające najistotniejsze dane. Regest może być zredagowany w zdaniach lub składać się tylko z haseł, dopuszczalna jest także mieszana redakcja regestu. Przy tekstach w języku obcym pożądane są regesty obszerniejsze.

Polskie nazwy osobowe (o ile możliwości bez tytułu) i miejscowe otrzymują w regestach polską formę zmodernizowaną. Przy trudności identyfikacji nazwiska lub nazwy miejscowości podaje się je w brzmieniu tekstu (antykwą).

67

Każda stronica otrzymuje swoją numerację bieżącą u góry po zewnętrznej stronie tekstu.

W wydawnictwach wychodzących zeszytami, o ile one stanowią bibliograficznie odrębne całości, umieszcza się po wewnętrznej stronie tekstu paginację danego zeszytu, a po zewnętrznej tomu.

Kokenhausen — Koknese itp. W nawiasie prostokątnym postawimy np. nazwę Warszawy wówczas, gdy z treści aktu wynika, że autorem jego jest magistrat miasta Warszawy, który zwraca się z petycją do marszałka Sejmu Czteroletniego.

63. Podamy więc datę 22 II 1846, a w braku któregoś z tych elementów albo II 1846, albo 1846, albo [1846?], albo [22 II 1846?], albo [22–24] II 1846. Por. *Alberti Bolognetti epistolae et acta*, wyd. E. Kuntze, III zes. I, nr 126.

64. *Polskie ustawy i artykuły wojskowe*, wyd. St. Kutrzeba, nr 42.

65. Np. 14/26 IV 1815.

66. *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lepszy, IV 372. Mieszane regesty: *Korespondencja Hier. Rozrażewskiego*, wyd. P. Czaplewski, I nr 185. Wobec przepisu o modernizowaniu polskich nazw osobowych i miejscowych nie piszemy Fierlej Mikołaj, Safraniec Stanisław, Lewartów, ale Firlej Mikołaj, Szafraniec Stanisław, Lubartów. Natomiast zostawiamy nazwisko Zieleński, jeśli nie mamy pewności, czy idzie o Żeleńskiego, czy Zielińskiego.

67. *Berlińskie relacje bar. Goessa w sprawach polskich 1674 r.*, wyd. J. Woliński.

68

Jeżeli wydawca zaopatruje stronicę w żywą paginę, to forma jej może być różnorodna zależnie od rodzajów wydawanego materiału, zawsze jednak winna zawierać elementy ułatwiające szybkie zorientowanie się w treści danej stronicy.

W wydawnictwach akt i korespondencji żywa pagina musi uwzględniać ich numery.

W wydawnictwach źródeł narracyjnych należy podać rozdział (o ile źródło jest podzielone na rozdziały), względnie rok, a nawet bliższą datę, lub pewne momenty wydobyte z tekstu danych stronic, ułatwiające orientację w wydawnictwie.

69

W obszernych źródłach narracyjnych, podzielonych na długie rozdziały, księgi lub lata, należy tekst dzielić na mniejsze części, tworząc tytuły dla tych części. Tytuły te mogą być umieszczone w odpowiednich wcięciach w tekście i winny być drukowane kursywą, jeżeli pochodzą od wydawcy. Muszą one być bardzo zwięzłe i podawać tylko rzeczy najistotniejsze, najlepiej w formie haseł.

Wszystkie te tytuły ze stronicami winny wejść do spisu treści wydawnictwa.

70

Pożądane jest także zaopatrzenie dłuższych tekstów narracyjnych w daty roczne, miesięczne i dzienne (w przypisach rzeczowych lub w tekście w nawiasach prostokątnych kursywą).

Rozdział VI

Objaśnienia dotyczące przekazów i literatury

A. Uwaga ogólna

71

Tekst każdego źródła winien być poprzedzony objaśnieniami wydawcy tyczącymi się przekazu, na podstawie którego drukuje się źródło, tudzież literatury wydawniczej poprzedzającej nowe wydawnictwo. W wydawnictwach źródeł narracyjnych i innych pokrewnych objaśnienia te będą zamieszczane w przedmowie i na początku wydawnictwa. W zbiorach akt i listów ogólne uwagi o zawartości zbadanych archiwów i bibliotek oraz znajdujących się w nich rękopisach, z których zaczerpnięto większość materiału, należy podać w przedmowie do wydawnictwa, objaśnienia zaś tyczące się poszczególnych akt czy listów kładzie się po nagłówku, a bezpośrednio przed tekstem. W uwagach tych pożądana jest jak największa zwięzłość i przejrzystość, który to cel można osiągnąć przez schematyczny podział treści.

68. *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, wyd. St. Kutrzeba i A. Mańkowski; *Regestra theloni aquatici Wladislawiensis saeculi XVI*, wyd. St. Kutrzeba i Fr. Duda; *Listy emigracyjne J. Lelewela*, wyd. H. Więckowska, I–II.

69. Zastosował się do tego wymogu H. Barycz, wydawca pamiętnika Fryderyka Hechla, *Kraków i ziemia krakowska w okresie Wiosny Ludów*.

70. Daty dzienne w nawiasach prostokątnych w tekście dał E. Kuntze w wydaniu *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro*.

71. Typowy przykład na objaśnienia wydawcy w źródle narracyjnym ob. przedmowa E. Kuntzego do *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro*. Co się tyczy zbiorów akt i listów ob. *Akta sejmikowe województwa krak.*, wyd. St. Kutrzeba, I. Natomiast nie jest wskazane stosowanie objaśnień do poszczególnych akt i listów w przypisie do tytułu danej pozycji wydawniczej, jak to stosował np. A. M. Skałkowski, *Archiwum Włobickiego*, I.

B. Przekazy źródłowe

72

W wydawnictwach akt i korespondencji ogłaszanych z oryginałów, minut lub kopij należy podać przede wszystkim miejsce przechowania oraz dokładną sygnaturę podstawy wydania.

Przy określeniu zbiorów rękopiśmiennych (archiwów, bibliotek, muzeów) można używać siglów, a rozwiązanie ich należy podać po przedmowie.

73

Dokładny opis każdego dokumentu nie jest wymagany. Wydawca powinien jednak zaznaczyć, czy ma do czynienia z oryginałem, ewentualnie podkreślić stopień zniszczenia aktu.

W całkiem wyjątkowych wypadkach może zająć potrzeba opisu zewnętrznego oryginału, a jeszcze rzadziej minuty czy nawet kopii. Opis taki należy sporządzić według wskazówek podanych w *Instrukcji wydawniczej dla średniowiecznych źródeł historycznych* (s. 17, II a 2).

74

Jeśli kopij, na których wydawca oparł wydanie tekstu, jest więcej, należy je zestawić i omówić. Kopie te należy ponumerować w porządku ich wartości lub chronologicznym.

75

Jeżeli kopia znajduje się w tomie (poszyt, kodeks), należy wskazać stronicę lub karty, które zajmuje. Wydawca objaśnia czas pochodzenia kopii, stosunek jej do oryginału i do innych kopij, przy czym przytacza w razie potrzeby wszystkie zapiski w kopii rzucające światło na ten stosunek. Wydawca daje nadto wyjaśnienia o wartości każdej kopii osobno, w razie zaś różnicy w dacie kopii zaznacza tę okoliczność.

76

Jeżeli tekst jest zawarty w kopii (księga oryginalna, kopia), która została omówiona w przedmowie do wydawnictwa, nie potrzeba przy objaśnieniach wydawcy do każdej pozycji wydawniczej powtarzać osobno tych szczegółów.

77

O ile przy wydaniu z oryginału lub minuty została użytkowana także kopia i są z niej przytoczone odmiarki tekstowe, należy ją oznaczyć odpowiednim sigłem lub numerem.

78

Obok kopij, na których wydawca oparł wydanie tekstu, należy wymienić jeszcze dalsze nie użyte przy wydaniu z podaniem miejsca przechowania oraz sygnatury. Jeżeli jednak nie mają one znaczenia, wystarczy zaznaczyć, że istnieje ich więcej.

72. *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lepszy, IV. — Przykład siglów (aczkolwiek nieprawidłowo użytych w przypisie) ob. *Korespondencja ks. Józefa Poniatowskiego z Francją*, wyd. A. M. Skalkowski. Sigle prawidłowe: *Księga Batoriańska*, zbiór dokumentów, oprac. R. Mienicki.

73. Opis zewnętrzny podstawy wydawniczej według wskazówek *Instrukcji wydawniczej dla średniowiecznych źródeł historycznych* podali np. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz w *Aktach unii Polski z Litwą*, nr 148, s. 331–9 (akt unii lubelskiej z 1 VII 1569).

73–75. *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lepszy, IV.

76. Tak postąpiła W. Bobkowska w *Korespondencji Metternicha w sprawie Uniwersytetu Krak.*, wydawnictwie opartym zresztą na materiale częściowo autobiograficznym.

79

Jeśli tekst źródła nie jest znany ani z oryginału, ani z kopii, ani z druku, należy poprzestać na dochowanych wzmiankach o istnieniu jego niegdyś w dawnych katalogach i inwentarzach, bądź w późniejszych przekazach źródłowych. Wzmianki te należy przytoczyć dosłownie jako odrębną pozycję.

C. Literatura wydawnicza źródła

80

Literatura wydawnicza każdego źródła winna wyczerpywać, ile możliwości, wszystkie poprzednie wydawnictwa, zarówno te, które podały pełny tekst, jak i te, które wydrukowały go z rękopisu w ekscerpce w najistotniejszej części, w formie regestu lub w przekładzie.

Można jednak pominąć zupełnie wydania poszczególnych akt, listów czy części tekstów narracyjnych przedrukowanych w czasopismach lub wydawnictwach popularnonaukowych.

81

Inne dzieła (nie wydawnictwa) wzmiankujące tylko o danym źródle należy przytaczać jedynie wtedy, jeśli wzmianka ta posłużyć może do historii tego źródła lub zawiera uwagi krytyczne o jego charakterze i wartości.

82

Przy źródłach drukowanych w wydawnictwach zagranicznych należy podać tylko wydawnictwa najlepsze, zawsze jednak uwzględniając takie, w których i poprzednie wydania są wymienione.

83

Po przedmowie do wydawnictwa mają być zestawione w alfabetycznym wykazie skrótów dokładne tytuły powołanych wydawnictw z podaniem wydawcy, miejsca i roku wydania oraz tomów. W wykazie tym należy przyjąć za podstawę tytuły wydawnictw, nie zaś wydawców, których nazwiska można uwzględnić w wykazie na swoim miejscu z odesłaniem do tytułu wydawnictwa. W tym samym wykazie zestawia się cytowane w wydawnictwie opracowania.

84

Przy każdym źródle z osobna wymienić należy wszystkie wydawnictwa dawniejsze, ponumerowane w następujących grupach: a) wydania zupełne, częściowe i tłumaczenia, b) rejestry, c) podobizny. W obrębie każdej z tych grup należy zachować porządek chronologiczny z zaznaczeniem najlepszej edycji.

85

Tytuły wydawnictw podaje się w skróceniu wedle wspomnianego w art. 83 wykazu.

86

Jeśli dane źródło ma inną datę w dawniejszym wydawnictwie niż w publikowanym obecnie, lub wykazuje w innych szczegółach ważne różnice, należy tę okoliczność zaznaczyć.

79. *Akta unii Polski z Litwą*, wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz, nry 123–128.

80. *Polskie ustawy i artykuły wojskowe*, wyd. St. Kutrzeba, nr 30.

82. Ob. Traktat tzw. dodatkowy dotyczący Krakowa, zawarty przez Austrię, Prusy i Rosję, *Pomniki prawa Rzeczypospolitej Krakowskiej*, wyd. W. Tokarz, nr 1.

83. Ob. Elenchus editionum operumque w *Alberti Bolognetti epistolae et acta*, wyd. E. Kuntze, II s. XXV–XXX.

84. Ob. *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. K. Lepszy, IV 313; *Akta unii Polski z Litwą*, wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz, nr 148, s. 339.

D. Uwagi wydawcy

87

Wydawca może podać swoje uwagi krytyczne o autentyczności źródła, jego genezie lub chronologii, oparte bądź to na własnych spostrzeżeniach, bądź na wynikach prac poprzedników, wskazując przy tym literaturę, która zawiera krytyczną ocenę źródła. Uwagi te powinny ograniczyć się wyłącznie do kwestii krytyki formalnej.

Rozdział VII Przypisy rzeczowe

88

Przypisy rzeczowe umieszcza się pod przypisami tekstowymi albo na końcu pozycji wydawniczej. Przypisy rzeczowe drukuje się *petitem*, kursywą i numeruje się cyframi arabskimi.

W wydawnictwach narracyjnych każda strona tekstu otrzymuje osobną numerację przypisów rzeczowych.

89

Przypisy rzeczowe zawierają:

- a) Odsyłacze do wymienionych w danym tekście źródeł, faktów czy osób.
- b) Objasnienia co do osób nie dość wyraźnie w tekście określonych.
- c) Objasnienia nazw topograficznych. Nazwy miejscowe dające się utożsamić niewątpliwie z nazwami dzisiejszymi przytacza się w brzmieniu obecnym. Położenie mało znanych miejscowości określa się podaniem kraju i jego części, wskazując w razie potrzeby położenie w stosunku do najbliższej większej miejscowości, rzeki, wybrzeża morskiego, gór itp. Objasnienia te mogą być przeniesione do skorowidza.
- d) Rozwiązanie i ewentualne objaśnienie dat, miar, monet itp.
- e) Objasnienia wspomnianych w tekście zdarzeń historycznych i niezbędne sprostowania.
- f) Objasnienia treści w miejscach tekstu trudnych do zrozumienia lub zawierających sprzeczności.
- g) Materiały uzupełniające w regestach lub ekscerptach (por. art. 6).

Udzielone w przypisach informacje należy w razie potrzeby popierać powołaniem się na podstawę, czyniąc to w obrębie tychże przypisów.

Rozdział VIII Przedmowa, wstęp i skorowidze

90

Każde wydawnictwo poprzedzać winna ogólna przedmowa, należycie je objaśniająca, przy końcu zaś musi ono posiadać odpowiednie skorowidze.

A. P r z e d m o w a

91

W przedmowie należy określić i uzasadnić przede wszystkim przedmiot, cel, zakres chronologiczny, terytorialny i rzeczowy oraz układ wydawnictwa.

87. Ob. objaśnienia H. Barycza do *Kroniki z czasów króla Stefana Batorego*.

90 i 91. *Archiwum J. Zamoyskiego*, wyd. J. Siemieński, III; *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie*, wyd. M. Handelsman, I–II.

92

Jeżeli wydawnictwo zawiera teksty w całości lub części dawniej ogłoszone lub wydane w przekładzie, należy podać dokładne wiadomości o poprzednich wydaniach, scharakteryzować ich wartość oraz określić stosunek do nich nowego wydawnictwa.

93

Wydawca winien przedstawić swoje poszukiwania i prace przygotowawcze, wskazując zbiory, z jakich czerpał materiały.

94

Rękopisy stanowiące podstawę wydawnictwa należy opisać mniej lub więcej szczegółowo zależnie od ważności rękopisu, jego wieku lub innych okoliczności zasługujących na uwzględnienie. W zakresie źródeł aktowych należy przeprowadzić ich rozpoznanie archiwalne, a zwłaszcza ustalić przynależność do zespołu; w zakresie rękopisów bibliotecznych, w miarę możliwości, ustalić ich dzieje biblioteczne.

95

W wydawnictwach opartych na jednolitym materiale kancelaryjnym, zwłaszcza akt i korespondencji dyplomatycznej, należy o ile możliwości podać dane dotyczące kancelarii, z której te akta pochodzą, względnie osób, które je przygotowywały, sporządzały lub zbierały.

96

W przedmowie należy też przedstawić zasady, według których wydawnictwo zostało opracowane, zwłaszcza jeżeli one częściowo odbiegają od niniejszej instrukcji.

97

Po przedmowie należy umieścić:

- a) W wydawnictwach akt i korespondencji wykaz ogłoszonych tekstów z tytułami i datami w porządku chronologicznym.
- b) Spis wydawnictw i opracowań cytowanych w publikacji z objaśnieniem skróconych tytułów (por. art. 83).
- c) Objaśnienie skrótów używanych w wydawnictwie (por. art. 41).

Ponieważ przedmowę drukuje się najpóźniej, otrzymuje ona odrębną rzymską paginację.

92. *Lukasza Górnickiego Dzieje w Koronie Polskiej*, oprac. H. Barycz.

93. *Korespondencja Jana Śniadeckiego*, wyd. L. Kamykowski, I; *Andrzeja Komonieckiego Dziejopis żywiecki*, wyd. St. Szczotka, I.

94. Źródła aktowe: *Regestra theloni aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. St. Kutrzeba i Fr. Duda. Rękopisy biblioteczne: *Kronika z czasów króla Stefana Batorego*, wyd. H. Barycz.

95. Jeśli chodzi o wydawnictwa oparte na jednolitym materiale kancelaryjnym: *Lauda sejmikowe halickie*, wyd. W. Hejnosz. Korespondencja dyplomatyczna: *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie*, wyd. M. Handelsman, I.

97. Np. *Listy emigracyjne J. Lelewela*, wyd. H. Więckowska, I.

B. Wstęp rzeczowy

98

W niektórych wydawnictwach pożądane są wstępy rzeczowe, które wprowadzają korzystającego z nich w zagadnienia metodologiczne związane z charakterem danych źródeł, studium wydanych źródeł, ułatwiają przegląd całego zbioru, objaśniają i uzupełniają szczegółowo wypadki historyczne, wspomniane w wydawnictwie.

Wstęp taki może poprzedzać całe wydawnictwo, a jeżeli składa się ono z kilku tomów, to może poprzedzać każdy tom z osobna.

W wydawnictwach, w których akta lub korespondencje są zebrane w grupy ściśle związane treściowo, a dopiero w ramach tych grup ułożone w porządku chronologicznym, można dawać wstępy przed tymi grupami, choćby one nie wypełniały całego tomu.

Wstępy rzeczowe mają paginację arabską wspólną z całym wydawnictwem i ze skorowidzami.

C. Skorowidze

99

Należy sporządzić do tekstu źródła tudzież do przedmowy i wstępu alfabetyczny skorowidz nazwisk osobowych, jako też nazw miejscowych. Można również objąć skorowidzem objaśnienia i przypisy.

W wydawnictwach wielotomowych każdy tom powinien mieć własny skorowidz; do kilku tomów stanowiących zamkniętą całość można dać w ostatnim tomie skorowidz wspólny, o ile tomy wychodzą wszystkie naraz.

100

Nazwiska i nazwy miejscowości należy umieszczać w formie najbardziej obecnie utartej i rozpowszechnionej. Przy każdym jednak nazwisku i nazwie miejscowej należy podać także formy występujące w wydawnictwie w brzmieniu tekstu, o ile ono różni się znacznie od dzisiejszego; te formy znajdują właściwe miejsce w skorowidzu wedle porządku alfabetycznego z odsyłaczami do swej formy zasadniczej.

Jeżeli jest więcej osób tego samego nazwiska i imienia, należy je zestawić w porządku alfabetycznym urzędów, w braku tychże w porządku chronologicznym. Jeżeli pewna osoba występuje tylko pod imieniem i nazwą miejscowości (np. Jan ze Sprowy), należy umieścić ją pod nazwą miejscowości z odsyłaczem przy imieniu.

101

Przy osobach należy podać wymienione w źródle urzędy, funkcje lub stanowiska oraz w miarę potrzeby stosunki pokrewieństwa.

102

Osób i miejscowości stale powtarzających się w wydawnictwie nie podaje się w skorowidzu, co należy zaznaczyć w uwadze umieszczonej na początku skorowidza, albo też przy nazwisku czy nazwie miej-

98. Ob. wstęp rzeczowy St. Smolki w *Korespondencji Lubeckiego*, I. Ob. też wstęp rzeczowy Wł. Dzwonkowskiego w *Aktach powstania Kościuszki*, I s. XI–LXXIV. Wstęp ten poprzedza całe wydawnictwo i nie jest oddzielony od przedmowy, o której mówi niniejsza instrukcja w art. 90–97, lecz od s. LXXIV–LXXVII pod tym samym tytułem w dalszym ciągu zawarte są elementy odnoszące się przedmiotowo do przedmowy w sensie niniejszej instrukcji. — Instrukcja niniejsza zachęca do oddzielania przedmowy od wstępu rzeczowego. Zgodnie z instrukcją postąpiła H. Więckowska w *Listach emigracyjnych J. Lelewela*, dając przedmowę do wydawnictwa w tomie I i wstępy rzeczowe w poszczególnych tomach.

99. Skorowidze po każdym tomie: *Listy emigracyjne J. Lelewela*, wyd. H. Więckowska, I–II. Skorowidze po całym wydawnictwie: *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie*, wyd. M. Handelsman, I–II.

scowości przez podanie: *passim*. Jeżeli pewna osoba lub miejscowość jest wymieniona często w pewnej części wydawnictwa, to wystarczy podać pierwszą i ostatnią stronicę tej części, łącząc je wielokropkiem.

103

W niektórych wydawnictwach można umieszczać pod nazwami miejscowymi związane z nimi urzędy i godności w porządku alfabetycznym.

104

Po skorowidzu imiennym pożądany jest skorowidz rzeczowy, a jest on konieczny w wydawnictwach zabytków prawnych, społeczno–gospodarczych i z zakresu kultury materialnej. Jeżeli jednak haseł rzeczowych nie ma zbyt dużo i jeżeli zebranie ich w osobnym skorowidzu rzeczowym nie jest z jakichkolwiek względów konieczne, można je umieścić w skorowidzu osób i miejscowości.

Przy odsyłaniu do tekstu należy przytoczyć stronicę, o ile zaś na jednej stronicy jest więcej akt, to i numer danego aktu.

D. Omyłki druku

105

Przy końcu wydawnictwa należy podać wykaz omyłek druku oraz sprostowania ważniejszych błędów.

E. Dodatki

106

Przed skorowidzem umieszcza się uzupełnienia, które wpłynęły w ciągu druku i nie mogły już być umieszczone w odpowiednim miejscu w tekście.

Załącznik A

Odtworzenie polskiego tekstu źródłowego w druku

1. Zasada podstawowa

Dla ułatwienia badaczom czytania i zrozumienia źródła należy pisownię tekstu zmodernizować, zachowując jednak o ile możliwości wszystkie jego właściwości językowe.

Tak więc np. wyrazy zanotowane w postaci: *phara*, *kthory*, *xiądz*, *ciura*, *sierota*, *ziarno*, *miecz* — należy oddawać: *fara*, *który*, *ciura*, *sierota*, *ziarno*, *miecz*.

Podobnie postępować należy z wyrazami zapożyczonymi z języka łacińskiego, które zachowały częściowo łacińską pisownię, stąd np. *executia*, *propositiey*, *coequatiq* oddajemy: *egzekucyja*, *propozycyjej*, *koekwacyją* itd.

104. Skorowidz rzeczowy w wydawnictwach zabytków prawnych: *Akta sejmikowe województwa krak.*, wyd. St. Kutrzeba, I 470–505 (Indeks terminów i rzeczy ułożyła M. Wojciechowska). Skorowidz typu pośredniego, tzn. ważniejsze hasła rzeczowe włączone do skorowidza osób i miejscowości: *Conclusiones Univ. Crac.*, wyd. H. Barycz, 455–492 (Index personarum, locorum et rerum).

105. *Akta sejmikowe województwa krak.*, wyd. St. Kutrzeba, I 506.

106. Tamże 427–437 (Poprawki i uzupełnienia). — Uzupełnień tu wymienionych nie należy mieszać z uzupełnieniami, o których mowa w art. 6.

2. *á, é, ó*

Samogłoski pochylane *á, é* należy oddawać przez *a, e*. Znak *ó* stosuje się jak dzisiaj.

3. *c, k, s, z, t, c*

Literę *c*, gdy użyta była z łacińska w znaczeniu dźwiękowym *k*, należy transkrybować przez *k*; podobnie postępować należy z literami *s* lub *t* użytymi zamiast *z* lub *c*, np. *executia* należy oddawać przez *egzekucyja, propositiá* przez *propozycyja*.

4. *u, v, w*

Litery *u, v, w* których używano alternatywnie jeszcze w w. XVIII, transkrybować należy odpowiednio do ich wartości fonetycznej przez *u*, jeśli wyrażają dźwięk samogłoskowy, zaś przez *w* — jeśli spółgłoskowy.

5. Przyimek *z*

Przyimek *z*, pisany często w źródłach przez *s* łącznie z następującym wyrazem lub oddzielnie, oddać należy przez *z*, np. *spanem* lub *s panem* transkrybować należy: *z panem*.

6. Przedrostki *z–, bez–, roz–*

Początkowe części wyrazów (przedrostki) *z–, bez–, roz–* oddać należy niezależnie od ich pisowni w źródłach na sposób dzisiejszy, a więc np. *zkąd* oddać należy przez *skąd, bezpieczeństwo* przez *bezpieczeństwo, rosnać* przez *roznać*.

7. *szrz, srz, zrz*

Wyrazy pisane: *szrzoda* lub *srzoda, posrzoth, zrzonica* lub podobnie należy dla zachowania dawnej wymowy pisać: *śrzoda, pośrząd, źrzonica*.

8. *i, j, y*

Każda z przytoczonych liter ma być oddawana przez *i, j* lub *y* odpowiednio do zasad pisowni nowoczesnej, np. *na umisle, ziemskjmi, y uczynił* napiszemy: *na umyśle, ziemskimi, i uczynił*.

W wypadkach, kiedy litera *y* oznacza dwie głoski, mianowicie połączenie *yj* lub *ij*, oddać należy zgodnie z wymową np. *zye* przez *żyje, powybyanych* przez *powybijanych*.

Uwaga: Zapis *zye* można też odczytać i pisać *zje*. O tym, która z tych dwu ewentualności wchodzi w grę, poucza kontekst.

Znak *y* z dwoma kropkami należy pisać *i, y, ij, yj* zależnie od tego, co ten znak wyraża, tak więc np. *dzyw, wszystko, kj myje* oddać należy przez *dziw, wszystko, kij, myje*.

9. *ji, gi*

Połączenia *ji, gi* zarówno na początku, jak w środku wyrazu należy oddawać przez *i*, a więc np. *jimieniem mojim* lub *gimieniem mogim* przetranskrybować należy przez *imieniem moim*, podobnie *nadzieji* przez *nadziei* itp.

10. ą, ę, ć, ń, ś, ź, ż

Znaki diakrytyczne w literach wymienionych bywają często, zwłaszcza w rękopisach, pomijane, czyli zamiast nich używa się liter *a, e, c, n, s, z*. W wypadkach tych zgodnie z praktyką dzisiejszą używać należy znaków właściwych, a więc np. *tedy, nic, maz* itd. oddawać przez *tędy, nič, mąż*, o ile z tekstu wynika, że o te właśnie wyrazy chodzi.

Podobnie zamiast *o* na miejsce samogłoski *ą* pisać należy *ą*, więc w miejsce np. *pod tosz altanko* napiszemy: *pod tąż altanką*.

11. Nosówki przed *n, m*

Znaków *ą, ę* przed spółgłoskami *n, m* nie zostawiamy, zamiast nich zgodnie z dzisiejszą praktyką należy pisać *a, e*, a więc np. formy *mąm, chcemy* oddać należy przez *mam, chcemy*.

W wypadkach, kiedy połączenia *ąm, ąn, ęm, ęn* oznaczają samogłoski nosowe *ą, ę*, należy stosować dzisiejszy sposób pisania, a więc np. formy *paniąm, mająnc, dębmy, ręńka* oddać przez *panią, mając, dęby, ręka*.

12. *m', p', b', w'*

Wymienione litery należy oddawać przez *m, p, b, w*, a więc np. formy: *Radom', drop', jedwab', chorągiew'* pisać: *Radom, drop, jedwab, chorągiew*.

13. Spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne

W wypadkach odbiegających od dzisiejszej praktyki należy zostawić dawny stan rzeczy, o ile odzwierciedla właściwości wymowy, należy więc utrzymać np. pisownię *prętki* (przez *t*), bo uzasadnia ją forma *pręcej*. Także należy zostawić nienaruszoną formę *wielgi*, spotykaną obok *wielki*, bo obie istniały w języku mówionym.

14. Formy typu *propozycyja*

Wyrazy łacińskiego pochodzenia typu *propozycyja, egzekucyja, Maryja* zgodnie z ich dawnym brzmieniem pisać należy w tej właśnie postaci.

W przypadkach zależnych pisać należy zgodnie z tym: *propozycyi, Maryi, propozycyja, Maryją* itd.

15. Odmiana przymiotników

W braku widocznych zasad panujących w rękopisach lub drukach należy w końcówkach *ym (im)* lub *em, ymi (imi)* lub *emi* stosować formę przeważającą w danym tekście.

16. Imiona, nazwiska, nazwy miejscowości

Pisownię imion, nazwisk i nazw miejscowych modernizuje się. W pisowni źródła należy podać je tylko wówczas, o ile ich odczytanie i zidentyfikowanie nastręcza trudności lub jeżeli zachodzą jakieś szczególne względy.

17. Użycie liter wielkich i małych

W użyciu wielkich liter należy stosować praktykę nowoczesną. W tekstach polskich obowiązują przepisy podane w *Pisowni polskiej* Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1936, s. 34–41.

W tekstach łacińskich należy stosować wskazówki podane w *Instrukcji wydawniczej dla średnio-wiecznych źródeł historycznych*, s. 5–6.

W tekstach w innych językach należy dostosować się do obowiązujących zwyczajów.
Nazwy miesięcy według rzymskiego kalendarza należy pisać małą literą.

18. Pisanie łączne lub rozdzielne grup wyrazowych

Należy stosować się do zasad nowoczesnych. Przepisy podane w tym względzie w *Pisowni polskiej*, s. 25–33, odnoszą się do języka polskiego; w innych językach obowiązują dla nich inne przepisy.

19. Uwaga końcowa

W wypadku jakichkolwiek wątpliwości nastroczających się przy modernizacji pisowni źródła wskazane jest zasięgnięcie rady językoznawcy (historyka języka polskiego).

I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX w.*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 7, 1962, s. 99–124

PRZEDMOWA

Problemy edytorskie wyłaniające się przy coraz liczniejszych publikacjach źródeł historycznych dla czasów najnowszych doczekały się w ostatnich latach dyskusji. Okazją były przedmowy do kilku wydawnictw źródeł, gdzie próbowano dostosować niektóre z dotychczasowych zasad do potrzeb nowego materiału, recenzje, wreszcie prace i artykuły specjalnie tej sprawie poświęcone. Dla niektórych większych serii wydawnictw, jak m.in. publikacja lustracji dóbr królewskich (Pracownia Edytorska IH PAN) czy wydawnictwo źródeł do dziejów klasy robotniczej (Komisja przy IH PAN), opracowano — rzecz jasna tylko w zakresie potrzeb własnych — robocze instrukcje wydawnicze. W roku 1958 ukazały się powielone Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski w opracowaniu S. Kalabińskiego i F. Tycha¹. Nad materiałami tymi odbyła się dyskusja w Zakładzie Historii Partii i w Instytucie Historii PAN. W Studiach Źródłoznawczych Z. Kolankowski ogłosił artykuł w sprawie przyszłej instrukcji wydawniczej², a Przegląd Historyczny za rok 1961 zamieścił również rozważania w tej sprawie³. Choć do ostatecznego ustalenia zasad daleko, wstępne sformułowanie projektu przyszłej instrukcji może więc już obecnie ułatwić dalszą dyskusję.

Dyskusję tę w pewnym stopniu ułatwia też fakt, że za granicą podejmowano już próby ustalenia zasad wydawniczych dla źródeł najnowszych, że wspomnę tylko ostatnio opublikowaną radziecką instrukcję dla źródeł okresu porewolucyjnego lub sporo artykułów w niemieckich, rosyjskich i czeskich czasopiśmie archiwalnych i historycznych.

Przedstawiony tu projekt odnosi się do pisanych źródeł historycznych z ziem polskich z wieku XIX i początku wieku XX. Pojawiające się coraz częściej źródła pisane o specjalnym charakterze (buchalteria, statystyka) mogą być chyba publikowane na zasadach wyłożonych w projekcie, podobnie jak źródła o charakterze masowym, wymagające ujęcia tabelarycznego. Rozwiązania wymaga natomiast sposób publikowania w tym okresie rzadkich jeszcze źródeł fonograficznych (np. nagrania przemówień).

Chronologiczna granica zasięgu projektu zazębia się z instrukcją dla źródeł nowożytnych pod redakcją K. Lepszego⁴. Wydaje się, że w zależności od tego, czy w publikacji przeważają źródła z przełomu XVIII i XIX wieku, czy z lat późniejszych, jak również w zależności od tego, jak dalece publikowane źródła należą do typu wykształconego przed wiekiem XIX, wydawca mógłby posługiwać się bądź Instrukcją dla źródeł od XVI do połowy XIX wieku, bądź instrukcją dla źródeł z XIX i początku XX w. W każdym razie wydaje się uzasadnione przesunięcie początkowej granicy zasięgu projektu przed połowę wieku XIX⁵.

¹ Kalabiński i Tych, o.c.

² Kolankowski, o.c.

³ Ihnatowicz, o.c.

⁴ Lepszy, o.c.

⁵ Ihnatowicz, s. 164–166.

Końcową granicę wyznaczyć należałoby na lata po pierwszej wojnie. Czy można będzie wydawać na podobnych zasadach źródła z okresu międzywojennego — pokaże praktyka⁶.

Projekt instrukcji dotyczy publikacji dla celów naukowych. Wydaje się, że sprawę zasad wydawnictw źródeł XIX i XX wieku dla celów dydaktycznych i popularyzatorskich można rozwiązać w sposób proponowany przez A. Wolffa dla źródeł średniowiecznych⁷.

Projekt wzorem projektu prof. Wolffa ma układ zbliżony w miarę możliwości do układu instrukcji dla źródeł nowożytnych. W celu umożliwienia porównań zbieżności i różnic poszczególnych postanowień projektu i dotychczasowych instrukcji w przypisach do artykułów projektu podano numery odpowiednich artykułów instrukcji dla źródeł średniowiecznych (A. Wolff) i nowożytnych (K. Lepszy), choć porównywalność taka jest tylko względna, gdyż nie wszystkie artykuły projektu mają swoje odpowiedniki w instrukcjach i vice versa.

Po odesłaniu do dotychczasowych instrukcji przypisy do niektórych artykułów nawiązują również do odpowiednich propozycji zawartych w Materiałach, opracowanych przez S. Kalabińskiego i F. Tycha lub wyrażonych we wspomnianych dyskusjach i artykułach.

Na trzecim miejscu przypisy podają wzorem instrukcji dla źródeł nowożytnych tytuły publikacji źródłowych, w których można szukać przykładów rozwiązania danego problemu. Odmienne jednak niż w instrukcji nowożytnej, podano również i takie publikacje, które zawierają rozwiązania inne niż proponowane w projekcie. Jest to uzasadnione dyskusyjnym charakterem projektu.

Mniejsza w porównaniu ze źródłami wcześniejszymi liczba publikacji źródeł z wieków XIX i XX i pewna ich jednostronność sprawiają natomiast, że projekt w niektórych swych postanowieniach zawiera luki trudne obecnie do rozwiązania z braku dostatecznych doświadczeń i przykładów praktycznych.

WYKAZ OPRACOWAŃ I PUBLIKACJI ŹRÓDEŁ CYTOWANYCH W INSTRUKCJI

- Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–7 w Królestwie Polskim. Materiały archiwalne. Wyd. S. Kalabiński, Warszawa 1956. Cyt. Carat
- W. Darasz, Pamiętnik emigranta. Przygotowała do druku, wstępem i przypisami zaopatrzyła A. Rynkowska, Wrocław 1953. Cyt. Darasz
- Dyaryusz Sejmu z r. 1830–1831. Wydał M. Roztworowski, t. I–VI, Kraków 1907–1912. Cyt. Diariusz
- F. Hechel, Kraków i ziemia krakowska w okresie Wiosny Ludów. Pamiętniki. Wstępem i przypisami opatrzył Henryk Barycz, Wrocław 1950. Cyt. Kraków
- I. Ihnatowicz, W sprawie zasad publikacji źródeł historycznych z XIX i XX wieku, *Przegląd Historyczny* 52 (1961), z. 1, s. 164–172. Cyt. Ihnatowicz
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku, pod red. K. Lepszego, Wrocław 1953, Cyt. Lepszy
- Instrukcje gospodarcze dla majątków wielkopolskich w pierwszej połowie XIX wieku, wydała J. Bielecka, Poznań 1959. Cyt. Instrukcje
- J. N. Janowski, Notatki autobiograficzne 1803–1853. Przygotował do druku, wstępem i przypisami opatrzył Marian Tyrowicz, Wrocław 1950. Cyt. Janowski
- Z. Kolankowski, O przyszłej instrukcji wydawania źródeł historycznych XX wieku, *Studia Źródłoznawcze* 4 (1959), s. 135–147. Cyt. Kolankowski
- KPP — Uchwały i rezolucje. Tom I. I–II Zjazd (1918–1923). Warszawa 1954. Cyt. KPP
- Listy emigracyjne Joachima Lelewela. Tom I–II. 1831–1841. Wydała i wstępem poprzedziła H. Więcowska, Kraków 1948–49. Cyt. Listy

⁶ Ibidem i Kolankowski, s. 135.

⁷ Wolff, s. 156,

- Listy Leopolda Kronenberga do Mieczysława Waligórskiego z 1863 roku. Przygotował do druku Stefan Kieniewicz. Wrocław 1955. Cyt. Kronenberg
- Listy Józefa Maksymiliana Ossolińskiego do Antoniego Grabowskiego 1813–1826. Wydał Bogdan Horodyski. Wrocław 1950. Cyt. Ossoliński
- Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich, t. I. Oprac. A. Zatorski przy współudziale F. Kalickiej, A. Leinwanda, W. Pomykała, St. Rogulskiego, St. Wrońskiego pod red. N. Gąsiorowskiej. Warszawa 1957. Cyt. Materiały polsko–radzieckie
- Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski w opracowaniu S. Kalabińskiego i F. Tycha. Warszawa 1958. Zakład Historii Partii (tekst powielony). Cyt. Kalabiński i Tych
- Nowy Przegląd 1926 — reedycja — Książka i Wiedza 1961. Cyt. Nowy Przegląd
- J. Oxiński, Pamiętnik. Roczn. Oddziału P.T.H. w Łodzi, Łódź 1939. Cyt. Oxiński
- Polska działalność dyplomatyczna 1863–64. Zbiór dokumentów pod redakcją Adama Lewaka, t. I. Cyt. Działalność dyplomatyczna
- Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820–1864), źródła opracowała A. Rynkowska, Warszawa 1960. Cyt. Łódź
- Proces Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego. Akta Audytoriatu Polowego z lat 1863/1864 pod redakcją E. Halicza opracowali A. Borkiewicz, C. Milewski, K. Morawska, F. Ramotowska, A. Sienkiewicz. Warszawa 1961. Cyt. Proces Traugutta
- Protokoły posiedzeń Koła Polskiego w Berlinie, t. I. Opracował i wstępem opatrzył Z. Grot, Warszawa 1956. Cyt. Protokoły
- Przemiany społeczne i gospodarcze w Królestwie Polskim 1815–1830, wybór tekstów źródłowych (wyd.) Stefan Kieniewicz. Warszawa 1951. Cyt. Przemiany
- Raporty Rajmunda Rembielińskiego Prezesa Komisji Wojewódzkiej Mazowieckiej z objazdu obwodu łęczyckiego w r. 1820, wyd. Z. Lorentz. Rocznik Oddz. Łódzk. P.T.H. Łódź 1928. Cyt. Raporty
- Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy, materiały i dokumenty, t. I, cz. I, wydali H. Buczek i F. Tych. Warszawa 1957. Cyt. SDKPiL
- Stanisław Staszic, Pisma filozoficzne i społeczne. Opracował i wstępem poprzedził B. Suchodolski, Warszawa 1954. Cyt. Staszic
- Teki Archiwalne. Wydawnictwo Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych z. I–VII. Warszawa 1953–1961. Cyt. Teki Archiwalne
- Towarzystwo Demokratyczne Polskie o sile zbrojnej narodowej. Opracował M. Anusiewicz, wstępem opatrzył E. Kozłowski, Warszawa 1960. Cyt. Towarzystwo
- Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907. Zebrali i opracowali S. Kalabiński i F. Tych. Warszawa 1958. Cyt. Walki
- Wiosna Ludów, t. V. Teksty i materiały źródłowe. Warszawa 1953. Cyt. Wiosna Ludów
- A. Wolff — Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku. Studia Źródłoznawcze 1 (1957), s. 155–184. Cyt. Wolff
- Wybór tekstów źródłowych do historii kształtowania się klasy robotniczej na ziemiach polskich w XIX w. Pod red. N. Gąsiorowskiej, Wrocław 1958. Cyt. Wybór tekstów
- Wypisy źródłowe do historii wojennej, z. 1–13, Warszawa. Cyt. Wypisy
- Z Pola Walki — kwartalnik, 1958, nr 3. Cyt. Z pola walki
- Źródła do dziejów rewolucji 1905–7 w okręgu łódzkim, t. I cz. 1, wydali I. Ihnatowicz i P. Korzec. Warszawa 1957. Cyt. Rewolucja 1905
- Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego. Opracowała G. Missalowa. Warszawa 1957. Cyt. Źródła
- Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX wieku. Opracował R. Kaczmarek. Warszawa 1958. Cyt. Miasta

INSTRUKCJA

Uwagi wstępne

1

Źródła historyczne utrwała się i rozpowszechnia w drodze odtwarzania tekstu albo w drodze przekazywania treści źródła. Odtwarza się źródła w pełnym brzmieniu lub we fragmentach: a) w postaci podobizny (facsimile), b) drukiem.

Przekazuje się treść źródła za pomocą rejestrowania, tabulowania i innych sposobów. W ramach jednego wydawnictwa można stosować różne sposoby odtworzenia źródła lub przekazania jego treści zależnie od ważności i ilości materiału oraz od tego, czy jest on dostępny w innych publikacjach.

Lepszy, p. 1, 7; Wolff, p. 1, 7. Proces Traugutta; Darasz; Rewolucja 1905, gdzie obok tekstów przedrukowywanych podaje się fotografie tekstów.

2

Źródła historyczne ogłasza się w zbiorach samoistnych lub w postaci załączników do innych prac. Instrukcja niniejsza przeznaczona jest dla wydawców zbiorów samoistnych. Poszczególne jej przepisy mogą być stosowane przy publikowaniu źródeł w pełnym brzmieniu jako załączników do prac konstrukcyjnych lub przy publikowaniu fragmentów tekstów źródłowych w przypisach.

Lepszy, p. 2; Wolff, p. 2.

3

Instrukcja w całości dotyczy publikacji źródeł dla celów naukowych. Przy wydawaniu źródeł dla celów dydaktycznych lub popularyzatorskich wydawca może stosować się do zaleceń instrukcji w zakresie wynikającym z celu publikacji.

4

Wydawnictwo powinno zawierać źródła stanowiące określoną całość i tak dobrane, aby mogło służyć za podstawę prac badawczych i aby w zakresie źródeł, które obejmuje, jeśli to możliwe, zwalniało badacza od konieczności samodzielnych poszukiwań archiwalnych. Przykładem tego typu wydawnictw mogą być m.in. kompletne zbiory źródeł określonego typu, pochodzących z różnych zespołów (np. roczne sprawozdania inspektorów fabrycznych Królestwa Polskiego), publikacje źródeł obejmujące w całości jakiś zbiór lub zespół archiwalny albo jego określoną część (akta Sekretariatu Stanu Ks. Warszawskiego), wydania całości pamiętników jakiejś osoby, kompletne zbiory źródeł odnoszących się do jakiegoś faktu, osoby lub miejscowości (akta dotyczące procesu Traugutta), zbiory źródeł o podstawowym znaczeniu dla okresu historycznego lub inne podobne wydawnictwa.

Lepszy, p. 5; Wolff, p. 5; Kalabiński i Tych, p. 1.

Kalabiński i Tych, s. 6–7, przestrzegają przed podejmowaniem wydawnictw, które „przekształcają się w materiał ilustracyjny do powziętej z góry tezy...”; Ihnatowicz, s. 167–169 i 171–172.

Proces Traugutta, s. VIII i n. oraz s. LXXX; Walki, s. XX; Diariusz; Darasz; Janowski; Kronenberg.

5

W przypadku gdy wydawnictwo zawiera tylko wybór źródeł, należy je uzupełnić wyczerpującą informacją archiwalną wskazującą dokładnie nie opublikowaną resztę materiału należącą do zakresu wydawnictwa (29, 93f, 97, 111).

Ihnatowicz, s. 171–172.

Źródła, s. XLIII oraz s. 803 podają jednak tylko nazwy zespołów bez podania sygnatur jednostek archiwalnych. Nie podają takiej informacji, mimo że są wyborem, m.in. Wybór tekstów, Przemiany.

6

Do wydawnictwa źródeł mogą wejść, prócz źródeł stanowiących zasadniczy zrąb wydawnictwa (4), również niezbędne materiały uzupełniające bądź w pełnym brzmieniu, bądź w odpowiednim opracowaniu, które należy wyraźnie oddzielić w druku od źródeł stanowiących zasadniczy zrąb wydawnictwa.

Lepszy, p. 6; Kolankowski, s. 143–144; Proces Traugutta, s. 263–312; Oxiński, s. 364–370.

7

Zaleca się stosowanie w ramach wydawnictwa układu chronologicznego źródeł według dat wystawienia lub sporządzenia źródeł. Wydawca może odstąpić od tej zasady i zastosować układ inny, który należy jednak w przedmowie uzasadnić (95). Ze szczególną ostrożnością podejmować należy decyzję stosowania układu tematycznego.

Lepszy, p. 8; Wolff, p. 7.

Kalabiński i Tych, p. 7; Kolankowski, s. 143.

Np. układ geograficzny według miejscowości wystawienia lub sporządzenia źródeł lub wedle miejscowości, których źródła dotyczą, układ wg proveniencji źródeł, układ wedle rodzajów materiału (np. według rodzajów ksiąg buchalteryjnych) i inne.

Przykłady stosowania układu ściśle chronologicznego: KPP. Układ geograficzno–chronologiczny stosują Walki; Miasta.

Układ rzeczowy (tematyczny): Rewolucja 1905; Przemiany.

8

W nagłówkach publikowanych źródeł (rozdział V), w legendach (rozdział VI), przypisach (47), przedmowie (95–100), jak i we wszystkich innych objaśnieniach pochodzących od wydawcy używać należy terminologii przyjętej w archiwistyce i dyplomatyce w języku redakcji wydawnictwa (66).

Kalabiński i Tych, p. 8–10; Kolankowski, s. 156–138. Odmienne Wypisy, z. 13.

9

Wydawca może odstąpić od zasad niniejszej instrukcji i stosować konsekwentnie zasady odmienne, powinien jednak w przedmowie (100) przedstawić i umotywić tego rodzaju zmiany.

Lepszy, p. 3; Wolff, p. 3.

10

Przy wydawaniu tekstów obcojęzycznych wydawca może, jeśli uzna to za niezbędne, posługiwać się odpowiednimi obcymi instrukcjami wydawniczymi w zakresie przygotowania podstawy druku (20–23). W zakresie pozostałych zagadnień wydawniczych powinien stosować się do niniejszej instrukcji.

Rewolucja 1905, s. 5.

CZEŚĆ PIERWSZA PODSTAWA WYDANIA

Rozdział I Tekst i odmianki tekstowe

11

Podstawą wydania jest rękopis (autograf, oryginał, koncept, minuta, kopia) lub druk.

Lepszy, p. 9.

Przykłady wydawnictw opartych wyłącznie na tekstach rękopiśmiennych: Łódź; Darasz; na tekstach drukowanych i rękopiśmiennych: Wybór tekstów; Staszic; wyłącznie na tekstach drukowanych: Nowy Przegląd; Towarzystwo; wyłącznie na tekstach drukowanych lub na wydaniach rękopisów: Przemiany; Wypisy z. 13.
Maszynopis traktuje się jak rękopis.

12

W przypadku gdy istnieje kilka przekazów tego samego źródła, za podstawę wydania służy ten, który dotarł do odbiorcy lub dla niego był przeznaczony (84). (Np. w korespondencji urzędowej oryginał a nie minuta, w prasie tekst wydrukowany a nie rękopis lub korekta, w stenogramach tekst poprawiony i przepisany przez stenografa, przy depeuszach tekst doręczony przez pocztę, w aktach ustawodawczych — tekst opublikowany w oficjalnych zbiorach praw lub innych podobnych publikacjach itp.). Wydawca może odstąpić od zasady wyżej wyłożonej, powinien jednak umotywować to w przedmowie (100), gdy odstępstwo dotyczy całej publikacji, a w przypisach do poszczególnych tekstów (47–51), gdy ma charakter wyjątku.

Lepszy, p. 10, 12, 15; Wolff, p. 9.

Kalabiński i Tych, p. 6, zajmują podobne stanowisko, jednak w p. 11 i 12 w stosunku do tekstów publikowanych w prasie zalecają jako podstawę przyjąć rękopis autorski, a w stosunku do depeusz — tekst nadany.
Ihnatowicz, s. 170.

13

Jeśli zachowało się kilka przekazów tego samego źródła, należy w przypisach tekstowych (47–51 i 57–63) podać wszystkie odmianki lub skreślenia różniące pozostałe przekazy od przekazu przyjętego za podstawę wydania, jeśli odmianki te mogłyby mieć jakiegokolwiek znaczenie dla badacza, a w legendzie (85) podać, że przekazy takie istnieją, jak również podać ich miejsce przechowywania. Jeśli między poszczególnymi przekazami źródła istnieją duże różnice, miejsca różniące się należy w przypadku publikacji źródła w pełnym brzmieniu (24–28) drukować równolegle w kolumnach obok siebie (pagina fracta). W przypadku publikacji źródła w formie skróconej (29–35) uwzględnić należy tylko przekaz przyjęty za podstawę wydania, a w przypisach podać odmianki lub informacje o odmiankach różniących pozostałe przekazy.

Lepszy, p. 10, 11, 13; Wolff, p. 9, 12. Kalabiński i Tych, p. 6–10.

Przykłady podawania w legendzie informacji o różnych przekazach tekstu: Miasta nr 33, 36, 38, 40, 69, 109; Odmianki w przypisach: Wybór tekstów, s. 137; Źródła, nr 336; w przypisach ale inaczej: Staszic.

14

Wydawca może jednak pozostawić bez uwzględnienia w druku współczesne lub późniejsze kopie oryginału przyjętego za podstawę wydania, przedruki i dalsze edycje, jeśli oparte są na tym samym przekazie co zachowany i przyjęty za podstawę pierwodruk lub na samym pierwodruku, fałszyfikaty, jeśli nie odegrały istotnej roli i nie uchodziły za autentyki, współczesne lub późniejsze przekłady zachowanego tekstu oryginalnego, jeśli nie mają cech, o których mowa w p. 12. Powinien jednak wydawca w legendzie (85) podać, że takie kopie, przedruki, fałszyfikaty i przekłady istnieją i wskazać miejsce ich przechowywania.

Lepszy, p. 12; Wolff, p. 11–12, 14. Por. Kalabiński i Tych, p. 9.

Carat, tekst nr 253; Diariusz, s. IX–X; Towarzystwo s. 19–20; Na wydawnictwach źródłowych, a nie na rękopisach oparte Przemiany; Wypisy z. 13 i częściowo Wybór tekstów.

15

W przypadku gdy źródło ma kilka wersji równorzędnych w różnych językach (np. niektóre traktaty międzynarodowe), wydawca może jako podstawę wydania przyjąć jedną tylko wersję, a w przedmowie (95) lub w przypisach (47–51) uzasadnić wybór. Jeśli nie wszystkie różnojęzyczne wersje mają wagę równorzędną, podstawą wydania jest wersja, z której dokonano tłumaczenia lub która odpowiada warunkom

wymienionym w p. 12, co należy stwierdzić w przedmowie (95) lub w przypisach (47–51). W każdym przypadku wydawca obowiązany jest stwierdzić w legendzie (85) istnienie różnojęzycznych wersji, a ewentualne różnice między nimi może traktować jak odmianki zgodnie z p. 13–14.

Por. Kalabiński i Tych, p. 14–15.

Walki, nr 72; Źródła s. LIV; Carat, s. 439; Rewolucja 1905, nr 75.

16

Kryptogram przed wydaniem należy dekryptować lub odcyfrować i drukować w tej postaci. W przypadku gdy zachował się również clair, podstawę wydania przyjąć należy zgodnie z zaleceniem p. 12 i z uwzględnieniem ewentualnych różnic między przekazami (13). W każdym przypadku wydawca powinien zaznaczyć w legendzie (85) istnienie kryptogramu i podać klucz w przypisie (47–51). Gdy tylko część tekstu przyjętego za podstawę wydania jest szyfrowana, należy tekst dekryptować (odcyfrować) i drukować w tej postaci, a w przypisie omówić. W szczególnie ważnych lub trudnych przypadkach kryptogram i clair mogą być drukowane równolegle.

Lepszy, p. 17, 18; Kalabiński i Tych, p. 16;

Działalność dyplomatyczna; Rewolucja 1905, nr 87.

17

W przypadku gdy istnieje uzasadnione przypuszczenie, że przekaz, który zgodnie z p. 12 należałoby przyjąć za podstawę wydania, uległ jakimkolwiek zmianom na skutek ingerencji zewnętrznej, a nie na skutek ewolucji myśli wystawcy (autora), należy mimo to przyjąć go za podstawę wydania i niezależnie od uwzględnienia odmianek — zgodnie z p. 13 — w przypisach (47–51) uzasadnić takie przypuszczenie.

Np. na skutek zmian wprowadzonych przez cenzurę lub tp.

Kalabiński i Tych, p. 12, zalecają postępowanie odmienne.

18

Falszyfikant może być podstawą wydania jedynie w przypadku, gdy odegrał istotną rolę i uchodził za autentyczny.

Lepszy, p. 19.

19

Tekst źródłowy należy publikować ze wszystkimi załącznikami do niego należącymi, nie wyodrębniając tych załączników w osobne jednostki wydawnicze (61). Jeżeli jednak załączniki były uprzednio pismami mającymi być samoistny (np. dołączone do raportu landrata odezwę organizacji politycznych), wydawca powinien publikować je jako osobne pozycje, a w przypisie wskazać na powiązanie z tekstem, do którego były dołączone.

Kalabiński i Tych, p. 21.

Walki, t. I, gdzie nr 1 jest załącznikiem do nr 3 (przypis 1);

Rewolucja 1905, nr 91–93; Źródła, nr 380. Postępowanie odmienne (załączniki oddzielnie): Carat, nr 186–187.

Rozdział II

Przygotowanie tekstu źródłowego do druku

A. Zasady ogólne

20

Z podstawy wydania (11–19) sporządza się kopię wydawniczą, która służy jako podstawa druku.

Lepszy, p. 21; Wolff, p. 16.

21

Przy sporządzaniu kopii wydawniczej pisownię źródła należy całkowicie modernizować. Wydawca może zachować pisownię źródła lub może oddać w druku szczególne jej cechy, jeśli ma to znaczenie dla badacza (55). Uzasadnione jest np. zachowanie pisowni źródła, gdy wskazuje ona na środowisko, z którego pochodzi wystawca lub w którym powstało źródło.

Lepszy, p. 21; Wolff, p. 16; Kalabiński i Tych, p. 23.

Kolankowski, s. 145: „Należy stosować dzisiejszą obowiązującą ortografię i interpunkcję. Wyjątek stanowią teksty gwarowe ogłaszane dla zachowania kolorytu lokalnego”.

Ihnatowicz, s. 169–170.

Przykłady modernizacji — Instrukcje; Proces Traugutta, s. LXXXIV, choć pozostawiono pisownię nazw geograficznych bez modernizacji; Teki Archiwalne, nr VII; Wybór tekstów, s. XLIX; Oxiński, s. 159; Protokoły, gdzie pozostawiono słusznie osobliwości świadczące o wymowie.

Przykłady częściowej modernizacji lub pozostawienia dawnej pisowni — Diariusz (nie doprowadza pisowni źródła do stosowanej w chwili wydania), i Łódź.

22

Wydawca może przy modernizacji pisowni źródeł obcojęzycznych posługiwać się instrukcjami obcymi (10) lub może przyjąć własne zasady modernizacji — powinien jednak je uzasadnić (100) i stosować konsekwentnie w całym wydawnictwie.

Lepszy, p. 22; Wolff, p. 16.

23

Wszelkie imiona własne w tekście (nazwiska, nazwy miejscowości itp.) podawać należy w języku i brzmieniu oryginału. W przypadku różnic w pisowni tej samej nazwy należy bez zaznaczania tego ujednolicić ją w ramach całego wydawnictwa, pozostawiając brzmienie źródła i przyjmując pisownię dzisiejszą (nazwy geograficzne), a przy nazwiskach pisownię podpisu lub pisownię najczęściej w tekście używaną. Gdy dla określenia jednej i tej samej miejscowości lub osoby tekst używa różnych nazw (np. Dęblin i Iwangorod), należy je zachować (73, 106).

Kolankowski, s. 145; Ihnatowicz, s. 170.

R. Kołodziejczyk i T. Lepkowski, *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego, rec., Z Pola Walki, 1958*, nr 2, s. 214.

Źródła, s. LIV; Proces Traugutta, s. 37 i n.

B. Uproszczenia

24

Opuścić należy w tekście źródła bez omawiania w przypisach i bez zaznaczania wszystkie nieistotne jego części, jak również te elementy, które całkowicie wykorzystano w nagłówku (68–76) lub w legendzie (83–91). W szczególności opuścić należy:

Nadruki lub stemple firmowe, adresy lub inne formy intytulacji wstępnych, chyba że mogą one mieć znaczenie prawne lub polityczne.

Początkowe i końcowe formuły grzecznościowe oraz podpisy w listach, chyba że mogą one świadczyć o wzajemnym stosunku korespondentów.

Podpisy w korespondencji urzędowej prócz podpisu wystawcy, podpisy zbiorowe.

Datację i miejsce wystawienia (datowania) źródła.

Formuły i podpisy uwierzytelniające kopię.

Końcowe formuły protokołów lub umów typu „działo się jak wyżej” lub „na powyższym protokół zakończono”.

Kancelaryjne adnotacje wystawcy i odbiorcy, jeśli mają one charakter wyłącznie formalny (prezenty, czasem dekretacje itp.). Por. też p. 57–59, 62, 83–91.

W depeszach pisanych na formularzu wszelkie elementy mające służyć potrzebom kontroli i ewidencji urzędu telegraficznego (nazwisko telegrafisty, numer przewodu lub aparatu, obliczenia opłaty itp., jak również tytuły tych rubryk formularza). Inne podobne elementy tekstu.

W szczególnych przypadkach, gdy którykolwiek z tych elementów mógłby mieć dla badacza znaczenie, a nie został wykorzystany w nagłówku lub legendzie, można podać odpowiednie informacje w przypisie (47–51), a jeśli to niemożliwe — drukować tekst bez odpowiednich opuszczeń.

Lepszy, p. 24; Kalabiński i Tych, p. 25; Kolankowski, s. 146.

Proces Traugutta, s. LXXXIII i teksty passim; Walki; Carat, s. XXVIII. Odmienne. Protokoły s. 53.

25

W tekście źródła pominąć należy również wszystkie pieczęcie, zaznaczając tylko ich miejsce znakiem M.P. (prócz stempli nagłówkowych, których się nie zaznacza), nadruki skarbowe na papierze, które podać należy w przypisach (47–51).

Kalabiński i Tych, p. 44.

W niektórych wydawnictwach opis pieczęci podawany bywa w przypisach: Źródła; Teki Archiwalne; w innych w legendzie: Walki.

26

W przypadku publikacji większej ilości zwartego materiału, w którym występują niezmiennie istotne elementy powtarzalne (np. tytuły, warunki prenumeraty, skład redakcji itp. przy reedycji czasopism), wydawca może opuścić te stałe elementy tekstu, pozostawiając je tylko w pierwszym tekście. Każdorazowe zaznaczanie tych opuszczeń jest zbędne, wystarczy omówić je w przedmowie.

Kalabiński i Tych, p. 55; Nowy Przegląd.

27

Wydawca może opuścić część tekstu i drukować tylko jego fragmenty, jeśli część opuszczona jest wydrukowana w tym samym lub innym łatwo dostępnym wydawnictwie albo też jeśli nie należy ona do zakresu objętego wydawnictwem. Wydawca powinien opuszczenia tego rodzaju zaznaczyć dwiema kreskami — — i omówić w przypisie tekstowym (47–51). Opuszczenia występujące w podstawie wydania zaznacza się pięcioma kropkami i ewentualnie objaśnia w przypisie tekstowym.

Lepszy, p. 24–25; Wolff, p. 17; Kalabiński i Tych, p. 35–36.

Wybór tekstów; Rewolucja 1905; Walki: Wiosna Ludów, s. 221–224 i n.; opuszczenie wydawcy zaznaczono w tekście w nawiasie prostokątnym antykwą słowami: [następują wypowiedzi poszczególnych sekcji]. Przemiany — w niektórych przypadkach opuszczenia objaśnione przypisem, w innych nie, zawsze zaznaczone trzema kropkami w nawiasie prostokątnym.

28

W źródłach statystycznych, buchalterii wydawca może publikować również tylko poszczególne tabele lub konta, albo tylko sumy końcowe lub wyciągi zestawień, tabel, rachunków lub kont, może też opuścić niektóre rubryki tabeli, zawsze jednak pod warunkiem, że nie zniekształci to informacji przedstawianej w publikowanym fragmencie przez oderwanie jej od kontekstu i nie będzie sprzeczne z fachowymi zasadami przyjętymi w danej dziedzinie. Zaznaczając opuszczenia wydawcy (27), należy w takich przypadkach określić stosunek publikowanego fragmentu do całości, z której fragment ten pochodzi, i podać sumy kont lub łączne sumy pozycji opuszczonych, jeśli jest to niezbędne do prawidłowego rozumienia publikowanego tekstu.

Teki Archiwalne, z. VII.

29

Wydawca może zamiast tekstu źródłowego opublikować tylko jego regest zbudowany zgodnie z zasadami wyrażonymi w p. 67–78. W takim przypadku treść tekstu może być w regeście (74 i 77) przedstawiona obszerniej (5, 13, 93f). Z zasady należy zastępować regestami teksty już wydrukowane w łatwo dostępnych wydawnictwach. Regest zastępujący tekst należy opatrzyć normalną legendą (83–91), a drukować kursywą (46).

Lepszy, p. 25; Kalabiński i Tych, p. 37. Walki.

30

Wydawca może materiał masowy, typowy (np. meldunki o strajkach, protokoły w sprawie wypadków przy pracy lub podobny), zawierający informacje o tym samym charakterze, publikować w formie tabeli z zachowaniem zasad wyrażonych w p. 13, 31–35.

Ihnatowicz, s. 168–169; również Źródła, s. LI.

31

Jeśli źródła, które wydawca zamierza publikować w tabeli, mają zewnętrznie formę jednolitą, należy tabelę (32–35) (zestawienie zbiorcze) poprzedzić jednym przykładowo wybranym przekazem. Publikuje się ten przekaz w pełnym brzmieniu. W przypisie należy powiązać tę jednostkę z tabelą.

Ihnatowicz, s. 168–169; również Źródła, s. LI.

32

W tabelach (zestawieniach tekstów typowych) należy zamieścić wszystkie teksty wchodzące w zakres ustalony tytułem tabeli i stosując się do p. 13–14 i 33–35.

Ihnatowicz, s. 168–169; również Źródła, s. LI.

33

Każdy tekst stanowi osobną pozycję w zestawieniu. Nie należy w zestawieniach sumować, odejmować lub w inny sposób łączyć w jednej pozycji danych z różnych tekstów. Zestawienie powinno zawierać następujące rubryki:

1. Liczba porządkowa tekstu w ramach zestawienia;
2. Data i miejsce wystawienia (datowania) tekstu;
3. Wystawca, autor tekstu;
4. Odbiorca tekstu;
5. Legenda;
6. Dalsze rubryki przeznaczone na ujęcie informacji zawartych w tekście.

Rubryki 1–5 należy wypełniać stosując odpowiednio zalecenia zawarte w punktach 67–76 niniejszej instrukcji. Jeśli niektóre elementy występujące w tych rubrykach są stałe dla całego materiału ujętego w zestawieniu (np. wystawca), można odpowiednią rubrykę z zestawienia usunąć i ten stały element uwidocznić w nagłówku zestawienia (67). W rubrykach 6 i dalszych należy ująć słownie lub liczbowo skróconą treść tekstów, tak aby tytuły tych rubryk wyczerpywały wszystkie informacje zawarte w tekstach, lecz aby nie sugerowały żadnej interpretacji tych informacji. W zestawieniu podać można wyłącznie informacje pochodzące z tekstów, których sygnatury podano w przeznaczony do tego rubryce zestawienia i zawsze w brzmieniu tekstu źródłowego. Tytuły rubryk należy tak formułować, by każda rubryka dotyczyła jednego tylko zagadnienia (punktu, informacji) występującego w publikowanych źródłach.

Ihnatowicz, s. 168–169; również Źródła, s. LI.

34

Przy wszelkich tabelach zbiorczych zważać należy, aby nie przekształciły się one w rodzaj opracowania problemu. Niedopuszczalne jest więc sumowanie informacji zawartych w poszczególnych tekstach, przekształcanie liczb względnych w wielkości absolutne itp. operacje.

Ihnatowicz, s. 168–169; również Źródła, s. LI.

35

Zestawienia tekstów drukuje się kursywą (46).

Ihnatowicz, s. 168–169; również Źródła, s. LI.

36

Rozwiązać należy wszystkie skróty występujące w tekście, zachowując lub wprowadzając zamiast słów pełnych:

- a) skróty na oznaczenie jednostek czasu, miar liniowych, objętości, wagi, pieniędzy, prędkości, mocy, siły lub innych jednostek technicznych;
- b) skróty konwencjonalne, jak itd. (i tak dalej);
- c) skróty wyrazów służących do oznaczania dostojęstwa i skróty grzecznościowe, jak JWP (Jaśnie Wielmożny Pan), J.E. (Jego Ekscelencja);
- d) skróty tytułów i stopni służbowych, jak płk (pułkownik), dr (doktor);
- e) inne skróty ustalone przez wydawcę w wykazie skrótów (101), lub w przypisach tekstowych (50).

Wydawca powinien doprowadzić wszystkie pozostawione skróty oznaczające to samo słowo do jednolitej formy w całym wydawnictwie, zgodnej z dzisiejszymi zasadami pisowni. Jeden skrót nie może mieć kilku znaczeń.

Lepszy, p. 26; Wolff, p. 19, 22; Kolankowski, s. 145.

SDKPiL; Walki; Skróty nie ujednolicone w wydawnictwie: Materiały polsko–radzieckie; Oxiński.

37

Skróty rozwiązywać należy bez użycia nawiasów prostokątnych. W przypadku jednak gdy wydawca ma wątpliwość co do sposobu rozwiązania skrótu, powinien rozwiązanie podać antykwą w nawiasie prostokątnym. Wyjątek stanowią nazwiska, nazwy miejscowości i inne imiona własne podane w postaci skrótu. Bez względu na stopień pewności rozwiązywać je należy antykwą w nawiasie prostokątnym (46). W szczególnym przypadku wydawca może w przypisie tekstowym (47 i 50) uzasadnić sposób rozwiązania lub wyrazić swoje wątpliwości.

Lepszy, p. 26, 28; Wolff, p. 21; Kolankowski, s. 145; Kalabiński i Tych, p. 28, 31, 34;

SDKPiL; Proces Traugutta; Źródła. Odmienne; Towarzystwo.

38

Gdy publikowany koncept lub minuta dla skrócenia opuszczają fragmenty zapożyczone z innego tekstu i wskazują źródło zapożyczenia, należy na podstawie tego źródła fragment zapożyczony odtworzyć, oznaczyć odsyłaczami i objaśnić przypisem tekstowym (47–51 i 63).

Wolff, p. 23. Lepszy, p. 53. Częste w praktyce kancelaryjnej, polecenia dla kopisty: „tu przepisać z pisma... nr... z dnia...”.

39

Wszelkie kryptonimy lub pseudonimy występujące w tekście należy podać bez zmian, rozwiązując je bezpośrednio potem kursywą (46) w nawiasie prostokątnym. W szczególnych przypadkach wydawca może omówić je w przypisie.

Lepszy, p. 29; Kalabiński i Tych, p. 32, 33, zalecają rozwiązywanie antykwą. SDKPiL podaje rozwiązania wątpliwe w przypisie.

C. D a t y

40

Daty podaje się w całym tomie jednakowo, oznaczając dzień i rok cyfrą arabską, miesiąc rzymską bez oddzielania kropkami. Daty podane w źródle według rachuby czasu innej niż dzisiejsza należy pozostawić, a obok kursywą (46) w nawiasie prostokątnym rozwiązać.

Lepszy, p. 33; Wolff, p. 24; Kalabiński i Tych, p. 38.

Kolankowski, s. 145, zaleca oznaczanie miesięcy słownie.

Walki rozwiązują daty kursywą, zaś Źródła — antykwą.

D. C y f r y

41

Cyfry rzymskie lub wszelkie inne sposoby wyrażania ilości należy zastąpić cyframi arabskimi. Wyjątek stanowią i wyrażane są cyframi rzymskimi: oznaczenia miesięcy, numeracja panujących, zwroty i nazwy, w których używa się tradycyjnie cyfr rzymskich (np. X Pawilon). Numerację punktów, paragrafów, części, jak też numerację występującą w podziałach wielostopniowych w publikowanych tekstach, jeśli sposób wyrażenia ilości lub numeracji służy dodatkowo do przekazania jakiegoś znaczenia (np. rząd, stopień podziału), w zasadzie należy pozostawić bez zmian, usuwając jedynie napotkane niekonsekwencje. Ułamki należy pisać na kresce poziomej, a nie ukośnej.

Lepszy, p. 35; Wolff, p. 25; Kalabiński i Tych, p. 39.

E. I n t e r p u n k c j a

42

Interpunkcję należy całkowicie modernizować, tak jednak, aby nie zmienić myśli pisarza. W przypadkach szczególnych można w przypisie tekstowym zaznaczyć interpunkcję podstawy wydania. Do oddania nawiasów podstawy wydania służą nawiasy okrągłe (). Jeśli w źródle znajdują się cytaty, należy je ująć w cudzysłów i drukować jak pozostały tekst źródła.

Lepszy, p. 34; Wolff, p. 29; Kolankowski, s. 145; Kalabiński i Tych, p. 24.

Przykłady modernizacji: Instrukcje; częściowej modernizacji: Łódź.

F. P o d p i s y

43

Podpisy zaznaczone na kopiach (nie na przebitkach) oddaje się w druku znakiem (—) obok podpisu, przy podpisach oryginalnych znaku tego nie należy stawiać.

Odmienne oznacza podpisy proces Traugutta, passim; Instrukcje.

Rozdział III

Postać zewnętrzna i strona graficzna tekstu

44

Wydawca może zmieniać alineację tekstu z wyjątkiem tekstów o charakterze prawnym, nie powinien jednak naruszać lub zmieniać zasadniczego układu tekstu, szczególnie w tych przypadkach, gdy może to powodować zmiany znaczeniowe. W miarę potrzeby wydawca może:

- a) zaznaczyć w dłuższych tekstach początek każdej nowej strony tekstu liczbą kolejną kursywną w nawiasie prostokątnym, poprzedzoną literą k (karta) lub s (strona),
- b) zaznaczyć w przypisie tekstowym zmianę ręki pisarza, zmianę atramentu lub tp.

Lepszy, p. 36; Wolff, p. 30–32; Kalabiński i Tych, p. 41; Protokoły, s. 53.

45

Wydawca może opuścić bez zaznaczania wszelkie formalne wyróżnienia tekstu dokonane przez wystawcę lub odbiorcę, jak:

- a) podkreślenia lub wyróżnienia innym pismem wszystkich nazwisk w tekstach urzędowych, jeśli wyróżnienie takie nie służyło do przekazania jakiegoś znaczenia,
- b) wyróżnienia imion panujących lub tytułów urzędowych,
- c) wyróżnienia niektórych części tekstu w odezwach, ogłoszeniach itp.,
- d) inne wyróżnienia, które nie służą do przekazania treści istotnej dla badacza.

Jeśli wydawca uzna, że wyróżnienia jakiegokolwiek części tekstu mogą mieć znaczenie dla badacza, powinien część wyróżnioną drukować taką czcionką, jak i cały tekst, omawiając rodzaj wyróżnienia w przypisie tekstowym (47–51). Wydawca powinien oddać w druku sposób podkreślania sumowań w źródłach statystycznych i buchalteryjnych.

Pojedyncze lub występujące w tekście po kilka wyrazy innojęzyczne, z wyjątkiem nazw osób i miejsc, wyróżniać należy spacją.

Wolff, p. 31; Kalabiński i Tych, p. 40.

Kolankowski, s. 139 i 145, proponuje oddawanie krótszych wyróżnień spacją, a dłuższych przez omówienie w przypisie.

Wydawnictwo Carat stosuje zaznaczanie wyróżnień wystawcy spacją, a omawianie wyróżnień odbiorcy w przypisie.

Materiały polsko–radzieckie stosują różnorodny sposób oddawania wyróżnień (zmiana czcionki, druk półtłusty, spacja, wersaliki, omówienie w przypisie). Zaznaczanie wyróżnień spacją lub przypisami: Teki Archiwalne, s. VII; Rewolucja 1905; Wybór tekstów; Źródła; podkreślenia buchalteryjne: Teki Archiwalne z VII.

Rozdział IV

Aparat krytyczny do tekstu

A. Uwaga wstępna

46

Wszystko, co pochodzi od wydawcy, z wyjątkiem uzupełnień braków w tekście w nawiasach (52 i 56), rozwiązań skrótów (36–37) oraz wstępu (102), przedmowy (95–101), spisu tekstów (103), spisu archiwalii (111), skorowidzów lub słowników (104–110), należy drukować kursywą, sam zaś tekst źródłowy antykwą. Należy unikać wprowadzania innych odmian druku.

Lepszy, p. 37; Wolff, p. 32; Kalabiński i Tych, p. 114.

Prócz kroju czcionki stosuje się powszechnie rozróżnienie poszczególnych elementów przy pomocy stopnia (wielkości) pisma (garmond, petit, nonparel). Przykłady stosowania kursywy w tekście źródłowym: Materiały polsko–

radzieckie; przykład stosowania antykwy w tekście redakcji (nagłówki) — Proces Traugutta. (Przykłady stosowania instrukcji wydawniczej dla źródeł XVI — poł. XIX w. na s. 37–65 stosują w nagłówkach antykę wbrew art. 37 instrukcji).

Wiosna Ludów — w przypisach antykwa, tamże również uwagi wydawcy w tekście antyką (s. 224).

B. Przypisy tekstowe

47

Krytyczne uwagi wydawcy odnoszące się do tekstu lub jego części a dotyczące postaci zewnętrznej lub brzmienia tekstu podaje się w przypisach tekstowych (por. 12–13, 15–17, 24–25, 27, 36–37, 44–46, 53–56, 58–60, 62–63, 92). Uwagi tego rodzaju odnoszące się do większej części wydawnictwa lub do całości należy podać w przedmowie (94–101). Przypisy tekstowe drukuje się kursywą (46) na końcu strony (pod kolumną), której dotyczą, i oddziela się od tekstu źródłowego linią. Przytoczone w przypisach słowa lub zdania tekstu źródłowego drukuje się antyką (46).

Lepszy, p. 38; Wolff, p. 33; Kalabiński i Tych, p. 115.

Kolankowski, s. 142–143, zaleca przy tekstach krótszych umieszczanie przypisów tekstowych po źródle, nie po stronie, a przy tekstach dłuższych po stronie. Carat i Walki stosują przypisy po źródle (nie pod stroną). Rewolucja 1905 i Źródła podają przypisy tekstowe na końcu strony. Teki Archiwalne stosują przypisy rzeczowe po grupie tekstów dotyczących jednej sprawy, a tekstowe pod stroną.

Por. też uwagi A. Wolffa w sprawie zakresu przypisów tekstowych i rzeczowych — Wolff, p. 156. Nie stosuje się podziału na przypisy tekstowe i rzeczowe w wydawnictwie Darasz; podobnie Oxiński; Diariusz; SDKPiL; Przemiany. Zupełnie odmienny podział przypisów: Staszic.

48

Odsyłacze do przypisów tekstowych (bez półnawiasów) oznacza się małymi literami alfabetu łacińskiego dla każdego tekstu, rozpoczynając od początku alfabetu. Taki odsyłacz dotyczy tylko wyrazu, po którym stoi. Jeśli przypis odnosi się do większej liczby wyrazów lub większej części tekstu, kładzie się tę samą literę przed pierwszym i po ostatnim wyrazie tej części tekstu, opatrując także odsyłacze kreskami wskazującymi kierunek ujętego nimi tekstu, a w przypisie podaje się: ^{a-a}. W tekstach dłuższych alfabet rozpoczynać należy z każdą stroną na nowo (58–59).

Lepszy, p. 39; Wolff, p. 34; Kalabiński i Tych, p. 116. Porównaj przypisy do paragrafu poprzedniego.

49

Przypisy tekstowe powinny być możliwie zwarte. Należy możliwie ograniczyć przypisy przy zestawieniach zbiorczych (13, 30–35).

Lepszy, p. 40; Wolff, p. 35.

50

Skróty używane przez wydawcę w całym wydawnictwie zestawić należy w wykazie alfabetycznym na jego początku po przedmowie (101). Skróty użyte w jednej tylko pozycji wyjaśnić należy w przypisach tekstowych (36–37, 84).

Lepszy, p. 41; Wolff, p. 36; Walki; Rewolucja 1905.

51

Językiem przypisów jest język ogólnej redakcji wydawnictwa (66).

Lepszy, p. 42; Wolff, p. 37.

C. Braki w tekście

52

Miejsce zniszczone, miejsce nieczytelne, opustkę umyślną lub nieumyślną, skrócenie budzące wątpliwość uzupełnia się antykwą w nawiasie prostokątnym (46). Jeśli prócz wariantu uzupełnienia wprowadzonego do tekstu możliwe są również inne warianty, należy je podać w przypisie tekstowym (47, 56). W przypadku braków powstałych na skutek uszkodzenia źródła należy podać w przypisie (47) rodzaj braku, w pozostałych przypadkach jest to zbędne. Braki formalne w literach uzupełnia się bez zaznaczania.

Lepszy, p. 43; Wolff, p. 38; Kolankowski, s. 145; Kalabiński i Tych, p. 47–48.

Przykłady: Carat, nr 358, 359; Źródła, s. LIII.

Diariusz stosuje uzupełnianie braków w nawiasach okrągłych, s. X i tekst źródł. s. 326, 400, 405, ale i prostokątnych — s. 249, 268, 288.

53

Jeśli uzupełnienie miejsca zniszczonego, nieczytelnego lub opustek jest niemożliwe, zaznacza się je odsyłaczem i tyloma kropkami, ilu mniej więcej liter brak, a w przypadku braku całego słowa lub większej liczby słów — odsyłaczem bez kropek, zawsze w nawiasie prostokątnym. W przypisie tekstowym (47) podać należy rodzaj braku i przybliżoną liczbę liter, słów, wierszy lub stron, których brak. Skrócenie nie rozwiązane należy potwierdzić znakiem [s] kursywą w nawiasie prostokątnym (por. 46).

Lepszy, p. 44; Wolff, p. 39.

Rewolucja 1905; Źródła — nieczytelne podpisy objaśniają jednak nie w przypisach, a w tekście w nawiasie prostokątnym kursywą. Por. Walki.

54

Zdanie nie dokończone w podstawie wydania zaznaczyć należy brakiem kropki i objaśnić w przypisie tekstowym (47). Przekaz nie dokończony należy objaśnić w przypisie (47).

Lepszy, p. 45; Wolff, p. 40.

D. Błędy

55

Błędy gramatyczne i ortograficzne pisarza lub zwykle omyłki (lapsus calami) należy poprawić bez zaznaczania. Jednakże w przypadku gdy wydawca uzna, że pozostawienie błędów gramatycznych i ortograficznych może mieć dla badacza znaczenie, błędy tego rodzaju należy zostawić bez poprawki w całym wydawnictwie lub w całym tekście (21). W pierwszym przypadku należy to omówić w przedmowie, w drugim — każdy wyraz zawierający błąd należy potwierdzić bezpośrednio w tekście znakiem [s] kursywą w nawiasie prostokątnym, a każdy błąd logiczny lub wadliwą budowę zdania znakiem [ss] na końcu tego zdania. Jeśli tekst zawiera błędy w przytaczanych obliczeniach (błędy rachunkowe), należy je pozostawić, a w przypisie podać wyniki prawidłowe.

Lepszy, p. 46; Wolff, p. 41; Kalabiński i Tych, p. 50–51.

Kalabiński i Tych, p. 52 i Kolankowski, s. 145, wypowiadają się przeciwko stosowaniu znaku [s] i zalecają stosowanie przypisu *tak w tekście*. Tak też jest w Walkach. Źródła stosują znak [s], podobnie Rewolucja 1905, s. 6 i teksty źródłowe passim, oraz Teki Archiwalne, z. VII.

E. Lekcja wątpliwa

56

Wydawcę obowiązuje zasada oznaczania nawiasem prostokątnym tych wszystkich uzupełnień wprowadzonych do źródła, które nie dadzą się ustalić w brzmieniu jedynym i stanowczym (46, 52). Również w przypadku gdy sposób odczytania części tekstu nasuwa wątpliwości (miejsca trudno czytelne), należy tę część ująć nawiasem prostokątnym. W obydwu przypadkach wydawca nie ma obowiązku zaznaczania swoich wątpliwości w przypisie, chyba że może podać alternatywny sposób uzupełnienia lub odczytania tekstu (47).

Jeśli błąd stwierdzono w podstawie druku (20), a podstawa wydania (11–19) jest niedostępna, należy go potwierdzić wykrzyknikiem, kursywą w nawiasie prostokątnym.

Lepszy, p. 48; Wolff, p. 43.

Kalabiński i Tych, p. 53, zalecają zaznaczanie wątpliwości wydawcy znakiem [?] kursywą w tekście. Ihnatowicz, s. 170.

F. Korektury

57

W wydawnictwie należy uwzględnić zmiany w tekstach dokonane zarówno ręką wystawcy lub pisarza, jak i inną ręką, stosując się do p. 58 i 62.

Wolff, p. 45.

58

Tekst źródłowy drukować należy w ostatecznym brzmieniu nadanym mu przez wystawcę (autora) lub pisarza. Bez zaznaczania uwzględnia się wszelkie skreślenia, dopiski lub poprawki, jeśli mają wyłącznie charakter formalny. W przypadku gdy zmiany świadczą o ewolucji myśli wystawcy lub pisarza, albo też gdy z innych względów mogą mieć znaczenie dla badacza, należy: ustępy wykreślone przez wystawcę (autora) lub pisarza w samym tekście pominąć, miejsca, w którym się znajdowały, opatrzyć odsyłaczami tekstowymi, a w przypisach (47–48) podać brzmienie skreślonej części tekstu; miejsca, w których pierwotne brzmienie tekstu zostało przez wystawcę lub pisarza zastąpione nowym, drukować w brzmieniu nowym, opatrzyć odsyłaczami tekstowymi, a w przypisach (47–48) podać wersję pierwotną; dopiski i uzupełnienia należące do tekstu, a dokonane na marginesie lub nad wierszem albo na osobnych kartach przez wystawcę lub pisarza, należy do tekstu wciągnąć, oznaczyć odsyłaczami i omówić w przypisach tekstowych (47–48).

Lepszy, p. 50–51; Wolff, p. 46, 47, 49.

Kolankowski, s. 145, zaleca drukować uzupełnienia pod tekstem. Por. też Ihnatowicz, s. 170. Rewolucja 1905, *passim*. Źródła, s. 638–640, 642. Dariusz pozostawia w tekście słowa skreślone i omawia w przypisach.

59

Glosy i inne dopiski wystawcy lub pisarza, jeśli zawierają coś istotnego, a nie należą bezpośrednio do tekstu, należy podawać w przypisie tekstowym (47), oznaczając odsyłaczem miejsce, do którego się odnoszą (24, 48). Uwagi wystawcy określające charakter tekstu, np. „pilne”, „tajne” itp., jak również określenia treści tekstu pochodzące od wystawcy (hasło, *Betreff*, *predmet*) należy umieścić poniżej nagłówka przed początkiem tekstu.

Lepszy, p. 52; Wolff, p. 48; Kalabiński i Tych, p. 43, 56.

Por. Kolankowski, s. 142 — za podawaniem uwag bezpośrednio pod tekstem — s. 145. Walki; Rewolucja 1905; Carat; Z Pola Walki, 1958, nr 3.

60

Przypisy autorskie (wystawcy, pisarza) drukuje się antykwą na końcu strony, której dotyczą, przed przypisami tekstowymi (47). Odsyłacze do przypisów autorskich oznacza się gwiazdkami.

Por. Kolankowski, s. 143; Teki Archiwalne, z. VII.

61

Załączniki drukowane w jednej pozycji z tekstem, do którego należą (19), oddziela się od tego tekstu słowami *załącznik nr...* kursywą z lewej strony (46).

Walki; Carat. Odmiennie Rewolucja 1905.

62

Wszelkie dopiski, glosy, uwagi, rezolucje, jak również poprawki tekstu nie pochodzące od wystawcy lub jego kancelarii, jeśli mogą mieć znaczenie dla badacza, należy podać w przypisie tekstowym (47) i odpowiednio objaśnić, umieszczając odsyłacz w miejscu, do którego dopisek się odnosi. Uwagi o charakterze formalnym należy pominąć (24) bez zaznaczania.

Lepszy, p. 53; Wolff, p. 50.

Kalabiński i Tych, p. 45–46, 57, zalecają rezolucję drukować pod tekstem, a nie w przypisach, natomiast inne dopiski w przypisach. Kolankowski, s. 141, proponuje za instrukcją radziecką, p. 87, s. 29, praktykę podobną jak Kalabiński i Tych. Ihnatowicz, s. 170–171. Rewolucja 1905 podaje dopiski odbiorcy w przypisach, np. nr 32. Carat stosuje podawanie drobniejszych dopisków i uwag odbiorcy w przypisach, a rezolucji i dopisków dotyczących całego publikowanego tekstu bezpośrednio pod tekstem. Walki, s. XX.

63

Części tekstu zapożyczone dosłownie z innych źródeł wydawca oznaczy odsyłaczami (48) i w przypisie tekstowym (47) omówi, wskazując źródło zapożyczenia i jego sposób (dosłownie, z opuszczeniami itp.) (38).

Lepszy, p. 55; Wolff, p. 53.

CZĘŚĆ DRUGA REDAKCJA WYDAWNICTWA

Uwagi ogólne

64

Skopiowany i objaśniony aparatem krytycznym (rozdz. IV) tekst źródła należy opatrzyć:

1. nagłówkami (rozdz. V),
2. legendą (rozdz. VI),
3. przypisami rzeczowymi (rozdz. VII),
4. przedmową, wstępem i skorowidzami lub słownikami (rozdz. VIII).

Forma redakcji i miejsce zamieszczenia tych elementów zależą od rodzaju źródła.

Lepszy, p. 56; Wolff, p. 54; Kalabiński i Tych, p. 59.

65

W redakcji wydawnictwa powinno się przestrzegać jak najdalej posuniętej jednolitości i konsekwencji. Cytując druki czy rękopisy należy stosować ściśle ustalone schematy. Dla druków oddzielnych (tak zwartych, jak i seryjnych): tytuł i wydawca (w wydawnictwach źródłowych) albo autor i tytuł (w opracowaniach), dalej miejsce i rok wydania, tom i stronica; nazwę serii wydawniczej podaje się w nawiasach

okrągłych przed miejscem wydania. Dla mniejszych publikacji źródłowych i rozpraw zamieszczonych w pracy zbiorowej lub czasopiśmie: tytuł i wydawca czy też autor i tytuł, po czym w nawiasach okrągłych tytuł pracy zbiorowej, jej miejsce i rok wydania, tom, stronice albo też tytuł czasopisma, jego tom (ewentualnie z zaznaczeniem numeru), rok wydania czasopisma i stronice. Skrócenia t. i s. na oznaczenie tomu i stronicy należy zasadniczo opuszczać, zachowując je w przypadkach, kiedy ich brak mógłby spowodować niejasność opisu (np. brak t. przy podziale cytowanego wydawnictwa na serie, tomy i części).

Dane bibliograficzne druku podaje się dokładniej tylko przy jego pierwotnym przytoczeniu. W następnych cytowaniach stosuje się uproszczenia, poprzestając na nazwisku autora, skróconym tytule i stronicy. Jeśli chodzi o oznaczanie tego samego miejsca w poprzednio cytowanym dziele, wystarczą po nazwisku autora litery l. c. (loco citato) bez podawania strony. Zamiast powtarzania tytułu można przy dalszych przytaczaniach dawać o. c. (opere citato), ale tylko wtedy, jeśli w wydawnictwie cytowano poprzednio jedną tylko pracę tego autora. Tamże zamiast tytułu i wydawcy czy też autora i tytułu oraz tenże zamiast autora nawiązują do pozycji bezpośrednio poprzedzającej. Cytowanie zwłaszcza literatury można poprzedzać skrótem por. (porównaj), zob. (zobacz). Wszystkie cytowane wydawnictwa i opracowania należy zestawić po przedmowie w ogólnym wykazie bibliograficznym wraz ze spisem zastosowanych skrótów (101).

Przy cytowaniu rękopisów określa się naprzód źródło, po czym wskazuje się miejsce przechowania (archiwum, bibliotekę), zespół lub zbiór, dalej sygnaturę rękopisu, stronicę lub kartę. Można też opuścić określenie źródła i dalsze elementy cytować w podanej kolejności.

Lepszy, p. 56; Wolff, p. 55; Kolankowski, s. 136. Ostatnio przyjmuje się praktyka cytowania w kolejności: archiwum, zespół, sygnatura, karta. Rewolucja 1905 legenda passim i przypisy do nru 12, 16–18, 24 i dalszych, podobnie Wybór tekstów i Walki. Źródła podają elementy w tej samej kolejności, z tym że skrót nazwy zespołu zastępują numerem zespołu w kartotece zespołów w archiwum. W wydawnictwach opartych na materiałach pochodzących z archiwów radzieckich z reguły operuje się numerem, a nie nazwą zespołu. Miasta podają archiwum, pełną nazwę zespołu, sygnaturę, tytuł akt, kartę. Proces Traugutta, jako publikacja oparta tylko na jednym zespole, podaje wszędzie tylko sygnaturę woluminu i kartę.

66

Językiem, jakim posługują się wydawcy przy redakcji wydawnictwa, jest z reguły język polski. Wyjątkowo mogą być opracowane w innych językach wydawnictwa szczególnie interesujące naukę zagraniczną (8, 51, 73). Teksty obcojęzyczne drukuje się w brzmieniu oryginału, nie dodając tłumaczenia.

Lepszy, p. 57; Wolff, p. 56; Kolankowski, s. 142 i 145. Materiały polsko–radzieckie używają w legendzie niektórych terminów i określeń rosyjskich, nr 51, 56, 95, 100, 165 i inne, Rewolucja 1905 i Wybór tekstów podają odmiennie niż pozostałe cytowane wydawnictwa tłumaczenie tekstów obcojęzycznych na polski.

Rozdział V

Nagłówki

67

Każda jednostka wydawnicza (61,68), akt — dokument, list, zestawienie zbiorcze (30–35) — otrzymuje swój nagłówek, który składa się z bieżącego numeru (69), daty i miejsca wystawienia aktu (70) oraz tytułu połączonego z krótkim rejestrem (74). Wydawca może stosować konsekwentnie inną kolejność elementów nagłówka, jeśli nakazuje to charakter źródeł lub układ (7, 81) wydawnictwa. Jeśli wydawca stwierdzi błąd w dacie, miejscu wystawienia przekazu lub w innych elementach przejmowanych do nagłówka z tekstu źródłowego, powinien poprawne dane podać w nagłówku w nawiasie prostokątnym i uzasadnić w przypisie (93c). Jeśli niektóre elementy nagłówka są jednakowe (np. miejsce wystawienia, wystawca lub tp.), dla wszystkich jednostek zawartych w tomie (lub części wyraźnie wyodrębnionej) w nagłówkach można je pominąć i podać w ogólnym tytule lub wyjaśnić w przedmowie (rozd. VIII B). Nagłówki drukuje się kursywą (46).

Lepszy, p. 58; Wolff, p. 57; Kolankowski, s. 137–138, 145; Kalabiński i Tych, p. 60–61, 64. Dotychczasowe instrukcje zalecały podawanie w nagłówku dwóch osobnych elementów: tytułu i regestu (por. przykłady stosowania Instrukcji nowożytnej, s. 45, 49, 53, 57, 59), dopuszczając jednak formę bardziej zbliżoną do zalecanej przez niniejszy projekt (ibidem, s. 43, 65). Większość ostatnich publikacji źródeł XIX i XX w. stosuje raczej sposób zalecany przez projekt lub do niego zbliżony: Źródła; Rewolucja 1905; Proces Traugutta; Walki i inne.

Wyodrębnione z nagłówka i przeniesione do przedmowy lub tytułu elementy: Proces Traugutta; Listy. Całkowicie odmienny nagłówek w układzie oryginału: Raporty. Nagłówek w postaci hasła: Przemiany, s. 251, 318 i inne.

68

Gdy wydawca publikuje fragment lub kilka fragmentów tego samego konta buchalteryjnego z tej samej książki — jednostką jest konto, gdy publikuje część kont lub wszystkie konta z tej samej książki — jednostką jest księga. W takim przypadku wydawca powinien jednak zachować w tekście tytuły kont.

Teki Archiwalne, z. VII.

69

Numer kolejny jednostki wydawniczej (67–68) składa się ze skrótu Nr i cyfry arabskiej. Numer umieszczać należy na osi pionowej strony przed pozostałymi elementami nagłówka (67).

Lepszy, p. 59; Wolff, p. 58; Kolankowski, s. 138, 145; Kalabiński i Tych, p. 65. Zgodnie z zaleceniem tego punktu — Walki. Numer kolejny złożony tylko z cyfry arabskiej — Wybór tekstów. Numer kolejny na marginesie przed datą — Teki Archiwalne, z. VII.

70

Datę i miejsce wystawienia (powstania) tekstu umieszcza się poniżej numeru kolejnego (69), rozpoczynając od lewego marginesu. Data podaje rok liczbą arabską, miesiąc cyfrą rzymską oraz dzień liczbą arabską, a przy depeuszach również godzinę nadania (liczbą arabską po skrócie „godz.”). Części składowych daty nie oddziela się kropkami lub przecinkami. Po dacie kładzie się przecinek. Datę w nagłówku podaje się według dzisiejszej rachuby czasu, a jeśli w przekazie występuje również inny kalendarz, podaje się datę podwójną przedzieloną skośną kreską.

Lepszy, p. 62–63, 65; Wolff, p. 60–61, 63; Kalabiński i Tych, p. 66; Kolankowski, p. 145. W dotychczasowych instrukcjach miejsce wystawienia i data po prawej stronie poniżej tytułu. W wydawnictwach graficznie różne rozwiązania. Wybór tekstów — data i miejsce poniżej tytułu po prawej stronie, w kolejności: miejsce, dzień, miesiąc (cyfrą rzymską), rok, podobnie instrukcje. Źródła — data i miejsce na osi strony nad tytułem. Walki — zgodnie z zaleceniem projektu. Wypisy, z. 13 — data pod tekstem.

71

Jeśli tekst powstawał w ciągu czasu dłuższego niż jeden dzień i jest odpowiednio datowany (np. 1–15 marca), w nagłówku należy podać obie daty dzienne w sposób następujący: 1907 III 1–15 (72, 82). Jeśli tekst nie jest datowany, a datę w całości lub części ustala się na innej podstawie, część w ten sposób ustaloną należy ująć w nawias prostokątny.

W przypadku gdy ściślej daty tekstu nie da się ustalić, a można jedynie ustalić okres, w którym powstał tekst, powinno to zostać uwidocznione w sposób następujący: 1907 III [po 1 przed 15], lub 1907 III [marzec po 1 przed 15], a to w zależności od tego, jakie elementy daty są przez wydawcę ustalone.

Jeśli w dacie tekstu brak pewnych elementów i nie sposób ich ustalić — należy to zaznaczyć odpowiednim skrótem w nawiasie prostokątnym, np. 1907 III [b.d.], w przypadku braku daty dziennej, lub: 1907 [b.m. i d.] — w przypadku gdy tekst ma tylko rok wystawienia.

Lepszy, p. 63; Wolff, p. 61; Kalabiński i Tych, p. 68–71. Odmiennie podają przybliżoną datę: Rewolucja 1905, nr 132–133, 150, 164, 168–169 i n. oraz Źródła. Lepszy, p. 64; Wolff, p. 62; Kalabiński i Tych, p. 64. Przykłady ustalenia daty; Źródła, nr 409; Rewolucja 1905, nr 51, 37, 176.

72

Jednostki wydawnicze bez ustalonej daty dziennej należy umieszczać po ostatniej dacie odpowiedniego miesiąca, oznaczone tylko rokiem po ostatnim grudniowym tekście odpowiedniego roku. Teksty chronologicznie określone w granicach terminów a quo i ad quem (71) umieszcza się pod datą ad quem, określone tylko datą a quo — pod tą datą, ale zawsze po ostatnim datowanym ściśle tekście z odpowiedniego dnia.

Zestawienia zbiorcze (30, 32) umieszcza się pod datą najpóźniejszego tekstu zawartego w zestawieniu.

Materiały prasowe umieszcza się pod datą numeru czasopisma, w którym zostały ogłoszone, chyba że są datowane inaczej.

Rękopisy autorskie umieszcza się pod datą ich ukończenia, a inne daty (początek pracy, dłuższe przerwy) podaje w przypisach (71, 82).

Materiały buchalteryjne zamieszcza się w kolejności wynikającej z najpóźniejszego zapisu występującego w publikowanych tekstach (por. 7).

Lepszy, p. 63; Wolff, p. 61; Kalabiński i Tych, p. 69–70.

73

Po dacie następuje miejsce wystawienia (datowania) tekstu. Nazwa miejsca otrzymuje właściwe brzmienie używane obecnie w języku redakcji wydawnictwa (66), miejsce obce — spolonizowaną formę, gdy taka istnieje, jest ogólnie przyjęta i używana. Jeśli współczesne źródłom brzmienie nazwy miejsca wystawienia było inne, podaje się je obok w nawiasie okrągłym. Przykład: Radomsko (Noworadomsk) (23).

W nagłówkach reportaży i artykułów prasowych podaje się miejsce datowania tylko wtedy, gdy jest ono w tekście wyraźnie podane lub gdy z treści artykułu wynika, gdzie został napisany. Nie podaje się miejsca datowania ustalonego na podstawie miejsca wydania pisma. Nie podane w przekazie miejsce wystawienia należy odtworzyć i podać w nawiasie prostokątnym. Niemożliwość odtworzenia należy zaznaczyć literami [b.m.] w nawiasie prostokątnym. Po miejscu wystawienia kładzie się kropkę i myślnik.

Lepszy, p. 62; Wolff, p. 60; Kolankowski, s. 145; Kalabiński i Tych, p. 72, zalecają podawanie miejsca wystawienia w brzmieniu historycznym. Kalabiński i Tych, p. 73.

W brzmieniu dzisiejszym podają miejsce wystawienia Źródła, Rewolucja 1905. W brzmieniu historycznym — Walki.

74

Pozostałą część nagłówka (67) stanowi tytuł aktu połączony z regestem, drukowany w bloku z datą i miejscem wystawienia. W skład tytułu wchodzi określenie rodzaju źródła (raport, dekret, sprawozdanie, artykuł, obwieszczenie, bilans lub tp.), określenie wystawcy (imię i nazwisko, a w aktach urzędowych również stanowisko) i analogiczne określenie odbiorcy oraz krótki regest tekstu, jeśli to możliwe wprowadzony do podania przedmiotu sprawy lub hasła (29, 77).

Każde zestawienie zbiorcze (30) otrzymuje nagłówek w miarę możliwości zbliżony do nagłówek stosowanych przy pełnych tekstach. Unikać należy w zastawieniach zbiorczych tytułów typu „Wypadki przy pracy w Warszawie w okresie...”, zaleca się stosowanie raczej tytułów typu „Raporty inspektorów fabrycznych guberni warszawskiej w sprawie wypadków przy pracy w okresie...”. Opuszczeń wydawcy nie należy zaznaczać w nagłówku słowami „Z raportu...”. Służą do tego przypisy (27, 47–51).

Lepszy, p. 61; Kolankowski, s. 145; Kalabiński i Tych, p. 75, 77–81.

Niektóre wydawnictwa (Źródła, Walki) obok nagłówek według przytoczonego schematu stosują wzorem publikacji źródeł starszych i za instrukcją Lepszego nagłówek bez pierwszego elementu. Różnorodne nagłówki m.in. typu „Opis miasta sporządzony przez burmistrza” — Miasta; Rewolucja 1905; Wybór tekstów; zupełnie inny typ nagłówka — Wypisy z. 13; bez regestów — Protokoły.

75

W tytułach źródeł buchalteryjnych podaje się tylko określenie źródła i nazwę instytucji (przedsiębiorstwa), z której źródło pochodzi. W nagłówkach artykułów prasowych w tytule prócz określenia źródła i regestu podać należy autora, w doniesieniach agencyjnych lub reporterskich — nazwę agencji albo informację, że jest to doniesienie obsługi własnej albo przedruk z innego czasopisma. W tytułach wywiadów prasowych podaje się nazwiska udzielającego i w miarę możliwości przeprowadzającego wywiad. W przypadku gdy autorstwa materiałów prasowych nie da się ustalić, podać należy zamiast wystawcy tytuł czasopisma. W oficjalnych publikacjach statystycznych wystawcą jest instytucja, która zebrała i opracowała materiały statystyczne (np. Varšavskij Statističeskij Komitet, Główny Urząd Statystyczny itp.). Gdy tekst źródłowy wystawiony jest przez kilka lub więcej osób albo instytucji, należy w nagłówku omówić je ogólnie.

Przykład ogólnego określenia kilku wystawców: Carat, s. 99, 478, 459. Przykłady nagłówków tekstów prasowych: Rewolucja 1905, Wybór tekstów.

76

W przypadku gdy każdy z kilku egzemplarzy źródła ma innego odbiorcę lub gdy źródło ma charakter okólnika, należy w nagłówku ogólnie określić wszystkich odbiorców, w legendzie podać, który z egzemplarzy źródła przyjęto za podstawę wydania oraz do kogo skierowano pozostałe egzemplarze. Jeśli źródło istniejące w kilku lub wielu egzemplarzach nie ma wyraźnego adresata, a z treści lub formy można wnosić, do jakich adresatów było kierowane (np. sprawozdania roczne zarządu spółki akcyjnej), należy w nagłówku określić adresatów ogólnie.

Kalabiński i Tych, p. 51, 86, zalecają podawanie tego rodzaju informacji w przypisie, podobnie jak to czynią niektóre wydawnictwa źródeł (Źródła, s. 239, 519, 561 i in.; Carat, s. 233, 276; Rewolucja 1905).

77

Regest stanowi zakończenie nagłówka. Regest powinien być możliwie jasny i zwięzły i pozbawiony jakiegokolwiek interpretacji publikowanego źródła. Regest może być sformułowany w postaci hasła lub, jeśli to konieczne, może podawać najistotniejsze dane zawarte w źródle (29, 74).

Lepszy, p. 66; Wolff, p. 64; Kolankowski, s. 145; Kalabiński i Tych, p. 89.

Różne typy regestów: Miasta; Proces Traugutta; Wybór tekstów regest powtórzony za oryginałem: Raporty; Nagłówki bez regestów — Wiosna Ludów.

78

Nazwy miejscowości występujące w tytułach (regestach) podaje się na tych zasadach, co i miejsce wystawienia (23, 73). Nazwy osobowe polskie podaje się w dzisiejszej pisowni polskiej (23). Nazwy osobowe obce podaje się z zachowaniem ich narodowego brzmienia (23), ale zgodnie z zasadami obowiązującymi w zakresie pisowni imion własnych w języku redakcji wydawnictwa (66).

Lepszy, p. 66; Wolff, p. 64; Kolankowski, s. 145.

79

Każda stronica otrzymuje swoją numerację bieżącą u góry po zewnętrznej stronie tekstu. W wydawnictwach wychodzących zeszytami, jeśli stanowią one bibliograficznie odrębne całości, umieszcza się po wewnętrznej stronie tekstu paginację danego zeszytu, a po zewnętrznej — tomu.

Lepszy, p. 67; Wolff, p. 65.

80

Jeżeli wydawca zaopatruje stronicę w żywą paginę, to forma jej może być różnorodna zależnie od rodzajów wydawanego materiału, zawsze jednak powinna zawierać elementy ułatwiające szybkie zorientowa-

nie się w treści danej stronicy. W wydawnictwach akt i korespondencji żywa pagina musi uwzględniać ich numery. W wydawnictwach źródeł narracyjnych należy podać rozdział (jeśli źródło jest podzielone na rozdziały) albo rok, a nawet bliższą datę, lub pewne momenty wydobyte z tekstu danych stronic, ułatwiając orientację w wydawnictwie (67).

Lepszy, p. 68; Wolff, p. 66; KPP.

81

W obszernych źródłach narracyjnych podzielonych na długie rozdziały, księgi lub lata należy tekst dzielić na mniejsze części, tworząc tytuły dla tych części. Tytuły te mogą być umieszczone w odpowiednich wcięciach w tekście i powinny być drukowane kursywą, jeżeli pochodzą od wydawcy. Muszą one być bardzo zwięzłe i podawać tylko rzeczy najistotniejsze, najlepiej w formie haseł. Wszystkie te tytuły ze stronicami powinny wejść do spisu treści wydawnictwa (67).

Lepszy, p. 69; Wolff, p. 67; Darasz; Kraków; Oxiński — tytuły pochodzące od wydawcy w kolumnie drukowane wersalikami antykwa.

82

Pożądane jest także zaopatrzenie dłuższych tekstów narracyjnych w daty roczne, miesięczne iienne (w przypisach rzeczowych lub w tekście w nawiasach prostokątnych kursywą).

Lepszy, p. 70; Wolff, p. 68.

Rozdział VI

Legenda

A. Uwaga ogólna

83

Tekst każdego źródła powinien być opatrzony legendą. Legenda zawiera objaśnienia dotyczące przekazu stanowiącego podstawę wydania (12) oraz literatury wydawniczej. W wydawnictwach źródeł narracyjnych i innych pokrewnych objaśnienia te będą zamieszczane w przedmowie na początku wydawnictwa. W zbiorach akt i listów ogólne uwagi o zawartości zbadanych archiwów i bibliotek oraz znajdujących się w nich źródłach, z których zaczerpnięto większość materiału, należy podać w przedmowie do wydawnictwa, objaśnienia zaś dotyczące się poszczególnych aktów czy listów podaje się w legendzie. W uwagach tych pożądana jest jak największa zwięzłość i przejrzystość, który to cel można osiągnąć przez schematyczny podział treści.

Jeśli niektóre elementy legendy powtarzają się w całym wydawnictwie lub w wyraźnie określonej jego części, wydawca może je w legendzie pominąć i omówić to w przedmowie (95–99). Legendę drukuje się bezpośrednio po zakończeniu tekstu lub po nagłówku, z lewej strony, w bloku, kursywnym petitem (46).

Lepszy, p. 71; Wolff, p. 69; Kolankowski, s. 146; Kalabiński i Tych, p. 96. Por. też przypis Lepszego do p. 71. Dotychczasowe instrukcje zalecały drukować legendę poniżej nagłówka. Podobnie w wydawnictwach Instrukcje, Wybór tekstów i Przemiany. Większość wydawnictw źródeł XIX i XX w. — poniżej tekstu. Kalabiński i Tych, p. 109.

Przykład przeniesienia niektórych elementów legendy do tytułu lub przedmowy: Proces Traugutta; Darasz.

B. Przekazy źródłowe

84

Pierwszym elementem legendy jest określenie przekazu (oryginał, minuta, kopia) przyjętego za podstawę wydania (12), określenie jego techniki (rękopis, druk) oraz informacja o miejscu przechowywania

w kolejności: archiwum (biblioteka, muzeum), zespół (zbiór), sygnatura, karta. W aktach urzędowych wydawca może prócz tego podać numer dziennika kancelaryjnego. Każdy rękopis powinien być rozpoznany archiwalnie lub bibliotecznie. Przy przedrukach z czasopism i druków oddzielnych pochodzenie tekstu określa się zgodnie z p. 75, pomijając jednak w legendzie nazwisko autora i tytuł, jeśli podano je w nagłówku, oraz nie podając miejsca przechowywania, chyba że druk jest rzadki. W szczególnych przypadkach wydawca może podać inne informacje dotyczące przekazu (stan zachowania, ilość kart podstawy w rękopisach autorskich, opis szczególnego rodzaju papieru lub tp.). W legendzie w miarę możliwości należy stosować skróty, które trzeba podać i rozwiązać w wykazie skrótów (50, 101).

Kalabiński i Tych, p. 97–101, 107, 108.

Por. przykłady przytoczone w punkcie 65.

85

Jeśli wydawcy wiadomo, że zachowały się kopie, minuty, koncepty podstawy wydania, należy wymienić je w legendzie i podać ich miejsce przechowania (13–16).

Lepszy, p. 75, 78; Wolff, p. 73, 75; Miasta.

C. Literatura wydawnicza źródła

86

Dotychczasową literaturę wydawniczą źródła podaje się w legendzie po objaśnieniach przekazów (84–85). W zasadzie podać należy dane bibliograficzne wydawnictw, na których opierano się przy ustalaniu brzmienia tekstu, oraz innych wydawnictw naukowych, które podały pełny tekst na podstawie oryginalnego przekazu (nie przedruki). Wydawnictwa przedrukujące tekst lub podające go w formie skróconej w postaci regestu, przekładu, ekscerptu, oraz wszelkie inne wydawnictwa podaje się tylko wtedy, gdy nakazują to szczególne względy (np. ze względu na aparat naukowy, komentarz itp.).

Lepszy, p. 80; Wolff, p. 77; Kalabiński i Tych, p. 106, 111.

87

Inne dzieła (nie wydawnictwa) wzmiankujące tylko o danym źródle należy przytaczać jedynie wtedy, jeśli wzmianka ta posłużyć może do historii tego źródła lub zawiera uwagi krytyczne o jego charakterze i wartości.

Lepszy, p. 81; Wolff, p. 78.

88

Po przedmowie do wydawnictwa mają być zestawione w alfabetycznym wykazie skrótów dokładne tytuły poprzednich wydawnictw, z podaniem wydawcy, miejsca i roku wydania oraz tomów. W wykazie tym należy przyjąć za podstawę raczej tytuły wydawnictw, nie zaś wydawców, których nazwiska należy uwzględnić w wykazie na właściwym miejscu, z odesłaniem do tytułu wydawnictwa. W tym samym wykazie zestawia się cytowane w wydawnictwach opracowania (101).

Lepszy, p. 83; Wolff, p. 80.

89

Przy każdym źródle z osobna wymienić należy wydawnictwa dawniejsze, ponumerowane w następujących grupach:

- a) podobizny,
- b) wydania zupełne, częściowe i tłumaczenia,
- c) regesty.

W obrębie każdej z tych grup należy zachować porządek chronologiczny z zaznaczeniem najlepszej edycji. Tytuły wydawnictw podaje się w skróceniu według wspomnianego wyżej (88) wykazu (101).

Lepszy, p. 84–85; Wolff, p. 81.

90

Jeśli dane źródło ma inną datę w dawniejszym wydawnictwie niż w publikowanym obecnie lub wykazuje w innych szczegółach ważne różnice, należy te okoliczności omówić.

Lepszy, p. 86; Wolff, p. 82.

D. Uwagi wydawcy

91

Wydawca może podać swoje uwagi krytyczne o autentyczności źródła, jego genezie lub chronologii, oparte bądź to na własnych spostrzeżeniach, bądź na wynikach prac poprzedników, wskazując przy tym literaturę, która zawiera krytyczną ocenę źródła. Uwagi te powinny ograniczyć się wyłącznie do kwestii krytyki formalnej.

Lepszy, p. 87; Wolff, p. 83.

Rozdział VII
Przypisy rzeczowe

92

Przypisy rzeczowe drukuje się *petitem kursywą* (46) i umieszcza:

1. w wydawnictwach narracyjnych lub podobnych na końcu strony (kolumny) pod przypisami tekstowymi (47),
2. w wydawnictwach tekstów krótszych (aktów, listów) po przypisach tekstowych dotyczących ostatniej strony danego tekstu.

Odsyłacze do przypisów rzeczowych oznacza się cyframi arabskimi, numerację zaczynając na każdej stronie, a w tekstach aktowych od początku każdego tekstu.

Lepszy, p. 88; Wolff, p. 84; Kalabiński i Tych, p. 116–117.

Walki podają przypisy rzeczowe bezpośrednio pod tekstem (nie pod stroną); Diariusz, Wiosna Ludów, Wybór tekstów, Darasz — pod stroną; Teki Archiwalne, VI, VII — po wszystkich tekstach (po grupie tekstów); Staszic — przypisy pod stroną i na końcu tomu; przypisy rzeczowe na końcu tomu — Towarzystwo.

Odsyłacze do przypisów rzeczowych i tekstowych oznaczane jednakowo gwiazdkami — KPP; jednakowo numeracją arabską — Darasz, Diariusz; zgodnie z instrukcją — Miasta, Źródła, Rewolucja 1905.

93

Przypisy rzeczowe zawierają:

- a) odsyłacze do wymienionych w danym tekście źródeł czy faktów,
- b) nazwiska osób i nazwy miejscowości określonych w tekście nie dość wyraźnie,
- c) objaśnienia wspomnianych w tekście zdarzeń historycznych, jeśli jest to konieczne dla zrozumienia tekstu, i niezbędne sprostowania (67, 72, 82),
- d) objaśnienia treści tekstu w miejscach trudnych do zrozumienia lub zawierających sprzeczności,
- e) jeśli w wydawnictwie nie przewiduje się odpowiednich słowników (104–110), to również objaśnienia osób, nazw topograficznych, przepisów prawnych, miar, monet itp.
- f) sygnatury archiwalne znanych wydawcy źródeł, których w wydawnictwie nie opublikowano (5), a które dotyczą spraw w tekście poruszonych.

Udzielone w przypisach informacje należy w razie potrzeby popierać powołaniem się na podstawę, czyniąc to w obrębie tychże przypisów.

Lepszy, p. 89; Wolff, p. 85; Kalabiński i Tych, p. 117–118.

Por. przykłady do punktu poprzedniego.

Przytaczanych w przypisach informacji nie uzasadniają Rewolucja 1905; Źródła.

Rozdział VIII

Przedmowa, wstęp, skorowidze

A. Uwaga ogólna

94

Każde wydawnictwo poprzedzać powinna ogólna przedmowa (95–100) należycie je objaśniająca, przy końcu zaś musi ono posiadać spis publikowanych tekstów (103), odpowiednie skorowidze lub słowniki (104–110) oraz wykaz archiwaliów, w których przeprowadzono kwerendę (111). Do wydawnictwa można dołączyć również chronologiczne zestawienia wydarzeń, których dotyczą publikowane teksty, mapę terenu tych wydarzeń lub inne podobne pomoce (por. również p. 46).

Lepszy, p. 90; Wolff, p. 86.

Różne typy przedmowy — Darasz; Źródła; Rewolucja 1905; Walki; Proces Traugutta.

B. Przedmowa

95

W przedmowie należy określić i uzasadnić przede wszystkim przedmiot, cel, zakres chronologiczny, terytorialny i rzeczowy oraz układ wydawnictwa (7, 15, 47, 67, 83).

Lepszy, p. 91; Wolff, p. 87; Kalabiński i Tych, p. 19; Źródła; Walki; Diariusz; Darasz.

96

Jeżeli wydawnictwo zawiera teksty w całości lub części dawniej ogłoszone lub wydane w przekładzie, należy podać dokładne wiadomości o poprzednich wydaniach, scharakteryzować ich wartość oraz określić stosunek do nich nowego wydawnictwa.

Lepszy, p. 92; Wolff, p. 88; Kalabiński i Tych, p. 120.

97

Wydawca powinien przedstawić swoje poszukiwania i prace przygotowawcze wskazując zbiory, z jakich czerpał materiały (111).

Lepszy, p. 93; Wolff, p. 89; Kalabiński i Tych, p. 121.

Darasz; Źródła; Materiały polsko–radzieckie.

98

Jeśli wydawca ogłasza w całości lub w znacznej części zawartość jakiegoś zbioru bibliotecznego lub grupy archiwaliów (zespołu), powinien prócz rozpoznania bibliotecznego lub archiwalnego (84) dać charakterystykę (np. dzieje zespołu lub tp.).

Lepszy, p. 94; Wolff, p. 90; Kalabiński i Tych, p. 122.

Proces Traugutta; Darasz.

99

W wydawnictwach opartych na jednolitym materiale lub zawierających większe grupy takiego materiału należy w miarę możliwości podać dane dotyczące twórcy akt (np. funkcje urzędu i charakterystyka jego kancelarii).

Lepszy, p. 95; Wolff, p. 91.
Proces Traugutta; Diariusz.

100

W przedmowie należy też przedstawić zasady, według których wydawnictwo zostało opracowane, zwłaszcza jeżeli one częściowo odbiegają od niniejszej instrukcji (9, 22, 26, 55).

Lepszy, p. 96; Wolff, p. 92; Kalabiński i Tych, p. 123.
Rewolucja 1905; SDKPiL; Carat.

101

Po przedmowie należy umieścić

- a) spis wydawnictw i opracowań cytowanych w publikacji z objaśnieniem skróconych tytułów (88–89),
- b) objaśnienie skrótów używanych w wydawnictwie (36, 50, 84).

Przedmowa otrzymuje odrębną paginację rzymską (46).

Lepszy, p. 97; Wolff, p. 93; Kalabiński i Tych, p. 124; Walki.

C. Wstęp rzeczowy

102

Pożądane są wstępy rzeczowe, które wprowadzają korzystającego z wydawnictwa w zagadnienia związane z charakterem wydanych źródeł, ułatwiają przegląd całego zbioru, objaśniają i uzupełniają szczegółowo wypadki historyczne wspomniane w wydawnictwie. Wstęp taki może poprzedzać całe wydawnictwo, a jeżeli składa się ono z kilku tomów, to może poprzedzać każdy tom z osobna. Bardziej jednak wskazane jest wydawanie tego rodzaju prac jako osobnych rozpraw.

W wydawnictwach, w których materiały zebrane są w grupy ściśle związane treściowo, a dopiero w ramach tych grup ułożone w porządku chronologicznym, można dawać wstępy przed tymi grupami, choćby one nie wypełniały całego tomu. Wstępy rzeczowe mają paginację arabską wspólną z całym wydawnictwem i ze skorowidzami (46).

Lepszy, p. 98; Wolff, p. 94; Kalabiński i Tych, p. 125.
Źródła; Miasta; KPP.

D. Wykaz tekstów

103

W wydawnictwach złożonych z większej liczby jednostek (aktów, listów) należy sporządzić wykaz tekstów, które wydawnictwo zawiera. Wykaz stanowią powtórzone nagłówki tekstów z wskazaniem stron (46, 67).

Lepszy, p. 97; Wolff, p. 93.
Rewolucja 1905 i Źródła drukują wykaz tekstów po tekstach, dotychczasowe instrukcje zalecają drukować wykaz po przedmowie. Listy; Wybór tekstów; Diariusz.

E. Skorowidze i słowniki

104

Należy opracować do przedmowy, nagłówków, tekstu źródłowego, legendy i przypisów skorowidze lub słowniki. W wydawnictwach wielotomowych każdy tom powinien mieć własne skorowidze lub słowniki; do kilku tomów stanowiących zamkniętą całość można dać wspólny skorowidz w ostatnim tomie, jeśli tomy wychodzą wszystkie naraz (46).

Lepszy, p. 99; Wolff, p. 95; Kalabiński i Tych, p. 128.

Walki — skorowidze dla całości. Skorowidze dla tomu — Źródła; Miasta.

105

W słownikach prócz hasła należy podać niezbędne objaśnienia zastępujące przypisy rzeczowe do nazwisk, miejscowości, instytucji, przepisów prawnych itp. występujących w wydawnictwie (93). Słowniki pełnią również rolę skorowidzów.

Kalabiński i Tych, p. 130.

Przykłady słowników nazwisk i przedsiębiorstw przemysłowych: Rewolucja 1905.

106

Nazwiska i nazwy miejscowości należy umieszczać w formie najbardziej obecnie utartej i rozpowszechnionej. Przy każdym jednak nazwisku i nazwie miejscowej należy podać także formy występujące w wydawnictwie w brzmieniu tekstu, choćby je nawet zastąpiono inną pisownią lub brzmieniem; te formy znajdują właściwe miejsce w skorowidzu wedle porządku alfabetycznego z odsyłaczami do swej formy zasadniczej. Jeżeli jest więcej osób tego samego nazwiska i imienia, należy je zestawić w porządku alfabetycznym urzędów, w braku tychże — w porządku chronologicznym (23, 73).

Lepszy, p. 100; Wolff, p. 96; Kalabiński i Tych, p. 131–132.

Carat; Źródła; błędnie Materiały polsko–radzieckie.

107

Osób i miejscowości stale powtarzających się w wydawnictwie nie podaje się w skorowidzu, co należy zaznaczyć w uwadze umieszczonej na początku skorowidza albo też przy nazwisku czy nazwie miejscowości przez podanie: *passim*. Jeżeli pewna osoba lub miejscowość jest wymieniona często w pewnej części wydawnictwa, to wystarczy podać pierwszą i ostatnią stronicę tej części, łącząc je wielokropkiem.

Lepszy p. 102; Wolff, p. 98; Źródła.

108

Po skorowidzu imiennym pożądany jest skorowidz rzeczowy, a jest on konieczny w wydawnictwach za-
bytków prawnych, społeczno–gospodarczych i z zakresu kultury materialnej. Jeżeli jednak haseł rzeczowych nie ma zbyt dużo i jeżeli zebranie ich w osobnym skorowidzu rzeczowym nie jest z jakichkolwiek względów konieczne, można je umieścić w skorowidzu osób i miejscowości. Przy odsyłaniu do tekstu należy przytoczyć stronicę, jeśli zaś na jednej stronicy jest więcej aktów, to i numer danego aktu.

Lepszy, p. 104; Wolff, p. 100.

109

W wydawnictwach często cytujących przepisy prawne można również zestawić skorowidz tych przepisów zamiast objaśnień w przypisach rzeczowych. W skorowidzu takim należy podać daty wydania przepisów, ich tytuły lub przedmiot, którego dotyczą, miejsce, gdzie zostały opublikowane. Rolę hasła może pełnić data (układ chronologiczny) albo tytuł względnie przedmiot przepisu prawnego (układ alfabetyczny).

Kalabiński i Tych, p. 129.

110

Wydawca może zestawić wykaz miar i wag oraz innych jednostek technicznych, jednostek walutowych lub tp. występujących w źródle i opatrzyć ten wykaz niezbędnymi przeliczeniami.

Wykaz taki przewiduje § 9 instrukcji w sprawie wydawania lustracji (tekst powielony IH PAN), por. też Instrukcje.

E. Wykaz archiwaliów

111

Wydawca powinien zestawić dla każdego zespołu (zbioru) oddzielnie wykaz sygnatur archiwalnych (bibliotecznych) tych jednostek (poszytów, fascykułów, dokumentów), które przejrzał prowadząc poszukiwania materiału przeznaczonego do wydawnictwa (97). W wykazie umieścić należy również te jednostki archiwalne, w których wydawca nie natrafił na materiał nadający się do wydawnictwa. Celem wykazu jest umożliwienie czytelnikowi kontroli kryteriów wyboru, jakie zastosował wydawca, a równocześnie zaoszczędzenie bezcelowych poszukiwań (46).

Skrócone wykazy archiwaliów: Źródła; Miasta.

F. Omyłki druku

112

Przy końcu wydawnictwa należy podać wykaz omyłek druku oraz sprostowania ważniejszych błędów.

Lepszy, p. 105; Wolff, p. 102.

G. Dodatki

113

Przed skorowidzem umieszcza się uzupełnienia, które wpłynęły w ciągu druku i nie mogły już być umieszczone w odpowiednim miejscu w tekście.

Lepszy, p. 106; Wolff, p. 103.

ZAŁĄCZNIK 6.

*Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów
najnowszych Polski*, oprac. S. Kalabiński, F. Tych, Warszawa 1958
[maszynopis powielany]

SPIS TREŚCI

Uwagi wstępne.

I. PODSTAWA WYDANIA

Rozdział I. Tekst i odmiany tekstowe

Rodzaje przekazów źródłowych

Wybór podstawy publikacji

Rozdział II. Przygotowanie tekstu źródłowego do druku

Pisownia

Interpunkcja

Uproszczenia

Opuszczenia

Regesty. Ekstrakty

Daty

Cyfry

Podkreślenia i wyróżnienia tekstu

Uwagi o charakterze dokumentu, regesty własne dokumentu, pieczęcie

Uwagi adresata dokumentu i czytającego. Rezolucja

Braki w tekście przekazu źródłowego

Błędy

Skróty w depeszach

Lekcja wątpliwa

Korektury tekstu

II. REDAKCJA WYDAWNICTWA

Rozdział III. Nagłówki

Uwagi ogólne

Numer kolejny

Data powstania przekazu

Miejsce wystawienia przekazu

Rodzaj przekazu

Wystawca i odbiorca przekazu

Regest nagłówka

Podtytuły w tekście

Reedycja czasopisma

Rozdział IV. Aparat kontrolno–informacyjny wydawnictwa /legenda/

Rola i miejsce legendy

Określenie charakteru przekazu
Technika pisarska przekazu
Format
Pieczęć
Numer dziennika kanc.
Dane bibliograficzne
Miejsce przechowywania dokumentów
Literatura wydawnicza źródła
Rozdział V. Aparat krytyczny i wyjaśniający do tekstu
Uwaga ogólna wstępna. Rozwiązanie graficzne
Przypisy tekstowe
Przypisy rzeczowe
Przedmowa i wstęp
Skorowidze
Kronika wydarzeń

Zadanie opracowania instrukcji wydawniczej dla źródeł do historii najnowszej staje się coraz bardziej palącą potrzebą. Rozwijający się ruch wydawniczy w tej dziedzinie dał szereg pozycji stanowiących wystarczającą już podstawę dla zestawienia metod opracowania, wyciągnięcie wniosków i podjęcie prób uogólnień¹.

Ukazały się w ciągu ostatnich lat obszernie wydawnictwa źródłowe, opierające się na tych samych typach źródeł, ale opracowanie których różni się między sobą w sposób nieraz znaczny.

Nawet w ramach jednego wydawnictwa spotyka się nieraz brak jednolitej konsekwentnej koncepcji wydawniczej, widzimy w nim bardzo często sprzeczne z sobą ujęcia, niekonsekwencje, braki i rażące niekiedy błędy. Obniża to w poważny sposób poziom naukowy danego wydawnictwa. Są też wydawnictwa będące zaprzeczeniem naukowych metod publikacji źródeł.

W tych warunkach opracowanie instrukcji wydawniczej może odegrać poważną rolę. Powinna ona w pierwszym rzędzie podsumować wyniki dotychczasowych wydawnictw, dążyć do choćby wstępnego zarysowania koncepcji edytorskiego opracowania źródeł dla dziejów najnowszej Polski, wpłynąć przez to na ujednoczenie metod wydawniczych, powinna wreszcie stać się podstawą do dyskusji specjalistów–wydawców, w celu omówienia, skoordynowania i dalszego rozwinięcia metody wydawnia źródeł.

¹ Wymienić tu w pierwszym rzędzie należy:

Teki archiwalne, nry 3, 4. Warszawa 1954, 1955.

Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim. Materiały archiwalne. Zebrał i opracował Stanisław Kalabiński. Warszawa 1956.

Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty, t. I, 1893–1903, cz. I, 1893–1897. Wydali H. Buczek, F. Tych. Warszawa 1957.

Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim. Pod red. Natalii Gąsiorowskiej. T. I, cz. I, wydali Ireneusz Ihnatowicz, Paweł Korzec. Warszawa 1957.

Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich. Pod red. N. Gąsiorowskiej. T. I, opracował A. Zatorski i inni. Warszawa 1957.

Źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim. Pod red. N. Gąsiorowskiej. T. I, opracowała Gryzelda Missalowa. Warszawa 1957.

Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1915. Wyboru dokonał i opracował W. Stankiewicz. Warszawa 1957.

Proletariat. Organ Międzynarodowej Socjalno–Rewolucyjnej Partii. Warszawa 1883–1884 /Reedycja/. Warszawa 1957.

Nowy Przegląd 1992. Reedycja. Warszawa 1958.

Walki mas chłopskich Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–7. T. I, opracowali S. Kalabiński, F. Tych. Warszawa 1958.

Sprawa ta ma szczególną wagę, gdyż rozwijające się badania dziejów najnowszych Polski sięgają coraz szerzej do nowych zespołów i typów źródeł, które były do tej pory poza kręgiem badań naukowych. Rośnie znacznie, obok „klasycznych” typów źródeł, rola i miejsce takich przekazów źródłowych jak prasa, publicystyka, statystyka itp. Znajduje to coraz mocniejszy wyraz w ostatnich wydawnictwach źródłowych.

Jednakże należy zastrzec się wyraźnie, że instrukcja wydawnicza w żadnym wypadku nie powinna i nie może być nienaruszalnym kanonem, działającym z mocą obowiązującą. Powinna ona być tylko punktem wyjścia, wstępną podstawą roboczą, którą wydawca w toku swej pracy powinien rozwijać, dostosowując ją do coraz to nowych problemów wypływających z opracowania przekazu źródłowego. Tylko w ten sposób nagromadzą się doświadczenia, które pozwolą z czasem opracować instrukcję wydawniczą w bardziej wykończonej formie. Byłoby nadzwyczaj cennym, by wydawcy w przedmowach przedstawiali i uzasadniali stosowane przez siebie metody, ze szczególnym podkreśleniem tych nowych elementów, które praktycznie musieli rozwijać przy danym wydawnictwie.

Przedstawione materiały nie pretendują do wykończonej instrukcji dla źródeł do dziejów najnowszych. Autorzy traktują je jako materiał wstępny, jako krok na drodze do opracowania pełniejszej i bardziej precyzyjnej instrukcji².

Przy przygotowywaniu tych uwag autorzy wykorzystywali doświadczenia dotychczasowych wydawnictw oraz dotychczasowych instrukcji z tych ostatnich w szczególności:

Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku. Wrocław 1953.

Prawiła izdawania istoriczeskich dokumentów. Moskwa 1955.

UWAGI WSTĘPNE

1

Metoda opracowania do druku wydawnictwa źródeł uzależniona jest od typu wydawnictwa i charakteru podstawy źródłowej, na jakiej się dane wydawnictwo opiera.

Wydawnictwa źródeł mogą być jednorodne, a więc opierające się na jednym typie źródeł /np. bądź tylko materiały archiwalne kancelaryjne określonego urzędu lub szeregu urzędów czy określonej instancji partyjnej, bądź korespondencje określonych osób, bądź odezwy danej organizacji/ lub mogą się opierać na mieszanych typach źródeł /materiały kancelaryjne władz administracyjnych, materiały archiwów instytucji społecznych, druki ulotne, prasa./

Tak np. wydawnictwa typu pierwszego:

Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim. Materiały archiwalne j. w.

Teki archiwalne, j. w.

Proletariat. Organ Międzynarodowej Socjalno–Rewolucyjnej Partii, j. w.

Wydawnictwa typu drugiego:

Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 okręgu łódzkiego, j.w.

Materiały archiwalne do stosunków polsko–radzieckich, j.w.

Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i Dokumenty, jw.

Wydawnictwa mogą zawierać materiały stanowiące określoną całość w komplecie lub wyborze odnoszącą się do jakiegoś typu źródeł /Listowski moskowskiej organizacji bolszewików 1914–1925. Moskwa 1954/ jakiejś dziedziny /np. wydanie źródeł do dziejów gospodarczych /okresu/ np. wydanie źródeł do dziejów wojny światowej /zagadnienie/ np. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty, jw. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie

² Uwagi nasze dotyczą głównie wydawania przekazów źródłowych pochodzenia kancelaryjnego, źródeł narracyjnych, druków ulotnych, prasy itp. Nie dotyczą one problemów wydawniczych źródeł specjalnych do dziejów gospodarczych jak statystyki, tabele, wykresy itp.

Polskim, jw. /faktu/ np. Akta dochodzenia policyjnego w sprawie manifestacji z powodu wydalenia Stefanni Sempołowskiej z granic Królestwa Polskiego w r. 1903. Tek archiwalne nr. 3, /osoby/ np. Marchlewski, Pisma wybrane, Warszawa 1953. Wspomnienie o Feliksie Dzierżyńskim, Warszawa 1951 /miejsowości/ np. Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim, jw. /itp., bądź też obejmować jakiś zwarty zespół materiałów lub też jego część /np. reedycje określonego pisma, protokoły posiedzeń danej organizacji w określonym okresie czasu, zespół kancelaryjny itp./. W każdym jednak wypadku charakter wydawnictwa powinien być wyraźnie określony rzeczywistą potrzebą naukowo-badawczą, a w przedmowie wydawca powinien wyczerpująco przedstawić założenia wydawnictwa, jego ramy chronologiczne, zakres, metody doboru materiałów źródłowych, układ wewnętrzny itp. /zob. §119–123/.

2

Wydawnictwo źródłowe powinno dążyć do zwartości tematycznej i materiałowej, uniknąć powinno rozproszenia zagadnień, jakie ma oświetlić i zbytniego rozszerzenia ram czasowych i rozproszenia podstawy źródłowej. Prowadzić to bowiem może do wyraźnego przekształcenia publikowanego zasobu źródeł w materiał ilustracyjny do powziętej z góry tezy. Przy zbiorach tematycznych wydawca winien przestrzegać, by zawarte w zbiorze materiały źródłowe w sposób możliwie pełny i wszechstronny odzwierciedlały rzeczywistość historyczną w zakresie obranego tematu tak, jak ją rysuje analiza wszystkich dostępnych dla wydawcy źródeł odnoszących się do danego zagadnienia.

Jest to szczególnie ważne dla dziejów najnowszych Polski, badania nad którymi cechują się stałym wzrostem bazy źródłowej i problematyki obejmowanej źródłami.

3

Obfitość i różnorodność przekazów źródłowych dla dziejów najnowszych powinna skłaniać wydawcę do stosowania różnych metod publikowania źródeł. Dlatego też obok materiałów wydawanych w całości i stanowiących podstawowy trzon wydawnictwa, można i należy szeroko używać rejestru /zob. § ekstraktyw, zob. § tabel zbiorczych itp./

Spotykamy to w wydawnictwach:

Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 jw., gdzie rejestry stanowią około 25% publikowanych pozycji. Źródła do historii miast przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim, jw., nr. dok. 1 i in.

Wybór sposobu publikacji /w całości, w rejestrach, ekscerptach i in./ zależy od ilości i ważności materiałów. Sposób wydawania nie musi być w całym wydawnictwie jednolity. Obok części drukowanych w całości mogą być materiały podane w rejestrach lub ekstraktach. Podobnie w poszczególnych pozycjach ważne partie mogą być drukowane w całości, mniej ważne rejestrowane lub ekscerpowane.

4

Układ materiału w wydawnictwie powinien być chronologiczny. Można jednak w razie potrzeby tworzyć pewne grupy ściśle związane treściowo, które z kolei układa się w porządku chronologicznym.

Spotykamy to w wydawnictwach:

Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu Łódzkim, j. w.

Źródła do historii miast przemysłu i klasy robotniczej w okręgu Łódzkim, jw.

I. PODSTAWA WYDANIA

Rozdział I

Tekst i odmiany tekstowe

Rodzaje przekazów źródłowych

5

Pierwszym zadaniem wydawcy jest wybór tekstu, który stać się ma podstawą publikacji źródłowej. W tym celu wydawca powinien dążyć do uzyskania możliwie pełnej dokumentacji danego źródła, zarówno dla ustalenia podstawy publikacji jak i ustalenia i ujawnienia genealogii tekstu, odrębności istniejących przekazów, wariantów itp. oraz udokumentowania i ujawnienia założeń i toku pracy wydawcy.

Będą to w pierwszym rzędzie:

Oryginał tekstu, a więc najogólniej mówiąc przekaz tej postaci wewnętrznej i zewnętrznej, jaki został sporządzony za wolą i wiedzą wystawcy i przez niego został zatwierdzony. Za taki uważamy / przykładowo/:

Przy dokumentach i aktach instytucji państwowych, społecznych itp. /np. władz administracyjnych, wojskowych, sądowych, instytucji partyjnych, handlowych i in./ przekaz sporządzony z zachowaniem przyjętych w danym czasie i miejscu form zewnętrznych i wewnętrznych i zgodnie z tymi warunkami zaakceptowany przez wystawcę.

Przy przekazach ustawodawczych — oficjalnie opublikowany tekst w zbiorach praw, w publicznych ogłoszeniach, w prasie itp.

Przy odezwach i drukach ulotnych — drukowana przez wystawcę odbitka.

Przy prasie — egzemplarz wydrukowany.

Przy stenogramach — tekst poprawiony i zatwierdzony przez kancelarię lub autora tekstu stenografowanego, chyba że poprawki zbyt daleko odbiegają od tekstu stenografu i świadczą o tendencji zmieniania charakteru wystąpienia /zob. § 12/.

Przy korespondencjach list napisany i podpisany przez wystawcę.

Przy depe szach tekst nadany przez wystawcę.

K o n c e p t — tj. projekt pisma przed zatwierdzeniem go przez wystawcę.

M i n u t a — zatwierdzony zazwyczaj przez podsygnowanie koncept pisma, z którego sporządza się czystopis. Minutą staje się bardzo często w aktach urzędowych koncept po zatwierdzeniu. Należy zaznaczyć, że bardzo często w aktach kancelaryjnych koncept zatwierdzony zostaje ustnie, brak jest na minucie odpowiedniej parafy choć wiadomo, że taki właśnie koncept stał się podstawą sporządzenia oryginału. W takich stwierdzonych wypadkach należy uważać go za minutę, omawiając odpowiednio w przypisie.

K o p i a — odpis, dosłowne i wiernie przepisane całości tekstu, nie wykluczające rozwiązywania skrótów oraz modernizacji pisowni.

W y c i ą g — ekscerpt, przepisane tekstu w formie skróconej przez opuszczenia.

W y p i s — ekstrakt, przepisane części tekstu źródłowego.

P r z e b i t k a — odpis przez kalkę.

U w a g a: Fotokopie traktować należy jak tekst, który dana fotokopia odbija.

Wybór podstawy publikacji

6

Za podstawę wydania należy wziąć tekst oryginału. Jeżeli zachowały się koncept, minuta lub poprawiony czystopis, należy porównać je z tekstem oryginału, podając w przypisach tekstowych istotne odmiany pierwotnego tekstu. Miejsca konceptu lub minuty znacznie odbiegające od oryginału lub wykreślone,

a posiadające znaczenie naukowe, należy drukować równolegle w kolumnach obok siebie /pagina fracta/ bądź podawać w przypisach tekstowych.

Zob. Źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim, jw. nr 336, 464, 463 i in.

7

Gdy dochowały się dwa lub więcej egzemplarze tego samego przekazu nie różniące się zasadniczo, a z których jeden przyjęto za podstawę wydania, wybór należy uzasadnić w przypisie tekstowym, warianty zaś pozostałych egzemplarzy omówić lub podać w przypisach tekstowych. Dłuższe części tekstu odbiegające od siebie drukuje się równolegle.

8

Od wariantu wydawca powinien odróżnić nową redakcję danego tekstu, odbiegającą znacznie od tekstu pierwotnego i wskazującą np. na ewolucje myśli autora, na wpływy zewnętrzne /np. cenzura, aparat redaktorski pisma/, wykorzystanie nowych materiałów i inn. W takim wypadku należy albo opublikować oba teksty, gdy każdy z nich posiada swoje znaczenie naukowe albo też fragmenty z drugiej redakcji podać równolegle lub w przypisach tekstowych.

9

Gdy podstawę wydania stanowi oryginał, nie należy uwzględniać odmian tekstowych jego kopii, chyba, że w kopiach a zwłaszcza ogłoszonych współcześnie drukiem nastąpiły zmiany, odbiegające znacznie od tekstu oryginału, tak, że można przypuszczać, iż zmiany te wprowadzone zostały świadomie. Fakt istnienia kopii — przedruków należy zaznaczyć w przypadkach, gdy miały one znaczenie praktyczne /akta o charakterze urzędowym, rozporządzenia okólne, odbitki hektograficzne, przedruki odezw itp./

Zob. np. Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, jw. t. 2 — przedruk odezwy Wszechrosyjskiego Związku Chłopskiego przez SR w Białymstoku.

Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, jw., nr 253.

Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim j.w., nr 328.

10

Mając kilka różniących się istotnie między sobą redakcji tego samego tekstu dochowanego tylko w kopiach, należy je drukować w kolumnach obok siebie. W przypadku różnic mniej istotnych lub fragmentarycznych należy podać w przypisach tekstowych ważniejsze odmianki innych kopii od przekazu uznanego za najbliższy oryginałowi.

W wypadku, gdy wystawca sam sporządza kopię i wprowadza do niej pewne zmiany, należy zaznaczyć je w przypisie tekstowym.

11

Gdy dla tekstów drukowanych /odezwy, prasa, plakaty, broszury itp./ zachowały się rękopisy /minuty/, wydawca powinien sprawdzić druk z rękopisem, ujawniając w przypisach tekstowych odmianki oraz wskazując w legendzie na istnienie rękopisu — minuty.

Za tekst podstawowy wydawca powinien w takim wypadku, przy publikacjach oficjalnych /ustawodawstwo, odezwy itp./ uważać tekst drukowany. W wypadkach publicystyki, korespondencji, wydawnictw nieoficjalnych itp. podstawę powinien stanowić zachowany rękopis w redakcji ostatecznie przez autora przeprowadzonej, chyba, że tekst wcześniejszy lub jego redakcja przedstawia szczególne znaczenia poznawcze. Należy jednak omówić wówczas sprawę w przypisie tekstowym.

12

W wypadku tekstów drukowanych wydawca powinien pamiętać o możliwie zaistniałej ingerencji zewnętrznej w tekst np. redaktorskiej, cenzuralnej itp. i dążyć do restytucji w przypisach tekstowych tekstu

pierwotnego. W szczególnych przypadkach teksty, które uległy ingerencji zewnętrznej, należy drukować równolegle we fragmentach lub całości. To samo dotyczy może tekstów autoryzowanych /np. stenogram przemówień/. W wypadku zmian celowych zasadniczych oprócz się należy na tekście pierwiastkowym, podając zmiany w przypisach.

13

Gdy dla depech, radiogramów, telefonogramów itp. zachowały się teksty nadane i przyjęte, to podstawę wydania stanowić powinien tekst nadany /oryginał/. Wydawca powinien wówczas sprawdzić oba teksty, a istotne różnice zaznaczyć w przypisach tekstowych.

14

Jeżeli przekaz sformułowany jest w dwóch językach, a oba mają wagę równoznaczną, wydawca może ograniczyć się tylko do podania tekstu w jednym języku /zwłaszcza gdy nim jest język polski/, po uprzednim sprawdzeniu zgodności obu przekazów. Ewentualne różnice należy omówić w przypisach tekstowych. Wydawca powinien w legendzie stwierdzić istnienie tekstu w innych językach.

Tak np. uchwały zebrań gminnych w Królestwie Polskim w roku 1905 — dwujęzyczne /rosyjskie i polskie/ publikowane tylko w języku polskim. Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, jw. t. I.

Rozporządzenie władz rosyjskich publikowane w dwóch językach a wydane w wydawnictwie tylko w jednym. Zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją, 1905–1907 w Królestwie Polskim, s. 439. Warszawskaja Policejskaja Gazeta — Warszawska Gazeta Policyjna.

15

Jeżeli przekaz zachował się tylko w przekładzie, należy przyjąć go za podstawę wydania. Przekładu zasadniczo nie uwzględnia się, o ile istnieje przekaz w języku oryginału, choćby tylko zachowany w kopii. Gdy przekład w porównaniu z zachowanym przekazem kopii wykazuje znacznie większe różnice, robiące wrażenie zmian celowych, należy go uwzględnić, a różnice zaznaczyć i podać w przypisach tekstowych.

16

Tekst szyfrowany należy odszyfrować. Jeżeli obok szyfru zachowało się odszyfrowanie, staje się ono podstawą wydania. W razie znalezienia klucza szyfrowego wskazane jest sprawdzenie wierności odszyfrowania, a ewentualne błędy, o ile mają znaczenie dla treści, należy podać w przypisach tekstowych. W niektórych wypadkach wskazane jest omówienie w przypisie zasad szyfru, podanie klucza czy nawet tekstu szyfrowanego i udokumentowanie rozwiązania szyfru.

Gdy w przekazie źródłowym tylko poszczególne słowa lub fragmenty podane są szyfrem, wydawca powinien zaznaczyć je w przypisie tekstowym. W wypadkach szczególnie ważnych czy skomplikowanych tekst zaszyfrowany wraz z rozwiązaniem mogą być podane równolegle.

17

Pisma i dokumenty podrobione /falsyfikaty/ drukujemy, o ile odegrały rolę gospodarczą, społeczną, prawną, polityczną itp.

Np. sfalszowane wydanie odzew, listów czy wspomnień jako źródło do intencji wydawcy tych materiałów. Wydanie przez endecję w listopadzie 1905 r. pisma „Jam czerwony” jako rzekomego pisma SDKPiL.

18

Jeżeli zachował się przekaz oryginalny, a obok niego druk wydany współcześnie lub później, jeżeli druk ten jest błędny, niedbały itp. należy wydać przekaz z oryginału zaznaczając, że istnieje wadliwy druk.

19

W wypadku gdy wydawca dysponuje paroma oryginalnymi przekazami źródłowymi, będącymi mutacją zachowanego pierwiastkowego przekazu oryginalnego, podstawę wydania stanowić powinien także tekst pierwiastkowy, a zmiany powinny być zaznaczone w przypisach tekstowych. W praktyce kancelaryjnej często zdarza się, że oryginał otrzymany przez odbiorcę zostaje przezeń wykorzystany jako minuta nowego oryginału po zmianie adresata podpisów itp. oraz po ewentualnych skrótach itp. Wówczas wydawca, zwłaszcza jeżeli tekst ma dać informację o przebiegu wydarzeń w danym miejscu itp., powinien dążyć do restytuowania tekstu pierwiastkowego, jako najbliższego opisywanym zdarzeniom, czyniąc odpowiednie omówienie o zmianach i skrótach w przypisach tekstowych.

Gdy natomiast założenia wydawnictwa wymagają publikacji nie przekazu pierwiastkowego, lecz jego mutacji, wydawca powinien w przypisie zaznaczyć, jakiego przekazu tekst publikowany jest odmianą, i jakie wprowadzono zmiany w stosunku do tekstu pierwiastkowego.

20

W wypadku gdy przekaz źródłowy zachował się tylko w formie kopii cytowanej w innym przekazie, wydawca w niektórych wypadkach może cytowany tekst traktować jako samodzielną pozycję wydawnictwa /jako kopię/, zaś pozostałe fragmenty przekazu zasadniczego omówić lub podać w przypisie.

Tak np. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim j.w. nr 202, pismo brytyjskiego konsula generalnego w Warszawie do warszawskiego generał–gubernatora przekazu-jące tekst pisma wysłanego przezeń do gubernatora warszawskiego poprzedzony tylko wstępną formułą.

Pismo to mogłoby być w wypadku publikowania np. zbioru korespondencji konsula brytyjskiego z gubernatorem warszawskim wydzielone i potraktowane jako kopia wystawcy.

21

Przekaz źródłowy należy publikować z wszystkimi załącznikami bezpośrednio z nim związanymi stanowiącymi całość kancelaryjną, niezależnie od tego, że mogą być sporządzone i podpisane przez inną niż wystawca osobę.

Tak np. pismo naczelnika powiatu koneckiego do gubernatora radomskiego o środkach podjętych w celu walki z ruchem rewolucyjnym, do którego załączono marszruty oddziałów wojskowych, podpisane przez wystawcę pisma zasadniczego. Zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, jw. nr 165. Zob. tamże nr. 117, gdzie załącznik do pisma naczelnika pow. Łódzkiego stanowi nieodłączną część publikowanego przekazu, choć podpisany został przez naczelnika straży ziemskiej.

Nie słusznie natomiast wydawca potraktował załącznik ofiar poległych w czasie powstania łódzkiego w 1905 r. jako oddzielny przekaz, choć stanowi on załącznik związany bezpośrednio z publikowanym poprzednio przekazem, zob. tamże nr 187 i por. nr 186.

22

W wypadku natomiast, gdy do przekazu załączone są inne przekazy źródłowe, które posiadały własny byt samoistny, jak np. inne oryginały, kopie tych przekazów, odezwy, protokoły itp., wydawca może, a nieraz powinien traktować załącznik jako oddzielne pozycje wydawnictwa, zaznaczając fakt istnienia tego typu załączników i odsyłając do nich bądź bezpośrednio do danego wydawnictwa, o ile są w nim publikowane, bądź do innych wydawnictw, lub do zespołu archiwalnego, o ile uważa się za właściwe zrezygnować z przedruku tego załącznika. W ostatnim wypadku należy pominięty załącznik omówić w przypisie.

Zob. np. Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, jw., t. I nr–y 1 i 3.

Rozdział II

Przygotowanie tekstu źródłowego do druku

Pisownia

23

Tekst winien być przygotowany z zastosowaniem obecnie obowiązującej pisowni.

Wszystkie duże litery dla nazw urzędów, instytucji, partii, instancji partyjnych, tytułów osób itp. winny być w tekście ujednolicone przez wydawcę wg. jednej zasady.

Skróty literowe urzędów, instytucji, partii, instancji partyjnych itp. winny być pisane bez kropek. Np. SDKPiL, PPS, CKW, KC, RDR.

Daty cyfrowe winny być również pisane bez kropek. Np. 11 XI 1918.

Interpunkcja

24

Interpunkcja przekazu źródłowego winna być modernizowana tak jednak, aby myśl wystawcy nie została zmieniona i sens przekazu nie budził wątpliwości.

W przypadkach wątpliwych — należy zaznaczyć w przypisie tekstowym występującą w przekazie interpunkcję.

Tytułu urzędowego stojącego bezpośrednio po imieniu lub nazwisku nie oddziela się przecinkiem.

Jeżeli w tekście źródła występuje zacytowane dosłownie obce zdanie, należy je zamieścić w cudzy-słowie.

Nawiasy występujące w przekazie źródłowym oddaje się przez nawiasy okrągłe.

Uproszczenia

25

W tekście publikowanym mogą być zastosowane upraszczające tekst opuszczenia nieistotnych części przekazu o charakterze formalnym, jak:

- 1/ Pełny nagłówek formularza oraz określenie rodzaju przekazu /np. raport, rozkaz itp./ w wypadku korespondencji urzędowej ewent. nadruk /stempel/ firmowy, gdyż dane dotyczące daty, miejsca wystawienia, rodzaju przekazu, wystawcy i odbiorcy zostały wykorzystane w nagłówku przekazu sporządzonym przez wydawcę; numer dziennika kancelarii wystawcy winien być przeniesiony do legendy /zob. § 105/.
- 2/ Formuła uwierzytelniania w wypadku publikowania kopii. Należy formułę tę pozostawić przy przekazach źródłowych szczególnej wagi.
- 3/ Pieczęć, która winna być przeniesiona do legendy wg. zasad wymienionych w § 44 i 104.
- 4/ Początkowe oficjalne formuły zwrotne o charakterze stereotypowym, zawierające jedynie oficjalny tytuł, funkcję czy nazwisko lub adres adresata /np. „Do Prezesa Sądu Najwyższego”, „Jewo Prewoschoditelstwu Pietrowskomu Gubernatoru” itp./ Formułę tę należy zachować, gdy przekracza ona przyjęte wówczas zwykle sformułowania grzecznościowe w korespondencji danego typu / Np. List Biskupa Diecezji Kujawsko-Kaliskiej St. Zdzitowieckiego do gubernatora: Wasze Prewoschoditelstwo, mnogouważajemyj i miłostiwij gosudar Władimir Michajłowicz/, gdy może to już stanowić podstawę do pewnych sądów merytorycznych o stosunku do adresata ze strony wystawcy.

Odtworzyć w druku należy również wstępne formuły grzecznościowe, w których obok tytułów oficjalnych, czy zamiast nich występuje forma prywatnego zwrotu np. „Szanowny Panie Prezesie”, „Drogi Stanisławie”, lub „Miłostiwij gosudar Piotr Aleksandrowicz”.

5/ Niektóre początkowe i końcowe stereotypowe formuły prawne, opuszczanie których musi być omówione w przypisie tekstowym.

Nie mogą być natomiast opuszczone własne określenia dokumentu, dotyczące jego charakteru np. „Tajne”, „B.Pilne”, „Do rąk własnych” itp., winny one być odtworzone jako nieodłączna część dokumentu w prawym górnym rogu przed tekstem przekazu, a pod nagłówkiem wydawcy oddzielone zarówno od jednego jak i od drugiego większą interlinią. Określenia tego typu nie mogą być też włączone do nagłówka wydawcy.

W wydawnictwie źródłowym mogą być stosowane ujednolicenia w całym zbiorze, czy serii skrócenia pisma przy:

- a/ terminach technicznych w zakresie czasu, miar, wag pieniędzy w formach używanych ówczesznie jak b.m. /bieżącego miesiąca/, kg /kilogram/, f. /funt/, rs. /ruble srebrne/, kop. /kopiejki/ itp.
- b/ skrótach konwencjonalnych jak np. itd. etc. j.w., n.b., p.t.,
- c/ wyrazach służących dla oznaczenia rangi, dostojności lub tytułu jak: J.E /Jego Ekszelencja/, bar. /baron/, hr. /hrabia/, ks. /książe/, por. /porucznik/, mjr /major/ itp.,
- d/ często powtarzających się nazwach partii, instancji partyjnych, instytucji państwowych i społecznych, jak MK /Międzynarodówka Komunistyczna/, SDKPiL /Socjal–Demokracja Królestwa Polskiego i Litwy/, PPS /Polska Partia Socjalistyczna/, GKR /Generalny Komitet Robotniczy/, ŁKR /Łódzki Komitet Robotniczy/, RDR /Rada Delegatów Robotniczych/, KW /Komitet Wojewódzki/, MSW /Ministerstwo Spraw Wewnętrznych/, DP /Departament Policji/, RGO /Rada Główna Opiekuńcza/, OKW /Oberkommando der Wehrmacht/ itp.
- e/ stosowanych ogólnie skrótach terminów wojskowych, w wypadku źródeł dotyczących wojska lub działań wojennych jak ckm /ciężki karabin maszynowy/, m.p /miejsce postoju/, npl /nieprzyjaciel/ itp.

Wskazaniem jest, by wydawca uporządkował system skrótów podstawy źródłowej, przestrzegając form skrótów, charakterystycznych dla danego przekazu.

Tak np. w materiałach „Sprawy Robotniczej” często występują następujące nieregularne skróty: SDKP, Soc. dem. Kr. Pol., Soc. demokr. Kr. Pol., S. d. Królestw. Pol., P.P.S., Pol. part. Soc., Pol. part. socjalist. itp. Skróty te zostały przez wydawcę w wydawnictwie „SDKPiL. Materiały i dokumenty” uporządkowane i w zależności od kontekstu albo sprowadzone do konwencjonalnego skrótu SDKP czy PPS albo rozwinięte w pełną nazwę.

27 [brak nr 26!]

Wszystkie skróty literowe istniejące w źródle a nierozwiązane przez wydawcę i wszystkie skróty literowe wprowadzone do źródła i zastosowane w aparacie naukowym przez wydawcę winny być w porządku alfabetycznym zestawione w wykazie na początku wydawnictwa oddzielnie: a/ dla skrótów wprowadzonych i istniejących tekstu przekazu źródłowego,

b/ dla skrótów zastosowanych w aparacie naukowym — /nagłówki, legenda, przypisy, wstęp, skorowidz/.

28

Jeżeli skrócenie niekonwencjonalne występuje w źródle bardzo rzadko, nie należy go wówczas przenosić do wykazów skrótów, lecz rozwiązać w tekście w nawiasie prostokątnym.

Np. Mok[otowski] Kom[itet] Dz[ielnicy]

29

W testach obcojęzycznych przy konwencjonalnych skrótach mało znanych na gruncie polskim, należy je rozwiązywać w nawiasie prostokątnym, gdy występują w danym dokumencie po raz pierwszy

Np. beif[olgend], D[urchgangs]–Zug, Nachf[olger], 14 dr[agunskij] p[ółk], m[ozet] b[yt].

30

Przy wyrazach skróconych przez ściągnięcie, jak nr /numer/ należy podać w razie ich odmiany w innych przypadkach poza mianownikiem odpowiednią końcówkę, jak nru /numeru/.

31

Imiona własne, nazwiska, nazwy miejscowości podane w przekazie źródłowym tylko przez początkowe litery należy w niewątpliwych wypadkach uzupełnić, w tekście antykwą w nawiasie prostokątnym.

Np. J[ulian] B[altazar] M[archlewski].

Jeżeli wydawca ma jakąkolwiek w tym względzie wątpliwość, należy pozostawić tekst bez zmian a przypuszczalne rozwiązanie podać w przypisie tekstowym z omówieniem lub znakiem zapytania.

Por. np. SDKPiL. Materiały i dokumenty, j. w. nr 14.

32

Osoby, tytuły, nazwy miejscowości podane w przekazie źródłowym w formie pseudonimu, kryptonimu czy też szyfrem — należy podać bez zmian rozwiązując formy skrótowe, a bezpośrednio po tym, w wypadkach niewątpliwych rozwiązanie antykwą w nawiasie prostokątnym. Wyjaśnienie zaś pseudonimu, kryptonimu itp. winno być dokonane w przypisie rzeczowym lub wyjaśnione w skorowidzu.

Np. R.K[ruszyńska¹] a w przypisie 1 pseudonim Róży Luksemburg. W razie jakichkolwiek wątpliwości przypuszczalne rozwiązanie podaje się ze znakiem zapytania w przypisie tekstowym.

Np. SDKPiL. Materiały i dokumenty, j. w. nr 44.

33

W wypadku stale lub najczęściej używanego pseudonimu osoby występującej często w tekście wydawnictwa źródłowego, należy tekst pozostawić bez zmian, zaś rozwiązanie pseudonimów przenieść do skorowidza osobowego umieszczając je w normalnym porządku alfabetycznym z odesłaniem do właściwego nazwiska osoby.

Np. J. Karski, W. Kostrzewa, Jan Tyszka. W indeksie wówczas znajdziemy: Karski J. — zob. Marchlewski Julian, Kostrzewa — zob. Koszutska Maria itp.

34

W wypadku, gdyby rozwiązanie skróconego w tekście źródłowym przekazu nastroczało wydawcom trudności wynikające z możliwości wielorakiej interpretacji skrótu — należy w przypisie tekstowym zaznaczyć wszystkie możliwe rozwiązania z określeniem wersji najprawdopodobniejszej.

Np. Stefan ^awcz[oraj] w. z trans[portem] bib[uły] Cz[ęstochowy?].

a-a. Prawdopodobnie; wczoraj wyjechał z transportem bibuły do Częstochowy /?/; możliwe też: wczoraj wpadł z transportem bibuły dla Częstochowy [?]

Opuszczenia

35

Poza opuszczeniami formalnymi omówionymi w § 24, opuścić można w tekście przekazu źródłowego przeznaczonym do publikacji całe ustępy:

a/ powtarzające bez mających istotne znaczenie zmian treści innych przekazów źródłowych publikowanych w tym samym wydawnictwie lub w innych łatwo dostępnych wydawnictwach.

Np. W raporcie gubernatora lubelskiego do warszawskiego generała gubernatora fragment prawie dosłownie wzięty z opublikowanego raportu naczelnika powiatu zamojskiego do gubernatora lubelskiego. Walki mas chłopskich Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 j.w.

b/ w wydawnictwach źródłowych tematycznych większe fragmenty nie odnoszące się do tematu wydawnictwa.

Np. w wydawnictwie walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, j.w. w raporcie gubernatora piotrkowskiego M.W Aroimowicza z czerwca 1905 r. opuszczono większy fragment opisujący przebieg powstania czerwcowego w Łodzi.

c/ części przekazu źródłowego nie wnoszące nowych elementów poznawczych.

Np. w rękopisie Stefana Żbikowskiego „Zarys historii dywizji zachodniej” rozdziały wstępne omawiające w sposób ogólny dzieje I wojny światowej. „Z Pola Walki” 1958 nr 2/6/.

Opuszczenia powyższe należy zaznaczyć w przypisach tekstowych z wyraźnym omówieniem co zostało opuszczone.

Przykłady przypisów tekstowych omawiających opuszczenie w wypadku a/, b/, c/:

a Opuszczono fragment całkowicie opierający się na raporcie naczelnika powiatu zamojskiego F.S. Czernickiego do gubernatora lubelskiego z 16/29 EI 1905 — zob. dok. nr 237.

a Opuszczono fragment opisujący przebieg powstania czerwcowego w Łodzi.

a Opuszczono trzy pierwsze rozdziały omawiające przebieg ogólny I wojny światowej.

36

Opuszczenia wydawcy zaznacza się przez dwa myślniki — —

Opuszczenia występujące w tekście przekazu źródłowego zaznacza się pięcioma /normalnie trzy kropki zachowuje się dla oddania takichże znaków pisarskich, występujących w źródłach/.

Skrócenia w tytułaturze oznaczają się przez etc. drukowane kursywą.

N.p. Mikołaj II, car rosyjski, król polski etc.

Regesty. Ekstrakty

37

Wydawca może również stosować w większej ilości streszczenia /regesty/ przekazu źródłowego, o czym winien uprzedzić czytelnika w przedmowie oraz ekstrakty.

W wypadku streszczenia /regestowania/ tekstu przekazu źródłowego winno być ono podane kursywą i zawierać elementy nagłówka /może on być połączony/ z regestem — zob. np. Walki chłopów Król. Polskiego z rewolucji 1905–1907, j. w. i legendy jak przy publikacji pełnego tekstu.

Daty

38

Daty przekazu źródłowego podane w tekście nie wg. obecnie przyjętej rachuby czasu należy podać w formie zgodnej z brzmieniem przekazu, a obok antykwą w nawiasie prostokątnym cyframi dzień, miesiąc i w razie potrzeby rok wg. obecnie przyjętej rachuby czasu, przy czym miesiąc podaje się cyfrą rzymską a po cyfrach dziennej i miesięcznej nie daje się kropek.

Np. „9 [22] stycznia”; „Demonstracja w Warszawie sostojała 28 diekabria m.g. [10 I 1905]”.

Stosowanie podwójnych dat zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim j.w., Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich j.w.

Cyfry

39

Wszelkie cyfry /arabskie, rzymskie, wyrażone słowami czy też stosowane w sposób mieszany/ należy oddawać w druku cyframi arabskimi.

Wyjątek stanowią:

a/ numeracja panujących,

- b/ numeracja miesięcy,
- c/ numeracja rozdziałów dokumentów, które oddaje się cyframi rzymskimi.

Podkreślenia i wyróżnienia tekstu

40

Dokonane przez wystawcę merytoryczne wyróżnienia tekstu przekazu źródłowego zarówno w wypadku, gdy jest to rękopis, maszynopis czy druk /jak podkreślenia poszczególnych wyrazów czy części tekstu, spacja, tłusty druk, większa czcionka, kursywa itp./ winny być przez wydawcę oddane w druku. Wydawcę nie obowiązuje wierne odtworzenie i powtórzenie w druku rodzaju wyróżnienia czy podkreślenia tekstu przekazu źródłowego. Wskazany jest dokonane przez wystawcę wyróżnienie merytoryczne tekstu przekazu oddawać jedynie poprzez spacje lub druk półtłusty. W razie potrzeby należy w przypisie tekstowym omówić charakter wyróżnienia w istniejącym dokumencie, jeżeli przez wydawcę zostało ono oddane inaczej. Nie należy odtwarzać wyróżnień dokumentu, które mają jedynie charakter formalny, jak np. stosowane z reguły w źródłach policyjnych podkreślenie występujących w tekście nazwisk i miejscowości.

Niekonsekwentnie stosuje się wyróżnienia druków w wydawnictwie. Materiały Archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich j. w.; Występuje tam spacja, wytłuszczenia i odsyłacze tekstowe:

„a– a. Podkreślone w tekście”. Nie zaznacza się przy tym czy są to podkreślenia wystawcy, a wytłuszczenia w tekście dokumentu drukowane są tą samą czcionką, co nagłówki wydawcy.

41

Początek każdej nowej strony w tekstach dłuższych można w razie potrzeby zaznaczyć liczbą kolejną w nawiasach prostokątnych wyrzuconą na marginesie tekstu lub na interlinię.

42

Zmiana ręki i rodzaju pisma w oryginale przekazu winna być zaznaczona w razie potrzeby w przypisie tekstowym.

U w a g i o c h a r a k t e r z e d o k u m e n t u , r e g e s t y w ł a s n e d o k u m e n t u , p i e c z ę c i e

43

Jeżeli źródło /np. raport/ posiada własny regest stwierdzający, czego dokument dotyczy /np. „o raspostrzaniach antyprawitelskich proklamacji”, należy go z odpowiednio większą interlinią umieścić przed tekstem właściwym dokumentu a po uwagach dokumentu dotyczących jego charakteru jak „tajne”, „pilne”, „poufne” itp.

N 27

1905 luty 25 /marzec 9, Łęczyca. — Raport w. z. naczelnika powiatu łęczyckiego — naczelnika ziemskiej straży W.L. Nejmana, do gubernatora kaliskiego N.I Nowosilcowa o występującej na terenie powiatu agitacji za wprowadzeniem języka polskiego do urzędowania gminnego.

Uwagi w rodzaju „tajne”, „pilne”, „poufne” itp. winny być umieszczone w prawym górnym rogu w języku i brzmieniu oryginału między nagłówkiem wydawcy a tekstem dokumentu lub poprzedzającego go regestu własnego, jeśli taki występuje.

44

W wypadku istnienia w dokumencie pieczęci, należy to zaznaczyć w legendzie z wymienieniem charakteru i treści pieczęci.

Np. Oryginał, maszynopis. Pieczęć okrągła: Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Komitet Warszawski.

Treść pieczęci może być przez wydawcę opuszczona, jeżeli jest ona stereotypowa lub nie istotna /t.j. nie wnosi nowych elementów poza tymi, które zostały wyrażone w nagłówku/.

Np. jeśli w nagłówku stwierdzono: „Pismo Komitetu Łódzkiego SDKPiL do.....” i jest ono zaopatrzone pieczęcią” „Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Komitet Łódzki”, to w legendzie wystarczy napisać: „Oryginał, rękopis. Pieczęć okrągła”.

Uwagi adresata dokumentu i czytającego dokument.

Rezolucja

45

Wszelkie rezolucje, uwagi, dopiski, jak również znaki /np. pytajniki, wykrzykniki/ poczynione w tekście przez odbiorcę lub odbiorców, winny być zachowane przez wydawcę w tekście przygotowanym do druku, o ile mają rzeczowy charakter.

Rezolucja winna być umieszczona po tekście podstawowym źródła, a przed legendą z zaznaczeniem, czyją ręką została dokonana. Zarówno od tekstu podstawowego jak i od legendy rezolucja winna być oddzielona większą interlinią.

Nadpisy dokonane przez odbiorcę na marginesach, a dotyczące poszczególnych fragmentów dokumentu winny się znaleźć w przypisach tekstowych, zaś odsyłacze do miejsc tekstu, obok którego w podstawie wydania znajdują się te nadpisy.

Każdorazowo winna być zaznaczona zmiana ręki w wypadku nadpisów i rezolucji pochodzących od różnych wystawców.

Oddanie w druku uwag odbiorcy zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 r. j. w., Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 j. w.

Pominąć można bez omawiania uwagi typu czysto kancelaryjnego lub formalnego jak np. nr dziennika wpływu, „wpłynęło 1.VII”, „ad acta”, „trzeci referat” itp., jeżeli nie ma to istotnego znaczenia. Uwagi tego typu mają znaczenie np. w wypadku pisma czy depeszy o okazanie łaski skazańcowi, która wpłynęła po dacie czy godzinie wykonania wyroku; adnotacja o przekazaniu sprawy o charakterze gospodarczym do wydziału politycznego danej instytucji, co wskazuje na dodatkowe merytoryczne znaczenie sprawy itp.

46

W wypadku podkreśleń osoby czytającej dokument, jeżeli nie mają one istotnego znaczenia, nie należy ich odtwarzać w druku, ani w tekście, ani w przypisach tekstowych.

W wypadku jednak, gdy osoba czytająca wyraża swymi podkreśleniami tekstu i nakreśleniami na marginesach /często połączonymi z wykrzyknikami, znakami zapytania itp./ swój merytoryczny stosunek do tekstu, należy je oddać w druku w przypisach tekstowych.

Np. koniec raportu gubernatora kaliskiego N.I Nowosilcowa do p.o. warszawskiego generał-gubernatora I. G. Podgorodnikowa z 10/23 III 1905 r.

— — где полицией было задержано еще семь человек — главных агитаторов этого намествия
Губернатор И. Новосильцов

Rezolucja ręką I.G Podgorodnikowa:

не видно, что сделано для привлечения виновных к ответственности. 13 [26] III 1905

Просить губ[ернатора] о доставлении дополн[ительных] сведений согласно резолюции Его
Прев[осходитель[ства]

Oryginał maszynopis nr dz. 1416, AGAD. GGW 103733 k. 106–107.

Braki w tekście przekazu źródłowego

47

Wydawca winien miejsca zniszczone, nieczytelne, opustkę umyślną i nieumyślną, skrócenie nieprawidłowe albo budzące wątpliwość uzupełnić nie zmieniając kroju druku /a więc antykwa/ w nawiasach prostokątnych z odsyłaczem wewnątrz przypisu informującego o rodzaju braku, jeśli nie to skrót tekstu.

Np. Stefan wyjechał wcz[oraj^a] i we wtorek będzie u Was.

^a Koniec słowa wyrwany /zatarty, wypalony, zaplamiony itp./.

W wypadku rozwiązania skrócenia nieprawidłowego lub mało znanego czytelnikowi lub też opustki umyślnej lub nieumyślnej, gdy nie zachodzą żadne wątpliwości co do właściwego rozwiązania — rozwiązanie należy podać w nawiasie prostokątnym antykwa, lecz bez odsyłania do przypisu informującego o rodzaju braku.

Np. „Jest tu około 15% ofic[erów]”

„Jeżeli nie zapobiegnie się [temu] już w chwili obecnej skupione jednostki zostaną rozproszone ...”

Zob. Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, j. w.

Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich j. w.

Bez zaznaczenia i bez nawiasu poprawia się oczywiste braki formalne w literach i oczywiste i niewątpliwe opuszczenia poszczególnej litery.

48

Jeżeli wydawca nie ma całkowitej pewności co do uzupełnienia brakującego wyrazu, liter czy części wyrazu — winien przypuszczalne uzupełnienie braku czy rozwiązywanie skrótu podać w przypisie tekstowym ze znakiem zapytania.

Np. „Podobny fakt p^a parcelacji miał miejsce itd.”

^a C.d. wyrazu wyrwany: powstrzymania —?

Jeżeli wydawca nie może uzupełnić miejsca zniszczonego, nieczytelnego lub opustki umyślnej czy nieumyślnej — winien je zaznaczyć w nawiasach prostokątnych mniej więcej tylu kropkami, ilu liter brakuje z odesłaniem wewnątrz nawiasu do przypisu tekstowego wyjaśniającego rodzaj braku.

Np. Przedstawiciele ugrupowania p^a zebrałi się wczoraj...

^a C.d. wyrazu zatarty.

Natomiast brak całego wyrazu, większej ilości słów lub całych wierszy zaznacza się nawiasami prostokątnymi bez kropek z odsyłaczem wewnątrz nawiasu. W przypisie tekstowym podaje się rodzaj braku oraz w przybliżeniu liczbę, liter lub wierszy, jaka mogłaby się tam zmieścić.

Np. „Proletariat polski nie może dopuścić do tego, by /a/ Takie są jego założenia na dziś”.

^a Przerwa wielkości ok. 5 wierszy szpalty gazetowej powstała na skutek skreślenia przez cenzurę.

„Mieliśmy faktyczne rządy zakuli^a /sej/mowych i pozasejmowych

^a Jeden wiersz zatarty na zgięciu.

Zdanie niedokończone w przekazie źródłowym zaznacza się brakiem kropki oraz objaśnieniem w przypisie tekstowym.

Np. „Wzywamy cały ogół robotniczy z obydwóch okupacji, aby wziął udział w demonstracyjnym pogrzebie pod^a”

^a Koniec odezwy oderwany.

Skróty i opuszczenia w depe szach

49

Specjalnym rodzajem opuszczeń i skrótów są braki słów łącznikowych, spójników itp. w depe szach. Wydawca winien oczywiste uzupełnienia tekstu podać w nawiasach prostokątnych bez omówienia a w pozostałych wypadkach braków postępować jak wskazano w § 47 i 48.

Np. — „Il rágne á Sosnowiec et dans [leg] environne anarchis compléte.”

„В виду просьбы французского генерального консула [в] Варшаве прошу принять меры [по] охране жизни [и] имущества французских граждан, находящихся [в] копиях Челябинск”

Zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, j.w nry 358, 359.

B ł ę d y

50

Gdy tekst jest zniekształcony lub niezrozumiały przez zwykłą i oczywistą pomyłkę gramatyczną czy językową, należy je sprostować bez zaznaczenia tego w przypisie tekstowym. Błędy gramatyczne autora tekstu, o ile nie zniekształcają tekstu i nie czynią go niezrozumiałym, należy pozostawić bez omówienia.

W przypadku gdy błąd gramatyczny nie jest zwykłą omyłką /lapsus calami/ a zniekształca tekst i czyni go niezrozumiałym — należy w przypisie tekstowym upewnić czytelnika o istniejącym w przekazie błędzie i podać przypuszczalne zrozumiałe i odpowiednie brzmienie wyrazów oraz zdania.

Np. „Oto twierdzi ona, że my jesteśmy bandytami i monarchistami^a i każdy rabunek lub gwałt przypisuje nam, socjalistom”.

^a Prawdopodobnie winno być: anarchistami.

51

Błędy ortograficzne należy poprawiać bez omówienia podając jedynie w wyjątkowych wypadkach w przypisie tekstowym lekcję przekazu źródłowego lub omówić w przedmowie.

52

Wydawca winien pozostawić błędy ortograficzne przekazu, gdy chce pokazać, że autorem czy pisarzem jest np. cudzoziemiec słabo znający język przekazy, lub gdy chce wskazać na brak wykształcenia osoby pisarza. Błąd, którego wydawca nie poprawia, powinien być potwierdzony w przypisie tekstowym: „Tak w tekście” dla upewnienia czytelnika o zgodności tekstu wydanego z podstawą wydania.

L e k c j a w ą t p l i w a

53

Jeśli rozwiązanie skrótów, uzupełnienie braku lub poprawienie błędu nie da się ustalić w brzmieniu jednym i stanowczym, należy zachowując postawione wyżej zasady podać w tekście lekcję najbardziej prawdopodobną, a w przypisie tekstowym inne możliwe brzmienia: Dla zaznaczenia wątpliwości wydawca może użyć znaku zapytania kursywą w nawiasie prostokątnym /?/.

Silnie skrócone części wyrazów, których forma budzi wątpliwości, rozwiązuje się antykwą w nawiasach prostokątnych.

Zob. Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, j.w. Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich.

K o r e k t u r y t e k s t u

54

Wszelkie poprawki w podstawie wydania dokonane ręką samego wystawcy lub współczesnego redaktora lub korektora tekstu /jak skreślenia, podkreślenia, dopiski ponad wierszem, na marginesie lub na dołączonych kartkach, zmienione wyrazy, zmieniony szyk zdania czy dokumentu itp./ o ile należy, bezpośrednio do tekstu przekazu, winny być wciągnięte w tekst drukowany, zaś brzmienie poprawionego tekstu, gdy

różni się ono merytorycznie od tekstu pierwotnego należy podać w przypisie tekstowym, oraz wskazać czyją ręką /jeśli da się to ustalić/ dokonano korekty tekstu, zaś w przypadku zmiany ręki redaktora czy korektora zaznaczyć to w przypisie tekstowym.

Np. Autograf odezwy napisanej 25 X/7 XI 1917 przez Lenina i zatytułowanej „K. grażdanam Rossji” ma obok swego ostatecznego tytułu przekreślony przez autora tytuł „Ko wsiemu nasieleniju” co winno być zaznaczone w przypisach tekstowych. Por. W. I. Lenin: Dzieła t. 26 Warszawa 1953 s. 227.

55

W razie stwierdzenia zmian w tekście dokonanych przez cenzurę, gdy mają one merytoryczne znaczenie, wydawca winien je omówić w przypisie tekstowym.

56

Wszelkie dopiski na marginesie nad wierszem itp. pochodzące od wystawcy przekazu źródłowego, ale nie należące bezpośrednio do tekstu nie powinny być wciągnięte do podstawowego tekstu drukowanego, lecz podane w przypisach tekstowych w miejscach zaznaczających jakiego fragmentu tekstu uwaga ta dotyczy.

Np. Na marginesie niektórych części maszynopisów protokołu II Zjazdu KPRP napis odręczny redaktora: nie do druku, poufne. Zob. Z Pola Walki 1958 nr 3.

57

Poprawki w tekście oraz dopiski nie pochodzące od wystawcy lub współczesnego korektora bez względu na to, czy są współczesne czy późniejsze, o ile dają i wnoszą coś godnego uwzględnienia, winny być podane w przypisach tekstowych z zaznaczeniem w miarę możliwości, czasu ich powstania, ich pochodzenia oraz ich autorstwa, zaś tekst ma być zachowany w pierwotnym brzmieniu.

58

Jeżeli w tekście przekazu źródłowego znajdują się ustępy przyjęte dosłownie z ich źródeł — to wydawca winien w przypisie tekstowym wskazać granice tych ustępów i źródło zapożyczenia:

To samo dotyczy jawnych cytatów z tym, że wydawca winien je porównać /jeśli jest to tylko możliwe/ ze źródłem pierwotnym, z którego zaczerpnął cytat autor tekstu przekazu źródłowego i w razie występujących różnic omówić je w przypisach tekstowych.

II. REDAKCJA WYDAWNICTWA

59

Przygotowany pod względem tekstowym przekaz źródłowy powinien być z kolei poddany przez wydawcę redakcji wydawniczej, celem której jest zewnętrzne opracowanie przekazu, zawierające w sobie zaopatrzenie przekazu w nagłówek, przypisy rzeczowe, legendę /t.j. objaśnienie dotyczące publikowanego przekazu i literatury wydawniczej źródła/, wstęp — przedmowę, skorowidze itp.

Forma redakcji i miejsce zamieszczenia tych elementów zależą od rodzaju źródła.

Wydawca powinien przestrzegać jak najdalej posuniętej jednolitości i konsekwencji, ściśle stosując się do ustalonego dla danego wydawnictwa schematu. Zwarty, przejrzysty, konsekwentny a jednocześnie wyczerpujący aparat wydawniczy ułatwia korzystanie z wydawnictwa, daje pełną dokumentację niezbędną czytelnikowi dla korzystania z przekazu źródłowego, umożliwia kontrolowanie pracy wydawcy — redaktora, a nieraz przesądza o wartości naukowej wydawnictwa.

Rozdział III Nagłówki

U w a g i o g ó l n e

60

Każda jednostka wydawnicza otrzymuje nagłówek zawierający informacje o dacie i miejscu powstania przekazu, o rodzaju przekazu, o wystawcy i odbiorcy oraz zwięzłe ujęcie treści przekazu /regist/.

61

W wypadku występowania we wszystkich publikowanych przekazach danego wydawnictwa lub jego części wspólnych momentów można, a nieraz należy dążyć do redukowania zbędnych w takich wypadkach części nagłówka, omawiając uprzednio zastosowany system w przedmowie.

Tak np. w zbiorach korespondencji X do Y ograniczyć się można do daty, miejsca i rejestru. Opuszczenie rodzaju przekazu w nagłówku jest wskazane w wydawnictwach jednorodnych pod tym względem t.j. gdy wydawnictwo obejmuje bądź tylko listy, bądź tylko raporty itp.

62

Nagłówek powinien być sformułowany w sposób przejrzysty zarówno od strony treści jak i układu zewnętrznego. Należy unikać zbędnych słów, określań jak i znaków przystankowych, wydzielania poszczególnych elementów przez łamanie tekstów bądź różnorodnych grup.

Por. systemy stosowane z jednej strony np. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, j.w. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty, j.w. Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, j.w.

Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich, j.w., a z drugiej strony w: Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim, j.w. i źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim, j.w.

63

Kolejność elementów nagłówka ustala wydawca w zależności od układu i charakteru przekazu. Praktyka wydawnicza przy przekazach kancelaryjnych, korespondencji, drukach ulotnych wskazuje raczej na konieczność wysunięcia na pierwsze miejsce po numerze pozycji daty przekazu, co przy chronologicznym układzie wydawnictwa ułatwia korzystanie, miejsca powstania przekazu, jego rodzaj, wystawcę, odbiorcę, regist.

64

Wszystkie elementy nagłówka /oprócz numeru/ wydawca przyjmuje bezpośrednio z publikowanego przekazu po sprawdzeniu ich. W wypadku gdy wydawca nie mógł uzyskać z przekazu potrzebnych danych dla nagłówka, a uzyskał je z innych źródeł, to powinien podać je w nawiasie kwadratowym, ujawniając w przypisie podstawę. W wypadku, gdy bliższa analiza przekazu ujawnia błąd w elementach daty, miejsca, rodzaju przekazu itp. wydawca podaje w nagłówku w nawiasie kwadratowym ustalone przez siebie prawidłowe dane, zachowując w tekście dane podstawy, zaznaczając jednocześnie w przypisie błędy przekazu i podstawę, która posłużyła dla sprostowania błędnych elementów.

Np. Stały nadruk na raporcie gubernatora warszawskiego siedziby gubernatora /Warszawa/, podczas, gdy stwierdzono, że raport został spisany w Grodzisku, w czasie inspekcji. Antydatowanie. Zmiana na szczeblu adresata, wiadomość nie doszła jeszcze do odbiorcy /np. raport do p.o. warszawskiego generał–gubernatora I. G. Podgrodnikowa, gdy stanowisko warszawskiego generał–gubernatora objął już K. K. Maksimowicz/.

W wypadku, gdy wydawca ma wątpliwości co do ustalonych przez siebie momentów, powinien zaopatrzyć je znakiem zapytania.

Numer kolejny

65

Każda jednostka w wydawnictwie otrzymuje osobny numer, jaki jej przypada w kolejności układu wydawnictwa. Numer ten w cyfrze arabskiej powinien być umieszczony nad pozostałymi elementami nagłówka, na jego osi.

Data powstania przekazu

66

Data przekazu źródłowego w nagłówku powinna podać rok, miesiąc, dzień powstania przekazu, a w niektórych typach materiałów źródłowych godzinę oraz minutę /meldunki wojenne, niektóre korespondencje, zwłaszcza depesze, przy których należy dać godzinę nadania i przyjęcia itp./ Kolejność elementów daty ustala wydawca, w zależności od układu i charakteru materiału.

W wypadku, gdy wydawnictwo lub jego część obejmuje jeden rok, datę można ograniczyć tylko do miesiąca, dnia, ujawniając datę roczną na karcie tytułowej całości lub części po odpowiednim omówieniu we wstępie.

Datę roku i dnia podaje się cyframi, datę miesiąca słownie bez kropek między poszczególnymi elementami daty.

Np. 1925 marzec 26, ...

67

Datę przekazu pochodzenia kancelaryjnego stanowi moment zatwierdzenia go przez wystawcę. Wydawca powinien pamiętać o możliwej różnicy między datą kancelaryjną czy datą opublikowania a właściwą datą sporządzenia i zatwierdzenia przekazu. Należy wówczas datę właściwą umieścić w nagłówku, a kancelaryjną umieścić w przypisie.

Materiały prasowe otrzymują datę numeru pisma, w którym zostały ogłoszone, chyba, że poszczególne korespondencje, telegramy itp. do pisma posiadają własną datę. W materiałach niedatowanych, analiza których wskazywałaby na powstanie wcześniejsze, można, a nieraz należy użyć terminu *quo–ad quem* /nie wcześniej — nie później/ przyjmując jako termin *ad quem* w wypadku, gdy się nie da ustalić inaczej datę czasopisma. Stosowany system datowania należy omówić w przypisie ujawniając podstawę podanej w nagłówku daty.

Np. 1905 styczeń 20. — korespondencja z Siedlec do Kuriera Warszawskiego ... /data pisma 20 stycznia/

1905 sierpień. — Artykuł wstępny Czerwonego Sztandaru... /data pisma sierpień 1905/1907 luty 27, Lublin. — List. X, Y do Kuriera Warszawskiego /data pisma 1 marzec/

1905 marzec 14, Piotrków. — Depesze do Gazety... /data gazety 15 marzec/

1917 czerwiec nie wcześniej 12, nie później 16... /data dziennika 16 czerwiec/

1939 nie wcześniej lipiec 22, nie później sierpień 3, — List do redakcji ... /data pisma 5 sierpień/.

68

Przy rękopisach autorskich w nagłówku umieszcza się datę zakończenia pracy przez autora a w przypisach tekstowych inne daty związane z rękopisem jak początek pracy, ewentualne przerwy dłuższe itp.

W razie gdy przekazy kancelaryjne były wytwarzane bieżąco w ciągu dłuższego niż dzień okresu czasu /np. dzienniki podróży, protokoły parodniowych zebrań, dziennik służby itp./, a co uwidocznione jest w tekście przekazu, w nagłówku należy podać daty rozpoczęcia i zakończenia sporządzenia przekazów.

Np. 1905 wrzesień 9–12, — Notatki z podróży służbowej gubernatora....

1927 czerwiec 1–4. — Stenogram zjazdu....

69

Dokumenty niedatowane, o ile nie dadzą się chronologicznie określić, należy umieszczać pod ostatnim rokiem życia lub urzędu wystawcy. Dokumenty chronologicznie określone w obrębie terminu a quo — ad quem umieszcza się pod terminem ad quem

Np. dokument datowany przez wydawcę: „1914 sierpień nie wcześniej 4 nie później 31”, umieszcza się pod datą 31 sierpnia.

Dokumenty posiadające tylko datę roczną, lub roczną i miesięczną umieszcza się po wszystkich dokumentach danego roku lub w drugim wypadku po wszystkich dokumentach z datą miesięczną w danym roku.

70

Braki w datowaniu należy albo ustalić ściśle, albo w przybliżeniu ze znakiem zapytania, albo w granicach terminów a quo — ad quem i umieścić w nawiasie prostokątnym. Braki w datowaniu i błędne datowanie w przekazie źródłowym należy zaznaczyć w objaśnieniach ujawniając podstawę uzupełnienia czy poprawki.

Wydaje się niesłusznym używanie terminu „około”. Jest to określenie nie sprecyzowane i obejmować może okres zarówno wstecz jak i naprzód, choć w niektórych wypadkach na podstawie tekstu ustalić można jedną z dwóch dat /początkową lub końcową/. Tak np. zob. Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim, j.w. 132, 133, 150, 164 i in. zwłaszcza, że w pierwszym wypadku stwierdzić można, że przekaz nie był sporządzony wcześniej niż w dniu ujętym w nagłówku terminem „około”. Tak samo używanie znaku [...] jest właściwie zbędne, gdyż nic bliżej nie mówi. Zob. tamże nr 80, 110, 120. Ten sam sposób stosuje się w: Źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim, jw. Niesłusznie również wydawca pierwszego wspomnianego wydawnictwa stosuje ten znak w wypadku, gdy można ustalić datę przekazu podaną w tymże przekazie, zob. nr 252. Wydaje się, że lepiej byłoby w tych wypadkach zamiast kropek w nawiasie poprzestać na dacie miesięcznej lub rocznej umieszczając dokument na końcu danego miesiąca lub roku.

Wywołać może również nieporozumienie zastosowany sposób datowania w wydawnictwie Źródła do dziejów rewolucji w 1905–1907 w okręgu łódzkim, jw. w nr 168, 189, 410 i in. przy datowaniu odezwy systemem: 1905 styczeń 23–26. Wydawca chciał zapewne ustalić terminy a quo — ad quem, natomiast czytelnik ma prawo sądzić z tak sformułowanego nagłówka, że tekst odezwy rozpoczęto pisać 23 a skończono 26 I. Czytelnik też nie wie, co mają oznaczać daty odezwy w nagłówku w nr 288: 1905 styczeń [29–31] — choć sama odezwa datowana jest w tekście 28 I 1905. Jeśli autor kwestionuje datę odezwy, to powinien uczynić to w przypisie ujawniając podstawę swoich zastrzeżeń.

71

Daty przekazu źródłowego podaje się według dzisiejszej rachuby czasu. Jeżeli w przekazie zachodzi podwójne datowanie, obie daty przedziela się w nagłówku skośną kreską. W wypadku gdy przekaz datowany jest w jednolitym stylu, ale nie według dzisiejszej rachuby czasu, w nagłówku zastosować należy podwójne datowanie, gdy wymaga tego układ i przejrzystość wydawnictwa.

Tak np. 1905 marzec 16/29.

1910 grudzień 30/1911 styczeń 12.

System też stosuje się w wydawnictwach: Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, j.w. — Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich. Nie wydaje się natomiast słusznym wprowadzenie do nagłówka dat wyłącznie według kalendarza gregoriańskiego, gdy cały dokument lub większość publikowanych w dawnym zbiorze dokumentów datowane są według kalendarza juliańskiego i daty wg tego kalendarza występują w tekście.

Miejsce wystawienia przekazu

72

Po dacie umieszcza się miejsce wstawienia przekazu źródłowego. Nazwa miejscowości otrzymuje właściwe brzmienie używane w języku wydawnictwa. Miejscowości w obcych językach otrzymują formę spolonizowaną, lub nazwę polską, o ile taka istnieje, jest ogólnie przyjęta, i używana.

Paris — Paryż, Praha — Praga, Tartu — Dorpat, Breslau — Wrocław.

Nazwy podaje się w ich brzmieniu historycznym, co nie wyklucza ich modernizacji fonetycznej.

Petersburg — Piotrogród — Leningrad

Noworadomsk — Radomsko

W przypadku gdy dana miejscowość posiadała dwie nazwy współcześnie używane /np. jedna urzędowo i w prasie a druga tradycyjnie w brzmieniu potocznym i również w prasie/ w nagłówku należy podać obydwie.

Puławy — Nowa Aleksandria.

Nazwę należy podać w formie ułatwiającej czytelnikowi jej zlokalizowanie geograficzne. Nazwy nieznanymi miejscowości, osad, wsi należy określać również jednostką administracyjną.

Np. Jedelnia powiat kozienicki.

73

Pominać należy w nagłówku nazwę miejscowości w wypadku materiałów z prasy periodycznej, lub druków zwartych, gdy miejscowość tą ustalono jedynie na podstawie miejsca wydania pisma czy druku zwartego, gdyż powtarza ona element danych bibliograficznych o tym piśmie, czy druku zawartym. W wypadku materiałów z prasy periodycznej nie należy pominać nazwy miejscowości, gdy artykuł, korespondencja, lub depesza prasowa zaznacza, w jakiej miejscowości została napisana.

Np. „Zamość 15 III. W tutejszym powiecie również zaczęły się szerzyć strajki rolne”... — w takim wypadku Zamość znajdzie się w nagłówku.

74

Gdy w przekazie miejsce nie jest podane, a wydawca nie jest w stanie je ustalić, w nagłówku kładzie się litery b.m.

Rodzaj przekazu

75

Gdy termin określający rodzaj przekazu źródłowego /np. raport, memoriał, podanie, meldunek, informacja itp./ występuje w danym przekazie i odpowiada jego treści, to powinien służyć on za podstawę do określenia w nagłówku. Gdy natomiast termin ten nie odpowiada rzeczywistemu rodzajowi przekazu, bądź przekaz nie zawiera określenia swego rodzaju /np. listy/, to wydawca powinien sam określić charakter przekazu zgodnie z ogólną zasadą naukowej kwalifikacji źródeł.

76

W wydawnictwie jednorodnym pod względem rodzaju przekazów publicznych stałe określenie rodzaju źródła jest zbędne.

Np. listy Marksa do Engelsa. Raporty określonego urzędu lub osoby.

77

W przekazach typu urzędowego, kancelaryjnego termin określający rodzaj przekazu powinien być ściśle sprecyzowany zgodnie z używaną ówczesnie terminologią kancelaryjną i z pełnym zachowaniem jej specyfiki.

Np. nie należy więc mieszać: raport, meldunek, sprawozdanie, informacja, rozkaz, okólnik itp. zapiska, dokładna zapiska, służebna zapiska; sprawka, doniesienie, przedstawienie, wsiepoddaniejszy otozot; Wyszczajszeje powielenije, Wyszczajszyj reskrypt itp.

78

Gdy wystawca publikuje przekład przekazu źródłowego, należy zaznaczyć to przed terminem określającym rodzaj przekazu.

Tak np. Przekład uchwały gminnej.... Stosuje to wydawnictwo: Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 j.w. Niesłusznie natomiast pominięto formułę „Przekład” w wydawnictwie Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim j.w. przy paru dokumentach przekłady, których zapożyczono z pracy A. Próchnika. Ograniczenie się tylko do notatki potraktowanej marginesowo w legendzie przy pierwszym z nich nie jest wystarczające, zwłaszcza, że nie są one zgrupowane a przeplatane są innymi przekazami. Zob. nr 293, 294, 297, 300.

79

Jeżeli wydawca publikuje przekaz źródłowy, który przeznaczony przez wystawcę do druku, a który nie został opublikowany, w nagłówku należy zaznaczyć to przed terminem określającym rodzaj przekazu, omawiając w przypisie przyczynę tego faktu.

Np. Projekt odezwy CKW...

80

Gdy rodzaj przekazu źródłowego, urzędowego, kancelaryjnego charakteru nie jest zaznaczany przez wystawcę, a analiza tekstu lub inne źródła nie dają na to dostarczających dowodów można w nagłówku dać przypuszczalne określenie w kwadratowym nawiasie ze znakiem zapytania. W wypadku gdy mamy do czynienia z zwykłą korespondencją urzędową, wydawca może ograniczyć się do wskazania wystawcy w mianowniku.

Np. 1905 lipiec 30/sierpień 12, Piotrków. — Gubernator piotrkowski M.W Aroimowicz do warszawskiego generała — gubernatora . . . System taki zastosowano w: Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, j. w. i Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 j.w.

W y s t a w c a i o d b i o r c a p r z e k a z u

81

Po terminie określającym rodzaj źródła wydawca określa wystawcę i odbiorcę danego przekazu. Nazwisko wystawcy zazwyczaj należy poprzedzić imieniem podanym w całości lub tylko w pierwszej literze, zachowując przy tym — odpowiednio modernizując — używany przez wystawcę sposób podpisu a w tekstach obcych przyjęty system w danym kraju czy języku.

Np. Generalny konsul francuski J.B. d Angladedo....

Warszawski generał gubernator G.A. Skałon do....

W wypadku przekazu z kancelarii urzędowych, instytucji społecznych, politycznych i innych należy podać w skróconej formie funkcję /stanowisko/ wystawcy i odbiorcy, pomijając jednakże jego stopień służbowy i ewentualnie tytuły.

Tak np. niesłuszne jest sformułowanie nie dające ani określenia stanowiska wystawcy bądź odbiorcy, bądź niekonkretyzujące bliżej odbiorcę w wydawnictwie „Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich”, jw.: Depesza barona v. Ugrona do M.S.Z....; List barona E. Hoenninga do barona Andriana... — Z listu Macieja Staszewskiego do Stanisława Kotu... — Zob. nr 4, 6, 39 i in.

W wypadku gdy wystawcą lub odbiorcą jest instytucja, nazwy jej podać można w skróconej formie, gdy wystarczająco ona informuje czytelnika, a zwłaszcza w wydawnictwie typu jednorodnego. Pełną nazwę należy podać wówczas we wstępie.

Departament Policji — zamiast Departament Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Nie można natomiast podawać w nagłówku jako wystawcę instytucji gdy wystawca jest podpisany pod przekazem jej funkcjonariusza.

Niesłusznie tak postępuje się w wydawnictwie Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–ra-
dzieckich, jw. nry 174, 175, 176 i in.

82

W przekazach prasowych w wypadku depeszy, korespondencji, listu do danego pisma itp., jako wystawcę podaje się autora danego przekazu, jako odbiorcę — tytuł czasopisma. Depesze agencji telegraficznych nie adresowane specjalnie do danego pisma podaje się bez odbiorcy.

Korespondencja xy do Kuriera Warszawskiego..... Depesza własna do Gazety Codziennej.... Ale: Depesza Polskiej Agencji Telegraficznej o wypadkach w Paryżu... Sposób ten stosuje: Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i Dokumenty, jw.

83

Przy artykułach i wiadomościach prasowych redakcyjnych lub autorstwo, których nie jest podane i nie da się ustalić, jako wystawcę podajemy tytuł czasopisma.

Artykuł wstępny Głosu w sprawie...

Wiadomość Czerwonego Sztandaru o strajku robotników rolnych w powiecie hrubieszowskim.

System ten stosuje: Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i Dokumenty, jw.; Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim, jw.

84

W wypadku odezw i innych druków ulotnych jako wystawcę podaje się instytucję lub osoby podpisane pod odezwą. W wypadku pierwszym gdy znane jest nazwisko autora odezw, należy je podać w przypisie ujawniając podstawę informacji. Gdy odezwa precyzuje odbiorcę lub na podstawie analizy tekstu można odbiorcę ustalić, należy podać to w nagłówku. Odbiorcę należy pominąć w nagłówku gdy występuje on w formie ogólnikowej, a sam przekaz bliżej go nie precyzuje /np. "Obywatele."; "Towarzysze."; itp./

85

Gdy przekaz źródłowy wystawiony jest przez parę lub więcej osób lub instytucji to w nagłówku należy omówić je ogólnie.

Depesze obszarników powiatu chełmskiego do...

Depesze towarzystw bankowych łódzkich do...

Zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907, jw. nry 99,478,459; Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim, jw. nr 202 i in.

86

Gdy przekaz źródłowy adresowany jest do paru odbiorców w nagłówku należy podać odbiorcę podstawowego, najważniejszego /lub 2 odbiorców/ a pozostałych wymienić w przypisie.

Depesza fabrykantów Zagłębia Dąbrowskiego do przewodniczącego Rady Ministrów S.J. Witte i warszawskiego generał–gubernatora G.A Skałona.....

Sposób taki stosuje się w: Źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim jw. nr–y 239, 561 in.

W wypadku gdy dysponujemy przekazem źródłowym o charakterze okólnym, to niezależnie od tego, że egzemplarz stanowiący podstawę wydania posiada konkretnego adresata, w nagłówku dajemy właściwych odbiorców w formie ogólnej. W przypisie natomiast należy podać adresata przekazu, na którym oparł się wydawca.

Zob. np. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, jw. nr–y 233, 279 i in. Zob. też Źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim, jw. nr–y 519, 520, 521, 525 i in.; wydawca niesłusznie natomiast nie zastosował tego systemu w nr–ach 523, 560 i in. podając jako adresata tylko gubernatora, piotrkowskiego, choć jak wynika z treści i legendy /oryginał modyfikowany/, są to okólniki do wszystkich gubernatorów w Królestwie Polskim. Należałoby tu więc użyć w nagłówku określenia ogólnego, podając w przypisie, że oparto się na egzemplarzu przesłanym do gubernatora piotrkowskiego, bądź do obecnego nagłówka dodać przypis, że jest to przekaz o charakterze okólnika.

87

Gdy przekaz źródłowy o charakterze urzędowym podpisany jest przez zwierzchnika danej instytucji wystawiającej przekaz i kierownika podległej mu instytucji w nagłówku należy zaznaczyć oba nazwiska. Nazwisko drugie opuszczamy wówczas gdy ma ono charakter uwierzytelnienia lub itp.

NP. Okólnik prezesa Rady Ministrów i ministra spraw wewnętrznych do...; przykłady kiedy należało opuścić w nagłówku drugi podpis zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim jw., nr–y 52, 98 i in.

88

W wypadkach szczególnej wagi w przekazach rządów, instytucji społecznych itp., gdy wydawca może ustalić, że autorem przekazu nie jest osoba pod nim podpisana, nazwisko właściwego autora należy podać w przypisie. Podobnie należy dążyć do ustalenia nazwiska autora w przekazach podpisanych tytułem instytucji, partii itp. Ustalenie nazwiska wystawcy w tych wypadkach zwiększa wagę naukową przekazu a nieraz decyduje o niej.

Anonimowość ujęć uderza w wydawnictwie: Materiały do historii stosunków polsko–radzieckich, jw., nr–y 12, 13 i inne.

Najmniejszą wagę należy przywiązać do ścisłego ustalenia odbiorcy również w przekazach o charakterze ogólnym /biuletyny wewnętrzne, sprawozdania niepublikowane itp./, w wypadku gdy przekazy tego rodzaju przeznaczone były dla pewnej ilości osób, należy w przypisie omówić krąg odbiorców.

Zob. np. przedmowa H. Markowej do sprawozdania agenturalnego z XXIII Kongresu PPS. Z Pola Walki 1958, nr 1. Budzi natomiast zastrzeżenie pominięcie określenia odbiorcy w: Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich, jw. nr–y 151, 163, 165, 166, 178 i in.

R e g e s t n a g ł ó w k a

89

Regest powinien być zwięzły jasny i zawierać streszczenie treści przekazu, uwzględniając najważniejsze jego momenty. W przekazach o charakterze ogólnym czy zbiorczym można opuścić omówienie treści przekazu zaznaczając jednak ogólnie jakich wydarzeń dotyczy, w jakim czasie i na jakim terenie:

Np. Raport... o wydarzeniach rewolucyjnych w gubernii warszawskiej i piotrkowskiej w okresie listopad–grudzień 1905 r.

Raport... o strajkach rolnych w guberni lubelskiej w kwietniu 1905.

Nie słuszny jest system zastosowany przy szeregu pozycji w wydawnictwie: Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich, jw., nie dający najmniejszego omówienia treści przekazu lub dający je zbyt ogólnikowo, zob. nr–y 142, 151, 178. Zob. też Źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim, jw. nr–y 567, 568.

90

Regest może być redagowany w zdaniu, w zdaniach lub składać się tylko z haseł. Dopuszczalna jest także mieszana redakcja regestu. Przy tekstach w języku obcym wskazane są regesty obszerniejsze.

Praktyka wydawnicza wypowiedziała się raczej za regestem jednozdaniowym: zob.: Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, jw.; Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty jw.; Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim, jw.

Regesty jedno- i parozdaniowe zastosowano w: Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907. Przykład regestu hasłowego: 1923 maj 12, Warszawa.

Raport Komisarza rządu x do ministra spraw wewnętrznych y o sytuacji politycznej w mieście. Działalność KPRP. Procesy polaryzacyjne w Bundzie. Strajki ekonomiczne. Aresztowania...

91

Regest może opierać się na oryginalnym tytule przekazu lub jego części, podanych w cudzysłowie, o ile w sposób wystarczający informują o treści przekazu; można też wykorzystać fragment tekstu przekazu.

Np. Okólnik p.o. warszawskiego generał-gubernatora I.G. Podgrodnikowa do gubernatorów „o środkach przeciwdziałania zaburzeniom rozpoczynającym się wśród chłopów”. Zob. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, jw. nr 85, zob. też nr-y 90, 261, 410, zob. też Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, jw., nr 61 i inne.

92

W wydawnictwie typu mieszanego wydawca może dla grupy przekazów dotyczącej jednej sprawy i ściśle ze sobą związanych tematycznie bądź dla wymiany korespondencji tych samych osób itp. zastosować nagłówek zbiorczy. Numeracja jego powinna obejmować krańcowe numery nagłówek poszczególnych przekazów danej grupy objętych wspólnym nagłówkiem, data zaś oraz regest nagłówka zbiorczego powinien ujmować daty i treść przekazów danej grupy. Omawianie rodzaju przekazu w danym wypadku, o ile są to przekazy różnorodnego typu, w nagłówku zbiorczym może być opuszczone.

Nr-y 110–120

1907 styczeń 11– luty 27. Strajk robotników zakładów metalurgicznych w: w dniach...

System zbiorczy nagłówek stosuje się w wydawnictwach: Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim jw.; Źródła do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim, jw.

Przekazy źródłowe objęte wspólnym nagłówkiem zachowują prócz tego pełne nagłówki według wspomnianych wyżej zasad.

93

Gdy wydawca publikuje tylko fragment przekazu w nagłówku należy użyć termin „Z...” bądź też bliżej sprecyzować skróconą formę publikacji terminem: Wyciąg z... wypis z...

Podtytuły w tekście

94

W obszernych źródłach narracyjnych, obejmujących dłuższe rozdziały lub lata wydawca powinien tekst podzielić na mniejsze części, tworząc tytuły ewentualnie daty dla tych części. Tytuły te mogą być odpowiednio w tekście wyróżnione i winny być drukowane kursywą. Muszą one zwięźle podawać najistotniejsze rzeczy danego fragmentu, najlepiej w formie haseł. Wszystkie tytuły pomocnicze powinny wejść do spisu treści wydawnictwa.

Reedycja czasopisma

95

W wypadku zwartej reedycji czasopisma wydawca winien zmierzać do wiernego odtworzenia kolejności i układu tekstu oryginalnego. Wydawca nie powinien wprowadzać ani nagłówka własnego ani legendy do poszczególnych artykułów zachowując natomiast każdorazowo pełne tytuły i podtytuły zarówno

artykułów jak i działów, w których są umieszczone. Przygotowanie tekstu w druku, jak również uwagi tekstowe i rzeczowe winny być dokonane wg ogólnych zasad wyłożonych w niniejszej instrukcji w zastosowaniu do innych przekazów.

Przy reedycji czasopisma wydawca może przy wszystkich numerach poza pierwszym, opuścić pełny nagłówek czasopisma, o ile nie uległ on zmianom. Wystarczy przed początkiem tekstu każdego następnego numeru podać jego datę i numer. To samo dotyczy wszelakich innych stale powtarzających się adnotacji wydawniczych oryginału dotyczących składu i adresu redakcji, drukarni, administracji, wydawcy, warunków prenumeraty itp. o ile nie ulegają one zmianie. Wydawca może również opuścić własny spis treści czasopisma dając wyczerpujący spis treści na końcu. Wszystkie te opuszczenia wydawca powinien omówić w przedmowie. Wydawca powinien dążyć do ustalenia autora danego artykułu, do rozwiązania zastosowanych w oryginale pseudonimów i kryptonimów autorskich podając ich rozwiązanie bądź w nawiasie kwadratowym, bądź w przypisie. Wskazaniem jest przy większej objętości czasopisma zaznaczyć jego strony w oryginale.

Rozdział IV

Aparat kontrolno–informacyjny wydawnictwa /legenda/

Rola i miejsce legendy

96

Tekst każdego przekazu źródłowego winien być zaopatrzony objaśnieniami wydawcy tyczącymi się przekazu, na podstawie którego drukuje się źródło, literatury wydawniczej poprzedzającej nowe wydawnictwo, w wydawnictwach źródeł narracyjnych i im pokrewnych, przy reedycjach zwartych czasopism itp. objaśnienia te należy zamieszczać w przedmowie na początku wydawnictwa. W zbiorach akt i listów ogólne o zawartości zbadanych archiwów i bibliotek, o zespołach, w których zaczerpnięto większość materiałów należy podać w przedmowie wydawnictwa. Objaśnienia dotyczące poszczególnych przekazów źródłowych umieszcza się bezpośrednio przy tekście publikowanego przekazu. W uwagach tych wskazana jest jak największa zwięzłość i przejrzystość, który to cel można osiągnąć przez schematyczny podział tekstu.

Legenda może być umieszczona albo przed tekstem przekazu po nagłówku, albo pod tekstem. W żadnym wypadku nie może być włączona do przypisów, a w niektórych wypadkach, jak wspomniano wyżej, może być przeniesiona do wstępu. Przy publikacji źródeł średniowiecznych i nowoczesnych przyjęty został zwyczaj umieszczania legendy przed tekstem, natomiast przy publikacji źródeł do historii najnowszej przyjętą się zwyczaj umieszczania legendy po tekście. Przemawiają za tym względy logiczne: legenda będąc momentem kontrolnym, informując o zewnętrznych cechach przekazu i miejscu jego przechowywania, o uprzednich wydaniach itp. jest uzupełnieniem do źródła i interesuje badacza w zasadzie po zapoznaniu się z samym tekstem, legenda, umieszczona przed tekstem, zwłaszcza kiedy jest obszerniejsza, odcina nagłówek od tekstu.

Określenie charakteru przekazu

97

Legenda powinna w pierwszym rzędzie dać określenie charakteru zewnętrznego przekazu źródłowego. Wydawca powinien ustalić, czy publikowany tekst jest oryginałem, minutą, kopią itp. W wypadku, gdy dana pozycja składa się z paru członów /np. pismo przewodnie i załączniki/ należy w legendzie ustalić charakter każdego członka. Np. pismo przewodnie — oryginał, załącznik — przebitka.

Jeżeli wydawca oparł wydanie tekstu na paru lub więcej kopiach należy w legendzie je zostawić i omówić, dając wyjaśnienie o wartości każdej kopii.

W wypadku przekazu źródłowego z czasopisma opuszcza się określenie charakteru zewnętrznego przekazu, podając tylko nazwę, datę i numer a w razie potrzeby stronę pism.

98

Gdy wystawca publikuje przekład przekazu źródłowego lub jego projekt powinien w legendzie zaznaczyć czy oparł się na oryginale przekładu, jego kopii itp.

Technika pisarska przekazu

99

Wydawca powinien dalej określić technikę wydania tekstu t.j. podać czy przekaz źródłowy jest rękopisem, maszynopisem, drukiem, odbitką hektografową itp.

100

W wypadku gdy dana pozycja wydawnicza składa się np. z oryginału /pismo przewodnie/ i kopii /załączniki/ w legendzie wydawca powinien to zaznaczyć.

Np. Pismo przewodnie i załącznik 1 — oryginał, maszynopisy; załączniki 2–4 — kopie, rękopisy.

101

Przy wydawaniu rękopisów autorskich należy podać ilość kart podstawy.

Format

102

W poszczególnych wypadkach należy uzewnętrznić format /rozmiary/ przekazu w milimetrach. Jako zasadę należy przyjąć to dla rękopisów autorskich oraz odzew. W razie nierównego formatu rozmiary podaje się w najszerszym miejscu z zaznaczeniem tej okoliczności. Cyfry szerokości i wysokości oddziela się znakiem mnożenia /x/.

Np. 135 mm x 180 mm

103

Opis stanu zachowania przekazu należy podać w wypadku uszkodzenia tekstu. Od wagi tekstu zależy stopień dokładności opisu.

Np. Dokładnie należy zaznaczyć wydarcia, dziury itp. w pismach np. wybitnych działaczy, pisarzy, ważne uchwały i decyzje itp. Opuszcza się to całkowicie przy prasie.

Pieczęć

104

Wydawca powinien w legendzie dać opis pieczęci, o ile nie została ona przedrukowana w tekście. Dokładny opis tekstu pieczęci i wizerunku należy podać w wypadkach gdy odgrywa ona nie tylko rolę uwierzytelniającą.

Numer dziennika kanc.

105

Przy przekazach kancelaryjnych należy podać w legendzie numer dziennika podawczego danego pisma, co konieczne jest dla celów rozpoznawczych i dla zidentyfikowania pisma. Opuszczenie numeru dziennika zrywa ciągłość pism w określonej sprawie i zaciera znak, świadczący o przynależności pisma

do całości akt sprawy. Ma to jeszcze szczególnie praktyczną wagę w wypadku odsyłaczy na dany numer w innych przekazach źródłowych. Praktyka kancelaryjna wskazuje, że data nie zawsze jest wystarczającym momentem dla zidentyfikowania w tym wypadku pisma zwłaszcza, gdy dany wystawca w ciągu jednego dnia wysłać może do tego samego odbiorcy parę pism.

System ten zastosowano w wydawnictwie: *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907*.

Dane bibliograficzne

106

Gdy podstawą publikacji było wydawnictwo drukowane, w legendzie należy podać pełne dane bibliograficzne tego wydawnictwa oraz strony, na których znajduje się publikowany tekst. O ile było parę wydań podać należy tekst zasadniczy, t.j. ten który opierał się bezpośrednio na rękopisie i który daje największą gwarancję dokładności w przedruku. Wiadomości o pozostałych wydawnictwach można opuścić, chyba że posiadają one specjalną wagę z różnych względów /stopień rozpowszechnienia, warunki w których powstały itp./ bądź w których tekst zaopatrzony jest w aparat naukowy, w komentarze, ciekawe przypisy rzeczowe itp.

Miejsce przechowywania dokumentu

107

Legenda powinna podać miejsce przechowywania oraz dokładną pełną sygnaturę podstawy wydania. Gdy publikuje się materiał archiwalny należy podać archiwum, zespół, numer, sprawy itp. kartę.

Przy określeniu zbiorów i zespołów można używać skrótów literowych podając ich rozwiązanie we wstępie po przedmowie.

Np. AMSZ, KNP, Dz. II, t. 39, k. 87.

108

Gdy podstawą publikacji jest czasopismo, w legendzie należy podać pełny jego tytuł, datę /dzień, miesiąc, rok/, numer oraz w razie potrzeby, stronę.

Gdy podstawą wydania jest czasopismo, broszura itp. drukowana w większych ilościach opuszcza się miejsce przechowywania, chyba, że druk ten jest unikatem, bądź zachowany w pewnej ilości egzemplarzy jest trudno dostępny bądź też wydawca uważa, że ujawnienie miejsca przechowywania może być pożyteczne dla czytelnika /np. ujawnienie kolekcji itp./

109

W przekazach, których poszczególne elementy legendy mają jednorodny charakter, wydawca powinien ograniczyć się tylko do omówienia ich we wstępie, rezygnując ze stałego przytaczania ich po każdym przekazie.

Tak np. w wypadku, gdy wszystkie przekazy opublikowane w wydawnictwie pochodzą bądź z jednego archiwum, bądź z jednego zespołu bądź z jednej jednostki archiwalnej /wolumin/, bądź też gdy stanowią przedruk jednego wydawnictwa. Zob. *Z Pola Walki 1958*, Nr 3 *Strajk żyrdowski 1883 r.* Oprac. zespół pod kierunkiem Z. Kormanowej.

Rezygnując z powtarzania zbędnych elementów wydawca w żadnym wypadku nie może uciec się do zbiorczej legendy dla paru lub grupy przekazów źródłowych.

110

Legenda powinna podawać dokładnie stronnice z danego woluminu lub wydawnictwa, które obejmują publikowany przekaz.

Literatura wydawnicza źródła

111

W legendzie bądź przypisie tekstowym należy podać literaturę wydawniczą każdego przekazu. Powinna ona wyczerpać w miarę możliwości wszystkie poprzednie wydawnictwa, zarówno te które podały pełny tekst, jak i te które wydrukowały go z oryginału, w ekscerpcie, w najistotniejszej części w formie regestu lub w przekładzie. O ile tekst był publikowany uprzednio w formie zniekształconej, świadomie sfalszowany, wydawca powinien i to wydawnictwo podać wraz z odpowiednim zastrzeżeniem. Wydawca może natomiast zupełnie pominąć przedruki w wydawnictwach popularno–naukowych i prasie codziennej.

Inne dzieła /nie wydawnictwa źródłowe/ wzmiankujące o danym źródle należy przytaczać wtedy, jeżeli wzmianka ta posłużyć może do historii źródła, lub zawiera uwagi krytyczne o jego charakterze i wartości.

Tytuły tych wydawnictw mogą być podane w formie skrótu, natomiast po przedmowie do wydawnictwa należy podać wykaz skrótów z podanym pełnym opisem bibliograficznym tych pozycji. W wykazie tym należy przyjąć za podstawę przy wydawnictwach źródłowych tytuł wydawnictwa nie zaś wydawcę, którego nazwisko należy uwzględnić w wykazie na swoim alfabetycznie miejscu z odesłaniem do tytułu wydawnictwa. W tym samym wykazie zestawia się cytowane w wydawnictwie opracowania.

112

Wydawca może podać swoje uwagi krytyczne o autentyczności źródła, jego genezie lub chronologii, oparte bądź to na własnych spostrzeżeniach, bądź na wynikach prac poprzedników, wskazujące przy tym na literaturę, która zawiera krytyczną ocenę źródła. Uwagi te powinny ograniczyć się wyłącznie do kwestii krytyki formalnej. Uwagi w zależności od charakteru i rozmiarów mogą być podane w przedmowie, w legendzie lub przypisie rzeczowym.

113

Graficzna forma legendy powinna być przejrzysta, pozbawiona zbędnych znaków interpunkcyjnych i skrótów. Praktyka wskazuje na następujący sposób graficznego rozwiązania legendy:

Oryginał, maszynopis. Nr dz 179/27

AGAD, GGW 103725 k. 179–182. Opublikowano w....

Rozdział V

Aparat krytyczny i wyjaśniający do tekstu

U w a g a o g ó l n a i w s t ę p n a . R o z w i ą z a n i e g r a f i c z n e

114

Dla osiągnięcia możliwie największej przejrzystości w wydawnictwie wszystko co pochodzi od wydawcy: nagłówki, regesty, legendy, przypisy należy drukować kursywą, zaś sam tekst źródłowy antykwą /czcionką prostą/.

W przypisach tekstowych i rzeczowych te ich części, które przekazują słowa wydawcy należy drukować kursywą, te zaś części, które cytują, podają dosłownie inne źródła w całości lub większym fragmencie, albo też cytują warianty tekstowe, skreślenia, napisy, itp. tego samego źródła, należy podawać antykwą.

Proponuje się następujące rodzaje druku dla poszczególnych elementów wydawnictwa:

a/ nagłówek wydawcy — kursywa

b/ tekst źródłowy — antykwa

c/ legenda /dane archiwalne lub bibliograficzne o podstawie/ — kursywa petit.

d/ odsyłacze w tekście — kursywa petit.

- e/ przypisy tekstowe i rzeczowe — kursywa petit z tym, że wszelkie cytaty źródłowe wewnątrz przypisów — antykwa petit
- f/ przedmowa i wstęp — antykwa z odrębną od całości tomu rzymską paginacją
- g/ aneksy źródłowe — jak w punktach a, b, c, d, e.

Przypisy tekstowe

115

Przypisy tekstowe winny zawierać w możliwie najzwięźlejszej formie szczegółowe uwagi krytyczne i wyjaśniające wydawcy a dotyczące postaci zewnętrznej lub brzmienia tekstu źródłowego jak:

- a/ uzasadnienie wyboru tekstu będącego podstawą publikacji przy istnieniu kilku wariantów tekstu /zob. § 10–20/
- b/ różniące się merytorycznie brzmienie innych wariantów przekazu źródłowego / zob. § 5–11/
- c/ omówienie i wyjaśnienie braków, uszkodzeń i mających istotne znaczenie skreśleń w tekście przekazu źródłowego /zob. § 47, 48, 53/
- d/ nadpisy, poprawki, uwagi i inne obce wtrącenia do tekstu, mające merytoryczne znaczenie dokonane zarówno przez wystawcę jak i odbiorcę dokumentu /zob. § 46, 53, 54, 55/
- e/ zmiana charakteru pisma lub techniki pisarskiej
- f/ wyróżnienie tekstu przekazu źródłowego /jak podkreślenia, większe czcionki itp./, które nie zostały oddane bezpośrednio w druku w tekście głównym. /zob. § 40/

Przypisy tekstowe winny być umieszczone albo bezpośrednio pod tekstem na tej samej stronie albo na końcu dokumentu, ale zawsze przed przypisami rzeczowymi.

Tekst wydawcy winien być drukowany kursywą, zaś przytoczone w przypisach zdanie czy wyrazy z tekstu źródłowego winny być drukowane antykwa.

116

Odsyłacze do tych przypisów mają być zaczerpnięte z małego alfabetu /bez półnawiasów/ w składzie łacińskim, zaś po wyczerpaniu alfabetu należy go rozpocząć na nowo, poprzedzając litery nowego alfabetu literą a: aa, ab, ac, itd., analogicznie w dalszym ciągu: ba, bb, bc, itd. Jeżeli przypis odnosi się do jednego wyrazu — odsyłacz powinien być po nim, jeśli zaś do większej ilości wyrazów, do całego zdania lub całego ustępu, oznacza się taką samą literą pierwszy i ostatni wyraz owego miejsca, i to w ten sposób, że daną literę kładzie się przed pierwszym wyrazem, i po ostatnim, w przypisie zaś podaje się a–a.

Jeżeli przypisy tekstowe wydawca umieszcza u dołu strony — alfabet odsyłaczy winien się zaczynać z każdą stroną od nowa, jeżeli zaś przypisy znajdują przy końcu dokumentu — alfabet winien być prowadzony w sposób ciągły przez cały dokument.

Stosowanie przypisów tekstowych — zob. Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich j.w.; Walki mas chłopskich Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 j.w.; Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim j.w.;

W wyd. SDKPiL. Materiały i dokumenty j.w. w sposób błędny przypisy tekstowe otrzymały odsyłacze cyfrowe, takie same jak przypisy rzeczowe.

Przypisy rzeczowe

117

Przypisy rzeczowe zawierają:

- a/ odsyłacze do wymienionych w tekście źródeł, faktów czy osób,
- b/ odsyłacze do innych dokumentów zbioru łączących się bezpośrednio z wymienionymi w danym fragmencie osobą lub wydarzeniem,

- c/ objaśnienia i sprostowania co do osób, faktów i zdarzeń historycznych nie dość wyraźnie w tekście określonych, wymienionych tylko aluzyjnie a niezrozumiale dla obecnego czytelnika, podanych nieścisłe lub sprzecznie z rzeczywistym przebiegiem faktów,
- d/ uzasadnienie datowania przekazu przez wydawcę, gdy daty brak,
- e/ stwierdzenie przez wydawcę osoby autora i adresata przekazu, gdy w tekście brak o tym bezpośrednich danych,
- ę/ rozwiązanie i ewnt. objaśnienie dat, miar, monet itp.,
- f/ objaśnienie treści w miejscach tekstu trudnych do zrozumienia lub zawierających sprzeczności,
- g/ Materiały uzupełniające podane w formie przypisu opisowego, regestów lub ekstraktów i ekscerptów innych źródeł.
- h/ Wspomniane w tekście źródła uchwały, rozporządzenia, okólniki itp. w formie pełnej, regestu lub ekscerptu.

W wypadku często powtarzającego się wymieniania w tekście uchwały, rozporządzenia, okólnika itp. można każdorazowo odesłać czytelnika do przypisu pierwszego /podobnie jak i w innych wypadkach gdy można powołać się na przypis raz już sporządzony/.

Lepszym jednak rozwiązaniem — w wypadku częstego powoływania się w tekście na treść tych samych rozporządzeń, uchwał itp. — jest dać na końcu wydawnictwa wykaz rozporządzeń, uchwał, rozkazów itp. w porządku chronologicznym, rezygnując przy tym z przypisów i zawiadamiając o tym czytelnika we wstępie. System ten stosuje wyd.: *Walki chłopów Król. Polskiego w rewolucji 1905–1907 j.w.*

- i/ Objąsnienia nazw topograficznych /jeżeli objaśnienia te nie zostały przeniesione do tekstu — skrowidza/. Nazwy miejscowości występujące w przekazie źródłowym, gdy różnią się od ich brzmienia obecnego winny być w przypisie /jeżeli tego nie uczyniono w skrowidzu/ przytoczone w brzmieniu obecnym. Np. Iwangorod /Dęblin/. Nowo–Georgiewsk /Modlin/, Nowo–Radomsk /Radomsko/ itd.

Niekiedy mamy zjawisko równoczesnego używania dwóch nazw miejscowości. Tak np. carscy zarborcy używali w stosunku do Puław nazwy Nowo–Aleksandria, gdy równocześnie nazwa pierwsza była używana w mowie potocznej i literaturze polskiej.

W takim lub podobnym wypadku nazwę Nowo–Aleksandria użytą w tekście należy objaśnić w skrowidzu lub przypisie rzeczowym zaś nazwa Puławy użyta w tekście nie wymaga objaśnienia, że równocześnie w stosunku do tej miejscowości była używana inna nazwa.

Położenie mało znanych miejscowości określa się bliżej w przypisie rzeczowym /jeżeli nie przeniesiono tego do skrowidza/ przez podanie kraju i jego części, wskazując w razie potrzeby położenie do najbliższej większej miejscowości, rzeki, gór itp. Np. Piaski pow. lubelski, Blachownia k. Częstochowy, Nowe Miasto n. Pilicą.

Udzielone w przypisach rzeczowych informacje, sprostowania i uzupełnienia należy w razie potrzeby /a zawsze w wypadku sprostowania faktów mało znanych/ popierać powołaniem się na źródło, z którego zaczerpnięto materiał do przypisu, czyniąc to w obrębie tychże przypisów.

Np. przypis rzeczowy do autobiografii Fr. Grzelszcza, *Z Pola Walki* 1958 Nr. 2 s. 184, przyp. 14:

„Na III Zjeździe KPP Fr. Grzelszczak występował trzykrotnie: dwukrotnie w dyskusji nad sprawozdaniem KC KPP za okres od II zjazdu KPRP do V Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej oraz w dyskusji nad referatem o sytuacji politycznej i zadaniach partii”. Zob. „III Zjazd KPP. Sprawozdanie z obrad”. Warszawa 1925 s. 176–180, 191, 388–391.

P r e d m o w a i w s t ę p

Przedmowa winna przede wszystkim określić i uzasadnić cel, zakres rzeczowy, chronologiczny i terytorialny oraz układ wydawnictwa.

120

Jeżeli wydawnictwo zawiera teksty w całości lub częściowo dawniej ogłoszone w formie oryginalnej lub w przekładzie, należy podać dokładnie wiadomości o poprzednich wydaniach, scharakteryzować ich wartość oraz określić stosunek do nich nowego wydawnictwa:

Por. np. wstęp do Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty j.w.

121

Przedmowa winna przedstawić poszukiwanie i prace przygotowawcze związane z przygotowaniem danego wydawnictwa, wskazać zbiory, z których zostały zaczerpnięte materiały do wydawnictwa i ustalić ich przynależność do zespołu.

Por. n.p. wstęp do: Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich t. I.

Przedmowa winna scharakteryzować zachowane i wykorzystane materiały źródłowe pod względem stopnia ich wiarygodności, ich pełności, ich tendencji politycznych oraz wprowadzić czytelnika w zagadnienia metodologiczne związane z charakterem danych źródeł.

122

W wydawnictwach źródłowych opartych na jednolitym materiale kancelaryjnym /urzędu, instytucji, instancji partyjnej, redakcji pisma itd./ należy, jeśli jest to możliwe do ustalenia podać dane dotyczące kancelarii, z której akta te pochodzą, względnie osób, które je przygotowały, sporządziły lub zbierały.

123

W przedmowie winny być przedstawione zasady archeograficzne wg. których wydawnictwo zostało opracowane.

Por. wstępy do: Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim, j.w.; SDKPiL. Materiały i dokumenty, j.w.

124

W przedmowie należy umieścić:

a/ Wykaz ogłoszonych uprzednio tekstów w wypadku wydawnictwa akt i korespondencji, zaś w wypadku edycji druków nielegalnych lub trudno dostępnych /odezw, broszur itp/ wykaz pozycji ogłoszonych w wydawnictwach źródłowych, czasopismach naukowych i innych publikacjach zbliżonego charakteru. Wykaz ten z odesłaniem czytelnika do miejsca uprzedniego opublikowania należy umieścić w porządku odpowiadającym kolejności materiałów znajdujących się w publikowanym przez wydawcę zbiorze.

Z wykazu można zrezygnować gdy informacje o fakcie i miejscu częściowego lub całkowitego uprzedniego ogłoszenia danego tekstu znajdują się każdorazowo pod legendą odnośnej pozycji źródłowej wewnątrz zbioru.

Jeżeli publikacja obejmuje jeden przekaz źródłowy uprzednio ogłoszony w sposób niepełny, nieściśły lub niewierny z oryginałem, wydawca winien je zaznaczyć.

b/ Wykaz objaśniający skrócenia używane w wydawnictwie ułożony w porządku alfabetycznym.

c/ Wykaz wydawnictw i opracowań z pełnym opisem bibliograficznym cytowanych w publikacji w sposób skrócony.

Przedmowa winna mieć oddzielną od całości tomu paginację rzymską.

125

W wypadkach koniecznych niektóre wydawnictwa winny być zaopatrzone we wstęp rzeczowy, który może albo stanowić oddzielną i wydzieloną część przedmowy albo może być potraktowany jako oddzielna pozycja obok przedmowy /wydawnictwo miałyoby wówczas przedmowę i wstęp/.

126

Wstęp rzeczowy pomijając zagadnienia archeograficzne wydawnictwa /poruszone w przedmowie/ winien wprowadzić czytelnika w zagadnienia historyczne i metodologiczne związane z charakterem danych źródeł, ułatwić przegląd materiałów całego zbioru oraz objaśnić, uzupełnić i uszeregować wypadki historyczne, wspomniane w wydawnictwie.

127

Przedmowa ogólna winna w zasadzie poprzedzać całe wydawnictwo jeśli jest ono wielotomowe z tym, że przed każdym tomem może być umieszczona przedmowa uzupełniająca zawierająca dane uzupełniające dotyczące tylko danego tomu.

Wstęp rzeczowy może poprzedzać albo całe wydawnictwo albo jeżeli jest ono wielotomowe — może poprzedzać każdy tom z osobna.

Wstęp rzeczowy jeśli jest wydzielony z ogólnej przedmowy w oddzielną jednostkę powinien mieć również paginację rzymską stanowiącą dalszy ciąg paginacji ogólnej przedmowy.

S k o r o w i d z e

128

Każde wydawnictwo źródłowe winno posiadać odpowiednie skorowidze, obejmujące zarówno tekst źródła jak i przedmowę, wstęp, objaśnienia, przypisy i aneksy.

Każde wydawnictwo powinno posiadać skorowidz osób i nazw miejscowych /niekiedy, gdy zbiór np. dotyczy tylko jednego miasta winien ten ostatni skorowidz zawierać nazwy ulic i dzielnic/. W wypadku miejscowości mało znanych — skorowidz winien zawierać ich bliższe określenia /kraj, województwo, najbliższe duże miasto itp./ Por. skorowidze w „Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Król. Polskim j.w., „SDKPiL Materiały i dokumenty” j.w.

129

W niektórych wydawnictwach pożądane są skorowidze rzeczowe lub problemowe, indeks zakładów przemysłowych /w wypadku, gdy wydawnictwo dotyczy w całości lub w znacznej mierze dziejów klasy robotniczej lub dziejów przemysłu/, indeks partii politycznych, wydawnictw periodycznych wymienionych w źródle, jednostek wojskowych /w wypadku gdy wydawnictwo dotyczy wojska lub działań wojskowych/, ułożony chronologicznie skorowidz rozporządzeń i uchwał wymienianych w tekście, o ile nie są wyjaśnione w przypisach rzeczowych.

130

Skorowidze mogą być dwojakiego rodzaju:

- a/ mogą zawierać tylko nazwę, imię własne, czy pojęcie — wraz z odesłaniem czytelnika do tekstu,
- b/ mogą prócz tego zawierać wyjaśnienia do osób, instytucji, partii, organów prasowych itp.; stopień szczegółowości wyjaśnień zależy od przeznaczenia wydawnictwa.

131

Nazwiska i nazwy miejscowości należy zamieszczać w formie najbardziej obecnie utartej i rozpowszechnionej. Przy każdym jednak nazwisku i nazwie miejscowej należy podać także formy występujące w wydawnictwie w brzmieniu tekstu, o ile różni się ono znacznie od dzisiejszego.

Formy te winny się także znaleźć w porządku alfabetycznym w skorowidzu z odesłaniem jednak nie do stron w tekście źródła lecz do swej formy zasadniczej w indeksie.

132

Skorowidz osobowy zawiera w porządku alfabetycznym wykaz nazwisk, pseudonimów, kryptonimów, przydomków itp. osób wymienionych tak w tekście dokumentów jak i w tekście aparatu krytyczno-wyjaśniającego — /przypisy, wstęp, przedmowa, aneksy/.

W wypadku występowania w tekście zarówno nazwiska jak i pseudonimów itp. — informacje podstawowe należy zamieścić pod nazwiskiem właściwym, zaś wszystkie występujące w tekście pseudonimy winny się znaleźć w indeksie z odesłaniem do haseł głównego.

Np. Kruszyńska R. — zob. Luksemburg Róża.

W wypadkach, gdy osoba występująca w tekście jest bardziej znana pod swoim przybranym nazwiskiem — pseudonimem literackim czy partyjnym niż pod swoim nazwiskiem właściwym, w skorowidzu odsyłacz główny do tekstu winien się znaleźć pod nazwiskiem przybranym.

Tak np. informacje podstawowe w indeksie osobowym zamieścimy pod hasłem Prus Bolesław a nie Aleksander Głowacki, Radek Karol a nie Sobelson Karol, Warski Adolf a nie Warszawski Adolf. Przy nazwisku Głowacki, Sobelson, Warszawski znajdują się w normalnym porządku alfabetycznym w skorowidzu osobowym podobnie jak i ich wszystkie pseudonimy, lecz odesłają czytelnika do haseł: Prus, Radek, Warski. Adolf Warski znajdzie się więc w indeksie np. pod następującymi hasłami; /jeśli występują one w tekście przekazu/: Warszawski Adolf, Warszawski Ajzyk, Adolf A.J.W. Elski J., Jan z Czerniakowskiej, Jelski J. Michałkowski J., War., jednakże we wszystkich tych wypadkach czytelnik zostanie odesłany do hasła zasadniczego: Warski Adolf, które wyliczy wszystkie strony tekstu, na których osoba Warskiego bezpośrednio i pośrednio jest wymieniana. Hasło to brzmieć będzie przykładowo:

Warski Adolf /Warszawiak/ ps. Adolf, A.J.W. Elski J. itd. — 35, 47, 117, 284, 287, 290 itd.

W wypadku gdy w wydawnictwie występują dwie osoby o tym samym nazwisku i imieniu, pseudonimie itp. — znajdują się one w skorowidzu pod oddzielnymi hasłami. W takich wypadkach należy hasła te zaopatrzyć uwagami np. Bek Józef /ojciec/ 16, 35, Bek Józef /syn/ 23, 47, 81.

Przykładami pomieszczenia osób w skorowidzu może być wydawnictwo „Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich”. Zob. recenzja z tej pracy w „Z Pola Walki” 1958, Nr 2.

Skorowidz osobowy może być nierozwinięty /tj. podawać tylko nazwisko i imię, pseudonim, przydomek itp./ lub rozwinięty /t.j. podawać rok urodzenia i śmierci osoby, jej funkcję, zawód, stanowisko, przynależność partyjną, tytuły itp. albo tylko w okresie, który jest objęty ramami chronologicznymi danego wydawnictwa albo szerzej/.

W wypadku skorowidza osobowego rozwiniętego znika w zasadzie potrzeba zaopatrzenia tekstu w przypisy rzeczowe typu biograficznego dotyczące osób występujących w publikowanym przekazie źródłowym. Należy o tym wówczas uprzedzić czytelnika w przedmowie.

Skorowidz może być rozwinięty bardziej lub mniej.

Np. Perl Feliks 81, 128, 311.

Perl Feliks, członek II Proletariatu w Warszawie 81, 128, 311.

Perl Feliks /1871–1925/ członek II Proletariatu, następnie jeden z współzałożycieli PPS i do końca życia jeden z czołowych działaczy i publicystów tej partii 81, 128, 311.

133

W skorowidzach zakładów przemysłowych winny być zawarte obok nazwy zakładu jego charakter, ilość robotników i adres.

134

W skorowidzach wydawnictw periodycznych winny być wskazane: miejsce, czas, częstotliwość ukazywania się, redakcja oraz w wypadkach potrzebnych zwięzła charakterystyka kierunku pisma i ewentualnych zmian w tym kierunku.

135

Skorowidz rzeczowy może odsyłać czytelnika do stron tekstu albo do poszczególnych dokumentów w całości i wówczas zawierać będzie nie strony lecz numery dokumentów.

136

Przed skorowidzami umieszcza się aneksy. Po skorowidzach i spisie rzeczy umieszcza się wykaz omyłek druku oraz sprostowania ważniejszych błędów.

Kronika wydarzeń

137

Wydawnictwo źródeł w wypadkach potrzebnych, dla jego większej czytelności i przejrzystości może być zaopatrzone w kronikę wydarzeń zawierającą ułożony w porządku chronologicznym wykaz wydarzeń / bardziej lub mniej szczegółowy, zależy to od tematu i potrzeb samego zbioru/ dotyczących tematyki i ram zbioru.

Gdy zbiór poświęcony jest jednej osobie, kronika może być wówczas bibliograficzną kroniką zawierającą podstawowe fakty życia i działalności osoby, której wydawnictwo jest poświęcone.

Kronika, prócz daty i treści wydarzenia winna w wypadkach potrzebnych zawierać również źródło z którego ów wymieniony fakt czy wydarzenie zaczerpnięto.

Kronikę taką spotykamy często w radzieckich wydawnictwach źródłowych. Zob. np. potraktowane w nieco inny sposób w każdym z tych wydawnictw, kroniki w:

1/ Raboczeje dwizenije w Rossji w XIX wiekie. Sbornik dokumentów i materiałów pod redakcją A. M. Pankratowej.

T. I–III Moskwa 1951–1952.

2/ Rewolucja 1905–1907 r. w Rosji. Dokumenty i materiały /wydawnictwo wielotomowe, niezakończony/ Moskwa 1955.

3/ Wspominanija o Marksie i Engelsia. Moskwa 1956.

ZAŁĄCZNIK 7.

Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych, oprac. J. Szymański, B. Trelińska, Lublin 2003

UWAGI WSTĘPNE

1

Przez pojęcia źródło epigraficzne, a także materiał epigraficzny rozumie się inskrypcje (napisy) wykonane w materiale twardym lub miękkim, ale bez użycia pióra i druku w jego formach historycznych.

2

Źródła epigraficzne utrwała się i rozpowszechnia w drodze odtwarzania tekstu w postaci podobizny fotograficznej i drukiem bądź tylko drukiem, jeśli podobizna fotograficzna jest ze względów technicznych niemożliwa do wykonania.

3

Źródła epigraficzne ogłasza się w zbiorze Corpus inscriptionum Poloniae lub w innych wydawnictwach. Każdy tom Corpus inscriptionum Poloniae odpowiada jednej lub kilku jednostkom administracyjnym, jakie stanowią województwa. Tom dzieli się na zeszyty, jeśli zachodzi taka potrzeba, które odpowiadają regionom, za każdym razem odpowiednio określonym, lub zbiorom jednego lub kilku muzeów, znajdujących się na terenie województwa. Oddzielny zeszyt stanowią inskrypcje kiedykolwiek znajdujące się na terenie objętym tomem, lecz zaginione, ale których odczyty zachowały się w różnych źródłach.

4

W szczególnych wypadkach wydawca może odstąpić od zasad niniejszej instrukcji i stosować konsekwentnie zasady własne. W tym wypadku powinien we wstępie przedstawić i uzasadnić wprowadzone zmiany.

5

Corpus inscriptionum Poloniae zawiera materiały epigraficzne powstałe na ziemiach wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej lub na nich aktualnie się znajdujące, a powstałe do końca XVIII wieku. Dla epigrafiki XIX i XX wieku przewiduje się osobną serię w ramach Corpus inscriptionum Poloniae.

CZEŚĆ I

PODSTAWA WYDANIA

Rozdział I

Tekst i odmianki tekstowe

6

Podstawą wydania jest oryginalny napis epigraficzny.

7

W przypadku inskrypcji zaginionych podstawą wydania są przekazy rękopiśmienne drukowane lub podobizny wykonane różnymi technikami. W tym przypadku stosuje się zasady wydawnicze ogólnie przyjęte dla źródeł historycznych.

8

Ze względu na charakter źródła napis epigraficzny jest zawsze oryginałem. W przypadku zmian będących wynikiem działań konserwatorskich, jeśli istnieje pewność, że nie została naruszona treść werbalna inskrypcji, traktuje się ją jak oryginał. Jeśli jednak w wyniku działań konserwatorskich nie naruszono treści, ale zmieniono jej wyraz epigraficzny (pismo), traktuje się ją jako fałszerstwo.

9

Wcześniejsze wydania drukowane (ale nie rękopiśmienne) traktuje się jako kopie.

10

Wszystkie odmiany kopii uwzględnia się w przypisach tekstowych, z wyjątkiem tych wynikających ze stosowania lub braku stosowania znaków diakrytycznych w języku polskim, czeskim, niemieckim, ruskim lub rosyjskim. W przypadku, jeśli kopia nie rozwiązuje abrewiacji, ale oddaje substancję słowa abrewiowanego zgodnie z oryginałem, nie traktuje się tego przypadku jako odmiany tekstu.

11

Nie wydaje się monogramów powstałych po XV w. oraz inskrypcji datacyjnych (oprócz graffiti) powstałych po XVI w.

Rozdział II Przygotowanie tekstu do druku

A. Zasady ogólne

12

Tekst inskrypcji wydaje się w całości.

13

W wyjątkowych przypadkach, które należy uzasadnić, można inskrypcji nie wydawać w całości, zamieszczając jedynie o niej informację, potraktowaną jako oddzielną jednostkę edytorską.

14

Alegaty zawsze traktuje się jako integralną część inskrypcji, choćby wywodziły się one z pospolitego użytku. Zawsze należy dążyć do odesłania w przypisie tekstowym do ich pierwotnego źródła.

15

Skrócone zapisy rozwiązuje się. W przypadkach wątpliwych, zwłaszcza przy syglach, zostawia się skróty nierozwiązane:

- a) jeśli skrócenie w inskrypcji jest oznaczone znakiem abrewiacyjnym, rozwiązanie podaje się w nawiasach okrągłych (),
- b) jeśli skrócenie w inskrypcji nie jest oznaczone znakiem abrewiacyjnym, rozwiązanie podaje się w nawiasach kwadratowych [], odnotowując w przypisie tekstowym brak znaku abrewiacyjnego.

Zasady powyższe stosuje się zarówno przy ściągnięciach, jak i obcięciach.

16

Pisownię rozwiązań dostosowuje się do pisowni inskrypcji.

17

Ligatur i enklaw nie sygnalizuje się w wydaniu inskrypcji.

B. D a t y i c y f r y

18

Daty w tekście wydaje się zgodnie z zapisem oryginału. Na marginesie, obok wiersza z zapisem daty, podaje się rozwiązanie daty według dzisiaj stosowanej rachuby czasu.

19

Cyfry w tekście wydaje się zgodnie z zapisem oryginału. Jeśli przy liczbie jest podana końcówka deklinacyjna (np. 3tio, 1go), zapis taki traktuje się jak skrócenie, rozwiązując go wedle zasad wyłożonych w punkcie 15.

C. P i s o w n i a

20

Odtwarzając w druku tekst inskrypcji, należy zachować ściśle wszelkie właściwości pisowni, nie stosując żadnych wyjątków. Jedynie Ÿ lub ŷ wydaje się jak Y lub y a Z jak Z.

21

Tekst wydaje się zgodnie z oryginałem, czcionką majuskułową lub minuskułową. Kursywą oddaje się tylko słowa wtrącone kursywą w tekst oryginału.

22

Nie uwzględnia się w piśmie majuskułowym, oprócz chronostychu i akrostychu, odmiennego modułu liter, nawet jeśli został on użyty do wyróżnienia nazw osobowych lub miejscowych.

23

W wydaniu stosuje się rozłączne lub łączne formy pisania wyrazów zgodnie z zasadami nowoczesnej ortografii. Jeśli zapis oryginału nie jest zgodny z tymi zasadami i dokonywane są poprawki, należy je odnotować w przypisie tekstowym.

D. I n t e r p u n k c j a

24

Interpunkcji nie modernizuje się, poprzestając na wiernym odtworzeniu interpunkcji oryginału.

25

Znaki oddzielenia poszczególnych wyrazów oddaje się zawsze w postaci kropki (.), z wyjątkiem krzyżyków (+), zgodnie z oryginałem.

26

W wydaniu oddaje się gemmipunkty przy pomocy dwukropka.

27

Do oddania nawiasów oryginału stosuje się nawiasy ostre (<>).

Rozdział III

Postać zewnętrzna i strona graficzna tekstu

28

Zewnętrzna postać tekstu oryginału powinna być uwydatniona w druku. Stąd *a linea* stosuje się tylko tam, gdzie są wprowadzone w oryginale, lub gdy inskrypcja składa się z kilku części (np. napisy na freskach, jeśli traktujemy je jako jedną jednostkę edytorską).

Tekstom poetyckim nadaje się układ graficzny stosowany dla tej formy literackiej.

29

Koniec każdego wiersza inskrypcji zaznacza się kreską pionową (|). Koniec wiersza poetyckiego zaznacza się pionowym wężykiem (∟) lub wężykiem i pionową kreską, ale tylko w przypadku, gdy koniec wiersza inskrypcji jest równocześnie końcem wiersza poetyckiego.

Rozdział IV

Aparat krytyczny do tekstu

30

W celu uzyskania przejrzystości wydawnictwa, z wyjątkiem uzupełnień braków i rozwiązań skrótów, wstępu, nagłówków edytorskich i ewentualnie skorowidzów, wszystko, co pochodzi od wydawcy, drukowane jest *petitem*, a w przypisach tekstowych ponadto kursywą.

A. Przypisy tekstowe

31

Szczegółowe uwagi krytyczne wydawcy, dotyczące postaci zewnętrznej i brzmienia tekstu inskrypcji, podawane są w przypisach tekstowych, umieszczanych bezpośrednio po wydawanej inskrypcji.

32

Oznaczenia odsyłaczy do tych przypisów mają być zaczerpnięte z minuskułowego alfabetu łacińskiego. W przypadku wyczerpania jego zasobu, litery są powtarzane, ale z poprzedzeniem literą a, b, c itd. (np. aa, ab, ac, ba, bb, ca, cb, cc).

Odsyłacz łączy się tylko z wyrazem, po którym został umieszczony. Jeśli odsyłacz odnosi się do grupy wyrazów, należy ująć je w kolejny odsyłacz, w którym litery są dodatkowo opatrzone dywizami (–), wskazującymi kierunek ujętego w odsyłaczu tekstu (np. d–ANNO DOMINI–d).

Jeśli odsyłacz ma oznaczać miejsce opuszczonego wyrazu, używa się litery poprzedzonej dywizem (np. –d). Jedynie opuszczenia w *a linea* oznacza się literą z następującym po niej dywizem (np. a–). Alfabet rozpoczyna się na nowo dla każdej nowej inskrypcji.

33

Przypisy tekstowe odsyłające do oryginału zaopatruje się skrótem Or. (np. tak Or., zniszczony Or.), zaś do kopii skróceniem W. (np. brak W.), przy czym jeśli występuje ich więcej, skrót opatruje się kolejnym numerem (np. W2), zgodnie z porządkiem przyjętym w zestawieniu przekazów. Skróty te umieszcza się na końcu przypisu.

34

Językiem przypisów tekstowych jest język polski.

B. Braki w tekście

35

Opuszczenia w tekście inskrypcji uzupełnia się w nawiasach kwadratowych [], odnotowując formę oryginału w przypisie tekstowym.

36

Braki w tekście wynikające ze zniszczenia inskrypcji uzupełnia się w nawiasach kwadratowych [], odnotowując fakt zniszczenia w przypisie tekstowym.

Jeśli uzupełnienie zniszczenia jest niemożliwe, w nawiasach kwadratowych [] podaje się prawdopodobną ilość liter obliczoną w oparciu o zastosowany w inskrypcji moduł pisma, oznaczoną kropkami (.), a w przypisie tekstowym odnotowuje się tylko fakt zniszczenia oryginału, ewentualnie dodając możliwości uzupełnienia, których wydawca nie może uznać za stanowcze.

C. Błędy

37

Błędy ortograficzne inskrypcji (*lapsus calami*) odnotowuje się w przypisach tekstowych. Jeśli błąd utrudnia zrozumienie tekstu inskrypcji, dodatkowo poprawia się go w nawiasach kwadratowych [] w tekście.

38

Form gramatycznych tekstu nie uzgadnia się z formami gramatycznymi np. łaciny klasycznej czy języka średniopolskiego. Niezgodności owych także nie sygnalizuje się.

D. Korektury

39

Wszelkie poprawki w tekście oryginału należy wprowadzać do tekstu wydawanego, odnotowując w przypisach tekstowych fakt korektury i pierwotną, poprawioną lekcję, charakteryzując równocześnie sposób wykonania poprawki.

40

Uzupełnienia i dopiski ponad wierszem lub obok wiersza należy wprowadzać we właściwe miejsce wydawanego tekstu, informując o tym także w przypisie tekstowym, a zatem ujmując w oznaczenia przypisów tekstowych, uzupełnienia lub dopiski.

41

Uzupełnienia lub zmiany będące wynikiem poczynań konserwatorskich należy sygnalizować w przypisach tekstowych, nie wprowadzając ich do tekstu inskrypcji, jeśli nie ma pewności, że odpowiadają pierwotnej formie oryginału.

42

Fragmety skasowane, ale niepoprawione, jeśli tylko są możliwe do odtworzenia, należy odnotować w przypisach tekstowych, nie wprowadzając ich do tekstu wydania.

Skasowania będące wynikiem poczynań konserwatorskich, jeśli tylko są możliwe do odtworzenia, należy wprowadzić do tekstu wydawanego, odnotowując ten fakt w przypisach tekstowych.

CZEŚĆ II

REDAKCJA WYDAWNICTWA

43

Każda inskrypcja lub ich grupa (np. napisy na freskach, graffiti z jednego wieku) stanowi jednostkę edytorską.

44

W redakcji wydawnictwa przestrzega się jednolitych zasad w opisie bibliograficznym druków i rękopisów oraz konstrukcji przypisów. Należy dbać o to, aby była to informacja jak najbardziej zwięźle zredagowana.

Rozdział V

Nagłówki

45

Każda jednostka edytorska otrzymuje swój kolejny numer porządkowy w ramach jednego zeszytu Corpus inscriptionum Poloniae. Jednostki edytorskie porządkuje się według alfabetycznego porządku nazw miejscowości, w których znajdują się inskrypcje, zaś w ramach miejscowości według chronologii powstania inskrypcji.

46

Po numerze porządkowym umieszcza się w brzmieniu urzędowym nazwę miejscowości, w której znajduje się inskrypcja.

47

Określenie obiektu, w którym lub na którym jest umieszczona inskrypcja, daje się po nazwie miejscowości. W przypadku budowli w miastach należy podać nazwę ulicy i numer domu lub posesji. W przypadku, gdy w danej miejscowości znajduje się więcej kościołów, należy podać ich nazwy lub wezwania.

48

Datę powstania inskrypcji umieszcza się po określeniu obiektu. Jeśli nie jest ustalona dokładna data roczna, należy rok opatrzyć słowem przed lub około, w zależności od ustalenia chronologii powstania inskrypcji.

W przypadku, gdy niemożliwe jest ustalenie chronologii w granicach roku lub około roku, należy określić wiek lub jego odpowiednią część (ćwierć, połowa, koniec itp.) powstania inskrypcji.

49

Od nowego zdania podajemy w nagłówku klasyfikację inskrypcji.

50

Po określeniu typu inskrypcji podajemy nazwę przedmiotu, na którym jest ona umieszczona (tablica, portal, kielich, ściana, obraz itp.).

51

Nazwę materiału, w którym inskrypcja została wykonana, podajemy po określeniu przedmiotu.

52

Na końcu podajemy klasyfikację pisma inskrypcji.

Rozdział VI

Objaśnienia dotyczące literatury i przekazów źródłowych

53

Po nagłówku edytorskim umieszczamy informacje bibliograficzne o literaturze dotyczącej inskrypcji, jej wcześniejszych wydaniach, o osobie, która wykonała odczyt, oraz uwagi wydawcy.

A. Literatura

54

Zestaw bibliograficzny winien umożliwić korzystającemu z wydania dostęp do informacji o wszystkich opracowaniach, bez względu na ich poziom, których przedmiotem zainteresowania jest inskrypcja.

55

Zestaw bibliograficzny winien także dostarczyć pierwszych wskazówek o przedmiocie, na którym umieszczona została inskrypcja, aby umożliwić jej pełną interpretację.

56

Literaturę wyodrębnia się w druku przez poprzedzenie jej zestawu skrótem Lit.:

57

Zestaw bibliograficzny porządkuje się w układzie alfabetycznym autorów tytułów prac zbiorowych.

B. Przekazy źródłowe

58

Opisy bibliograficzne wcześniejszych wydań, traktowane jak kopię (por. pkt 9), zestawia się w oddzielnej grupę bez względu na wartość naukową edycji.

59

Opisy wydań wyodrębnia się w druku przez poprzedzenie ich zestawu skrótem Wyd.:

60

Zestaw wydań porządkuje się w układzie chronologicznym, a każdy opis zaopatruje się znakiem (W), do którego dodaje się numer porządkowy, np. (W3).

C. Nazwisko odczytującego inskrypcję

61

Jeśli w odczytywaniu inskrypcji udział brała więcej niż jedna osoba, po zestawie wydań zamieszcza się imię i nazwisko autora odczytu, poprzedzone wyrazem: Odczytał(a).

D. Uwagi wydawcy

62

W przypadku wątpliwości, co do autentyczności pojedynczej inskrypcji czy ustaleń chronologii, konieczności odnotowania stanu zachowania inskrypcji, zabiegów konserwatorskich itp., szczegółów ważnych dla krytyki formalnej źródła, wydawca gromadzi nieodzowny materiał, treściwie go redagując i umiesz-

cza po nazwisku odczytującego. Materiał ten graficznie wyodrębniany jest w druku przez poprzedzenie go wyrazem: Uwaga:.

Rozdział VII

Przypisy rzeczowe

63

Przypisy rzeczowe umieszcza się pod tekstowymi, po każdej inskrypcji. Do ich oznaczenia służą cyfry arabskie, którymi rozpoczyna się na nowo każda jednostka edytorska.

64

Przypisy rzeczowe mają za zadanie zgromadzić niezbędny materiał informacyjny do krytyki formalnej inskrypcji oraz przygotować jej analizę. Nie mogą jednak przeprowadzać owej analizy, a tym bardziej dostarczać gotowych interpretacji. Stąd winny być zredagowane możliwie dokładnie i krótko.

65

Przypisy rzeczowe, odsyłając do tekstu inskrypcji, objaśniają:

- a) przytoczone źródła i alegaty,
- b) opisane fakty i zdarzenia historyczne,
- c) wymienione osoby,
- d) występujące nazwy miejscowe,
- e) zapisy chronologiczne wymagające weryfikacji,
a także inne informacje, które, zdaniem wydawcy, są ważne z punktu widzenia krytyki formalnej.

66

W objaśnieniach przypisów rzeczowych wykorzystuje się jedynie informacje opublikowane bez sięgania do źródeł rękopiśmiennych.

67

Nazwy miejscowości ustala się w aktualnym brzmieniu urzędowym w połączeniu z ewentualnym brzmieniem historycznym lub obcojęzycznym, jeśli ich forma utrudnia identyfikację bez sięgania do odpowiednich pomocy naukowych.

Położenie miejscowości określa się w przypadku miast przez podanie województwa, zaś wsi przez podanie ośrodka ponadregionalnego, które to funkcje w praktyce spełniają miasta powiatowe.

68

W przypadku osób piastujących urzędy objaśniamy tylko te wymienione w inskrypcji, zaś inne podajemy w tym przypadku, jeśli jest to konieczne dla identyfikacji osoby.

69

Nazwy osobowe i miejscowe, których nie możemy zidentyfikować, zamieszczamy w przypisach rzeczowych ze stosowną informacją.

Rozdział VIII

Wstęp, skorowidze i inne załączniki

70

Do każdego zeszytu *Corpus inscriptionum Poloniae* sporządza się wstęp, skorowidze oraz zestawienia chronologiczne inskrypcji, zaś do ostatniego zeszytu w tomie obejmującym inskrypcje zachowane w terenie dodaje się mapę z miejscowościami województwa, w których znajdują się inskrypcje.

A. Wstęp

71

Cele wstępu są dwojakie. Po pierwsze, spełniają one zwykle dla wydawnictwa funkcje źródłowe i w tym przypadku treść jest kształtowana edytorską podstawą źródłową. Po drugie, powinny one zmierzać do gromadzenia materiału nieodzownego dla opracowania w przyszłości syntezy polskiej epigrafiki i w tym przypadku treść ustala się według założonych kryteriów.

72

We wstępie należy podać charakterystykę regionu bądź obiektu, z którego inskrypcje pochodzą. Szczególnie ważna jest charakterystyka historyczna regionu.

73

Kolejnym punktem wstępu powinien być stan badań nad epigrafiką badanego regionu. Chodzi nie tylko o charakterystykę badań epigraficznych, ale także, w miarę możliwości, o szeroką charakterystykę wykorzystania źródeł epigraficznych dla różnych dziedzin badań naukowych.

74

Charakterystykę epigrafiki badanego regionu należy rozpoczynać od danych ilościowych i ich korelacji z chronologią procesu historycznego, następnie przechodząc do spraw języka i kończąc omówieniem danych dotyczących klasyfikacji inskrypcji.

75

Istotną sprawą jest problem rozmieszczenia inskrypcji zarówno w terenie, jak i w poszczególnych obiektach, a także ich rozmieszczenie np. w mieście.

76

Kolejnym stałym punktem wstępu jest zagadnienie warsztatów, które mogły tworzyć inskrypcje na zamówienie regionu, a także ewentualnych twórców.

77

Istotnym punktem wstępu jest charakterystyka pisma epigraficznego i związanego z nim materiału, w którym inskrypcje wykonano, a dalej stosowanego systemu brachygraficznego i interpunkcyjnego. Ta część wstępu powinna być zaopatrzona w tablice zestawiające typy abrewiacji, znaki abrewiacyjne, enklawy i ligatury z rozbiciem na języki.

78

Oddzielne miejsce należy poświęcić we wstępie omówieniu zastosowanych zasad edytorskich, zwłaszcza jeśli mają miejsce odstępstwa od niniejszej instrukcji.

79

Na koniec należy scharakteryzować przebieg badań nad epigrafiką badanego regionu, których wynikiem jest edycja.

80

Wyłożone zasady konstrukcji wstępu nie ograniczają swobody autora, jeśli będzie chciał wzbogacić zaproponowany kwestionariusz problemów.

B. Zestawienia chronologiczne inskrypcji

81

W celu ułatwienia działań badania naukowego w oparciu o edycję sporządza się chronologiczne zestawienie inskrypcji, w którym obok czasu powstania inskrypcji podaje się miejscowość, numer porządkowy pozycji oraz język inskrypcji.

C. Mapa

82

Mapa odnotowuje miejscowości całego województwa, w których znajdują się inskrypcje, oraz jest na niej zaznaczony zasięg terytorialny poszczególnych zeszytów *Corpus inscriptionum Poloniae*.

D. Skorowidze

83

Sporządza się trzy skorowidze: nazw osobowych, nazw miejscowych i rzeczowy.

Dwa pierwsze skorowidze obejmują wszystkie części zeszytu *Corpus inscriptionum Poloniae*, trzeci jedynie teksty inskrypcji. Przy odsyłaniu do tekstu przytacza się stronicę. Skorowidze porządkujemy w układzie alfabetycznym.

84

Nazwy osobowe zapisujemy w formie najczęściej obecnie używanej. Jednakże w przypadku występowania w tekście inskrypcji nazwy osobowej np. w formie zlatynizowanej (np. *Repecius*), umieszczamy je w indeksie, odsyłając do nazwy polskiej (zatem *Rzepa*), jeśli tylko i ona występuje w skorowidzu. Jeśli nazwa osobowa składa się z imienia (ewentualnie także przezwiska) i nazwy miejscowości (np. *Jan Głowacz z Oleśnicy*), do niej odsyłamy inną nazwę tej osoby (w tym przypadku *Jan Oleśnicki*).

85

Jeśli nazwa osobowa składa się z nazwiska i imienia, to ostatnie podajemy zawsze w pełnym brzmieniu.

86

Jeśli osoba pełni jakiś urząd lub godność, po nazwisku i imieniu umieszczamy określenie tych funkcji, przy czym możemy stosować ogólnie przyjęte skróty, których wykaz zamieszczamy na początku skorowidza.

87

Nazwiska autorów pochodzące z opisów bibliograficznych wyróżniamy przez zastosowanie kursywy w cyfrach odsyłających do odpowiedniej strony.

88

Nazwy miejscowe zapisujemy w brzmieniu ustalonym w punkcie 67, odsyłając doń ewentualne nazwy w brzmieniu obcojęzycznym. Również położenie miejscowości zapisujemy zgodnie z ustaleniami punktu 67.

89

Skorowidz rzeczowy sporządzamy w ten sposób, że umieszczamy w nim bez względu na język wszystkie rzeczowniki występujące w tekście inskrypcji w pierwszym przypadku liczby pojedynczej, lub, je-

śli to jest stosowniejsze, w pierwszym przypadku liczby mnogiej. Chodzi o to, aby skorowidz spełniał w pewnym stopniu funkcję tezaurytu informatycznego.

E. A n e k s y

90

W aneksie zamieszczamy przerysy lub zestawienia znaków rzemieślniczych, gmerków, niezidentyfikowanych herbów itp.

F. D o d a t k i

91

Przed skorowidzami ostatniego zeszytu w tomie, przejmującego inskrypcje istniejące w terenie, zamieszczamy w formie dodatku uzupełnienia, które wypłynęły w ciągu druku poszczególnych zeszytów i nie mogły być umieszczone w odpowiednim miejscu. Tutaj także umieszczamy ewentualne sprostowania.

PRZYKŁADY EDYCJI ŹRÓDŁOWYCH

PRZYKŁAD 1:

Fragment wydawnictwa źródłowego z aneksu w publikacji:

Z. H. Nowak, J. Tandecki, *Prawa i przywileje Starego i Nowego Miasta Elbląga w średniowieczu*, Gdańsk 1998, s. 55–58.

(Dokumenty były publikowane w wersji oryginalnej pod literą A i w tłumaczeniu pod literą B)

Wybrany dokument

II

Elbląg, 25 II 1347

Nadanie prawa lubeckiego Nowemu Miastu Elblągowi przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Henryka Dusemera.

Druk: Preussisches Urkundenbuch, Bd. IV, hrsg. v. H. Koeppen, Marburg/Lahn 1960, nr 143, s. 129–133 (tłumaczenie z języka niemieckiego).

A

In Gotis name, amen. Wissentlich sye allen den, di disin brif sehen oder horin, das wir, bruder Heinrich Tusmer, homeystir Ordins, der brudir des Spitals sente Marien des Duzcen husis von Jerusalem¹ mit rifem rate, willen und vorhencnisse unsir brudere vorlyhen und gebin der nueden stat zu dem Elbinge, den inwonern unde irin nachkumlingin allen ewyclichen Luebyz recht unde geben en di vriheit, vor der stat legin, als sye en von meystir Dytheriche von Altenburg und von brudir Syfride bewisit und umbritin ist². Wir geben en ouch eynen ruem uf dem Pfile³ fuenf seil yn di lenge unde fuenfundezcwen-cik fuse in die breyte⁴, ire wanschos⁵ zcue seczin. Denselben ruem sullen sye umbegrabin, das unsin hengistin, di do gen, keyn schade gesche. Ouch gebe wir en eynen ruem obewendik unserm spichere acht seil unde dri rutin bynnen vier bewistin grenczin zu einer lastadien⁶ also bescheidelichen: was an der lenge abeget, das di breyte das irfuelle, unde widir, was an der breyte abeget, das an dir lenge das irfuellel werde. Ouch sullen sye uf den ruem der lastadien keyn gebuede seczin. Unde ist, das wir des-selbin ruemis bedorfin, so wolle wir yn dort bobene also vil bewisin, als wir desselben ruemis nemen. Wir gebin en ouch drisick huebin waldis zcue irre vriheit by der Juencvrowen gelegin mit allem nuecze

¹ Henryk Dusemer, wielki mistrz zakonu krzyżackiego (1345–koniec 1351).

² Nie zachował się wspomniany dokument, wydany przez wielkiego mistrza Dytryka von Altenburg (1335–1341) i brata–rycerza krzyżackiego Zygryda von Sitten (Sicke), komtura elbląskiego, także wielki szpitalnik (1337–1343).

³ Wyspa ta nazwana „Pfeil”, tj. strzała (ze względu na swoje ostre zakończenie), była położona między ramionami rzeki Elbląg, w dół od miasta.

⁴ Por. przypis 4 do I dokumentu [tutaj Sierpin (Zerewet), wieś, obecnie teren Elbląga].

⁵ Nazwa wańczos (pochodzi z niemieckiego „Wagenschoss”) używana była na określenie dębowego drzewa obrobionego (klepek), do budowy przede wszystkim statków.

⁶ Stocznia, nazwana w dokumencie „Lastadia”, tj. lasztownia, znajdowała się na południu od Nowego Miasta. Obszar ten służył też niewątpliwie do przechowania towarów o charakterze masowym.

zcu gemeynir gebruchuenge vrye zcu Luebyzschin rechte zcu besiczin⁷. Unde woldin sye ubir etliche zcit denselben walt uesgebin zcu eynem dorfe, so suellin sye das dorf uesgebin zcu Magdeburgizschim rechte. Ouch sullin sye keynen kreczem dohyn legin, er sye eyn dorf uesgebin. Wir gebin ouch yn allin den genys, den sy in derselben stat habin unde noch gemachen mogin. Unde uf irre vriheytt, usgenuemen sundirlichin das gerichte, beyde gros und cleyne, was wir tuen odir lasin, das sy des gevolgik syn. Ouch neme wir ues di Polen unde di Pruesyn, di wir suendirlichin uns behaldin zcu richtin, wen wir sye von aldir gerichtit habin. Usneme wir ouch di vyscherye in deme grabin, der umme di stat get, di wir unserm nuecze behaldin. Wir nemen ouch ues allis ercz unde muelstete unde wassir, ubir ire vriheytt zcu leytin zcu unserm nucze, wo wir des bedorfin. Wir wollin ouch, das zcwyschin den wersulin unde den huesern eyn gerueme wek blibe unvorbuweit, das eyn wagin gemachsinn moge gegeyn. Duerch dirre gift unde lehins wille suellin di ratlute, buergere und inwonere derselbin stat gebin unserm huese zcu deme Elbinge iarlich zcu cinse achzcik mark pfenninge gewonlichir muencze, halbin cins uf sente Mertiens tag dez byschofis, di andir helfte uf Pffingstin. Daruebir neme wir us di puschbeckere⁸, di in der aldin stat sten, di unsirm huese iarlichs cinsin uf sente Mertins tag. Zcu eynir ewygin besteteguenge allir dirre vorbeschribin dinge habe wir unsir ingesigil an disin brif gehangin. Des sint gezcuege di ersamen unde di geistlichen man unsir bruedire uns lyep in Gote Wynrich von Kynprode grosuemtuer⁹, Syfrit von Danefeld, marschalk¹⁰, Sandir von Kornre, spiteler unde komthuer zcu deme Elbinge¹¹, Cuenrat von Bruengisheym, trapier unde komethuer zcu Kyrzburg¹², Johan Langerak, triseler¹³, Hans Nothafft, kometuer zcu Thorun¹⁴, her Hannus unser capelan¹⁵, Erwyn von Stokheim¹⁶, Hanus von Valkinsteyn unsir kuempane¹⁷, Paul unde Heinrich unsir schribere¹⁸ unde andir erber luete. Gegebin zcu dem Elbinge noch Gotis gebuerte tusintdrihuendirt in deme sybinundeviercigstin iar an deme suentage, als man singit Reminiscere [25 II 1347].

B

W imię Pana, amen. Niech będzie wiadome wszystkim tym, którzy ten list widzą lub słyszą, że my, brat Henryk Dusemer, wielki mistrz Zakonu braci Szpitala NMP Domu Niemieckiego w Jerozolimie¹ z dojrzałą radą, wolą i zgodą naszych braci nadajemy Nowemu Miastu Elblągowi, jego mieszkańcom i ich potomkom po wsze czasy prawo lubeckie i dajemy im wolniznę, położoną przed miastem, co zostało im poświęcone przez [wielkiego] mistrza Dytryka von Altenburg i brata Zygfryda². Dajemy im także obszar na wyspie³, 5 sznurów długi i 25 stóp szeroki⁴ na składanie swojego wańczosu⁵. Teren ten mają ogrodzić, żeby nasze konie, które się tam znajdują, nie poniosły szkody. Także dajemy im teren za naszym spichrzem 8 sznurów i 3–4 pretów (przy tym, jeśli mniejsza będzie jego długość, to uzupełniona zostanie jego szerokość i odwrotnie) na stocznie⁶. Nie mają jednak na nim nic budować, a jeśli teren ten

⁷ *Marzęcino, wieś nad Zalewem Wiślanym. Chodzi tu zapewne o las rozciągający się w kierunku wsi Gozdawa.*

⁸ *Piekarze, zwani w dokumencie „puschbeckere” występujący też w średniowieczu pod nazwą „Losebäcker” w przeciwieństwie do „Festbäcker”, zajmowali się wypiekami mniejszych form z pszennej mąki. Niewykluczone również, że chodzi tu o piekarzy spoza cechu.*

⁹ *Wynrich von Kniprode, późniejszy wielki mistrz (1352–1382), sprawował urząd wielkiego komtura w latach 1346–1352.*

¹⁰ *Zygfryd von Dahnfeld, wielki marszałek (1349–1360).*

¹¹ *Aleksander von Kornre, wielki szpitalnik i komtur elbląski (1344–1348).*

¹² *Konrad von Brüningisheim, wielki szatny i komtur dzierzgoński (1344–1355).*

¹³ *Jan von Langerack, wielki podskarbi (1346–1356).*

¹⁴ *Jan Nothafft, komtur toruński (1346–1350).*

¹⁵ *Jan, kapelan wielkiego mistrza (1344–1351), później kanonik kapituły pomezkańskiej (kwidzyńskiej) w latach 1349–1351.*

¹⁶ *Erwin von Stockheim, kompan wielkiego mistrza (1346–1347), później komtur golubski (1349) i brandenburski (pokarmiński) 1351–1359.*

¹⁷ *Jan von Falkenstein, kompan wielkiego mistrza (1346–1347), komtur gniewski (1347–1351).*

¹⁸ *Notariusze wielkiego mistrza: Paweł von Molnsdorf (1344–1348) i Henryk von Nedasyn (1347–1354).*

będziemy potrzebowali, to w zamian otrzymają inny, tej samej wielkości. Dajemy im również 30 łanów lasu koło wsi Marzęcino położony⁷, na wszelki pożytek, we wspólne użytkowanie na prawie lubeckim. Jeśli chcieliby ten las po pewnym czasie zamienić na wieś, to ma być ona lokowana na prawie magdeburckim. Nie mają jednak tam założyć żadnej karczmy, zanim nie powstanie ta wieś. Nadajemy im wszelkie uprawnienia, które już posiadają w tymże mieście i jeszcze mogą otrzymać. Wyłączamy [z tych korzyści] szczególnie oba sądy, wielki i mały, co my [zaś] uczynimy i każemy, to oni będą wykonywać. Pozbawiamy ich sądów nad Polakami i Prusami, które zachowujemy dla siebie, gdyż od dawna ich sądziliśmy. Wyłączamy również [z powyższych uprawnień] łowienie ryb w rowie, który otacza miasto. Zachowujemy dla siebie wszelkie kruszce i miejsca dla młynów oraz wody, które znajdują się w ich wolniźnie, jeśli będą nam potrzebne. Chcemy też, aby między fortyfikacjami a domami biegła droga niezbudowana, po której można by było przejechać wozem. Za te [powyższe] nadania mają rajcy, mieszczanie i mieszkańcy tego miasta naszemu zamkowi w Elblągu dać rocznego czynszu 80 grzywien groszy w zwykłej monecie, połowę na św. Marcina Biskupa, drugą połowę na Zieloną Świątki. Z tego wyłączamy piekarzy, którzy sprzedają [swoje wyroby] w Starym Mieście, i płacą naszemu zamkowi czynsz na św. Marcina. Na wieczne potwierdzenie wspomnianych wszystkich rzeczy przywieszamy do tego dokumentu pieczęć. Świadcami są czcigodni i duchowni nasi bracia nam miłośnicy w Bogu: Winrych von Kniprode, wielki komtur⁹, Zygfryd von Danefeld, marszałek¹⁰, Sandir von Kornre, szpitalnik i komtur elbląski¹¹, Konrad von Brueningsheim, szatny i komtur dzierzgoński¹², Jan Langerak, podskarbi¹³, Jan Nothaft, komtur toruński¹⁴, pan Jan, nasz kapelan¹⁵, Erwin von Stokheim¹⁶, Jan von Valkinstein¹⁷, Paweł i Henryk, nasi pisarze¹⁸. Dane w Elblągu po narodzeniu Pana 1347, w niedzielę kiedy śpiewa się Reminiscere [25 II].

PRZYKŁAD 2:

Fragment wydawnictwa: A. Radziwiński, J. Tandecki,
Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu
 (1345–1789), Warszawa 1999.

(Poszczególne noty katalogowe — oprócz kolejnego numeru — zawierają następujące informacje:

- a. datę roczną, rozwiązaną datę dzienną, nazwę miejscowości we współczesnym brzmieniu. W przypadkach jakichkolwiek wątpliwości przy zastosowanych rozwiązaniach stawiano znak zapytania w nawiasie kwadratowym. W nawiasach takich umieszczono również wszelkie uzupełnienia pochodzące od wydawców;
- b. oryginalne brzmienie daty dziennej i nazwy miejscowości, gdzie spisano lub wystawiono dokument;
- c. regist.

Pod registem umieszczono w punktach dalsze informacje dotyczące dokumentu lub listu, a mianowicie:

1. Określono, czy zarejestowany przekaz historyczny to oryginał, kopia lub koncept, podano rodzaj materiału pisarskiego (pergamin, papier) i język, w którym został spisany, oraz wymiary.
2. Ogólnie scharakteryzowano jego stan zachowania, opisano znaki wodne oraz stan zachowanych pieczęci, rodzaj i materiał, w którym zostały odcisnięte, a także ewentualne przykładowe wydawnictwa, gdzie pieczęcie te były opisywane lub reprodukowane (jednak wyłącznie w przypadku, gdy zachował się cały, czytelny odcisk pieczęci).
3. Przytoczono zapiski dorsalne: registry, noty, stare sygnatury itp.
4. Wymieniono najnowsze lub najpełniejsze wydawnictwo źródłowe, w którym opublikowano dany dokument lub list, albo jego regist (nie uwzględniając jednak wydawnictw: *Acta Tomiciana* i *Metryka Koronna*).
5. Podano aktualną sygnaturę archiwalną. Jeżeli przy oznaczaniu sygnatury posłużono się dodatkowo cyframi arabskimi — np. Kat. I nr 1575/1 — oznacza to, iż w kopercie o sygnaturze 1575 znajduje się większa liczba dokumentów (listów), przytaczany zaś w katalogu egzemplarz umieszczony jest jako pierwszy w kopercie. Jeżeli przy sygnaturze archiwalnej zamieszczono cyfrę rzymską, np. I, znaczy to, że na jednej karcie znajduje się kilka kopii, przytoczony zaś dokument (list) spisany jest jako pierwszy.
6. Przytoczono w oryginalnym brzmieniu formuły kancelaryjne oraz listy świadków dokumentów niepublikowanych, a także informacje o autografach królów lub pracowników kancelarii. Oprócz tego w punkcie tym wyjaśniono sprawy wątpliwych datacji, odesłano do innych dokumentów i listów o zbliżonej tematyce, zwrócono uwagę na ewentualne problemy dyskusyjne itp.

Wszystkie występujące w registach osoby zostały w miarę możliwości wyjaśnione w przypisach rzeczowych; miejscowości — w załączonym na końcu wydawnictwa indeksie.)

DWIE WYBRANE NOTY KATALOGOWE

18

1454, 24 VII, Toruń

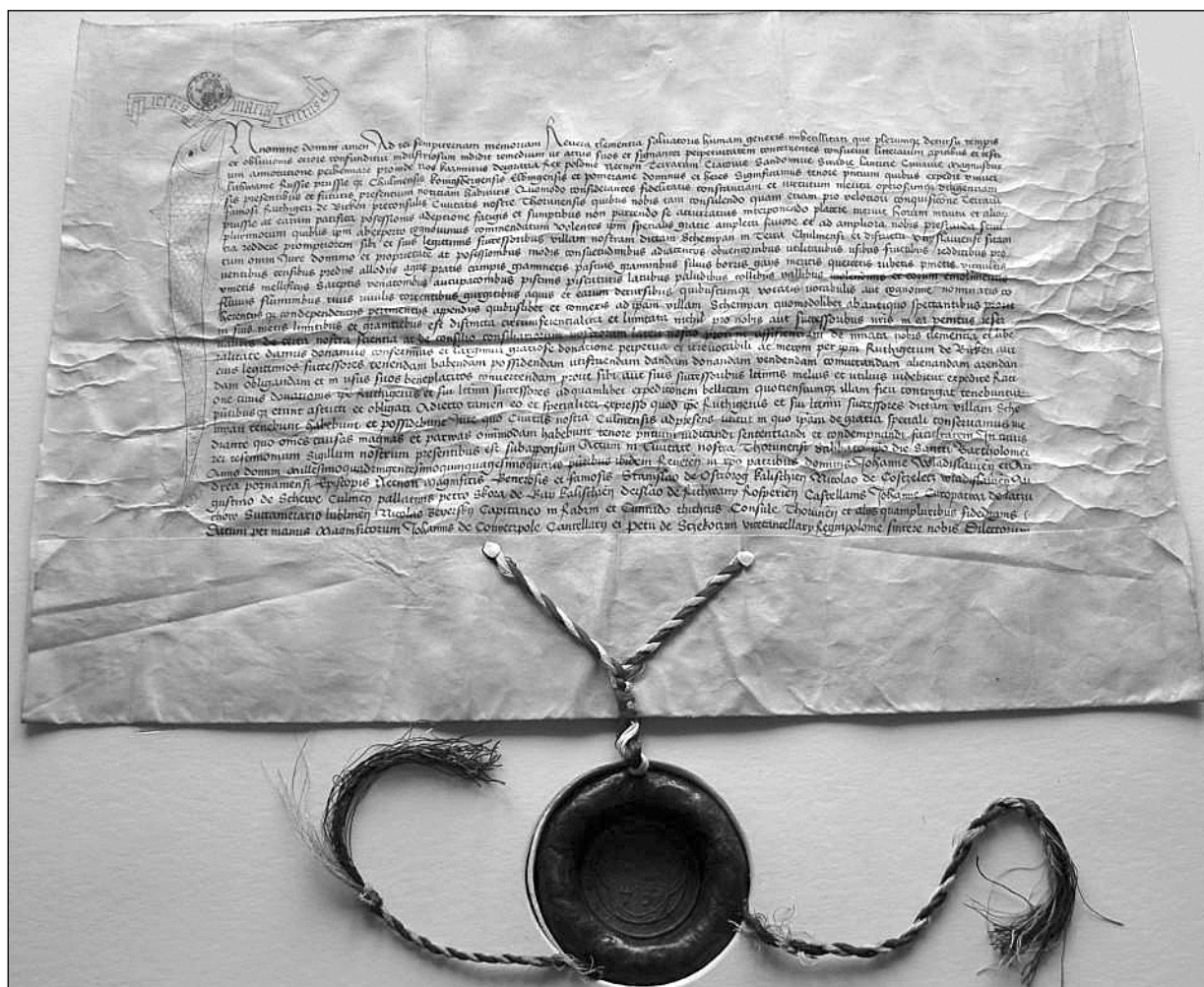
*feria secunda festi beati Johannis Baptiste,
 zcu Thorvn*

Kazimierz [Jagiellończyk]¹, król polski, wielki książę litewski etc., obiecuje, że zamki obsadzone w czasie wojny przybyszami z Korony w przyszłości będą nadawane wyłącznie indygenom pruskim.

1. Oryg., perg., łac., wym.: 320 x 195 + 55.
2. Stan niezbyt dobry, liczne załamania perg., tekst słabo czytelny. Do dokumentu przywieszono 13 pieczęci, z których zachowało się 7 herbowych (na temat pieczęci zob. Engel, s. 13–19, Tab. IV).
3. In dorso: nota: „Vorschrift des herrn koniges und der polnischen herren bey em fremdlingen stete und slossir inczugeben”, sygn.: „Nro 2”.

4. Regest: AZP, nr 179, s. 167.
5. Kat. I nr 1531.
6. Świadcami dokumentu byli: „Johannes Wladislaviensis, Andreas Poznaniensis dei gratia episcopi necnon Lucas de Gorca Poznaniensis, Stanislaus de Ostrorog Calissiensis, Petrus de Opporow Lancienciensis, Nicolaus de Cosczelech Wladislaviensis, palatini, Petrus Skora de Gay Calissiensis, Johannes de Czarnkow Gneznensis, Hincza de Rogow Siradiensis, castellani et vicethesaurarius Petrus de Szczakoczin succancellarius Regni Polonie, Derslaus de Rythwyany Rosperiensis et Nicolaus de Labischin Wladislaviensis, castellani”.

¹ Zob. nr 15, przyp. 1. [tutaj taka treść: Kazimierz Jagiellończyk, wielki książę litewski 1440, król polski 1446, zmarł 7 VI 1492].

2. Dokument królewski opisany w nocie 19 w publikacji *Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu* (AP Toruń, Akta miasta Torunia, Dokumenty i listy, Kat. I, sygn. 1539)

19

1454, 24 VIII, Toruń

*sabbato ipso die sancti Bartholomei,
in civitate nostra Thorune*

Kazimierz [Jagiellończyk]¹, król polski, wielki książę litewski etc., nadaje Rutgerowi von Birken², burmistrzowi [Starego] Miasta Torunia, oraz jego następcom wieś Siemoń w prokuratorstwie unisławskim na prawie chełmińskim z prawem wykonywania pełnego sądownictwa, rybołówstwa oraz obowiązkiem służby rycerskiej.

1. Oryg., perg., łac., wym.: 505 x 335 + 80.
2. Stan dobry. Pod tekstem na biało–czerwonym jedwabnym sznurze dobrze zachowana pieczęć wystawcy odcisnięta w czerwonym wosku i umieszczona w miseczce z wosku brązowego (opis i wyobrażenie zob. Vossberg, Tab. 10; Engel, s. 2). Z boku tekstu rysunek ryby trzymającej w pyszczku wstęgę z napisem: „Jesus, Maria, Cristus”. Nad tekstem dokumentu XIX-wieczna pieczęć Archiwum Toruńskiego odcisnięta w czarnym tuszu.
3. In dorso: regesty: „ein brieff obir das dorff Simon”, „koniglich briff obir das dorf Siemon”, „Semmenau an Rutger von Birken” oraz dawne sygn.: „Scrin. 19, No 13” i „Scrin. XIV, 10”.
4. Maercker, s. 661.
5. Kat. I nr 1539.
6. Pod tekstem listu formuła relacyjna: „Ad relationem eiusdem magnifici Johannis de Koneczpole Regni Polonie cancelarii”.

¹ Zob. nr 15, przyp. 1 [tutaj taka treść: Kazimierz Jagiellończyk, wielki książę litewski 1440, król polski 1446, zmarł 7 VI 1492].

² Rutger von Birken, mieszczanin toruński, ławnik 1438–1439, rajca 1440, cegielniany miejski 1440, budowniczy miejski 1441, urząd młyński 1443, 1449, wityryk kościoła św. Jana 1453, burmistrz 1447–1471, zmarł 1471.

PRZYKŁAD 3:

Fragment wydawnictwa źródłowego:

Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479),

wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007.

(Tekst źródła wydany został w całości, bez żadnych skrótów. Zachowano też generalnie pierwotny układ wpisów, uwzględniając jedynie — sygnalizowane zawsze przypisami tekstowymi — znaki pisarskie, wskazujące na konieczność przesunięcia niektórych słów, zwrotów czy zapisek.

Każda zapiska w księdze została oznaczona numerem. Numeracje tę stosowano konsekwentnie także przy oznaczaniu przypisów tekstowych, rzeczowych oraz skorowidzów.

W przygotowaniu tekstu do druku, wykorzystano projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł średnio-wiecznych A. Wolffa i wskazówki opracowane przez W. Heinemeyera. Oparto się też na zasadach wypracowanych przez K. Górskiego i M. Biskupa, a stosowanych przy edycji *Akt Stanów Królewskich*. Przy redakcji przekazu źródłowego wprowadzono jedynie następujące ujednolicenia i uproszczenia:

- nie uwzględniono zdwojeń spółgłosek na początku wyrazów, a także niepotrzebnie powtórzonej litery *n* na końcu i w środku wyrazu;
- nie uwzględniono spółgłosek potrójnych;
- *u* i *v* pisano zgodnie z ich wartością fonetyczną a pisownię *v* i *w* gdy zrozumienie tekstu tego wymagało zamieniano na *u*;
- przy imionach, nazwiskach oraz nazwach topograficznych i geograficznych (łącznie z nazwami ulic i placów) stosowano litery duże i zasadę transliteracji;
- nazwy zawodów występujące obok imienia, jeśli były bez rodzajników konsekwentnie traktowano jako nazwiska;
- wyrazy skracane przez pisarzy rozwiązywano bez zaznaczania tego w druku.

Daty pozostawiono w oryginalnej formie, zamieszczając obok w nawiasie kwadratowym rozwiązanie według dzisiejszej rachuby czasu).

TEKST ŹRÓDŁOWY

- [s. 7] 26. Peter Odrzigasthtcz ist komen vor gehegt ding und hot gelawtbart, das her schichtenteilunge gesessen hot seinen stiffkindern also Niclos Paternosters¹, zeliges gedechtnisses, nochgelossenen kinder, also das dieselbigen kinder bleyben bey allen iren vatirlichen erben, die her gehat hot, also das huss dorinne ir vater gewonet hot, und das cleyne hus bey Matthis Corith, und das halbe huss, das czwuschen meister Heinrich und der rimerbuden leiet dorinne Lillie wonet. Ouch so sint gekomen Hans, Jorge, Ortey, Gritte und Barbaren durch iren vormund^a Hans Paternoster vor ein gehegt ding und schelden frey und qweyth Peter Odrzigost von der schichtenteilunge irs vaters- und muterteyls und Hans Paternoster in vormundeschafft seins bruder kinder hot vornuget ir beyder kind Bernhardinus genant mit gelde von allen ansterblichen erben von muterteile, und das nymmet Peter Odrzigost uff sein erbe uff das halbe hus dorinne her vorgewonet hot, das do em gefallen ist, und der vorgedochte Peter Odrzigast schildet die vorgesprochenen kinder frey und qweit und iren vormundt bas uff die schewne, die do leyet vor der stat mit 1 mr. erdczinss, die ist ungeteilet, und wo die erbe vorgeschreiben steen und schulde, die sal man toten. Actum feria VI post Mauricii [24 IX 1456].
27. Hans von der Oelsze ist komen vor gehegt ding und hot bekant, das her vorkoufft hat, ^aeinen halben weissilkannen^a Jocab Kwjegern vor 70 mr. geringes, 20 hot her em itczund gegeben, und die

26ª Obok otwór w pergaminie o średnicy 1 cm.

26¹ *Mikołaj Paternoster, ławnik przedmiejski (1468–1469)*: K. Mikulski, Urzędnicy, nr 687, s. 203.

27^{a-a} Wyrazy podkreślone niebieską kredką.

andern 50 mr. wil her em geben zcu Danczke, und derselbe Jocab sal haben halbe vracht henab ken Danczk von demselben kanen und der egedochte Hanus hot Jocaben die helffte des kannes frey und qweit gewert vor gerichte. Actum ut supra [24 IX 1456].

28. Hans Wleman, ein vormund seiner elichen husfrawen, ist komen vor gehegt ding und hot bekant, das her schichtenteilunge empfangen hot von der Helwigynne zcu foller gnuge von Helwigis wegen, dem Got gnode, bes uff einen silbern kopp, den sal haben ^a-der probist uffem streytplatze^a, welchen kopp her empfangen sal haben bey Helwigis leben hot en der probist so leet em Hans Wleman wol genugen, hot her en abir nicht wo sie en dirfaern mogen so haben sie beide teill doran, und ouch bas uff ein erbe, das ist irer beider. Actum feria VI post Mauricii et sociorum eius [24 IX 1456]. //

[s. 8] 29. Vor gehegt ding sint komen Nicolaus Blumechen mit seime swoger Baltizar, eim [s] zateler, und han bekant, das sie eins wurden sein, aller irer sachen, die sie mitenandern zcu thun gehat haben, und eyner hot den andern qweit, ledig und notloss gesaget vor gehegtem dinge, und die sachen, die im scheppenbuche vorgeschrieben steen von erentwegen, die sal man toten und ussthun. Actum feria VI post Mauricii [24 IX 1456].

30. Jocab Steinchen, der^a junge, ist komen vor gehegt ding und hot bekant, das her vorkoufft hot Merten Meszeritzen¹ ein erbe gelegen in der Rozengassen, des kouffs und der bezzalunge sint sie wol eins, sundir 40 mr. die wil Merten Meszeritz Jocab Steinchen all obgeschreiben geben und bezzalen bynnen eyne jore. Dasselbe erbe ist dem offt genanten Merten dirreicht und dirlanget zcu besitzzen zcu sulchem rechte, als is Jocab Steinchen gehat und besessen hat. Actum ut supra [24 IX 1456].

31. Schelunge^a ist gewest czwuschen Jeremias Scherer und Kethen Schererynne geswistern, also von schichtenteilunge irer eldern, die haben sie endscheyden und bericht vor dem richter, das eins das andir nymmer anlangen sal von der schichtenteilunge wegen, das ist eins von dem andern qweit und los gesaget vor gehegt dinge. Actum feria VI ante decollationis s. Johannis [27 VIII 1456].

32. Item dyss nochgeschrebene gerethe ist besehen in der buden uffr Hunergasse zugehorende meister Heinrich Scherers zone: zcum ersten 11 czehnen schosseln, item 16 musschosselen, 8 salsirchen, 2 stouff kannen, 8 halben und 2 quarthir, item 1 salczvas und 1 sprengesveschen, item noch 1 czwebecherige kanne, 4 marcktkessil und 8 fischkessil, clein und gros, item 2 herdekessil, item noch 4 messingis becken, clein und gros, und 1 handveschen, item 2 grupen und 1 erenepfanne und noch 1 cleine erenepfanne, 1 kopperen topchen, 1 kopperen broctpfanne und 1 messinges lewchter, item 7 stein crusser, clein und gros, ^a-item 1 kannenbreth, item 11 leylach, clein und gros^a, und 6 handtucher, 3 tischlach, 3 badekappen, 5 mannes hemde und 7 slewirchen, // [s. 9] item 1 spanbette und 2 federenbette, 2 houbtpfole und 3 kossen, item 2 swarcze mannes rocke, 1 swartz mannesmantel, item 1 swartz enge rock und 1 moenvarer weytirrock mit 10 silbern knouffilen, item 5 gewantscheren, item 1 lederen pfoel und 1 lederen kossen, item 1 compthur, 2 kasten, 1 schaff, 1 lade und 1 scheertisch.

28^{a-a} Wyrazy podkreślone niebieską kredką.

29¹ *Marcin Meseritz, szewc staromiejski, członek Komisji Szesnastu (1456)*: K. Mikulski, Urzędnicy, nr 1028, s. 201.

30ª Powyżej otwór w pergaminie o średnicy 1 cm.

31ª Obok na marginesie narysowana dłoń z palcem wskazującym na zapiskę.

32^{a-a} Wyrazy dopisane u dołu strony i wstawione zgodnie ze znakiem pisarskim.

PRZYKŁAD 4:

Fragment wydawnictwa źródłowego:

Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich, t. 3:
(listopad 1530–październik 1535), wyd. M. Biskup, K. Kopiński, P. Oliński,
J. Tandecki, Toruń 2010.

(Protokoły w ramach danego tomu są opatrzone kolejnymi numerami w układzie chronologicznym (część z nich oprawiona została podczas zszywania i prac intrologatorskich w niewłaściwej kolejności). Publikację każdego recesu poprzedzają — wyróżnione kursywą — obszernie rejestry w języku polskim i niemieckim, które mają ułatwić korzystającym zorientowanie się w treści poszczególnych protokołów oraz pozwolić — poprzez wprowadzoną przez wydawców numerację akapitów — na szybkie dotarcie do poszukiwanego fragmentu źródła.

W całej omawianej serii zastosowano — m.in. zgodnie ze wspomnianymi zaleceniami J. Schultzego i praktyką wypracowaną już od edycji V tomu *Akt stanów Prus Królewskich* — likwidację w tekstach niemieckich podwójnego *n*, *t* i *c* na początku oraz niepotrzebnych zdwojeń *n* i *t* na końcu wyrazów. Literę *ß* zastąpiono przez *ss*. Bez jakichkolwiek zmian pozostawiono w tekście nazwy własne (imiona, nazwiska, określenia geograficzne i topograficzne). Zmodernizowano też interpunkcję. Duże litery stosowano tylko na początku zdań, przy określaniu dostojników (np. *Königliche Majestet*) i stanów pruskich (*Lande und Stete*), a także dla nazw ludów, krajów, miejscowości, rzek, osób, miesięcy, świąt i jednostek monetarnych. Dla niektórych, często występujących terminów grzecznościowych i urzędowych wprowadzono skróty wyjaśnione w *Wykazie skrótów* zamieszczonym zaraz po *Wstępie* do edycji.

W występujących w publikowanych recesach — jednak znacznie rzadziej niż przekazy niemieckie — tekstach łacińskich (tego języka używano przede wszystkim w korespondencji Sejmiku z królem i aktach oraz instrukcjach monarchy) starano się przede wszystkim stosować modernizację interpunkcji i pisowni na humanistyczną (*ae* zamiast *e*), a także wprowadzać duże litery przy określeniach tytułarnych.

Każdy protokół został opatrzony przypisami tekstowymi i rzeczowymi; te ostatnie stosowano tylko w najważniejszych przypadkach, wyjaśniając większość osób i nazw topograficznych w załączonych na końcu tomu dwujęzycznych indeksach osób i nazw geograficznych).

Fragment protokołów poprzedzony rejestrem w języku polskim i niemieckim

1

**Sejmik Generalny Prus Królewskich w Malborku
23 XI 1530**

Sejmik zwołany na życzenie kilku przedstawicieli stanów Prus Królewskich przez króla Zygmunta Starego do Malborka na dzień 23 XI 1530. Sejmik poprzedzał Sejm Walny Koronny w Piotrkowie zwołany na dzień 30 XI 1530 (A. Tom., t. 12, nr 328, s. 300; Lengnich, t. 1, s. 96–97; Herzog Albrecht von Preussen und das Bistum Ermland <1525–1550>, nr 226). Obradom przewodniczył biskup warmiński Maurycy Ferber przy udziale trzech wojewodów pruskich: Jana Luzjańskiego, wojewody chełmińskiego, Jerzego Bażyńskiego, wojewody malborskiego i Jerzego Konopackiego, wojewody pomorskiego, trzech kasztelanów: Mikołaja Działyńskiego, kasztelana chełmińskiego, Ludwika Mortęskiego, kasztelana elbląskiego i Jana Balińskiego, kasztelana gdańskiego oraz Achacego Cemy, podkomorzego pomorskiego. Miasta były początkowo reprezentowane przez dwóch posłów (burmistrza i rajcę) z Elbląga i Gdańska [1]. Wieczorem 24 XI 1530 przedstawiciele Gdańska poruszyli problem skarg złożonych przez cysterki żarnowieckie na reprezentantów książąt pomorskich; odczytanie korespondencji dotyczącej tych skarg [2–3]. Dyskusja nad odczytaniem przez wojewodę malborskiego Jerzego Bażyńskiego tekstu listu króla Zygmunta Starego w tej sprawie [4–5]. Odczytanie całego listu królewskiego do sejmiku generalnego

malborskiego z 21 X 1530 przekazanego przez Jerzego Targowskiego, podkomorzego chełmińskiego, wysłannika króla, który ze względu na chorobę nie mógł uczestniczyć w sejmiku [6–10]. List dotyczy apelu królewskiego wzywającego do obrony ziem polskich przed Tatarami, mogącymi też uzyskać wsparcie od nowego wielkiego mistrza Zakonu Niemieckiego popieranego przez cesarza Karola V, który może poprzeć żądania w sprawie Prus. Groźby te będą omawiane na sejmie w Piotrkowie Trybunalskim od 30 XI 1530. Należy troszczyć się o współdziałanie z księciem pruskim Albrechtem aby przeciwstawić się tym zamiarom [11–12]. Dalsze relacje dotyczyły wieści z listopada 1529 o wyborze przedstawiciela rodu von Reichensteinów w Rzeszy na wiecznego administratora Zakonu, co jednak było kwestionowane [13]. 24 XI 1530 wznowiono po południu obrady sejmiku malborskiego także z udziałem przybyłych posłów Torunia, Konrada Brauna i Mikołaja von der Linde [14]. Polemika tych posłów z biskupem warmińskim M. Ferberem na temat spóźnienia; zrelacjonowanie im dotychczasowego przebiegu obrad [15–16]; odroczenie wiążących uchwał do zjazdu w Grudziądzu w dniu 8 V 1531 [17]. Zarzuty co do odwlekania uchwał aż do 8 V 1531 przez wysłanników z Korony [18–19] oraz polemiki dotyczące ważnej roli krajowych sił zbrojnych w walce z Tatarami, podniesienie kwestii lepszego wyposażenia zamków krajowych [20]. Burmistrz gdański aprobował przyjętą już formułę podatku dla króla Zygmunta, słyszał jednak o planach innej formy podatkowej [21]. Informuje też o kłęsce króla duńskiego Chrystiana II i zamiarach mianowania jego następcą wypędzonego syna, a także o planach walki z obecnym królem Danii Fryderykiem I oraz osadzenia cesarza Karola V na jego miejscu [22]. Ludwik Mortęski bierze w obronę młodego szlachcica Wylitzkiego uwięzionego przez Tatarów na Podolu, podkreślając konieczność wykupienia go za pieniądze wpłacane przez szlachtę [23], a także uregulowanie innych form pomocy ze strony szlacheckiej [24]. Dyskusja nad sporami konwisarzy z Torunia i Gdańska oraz sprzedażą ich wytworów na jarmarku w Chojnicach, problemem pracy czeladników w poniedziałki [25–29] oraz sprawami postępstw dotyczących miar i wag w poszczególnych miejscowościach [30–32]. Omówienie przedstawionej przez Mikołaja Niemojewskiego sprawy aresztowania Jakuba Langusa i listu dotyczącego Jana de Ponte [33–34]. Skarga Jana Balińskiego w imieniu całej załogi wojskowej na drożyznę w Malborku [36], propozycja Konrada Brauna z Torunia rozwiązania problemu konwisarzy i młynarzy [37], skarga Elbląga w sprawie utrudnień na starych trasach handlowych miasta [38–40]. Dalsza dyskusja nad drożyzną, miarami, rzemiosłem i handlem oraz odpowiedzi biskupa [41–49]. Poruszenie przez biskupa warmińskiego spraw monetarnych oraz zbyt dużej liczby mennic w Prusach, a następnie przerwanie obrad [50–52]. 26 XI 1530 przygotowanie w gospodzie torunian projektu odpowiedzi dla radców królewskich, przekazanego księciu, który ogłosił ją w formie listu [53–55]. Rozpatrzenie skargi zakonnic z Chełmna w sprawie płaconych czynszów, dyskusja na temat wysokości czynszów, innych podatków i przeliczania pieniędzy [56–61]. Skarga Mikołaja Niemojewskiego oraz inne sprawy sporne zgłoszone przez Achacego Ceme i Konrada Brauna [62–64]. Dyskusja nad odpowiedzią dla poselstwa królewskiego w sprawie kontrybucji i podatków oraz przyjęcie jednolitego stanowiska stanów w tej sprawie [65–76], a także łaciński tekst odpowiedzi stanów z załączoną kopią przywileju króla z 1 IV 1530 [77–78].

Recesy gdańskie APG, 300, 29/10, k. 427–457; k. puste: 417v, 421v, 425v–426v, 431v–432, 437–437v, 454–454v. — Instrukcja gdańska APG, 300, 29/10, k. 418–425. — Por. A. Tom., t. 12, nr 329, s. 300–301; Lengnich, t. 1, nr 42, s. 91–93.

Generallandtag des Königlichen Preußen in Marienburg 23.11.1530

Der Landtag wurde auf Anregung etlicher Vertreter der königlich preußischen Stände vom König Sigismund I. dem Alten nach Marienburg am 23. November 1530 einberufen und ging dem Reichstag in Petrikau am 30. November 1530 voran (A. Tom., Bd. 12, Nr. 328, S. 300; Lengnich, Bd. 1, S. 96–97; Herzog Albrecht von Preussen und das Bistum Ermland <1525–1550>, Nr. 226). Die Beratungen leitete der ermländische Bischof Moritz Ferber unter Teilnahme von drei preußischen Woiwoden: dem Kulmer

Woiwoden Johann von Losainen, dem Marienburger Woiwoden Georg von Baysen und dem pommerellischen Woiwoden Georg Konopacki, von drei Kastellanen: dem Kulmer Kastellan Nikolaus Działyński, dem Elbinger Kastellan Ludwig Mortangen und dem Danziger Kastellan Johann Baliński sowie dem pommerellischen Unterkämmerer Achatius von Zehmen. Die Städte waren anfänglich von zwei Gesandten aus Elbing und Danzig (von dem Bürgermeister und einem Ratsherrn) vertreten [1]. Am Abend, den 24. November 1530 knüpften die Vertreter Danzigs an die Klagen an, die von den Zarnowitzer Zisterzienserinnen gegen die Vertreter der pommerischen Fürsten vorgebracht wurden; der Briefwechsel, der das erwähnte Problem anging, wurde abgelesen [2–3]. Nachher diskutierte man über den Brief des Königs Sigismund des Alten zu derselben Frage, der vom Marienburger Woiwoden Georg von Baysen abgelesen wurde [4–5]. Dargestellt wurde auch der königliche Brief an den Marienburger Generallandtag vom 21. Oktober 1530, der vom Kulmer Unterkämmerer und königlichen Gesandten Georg Targowski übergeben wurde [6–10]. Der Brief des Königs, der wegen seiner Krankheit am Landtag nicht teilnehmen konnte, enthielt seine Mahnung, die polnischen Gebiete gegen die Tataren zu verteidigen. Es bestand bekanntlich eine Gefahr, dass sich der neue Hochmeister des Deutschen Ordens für die Tataren einsetzt und auch die Unterstützung des Kaisers Karl V., der die Ansprüche gegen Preußen bewilligen konnte, gewinnt. Diese Drohungen wurden nachher auf dem Reichstag in Petrikau ab dem 30. November 1530 erläutert. Erstrebenswert war die Zusammenarbeit mit dem preußischen Herzog Albrecht, um sich diesen Absichten zu widersetzen [11–12]. Die weiteren Berichte betrafen die Nachrichten vom November 1529 über die Wahl des Vertreters des Reichensteiner Adelsgeschlechts im Reich für den lebenslangen Ordensverwalter, was jedoch umstritten war [13]. Am Nachmittag, den 24. November 1530 wurden die Beratungen des Marienburger Landtags unter Teilnahme von den Gesandten aus Thorn Konrad Braun und Nikolaus von der Linde wiederaufgenommen [14]. Die Polemik dieser Gesandten mit dem ermländischen Bischof M. Ferber tangierte ihre Verspätung; doch der bisherige Ablauf der Beratungen wurde ihnen vorgeführt [15–16]; die verbindenden Beschlüsse wurden auf die Versammlung in Graudenz, auf den 8. Mai 1531 verlegt [17], wogegen allerdings die königlichen Gesandten Einwände erhoben [18–19]. Diskutiert wurde die wichtige Rolle der staatlichen Streitkräfte im Kampf gegen die Tataren wie auch eine bessere Ausrüstung von Landesburgen [20]. Der Danziger Bürgermeister gestattete das für den König Sigismund angenommene Steuergesetz, kündigte jedoch an, dass er vom Plan eines neuen Steuergesetzes erfahren hatte [21]. Er informierte auch über die Niederlage des dänischen Königs Christian II. und die Absichten, seinen verbannten Sohn zum Nachfolger zu erwählen, sowie über die Pläne, gegen den zurzeit regierenden König von Dänemark Friedrich I. aufzutreten und den Kaiser Karl V. an seine Stelle einzusetzen [22]. Ludwig Mortangen setzte sich für einen jungen Adligen Wylitzki ein, der von den Tataren auf Podolien gefangen genommen worden war, und betonte die Notwendigkeit seines Loskaufs mithilfe der vom Adel bezahlten Gelder [23] sowie der Regulierung anderer Hilfsformen vonseiten des Adels [24]. Die Gespräche betrafen auch die Streitigkeiten der Kannegießer aus Thorn und Danzig sowie den Verkauf ihrer Waren auf dem Jahrmarkt in Konitz, ferner die Frage der montags geleisteten Arbeit der Gesellen [25–29] und der Vergehen hinsichtlich der Maßeinheiten und Gewichte in den einzelnen Orten [30–32]. Besprochen wurde die von Nikolaus Niemojewski dargestellte Frage der Festnahme von Jakob Langus und des Briefes über Johann de Ponte [33–34]. Von Johann Baliński wurde die Klage im Namen der ganzen Truppenbesatzung gegen die Teuerung in Marienburg vorgebracht [36], Konrad Braun aus Thorn schlug die Lösung der Frage der Kannegießer und Müller vor [37], Elbing beschwerte sich gegen die Hindernisse auf den alten Handelswegen der Stadt [38–40]. Ferner wurde über Teuerung, Maßeinheiten, Handwerk und Handel diskutiert, worauf der Bischof auch antwortete [41–49]. Der ermländische Bischof setzte sich mit der Münzfrage und der zu großen Anzahl der Münzprägestalten in Preußen auseinander, nachher wurden die Beratungen unterbrochen [50–52]. Am 26. November 1530 wurden in einem Thorner Wirtshaus die Antworten für die königlichen Ratsherren entworfen, die anschließend dem Herzog überwiesen und von ihm in Form eines Briefes kundgegeben wurden [53–55]. Die Klagen der Ordensschwester aus Kulm hinsichtlich der zu zahlenden Zinsen wurden geprüft; diskutiert wurden die Zinsenhöhe, andere Steuerabgaben und Geldumrechnung [56–61]. Geprüft wurden auch

die Klagen von Nikolaus Niemojewski sowie andere Streitsachen, die Achatius von Zehmen und Konrad Braun genannt hatten [62–64]. Die weiteren Gespräche bezogen sich auf die Antwort für die königliche Gesandtschaft in Bezug auf die Kontribution und Steuerabgaben; ein Konsens der Stände hinsichtlich dieser Frage wurde erreicht [65–76] und ein lateinischer Text der Antwort der Stände mit der beigelegten Abschrift der königlichen Privilegien vom 1. April 1530 angefertigt [77–78].

Danziger Rezesse APG, 300, 29/10, Bl. 427–457; die leeren Bl. 417v, 421v, 425v–426v, 431v–432, 437–437v, 454–454v. — Danziger Instruktion APG, 300, 29/10, Bl. 418–425. — Vgl. A. Tom., Bd. 12, Nr. 329, S. 300–301; Lengnich, Bd. 1, Nr. 42, S. 91–93.

428

Haili Juenas hat er Jung van Bayffen, für solch
 müssig socii. lasset. Wie du Edelic und Crun
 festi Henry Alexander Palmisth Vndebeurer
 als Jhrg. 60. halbe, zu dem woff dem woff, als
 f. ye. fof Juchee pfenge, gles. wien, und f.
 fuchere ungegigt, mit Litt, er die lo. schattlich
 Legation van dem cuttfe. und Juchee Jung mittel
 ed lo. felle trag wolle, das er, die woywode
 Jhrg. 60. fof gwodelt. mitz erklärung das
 er demas. woff cuttber schied solch foyne drang
 seit. Das Juchee woff er am luff. Comul. ad miffie
 becht. Zeit. Lo. fette abt gwilt. lo. fette
 abt gwilt. dem duffelbige battfast ad legation
 Zupfchicht mit betlichen, kercher. Das f. woff
 duffelbige fof die fof fawachen duffelbige batt
 und Juchee. fof, auf also das er fof, an fof
 foyne pfuntlich mit zu beyren woff Juchee li
 fof, Comul. woff miffie. Das fette duffelbige bat
 ffast Juchee trag wolle. Dem woff fette er
 er duffelbige cuttfe. und fof fof als fawacht dem
 Creditz brieft aufflo.

Was entfangung solch battfast. Das lo. felle
 erway. Lo. duffelbige da fof. Zeit zu abroffen. er
 fawacht. die fawacht alle fo wal als die ankere
 lo. fette Juchee, van lo. mit. woff. und demas
 miffie van duffelbige fof fite woff, felle gles
 gles. woff ad miffie. Lo. fof abt woff
 woff, fof da woff fawacht abroffen. Duffelbige
 battfast duffelbige. Und fawacht er Creditz
 gles. woff. Woff. lo. Creditz brieft luffel
 die fof.

3. Karta recesów gdańskich w języku niemieckim (AP Gdańsk, 300, 29/10, k. 428)

429

Post dictam et Nutriatam gram Ma^{ti} sue et oblatas
 fidei Iras dicenda. Maiestatem sua no dubitare
 vniūq; p suas pceptu esse qnta cura et diligentia
 Ma^{tas} sua elaborauerit, tu antea semp tum his ppe
 pperitis Couentibus ut ad tuendu Stabiliendūq; Regni
 et dominia sua, rextus defensios modus exogitari statūq;
 potuisset, quo et Ma^{tas} sua et Regni mole rextiq; pro
 uintraq; Subditi protecti eam tandem digno a sollici
 tudine et cura liberi essent, ac in tranquillitate et oia
 sereni vixerent. Id in neq; prima neq; postrema
 de hac diligentia efficere adhuc potuisse Vestrū fudo
 ne iugiam an satis potius aliquid impedientibus
 Quia rem esse quidam Ma^{ti} sue ob impeditu et va
 riantem Regni sui statu molestam, sed ob pricula
 in quibus propter hanc defensios inextitudinem
 Regni et Ma^{tas} sua est resoluta, longe molestissiam
 et grauem

Terrene em Ma^{tem} sua Hyartaxos, qui neq; federe
 neq; munere vlllo, ab aliquo anis p Ma^{tem} sua
 delimiti, tanto mferiores illi et Regno fore spe
 randi sūt, qnto diutius federe donatiuo et preda
 caruerit. Terrene preterea vicina gudentia
 et exasperata bella Regūq; et Principū intestinas

4. Karta recesów gdańskich w języku łacińskim (AP Gdańsk, 300, 29/10, k. 429)

- [1] [k. 427] Anno^a XV^c XXX [1530] hot die Ko. Ma., Unsser Allergnedigster Herre, eynen gemeynen landt vormittelst synen ko. bryfen an alle diesser Lande Prewssen rethe, wie ouch an die howplewte gefertiget bynnen Marienburg uff Clementis^b [23 XI 1530] auss etzlichen beweglichen ursachen ernandt und eyngesatz. Dohyn sich denne auff solche itzgedochte zeit und stelle der hochwirdigste in Got herre, herre Mauricius zu Ermelant bisschoff^c und folgende dye grossmechtigen, wolgeborenen^c, gestrengen, eddelen, erentfesten, erssamen, namhaftigen und weysen heren Johann van Lusian², colmischer und uffm Reden, Georg van Bayszen³, marienburgescher und uffer Meue, Georg van Canopatt⁴, pommerellischer und uffer Swetze, woywodden und howptlewte, ere Nicles Zdialynszky⁵ [s], colmischer, ere Ludewig van Mortangen⁶, elbingischer und ere Johan Balinszki⁷, dantzker castellani, herr Achatius van Czeme⁸, pommerellischer underkemerer und uffs Sthum^d howptman ^evan den landen^e; her Jacob Alexwange, burgermeister und ere Niclas Fredewalt, rathmanne vam Elbinge, her Johan van Werden⁹, burgermeister und Georg Scheueke¹⁰, rathmann van Dantzick, van den stetten, vorfuget und begeben und doselbst samptlicher rathslege gehandelt in moessen wie folget.
- [2] Anfenglich haben sich die ko. obgedochte rethe donnerstage am obende si[n]te Catherine [24 XI 1530] vor essens des segers 9 uffem rathawsse vorsammelt, do denne^f noch erstlich^g gethoner zymlichen entffangung und grusse, wie widderumbe beschener hyn und her dangsagung [k. 427v] der

^a Na k. 417 tytuł: Zu Marienburg uff Clementis Anno XXX [23 XI 1530], następnie od k. 418 tekst instrukcji gdańskiej. Na k. 427 u góry strony dopisano: Anno XV^c XXX Clementis [23 XI 1530] zu Mar[ienburg].

^b Dalej skr. eyngesatz.

^c Dalej skr. und.

^d Wyras poprawiony.

^{e-e} Wyrasy dopisane na marginesie umieszczono w tekście recesu zgodnie ze znakiem pisarza.

^f Dalej skr. der herr burgermeister van Dantzick, ere men noch ichtes zu hen.

^g Dalej skr. geth.

¹ Maurycy Feber, biskup warmiński w latach 1523–1537 (S. Achremczyk, R. Marchwiński, J. Przeracki, Poczet biskupów warmińskich, Olsztyn 1994, s. 91–93; T. Oracki, Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku, t. 1: A–K, Olsztyn 1984, s. 60–61).

² Jan Luzjański, wojewoda chełmiński (1514–1551), starosta radzyński (Urzednicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Mikulski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 220).

³ Jerzy Bażyński, podkomorzy malborski (1503–1512), wojewoda malborski (1512–1546), starosta gniewski, dzierzgoński, międzyleski, nowski, skarszewski, sobowidzki, straszewski, sztumski, tolkmiński (Urzednicy Prus Królewskich, s. 195).

⁴ Jerzy Konopacki, podkomorzy pomorski (1513–1516), kasztelan gdański, (1516–1518), wojewoda pomorski (1518–1543), starosta świecki (Urzednicy Prus Królewskich, s. 214).

⁵ Mikołaj Działyński, podkomorzy dobrzyński (1510–1528), kasztelan chełmiński (1528–1544), wojewoda pomorski (1544–1545), starosta bratiański, brodnicki, dobrzyński (Urzednicy Prus Królewskich, s. 204).

⁶ Ludwik Mortęski, podkomorzy chełmiński (1503–1512, kasztelan gdański (1512–1516), kasztelan elbląski (1516–1539, starosta pokrzywiński (Urzednicy Prus Królewskich, s. 222).

⁷ Jan Baliński, pisarz dobrzyński (1506–1531), kasztelan rypiński (1512–1518), kasztelan gdański (1519–1531), podskarbi pruski (Urzednicy Prus Królewskich, s. 194).

⁸ Achacy Cema, pokomorzy pomorski (1517–1531), kasztelan gdański (1531–1546), wojewoda malborski (1546–1565), wojewoda chełmiński (1545–1546), starosta człuchowski, dzierzgoński, gniewski, starogardzki, sztumski (Urzednicy Prus Królewskich, s. 198).

⁹ Jan von Werden, burmistrz gdański (1526), burgrabia (1532–1535, 1538–1539, 1546, 1551) (J. Zdrenka, Die Danziger Burggrafen 1457–1792/93, Hamburg 1989, s. 99).

¹⁰ Jerzy Schewecke, ławnik (1522), rajca (1525–1530), burmistrz gdański (1531), burgrabia (1536–1537, 1540, 1542–1545) (J. Zdrenka, Die Danziger Burggrafen, s. 97).

herren burgermeister van Dantzig^h, er men ichtes zu handelen angefangen, die ko. rethe angelant und gebetenⁱ umbesweret zu seyn etzliche der armen junckfrawen van Szarnowitz bedrengniss und umbillige beswehre, zo ihnen van den amptlewte von Furstl. Durchl. zu Pommeren^j amptlewte sunderlichen den vogte van der Lawenburg auffgelegt wurde, in gnade und gunste anzuhoeren, das ihm auch also vorgunt und auff seynen angestalle bithe furderschrifte (wiewol etzliche bewegniss und wechselrede hyn und^k heer ob sich solch schreiben nach gelegenheit der sachen schicken walt oder nicht geschogen) an die hochgedochte Furstl. Durchl. yodoch mit dem bescheide, das des junckfrawen eyn supplicatio irer beschwere eynlegen sullen, decerniret zugesagt wurde.

- [3] Aber dennoch und zuvor als salche obgedochte narration der beswere der junckfrawen obgemelt geschach, wurde van dem herrn b[isschof] van Heilsberg 2 andtwertsbryfe^l von Furstl. Durchl. zu Pommeren stathaltere und rethen uff diesser ko. rethe vormals awssgegangete schrifte gegeben^m furgebracht und doselbst gebrechen und gelesen.
- [4] [k. 428] Balte hiernoch hot ere Jurg van Bayszen sich solcher meynunge vornemen lassen, wie der eddele und erentfeste Georg Torgawieth¹¹, calmischer [s] underkemerer, als itzger ko. bathe [s], zu ihm awff dem wege als S. Grossmechtigkeit sich hieheer gefuget, gekommen were und seine swacheit angezeigt mit bitt, er die ko. schriftlich legation van ihm entffangen und hieheer ins mittel der ko. rethe tragen wolle. Das er, derⁿ woywodde itzgemelt, sich gewiddert mith ermanung, das er dennoch nicht entkegen stehnde, solche seyne krankheit sich hieheer, wie er am besten konnde ader muchte, begeben thet. Es hette obgemelter ko. bote uber eynsalcht ihm dieselbige botschaft ader legation zugefertiget mit betlichem berichte, das S. Grossmechtigkeit (dweyle sich die^o swacheit dosselbige battschaft gemehret und zugenomen het, ouch also das er sich ane faer seyner gesuntheit^p in keynen weg hieheer begeben kunde noch muchte)^q dieselbige botschaft hieheer tragen welte, dem noch^r hette er^s dieselbige entffangen und^t thete sie also sampt dem credentzbrieff aufflegen.
- [5] Noch entffangung solcher botschaft haben ko. rethe erwogen, ab dieselbige do zur zeit in abwesen ere hawptlewte, die ymmers alle zowol als die anderen ko. rethe hieheer van Ko. Ma. vorschriben, und dennoch nymandts van denselbigen zur stete were, sulte^u gelesen werden oder nicht. Es ist aber, unangesesehen solch der gedochten hawptlewte abwesen, dieselbige botschaft furgenomen und sampt^v der credentz gelesen wurden. Welcher ko. credentzbrieff lawtet wie folget:
- [6] [k. 428v] Sigismundus Dei gratia rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masouiae etc. dominus et heres.

Universis et singulis Terrarum Nostrarum Prussiae status utriusque consiliariis ac ceteris in conventu Marienburgensi congregatis sincere et fidelibus dilectis salutem et graciam Regiam. Mitimus in medium specitabilitatum uestrarum generosum Georgium Targowszky, succamerarium

^h *Obok kleks.*

ⁱ *W środku wyrazu kleks.*

^j *Wyraz poprawiony.*

^k *Wyraz poprawiony.*

^l *Pierwsza część wyrazu poprawiona, dalej znak pisarski.*

^m *Wyraz poprawiony.*

ⁿ *Wyraz poprawiony.*

^o *Obok skr. sw.*

^p *Obok skr. mit.*

^q *Obok skr. So hette.*

^r *Wyraz poprawiony.*

^s *Wyraz dalej niepotrzebnie powtórzony.*

^t *Wyraz poprawiony.*

^u *Obok skr. gelegen.*

^v *Wyraz poprawiony.*

¹¹ *Jerzy Targowski, podkomorzy chełmiński (1512–1530), starosta golubski (Urządnicy Prus Królewskich, s. 234).*

Terrae Culmensis, cui commisimus praesentes Reipublicae Regni ac Terrarum istarum necessitates et voluntatem Nostram de illis eisdem Dominationibus Vestra referre viare [?] hortamur illos, ut ei plenam fidem adhibeant idque exequi rurent, quod Nostro nomine ad considendum Reipublicae necessarium declarabit debitum suum et Nobis rem gratia factures^w Sinceritates Vestre^x quae bene valeant. Datum Cracoviae die festo Undecim Millium Virginum a. D. M^o quingentesimo tricesimo [21 X 1530] regni vero Nostri anno 24.

Ad mandatum Regie Mtatis.

- [7] [k. 429] Post dictam et nunctiatam gratiam Mtatis Sue et oblatas fidei literas dicendum. Mtatem Suam non dubitare, unicuique Dominationum suarum perspectum esse, quanta cura et diligentia Mtas Sua elaboraverit cum antea semper tum his proxime praeteritis conventibus, ut ad tuendum stabiliendumque Regnum et^y dominia sua certus defensionis modus excogitari statuique potuisset, quo et Mtas Sua et regnicole ceterique provintiarum subditi protecti iam tandem aliq[ua]ndo a sollicitudine et cura liberi essent ac in tranquillitate et otio securi viverent. Id tamen neque prima neque postrema^z hac diligentia efficere adhuc potuisse, nescitur, factone cuiuspiam an fatis potius aliquibus impediens. Quam rem esse quidem Mtati Suae ob impeditum et vacillantem Regni Sui statum molestam, sed ob pericula in quibus propter hanc defensionis incertitudinem Regnum et Mtas Sua est constituta, longe molestissimam et gravem.
- [8] Terrere enim Mtatem Suam Thartaros, qui neque federe neque munere ullo ab aliquot annis per Mtatem Suam deliniti, tanto infensiores illi et Regno fore sperandi sunt, quanto diutius federe donativo et preda caruerunt. Terrere preterea vicina ardentia et exasperata bella regumque et principum intestinas [k. 429v] et domesticas dissensiones a quibus tanto presentius discrimen esse censet Mtas Sua metuendum, quanto propinquus iam ad fines Regni accedere noscuntur.
- [9] Postremo vero eciam maxime terrere, quod audiat in proximo conventu Augustensi^{aa} Serenissimum Carolum Imperatorem^{ab} in grave tam Suum quam Illustris domini Alberti^{ac}, in Prussia ducis, prejudicium^{ad} novum quendam ad Ordinem Theutonicorum elegisse magistrum, eique Terras Prussiae infeudasse. Censet enim Mtas Sua, rem hanc sine difficultate^{ae} fore non posse, si is novus magister ita, ut palam^{af} iactitat armis Terras ipsas Prussiae repetere a domino duce voluerit, quem Mtas Sua iam^{ag} ante cum Terris ipsis in tuitionem Suam recipere dignata est.
- [10] Quare istis et aliis difficultatibus percussam et permotam Mtatem Suam, ut maturis sibi et subditis Suis aliquo oportuno consilio provideretur conventum Piotrkouiae pro festo sancti Andreae [30 XI] instituisse dicendum erit. In quo ne Mtas Sua quicquam inconsultis prius illarum Dominationibus statuere velle videatur, presertim quod ad res istarum terrarum [k. 430]^{ah} attinet hortari illas, ut istic prius inter se conferant et consulant, quo pacto Mtas Sua his omnibus periculis et novi magistri conatibus resistere et providere debeat, demum ad ipsam generalem conventum Piotrkouiam se conferant, consulture illic cum Mtate Sua et aliis dominis consiliariis Regni de his omnibus, que necessaria et oportuna videbuntur^{ah}.

^w Wyraz poprawiony.

^x Wyraz poprawiony.

^y Obok na marginesie dopisano inną ręką: defensionis modus.

^z Dalej skr. d.

^{aa} Wyraz poprawiony.

^{ab} Wyraz poprawiony.

^{ac} Obok na marginesie dopisano inną ręką ...minister.

^{ad} Wyraz poprawiony.

^{ae} Wyraz poprawiony.

^{af} Obok skr. ractitant.

^{ag} Obok skr. ate.

^{ah-ah} Na k. 431 u góry strony przekreślony i poprzędzony cyfrą 13. ten sam tekst.

PRZYKŁAD 5:

Fragment wydawnictwa źródłowego z aneksu w artykule:

Z. H. Nowak, J. Tandecki, *Plan badań nad dziejami Pomorza Nadwiślańskiego Ericha Keysera z 1936 roku*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*, Toruń 1996, s. 589–590.

I

Plan badań dla opracowania dziejów Pomorza Gdańskiego, przygotowany przez dyrektora Państwowego Muzeum Krajowego w Gdańsku–Oliwie, Ericha Keysera (Gdańsk–Oliwa, lipiec 1936 r.)

Oryginał: Bundesarchiv Koblenz, R. 153 (Publikationsstelle Berlin–Dahlem), Nr. 1992.

Arbeitsplan für die Erforschung und Darstellung der Geschichte des Weichsellandes

Die mit grossen staatlichen Mitteln geförderte polnische Geschichtswissenschaft hat in den letzten Jahren sehr umfangreiche und beachtliche Arbeiten über die Geschichte Ostpreussens und Westpreussens vorgelegt. Die deutsche Geschichtswissenschaft ist nicht nur in die Verteidigung zurückgedrängt, sondern auch bei dem im Norosten üblichen Mangel an Menschen und Geld zur Zeit kaum mehr zur Abwehr befähigt. Nur eine grosszügig angelegte planmässige Forschungstätigkeit von deutscher Seite kann diesen wissenschaftlich und politisch unerträglichen Zustand abhelfen. Die Geschichte des deutschen Weichsellandes sollte in enger Zusammenarbeit aller beteiligten Behörden, wissenschaftlichen Vereinigungen und einzelner Personen erneut umfassend und aus den Quellen heraus untersucht und dargestellt werden. Denn da das bisherige Schrifttum nicht genügt, kann die deutsche Auffassung nur durch die gründliche Auswertung der archivalischen und musealen Ueberlieferung begründet werden.

I. Die Darstellung der Geschichte des Weichsellandes

Die zu schaffende Darstellung der Geschichte des Weichsellandes muss sich von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart erstrecken und alle Seiten der politischen und kulturellen Entwicklung umfassen. Sie hat den gesamten Raum zu berücksichtigen, dessen völkisches, politisches und kulturelles Kernstück stets das Weichselland zwischen Thorn und Danzig gewesen ist. Es ist zu zeigen, dass dieses Weichselland nicht nur der Heimatboden der Ostgermanen, sondern auch der Raum gewesen ist, von dem aus die Eindeutschung Ostpreussens, die wirtschaftliche Erschliessung Polens, der Schutz Pommerns gegen slawische Ueberflutung, die Bildung des Ordensstaates und die Begründung des Preussenstaates ausgegangen sind und der auch im 19. Jahrhundert für die Gestaltung des gesamtdeutschen Volkslebens von grösster Bedeutung gewesen ist. Es gilt die geschichtlich gewordene Einheit dieses Weichselraumes ebenso zu betonen, wie die Gefahren zu kennzeichnen, die für das Deutschtum und alle an Osteuropa beteiligten Mächte aus seiner wiederholten Zerreiſung entsprungen sind. Dabei ist weniger Gewicht auf einzelne Vorgänge der Landesgeschichte als auf ihren Zusammenhang mit der gesamtdeutschen Volksgeschichte zu legen. Diese Darstellung ist nur zu schaffen, wenn über die bisherige Literatur hinaus umfangreiche neue Untersuchungen durchgeführt werden.

II. Forschungen zur Geschichte des Weichsellandes

Die Geschichte des Altertums kann nach den vorliegenden oder vor dem Abschluss stehenden Untersuchungen von La Baume, Engel, Gaerte und Ehrlich hinreichend dargestellt werden¹. Der im Herbst 1937 erscheinende I. Teil des Atlas zur ost- und westpreussischen Landesgeschichte bringt mit seinen Karten und Erläuterungen die notwendige Zusammenfassung über die Geschichte der germanischen und baltischen Stämme im Weichselraum². Neue Forschungen sind daher auf diesem Gebiete nicht erforderlich. Das Gleiche gilt für die grossen Städte, wenn 1937 die von Carstenn vorbereitete Geschichte der Stadt Elbing erschienen sein wird³. Auch für einen grossen Teil der aussenpolitischen Vorgänge liegen gute Vorarbeiten vor. Dagegen sind neue Forschungen für folgende Gebiete zu unternehmen.

¹ *Por. m.in.* W. La Baume, Ost- und Westpreussen in germanischer Vorzeit, *Königsberg 1940*; idem, Die Bedeutung der ostgermanischer Gesichtsurnen, *Königsberg 1944*; C. [Friedrich] Engel, Vorgeschichte der altpreussischen Stämme. Untersuchungen über Siedlungsstätigkeit und Kulturgruppen im vorgeschichtlichen Ostpreussen, *Königsberg 1935*; idem, Aus ostpreussischer Vorzeit, t. 2, *Königsberg 1935*; C. Engel, W. La Baume, Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande, *Königsberg 1937*; W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, *Königsberg 1929*; idem, Die Wikinger in Ostpreussen, *Königsberg 1929*; A. B. Ehrlich, Über den gegenwärtigen Stand der Erforschung vor- und frühgeschichtlicher Burgen im Regierungsbezirk Westpreussen, *Altpreussen, R. 1, 1935/1936, s. 216–217*; idem, Succase. Eine Siedlung der jungsteinzeitlichen Schnur- Keramik im Kreise Elbing, *Elbinger Jahrbuch, 1936, z. 12/13, s. 41–98*. *Zob. też* E. Wermke, Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1930–1938, *Aalen 1964*, idem, Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1939–1970, *Bonn-Godesberg 1974, gdzie również inne prace tych badaczy, a także* Altpreussische Biographie (dalej: APB), wyd. Ch. Krollmann, t. 3, *Marburg 1975, w której zamieszczono biogramy W. La Bauma (pióra E. Bahra), s. 988, C. F. Engela (W. Grunert), s. 898, W. Gaertego (E. Riemann), s. 913–914, i A. B. Ehrlicha (F. Gause), s. 897.*

² *Zob.* Atlas der Ost- und Westpreussischen Landesgeschichte, wyd. E. Keyser, cz. I: Kulturen und Völker im Preussenland, *oprac. C. Engel, W. La Baume, Königsberg 1936–1937.*

³ E. Carstenn, Geschichte der Hansestadt Elbing, *Elbing 1937. Por. też inne prace tegoż badacza wyszczególnione w bibliografii E. Wermkego, a także biogram E. Carstenna opracowany przez F. Gausego, APB, t. 3, s. 880.*

WYKAZ TABEL I TABLIC

1. Litery majuskułne i minuskułne XIV–XV wiek	35
2. Litery majuskułne i minuskułne od XVI do XX wieku.	43
3. Ligatury w kurrencie XIX–pocz. XX wieku	52
4. Litery cyrylicy w XIV–XV wieku (półustaw i skoropis)	53
5. Nazwy liter cyrylicy, ich wartości cyfrowe oraz transliteracja	57
6. Litery cyrylicy XVI–XVIII wieku (skoropis)	60
7. Ligatury cyrylicy XVI–XVIII wiek (półustaw i skoropis)	65
8. Znaki sygnalizujące kontrakcję, suspensję, a także zastępujące konkretne litery, sylaby lub zgłoski	66
9. Rozwiązania wybranych skrótów łacińskich.	66
10. Rozwiązania wybranych skrótów niemieckich od XIV do XVIII wieku	86
11. Przykładowe łacińskie skróty logiczne dokonane przez suspensję (sygły proste i złożone). . .	90
12. Przykładowe niemieckie skróty logiczne	92
13. Cyfry arabskie na podstawie Capellego	96
14. Cyfry rzymskie i arabskie, przykłady znaków wstawieniowych oraz przecinek i apostrof na podstawie Gruna	99
15. Wybrane znaki korektorskie i adiustacyjne oraz ich zastosowanie.	241
16. Przypisy edytorskie i merytoryczne dla pierwszych zapisek w <i>Księdze Theudenkusa</i> umieszczone w tabeli pozwalającej na sprawne włączenie ich treści do aplikacji	256

SPIS ILUSTRACJI

1. Okno programu z <i>Kodeksem dyplomatycznym Małopolski</i> wydawnictwa Inicjał.	251
2. Dokument królewski opisany w nocie 19 w publikacji <i>Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu</i> (AP Toruń, Akta miasta Torunia, Dokumenty i listy, Kat. I, sygn. 1539)	463
3. Karta recesów gdańskich w języku niemieckim (AP Gdańsk, 300, 29/10, k. 428)	471
4. Karta recesów gdańskich w języku łacińskim (AP Gdańsk, 300, 29/10, k. 429)	472

